KaraM

Karadeniz Araştırmaları Derneğimizin ve Karadeniz Araştırmaları (KaraM) dergimizin kurucu ve yöneticilerinden Doç. Dr. Muhammet Şen, 18 Eylül 2025 Perşembe sabahı, Hakk yolundaki seyrine başka alemde devam etmek üzere, hikayesinin dünya bahsini tamamladı.

Yıllarca Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde verdiği dersler, yetiştirdiği onlarca öğrenci, derneğimizin ve dergimizin kuruluşunda ve yönetiminde aldığı görevler, Manisa Türk Ocağı'ndaki başkan yardımcılığı ile bilim camiası ve Türklük alemine yaptığı katkılarla kalplerimize buruk bir gurur ve gök kubbeye hoş bir sada bırakıp bizlere ziyadesiyle erken veda etti.

Kırım sahası özelinde Türk dünyasına yaptığı bunca akademik hizmetin yanı sıra, hem yakın hem geniş çevresinde temiz kalbin, samimiyetin, dürüstlüğün, hülasa-i kelam, güzel insanın en müşahhas temsili idi.

Gidenin ardından güzelleme de nazire de beyhude. Biz de naçizane bir vefa ödevi olarak, anısını bâkî kılmak adına, dergimizin bu sayısını merhuma atfediyoruz.

Ruhu şad, mekanı cennet olsun.

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of the Black Sea Studies

KaraM

Güz / Fall 2025 • Sayı / Number 87

KaraM

Karadeniz Araştırmaları / Journal of the Black Sea Studies
published by
The Society for the Black Sea Studies
Karadeniz Araştırmaları Derneği
yayınlamaktadır.

Cilt/Volume XXII Sayı/Number 86
Yaz/ Summer 2025
e-ISSN 2536-5126

Onursal ve Kurucu Başkan / Honorary and Founding Chairman
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör / Managing Editor
Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Oslo University)
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))
Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)
Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)
Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)
Dr. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Toplumbilim / Sociology)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences and International Relations)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ortaçağ Tarihi / Medieval History)
Doç.Dr. Ferhat BERBER (Yakın Tarih / Modern History)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi / History of Arts)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Dilbilim / Linguistics)
Doç.Dr. Muhammet ŞEN (Osmanlı Tarihi / Ottoman History)

Yazı İşleri - Dizgi/ Editorial Secretary - Proof-Reading
Ali GÜLER

Yabancı Dil Sorumluları / Foreign Language Editors
Dr. Hüseyin YILMAZ (French/Fransızca)
Arş. Gör. Özkan KÜÇÜKBAŞ (English/İngilizce)
Arş. Gör. Yavuz Selim BARHAN (Russian/Rusça)

Yayın Türü / Type of the Periodical
Quarterly, international refereed journal
Üç aylık, uluslararası hakemli dergi

Yayın Dili / Accepted Languages
Türkçe – İngilizce – Rusça / Turkish – English - Russian

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler / Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

Adress / İletişim
Karadeniz Araştırmaları Derneği (KaraM)
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
35100 Bornova / İZMİR/TÜRKİYE
05077095201 / 05367605542
www.karam.org.tr / www.karamdergisi.com
karamdergi@gmail.com / karadenizarastirmalari@gmail.com

The Advisory Board / Danışma Kurulu

Prof. Dr. A. Nezihi TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Neziha MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Qızılgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında "KaraM Araştırma ve Yayıncılık" çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde "özel sayı" yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi'dir, e-ISSN'si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye'nin ilk bölge odaklı akademik dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 21. yılını idrak eden Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000'e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nin editörlüğünü kuruluşundan itibaren Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüş, daha sonra Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Çelebi Üniversitesi) ve Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi) editörlüğü devralarak dergiyi bugünlere taşımışlardır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi) ve Dr. İbrahim Doğukan Dokur da editörlük desteği vermiştir. Kuruluşundan itibaren derginin sahibi olan Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi) halen derneğimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Bu görevi, Karadeniz Araştırmaları Derneği'nin başkanlığıyla birlikte 2022 yılında Prof. Dr. Osman Karatay'a devretmiştir. Dergi, halen dernek bünyesinde Prof. Dr. Zafer Atar ve Dr. Öğretim Üyesi Ferdi Çiftçioğlu editörlüğünde yayınlanmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına saplanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde bir sayının en az ¾'ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBİAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİĞİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on PublicationEthics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar

"Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulunduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dâhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kör Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci DergiPark uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine üye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine üye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayın ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kör hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının özeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayın kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda

nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce özet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmaları başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on PublicationEthics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmamasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-

dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra*;

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamımı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtması gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özetin hemen altına en az üç, en fazla beş kelimeden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özetin, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimeden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- *Başlıklar*: Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.

- *Şekil, tablo ve fotoğraflar*: Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.

- *Diğer ekler* (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).
- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda…
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireçci, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma**: Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

- **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

- **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

• MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). "Bildirinin Başlığı". *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

• ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). "Haber Başlığı". Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

• Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Erişim Tarihi: 02.12.2018. https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). "Metin Başlığı". Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

• KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Erişim Tarihi: 01.12.2018. https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

• Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda "Arşiv Belgeleri" başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• **Arşiv Belgeleri**

• Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

• K: 145, D: 103, F: 26-1.

• K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve "Kısaltmalar" başlığı ile verilir.

• **Kısaltmalar**

• Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

The Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

The Journal of Black Sea Studies is Turkey's first region-oriented academic journal. As shown in the sub-title, studies in social sciences (history, language, literature, international relations, economics, ethnography, ethnology, anthropology, etc.) are published, primarily in the fields of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Anatolia. The Journal of Black Sea Studies, which is still in its 20th year, has created an important literature since the first day of its publication with nearly 1000 academic articles, and has contributed to many fields such as history, sociology, language, literature and international relations.

Since its establishment, Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University), then Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Celebi University) and Assoc. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University) took over the editorship and carried the magazine to today. In previous issues, Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Hacı Bayram Veli University) also provided editorial support. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University), owner of the journal since its establishment, is still the honorary and founding president of our association. Prof. Dr. Osman Karatay assumed the presidency of the Black Sea Studies Association, and thus the ownership of the journal in 2022. The journal is still published under the editorship of Prof. Dr. Zafer Atar and Asst. Prof. Ferdi Çiftçioğlu.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be throughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.dergipark.org.tr Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will the receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras is upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript as been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.

- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.

- *Additional inserts:* (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).

- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).

- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."

- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).

- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).

- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).

- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).

- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).

- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.

- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Tile of the Article". N*ame of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc*.) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

925-946 **Osman Bey'in Taraklı-Göynük-Mudurnu Seferi (1288-1289): Stratejik Hedefler, Coğrafi Dinamikler ve Bizans Tahkimatlarının Rolü** */ Osman Bey's Tarakli-Göynük-Mudurnu Expedition (1288-1289): Strategic Objectives, Geographical Dynamics and the Role of Byzantine Fortifications*
Refik ARIKAN-Mehmet Can ÇETİN

947-962 **Öznenin Yorumbilgisi Işığında Foucault'da Özne, Hakikat ve Kendilik Kaygısı: "Kendini Tanı"dan "Kendinle İlgilen"e /** *In Light of the Hermeneutics of the Subject: Subject, Truth, and Care of the Self in Foucault – From 'Know Thyself' To 'Care for Thyself'*
Mete Han ARITÜRK

963-988 **Sakaıa Festivali'nden Zile Panayırı'na: Anadolu'da Antik Çağ'dan Günümüze Kadar Devam Eden Bir Gelenek /** *From the Sakaia Festival to the Zile Fair: A Tradition Continuing from Antiquity to the Present in Anatolia*
Murat TEKİN

989-1011 **İdil-Ural Tatar Süreli Yayınları Temelinde Balkan Savaşları Üzerine Bir Bibliyografya Çalışması: Vakit, Yuldız, İdil ve Koyaş Gazeteleri (1912-1913) /** *A Bibliography Study on the Balkan Wars Based on the Volga-Ural Tatar Periodicals: Vakit, Yuldiz, Idil, Koyas Newspapers (1912-1913)*
Alper ALP-Emre ÖZSOY

1012-1047 **Darius' Sagartia and Sargon's Zikirtu: Were they the Same Place? /** *Darius'un Sagartia'sı ve Sargon'un Zikirtu'su: İkisi Aynı Yer miydi?*
Pınar PINARCIK

1048-1066 **Yazıtlar ve Sikkeler Işığında Sebastopolis/Herakleopolis Antik Kenti'nde Bir Kahraman Tanrı: Herakles /** *A Hero God in the Ancient City of Sebastopolis/Herakleopolis in Light of Inscriptions and Coins: Herakles*
Şengül Dilek FUL

1067-1087 **Assessment of Logistics Infrastructure and Service Indicators in Black Sea Economic Cooperation (Bsec) Countries /** *Karadeniz Ekonomik İş Birliği Ülkelerinde Lojistik Altyapı ve Hizmet Göstergelerinin Değerlendirilmesi*
Burcu YILMAZ

1088-1102 **Urdu Edebiyatında Enver Paşa /** *Enver Pasha in Urdu Literature*
Hatice GÖRGÜN

1103-1118 **İstiklal ve Maarif: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı (1919) /** *Independence and Education: Congress of Azerbaijan Turkish Teachers in the Azerbaijan People's Republic (1919)*
Zeynep AKARSLAN

1119-1138 **Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Kıbrıslı Türk Kimliğinin İnşası /** *Ataturk's Policy on the Turkish Diaspora and the Construction of the Turkish Identity in Cyprus*
Kutlu KAYIRAN

1139-1155 **Baktriya'nın Değişen Dengeleri: Sasaniler, Akhunlar ve Ekonomik Dönüşüm (Ms. II-VI. Yüzyıllar) /** *The Shifting Balances of Bactria: The Sasanians, the White Huns and Economic Transformation*
Başak KUZAKÇI

1156-1174 **Demokrat Parti Hükümetleri Salgın Tedbirleri: Veremle Mücadele (1950-1960)** / *Democratic Party Governments Epidemic Measures: Fight Against Tuberculosis (1950-1960)*
Banu BERBER BABALIK

1175-1197 **Dijitalleşmenin Vergi Gelirleri, Vergi Uyum Süreçleri ve Vergi Politikaları Üzerindeki Etkileri: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme (Almanya, Fransa, Abd, İsveç) /** *The Effects of Digitalization on Tax Revenues, Tax Compliance Processes and Tax Policies: An Analysis of Selected Countries (Germany, France, Usa, Sweden)*
Bekir PAKDEMİRLİ - Adnan ERDAL - Ayşe DEMİRCİ

1198-1213 **Bosnia and Herzegovina's Eu Integration in the Shadow of the Russia–Ukraine War: Threat Or Opportunity? /** *Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Gölgesinde Bosna-Hersek'in AB Entegrasyonu: Tehdit mi, Fırsat mı?*
Gönül TEZCAN

1214-1236 **Little Russians of the Tsars: The Making of Ukraine in Russian Imperial Thought and Rule /** *Çarların Küçük Rusları: Rus İmparatorluk Zihniyetinde ve İdaresinde Ukrayna'nın İnşası*
Tibet ABAK

1237-1258 **Eskiçağ'da Kyzikos'daki Savaşlar ve Çatışmalar /** Wars and Battles in Ancient Times in Cyzicus
Mustafa TÜRK

1259-1272 **Osmanlı Dönemi Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezar Taşları /** *Bentderesi of the Ottoman Period (Boğaz-Bayırlı) Gravestones*
Eylem GÜZEL - Necla ARSLAN SEVİN - Kadir PURDE

1273-1291 **Tükenen Üyelik Hayali? Türkiye'nin Avrupa Birliği İle İlişkilerinde Ayrışma ve Stratejik Yeniden Konumlanma /** *The Exhausted Dream of Membership? Divergence and Strategic Repositioning in Türkiye-European Union Relations*
Umut Turgut YILDIRIM-Fatih TEKİN

1292-1310 **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Ülkeleri Arasındaki Uluslararası Ticaret İlişkileri /** *International Trade Relations Between Türkiye and the Turkic Republics*
Sevgi SEZER

1311-1333 **XIX. Yüzyıl Osmanlı Elektrik İmtiyaz Sözleşmeleri: Ekonomi Politik Perspektifinden Bir Değerlendirme /** *19Th Century Ottoman Electricity Concession Contracts: A Political Economy Perspective*
Serap TAŞTEKİN

1334-1358 **Neorealizme Eleştiriler: Alexander Wendt'in İnşacı Modeli /** *Critiques of Neorealism: Alexander Wendt's Constructivist Model*
Ali HACIBEKTAŞOĞLU-Nevzat TORUN

1359- 1388 **Bücürlü Pınar Rock Paintings in Context: A New Contribution to the Study of Anatolian Turkic Rock Art /** *Bücürlü Pınar Kaya Resimleri Işığında: Anadolu Türk Kaya Sanatına Yeni Bir Katkı*
Şükrü ÜNAR

1389- 1411 **Taşra Estetiğinde Osmanlı İzleri: Duvar Resimleri ve Etnografik Detaylarıyla Nevşehir İbrahimpaşa Köyü Camisi /** *Ottoman Traces in Provincial Aesthetics: The Mosque of İbrahimpaşa Village (Nevşehir) With its Wall Paintings and Ethnographic Details*
Ayşe BUDAK

1412-1433 **Sendai Çerçevesi Bağlamında Afet Yönetiminde Sivil Toplum Kuruluşlarının Değerlendirilmesi: Hopa Arama ve Kurtarma Derneği Üzerine Nitel Bir Araştırma /** *An Evaluation of Non-Governmental Organizations in Disaster Administration Within the Context of the Sendai Framework: A Qualitative Study on the Hopa Search and Rescue Association*
Bulut DOĞAN-Umut Mevlüt OCAK

1434- 1451 **Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Adana'da Sanayileşme ve Şehirleşme /** *Industrialization and Urbanization in Adana from the Late Ottoman Period to the Early Years of the Republic*
Erdem ÇANAK

1452-1454 **Toplantı Özeti V. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi 17-19.04.2025 Bişkek/Kırgızistan**
Aybüke GÜZAY

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL (Istanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe ÇOŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Eyüp Ali Kılıçaslan (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ÇIMAT (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TUNÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüsamettin İNANÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent Sarper AĞIR (Aydın Adnan Menders Üniversitesi)
Prof. Dr. Aslıhan NAKİBOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Hande DUYMUŞ FLORİOTİ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Kurtul GÜLENÇ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman DOĞANAY (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Serhan YÜCEL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ERKEKOĞLU (Kayseri Üniversitesi)
Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL (Gebze Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüsrev TABAK (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TURGUT (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç.Dr. Abdülgani BOZKURT (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Alev DURAN (İstanbul Aydın Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet SOLAK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Özhan KAPICI (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Tufan TURAN (Sakarya Üniversitesi)

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

Doç. Dr. Ahmet YAVUZYILMAZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Akın TEMÜR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali HÜSEYİNOĞLU (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Zafer SEVER (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülcan KAŞKA (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bektaş SARİ (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK (Selçuk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Halim KILIÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tibet ABAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hacer ÇORUH KURT (Harran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali MERT (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı KAHRAMAN ÇINAR (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Banu PARLAK UĞURLU (Kapadokya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suzan OĞUZ (Çağ Üniversitesi)
Dr. İrfan MACİT (Çukurova Üniversitesi)
Dr. Serkan KEÇECİ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Çağlar ÖZER (İstanbul Kent Üniversitesi)
Dr. Alper ERSAYDI (Uşak Üniversitesi)
Dr. Kerem HOCAOĞLU

ARIKAN, REFİK-ÇETİN MEHMET CAN (2025). "Osman Bey'in Taraklı-Göynük-Mudurnu Seferi (1288-1289): Stratejik Hedefler, Coğrafi Dinamikler ve Bizans Tahkimatlarının Rolü. XXII/87: 925-946.

OSMAN BEY'İN TARAKLI-GÖYNÜK-MUDURNU SEFERİ (1288-1289): STRATEJİK HEDEFLER, COĞRAFİ DİNAMİKLER VE BİZANS TAHKİMATLARININ ROLÜ

Refik ARIKAN*
Mehmet Can ÇETİN**

ÖZ

Osmanlılar, 1230'lu yıllarda Söğüt-Domaniç'i yurt edinerek uc bölgesine yerleştiler. Hem devletin içinde bulunduğu durum hem de bölgedeki Bizans varlığı sebebiyle çevrelerindeki güçlerle iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiler. Ertuğrul Bey'in vefatından sonra beyliğin başına geçen Osman Bey, bir süre babası gibi çevredeki tekfurlarla müdara siyasetini sürdürse de İnegöl Tekfurunun göç yollarına verdiği baskınlar Osman Bey'i yeni önlemler almaya zorladı. Bu süreçte İnegöl Tekfuru ile Ermeni Beli Savaşı, Kulaca Hisar'ın fethi ve Domaniç Beli Muharebesi gibi mücadeleler kaçınılmaz oldu. Diğer yandan bu mücadelelerin bir parçası haline gelen ve Kayıların doğu istikametinde bir tehdit unsuru olarak duran Karacahisar Tekfurluğu da Osman Bey tarafından etkisiz hale getirildi. Bu fetih aynı zamanda okunan hutbe ile birlikte Osmanlılara müstakil bir beylik olmanın yolunu da açtı. Böylelikle batı istikametine doğru yapılacak olan seferlerde hem güvenlik temin edildi hem de Söğüt-Bozüyük-Pazaryeri hattındaki göç yolları ve yaylalarda emniyet temin edildi. Osman Bey'in İnegöl Tekfuru ile olan mücadeleleri ve 1288 Yılında Karacahisar'ın fethini takiben daha sakin bir politika takip ettiği ve 1299 yılına kadar geçen sürede Bilecik, Köprühisar, Yarhisar ve İnegöl'ün fethi için hazırlıklar yaptığı görülür. Bu süre zarfında kroniklere yansıyan en önemli faaliyet Osman Bey'in Taraklı-Göynük ve Mudurnu taraflarına gerçekleştirdiği doyum seferidir. Osman Bey, Harmankaya Tekfuru Köse Mihal ile birlikte Taraklı-Göynük ve Mudurnu üzerine Samsa Çavuş'un da desteğini alarak çıktığı bu seferde zafer kazandı ve ganimet elde etti. Bu makalede Osman Bey'in Taraklı-Göynük-Mudurnu seferi, seferin güzergâhı ve güzergâh üzerindeki eski yerleşimler, kaleler saha inceleme yöntemi merkeze alınarak incelenmiş ve elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osman Bey, Taraklı, Göynük, Mudurnu, Köse Mihal, Bozaniç, Karacahisar

OSMAN BEY'S TARAKLI-GÖYNÜK-MUDURNU EXPEDITION (1288-1289): STRATEGIC OBJECTIVES, GEOGRAPHICAL DYNAMICS AND THE ROLE OF BYZANTINE FORTIFICATIONS

ABSTRACT

The Ottomans settled in Söğüt-Domaniç in the 1230s and settled in the border region. Due to both the situation of the state and the Byzantine presence in the region, they took care to establish good relations with the powers around them. Osman Bey, who became the head of the principality after the death of Ertuğrul Bey, continued his policy of intervention with the surrounding tekfurs for a while like his father, but the raids on the migration routes by the tekfur of İnegöl forced Osman Bey to take new measures. In this process, struggles such as the Battle of Armenian Beli with the Tekfur of İnegöl, the conquest of Kulaca Hisar and the Battle of Domaniç Beli became inevitable. On the other hand, the Karacahisar Tekfur, which became a part of these struggles and stood as a threat in the eastern direction of the Kayis, was neutralised by Osman Bey. This conquest also paved the way for the Ottomans to become an independent principality. In this way, both security was ensured in the campaigns to be carried out in the western direction and security was ensured in the migration routes and plateaus in the Söğüt-Bozüyük-Pazaryeri line.

Gönderilme Tarihi: 17.05.2025
Kabul Tarihi: 07.07.2025

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilkimleri Fakültesi Tarih Bölümü, refik.arikan@bilecik.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-1791-6069

** Doktora Öğrencisi Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde "Osmanlı Kuruluşunun Tarihi Coğrafyası (Ertuğrul ve Osman Gazi Dönemi)" başlıklı ve Prof. Dr. Refik Arıkan danışmanlığında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir. mehmetcancetin1126@gmail.com, 0000-0003-1791-6069

It is seen that Osman Bey followed a calmer policy following his struggles with the tekfuru of İnegöl and the conquest of Karacahisar in 1288 and made preparations for the conquest of Bilecik, Köprühisar, Yarhisar and İnegöl until 1299. During this period, the most important activity reflected in the chronicles is Osman Bey's saturation expedition to Taraklı-Göynük and Mudurnu. Osman Bey, together with Köse Mihal, the tekfuru of Harmankaya, and with the support of Samsa Çavuş on Taraklı-Göynük and Mudurnu, won victory in this campaign and obtained booty. In this article, Osman Bey's Taraklı-Göynük-Mudurnu expedition, the route of the expedition and the old settlements and castles on the route are examined by centring on the field research method and the findings obtained are shared.
Keywords: Osman Bey, Taraklı, Göynük, Mudurnu, Köse Mihal, Bozaniç, Karacahisar**.**

Giriş

Ertuğrul Bey'in Bizans-Selçuklu sınır hattını teşkil eden uc bölgesine yerleştiği dönemde, onunla birlikte Akça Koca, Konur Alp, Turgut Alp, Gündüz Alp, Aykut Alp, Hasan Alp, Saltuk Alp, Mahmud Alp, Samsa Çavuş[1] ile kardeşi Sülemiş Çavuş, Abdurrahman Gazi, Akbaş, Kara Oğlan, Kara Mürsel, Bahtlı, Kara Teke, Şeyh Mahmud ve Karatekin gibi beylerin de bölgeye intikal ettiği görülmektedir (İnan, 2022, s. 27). İnegöl tekfurunun Türk boylarının yaylaya gerçekleştirdikleri mevsimlik göçler sırasında bu gruplara yönelik saldırılar düzenlemesi ve bu suretle hem maddi hem de manevi zararlar vermesi, bölgedeki beylerden Samsa Çavuş ve mensup olduğu aşireti ciddi biçimde rahatsız etmekteydi. Bu durumun bir sonucu olarak, Samsa Çavuş'un aşireti[2] söz konusu bölgeden ayrılarak Mudurnu'ya göç etmiştir (Öztürk, 2013a, s. 21). Ertuğrul Bey'in vefatının ardından, Osman Bey tarafından bir süre babasının izlediği müdara siyaseti sürdürülmüş; bölgedeki tekfurlarla ihtiyatlı bir ilişki tesis edilmiştir. Ancak İnegöl Tekfuru'nun göç yolları üzerindeki saldırgan tutumunu devam ettirmesi üzerine, Ermeni Beli'nde bir muharebe gerçekleştirmiş ve bu çarpışma sırasında Osman Bey'in yeğeni Bay Hoca şehit edilmiştir. Söz konusu kaybın ardından, 1285 yılında Kulaca Hisarı'na yönelik bir harekât düzenlenmiş ve kale Osman Bey'in emriyle yakılmıştır (Öztürk, 2013b, s.38). Bu hadisenin ardından taraflar, Domaniç Beli Muharebesi'nde karşı karşıya gelmiş; muharebe Osmanlılar lehine sonuçlanmış olsa da Osman Bey'in kardeşi Savcı Bey şehit düşmüştür. Yaşanan bu gelişmelerin müteakip safhasında, 1288 yılında Karacahisar'ın Osman Bey tarafından fethedilmesiyle bölgedeki hakimiyetin tesisine yönelik ilk adım atılmıştır. Karacahisar'ın fethini izleyen süreçte, Osman Bey tarafından Harmankaya tekfuru Köse Mihal'e, Tarakçı Yenicesine yönelik bir sefer teklifinde bulunulmuş; bu teklifin Köse Mihal tarafından kabul edilmesi üzerine, daha önce söz konusu bölgeye göç etmiş bulunan Samsa Çavuş'un da sefere iştirak etmesi sağlanmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, Osman Bey'in Taraklı, Göynük ve Mudurnu bölgelerine yönelik askerî harekâtı planlanmıştır (Öztürk, 2013a, s. 20-21). Karacahisar'ın fethi, söz konusu askeri seferin planlan-

[1] "Çavuş" unvanının Osmanlı Devleti'nin teşekkülünden önce de kullanıldığı ve özellikle Türkiye Selçukluları döneminde teşkilat yapısında yer aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Osman Gazi'nin silah arkadaşlarından biri olarak kaynaklarda anılan Samsa Çavuş'a izafe edilen unvanın, Selçuklu idarî ve askerî geleneğinin bir devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır (Köprülü, 2002, s. 70).

[2] Kuruluş coğrafyasında Samsa Çavuş'un adını taşıyan dört yerleşim biriminin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşim birimleri; İnegöl, Bilecik ve Mudurnu'ya bağlı Çavuşköy adlı köyler ile yine Mudurnu'da yer alan Çavuşdere Köyü'dür. +Bahsi geçen köylerden Çavuşdere köyü haricindeki diğer köylerde Samsa Çavuş'a ait mezarlar bulunmaktadır. Samsa Çavuş'un, İnegöl tekfuru ile yaptığı mücadeleye dair hala toplum hafızasında yaşayan birtakım rivayetler de vardır. Samsa Çavuş, Bilecik yakınlarında oturduğu dönemde İnegöl tekfuruna saldırmış ve bunun intikamını almak için İnegöl tekfuru da Samsa Çavuş aşiretinden pek çok kişinin öldüğü bir sefer düzenlemiştir. Şeyh Edebalı, kendisinin iznini almadan İnegöl tekfuruna saldıran Samsa Çavuş'a gönül koymuş ve bu durumun yansıması olarak da Çavuşköylüler o zamandan günümüze "Kadı yoran" olarak adlandırılmışlardır. Halen Çavuşköy'den olanlara köylerinin ismiyle değil yukarıda zikredilen lakapla seslenilmektedir.

masında belirleyici bir etken olarak öne çıkmıştır. Zira Ertuğrul Bey döneminden itibaren Söğüt'ün güneydoğu istikametinde yer alan Karacahisar ve batı yönünde konumlanan İnegöl Tekfurlukları'nın Osmanlıları adeta kuşatma altına alacak biçimde konumlanmaları, bölgedeki göç yolları ile yaylalara yönelik baskınları artırmış ve bu durum, Türk egemenliğinin istikrarını ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu bağlamda Ertuğrul Bey'le birlikte bölgeye gelen ve faaliyet gösteren Samsa Çavuş'un Mudurnu taraflarına yönelerek göç etmesi de söz konusu baskıların bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Karacahisar tekfurluğunun Osman Bey döneminde ele geçirilmesiyle birlikte, güneydoğu yönünden kaynaklanan askeri tehdit ortadan kaldırılmış; böylelikle batı istikametindeki daha kapsamlı sefer hazırlıklarına geçilmeden önce, kuzeydoğu istikametinde yer alan Taraklı-Göynük-Mudurnu hattına yönelik bir harekatın gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu harekatla hem ganimet temini hedeflenmiş hem de bahsi geçen güzergâh üzerindeki Bizans'a ait tahkimat noktalarının kontrol altına alınması planlanmıştır.

Taraklı-Göynük-Mudurnu Seferi ve Güzergâhı

Bizans yönetimi tarafından 13. yüzyıl sonlarında Sakarya Nehri vadisinin doğu istikametinde, İstanbul-İznik hattının muhafazasını temin amacıyla nehir boyunca tahkimatlar inşa edilmiştir. Yapılan bu kale ve kontrol noktalarının, Sakarya Nehri'nde 1302 ilkbaharında meydana gelen taşkınlar sonucunda yatağını değiştirmesine kadar Bizans açısından işlevsel[3] olduğu anlaşılmaktadır (İmber, 2006, s.13). Söz konusu savunma tedbirlerinin, Osman Bey'in bir süreliğine Sakarya Nehri'nin batı yakasına geçişini engellediği de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Bu dönemde Osman Bey'in İnegöl tekfuru ile girişilen mücadele, Karacahisar'ın fethi ve Taraklı-Göynük-Mudurnu hattına yönelik olarak gerçekleştirilen doyum seferi dışında askerî faaliyetine rastlanmaz. Bu çalışmada, söz konusu faaliyetler arasında yer alan doyum seferi ana inceleme konusu olarak ele alınmakta; seferin mahiyeti, arka planı ve sonuçları, arşiv belgeleri, basılı kaynaklar ve saha incelemeleri bağlamında değerlendirilerek açıklığa kavuşturulmaktadır.

1288–1289 yıllarında icra edilen söz konusu seferin temel amacı, toprak kazanımından ziyade gazilerin ganimet elde etmesini sağlamaktı. Kronik kaynaklara göre, sefer hazırlıkları kapsamında bir grup Karacahisar'dan, diğer bir grup ise Harmankaya'dan hareketle Beştaş Zaviyesi'ne ulaşmış; burada hem zaviye şeyhi Edebalı'dan sefere dair rıza (dua) temin edilmiş hem de Sakarya Nehri'nin geçişe en elverişli zamanının tespiti amacıyla bir süre beklenmiştir (Öztürk, 2013a, s. 21). Nehrin geçiş noktası olarak günümüzde Eskişehir'in bir ilçesi konumunda bulunan Sarıcakaya'nın tercih edilmesinde, coğrafî unsurların yanı sıra bölgenin muhtemelen Köse Mihal'in denetiminde bulunmasının da etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Sakarya Nehri'nin doğu yakasında Türk hâkimiyetinin varlığına, bölgedeki muhkem mevkilerin konumundan ve bu güzergâhın sefer rotası olarak kullanılmasından hareketle işaret edilmesi mümkündür. Nitekim Sarıcakaya'nın hemen karşısında yer alan Bozaniç Kayası üzerinde Roma dönemine ait bir kaleye, Lâçin'deki Erkeç Kayalığı'nda ise Bizans dönemine tarih-

[3] Sakarya Nehri'nin taşmasının akabinde 1303 yılında, aynı bölgeyi etkileyen bir deprem yaşanmış olup bölgede mevcut durumu değiştiren bir etki yapması muhtemeldir (Nicol, 2016, s. 130).

lenen bir kale kalıntısına rastlanmaktadır. Söz konusu yapılar, muhtemelen Bizans İmparatorluğu tarafından, Türklerle olan sınır hattının kontrol altına alınması ve bölgenin gözetimi amacıyla inşa ettirilmiştir. Bununla birlikte, sefer güzergâhı bağlamında yapılan değerlendirmeler doğrultusunda, adı geçen kale ve stratejik noktaların, söz konusu dönemde Osman Bey'in hâkimiyet alanı içerisinde yer aldığı güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Beştaş Zaviyesi'nden[4] yola koyulan Osmanlı birlikleri, Sarıcakaya üzerinden Sorgun'a geçip Samsa Çavuş ile buluştular. Ardından Mudurnu, Göynük ve Taraklı'dan elde ettikleri ganimetle seferi başarıyla tamamladılar. Sefer sonunda ise Taraklı üzerinden Göl-Flanoz-Harmankaya ve Karacahisar'a dağıldılar. Bu seferin güzergâhı ile alakalı iki önemli husus vardır: İlki buluşma yeri olan Sorgun'un hangi Sorgun olduğu konusudur. Nitekim Yenipazar'a bağlı Çöte'nin[5] eski adı Sorgun olduğu (Barkan vd. 1998, s. 316) gibi; aynı çevrede bulunan ve tahrir kayıtlarına göre daha eski bir yerleşim olduğu muhtemel olan Sorguncukahiler köyü (Barkan vd. 1998, s. 300) ile bunlara ilaveten Göynük'e bağlı birden fazla Sorgun köyünün bulunması bu konuda net bir yaklaşımı zorlaştırmaktadır (Barkan vd. 1998, s. 593-594). Bir diğer tartışma konusu ise Göl-Flanoz meselesidir. Göl-Falanoz'un Harmankaya ve Karacahisar'a dönüş istikametinde kullanılması sebebiyle yerini tam olarak tespit etmek sefer güzergâhını anlamak adına önemlidir. Falanoz bilindiği üzere 1286 senesinde Domanic-Beli Muharebesinde Osman Bey'in ağabeyi Savcı Bey'i şehit etmesi üzerine İteşeni[6] köyünde (Barkan vd. 1998, s. 164) öldürülerek oraya gömülmüştür (Öztürk, 2013a, s. 14). Aynı zamanda Köse Mihal'in de dünürüdür (Öztürk, 2013a, s. 23). Buradaki Göl-Flanoz, Falanoz'un adını taşıyan bir köy veya mezradır. Nitekim tahrir defterlerinde de Göynük'e bağlı Falanos olarak geçmektedir (Barkan vd. 1998, s. 586). Taraklı-Göynük ve Mudurnu Seferi'ni anlamaya yönelik gerçekleştirilen saha çalışmalarında, bölge halkıyla mülakatlar ya-

[4] Eskişehir ili Tepebaşı ilçesine bağlı Uludere (İtburnu) Mahallesi sınırları içerisinde yer aldığı belirtilen Beştaş Zaviyesi'nin konumuna ilişkin farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Mahalle merkezine yaklaşık üç kilometre mesafede, bir tepe üzerinde konumlanan ve antik döneme tarihlenen beş adet taş sütun parçasının bulunduğu alanın söz konusu zaviye ile özdeşleştirildiği görülmektedir. Ancak, bu alanda anılan sütun parçaları dışında herhangi bir mimarî ya da arkeolojik kalıntıya rastlanamamıştır. Bu durum, alana ilişkin ileri sürülen iddiaların maddî temelden yoksun olabileceğini düşündürmektedir. Buna karşılık, Uludere Mahallesi içerisinde yer alan ve mimarî özellikleri bakımından 14. yüzyıla tarihlendirilen Orta Tekke yapısının (Altınsapan, 1997, s. 104), kroniklerde adı geçen Beştaş Zaviyesi ile örtüşme ihtimali daha güçlü bir seçenek olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu yapının tarihî kaynaklarda anılan zaviye ile benzerlik arz etmesi, bu yapının Beştaş Zaviyesi olabileceğine dair kanaati güçlendirmektedir. Diğer taraftan, mahalle dışındaki tepede yer alan beş sütun parçasının, doğrudan zaviyeye ait olmaktan ziyade, bu yapıya giden güzergâhı işaret etmek amacıyla konumlandırılmış olması muhtemeldir. Bu bağlamda, zaviyenin "Beştaş" olarak anılmasında, söz konusu sütunların işaretleyici işlevi belirleyici bir rol oynamış olabilir.

[5] Sorgun diğer adıyla Çöte olarak adlandırılan köyün Nişancı Mehmet Paşa vakfına dahil olduğu, karyede ilk sayımda 23, son sayımda 60 neferin vergi nüfusuna kayıtlı olduğu görülmektedir (Turğut, 2015, s. 253).

[6] İteşeni köyünün, Osmanlı tahrir kayıtlarında Ermenipazarı olarak bilinen, günümüzde ise Bilecik ilinin Pazaryeri ilçesi sınırları içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde köyün, Yenişehir Yayası Sancağı Beyi Hızır Bey'in tasarrufunda bulunduğu tespit edilmiştir. Mevcut kayıtlarda, köyde Pazaryeri'nden gelenlerin arazileri ekip biçtikleri hususu açıkça belirtilmiştir. Köyün sınırlarına ilişkin olarak tahrir defterlerinde "Tavuk alanından Emirhan sırtına" şeklinde bir kayıt düşülmüştür (Barkan vd. 1998, s. 164). İteşeni köyünün coğrafi konumunun tespiti amacıyla gerçekleştirilen saha çalışmaları neticesinde, İnegöl ilçesine bağlı Güzelyurt köyü sınırları içerisinde, tapu parsel kayıtlarında "Tavukburnu" adlı bir mevkiin bulunduğu belirlenmişse de, Pazaryeri ilçesi dahilinde yer alan Doğanlar, Yeniceköy ve Avşar gibi mevkilerde de İteşeni yerleşiminin bulunmuş olabileceği ihtimal dahilinde değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, köyün asırlar önce terk edilmiş olması sebebiyle "İteşeni burada yer almaktadır" şeklinde kesin bir yargıya ulaşılması mümkün görünmemektedir. Bahse konu yerleşimin konumuna ve tarihî coğrafyasına ilişkin değerlendirmelere, "Osmanlı Kuruluşunun Tarihi Coğrafyası (Ertuğrul ve Osman Gazi Dönemi)" başlıklı doktora tezinde ayrıntılı biçimde yer verilecektir.

pılmış; böylelikle seferin yerel hafızadaki izdüşümlerine ulaşılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, 28 Ekim 1966 Gölpazarı doğumlu araştırmacı-yazar Hasan Taşçı ile 10 Ocak 2024 tarihinde gerçekleştirilen görüşmede, söz konusu seferle ilişkili olduğu düşünülen yerleşim alanlarına dair kendisi tarafından bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Taşçı tarafından aktarıldığı üzere, Gölpazarı'na ismini verdiği rivayet edilen Falanos köyünün, günümüzde halk arasında "Alan Mevkii" olarak anılan; Gölpazarı ilçesine bağlı Gökçeözü köyünden başlayıp Sakarya Nehri'nin kollarından biri olan Çatak Suyu vadisine kadar uzanan ve Göynük ilçesine bağlı Kilciler köyüyle sınır oluşturan geniş vadi içerisinde aranması gerektiği ileri sürülmüştür. Eğer Göl-Flanoz, Gökçeöz ve Kilciler köyü arasında ise Taraklıdan Gökçeözü-Yenipazar-Harmanköy-Karacahisar şeklinde rotanın tamamlanmış olması muhtemeldir zira kronikteki bilgilerle önerilen güzergâhta uyuşmaktadır[7].

Taraklı-Göynük-Mudurnu Seferinin Saha Gözlemleri

Osman Bey ve nökerlerinin fetihten ziyade ganimet ve bölgedeki ilişkileri tesis etmek için gerçekleştirdikleri Taraklı-Göynük-Mudurnu seferi ile alakalı, devam eden doktora tezi kapsamında saha çalışmaları gerçekleştirilmiş olup, ilk olarak sefer güzergâhı üzerinde yer alan Gölpazarı-Taraklı-Göynük ve Mudurnu üzerinden Eskişehir Beyyayla köyüne[8] ve oradan da Sarıcakaya'ya inilerek konu bağlamında çalışmalar yürütülmüştür. Daha sonraki saha çalışmasında ise İnhisar-Mihalgazi-Sarıcakaya-Laçin-Nallıhan istikameti incelenmiştir. Sefer güzergâhı arazi ekibi tarafından defalarca gidilmek suretiyle araştırılmış ve yapılan bu çalışmalarda, özellikle makalenin konusu ile alakalı olarak Lâçin, Bozaniç, Atalan, Taraklı[9] ve Mudurnu'da kale kalıntılarına tesadüf edilmiştir[10]. Göynük'te[11] de evvelden bir kale olsa da günümüze ulaşan herhangi bir kale veya kalıntısı bulunmamaktadır. Sakarya vadisinde bahsi geçen kalelerin kuruluş döneminde ve özellikle bu sefer esnasında Osman Bey'in hâkimiyetine girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bahsi geçen kaleler aşağıda ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Diğer yandan kuruluş coğrafyası hangi başlık altında değerlendirilirse değerlendirilsin sadece tarihî açıdan

[7] Bahsi geçen bölgeye ilişkin gerçekleştirilen tapu parsel araştırmaları ile Hasan Taşçı'dan edinilen bilgiler doğrultusunda, Alan Türkleri'nin toponomik açıdan bölgeye önemli sayıda yer ismi bıraktıkları tespit edilmiştir. Gölpazarı'nda bulunan Alan Mevkii, Gökçeözü köyünün kuzeydoğusunda yer alan Alankaya Tepe, Yağcılar köyünün 2 kilometre güneydoğusundaki Alaniçi Dere, aynı köyün 1 kilometre güneyinde bulunan Alan Deresi, Söğütçük köyünün 1,5 kilometre güneyinde yer alan Alantarla Sırtı, Göynük'teki Alancık Köyü, Alanköy ve Alanyüzü Mevkii, Dağşeyhleri köyünün 650 metre kuzeyindeki Alancık Mevkii, Mustanlar Yaylası'nın 850 metre kuzeyinde konumlanan Alantarla Mevkii, Karafakılar köyünün 2 kilometre kuzeybatısında bulunan Alanbeleni Tepe ile Aşağıkınık köyünün 1750 metre kuzeybatısındaki Alanbaşı Tepe, bu duruma örnek teşkil eden başlıca toponomik unsurlar arasında sayılmaktadır. Bahsedilen örnekler, Alan Türkleri'nin bölgedeki yer isimlendirmesine yönelik etkisinin somut göstergeleri olarak değerlendirilmektedir.

[8] Eskişehir Sarıcakaya Beyyayla köyünde Beşiktaş mevkiinde nekropol tespit edilmiştir; TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu-Karar Tarih ve No:28.03.2018-6179.

[9] Taraklı Kemaller köyü 15.07.1942 doğumlu Sami yıldız ile yapılan sözlü mülakatta köyünün eski adının Dodurga olduğu, manav yani yerleşik köyü olduklarını, eskiden manda boynuzundan tarak yaptıklarını ve Taraklı merkezdeki Hisar Tepenin ise Taraklı kalesinin bulunduğu yer olduğunu aktarmıştır.

[10] Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Göynük ve Taraklı kalelerinin Osman Bey tarafından 1312-1313 tarihlerinde fethedildiğine değinir. Göynük kalesi ile alakalı hiçbir iz günümüze ulaşmamıştır. O kalenin varlığı Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden anlaşılmaktadır (Atsız, 2013, s. 245-247).

[11] Göynük'ü Orhan Bey devrinde ziyaret eden Seyyah İbn Battuta, halkının Hristiyan Rumlardan olduğuna değinmiştir (Aykut, 2016, s. 299).

değil coğrafî açıdan da oldukça verimli ve kıymetlidir[12]. Nitekim bol su kaynakları, verimli tarım arazileri ve sıcak su kaynaklarının bu bölgede olması Sakarya vadisini çevredeki güçler için çekici hale getirmiştir. Zira Sarıcakaya, sıcak su kaynaklarıyla tanınan bir bölge olarak öne çıkarken, Lâçin ise mineralli su kaynaklarıyla bilinmektedir. Bununla birlikte, Sakarya Vadisi'nin tarımsal açıdan yüksek verimliliğinin de göz ardı edilmemesi gerektiği unutulmamalıdır.

Taraklı Kalesi

Günümüzde Sakarya'ya bağlı İlçe olan ve Osmanlı kroniklerinde Tarakçı Yenicesi olarak geçen Taraklı[13] (Öztürk, 2013a, s. 22), İpek Yolu güzergâhında bulunan eski yerleşimlerdendir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde; Taraklı'yı Osman Bey'in fethettiğini, kalesinin günümüzde viran durumda olduğunu ve bu kaleyi ise Bursa tekfurunun yaptırdığına değinir. (Atsız, 2013, s. 247) Tez çalışması kapsamında yapılan saha çalışmasında Taraklı Kalesinin bulunduğu alanda incelemeler yapılmış; kalenin[14] duvar kalıntıları pek fazla olmasa da yeri belli olduğu görülmüştür. Kale alanı Taraklı'nın parsel kayıtlarında "Hisar Tepesi" olarak geçmektedir. Bu alan Taraklı şehir merkezinden görünmekte ve kolaylıkla ulaşılabilmektedir.

Göynük Kalesi

Bolu iline bağlı bir ilçe konumunda bulunan Göynük, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme adlı eserinde "Torbalı" ve "Türbeli Göynük" adlarıyla anılmış; ayrıca, Akşemseddin Hazretleri'nin türbesine ev sahipliği yapması dolayısıyla tarihsel ve kültürel açıdan mühim bir yerleşim olarak kayıt altına alınmıştır (Atsız, 2013, s. 244-245). Seyahatnâme'de Göynük'ün Osman Bey tarafından fethedildiği bilgisine yer verilmiş; bununla birlikte, ilçede yer alan kalenin inşasının Bursa Tekfuru tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Söz konusu kale, Evliya Çelebi tarafından yüksek bir kayanın üzerine inşa edilmiş olmasıyla tarif edilmiş; böylece, yapının coğrafi konumu üzerinden stratejik önemine atıfta bulunulmuştur. Göynük'te yapılan saha çalışmasında herhangi kale kalıntısına tesadüf edilememiştir. Göynük kalesinin yeri ile alakalı net bir bilgi olmasa da 01.05.1964 Göynük doğumlu İbrahim Kesgin ile yapılan sözlü mülakatta; "*Zincirlikaya denilen dağ silsilesinin hemen baş tarafında gözetleme kulesi olduğunu lakin günümüze ulaşmadığına"* değinmiştir. Göynük kalesi, bir ihtimal Göynük Zafer Kulesinin olduğu alanda aranabilir. Zira Evliya Çelebi, kalenin yerinden bahsederken Göynük'te yüksek bir kaya üzerinde olduğuna değinmektedir. Göynük merkezde yüksek bir kaya üzerinde bugün Zafer Kulesi bulunmaktadır. Kulenin olduğu alan Göynük'e hâkim bir noktadadır. 1923 yılında, Milli Mücadelenin anısına dönemin kaymakamı Hurşit Bey tarafından bu anıt yapılmıştır. Altıgen taş temel üzerine, 3 katlı ahşap yalı baskı mimarisiyle yapılan Zafer Kulesi, muhtemelen kale kalıntılarının üzerinde yükselmiştir.

[12] Sarıcakaya, Mihalgazi ve İnhisar hattı, mikroklima olarak tanımlanan ve çevresindeki geniş iklim özelliklerinden farklılık gösteren küçük lokal iklim alanları arasında yer almaktadır. Bu alan, depresyon tabanını çevreleyen Köroğlu ve Sündiken dağlarının etkisiyle sahada hâkim olan Akdeniz iklimi koşullarının belirleyiciliği sonucunda, çevresinden farklılaşan bir bitki örtüsü, tarımsal ürün çeşitliliği ve özgün bir yaşam biçimi ortaya koymaktadır (Gökmen, 2023, s. 28).

[13] Evliya Çelebi, Taraklı adının kökenini yörede yaşayan herkesin kaşık ve tarak işlemesine bağlamaktadır. (Atsız, 2013, s. 247).

[14] Halk arasında hisar olarak bilinen, Roma dönemi kalelerinden olan Taraklı kalesinin zirvesinde iki tane su sarnıcı bulunmaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin eteğindeki caminin adı da Hisar Camiidir. (Yıldırım, 2004, s. 104).

Mudurnu Kalesi

Günümüzde Bolu iline bağlı bir ilçe konumunda bulunan Mudurnu'nun, İbn Battûta Seyahatnâmesi'nde "Muturni" şeklinde geçtiği görülmektedir. Seyyahın ifadelerine göre, ahi zaviyesine sahip olan bu kasaba, yoğun bir yolcu trafiğine sahiptir. İbn Battûta'nın burada belirli bir süre konakladıktan sonra Bolu istikametine yöneldiği anlaşılmaktadır (Aykut, 2016, s. 301, 302). Mudurnu'nun, Osman Bey'in sefer güzergâhında yer alan önemli ve zengin yerleşim birimlerinden biri olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Nitekim dönemin kroniklerinde, burada ikamet edenlerle Osman Bey arasında dostane ilişkilerin tesis edildiği, bu sebeple söz konusu yerleşimin Osman Bey tarafından yağmalanmadığı ve doğrudan yerel halka bırakıldığı aktarılmaktadır (Öztürk, 2013a, s. 22). Saha çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen gözlemlerde, kroniklerde bahsi geçen Mudurnu Kalesi'nin beden duvarlarının ilk etapta doğrudan tespit edilemediği, ancak Hisaraltı Sokak güzergâhından itibaren duvar kalıntılarının mevcudiyetinin görülebildiği ve bu yapıların incelenebilir nitelikte olduğu belirlenmiştir. Söz konusu kalıntıların mimari özellikleri dikkate alındığında, yapının Bizans dönemine ait savunma yapılarıyla benzerlik arz ettiği anlaşılmaktadır.

Bozaniç Kalesi

Eskişehir'in Sarıcakaya ilçesine bağlı Bozaniç mahallesi, Sakarya Vadisi'nin verimli toprakları üzerinde konumlanmış eski bir yerleşim alanı olarak tanımlanmaktadır. Bozaniç'in tarihî öneminin temelinde, Osman Bey'in Taraklı-Göynük ve Mudurnu seferleri sırasında Sakarya Nehri'ni Sarıcakaya mevkiinden geçmesi yatmaktadır. Bu geçiş noktasında bulunan Bozaniç kalesi, stratejik konumu nedeniyle önem arz etmektedir. Kroniklerde belirtildiği üzere, Osman Bey ve beraberindeki nökerlerin Sarıcakaya'dan nehri geçtikleri esnada, Bozaniç gibi yola hâkim bir kalenin de kontrol altına alındığı kabul edilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde Mihalgazi'ye bağlı bir köy olarak kaydedilen Bozaniç'te, tarihî kaynaklarda Ahi Gündüz'e ait vakıf arazisinin bulunduğu tespit edilmiştir (Kaplanoğlu, 2023, s. 119). Ayrıca, Bozaniç kalesinin bulunduğu bölge, coğrafyacılar tarafından "Bozaniç Volkanitleri" adıyla anılmakta olup, Bozaniç Dağı'na sivri görünüm kazandıran kayalıkların dört ayrı volkan bacasından oluştuğu bilinmektedir (Büyükkahraman, 2013, s. 36-37). Bozaniç kayalıklarının tarihçiler açısından taşıdığı önem, Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki rolü ve bu alanda yer alan kale yapısı ile ilişkilendirilmektedir. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun Tarihi Coğrafyası" başlıklı tez çalışması çerçevesinde bölgede gerçekleştirilen saha çalışmaları, İrfan Şişman ve Mete Kadan tarafından 10 Mart 2024 tarihinde yapılan tırmanış sırasında Bozaniç kayalıklarının çatalı arasında bir kale kalıntısına rastlanması üzerine başlatılmıştır. Takip eden süreçte belirtilen alana ulaşılması sağlanmış ve burada yer yer yüksekliği 2,5 ila 3 metreye ulaşan muntazam sur duvarları tespit edilmiştir. Volkanik taşların kullanımıyla inşa edildiği belirlenen bu kalenin, özellikle Sakarya Vadisi'ne bakan cephesinde burç kalıntılarının varlığı saptanmıştır. Söz konusu yapının, korunaklı konumu, savunma kolaylığı ve çevreye hakimiyeti açısından stratejik bir önem taşıdığı değerlendirilmiştir. Literatürde, Bozaniç kayalıklarının altında, Sakarya Nehri kıyısında köprü temelleri bulunduğu ve Bozaniç Kayalıkları üzerinde harçsız duvar tahkimatına dair bulguların mevcut olduğu belirtilmektedir (Foss, 2022, s. 49-50). Bu veriler, bölgenin tarihî ve stratejik önemine işaret etmektedir.

Atalan Kalesi

Eskişehir Tepebaşı İlçesi sınırları içerisinde Atalan ve Atalantekke adıylı iki köy bulunmaktadır. Atalan kalesi Atalan köyü sınırları içerisindedir. Kalenin bulunduğu alan tapu parsel kayıtlarında "Kalekaya mevkii" olarak geçmektedir[15]. Kale Sakarya vadisine inen yolu kontrol altında tutmaktadır. Günümüzde kalenin önünden geçen yol üzerinden Sakarya Nehri kenarında bulunan Eskişehir Mihalgazi İlçesi Alpagut ve Karaoğlan köylerine ulaşılmaktadır. Bu kale seferin yapıldığı dönemde kuvvetle muhtemel Sarıcakaya'dan Beştaş Zaviyesi'ne giden Osman Bey ve nökerlerinin kontrolü altındadır.

Lâçin Erkeç Kalesi

Eskişehir iline bağlı Sarıcakaya ilçesinin Lâçin Mahallesi sınırları içerisinde, Bizans dönemine tarihlendirilen bir kale yapısına rastlanmaktadır. Söz konusu kale, Lâçin ile Düzköy arasında yer alan ve Erkeç kayalıkları olarak adlandırılan bölgede konumlanmış olup, bu nedenle literatürde "Erkeç Kalesi" adıyla da anılmaktadır. Stratejik bir hâkimiyet noktasında yer aldığı gözlemlenen yapının, gözetleme alanı ile sur duvarlarının bir bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bölgedeki gözetleme noktaları arasında, Bozaniç'in yanı sıra Lâçin Erkeç Kalesi'nin de önemli bir işlev üstlendiği anlaşılmaktadır.[16]

[15] TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu-Karar Tarih ve No:21.09.2018-6818.

[16] TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu-Karar Tarih ve No:20.09.2018/6792.

Sonuç

Osman Bey'in Taraklı-Göynük-Mudurnu seferi, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemindeki stratejik hamlelerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Zira bu sefer, bölgedeki Bizans tahkimatlarını kontrol altına almayı, ganimet elde etmeyi ve siyasi ilişkileri güçlendirmeyi amaçlamıştır. Karacahisar'ın fethinin hemen ardından gerçekleştirilen bu hareket, Sakarya Nehri'nin doğu hattındaki Türk hâkimiyetini pekiştirmiştir. Dolayısıyla Osmanlıların batıya yönelik gelecek fetihleri için güvenli bir zemin oluşturulmuştur. Öyle ki, Köse Mihal ve Samsa Çavuş gibi önemli figürlerin desteğiyle yürütülen sefer, bölgedeki kale ve yerleşimlerin ele geçirilmesiyle sonuçlanmış ve Osmanlı'nın askeri ile siyasi varlığı daha da güçlenmiştir.

Öte yandan, saha çalışmaları ve tarihî kaynakların titiz incelenmesi, seferin güzergâhı ve hedefleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Özellikle Bozaniç, Lâçin Erkeç ve Taraklı kalelerinin stratejik konumları, bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyetine giriş sürecini anlamamız açısından önemlidir. Hatta seferin ardından 1299 yılına kadar bölgede kayda değer bir askeri faaliyetin gerçekleşmemesi, Osmanlıların taktiksel bir duraklama dönemine girdiklerini ve sonraki fetihlere hazırlık yaptıklarını göstermektedir. Bu dönemde, İznik ve Bursa gibi önemli hedeflerin ele geçirilmesi planlanmış; Sakarya Nehri'nin taşkınlarıyla zayıflayan Bizans savunması ise bu süreci kolaylaştıran etkenlerden biri olmuştur.

Bununla birlikte, çalışmada kroniklerdeki bilgilerin sahada doğrulanmasına özel bir önem verilmiştir. Böylece tarihî olayların coğrafi ve stratejik bağlamları daha net biçimde ortaya konmuştur. Bu bağlamda, Osman Bey'in Taraklı-Göynük-Mudurnu seferi yalnızca bir askeri harekât olarak değil, aynı zamanda bölgedeki siyasi dengeleri şekillendiren ve Osmanlı'nın bağımsız bir beylik olma yolundaki adımlarını hızlandıran kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak, Taraklı-Göynük-Mudurnu seferi Osmanlı kuruluş döneminin dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşımakta ve bu çalışma, söz konusu seferin tarihî, coğrafi ve stratejik boyutlarını akademik bir perspektifle ortaya koymayı hedeflemektedir.

Kaynakça

Atsız, H. N. (2013). Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aşıkpaşazade. (2013). Aşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502). (Hzl. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Altınsapan E. (1999). Ortaçağda Eskişehir Ve Çevresinde Türk Sanatı (11-15 Yüzyıllar Mimarisi). Eskişehir: Anadolu üniversitesi yayınları.

Barkan, Ö. L. – E. Meriçli (1998). Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri Cilt: 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Büyükkahraman, G. (2013). Bozaniç (Sarıcakaya-Mihalgazi, Eskişehir) Eosen Volkanitlerinin Petrolojisi Ve Jeodinamik Evrimi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Foss, C. (2022). The Beginings Of The Ottoman Empire. Oxford: Oxford Universty Press.

Gökmen, Ö. (2023). Orta Sakarya Havzasında Sarıcakaya, Mihalgazi Ve İnhisar İlçelerinde Arazi Kullanımı Ve Planlama Önerileri. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

İbn. Battuta. (2016). İbn Battuta Seyahatnamesi. (Çev.A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İmber, C. (2006). Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650. (Çev. Şiar Yalçın). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kaplanoğlu, R. (2023). Sultanönü Livası Tahrir Defterleri Karacaşehir Kazası. Bursa: Asa Kitabevi.

Köprülü, F. (2002). Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Neşri, M. M. (2013). Cihannüma Osmanlı Tarihi. (Hzl. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Nişancızade Mehmed Efendi. (2022). Osmanlı Tarihi (1299-1566) Mir'atü'l-Kainat. (Hzl. Göker İnan). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Nicol, D. M. (2016). Bizansın Son Yüzyılları 1261-1453. (Çev. Bilge Umar). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Turğut, V. (2015). Osmanlı Devletinin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar Ve Şehirleşme (16.Yy Bilecik Ve Çevresi). İstanbul: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.

TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu. Karar Tarih: 21.09.2018. No: 6818.

TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu. Karar Tarih: 20.09.2018. No: 6792.

TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu. Karar Tarih: 28.03.2018. No:6179.

TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu. Karar Tarih: 20.09.2018. No:6792.

Yıldırım, F. (2004). Sakarya Kaleleri. Adapazarı: Adapazarı Büyükşehir Belediyesi.

EXTENDED ABSTRACT

During the period when Ertuğrul Bey settled in the borderlands along the Byzantine–Seljuk frontier, several beys accompanied him, including Akça Koca, Konur Alp, Turgut Alp, Gündüz Alp, Aykut Alp, Hasan Alp, Saltuk Alp, Mahmud Alp, Samsa Çavuş, Sülemiş Çavuş, Abdurrahman Gazi, Akbaş, Kara Oğlan, Kara Mürsel, Bahtlı, Kara Teke, Şeyh Mahmud, and Karatekin.

The attack of the Tekfur of İnegöl on the Turkmens during their seasonal migration to the highlands caused both material and moral losses. This aggression sparked a conflict between Osman Bey and the İnegöl Tekfur, and also disturbed Samsa Çavuş and his tribe. As a result, Samsa Çavuş and his clan left the region and migrated to Mudurnu.

After the death of Ertuğrul Bey, Osman Bey initially maintained peaceful relations with the local tekfurs, much like his father. However, the continuation of hostile policies by the İnegöl Tekfur on the migration routes reignited the conflict. The first battle between Osman Bey and the İnegöl Tekfur occurred at Ermenibeli, where Osman Bey's nephew Bay Hoca was martyred. In 1285, to avenge his nephew, Osman Bey burned Kulaca Hisar.

Following this, the Battle of İkizce took place between Osman Bey and the Tekfur of İnegöl. Although Osman Bey emerged victorious, his brother Savcı Bey was martyred. In the wake of these developments, Osman Bey conquered Karacahisar in 1288, marking the first significant step toward regional dominance.

After the conquest of Karacahisar, Osman Bey proposed a campaign to Tarakçı Yenice to Köse Mihal, who accepted the proposal. Samsa Çavuş, who had previously settled in the region, also joined the campaign. Thus, the Taraklı-Göynük-Mudurnu Expedition was organized.

The conquest of Karacahisar played a key role in facilitating this expedition. Since the time of Ertuğrul Bey, raids from the Karacahisar Tekfur on migration routes and highland areas had strained the Kayı tribe and other Turkish groups. The İnegöl Tekfur in the west and the Karacahisar Tekfur in the southeast had both contributed to this pressure. The capture of Karacahisar during Osman Bey's reign removed a major threat and allowed the principality to focus on the northeast. The expedition aimed both to secure plunder and to establish control over Byzantine fortresses in that direction, prior to campaigns further west.

Taraklı-Göynük-Mudurnu Expedition and Its Route

Byzantium had constructed fortresses and checkpoints in the Sakarya River valley to defend the Istanbul–Iznik line. These remained effective until the river changed course due to spring floods in 1302. The absence of major military activity by Osman Bey during this time—aside from the Karacahisar conquest and this expedition—can be attributed to Byzantium's strong presence in the area.

According to sources, units from Karacahisar and Harmankaya met at the Beştaş Zaviyesi to receive the sheikh's blessing and await the right moment to cross the Sakarya River. Sarıcakaya

in Eskişehir was chosen as the crossing point. Its geography and the fact that it likely fell under Köse Mihal's control suggest that Byzantine influence on the eastern bank of the Sakarya was relatively weak. Even if not fully controlled by Köse Mihal, this area offered a strategic path to strengthen Turkish dominance eastward.

Across from Sarıcakaya lies the Bozanic Rock with Roman-era fortifications, and on Erkeç Mountain in Laçin stands a Byzantine castle—both likely intended as observation posts guarding the Byzantine frontier. These fortresses may have come under Ottoman control during the campaign.

The expedition began with Ottoman forces departing from Beştaş Zaviyesi, passing through Sarıcakaya to reach Sorgun, where they met Samsa Çavuş. The campaign continued through Mudurnu, Göynük, and Taraklı, collecting spoils along the way before dispersing to Göl-Flanoz, Harmankaya, and Karacahisar via Taraklı.

Two key points emerge from this expedition:

1. The Location of Sorgun:

   Several possible sites exist—such as the former name of Yenipazar ("Çöte") being Sorgun, or Sorguncukahiler village in Göynük, which has an older foundation date according to tahrir records. Given its strategic location, Sorguncukahiler is the most probable meeting point for Ottoman forces.

2. The Identity of Göl-Flanoz:

   Historical accounts state that Falanoz, killed and buried in İteşeni village after the 1286 Battle of Domaniç-Beli, was the father-in-law of Köse Mihal's daughter. Göl-Flanoz was likely a settlement named after him—possibly the "Falanos of Göynük" mentioned in the tahrir registers. In an interview with local historian Hasan Taşçı (b. 10.01.2024, Gölpazarı), he noted:

"This Falanos village, which is said to have given its name to Gölpazarı, should be sought in the wide valley of Gökçeözü village between the Çatak Water valley (a branch of the Sakarya) and Kilciler village of Göynük."
Based on this, the expedition likely followed the route Taraklı–Gökçeözü–Yenipazar–Harmanköy–Karacahisar, aligning with historical sources.

Field Observations of the Taraklı-Göynük-Mudurnu Expedition

As part of the thesis study on this expedition—which aimed to collect booty and strengthen regional ties rather than to conquer—fieldwork indicates that the route passed through Eskişehir's Sarıcakaya and Beyyayla villages via Gölpazarı, Taraklı, Göynük, and Mudurnu. Later field research covered the route from Inhisar–Mihalgazi–Sarıcakaya–Laçin–Nallıhan to Beypazarı.

This route was revisited multiple times. Castle ruins were documented in Laçin, Bozaniç, Atalan, Taraklı, and Mudurnu. Although a castle in Göynük is historically referenced, no trace remains today. It is believed that the castles along the Sakarya Valley were brought under Ottoman control during the early period of the empire—likely as a result of this campaign. These structures are examined in detail in this study.

Ekler

Resim 1: Bilecik Çavuşköy Samsa Çavuş Kabri
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 2: Mudurnu Samsa Çavuş Türbesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin

Resim 3: Göynük Zafer Kulesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 4: Mudurnu Kalesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 5: Bozaniç Kayalıkları
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 6: Bozaniç Kalesinden Sakarya Vadisi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 7: Bozaniç Kale Duvarları
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 8: Bozaniç Gözetlemesi Kulesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 9: Bozaniç Kalesine Tırmanış Öncesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 10: Bozaniç Kalesi Sur Detayları
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 11: Bozaniç Kalesi Burç Kalıntıları
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 12: Taraklı
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 13: Taraklı Kalesi
Kaynak: Mehmet Can Çetin Arşivi.

Resim 14: Osmaneli ve Sakarya Nehri
Kaynak: Osmaneli Belediyesi Arşivi.

Resim 15: Sefer Güzergâhının Genel Haritası

Resim 16: Sefer Güzergâhı Detaylı Harita

ARITÜRK, METE HAN (2025). "Öznenin Yorumbilgisi Işığında Foucault'da Özne, Hakikat ve Kendilik Kaygısı: 'Kendini Tanı'dan 'Kendinle İlgilen'e". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 947-962.

ÖZNENİN YORUMBİLGİSİ IŞIĞINDA FOUCAULT'DA ÖZNE, HAKİKAT VE KENDİLİK KAYGISI: "KENDİNİ TANI"DAN "KENDİNLE İLGİLEN"E

Mete Han ARITÜRK*

ÖZ

Bu çalışma, Michel Foucault'nun, temel olarak Öznenin Yorumbilgisi derslerinden hareketle, öznellik, hakikat ve 'kendilik kaygısı' (*epimeleia heautou*) pratiği arasındaki karmaşık ilişkiye dair soruşturmasını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı, Foucault'nun epimeleia heautou'nun geleneksel olarak vurgulanan 'kendini tanı' (*gnôthi seauton*) ilkesine karşı tarihsel ve felsefi önceliğine dair argümanını içermektedir. Foucault'nun Sokratik felsefeyi, özellikle Platon'un Alkibiades diyaloğunu bu pratiğin örneği olarak yorumlaması incelenmekte ve etik oluşum için kullanılan ilişkili 'kendilik teknolojileri' (*askēsis*) ele alınmaktadır. Analiz, kavramın Greko-Romen ve erken Hıristiyan düşüncesindeki evrimini takip etmekte ve bilişsel bilgi erişimini önceliklendirip kendilik kaygısının dönüştürücü yönünü marjinalleştiren 'Kartezyen an'ın neden olduğu önemli kopuşu vurgulamaktadır. Çalışma, Foucault'nun epimeleia heautou'yu hakikatle özsel olarak bağlantılı, tarihsel olarak göz ardı edilmiş kritik bir etik kendilik-yaratımı biçimi olarak yeniden değerlendirdiği sonucuna varmaktadır. Ayrıca, bu antik tekniklerin, normalleştirici iktidara karşı çağdaş özgürlük ve direniş pratikleri için geçerli perspektifler sunduğu öne sürülmektedir.
Anahtar Kelimeler: Foucault, Kendilik Kaygısı, Öznellik, Kendilik Teknolojileri, Hakikat

IN LIGHT OF THE HERMENEUTICS OF THE SUBJECT: SUBJECT, TRUTH, AND CARE OF THE SELF IN FOUCAULT – FROM 'KNOW THYSELF' TO 'CARE FOR THYSELF'

ABSTRACT

This study aims to analyze Michel Foucault's investigation into the intricate relationship between subjectivity, truth, and the practice of 'care of the self' (*epimeleia heautou*), primarily drawing from The Hermeneutics of the Subject. The scope encompasses Foucault's argument for the historical and philosophical primacy of epimeleia heautou over the traditionally emphasized 'know thyself' (*gnôthi seauton*). It examines Foucault's interpretation of Socratic philosophy, particularly Plato's Alcibiades, as exemplifying this practice, and explores the associated 'technologies of the self' (*askēsis*) used for ethical formation. The analysis traces the concept's evolution through Greco-Roman and early Christian thought, highlighting the significant rupture caused by the 'Cartesian moment,' which prioritized cognitive knowledge access and marginalized the transformative aspect of self-care. The study concludes that Foucault revalorizes epimeleia heautou as a crucial, historically overlooked mode of ethical self-creation intrinsically linked to truth. Furthermore, it suggests these ancient techniques offer relevant perspectives for contemporary practices of freedom and resistance against normalizing power.
Keywords: Foucault, Care of the Self, Subjectivity, Technologies of the Self, Truth

Giriş

Michel Foucault, 1970'lerde seçildiği Collège de France'taki kürsüsüne "Düşünce Sistemleri Tarihi" adını vermiştir. Bu ad spesifik bir yön barındırmıyormuş gibi görünmekle birlikte Foucault'nun bu başlık altında vermiş olduğu derslerde özne kavramı tutarlı olarak merkezi bir konumdadır. Ferda Keskin'e göre, Foucault'nun "o tarihlere kadar yapmış olduğu

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 18.04.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025
* Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, AFYONKARAHİSAR, ORCID ID: 0000-0003-3773-9610, E-posta: metehanariturk@gmail.com

spesifik ve birbirine pek de atıfta bulunmayan analizler aslında özne ve öznel deneyimin kurulma sürecine dair bir tarih çalışmasının parçalarıdırlar" (Keskin, 2015, s. xi). Foucault'nun çalışmaları, özneleri üreten iktidar sistemlerini incelemekten, bireylerin öznel kimliklerini şekillendirmek için kullandıkları kendi kendilerini şekillendirme stratejilerini kavramaya doğru bir geçiş gösterir (Bernauer & Mahon, 2005, s. 150). Nitekim Foucault, öznelerin iktidar/bilgi dinamikleriyle iç içe geçmiş tarihsel pratiklerden doğduğunu öne sürer (Kelly, 2013, s. 511). Foucault, eserleri boyunca iktidar stratejilerinin bilgi ve özne inşa biçimleriyle etkileşimini çözümlemek amacıyla tutarlı bir çerçeve kullanır ve öncelikle moderniteye odaklanır. Düşünür, analitik yaklaşımı gereği kapsayıcı ideolojiler yerine "pratik rejimleri"ni inceler ve bireylerin belirli yönetme rasyonalitelerinden nasıl etkilendiğini gösterir (Barry vd., 1996, s. 14).

Foucault, insanın kendisiyle kurduğu bilinç ilişkisini, insanın varlığının veya davranışının belirli kavramlar altında temsil edilmesi olarak tanımlar. Kantçı bir anlamda, bu kavram düşünmek olarak adlandırılabilir. Bu nedenle Foucault'un çalışmaları, öznelliğin ve öznenin tarihinin kurulmasının bir tarihi olarak tanımlanırken, aynı zamanda düşünmenin tarihini de tanımlaması şaşırtıcı değildir (Keskin, 2015, s. xiii).

Foucault, 6 Ocak 1982 tarihinde verdiği ilk dersinde öznellik ve hakikat teması üzerine tarihsel bir refleksiyon başlatmayı hedefler (Foucault, 2015, s. 3). Bir önceki yıl bu sorunla ilgili Antik Çağ'da cinsel eylem ve hazlar rejimi; yani *aphrodisia*[1] rejimi sorununu ele almıştır. Foucault'nun *aphrodisia* ile kastettiği, hem Hıristiyanlığın hem de modern cinsellik deneyimlerinden oldukça farklı tarihsel bir Yunan haz deneyimidir (Foucault, 2015, s.4). *Aphrodisia*, Antik Çağ ahlakının etik tözü olarak adlandırılır. Foucault, *Hazzın Kullanımı* (The Use of Pleasure) adlı eserinde Yunan afrodizyasının etik açıdan sorunsallaştırılmasının evrensel yasaklardan ziyade öz-ustalık pratikleri yoluyla nasıl başarıldığını analiz eder (O'Leary, 2002, s. 41-42). Foucault'ya göre Modern Avrupa cinsel ahlakının ana iskeletini Hıristiyan ve hatta daha kötüsü olarak tanımladığı Musevi-Hıristiyan ahlakı değil, *aphrodisia* rejimi oluşturmuştur. Bu antik yaklaşım, yaşamı dışsal düzenlemelere bağlı kalmak yerine sanatsal bir çaba olarak inşa etmeye çalışmış, böylece kasıtlı bir yaşam tarzı yaratma yöntemi oluşturmuştur (O'Leary, 2002, s. 128). Daha sonra Hıristiyan etiği ise arzunun yorumlanmasına odaklanmış, bu da geleneksel ahlaki ilkelerle birlikte bu etiğin arzunun hermenötiğine ve evrensel ahlaki standartlara doğru evrilmesiyle tezat oluşturmuştur (O'Leary, 2002; Kelly, 2013, s. 517-518).

Öznelliğin Yorumbilgisi'ne konu olan derslerinde ise bu temadan biraz uzaklaşarak özne ve hakikat ilişkisi üzerinde durmayı hedefler. Bu bağlamda Foucault'nun ortaya koyduğu, dersin temasını belirleyen soru şudur: "Alışık olduğumuz tarihçi pratiği ve analizi ile ilgili olmayan bu iki öge, özne ile hakikat arasındaki ilişkiler Batı'da hangi tarihsel biçim içinde düğümlenmiştir?" (Foucault, 2015, s. 4)

Foucault'nun Merkezi Kavramı: *Epimeleia Heautou*'nun Önceliği

Foucault bu bağlamda başlangıç noktası olarak *epimeleia heautou* yani "kendilik kaygısı" nosyonunu belirler. Bu kavramın Latincesi *cura sui*'dir ve "kendilik kaygısı", "kendiyle

[1]*Aphrodisia* ile Foucault tarihsel bir deneyimi kastettiği söylenebilir. Hıristiyanlığın ten ve modern cinsellik deneyiminden ayırt edilmesi gereken Yunan haz deneyimi olan *aphrodisia* Antik Çağ ahlakının etik tözü olarak adlandırılır.

ilgilenmek", "kendi için endişe duymak" gibi anlamlara gelir. Foucault (1997), etik ve özbakım pratiği (*epimeleia heautou*) arasındaki etkileşimi özgürlükle ilişkili olarak açıklar (s. 284). Özgürlüğü yalnızca kısıtlamaların yokluğu olarak gören indirgemeci görüşü reddederken, kadim özbakım pratiğinin özünde özgürlük odaklı faaliyetlerle bağlantılı olduğunu ileri sürer (Foucault, 1997, s. 284). Foucault'ya göre etik, "özgürlüğün düşünülmüş pratiğini" temsil eder (Foucault, 1997, s. 284). Bu "bakım" kavramı, kişilerin kendilerini özerk ve etik varlıklar olarak yetiştirmek için kullandıkları belirli rasyonel süreçleri ve stratejileri kapsar (Foucault, 1997, s. 287). Iftode (2013) da Foucault'nun *epimeleia heautou* perspektifini, etkili bir öz-farkındalığı ve gerçekliğin doğru bir şekilde anlaşılmasını teşvik eden temel bir gereklilik olarak açıkladığını belirtir (s. 79).

Foucault hakikat ile öznenin ilişkisini irdelemek için bu kavramı seçmesinin paradoksal veya fazla sofistike bulunabileceği söyler, çünkü özne sorusunun, yani öznenin bilgisi veya öznenin bizatihi kendisi tarafından bilinmesi probleminin, öncelikle tümüyle farklı bir formül olan ve "kendini tanı" anlamına gelen *gnôthi seauton* çerçevesinde kurulduğunu belirtir. O'Leary (2002), Foucault'nun *epimeleia heautou* olarak adlandırılan Yunan özbakım uygulamasının, ünlü Delphi özdeyişi "*gnōthi seauton*"a ilham veren temel bir yöntem olarak hizmet ettiğini açıkladığını belirtir (s. 34-35). Felsefe tarihi ve geniş anlamda Batı tarihi bize özne ile hakikat arasındaki kurucu ilkenin *gnôthi seauton* olduğunu işaret ederken Foucault, özne ile hakikat arasındaki merkezi kavramın *epimeleia heautou* yani kendilik kaygısı olduğunu söylemektedir (Foucault, 2015, s.5). Hadot (1995) da Foucault'nun *epimeleia heautou*'yu eski felsefi faaliyeti yeniden canlandırmak için kullanmasını analiz eder (s. 206).

Foucault'ya göre *gnôthi seauton* kavramı, Delfi tapınağında yazıldığı haliyle başlangıçta kendisine atfedilen anlama ve değere sahip değildi. Bu söz, Delfi tapınağına, yani Yunanlılarca dünyanın merkezi kabul edilen yere yazılmıştır. Foucault'ya göre bu kavram "kendin için kaygı duy" anlamı ile *epimeleia heautou* ilkesiyle eşleşmekteydi.[2]

Foucault, *Sokrates'in Savunması*'nda Sokrates'in kendini başkalarını kendiyle ilgilenmeye, kendini ihmal etmemeye davet eden ve felsefenin rolünü de bu şekilde tanımlayan birden çok pasaj olduğunu söyler. Örneğin *Savunma*'nın 29d bölümünde Atinalıların kendisine ne ceza verirlerse versinler, felsefe yapmaya, onları ikna etmeye çalışmaya ve onlara ders vermeye devam edeceğini söyler. Bu dersi Sokrates, *Savunma*'nın 30a bölümünde şöhretle, servetle değil kendinle ilgilenmenin öğretilmesi olarak tanımlar (Platon, 2014, ss. 71-72). Dolayısıyla Foucault'ya göre Sokrates'in yapmaya çalıştığı şey başkalarını kendileriyle ilgilenmeye ikna etmeye çalışmaktır. Nehamas (1998), Foucault'nun felsefeyi bir varoluş biçimi olarak algılayan ve kökenlerini Sokratik düşünceye dayandıran bir entelektüel geleneğin parçası olduğunu gösterir (s. 8) ve Foucault'nun daha sonraki çalışmalarında, Sokrates'in temel felsefe kavramını, teorik bilgiyi aşan, övgüye değer ve tutarlı bir varoluş yaratmayı amaçlayan bir pratik olarak yeniden dirilttiğini ileri sürer (Nehamas, 1998, s. 8). Bu görev Sokrates'e Tanrılar tarafından emanet edilmiştir ve en önemli görevdir. Tanrılar, Atinalılar'la ilgilendikleri ölçüde, Atinalılar'ın kendileriyle ilgilenmeleri için Sokrates'i göndermiştir ve Sokrates'ten sonra başkalarını gönderme ihtimalleri de vardır. Bu bakımdan bu durum peygamberlik fikrine de benzemektedir.

[2] Foucault'ya göre sözcük bu anlamı ile kendi kendinle ilgilenmen gerekir, kendine özen göstermen gerekir, kendini unutmaman gerekir gibi anlamlara gelmekteydi.

Foucault'ya göre Sokrates'le ilgili bu bağlamda önemli noktaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Sokrates'in etkinliği Yunanları kendileriyle ilgilenmeye ikna etmektir. Sokrates başkalarıyla ilgilenirken, her türlü çıkardan, mevkiden, yurttaşlık avantajlarından, politik kariyerden uzak kalmıştır.[3] Sokrates kendini uyandıran kişi olarak görmektedir, dolayısıyla kendilik kaygısı ilk uyanış anıdır. Ünlü at sineği benzetmesinde olduğu gibi kendilik kaygısı veya kendiyle ilgilenme bir rahatsızlık, bir huzursuzluk ilkesidir. "Varoluş boyunca sürekli endişe veren bir ilkedir" (Foucault, 2015, ss. 9-10).

Foucault'ya göre tüm bunların ışığında anlaşılması gereken şeyin, Sokrates'te ve dolayısıyla Platon'da merkezi olan kavramın, "kendilik kaygısı" (*epimeleia heautou*) olduğudur; ama *gnôthi seauton*, *epimeleia heautou*'yu tesiri altında bırakmaktadır ve Foucault'ya göre esas öne çıkması gereken *epimeleia heautou*'dur. Bu bağlamda Platon'un kullanımında ve dolayısıyla Sokrates'te *gnôthi seauton*'un *epimeleia heautou* anlamını taşıdığını yakından görebileceğimiz bir eser olarak Foucault, Platon'un *Alkibiades* diyaloğunu örnek gösterir; özellikle metnin son bölümünde "kendini tanı"nın temelinde nasıl "kendilik kaygısı" olduğunu görebiliriz.

Alkibiades Diyaloğunda Kendilik Kaygısının Temellendirilmesi

Her ne kadar kendilik kaygısı ilk kez Sokrates ile ve özellikle *Alkibiades* diyaloğu ile ortaya çıkmıştır demek mümkün olsa da, kendiyle ilgilenme ilkesi "tüm Yunan kültürü boyunca felsefecilere yönelik bir talimat olarak, en eski zamanlardan bu yana" (Foucault, 2015, s. 30) bir kural, bir emir olarak varlığını sürdürmüştür. Bu, Lakedemonia yani Sparta hükmüdür. Burada Foucault, Plutarkhos'un aktardığı bir bilgiden söz eder: Spartalılar topraklarını helotlara emanet etmişlerdir ve sebep olarak da "kendimizle ilgilenebilmek için" demişlerdir. Buradaki kendiyle ilgilenme felsefi olmasa da, kendiyle ilgilenmenin Yunan tarihinde ne kadar geriye gittiğine bir örnektir Foucault için. Bu durum siyasi, ekonomik, toplumsal bir ayrıcalığa işaret eder ve Sparta'ya yapılan bu göndermeler *Alkibiades*'te de mevcuttur.

Alkibiades, zengin soylu bir ailenin çocuğudur ve dolayısıyla olabildiğince uzun bir yaşamı dilemek için birçok sebebi vardır. Bununla birlikte Sokrates'in "Sana ya bugün ölme ya da hiçbir şanı olmayan bir yaşamı sürdürmeye devam etme arasında seçme şansı verilseydi, hangisini tercih ederdin?" sorusuna Alkibiades, "Zaten sahip olduğumdan fazla hiçbir şey getirmeyecek bir yaşam sürmektense bugün ölmeyi tercih ederdim" cevabını verdiği için Sokrates'in ilgisini çekmiştir (Foucault, 2015, s. 31). Bu durum tıpkı Homeros'un Aşil'inin Troya'da şanlı bir ölümü, evinde uzun bir ömre tercih etmesi gibidir. Foucault'nun tasviriyle, "kafasının içindeki şeyden dolayı" Sokrates, Alkibiades yaşlanıp da üzerindeki tüm ilgiyi kaybettiğinde bile onunla ilgilenmeye devam etmiştir. Alkibiades, zenginliğin keyfini çıkartmaktan ziyade yönetmek istemektedir, özel konumunu diğerleri üzerinde güçlü bir yönetime çevirmek istemektedir. Alkibiades güzellikten yönetime, *eros*'tan *polis*'e yönelmiştir ve tam o noktada Sokrates'in sesini duymuştur. Foucault'ya göre kendilik kaygısı ile bu gelişmenin ilişkisi ortadadır (Foucault, 2015, s. 32).

Bu noktada Ksenofon'un *Memorabilia*'sında geçen bir diyalog önemlidir. Ksenofon, genç meclis üyesi Charmides ile Sokrates arasındaki karşılaşmayı anlatır. Charmides, Alkibiades'ten yaşça büyük olsa da meclise girdiğinde genç yaşta olduğu anlaşılmaktadır zira yaşı itibariyle mecliste fikrini söyleyip dinletecek kadar konumu vardır. Ama sözlerini söylemekten, topluma

[3] Faucault'ya göre bu ve bununla birlikte başkalarıyla ilgilenirken kendiyle ilgilenmeme ve hatta kendini feda etme sorunsal bir boyuta sahiptir.

konuşmaktan çekinir; bu noktada Sokrates ona "kendine dikkat etmelisin ve aklını kendine vermelisin" (*noûn prosekhei*) der (Xenophon, 2016, s. 148-149), her ne kadar *noûn prosekhei* yani "aklını ver" dese de kastettiği şey Foucault'ya göre *epimelesthai heautou*'dur.

Foucault'nun daha çok ilgisini çeken *Alkibiades* diyaloğunun ikinci kısmında Sokrates, Alkibiades'e hevesli ve cesur olduğunu ama biri ülkeyi yönetmede ona rakip olacak iç rakipler, diğeri ise Spartalılar ve Persler gibi dış rakipler olmak üzere iki büyük engeli olduğunu söyler. Persler'in hem servetleriyle Atina'yı bastıracağını hem de eğitimleriyle onu aşacağını, Spartalılar'ın da eğitim olarak onu geçeceğini söyler. Burada Charmides bilgili olmasına rağmen çekinirken, Alkibiades ise bilgisine ve benzer faktörlere aldırış etmeksizin cesurdur. Dolayısıyla diyalogda, Sokrates'in Alkibiades'i, cesur ama bilgisiz ve genç bir kişi olarak, cesareti olmayan ama bilgili ve yaşlı birine göre daha üstün bir konumda gördüğünü anlamak mümkündür. Zira Alkibiades cesur olduğu ve bilgisizliğini fark ettiği için avantajlıdır. Sokrates, Alkibiades'e şöyle seslenir: "Cesaretini kaybetme. Elli yaşındayken bu duruma düşseydin kendinle ilgilenmen [*epimelêthênai seautou*] zor olurdu ama şimdi tam da bunları öğrenecek yaştasın" (Platon, 2010, s. 77). Umutsuzluğa kapılan Alkibiades'e "50 yaşında değilsin, vaktin var" demiştir. Foucault, "vakti olan şeyin" Protagoras'a sorulsaydı şehri yönetmeyi, halkı iknayı, hasımlarla başa çıkmayı öğrenmek olarak tanımlanacağını, ama Sokrates'in öyle söylemediğini belirtir. Sokrates, "Öğrenmeye değil, kendinle ilgilenmeye vaktin var" der. Bu durum; öğrenme, kendiyle ilgilenme, pedagoji ve *paideia* (polis'e ideal yurttaş yetiştirme eğitimi) arasındaki ilişkide ruhanilik ve felsefe arasındaki yapıyı ortaya çıkarır. Dolayısıyla Sokrates'e göre Alkibiades'in kendisiyle ilgilenerek bu eksikliğini kapatması mümkündür. İkinci olarak ise Alkibiades'in eğitiminin, o eğitimi veremeyeceklerin elinde oluşu, kendisiyle gerçekten ilgilenişini engellemiştir. Onun peşinde tüm insanların koştuğu dönemde kendisiyle ilgilenemeyişi, Foucault'ya göre *eros*'un başarısızlığı, *eros*'un eleştirisidir. Burada Sparta'nın amansız katılığı ve insanları kolektif kurallara dahil etme yönelimiyle Atina eğitimi kıyaslanmakta ve özellikle Atina eğitimindeki eksiklikler üzerinde durulmaktadır. Pers eğitimindeki dört bilgelik, dört hoca eğitimi Atina eğitiminde yoktur ve yetişkinlerin genç erkeklere duydukları aşkta onları tam yönetme çağlarına geldiklerinde yalnız bırakmaları eleştiri konusudur. Bireyin kendine özen gösterme zorunluluğu, pedagojinin özellikle aşk ve okul meselelerindeki yetersizliğinden kaynaklanır. Bu "kendilik kaygısı", hem pedagojik eksikliklerle hem de siyasi tasarılarla ilişkilidir. Foucault'ya göre, bu özenin öğrenilmesi gereken ideal dönem, bireyin pedagojik vesayetten çıkıp politik eylemliliğe adım attığı kritik yaştır ve bu durum *Sokrates'in Savunması* ile tezat oluşturur. Nihayetinde, kendine özen gösterme ihtiyacının bir zorunluluk olarak belirmesi, siyasi projelerin şekillendiği anlarda değil, bireyin kendi bilmezliğini idrak ettiği anda gerçekleşir (Foucault, 2015, s. 40). Alkibiades, ilgilenmesi gereken nesnenin doğasını bilmediğini görür; şehir ile ilgilenmek zorunda olduğunu bilmektedir ama nasıl ilgilenmesi gerektiğini bilmemektedir. Alkibiades örneğinde bilmeme, hatta bilmediğini bile bilmeme söz konusudur. Sokrates, iyi yönetimin ne olduğunu sorduğunda "yurttaşlar arasındaki uyumdur" diye cevaplayan Alkibiades'e, uyumun ve hatta doğru bir şekilde hükmetmenin ne olduğunu dahi idrak edemediğini göstermiştir. Buradan hareketle, şehirle ilgilenebilmesi için kendiyle ilgilenmesi gerektiğini anlamıştır. Sonuç olarak Foucault'ya göre Platon'un Sokrates bağlamında metinlerinde politik iktidarın uygulanması, pedagoji ve kendini bilmeyen cehalet olarak adlandırılabilecek üç temel mesele vardır (Foucault, 2015, s. 41-42).

Foucault'nun örneklerinden Sparta örneğinde toprakları kölelere emanet etmenin sonucunda kendiyle ilgilenme bir iktidar halinin sonucuyken, Alkibiades'te konum

ayrıcalığından belirli bir siyasi eylem için önkoşul halinde ortaya çıkmaktadır. Görüleceği üzere bireyin başkalarına siyasi iktidar uygulama isteği kendiyle ilgilenmeyi gerektirmektedir. Yönetim arzusunda olan kişi eğer kendisiyle ilgilenmezse başkalarını iyi yönetemez ve ayrıcalıklarını siyasi eyleme, rasyonel eyleme dönüştüremez (Foucault, 2015, ss. 35-36). Bu durum, etkili özyönetimin başkalarının yönetimini kolaylaştıran kişisel gelişim stratejisi olarak işlev görmesiyle paralellik gösterir (Foucault, 1997, s. 284). Foucault'nun belirttiği gibi, bu özel etik çaba, Antik Yunan'da iktidar konumundaki bireyler arasında siyasi olarak hesap verebilir davranış için bir önkoşul vazifesi görmüştür (Foucault, 1997, s. 286).

Kaygının Nesnesi Olarak 'Kendi': Ruh, Bilgi ve Adalet İlişkisi

Tüm bunların ışığında kendiyle ilgilenmenin ne olduğunun ortaya çıkarılması gerekir. Sokrates, "kendinle ilgilenmen gerekir, sen bir insansın ve insan nedir?" diye sormaz; "bu kendi kendiyle *auto to auto* nedir (Foucault, 2015, s. 37)?" diye sorar. Bu soru, her ne kadar sorulduğu alt başlığın adı "insan doğası üzerine" olsa da, insanın doğasından ziyade, özne problemiyle ilgilidir. Foucault'nun öznellik analizi, bireylerin iktidarın iki eşzamanlı etkisine nasıl maruz kaldıklarını gösterir: dışsal özneleştirme ve etik olarak kendini şekillendirme yeteneği (Allen, 2011, s. 55). Dolayısıyla ilk soru şudur: Bu kendine dönüşlü faaliyetin yöneldiği nokta, yani bu özne nedir? İkinci soru ise kendilik kaygısı bize nasıl rehberlik eder sorusudur. Bu kendilik kaygısı Alkibiades'i *tekhne*'ye (sanat, ustalık, teknik) nasıl götürür? O'Leary (2002), Foucault'nun, kökleri kadim uygulamalara dayanan kendini yaratmaya yönelik yenilikçi ve sanatsal yaklaşımlara odaklanan bir "etik sanatı" formüle ettiğini ileri sürer (s. 2). Bu yaşam sanatı (*technē tou biou*) içerisinde birey kendini bilinçli olarak etik bir özne olarak konumlandırır (Lefebvre, 2016, s. 523). Bu diyalogda tartışılan ana fikir şudur: Başkalarını düzgün bir şekilde yönetebilmek için kişinin öncelikle kendi 'ben'liğini anlaması ve onunla ilgilenmesi gerekir. Foucault'ya göre, kendine yönelik bu ilgi ile başkalarını yönetme bilgisi arasındaki bu döngüsel ilişki, diyaloğun tam merkezinde yer alır (Foucault, 2015, s. 38).

Bu "kendilik nedir?" sorusuna Sokrates, *psukhês epimelêteon* yani ruhuyla ilgilenme ile ortaya çıkan bir kendilik der; ancak bu durum yeteneklerini, tutkularını bilmekten ibaret değildir (Foucault, 2015, s. 48). Sokrates yine *Savunma*'da da Atinalıları ruhlarıyla ilgilenmeye davet eder. Benzer biçimde Heraklitus *Kratylos*'ta kendiyle ve ruhuyla ilgilenme eğiliminin yalnızca sözcüklere emanet edilemeyeceğini söyler, yine *Phaidon*'da da eğer ruh ölümsüzse onunla ilgilenilmelidir kısmı vardır (Foucault, 2015, s. 50). Dolayısıyla Foucault, ilgilenilmesi gereken kendiliğin ruh olduğu sonucuna varır. Faydalanmak (*khresis*) etrafında şekillenen bu ruhun, *Phaidon*'daki gibi bedene hapsolmuş kurtarılması gereken veya *Phaedrus*'taki yönlendirilmesi zaruri olan kanatlı çift at ile bir ilgisi yoktur. Yine *Devlet*'teki hiyerarşik yapıdaki, uyumlu hale sokulması mecbur bırakılan bir ruh da değildir. Bu, bedenden faydalanan, bedeni kullanan özne olan ruhtur.[4] Dolayısıyla Foucault'ya göre Platon'da *khresis* nosyonunu kullandığında keşfettiği şey bir töz ruh değil, özne ruhtur (Foucault, 2015, s. 53).

Kendilik kaygısı olduğu sanılabilecek üç başka faaliyet türü vardır: hekim, aile reisi ve aşık. Hekim teşhis koymayı, ilaç önermeyi, iyileştirmeyi bilir ama hasta olduğunda bunları kendine uyguladığında kendiyle ilgilendiği söylenebilir mi? Hayır. Çünkü bu durumda az önce söylediğimiz ruh, özne olarak kendiyle değil, beden olarak kendiyle ilgilenmektedir Foucault'ya

[4] Faydalanmak Yunanca'da "*khresis*" ile karşılanır ve kullanmak anlamına gelir. Yine davranmak ve tutum anlamlarına da gelebilir ama Platon'un kullandığı haliyle ruhun dünyanın geri kalanıyla ya da bedenle araçsal bir ilişkisine değil bir tür tekil aşkınsal ilişkisine gönderme yapar.

göre. Bedeniyle, yani faydalandığı şeyle ilgilenmektedir. Dolayısıyla bilgiyi kendisine uygulayan hekimin *tekhne*'si ile bireyin ruhuyla ilgilenmesine izin veren *tekhne* arasında amaç, nesne ve doğa farkı vardır. İkinci olarak ekonomi devreye girer: Bir aile reisi, malları ve servetiyle, ailesiyle ilgilendiğinde kendisiyle ilgilenmekte midir? Hayır. Üçüncü olarak aşk: Alkibiades'in peşinde olanlar Alkibiades'in kendisiyle ilgilenmekte midir? Bu sorunun da yanıtı hayırdır; zira onların ilgilendikleri Alkibiades'in fiziksel özelliğidir, bunları kaybettiğinde onu artık izlememeleri de bunun kanıtı niteliğindedir. Dolayısıyla Sokrates onun yaşının geçmesini bekleyerek diğerlerinden farklı olarak onun kendisi ve özne nesnesi olarak ruhuyla ilgilenmiştir (Foucault, 2015, s. 36).

Foucault'ya göre bir hoca (üstat, rehber) olmadan kendilik kaygısı olmaz. Bir hoca olmadan kendisi için kaygılanılmaz. "Hocanın konumunu tanımlayan şey, kaygılandığı şeyin, rehberlik ettiği kişinin kendiyle ilgili duyabileceği kaygı olmasıdır. Hekimden farklı olarak ya da aile babasından farklı olarak" (Foucault, 2015, ss. 54-55) beden ve mal için kaygı duymamaktadır. Hoca, bir öğretmenden farklı olarak başkalarına üstün gelmeyi öğretmez; öznenin kendi için duyduğu kaygı için kaygılanan ve çırağı için taşıdığı sevgide, çırağın kendisi için duyduğu kaygı için kaygı duyma imkânı bulandır. Çıkar gütmeyen bir ilişkidir. Dolayısıyla bu ilişkiler, kendilik kaygısı tarihi boyunca doktorla anabileceğimiz beden ve diyetetik kaygısı, aile reisi ile anabileceğimiz ekonomik ödevler gibi diğer kaygı biçimlerinden ayrılır. Foucault, kendilik kaygısının bu ödevlerle uyumlu olup olmadığının felsefenin tarihi süresince tartışılan bir problem olduğunu söyler. Örneğin Epikurosçularda ekonominin getirdiği yükümlülükler ile kendilik kaygısını mümkün olduğu kadar ilişkisizlendirme çabası varken, Stoacılarda bu bağ güçlendirilmeye çalışılır (Hadot, 2002). Son soru olaraksa, ötekine gönderme yapılarak kurulan bir kendilik kaygısı aşkı kapsar mı? Bu bağlamda da diyetetik ve ekonomikten sonra üçüncü tür olarak erotik kavramı devreye girer. Foucault'ya göre Yunan, Helenistik ve Roma tarihi boyunca erotik ile kendilik kaygısı birbirinden koparılmış ve erotik olan tekil, kuşkulu, endişe verici bir pratiğe atılmıştır.

Foucault bu kısımda ikinci soru olan "Bu kaygı (*epimeleia*) nedir?" sorusu üzerinde durur. Bu problemin yanıtının basit olduğunu ve cevabın *gnôthi seauton*'da saklı olduğunu söyler (Foucault, 2015, s. 59). Buna göre kendilik kaygısı, kendilik bilgisinden ibaret olmalıdır. Bu, Foucault'ya göre Platonculuğun kurucu anlarındandır, kendilik kaygısının önemli duraklarındandır. Bu bağlamda bütün arkaik kendilik kaygısı anlamları "kendini tanı" içinde birleşerek yeni bir anlam kazanmıştır. "Kendini tanımak için kendi üzerine katlanmak gerekir; ruhu dış olayların hiçbirine kapılmaya izin vermeyen hareketsiz bir sabitlik içine yerleştirmek için kendini tanımak gerekir; kendini tanımak için bizi yanıltan duyumsamalardan kurtulmak gerekir" (Foucault, 2015, s. 59). Bütün bu teknikler "kendini tanı" etrafında şekillenir ve kendilik kaygısını ruh olarak tanımladığımızda açılan bütün mekân "kendini tanı" ilkesiyle kapanmıştır. Foucault bu durumu bir "darbe" olarak görür ve kendisinin, "kendini tanı" tarafından örtülen kendilik kaygısını *gnôthi seauton*'dan kurtararak görünür kılmaya çalıştığını söyler. Kendilik kaygısı ve kendini tanı içiçe geçmiştir, Alkibiades örneğinde de bu böyledir ama bu içiçe geçişte biri diğerinin yerini alıp diğerini önemsizleştirmemelidir.

Tüm bunların ışığında önem arz eden bir soru ortaya çıkar: İnsan kendini nasıl bilir ve bu bilgi nedir? Burada bu sorunun anlaşılması için Foucault Platon'un göz örneğinin anlaşılması gerektiğini söyler: Ruh, kendisini kendisiyle aynı doğadan olan unsura, yani düşünceye, bilgiye (*to phronein, to eidenai*) doğru bakarak kendini görür. "Ruh kendini, düşünce ve bilgiyi sağlayan

bu unsura dönerek görebilecektir. Peki bu unsur nedir? Bu, tanrısal unsurdur. Dolayısıyla ruh tanrısal olana doğru dönerek kendi kendini kavrayabilecektir" (Foucault, 2015, s. 61). Gerçekliğini tartışmalı bulsa da Foucault bu kısımla ilgili şu örneği verir: Sokrates'e göre tanrı, ruhumuzun en iyi kısmından daha saf ve daha aydınlıktır. Dolayısıyla bakılması gereken tanrıdır: Ruhun niteliğine en iyi karar verecek aynı tanrı'dır. Tanrısal olanın bilgisi, kendilik bilgisinin koşulu yapılır. Sonuç olarak elimize şu geçer: Kişinin kendine özen göstermesi, öncelikle kendini anlamasına bağlıdır. Kendini anlamak ise, bilginin ve bilme eyleminin temelindeki unsuru kavramayı gerektirir. Bu temel unsur ilahi bir nitelik taşıdığı için, kendini tanımak aslında tanrısal olanı tanımaktır. Tanrısal olanı bildiğimizde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırabiliriz ve ruh kendini gerektiği gibi yönlendirmeyi bildiğinde şehri yönetmeyi de bilecektir (Foucault, 2015, s. 62-63).

Platon'da kendiliğin bir ruh ile özdeş hale gelmesi aslında bir inanca veya teolojiye dönüşü veya geçişi ifade etmez; Platon bu ilgilenilmesi gereken ruhun doğrudan adalet ile ilişkisini kurar. Zira diyaloğun 135e kısmında Alkibiades ve Sokrates arasında Foucault'nun aktarımıyla şu diyalog öne çıkar: Alkibiades sorar: "Her halükarda karar verildi, şu andan itibaren *epimelesthai*'ye başlayacağım – kendi "kendime eğilmeye" mi, kendi "kendimle ilgilenmeye" mi?" Sokrates cevaplar: "Hayır: "adaletle" (*dikaiosunês*) ilgilenmeye" (Foucault, 2015, s. 63). Sonuçta kendinle ilgilenmek, adaletle ilgilenmektir sonucuna ulaşılır. Sonuç olarak diyaloğun göstermek istediği şey Alkibiades'i kendisiyle ilgilenmeye ikna etmek ve Alkibiades için ilgilenmesi gereken şeyi tanımlamaktır. Bu noktada cevap ruh olarak ortaya çıksa da, esas yapması gereken şey ruhuyla ilgilenerek bilgeliğin özünü (*dikaiosunê*) ve kendiyle ilgilenme buyruğunun doğrudan amacı olan şeyin adalet olduğunu ortaya koymaktır.

Kendilik Teknolojileri: *Askēsis* ve Yaşam Sanatı

Epimeleia heautou nosyonu tarihte ilk kez yazılı olarak *Alkibiades* metninde ortaya çıksa da, Foucault'nun "kendilik teknolojisi" adını verdiği durum Sokrates öncesi arkaik Yunan dönemlerinden beri mevcuttu (Kelly, 2013). Foucault, bu "benlik teknolojilerini" kişisel gelişim için öz-güçlendirici stratejiler olarak tanımlar ve bunları, özneleri güç-bilgi dinamikleri aracılığıyla şekillendiren teknoloji odaklı tahakkümle karşılaştırır (Allen, 2011, s. 43). Bu arkaik kendini oluşturma teknikleri, kişinin hayatını sanatsal olarak şekillendirmesine olanak tanıyan entelektüel bir araçtır (Bernauer & Mahon, 2005, s. 157). Foucault bunlara bazı örnekler verir:

Arınma Törenleri: Eğer başta arınılmamışsa tanrılara erişilemez, kehanet dinlenemez, rüyalardan faydalanılamaz vb. Dolayısıyla arınılmadan tanrıların elindeki hakikate ulaşılamaz (Foucault, 2015, s. 42-43).

Ruhun Sağlamlaştırılması: Antik Yunan'da ruh nefesle (*pneuma*) ilişkiliydi; bu sebeple ruh dağılabilen, kaybolabilen bir şeydi ve hakikate, tanrılara ulaşmak için bir arada tutulması, sağlamlaştırılması gerekmekteydi (*Phaidon*'da bununla ilgili kısımlar vardır). Bunun için de *anakhôresis* (dünyadan elini eteğini çekme) gerekmektedir. Bu da dünyadaki olaylarla ilginin kesilmesini, oradayken orada olmamayı gerektirir. Bununla birlikte insanın acılı sınavlara karşı koymasını sağlayan dayanma pratiği de gerekmektedir.

Pythagorasçı Pratikler: Bu Pythagorasçılardaki çileci ve arınmacı anlayışa karşılık gelir. Müzik dinleme, parfüm koklama, vicdan muhasebesinde bulunma gibi. Kendi gününü düşünüp, yapılan hataları hatırlama, yani kendiyle ilgilenme ve bir tür kendilik teknolojisi.

Kendini Sınama: Yine kendini sınama da bir yöntemdir; Sokrates'in kendini aç bırakıp fiziksel egzersizler yaptıktan sonra şatafatlı bir sofra kurup buradaki yemekleri kölelere verip kendisi kölelerin yemeğini yemesi gibi (Foucault, 2015, s. 44-45).

Bu türden yöntem ve yaklaşımlar Foucault'ya göre Sokrates öncesinden beri kendilik teknolojileri olarak adlandırabileceğimiz şekilde mevcuttu: kendini sınama, dünyevilikten uzak durma ve çilecilik. Örneğin *Şölen*'de Alkibiades'in yanında kendine gem vurabilen Sokrates veya savaşta karlar içinde ayakta durup kayıtsız kalan Sokrates. Sonrasında ise Epikuros'çulardan Stoacılara kadar uzanan yine benzer uygulamalar yaygındır. Foucault, antik *askēsis* ritüellerinin hem etik davranış hem de hakikatin ifşası anlamına gelen bir "benliğe dönüş" içerdiğini söylemiştir (Bernauer & Mahon, 2005, s. 162-163). McGushin, Foucault'nun *askēsis*'i (çileci pratikler ve etik egzersizler) felsefe, öznellik ve etiği anlamak için temel gördüğünü belirtir (s. xvii). *Askēsis*, etik bir varoluş kurmadan önce erdemleri geliştirmek ve öz-ustalığa ulaşmak için tasarlanmış çeşitli uygulamaları -özellikle meditasyon, kendini inceleme, okuma, yazma ve tartışma- kapsar (McGushin 2007, s. 38-40). Foucault, bireyler ve gerçeklik arasındaki bağlantının, insanların hakikati yalnızca kavramak yerine onu somutlaştırmalarına olanak tanıyan pratikler aracılığıyla kurulduğunu öne sürmüştür (McGushin, 2007, s. 41). McGushin (2007) Foucault'nun *askēsis*'i "kişinin belirli bir varoluş tarzına ulaşmak için benliğini dönüştürmeye çalıştığı benlik üzerine bir benlik pratiği" olarak gösterdiğini ileri sürmektedir (s. 8). Bu kadim uygulama, hakikate erişirken belirli yaşam biçimlerine ulaşmayı amaçlayan, kendi kendine egzersiz uygulamaları yoluyla değişim için belirli prosedürleri kapsar (O'Leary, 2002, s. 56). Stoacılığın taraftarları, özellikle de Seneca, kozmik ve toplumsal konumlarını anlamayı sükûnet ve etik öz-disipline ulaşma stratejileriyle bütünleştiren eski metodolojilerle uğraşmıştır (Doran, 2015, s. 148). Shusterman (2000) bu öz-dönüştürücü prosedürlerin, *askēsis* olarak adlandırılan ve hem kendini geliştirmeyi hem de etik olarak iyileştirmeyi amaçlayan beden disiplinli faaliyetlerden oluştuğunu belirtir (s. 532) ve Foucault'nun bedenle ilgili faaliyetleri (somaestetik) etik çerçevesinin temel bileşenleri olarak tanımladığını ekler (Shusterman, 2000, s. 541). Stoacılarda *anakhôresis* –çekilme, özellikle kendine çekilme– Marcus Aurelius'un yazılarında önemli bir yer kaplar. Kendilik teknolojisi çağlar boyunca çeşitli farklılıklar gösterir ve bazı önemli anlarda bir şekle, bir sisteme yerleştirilir (McGushin, 2007, s. 201-202). Sokrates'in *Alkibiades* metni de Foucault'ya göre böyledir.

Tarihsel Evrim, Kartezyen Kopuş ve Çağdaş Yansımalar

Foucault'ya göre bu kendiyle ilgilenmeye yönlendirme, Helenistik ve Roma düşüncesinde büyük bir yayılma göstererek kültürel bir fenomen haline gelmiştir. Nehamas (1998), Foucault'nun Greko-Romen etiğini inceleyerek, evrensel standartlar dayatan ve içsel özgünlüğü vurgulayan çağdaş çerçevelerden farklılaşan, kendini keşfetmeye yönelik özgün yaklaşımları yeniden keşfettiğini ileri sürer (s. 160-161). Foucault, antik paradigmayı, dış düzenlemeler veya sosyal bağlantılar yerine öz-yönetime öncelik veren etik çerçevesi nedeniyle takdir etmiştir (Nehamas, 1998, s. 179). Bu antik etik, "herkes için bir davranış kodu önermek yerine, azınlık için bir varoluş estetiği sunmak" olarak algılanabilir (Neederver, 2002, akt. O'Leary, 2002, s. 48). Bu yaklaşım, kişinin yaşantısını bir sanat yapıtı olarak şekillendirmesine odaklanır (Foucault, 1997, s. 291; Bernauer & Mahon, 2005, s. 157; Nehamas, 1998, s. 175). Bu süreç, sürekli bir öz-oluşum projesi yaratmak için sürekli çaba ve değişiklik gerektirir (Nehamas, 1998, s. 184).

Foucault, bu kendiyle ilgilenmenin Batı tarihinde, özellikle Grek ve Roma tarihinde nasıl bu kadar önemli bir konuma geldiğini tarihsel bakımdan incelemenin dersinin temel konusu olduğunu söyler. Foucault'a göre "her düşünce tarihi çabasının yüzleşmesi gereken, ona meydan okuyan şey, belirli bir ölçekteki bir kültürel fenomenin, düşünce tarihi içerisinde bizim modern özne olma kipimizi ilgilendirecek kadar önemli olan belirleyici bir anı aslında ne zaman oluşturduğunu kavramaktır" (Foucault, 2015, s. 12).

Foucault, Hıristiyanlık tarihinde de bu nosyonun varlığıyla ilgili çok sayıda örnek verir ve Hıristiyan çileciliğinin, örneğin evlenmekten kaçınmanın da bir nevi kendiyle ilgilenme olduğunu savunur. Kendiyle ilgilenmenin evrimi İ.Ö 5. yüzyılda *epimeleia heautou* olarak başlamış ve İ.S. 5. yüzyılda Hıristiyanlıktaki çileciliğe doğru ilerlemiştir; bin yıllık bir evrimdir. Kelly (2013), Foucault'nun önemli bir tarihsel evrimi gözlemlediğini, ilk taktiklerin estetik yoluyla kendini düzenlemeyi ve güzelliği geliştirmeyi amaçladığını, Hıristiyanlığın ise bireysel arzuları okumaya ve kişisel ihlalleri ifşa etmeye yönelik yaklaşımlar geliştirdiğini belirtmektedir (s. 520-525). Burada öne çıkması gereken soru şudur: Batı tarihi nasıl olmuş da "kendini tanı" kavramını bu kadar öne çıkarırken "kendilik kaygısı" veya "kendinle ilgilen" kavramını göz ardı etmiştir?: "Bu formüllerin taşıdığı bu ilk yan anlamlar, tınılar bizi bu davranış kurallarının pozitif bir değer taşıdığını düşünmekten caydırırlar" (Foucault, 2015, s.17). Ancak Antik Yunan'da kendine ilgi göstermek her zaman pozitif anlamlar ihtiva eder. Bir paradoks olarak da Batı'nın gördüğü en katı, en sınırlayıcı ahlaklar bu "kendiyle ilgilenme" buyruğundan hareketle oluşturulmuştur. Dolayısıyla kendine dönme anlamından aşırı baskıcı ahlakları çıkaran bir yapıya dönmüştür. Yine Hıristiyanlıkta veya Hıristiyanlık dışı modern ahlakta "kendinle ilgilen" ilkesi, bencillik-dışı bir etiğe evrilmiş ve Hıristiyan bir kendini reddetme görevi veya modern bir ötekilere (sınıf, vatan gibi) görev biçimine dönüşmüştür. Modern öznellik görüşü, öznelliği ya istemeden gerçekleşen bir mesele ya da iktidar yapılarından özgürleşme süreci olarak gösterdiği için antik bakış açılarından büyük ölçüde farklıdır (Bernauer & Mahon, 2005). Dolayısıyla tüm bu temalar "kendinle ilgilenme" temasından doğmuşken tam tersine dönüşmüştür.

Foucault bunun nedeni olarak "Kartezyen an"ı görür; bu anın iki rol oynadığını söyler: Öncelikle "kendini tanı" ilkesini yeniden nitelendirmiş (*rekalifiye etmiş*), "kendinle ilgilen" kavramını ise tam tersine niteliksizleştirmiştir. Bu bağlamda Foucault, çalışmalarında Kartezyen özsel birlik kavramlarına karşı çıkar (Kelly, 2013, s. 510). Allen ise Foucault'nun Kartezyen özne anlayışına karşı geliştirdiği tarihsel ve ilişkisel özne fikrini şu şekilde detaylandırır:

> "Foucault'nun öznellik anlayışı, önceden var olan veya aşkın bir benlik fikrini reddeder. Bunun yerine, öznenin tarihsel olarak iktidar ilişkileri ve söylemler aracılığıyla kurulduğunu savunur. Ancak bu, öznenin tamamen pasif olduğu anlamına gelmez. Özne aynı zamanda, 'kendilik teknolojileri' olarak adlandırdığı pratikler aracılığıyla kendini aktif olarak şekillendirebilen bir varlıktır. Bu nedenle, öznellik hem bir boyun eğme hem de bir direniş ve özgürlük potansiyeli alanı olarak görülmelidir" (Allen, 2011, s. 55).

Foucault, felsefe ile maneviyatı (ruhaniliği) birbirinden ayırır. Ona göre felsefe, neyin doğru neyin yanlış olduğunu sormaktan ziyade, doğru ve yanlış kavramlarının var olma nedenini ve bu ayrımı nasıl yaptığımızı sorgular. Ayrıca, kişinin gerçeğe ulaşmasını sağlayan ve bu ulaşımın şartlarını inceleyen düşünce sistemi de felsefedir. Maneviyat ise, kişinin gerçeğe ulaşmak için kendi üzerinde çalışmasını, içsel bir arayışa girmesini ve çeşitli pratikler

uygulamasını içeren süreçtir (Foucault, 2015, s. 18-19). Ruhanilik, hakikate erişmek için öznenin dönüşümünü gerektirir (McGushin, 2007, s. xvii). McGushin (2007), askēsis'in felsefenin sadece teorik bir uğraş olmadığını, aynı zamanda bir yaşam biçimi olduğunu nasıl gösterdiğini vurgular:

> "Foucault için *askēsis*, felsefeyi yalnızca soyut bir düşünce sistemi olarak değil, aynı zamanda somut bir yaşam pratiği, bir varoluş biçimi olarak anlamanın anahtarıdır. Bu pratikler, bireyin kendisiyle kurduğu ilişkiyi dönüştürerek hakikate erişimini mümkün kılar. Dolayısıyla, *askēsis* sadece etik bir egzersiz değil, aynı zamanda epistemolojik bir öneme de sahiptir; çünkü öznenin hakikati bilebilmesi için belirli bir dönüşümden geçmesi gerektiğini ima eder. Felsefe böylece bir yaşam sanatı haline gelir" (McGushin, 2007, s. xvii).

Hadot (2002) da antik felsefenin yalnızca teorik bir ideolojiden ziyade kapsamlı bir yaşam (*bios*) sistemini temsil ettiğini ve bu yaşam tarzı çerçevesindeki bireylerin, bakış açılarını ve özlerini dönüştürmek için *askēsis* olarak "ruhani egzersizler" yaptıklarını öne sürer (s. 21). "O halde bilgi için değil özne için, öznenin kendisi için hakikate ulaşmanın bedelini oluşturan arınmalar, kendi üzerine çalışmalar, el etek çekmeler ruhaniliktir" (Foucault, 2015, s. 19).

Antik Çağ boyunca hakikate nasıl erişilir sorusuna yanıt arayan felsefe ve ruhanilik arasında bir ayrım yoktur. Özellikle Pythagorasçılar için bu ikisinin net bir şekilde ayrı olmadığı iddia edilebilir. Platon ve Sokrates'te de ayrı olmadıkları açıktır. Bu bağlamda Antik Çağ filozoflarının "hakikate nasıl erişmeli?" sorusu ve ruhaniliğin sorusu hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamışlardır. Tek bir istisna vardır, büyük ve temel istisna: Aristoteles. Ruhanilik sorunu onun için çok da önemli değildir ve zaten bu yönüyle de modern anlamda felsefenin kurucusudur. Ancak Foucault'a göre Aristoteles, Antik Çağ için felsefenin doruk noktası değil, istisnasıdır.

Öznenin hakikate ulaşmasının biricik kaynağı bilgidir denildiği an modern dünyaya girilmiştir ve bunun temeli de daha önce değindiğimiz üzere Kartezyen yaklaşımdadır. Tüm bunları söylerken Foucault Descartes'i doğrudan suçlamamaktadır. Kendisi şöyle der: Bu anlayış şeklinde bilgiye içsel de dışsal da olsa özneyi varlığı içerisinde ilgilendirmeyen koşullar söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Öznenin yapısını değil sadece somut varoluşu içinde bireyi ilgilendiren, yani bilgiye içsel, bireye dışsal koşullar korunmak koşuluyla, özne her halükârda hakikate kadirdir. Hakikate ulaşmanın tek koşulu bilgidir; artık öznenin hakikate ulaşmakta kendi varlığını boydan boya katetmesi, biçim değiştirmesi, kendi hakkında bilgi edindiği o dönme etkisi ile gelen tamamlanma ve aydınlanma artık var olamaz. Bilgi artık ilerlemenin sonu bilinmeyen belirsiz boyutuna açılmaktadır ve hakikatin psikolojik ya da toplumsal getirisinde nakde çevrilecektir. Dolayısıyla hakikat özneyi kurtarmaya kadir değildir.

Felsefe ile Ruhanilik arasındaki kopuş Descartes ile ortaya çıktı dense de bu bir anda olmamıştır. Sırf bilen özne terimleriyle hakikate ulaşma ilkesi ile, öznenin kendini dönüştürerek kendisi üzerine bir ruhani çalışma yapma zorunluluğu arasındaki ayırma çalışmaları uzun zaman önce başlamıştır. Foucault'ya göre bu başlangıcı bilimde değil teolojide aramak gerekir. Teoloji ile birlikte, her şeyi bilen bir Tanrı'ya iman etmek kaydıyla bilmeye muktedir öznelerin *epimeleia heautou* ilkesini terk etmeleri sağlanıyordu. 5. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar, yani Aziz Augustinus'tan beri süregelen çatışma, Foucault'ya göre ruhanilik ve bilim arasında değil, ruhanilik ve teoloji arasında gerçekleşmiştir. Bu döneme değin hem bilimde hem ruhanilikte öznede değişim olmadan bilgiye ulaşılamayacağı fikri hakimdi.

"Örneğin bu dönemde simyanın ve tüm bir devasa bilgi katının öznede belli bir değişim olmadan elde edilemeyeceği" (Foucault, 2015, s. 26) fikri bunun bir kanıtıdır. Dolayısıyla bilim ve ruhanilik arasındaki kopuş, Kartezyen an dediğimiz anda aniden bir kopuş şeklinde olmadı; kopuş ilkin ruhanilik ve teoloji arasında başladı. Foucault, bu noktada Spinoza'nın *Ethica* çalışmasını örnek vermektedir. Yine Foucault; Hegel, Fichte, Schelling, Nietzsche gibi isimleri ve tüm 19. yüzyıl felsefesini, ruhaniliği 17. yüzyıl felsefesinden (Descartesçılıktan) kurtarma çalışması, yeniden düşünme çabası olarak görür. Bilim cephesindeyse, sahte bilimin ayırt edilebilmesi için özneden bir dönüşüm talep etmesiyle teşhis edilebileceği fikri hâkim hale gelerek ruhaniliğe karşı bir cephe almaya başlamıştır. Burada Foucault'nun Popper'ın Yanlışlamacılık kuramına atıfta bulunduğu açıktır; zira örnek olarak da Popper'ın hedef aldığı Marksizm ve Psikanaliz'i örnek vermiştir. Ancak Foucault'ya göre bunları din ile özdeşleştirmek tümüyle yanlış olacaktır. Ama bununla birlikte örneğin "Marksizm'de de öznenin varlığında neyin söz konusu olduğu (hakikate erişmek için öznenin varlığının ne olması gerektiği) sorunu ile, buna karşılık, hakikate erişim yoluyla öznede neyin dönüşebileceği meselesi" (Foucault, 2015, s. 29) eş deyişle ruhaniliğe özgü iki temel mesele önemli bir yer tutmaktadır. Böyle olmakla birlikte Foucault, Marksizmi ruhanilik biçimi olarak adlandırma amacında değildir; sadece bu görüşlerin de temelinde *epimeleia heautou* nosyonunun hâkim olduğunu göstermek ister. Foucault'nun çalışmaları, mevcut benlik algısının muğlak doğasını ortaya koyarken, aynı zamanda gelecekteki yenilikler ve eski uygulamaların çağdaş ahlaki yaşama uyarlanması için fırsatları teşvik etmektedir (Kelly, 2013, s. 520-525). Zira hakikat ve özne meselelerini bir görüşe, bir sınıfa, bir gruba yani bir aidiyet meselesine "indirgemek için ödenen bedel, hakikat ile özne arasındaki ilişkiler meselesinin unutulması olmuştur" (Foucault, 2015, s. 29). Bunun sonucunda, el yazısıyla düştüğü notta Foucault, bu durumun teorik olarak düşünülmemiş olmasının bir pozitivizm, psikanaliz içinse bir psikolojizm getirdiğini yazmıştır ders notlarına. Bu bağlamda Lacan'ı örnek verir Foucault ve onun güçlü ve ilgi çekici yönünün, Freud'dan beri ilk kez psikanalizin meselelerini özne ile hakikat arasındaki ilişkilerde yeniden yoğunlaştırmak istemiş olması olduğunu söyler.

Sonuç Yerine: Kendilik Kaygısından Direniş Etiğine

Foucault'nun bu çalışmaları, yalnızca tarihsel bir analiz sunmakla kalmaz, aynı zamanda günümüzdeki direniş ve özgürleşme mücadeleleri için de potansiyel sunar. Foucault, günümüzdeki direniş ve özgürleşme konusundaki politik kaygılarını etik bir çabayla birleştirir (Bernauer & Mahon, 2005, s. 175). Onun bakış açısından, arkaik kendini oluşturma teknikleri, normalleştirici uygulamalarla birlikte disiplin sistemlerinden kaynaklanan mevcut özne inşası süreçlerini sorgulamak için bir araç olabilir (Bernauer & Mahon, 2005, s. 157). Foucault, çalışmalarıyla belirli pratikler aracılığıyla etik olarak özerk ve kendi kendini üreten kişiler yaratma olasılığını göstermeye adamıştır (Bernauer & Mahon, 2005, s. 160). Bu tarihsel özbakım prosedürleri, çağdaş bireylerin normalleştirme süreçlerine direnmelerini sağlayacak estetik bir öz-pratik geliştirmeye yönelik meşru araçlar sunabilir (Iftode, 2013, s. 77; Allen, 2011, s. 48). Taylor (2009), Foucault'nun analiz ettiği bu normalleştirme süreçlerinin işleyiş mekanizmalarına dikkat çeker:

> "Normalleştirme, Foucault'ya göre, modern iktidarın temel işleyiş biçimlerinden biridir. Bireyleri ve grupları belirli bir norma göre sınıflandıran, ölçen, karşılaştıran ve hiyerarşik olarak düzenleyen mekanizmaları içerir. Bu süreç, 'normal' olanı tanımlayarak ve dayatarak, 'anormal' olarak kabul edilenleri dışlar veya düzeltmeye çalışır. Okullar, hastaneler, hapishaneler

> gibi kurumlar, bu normalleştirici iktidarın uygulandığı ve bireylerin davranışlarının, düşüncelerinin ve hatta bedenlerinin şekillendirildiği alanlardır" (Taylor, 2009, s. 48).

Foucault için özgürlük, çağdaş durumları incelemek ve insan deneyimini şekillendiren temel unsurları kavramak için hizmet eder ve böylece kişisel dönüşümü kolaylaştırır (Taylor, 2009). Schubert (2021) de Foucault'nun özgürlük kavramının "eleştiri olarak özgürlük" şeklinde yorumlanması gerektiğini, özerk bireylerin kendi boyun eğdirme süreçlerini eleştirel bir şekilde değerlendirme kapasitesine sahip olduğunu ileri sürer (s. 634). Bu eleştiri kapasitesi özneleşmeden kaynaklanır ve belirli kurumsal ve sosyal koşullar gerektirir (Schubert, 2021, s. 635). Dolayısıyla, Foucault'nun analizi, iktidar yapıları içinde ve onlara karşı etik bir benlik inşa etme ve direnme olanaklarını araştırmayı hedefler (Allen, 2011, s. 46; Taylor, 2009, s. 62). Bu bağlamda, hem Foucault hem de Bourdieu, bireylerin tabiyete ve simgesel şiddete direnmeleri için entelektüel araçlar sunar. Çeğin ve Özpolat'a (2016) göre bu araçlar, Bourdieu için "neyi icra ettiğimizi keşfetmeyi" sağlayan özgürleştirici bir pratik olarak sosyoloji iken, Foucault için "olduğumuz şeyi reddetmeyi" temel alan bir özgürlük etiğidir. Bu yaklaşım, Foucault'da "ikna etmekten çok tahrik etme ve bir kaçış arzusu yaratma" amacı güderken, Bourdieu'de ise "başkalarına kendi söylemlerini kurma gücü verme" hedefiyle örtüşür ve bu durumun önemli politik sonuçları olabilir (Çeğin & Özpolat, 2016, s. 692). Yine Schubert (2021), bu eleştiri olarak özgürlüğün sadece bireysel bir kapasite olmadığını, aynı zamanda kurumsal bağlamlara ihtiyaç duyduğunu belirtir.

> "Eleştiri olarak özgürlük, soyut bir ideal veya bireysel bir erdem değildir; somut pratiklere ve olanaklılık koşullarına bağlıdır. Bu kapasitenin gelişmesi ve uygulanması için, eleştirel düşünceyi teşvik eden, farklılıkları barındıran ve mevcut iktidar ilişkilerine meydan okumaya izin veren kamusal alanlara, eğitim sistemlerine ve diğer sosyal ve politik kurumlara ihtiyaç vardır. Özgürlük, bireylerin kendi kendilerine yarattıkları bir şeyden ziyade, belirli kurumsal düzenlemeler içinde mümkün kılınan bir pratiktir" (Schubert, 2021, s. 646).

Foucault bu derslerinde hakikat-özne ilişkisinin tarihi bakımından üç anı ortaya çıkartmak istediğinden söz eder:

1.Sokrates-Platon anı: Felsefi düşünümde *epimeleia heautou*'nun ortaya çıkışı.

2. Kendilik kültürünün, kendilik kaygısının İ.S. ilk iki yüzyılda konumlandırılabilecek altın çağı.

3. 4.-5. yüzyılda pagan felsefi çilesinden Hıristiyan çileciliğine geçiş (Foucault, 2015, s. 29-30).

Foucault, *Alkibiades* metninin Platon'un gençlik ve yaşlılık dönemlerinden öğeler taşıdığını, bunun metnin Platon tarafından yaşlılığında tekrar yazılmış olabileceğini düşündürdüğünü belirtir. Burada daha önceki derslerde değinilen temalar tekrar gündeme gelir: Kendini tanımanın siyasi eylemle ilişkisi (kültür kazanmak ve kendini tanımak için vakit/imkân gerekmesi ama bunun sadece zenginlere ait imtiyazlar olması sorunsalı ve bunun herkes için etik bir ödev olarak tanımlanması), salt pedagojinin yetersizliği ve en iyi pedagojik koşullarda bile kendiyle ilgilenmenin hayat boyu gerekliliği (yaşlılığa hazırlık olarak), ve oğlan çocuklarının erotikliğiyle ilgili kısımlar. Dolayısıyla bu temalar "kendinle ilgilen/kaygılan" temasının tarihi boyunca mevcuttur.

Platonculuk ve Yeni Platonculukta ortaya çıkan şey, "kendilik kaygısı"nın "kendini tanı"ya bir dönüşümüdür. Diğer bir özellik, bu "kendini tanı"nın hakikate erişmeyi sağlamada

"kendilik kaygısı"nın yerini almasıdır. Diğer bir yön ise kendilikte tanrı arayışı ve ilişkisidir. Foucault'a göre bu sonuncu kaygı temel durumdadır. Bu, 18. yüzyıla kadar süren Platoncu paradoksu ortaya çıkarır: "Hem hakikate erişmek için zorunlu olan ruhanilik koşullarını sürekli mesele haline getirmek, hem de ruhaniliği sadece bilginin, kendiliğin, tanrısal olanın, özlerin bilgisinin hareketi içinde yeniden eritmek" (Foucault, 2015, s. 68-69). Hadot ise Foucault'nun, Stoacılık gibi eski felsefi geleneklerin benliğin evrensel akıl ile bütünleşmesi için amaçladığı evrensel ve kozmik unsurları ihmal ederek, stilizasyonun estetik öz-gelişimsel yaklaşımına orantısız bir şekilde öncelik verebileceğini öne sürer (Hadot, 1995, s. 210-211). Hadot'a göre eski ruhani egzersizler öznel sanat eserlerinin yaratılmasına değil, nesnel kavrayış ve evrensel senteze odaklanmıştır (Hadot, 1995, s. 83, 211).

Platoncu ve Yeni Platoncu düşüncede 'kendilik kaygısı'nın 'kendini tanı'ya evrilmesi ve hakikate erişimde bilginin öncelik kazanmasıyla belirginleşen tarihsel dönüşüm, Foucault'nun yeniden değerlendirmeye çalıştığı kavramın karmaşık mirasını gözler önüne serer. Ruhaniliğin bilgiye indirgenmesi yönündeki bu eğilim ve Hadot gibi düşünürlerin Foucault'nun yorumuna (estetik öz-biçimlendirmeye odaklanıp evrensel/kozmik boyutu ihmal ettiği yönünde) getirdiği eleştiriler, 'kendilik kaygısı'nın tarihsel serüveninin ve Foucault'nun bu serüveni ele alışının katmanlı yapısını vurgular.

Bu çetrefilli tarihsel ve felsefi tartışmaların ışığında, Michel Foucault, *Öznenin Yorumbilgisi* derslerinde öznellik, hakikat ve 'kendilik kaygısı' (*epimeleia heautou*) pratiği arasındaki girift ilişkiyi yeniden mercek altına alır. Geleneksel olarak öne çıkarılan *gnôthi seauton* ("kendini tanı") ilkesinin aksine, *epimeleia heautou*'nun tarihsel ve felsefi önceliğini savunur. Foucault'nun Sokratik felsefe yorumu, bilhassa Platon'un *Alkibiades* diyaloğu üzerinden, bu pratiğin temel bir örneğini sunarken, etik oluşum için kullanılan 'kendilik teknolojileri'ni (*askēsis*) de açığa çıkarır. Kavramın Greko-Romen antikitesinden erken Hıristiyan düşüncesine uzanan tarihsel seyri takip edildiğinde, 'Kartezyen an' ile önemli bir kopuş yaşandığı görülür; bu kopuşla birlikte bilişsel bilgi edinimi ön plana çıkarken, *epimeleia heautou*'nun dönüştürücü özü geri plana itilmiştir. Foucault, 'kendilik kaygısı'nı, hakikatle derinden bağlantılı, göz ardı edilmiş ancak kritik öneme sahip bir etik kendilik-yaratımı pratiği olarak yeniden değerlendirir. Bu bağlamda, antik çağın bu teknikleri, günümüzün normalleştirici iktidar yapılarına karşı koymada ve çağdaş özgürlük ile direniş pratiklerini şekillendirmede hâlâ değerli perspektifler sunma potansiyeli taşımaktadır.

KAYNAKÇA

ALLEN, A. (2011). "Foucault and the Politics of Our Selves". *History of the Human Sciences.* XXIV/4: 43–59.

ÇEĞİN, G. ve ÖZPOLAT, G. (2016). "Tabiyet ve Simgesel Şiddet Kavramları Üzerinden Foucault ve Bourdieu'yü Birlikte Okumak". Praksis. XLII: 683-695.

BARRY, A. vd. (1996). "Foucault and Political Reason". *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government.* (ed. A. Barry, T. Osborne, N. Rose). Chicago: University of Chicago Press. 1–17.

BERNAUER, J. W. – M. Mahon (2005). "Michel Foucault's Ethical Imagination". *The Cambridge Companion to Foucault*. (ed. G. Gutting). Cambridge;New York: Cambridge University Press. 149–186.

DORAN, N. (2015). "Beyond Phenomenological Anti-Sociologies: Foucault's "Care of His Self" as Standpoint Sociology". *Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie,* XL/2: 131–162.

FOUCAULT, M. (1997). "The Ethics of The Concern for Self as a Practice of Freedom" *Ethics: Subjectivity and Truth (The Essential Works of Foucault, 1954-1984, Vol. 1).* (ed. P. Rabinow) (çev R. Hurley). New York: The New Press. 281–301.

FOUCAULT, M. (2015). *Öznenin Yorumbilgisi Collège de France Dersleri (1981-1982)*. (çev. Ferda Keskin). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

HADOT, P. (1995). "Reflections on the Notion of 'The Cultivation of the Self'". *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*. (çev. M. Chase) (ed. A. I. Davidson). Massachusetts: Blackwell. 206–213.

HADOT, P. (2002). *What is Ancient Philosophy?.* (çev. M. Chase). Cambridge; Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

IFTODE, C. (2013). "Foucault's Idea of Philosophy as 'Care of the Self:' Critical Assessment and Conflicting Metaphilosophical Views". *Procedia - Social and Behavioral Sciences,* LXXI: 76–85.

KELLY, M. G. E. (2013). "Foucault, Subjectivity, and Technologies of the Self". *Blackwell Companions to Philosophy: A Companion to Foucault.* (ed. C. Falzon, T. O'Leary, J. Sawicki). Blackwell. 510–525.

KESKİN, F. (2015). "Önsöz". *Öznenin Yorumbilgisi Collège de France Dersleri (1981-1982)*. (çev. Ferda Keskin). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. xi-xvii

LEFEBVRE, A. (2016). The Rights of Man and the Care of the Self. *Political Theory*, XLIV/4: 518–540.

LOTRINGER, S. (2008). Remember Foucault. *October,* CXXVI, 3–22.

MCGUSHİN, E. F. (2007). *Foucault's Askēsis: An Introduction to the Philosophical Life*. Northwestern University Press.

NEHAMAS, A. (1998). *The Art of Living: Socratic Reflections from Plato to Foucault*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.

O'LEARY, T. (2002). *Foucault and the Art of Ethics*. New York: Continuum.

PLATON. (2010). *Alkibiades I-II*. (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

PLATON. (2014). *Sokrates'in Savunması*. (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

SCHUBERT, K. (2021). Freedom as Critique: Foucault Beyond Anarchism. *Philosophy & Social Criticism*, XLVII/5: 634–659.

SHUSTERMAN, R. (2000). Somaesthetics and Care of the Self: The Case of Foucault. *The Monist,* LXXXIII/4: 530–551.

TAYLOR, D. (2009). Normativity and Normalization. *Foucault Studies,* VII: 45–63.

XENOPHON. (2016). *Xenophon's Memorabilia and The Apology of Socrates*. (ed. H. Pignot), (çev. S. Fielding). Piscataway; New Jersey: Gorgias Press.

EXTENDED ABSTRACT

This article delves into Michel Foucault's exploration of the relationship between the subject, truth, and practices of the self, primarily based on his lectures published as *The Hermeneutics of the Subject*. While Foucault initially focused on how power/knowledge systems constitute subjects, his later work, as analyzed here, shifts towards examining the techniques individuals use to shape themselves as ethical subjects.

A central argument Foucault puts forward, challenging a long-standing philosophical tradition, is the precedence and foundational importance of *epimeleia heautou* ("care of the self) over the more famous Delphic maxim *gnôthi seauton* ("know thyself"). Foucault argues that historically, particularly in Greco-Roman thought, *gnôthi seauton* was actually embedded within the broader practice of *epimeleia heautou*.

The article highlights Foucault's analysis of Socratic philosophy as a prime example. Socrates' mission, Foucault suggests, wasn't merely to impart knowledge but to incite Athenians to *care for themselves*, to attend to their souls (*psukhê*). Plato's dialogue *Alcibiades* is presented as a key text where this dynamic unfolds. Here, Alcibiades' political ambition and awareness of his own ignorance necessitate a turn towards self-care as a prerequisite for governing others effectively. This "self" to be cared for is interpreted not as a metaphysical substance but as the soul acting as the *subject* that utilizes (*khresis*) the body and the world. This care is distinct from merely caring for one's body (medicine), possessions (economics), or physical appearance (eros).

Foucault identifies a range of historical practices, termed "technologies of the self" or *askēsis*, which constituted this care: purification rituals, exercises to strengthen the soul, Pythagorean practices like examination of conscience, self-testing, and Stoic meditation and withdrawal (*anakhôresis*). These techniques formed an "art of living" (*technē tou biou*), aiming at the ethical transformation of the individual.

The article discusses Foucault's distinction between philosophy (as the analysis of the conditions for accessing truth through knowledge) and "spirituality" (encompassing the practices and transformations the *subject* must undergo to become capable of receiving truth). While ancient philosophy largely integrated these, Foucault pinpoints the "Cartesian moment" as pivotal in severing this link. With Descartes, access to truth became primarily a matter of evidence and cognition (*gnôthi seauton*), marginalizing the spiritual requirement of self-transformation inherent in *epimeleia heautou*. This split, Foucault suggests, laid the groundwork for the modern condition where knowledge is seen as attainable by the subject, but truth itself may no longer be considered inherently salvific or transformative for the subject's being.

Foucault traces the long historical trajectory of *epimeleia heautou* from its Socratic/Platonic formulation, through its "golden age" in Hellenistic and Roman culture, its complex adoption and transformation within Christian asceticism, and its eventual eclipse by the epistemological focus of modern philosophy. He critiques the modern tendency to view "care of the self" negatively as mere egoism, contrasting it with its positive valuation in antiquity.

Finally, the article touches upon the contemporary relevance of recovering these ancient practices. Foucault's analysis of "technologies of the self" is presented not just as a historical excavation but as offering potential tools for ethical self-creation and resistance against modern forms of power and "normalization" processes that shape individuals. By studying these historical techniques, individuals might find ways to practice freedom and cultivate an ethical existence within, and sometimes against, contemporary power structures.

TEKİN, MURAT (2025). "Sakaia Festivali'nden Zile Panayırı'na: Anadolu'da Antik Çağ'dan Günümüze Kadar Devam Eden Bir Gelenek". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 963-988.

SAKAIA FESTİVALİ'NDEN ZİLE PANAYIRI'NA: ANADOLU'DA ANTİK ÇAĞ'DAN GÜNÜMÜZE KADAR DEVAM EDEN BİR GELENEK

Murat TEKİN*

ÖZ

Zile; siyasi, dini ve kültürel açıdan Antik Çağ Anadolu tarihine damgasını vurmuş çok önemli olaylara ev sahipliği yapan kadim bir yerleşmedir. Nitekim, Hititler Dönemi'nde Anziliya, Antik Çağ'da Zela, günümüzde ise Zile olarak adlandırılan bu yerleşme, kadim geçmişini halen isminde taşımakta ve yaşatmaktadır. Yerleşmenin dini kimliği, Hititler Dönemi'nde bir "kült merkezi", Antik Çağ'da (Pers, Hellenistik ve Roma dönemlerinde) ise bir "tapınak devleti" olmasından ileri gelmektedir. Bu süreçte söz konusu yerleşme; siyasi, dini ve kültürel bakımdan ilk büyük değişimi, Persler'in Anadolu egemenliğiyle bağlantılı olarak, buranın Persler tarafından ele geçirilmesiyle birlikte yaşamaya başlamıştır. Bu durum Strabon'dan öğrendiğimize göre, Zela'da Persler'in bir hileyle Sakalar'ı yenmesiyle ilgilidir. Persler bu zaferi, tanrıçaları Anāhitā/Anaïtis'e borçlu olduklarını düşündükleri için ona karşı minnettarlıklarını, bugünkü Zile Kalesi Höyüğü'ne karşılık gelen Semiramis Tepesi üzerine ona bir tapınak inşa ederek ve o zafer gününü de bir festivale dönüştürerek ve Sakaia olarak adlandırarak ve yine bu tanrıçaya adayarak göstermek istemişlerdir. Günümüzde halen düzenlenen Zile Panayırı'nın kökeninin bu Sakaia Festivali olduğu düşünülmektedir. Bu makalede konu, böyle bir bağlantının olup olmadığını ortaya çıkarma amacı doğrultusunda, ilk kez Antik Çağ merkezli bir şekilde ele alınmış ve bu festivalin Zela'da ortaya çıkışından günümüze kadar tarihte izlerinin takip edilebildiği bir kapsamda değerlendirilmiştir. Neticede, Zile Panayırı'nın Sakaia Festivali'nin değişime ve dönüşüme uğramış bir uzantısı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sakaia Festivali, Zile Panayırı, Zela, Anāhitā/Anaïtis, Persler

FROM THE SAKAIA FESTIVAL TO THE ZİLE FAIR: A TRADITION CONTINUING FROM ANTIQUITY TO THE PRESENT IN ANATOLIA

ABSTRACT

Zile is an ancient settlement hosting significant political, religious, and cultural events throughout the history of Anatolia in Antiquity. Named Anziliya during the Hittite period, Zela in Antiquity, and Zile today, this settlement carries its ancient heritage in its name. Its religious identity stems from being a "cult center" during the Hittite period and a "temple state" in Antiquity. The first major political, religious, and cultural transformation of this settlement began when it came under Persian control during their dominion over Anatolia. According to Strabo, this change is linked to the Persians' victory over the Sakas in Zela. Believing they owed this victory to their goddess Anaïtis, the Persians expressed their gratitude by building a temple in her honor on what is now known in Antiquity as Semiramis Hill and today as Zile Fortress Mound and commemorating the day of victory with a festival named Sakaia, dedicated to the goddess. It is believed that the present-day Zile Fair originates from this Sakaia Festival. This article investigates this possible connection from an antiquity-centred perspective, for the first time, and evaluates the historical traces of the festival from its origin in Zela to the present day. Ultimately, it is concluded that the Zile Fair is a transformed continuation of the Sakaia Festival.

Keywords: Sakaia Festival, Zile Fair, Zela, Anāhitā/Anaïtis, Persians

Giriş

Festival, Latince *festivitas* kelimesinden türetilmiş ve kutlama ya da şükran amacıyla bir araya gelinen sosyal toplantılar için kullanılan genel bir terimdir (Waterman, 1998, s. 57). Antik

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 25.04.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, TOKAT; ORCID: 0000-0003-3497-2791, E-posta: murat.tekin@gop.edu.tr

Çağ dünyasında festivalin uygulamadaki karşılığı; efsanevi, mitolojik veya tarihi geçmişteki olayları yad etmek için bir topluluk tarafından, belirli bir tanrıya veya bir grup tanrıya tapınmak için belirli ritüel eylemlerin, belirlenen bir gün veya günler boyunca gerçekleştirilerek kutlanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda festival, kurulmasına yol açan koşulları ve kendine özgü ritüelleri açıklayan bir hikayeye sahiptir (Chaniotis, 2011, s. 5-6; Yeni, 2022, s. 1). Panayır kelimesinin kökeni ise etimolojik olarak "genel toplantı/toplanma" anlamına gelen Yunanca'daki *panegyris*'e dayanmaktadır. Ancak *panegyris*'in orijinal anlamı bu olsa da aslında, çok sayıda insanın kamuya açık dini bir ritüele katılmak için bir araya geldiği bir şenlik ortamını ifade eder (De Ligt, 1993, s. 35). Zile Panayırı'na yerel halk, "deri" demektedir. Bu kelime, Zileli yazar M. N. Sepetçioğlu'na göre, "toplanma, toplanılan yer" anlamındaki "dermek" fiilinden türetilmiştir (Sepetçioğlu, 2006, s. 200-201). Erzurum-İspir Panayırı için de aynı kelimenin aynı anlamda halen kullanılmasının bu görüşü desteklediği ve "deri" sözcüğü ile Yunanca'daki "*panegyris*" teriminin anlam itibariyle örtüştüğü belirtilmiştir (Girgeç, 2009, s. 125-126). Aslında buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere; festival, panayır ve deri kelimeleri temelde aynı anlama gelmektedir.

Türkiye'de günümüzdeki panayır örnekleri daha çok ilçe merkezlerinde ya da köylerde varlığını devam ettirmektedir. Bunlar, tarihsel geçmişleri ve bazı örneklerde de kültürel çevre özellikleriyle ilişkili olarak alışveriş-eğlence-kültür geleneğini bir arada barındıran organizasyonlar şeklindedir. Söz konusu panayırlar arasında, Zile Panayırı gibi uzun bir tarihe geçmişe sahip panayırlar vardır (Çalışkan, 2018, s. 1320). Kökleri çok eski zamanlara uzanan bu panayır, 2024 yılında Zile ilçe merkez ve köy sakinlerinin yanı sıra çevre il ve ilçelerden gelen vatandaşların da katılımıyla 1-20 Ekim tarihleri arasında düzenlenmiştir. Bu yılki panayır etkinlikleri kapsamında, panayırın bitiş tarihi olan 20 Ekim Pazar günü, Zile Belediye Bağı'nda, Zile Belediyesi ve Türkiye Geleneksel Güreşler Konfederasyonu tarafından organize edilen bir güreş müsabakası da gerçekleştirilmiştir.

Zile Panayırı'nın kökeninin yerel halk arasında uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğuna dair genel bir kabul olduğu gibi, bazı yayınlarda (Özçağlar, 1996, 158; Şahin, 2013, s. 211'de belirtildiği gibi) bunun Antik Çağ'daki Sakaia Festivali'yle ilişki bir gelenek olabileceği şeklinde açıklamalar da vardır. Ancak her ne şekilde olursa olsun, bunlar arasında nasıl bir bağlantı olduğuyla ilgili olarak şimdiye kadar herhangi bir açıklama getirilmediği gibi, buna yönelik bir bilimsel çalışma da yapılmamıştır.

Daha önce Zile Panayırı, Cumhuriyet Dönemi'ndeki kültürel unsurları açısından (Girgeç, 2008-2009) ve Osmanlı Dönemi'ne ait arşiv belgeleri taranarak (Belge, 2022) incelenmiştir. Bu makalede, Zile Panayırı'nın kökeni olarak düşünülen Sakaia Festivali, Zile'nin Antik Çağ'daki adı olan Zela'da ortaya çıkışından günümüze kadar bir bütün olarak değerlendirilmekle birlikte, söz konusu çalışmalarda bu panayırla ilgili olarak yeterince üzerinde durulmayan konulara ağırlık verilmiştir. Bunlardan ilki, Sakaia Festivali, diğeri ise Osmanlı Dönemi'nde Zile'yi ziyaret ederek, söz konusu panayıra dair bilgiler veren seyyahların anlatımlarıdır. Bu bağlamda, Zile Panayırı ilk kez bu çalışmada, antik kaynaklar ışığında Sakaia Festivali merkezli olarak ele alınmış ve Sakaia Festivali'nin ne zaman ve ne zamandan beri kutlandığı ve bu panayırın dışında başka festivallerle bağlantısının olup olmadığı ve panayır için belirlenen tarihin normalde bu tür bir etkinlik için aslında çok da uygun olmamasına rağmen niye böyle bir zamanın seçildiği gibi önemli meselelere dair yanıtlar aranmıştır.

Öncesinde Sakaia Festivali'ne, sonrasında ise Zile Panayırı'na ev sahipliği yapan Zile, Tokat iline bağlı bir ilçedir. Söz konusu ilçe, Tokat merkez ilçenin 67 km. batısında yer almaktadır. Zile'nin Tokat ilindeki komşuları kuzeydoğuda Turhal, doğuda Pazar, güneydoğuda ise Yeşilyurt, Sulusaray ve Artova ilçeleridir. Ayrıca Zile'nin kuzeyinde Amasya, güneybatısında ise Yozgat illeri bulunmaktadır.

Zile ilçesi, kendi adını taşıyan ovanın kuzeybatısında yer almaktadır ve bu ovanın en önemli akarsuyu, Yeşilırmak'ın sol kolu olan Zile Deresidir (Pekcan Yalçıner, 1997, s. 70-72). Bu ilçe merkezinin ortasında, yerleşmenin adıyla anılan ve çevresine göre 30-40 m. yükseklikte olan ve aynı zamanda kalker kayalar üzerinde yükselen bir höyük üzerine oturan bir kale bulunmaktadır (Özçağlar, 1991, s. 70-71). Ovaya hakim bir konumda bulunan bu kale höyükte ele geçen çanak-çömlek parçaları, burasının Geç Kalkolitik Çağ'dan günümüze kadar yerleşim görmüş olduğunu kanıtlamaktadır. Eski Çağ'a ait yazılı kaynaklar ise söz konusu yerleşmenin Hitit Dönemi'nde Anziliya, Antik Çağ'da ise Zela olarak adlandırıldığını ortaya koymaktadır (Özsait vd. 2009, s. 230).

Hitit Dönemi'nde Anziliya, Hitit tanrıçası Anzili'ye adanmış bir kült kenti (Alp, 1977, s. 642) iken Antik Çağ'da Zela, Pers tanrıçası Anaïtis'e adanmış bir tapınak devletiydi. Söz konusu çağda Semiramis Tepesi olarak adlandırılan yükseltinin üzerinde konumlanan bu kutsal kent; tarımsal zenginliğini, içinde yer aldığı Zelitis adlı ovaya borçluydu (Strabon, 12.3.37). Nitekim, Iris'in (Yeşilırmak) yukarıda adını zikrettiğimiz kolu tarafından sulanan bölge, Trajan ve Septimius Severus ile Caracalla'nın ortak hükümdarlığı döneminde basılan ve tanrıça Anaïtis'i buğday başaklarını tutar şekilde tasvir eden iki sikkeden de anlaşılacağı üzere, Antik Çağ'da oldukça verimliydi. Ayrıca Zela, Amisos'tan Sebasteia'ya, oradan da Orta Anadolu'ya doğru uzanan eski ticaret yolu ile Tavium'dan, Komana Pontika ve Neokaisareia'ya giden yolun kavşak noktasında bulunuyordu (Dalaison vd. 2009, s. 7).

Strabon, aşağıda ayrıntılı bir şekilde anlatacağımız gibi, Zela'daki Anaïtis Tapınağı ve Sakaia Festivali'nin kurucusu olarak Persleri göstermektedir (Strabon, 11.8.4-5).

Zile Panayırı'nın Kökeni: Sakaia Festivali

Zela'da yılın en kutsal ve önemli anlarından birini Sakaia kutlamaları oluşturuyordu. Strabon'dan öğrendiğimize göre, bu festivalin tarihi kökeni Pers generallerinin ya da başka bir kaynağına göre de büyük Kyros'un, Baktriya'dan[1] Pontos'a[2] ilerleyen Sakalar (İskitler) karşısında kazandığı bir zafere dayanmaktaydı. Diğer bir inanışa göre ise söz konusu festival, Anaïtis kültüyle birlikte Babil'den tüm Yakın Doğu'ya yayılmıştı. Zela'da Sakaia, bir gün ve bir gece boyunca, İskit kıyafetleri giyen insanların şarapla sarhoş olup kendilerinden geçtiği bir festival şeklinde coşkuyla kutlanırdı (Olshausen, 1990, s. 1871; Sökmen, 2006, s. 126; Ful, 2013, s. 92). Dolayısı ile Augustus Dönemi'nde Strabon'un Zela'yı ziyaret ettiği zamanda, Zela sakinleri fiilen Roma tebaası olmalarına rağmen, söz konusu zaferi kutlamak adına mağlup İskitler gibi muhtemelen pantolonlar ve sivri uçlu şapkalar giyerek ve sarhoş olarak bu dini festivali bir şenlik havasında kutlamışlardır. Bu durum, Persler'in Zela'daki İskit Zaferi'nden yarım binyıldan fazla bir süre sonra bile buranın sakinlerinin atalarının geleneklerine inatla bağlı kaldığını ve her yıl

[1] Günümüzde Türkmenistan, kuzey Afganistan, güney Özbekistan (şimdiki Kaşkadarya, Surhandarya, Zarafşan bölgeleri), batı Tacikistan ve Sirderya Irmağı'nın üst kısımlarını kapsayan bölgedir (Kamalova, 2020, s. 41).

[2] Bu bölge, Türkiye'nin yaklaşık olarak Orta, Doğu ve kısmen Batı Karadeniz bölümlerine karşılık gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, 2007, s. 16-48.

Kyros'un zaferinin anısına gerçek bir Pers bayramını kutlamaya devam ettiklerini göstermektedir (Sergueenkova vd. 2017, s. 279). Söz konusu zafer nedeniyle Persler tarafından Anaïtis'e şükran amacıyla kurulan tapınakla (Boyce vd. 1991, s. 289), dolayısı ile de bu tanrıçayla ilişkili olarak kutlandığını (Jacobs, 2013, s. 124) ve aynı zamanda hem tarihsel hem de filolojik olarak Sakalar'la bağlantılı olduğunu (Langdon, 1924, s. 65) bildiren Strabon, bu festivali Zela'da gördüğünü söyler (Sørensen, 2016, s. 111) ve bu kapsamda burada Sakaia kutlamasının nasıl başladığıyla ilgili olarak elde ettiği bilgileri bize şu şekilde aktarır:

> "Ancak Sakalar; Kimmerler ve Trerler'in yaptığı gibi, bazıları kendi ülkelerine yakın bölgelere, bazıları da daha uzak bölgelere olmak üzere akınlar yaptılar. Örneğin, Baktriana'yı işgal ettiler ve Armenia'nın en iyi topraklarını ele geçirdiler ve buraya kendi adlarını vererek Sakasene dediler ve Kappadokia'lıların ülkesine, özellikle de şimdi Pontiki olarak adlandırılan Euxine'ye (Karadeniz) yakın yerlere kadar ilerlediler. Ancak genel bir festival düzenleyip ganimetlerinin tadını çıkarırlarken, o sırada o bölgede bulunan Pers generalleri tarafından geceleyin saldırıya uğradılar ve tamamen yok edildiler. Bu generaller, ovadaki belirli bir kayanın üzerine bir toprak yığını yığarak, bunu bir tepe şeklinde tamamladılar ve üzerini bir sur duvarıyla çevrelediler ve bunun içine, Pers tanrıları Omanos ve Anadatos'la sunağını paylaşan Anaïtis'in kutsal alanını inşa ettiler ve Zela (burası bu şekilde adlandırılır) sakinlerinin günümüze kadar kutlamaya devam ettiği yıllık kutsal bir festival olan Sakaea'yı başlattılar" (Strabon, 11.8.4).

> "Bazı yazarların Sakalar'la ilgili anlattıkları budur. Diğerleri ise Kyros'un Sakalar'a karşı bir sefer düzenlediğini, savaşta yenildiğini ve kaçtığını; ancak her şeyden ve bilhassa şaraptan oluşan bol miktardaki erzakını geride bıraktığı yerde kamp kurduğunu, ordusunu burada kısa bir süre dinlendirdiğini ve gece karanlığında sanki kaçıyormuş gibi kamptaki çadırları erzaklarla dolu olarak bırakarak yola çıktığını ve (Sakalar'ı gözetlemek için) en iyi olduğunu düşündüğü yere kadar ilerlediğini ve durduğunu ve onları takip eden Sakalar'ın (Perslerin) kampına geldiklerinde burayı terkedilmiş, fakat eğlenmeye elverişli şeylerle dolu olarak bulduklarını ve kendilerini bunlarla tıka basa yiyip içerek doyurduklarını ve (bu durumu gören) Kyros'un buraya geri döndüğünü ve onları sarhoş ve çılgın halde bulduğunu, öyle ki bazılarının sersemlemiş bir şekilde yatarken ve uyurken öldürüldüğünü, diğerlerinin ise çıplak bir şekilde dans edip eğlenirken düşmanın silahlarına kurban gittiğini ve neredeyse hepsinin (bu şekilde) öldürüldüğünü ve Kyros'un, bu mutlu sonucu ilahi bir lütuf olarak görerek, o günü atalarının tanrıçasına adadığını ve ona Sakaea adını verdiğini ve nerede bu tanrıçanın bir tapınağı varsa, orada, İskit kıyafeti giymiş erkeklerin gece gündüz içki içip birbirleriyle ve ayrıca onlarla içki içen kadınlarla ahlaksızca eğlendikleri bir tür Bakhik festival olan Sakaea'yı kutlamanın bir gelenek olduğunu söylerler" (Strabon, 11.8.5).

Yukarıda aktarılan kutlama biçimi, söz konusu zaferin doğasına uygundu. Zira Sakalar, Persler tarafından bir savaş hilesi ile sarhoş edilmiş ve daha sonra kısmen uykuda, kısmen de sarhoş bir şekilde dans ederlerken öldürülerek yenilgiye uğratılmışlardı. Kyros, kendisinden önceki bir döneme tarihlendiği anlaşılan Anaïtis kültüyle bağlantılı bu yeni festivali, Anaïtis'e adayarak onu onurlandırmak istemiştir (Windischmann, 1856, s. 7). Söz konusu festivalle ilgili bu kuruluş öyküsünün, Sakaia adını ve bu kutlamayla ilgili tuhaf gelenekleri açıklamaya çalışan etiyolojik (nedensellik) bir efsane olduğu belirtilmiştir (Stig, 1946, s. 87).

J. Nollé'ye göre, Batı Küçük Asya'daki bazı arkeolojik eserler, Persler'in Sakalar'a karşı kazandığı zaferleri tasvir etmektedir. Bunlardan birisi, İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki MÖ 500 ile 470 yılları arasındaki döneme tarihlendirilen, 3493 envanter numaralı Smyrna'dan bir Klazomenai lahitidir. Nollé, bir Pers aristokratına ait olduğunu düşündüğü bu lahitte betimlenen savaş sahnesinin aslında Persler'le Sakalar arasında geçen bir süvari savaşını yansıttığı görüşündedir. Diğer bir arkeolojik eser ise Phrygia'daki Kelainai (sonraki adı Apamea)[3] kentinin Akhaimenid ikametgahı yakınında yer alan Tatarlı'daki bir tümülüstür. Bu tümülüsün ahşaptan yapılmış mezar odasının bir kirişinde, Persler'in Sakalar'la yaptığı bir savaş resmedilmiştir. Nollé, bir Pers aristokratına ait olan bu mezardaki söz konusu ahşap kirişteki resmin, Strabon'un bahsetmiş olduğu Kyros'un Sakalar'a karşı kazanmış olduğu efsanevi zaferle ve böylelikle belki de Sakaia Festivali kutlamasının ideolojik arka planıyla ilgili olabileceğini önermiştir (Nollé, 2012, s. 144-146).

Strabon'dan başka, Dion Khrysostomos, Athenaeus gibi antik yazarların yanı sıra, Hesykhius, Stephanus ve Eustathius gibi Bizans Dönemi yazarları da Sakaia Festivali'nden bahsetmişlerdir. Bu bağlamda Prusalı Dion Khrysostomos, Filozof Diogenes'le Büyük İskender arasında geçen hayali bir konuşmayı içeren bir söylevinde bu konuyla ilgili şunları anlatmaktadır:

> "Şu anda savaşmaya hazırlandığın Persler'in düzenlediği Sakaia Festivali'ni hiç duymadın mı? İskender hemen ona bunun nasıl bir şey olduğunu sordu. (Zira) Persler hakkında her şeyi bilmek istiyordu. (Diogenes şöyle cevapladı:) Ölüme mahkûm edilmiş tutsaklarından birini alırlar, kralın tahtına oturturlar, ona kraliyet giysilerini giydirirler ve o günler boyunca emirler vermesine, içki içip eğlenmesine ve kraliyet cariyeleriyle vakit geçirmesine izin verirler ve kimse onun istediği herhangi bir şeyi yapmasına engel olmaz. Ama sonra onu soyup kırbaçlarlar, daha sonra da asarlar. Şimdi bunun ne anlama geldiğini ve bu Pers geleneğinin amacının ne olduğunu düşünüyorsun? ..." (Dion Chrys. *or.* 4.66-68).

Yukarıdaki açıklamalara paralel şekilde, Naukratisli Athenaeus söz konusu festival hakkında Berossus'tan şunları nakletmiştir: "Ve Berosus, Babyloniaka'nın (Babil Tarihi) birinci kitabında, Loos[4] ayının on altıncı gününde Babil'de Sakaea adı verilen büyük bir festival kutlandığını ve bunun beş gün sürdüğünü söyler ve o günler boyunca efendilerin kölelerinin emri altında olması adettendir ve kölelerden biri kralınkine benzer bir elbise giyer, bu köleye zoganes denir ve evin efendisi olur. Ve Ctesias da Pers Tarihi'nin ikinci kitabında bu festivalden bahseder" (Athen. *Deipn.* XIV.44 s. 639c). Aslında bu açıklamadan önce Athenaeus, Roma Saturnalia Festivali (bu festival sırasında, bir ev halkının çocukları kölelerine hizmet eder) ve benzer Yunan festivallerinden söz etmiş ve sonrasında da Sakaia Festivali'ni bu türden bir festival olarak anlatmıştır (Athen. *Deipn.* XIV.44 s. 639b-c; Boyce vd. 1991, s. 290).

İskenderiyeli Hesykhius'un Leksikon'unda; Sakaia, İskit Festivali olarak tanımlanmıştır (Hes. *lex. s.v.* "Σακαία"). Bizanslı Stephanus ise, Zela'dan bahsederken burayı, Artemis[5] onuruna Sakaia'nın kutlandığı yer olarak nitelendirmiştir (Steph. Byz. *Ethnika s.v.* "Ζῆλα"). Thessalonikeli Eustathius'un Saka Festivali'ne ilişkin söyledikleri, Strabon'un yukarıda aktardığımız açıklamalarıyla birebir örtüşmektedir. Dolayısı ile Eustathius'un ele aldığımız konuya ilişkin bilgi kaynağı

[3] Günümüzde Afyonkarahisar-Dinar.
[4] Yaklaşık olarak Temmuz-Ağustos aylarına tekabül etmektedir. Bkz. Huber, 2005, s. 151, dipnot 48.
[5] Sakaia, aslında Artemis'le özdeşleştirilen tanrıça Anaïtis onuruna düzenlenen dini bir festivaldir.

Strabon olup, kendisi yeni herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bu durumu, şu anlatımı ortaya koymaktadır:

> "…Sakalar'ın bir zamanlar büyük bir güç olduğu ve bu bölgelerin (Orta Asya) en önde gelenleri olarak Euxine'ye kadar olan yerleri kendi hakimiyetleri altına aldıkları ve Armenia'nın bir kısmına Sakasene adını verdikleri; ancak ganimet ziyafeti yaparken Persler tarafından tamamı ile yok edildikleri söyleniyor. Başkaları ise Sakalar'ın Kyros'u mağlup ettiğini, ancak daha sonra yenilen Kyros'un geri dönerek Sakalar'ın sarhoşluğundan istifade ederek onları öldürdüğünü ve bu nedenle Sakalar'la ilgili kutsal bir Pers festivalinin başlatıldığını dile getirir. Sonunda Kyros, onları yendiği günü, ülkesinin tanrısına adamış ve Sakaea olarak adlandırmıştır" (Eust. *Comm. in Dion. Per.* 749).

Sakaia ile Benzerlik Gösteren Festival ve Destanlar

Sakaia Festivali'yle ilk olarak, Hitit Dönemi'ne ait bir sonbahar festivali karşılaştırılabilir. Bu festival sırasında, halk hikayelerinde yaygın olarak görülen bir "ritüel savaş" canlandırılmaktadır. Guršamašša kentinde tanrı Yarriš onuruna ziyafet ve dans eşliğinde gerçekleştirilen bu savaş oyununun tarafları, Hattiler'le Mašalılar'dır (Garstang vd. 1959, s. 109). Söz konusu tanrının heykelinin tapınağından dışarı çıkarılarak huwaši-taşı üzerine yerleştirilmesi ve burada ona şarkılar söylenmesi gibi birtakım dini ritüellerle birlikte icra edilen bu savaş oyununda, önce genç erkekler "Hatti adamları" ve "Maša adamları" olarak iki gruba ayrılırdı. Bunlardan Hatti grubu bronzdan, diğer grup ise kamıştan yapılmış silahlara sahip olarak birbirleriyle savaşırlardı. Neticede savaştan, silah üstünlüğü olan "Hatti adamları" galip çıkar ve yenmiş oldukları Mašalılar'dan birisini esir alarak, onu Yarriš'e adak olarak sunarlardı (Gurney, 1975, s. 155; Ardzinba, 2010, s. 102-104; Reyhan, 2016, s. 108). Böylelikle de bu kişi, buradaki tapınağın hizmetkarı haline gelmiş olurdu (Cammarosano, 2018, s. 162). Bu kült festivalinde sahnelenen söz konusu mücadelenin, Hattiler ile Mašalılar arasındaki savaşlarla ilgili tarihi anılardan konusunu aldığı ve Hititler'in, Yarriš'in yardımıyla zafere ulaşmış olduklarını düşündükleri için onun onuruna düzenlenen festivalinin, bu tanrının kendisine düşen savaş ganimeti olarak bir esiri aldığı savaş oyunu biçiminde her yıl kutlandığı belirtilmiştir (Ehelolf, 1925, s. 271).

Sakaia Festivali'nin kökenini oluşturan Sakalar'la Persler arasındaki savaşta yaşanan olayların bir benzerine, Sakalar'ın kahramanlık tarihine ışık tutan Tomris Destanı'nda rastlanılmaktadır. Tarihte yaşanmış gerçek olaylara dayanan bu destanın konusunu, Herodot'un Historia adlı eserinden öğrenmekteyiz (Kelimbetov, 2014, s. 24-25). Bu eserde anlatıldığına göre, Pers kralı Kyros, Babil'i ele geçirdikten[6] sonra (Hdt. I.201) bir Saka boyu olan ve Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan Massagetler'e karşı bir sefer düzenlemiştir (Durmuş, 1996, s. 87-90). Bu sırada Massagetler'in başında, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan Tomris adlı bir kraliçe vardı. Kyros, aslında sefere çıkmadan önce bir hileyle Massagetler'i ve dolayısı ile memleketlerini ele geçirmek için Tomris'e elçiler göndererek onunla evlenmek istediğini iletmişti. Ancak Kyros'un oyununu anlayan Tomris, bu teklifi kabul etmemişti. Bunun üzerine Kyros, onlara karşı bir askeri sefer için hazırlıkları artık açıktan yapmaya başlamıştı (Hdt. I.205). Bu esnada Tomris, Kyros'a bir elçi göndererek askeri harekatından vazgeçmesi ve Massagetler'in topraklarına saldırmaması konusunda uyarıda bulunmuştu. Eğer bu uyarıyı dikkate almazsa da kendisiyle savaşmaktan çekinmediğini şu sözleriyle belirtmişti: "Eğer ille de Massagetler'le boy

[6] MÖ 539'da.

ölçüşmek istiyorsan, o zaman ırmağın (Arax=Aras) iki yakasını birleştirmek (köprü yapmak)için bu kadar zahmete katlanma. Biz ırmaktan üç günlük yola kadar çekileceğiz. Suyu geç ve ülkemize gel, yok eğer bizim gelmemizi istiyorsan, bu dediğimizi sen yap". Kyros, Tomris'in bu teklifini değerlendirmek üzere askeri kurmaylarını toplamıştı (Hdt. I.206). Bu heyet içerisinde (yendiği ve esir ettiği, ancak iyi bir muamelede bulunduğu) Lydia kralı Kroisos da bulunmaktaydı. Kroisos, Kyros'a diğerlerinin aksine, savaşın Massagetler'in topraklarında yapılmasını teklif etmiş ve yapılacak savaşta uygulanması gereken stratejiyle ilgili de şöyle bir öneri de bulunmuştu:

> "Massagetler Persler'deki inceliği bilmezler. Bu adamları denemek için sürülerimizden birçok hayvan öldürelim (keselim), yemekler pişirtelim, konak yerimizde büyük bir şölen yapalım; masrafa bakmadan, şarap, yeme ne varsa hepsini ortaya dökelim; sonra konak yerinde ordumuzun en az işe yarayanlarını bırakıp, üst yanını toplayarak ırmağa doğru geri çekilelim. Ya büsbütün yanılıyorum ya da onlar bu kadar güzel şeyi bir arada görünce üstüne atılacaklar ve kendimizi göstermek için meydanı bize bırakacaklar" (Hdt. I:207).

Kroisos'un söz konusu fikirlerini beğenen ve benimseyen Kyros, bu doğrultuda adımlar atmıştı (Hdt. I.208). Bu bağlamda Kyros, Arax'ı geçip Massagetler'in topraklarında bir gün ilerledikten sonra Kroisos'un savaş taktiğini aynı şekilde uygulamış, böylelikle burada kurduğu kampında, yemek ve şaraptan oluşan bir ziyafet sofrası kurarak ve zayıf bir birlik bırakarak, güçlü birlikleriyle söz konusu nehir istikametinde geriye çekilmiş ve Massagetler'in bu tuzağa düşmesini beklemişti. Tomris'in oğlu Spargapises komutasındaki Massaget ordusunun üçte biri, Persler'in kampını bu şekilde bularak kendilerine direnmeye çalışan zayıf birliği ortadan kaldırmış ve hazır ziyafet sofrasının tadını çıkarmaya koyulmuşlardı. Bu Massaget birliği, yemek ve şarabı o kadar fazla kaçırmıştı ki, uyku onları esir almıştı. Tetikte bekleyen Kyros, bunun üzerine ordusuyla harekete geçerek onlara bir baskın düzenlemiş ve uykuda yakalanan Massagetler'in bir kısmını kılıçtan geçirmiş, aralarında Spargapises'in de olduğu daha büyük bir kısmını da esir olarak ele geçirmişti (Hdt. I.211). Bu olaylardan haberdar olan Tomris, Kyros'a bir elçi göndererek bu zaferin savaş meydanlarında mertçe kazanılan bir zafer değil, hileyle elde edilen bir başarı olduğunu vurgulamış, oğlunu kendisine teslim etmesini ve topraklarından çıkıp gitmesini istemiştir. Eğer bunu yapmazsa, en kutsalı olan Güneş adına and içerek ondan öcünü alacağına dair bir intikam yemini ettiğini bildiren bir tehditte bulunmuştur (Hdt. I.212). Bu tehdide aldırış etmeyerek Massaget topraklarını terk etmeyen Kyros, sonuçta iki taraf arasında çok çetin geçen bir savaşı kaybederek bunun bedelini canıyla ödemiştir. Tomris böylelikle Kyros'tan ve de Persler'den Massagetler'in intikamını, büyük bir zafer kazanarak almıştır (Hdt. I.213-214; Diod. II.44.2).

Sakaia'nın çıkış kaynağı olarak gösterilen Saka-Pers Savaşı ile Danişmend Gazi Destanı'nda anlatılan Karkariyye Savaşı arasında da bazı paralelliklerin olduğu görülmektedir. Karkariyye, bugünkü Zile'nin ve buradaki kalenin, Danişmentliler Dönemi'ndeki (11-12. yüzyıllar) adı olup, söz konusu savaşta Danişmentliler, burayı elinde tutan Bizanslılar ile cenk etmişler ve neticede savaşı kazanarak onları yenmeyi başarmışlardır. Bu bağlamda, bir gece rüyasında Hz. Muhammed'i görerek, onun kendisini İslam'a davet etmesiyle Müslüman olan bir papazın, yine Hz. Peygamber'in kendisine, Melik Danişmend Gazi'ye o gece giderek Karkariyye Kalesi'nin gizli yolunu göstermesini buyurması sonrasında uykusundan uyanması ve verilen görev gereğince Melik'e ve askerlerine yol göstermesi neticesinde, söz konusu kalenin şu şekilde ele geçirildiğini öğreniyoruz:

> "…Bu tarafta Melik, gizli yoldan kaleye girdi. Hangi evde hareket ve ses varsa kapısını kilitlediler. Sonra geçip kale kapısına ulaştılar. Gördüler ki yüz kişi kale kapısında şaraptan kendinden geçip ölmüş gibi yatıyor. Melik Gazi, Osman ve diğer gaziler kılıç vurup o yüz kafiri kırdılar. Melik, kale kapısının kilidini kırdı, kapıyı açtılar, dışarı çıktılar. Gördüler ki hendek üzerine köprü kurmuşlar. Derhal Melik Danişment, fetih haberini Müslümanlara iki kişi gönderip bildirdi. Müslümanlar sevindi. Bin kişi alemi aldı, kaleden tarafa yürüyüp burç üzerine çıkardılar. Gaziler burç üzerinde tekbir getirdiler. Alem yankılandı. …" (Danişmend Gazi Destanı, s. 134-139).

Yukarıda anlatılan olaylar neticesinde Melik Danişmend Gazi, 1073 yılında söz konusu yerleşmeyi Bizanslılar'dan almıştır. Melik'in, kazandığı bu zaferi kutlamak için bir güreş müsabakası düzenletmiş olduğuna dair Zile'de yerel bir inanış vardır. Bu yüzden bahsedilen tarihten itibaren bu spor oyununun, Zile Panayırı kapsamında icra edilen etkinlikler arasında olduğu kabul edilmektedir (Girgeç, 2009, s. 122).

Sakaia Festivali ile Âbângân olarak adlandırılan Zerdüşt Bayramı/Festivali arasında dikkat çekici benzerlikler tespit edilmiştir.

Âbângân ya da Âbângâh, İranlılar'ın büyük tanrıçalarından ve aynı zamanda akarsular, göller, ırmaklar, denizler ve çeşme sularından sorumlu olan Anāhitā'ya özgü bir bayramdır. Bu bayram, Zerdüşt kültürüyle ilgili olarak muhtemelen Akhaimenid Dönemi'nden itibaren kullanılmaya başlanan ve Parthlar zamanında yaygınlaşan takvimlerden alınma bir ay adı olan ve İran takvimine göre yılın 8. ayına, sonbahar mevsiminin ise 2. ayına karşılık gelen Âbân'ın, "Âbânrûz" olarak bilinen 10. gününde törenlerle kutlanmaktadır. Anāhitā'ya adanmış olan ve "sular" anlamına gelen Âbân ayında, bayram olarak kutlanan bu günün, Pers geleneklerinde özel bir öneminin ve anlamının olduğu görülmektedir. Zira geleneksel inanışa göre söz konusu günde, Tâhmâsb'ın oğlu İran hükümdarı Zû, Efrâsyâb ile savaşarak onu yenilgiye uğratmış, ülkesinden kovup kendisi tahta çıkmış, ayrıca beş ya da yedi yıl kadar süren kıtlık da yağmurların yağmasıyla son bulmuştur. Tanrı'dan, büyüklerden, sultanlar ve krallardan yardım istemenin uğurlu sayıldığı bu günde gerçekleştirilen törenlerde, erkeklerin ve özellikle de kadınların, ırmak ya da deniz kıyılarına giderek sulardan sorumlu tanrıça Anāhitā'ya dua ve yakarışlarda bulundukları bilinmektedir. Soğuk bir mevsimin başlangıcı olan Âbân ayında, şarap içmek de yaygın bir gelenektir (Yıldırım, 2008, s. 13-15).

Sakaia Festivali'nin Zile Panayırı'na Dönüşme Süreci

Zela'da, MÖ 547/546 yılında başlayan Pers hakimiyetini sırasıyla Pontos, Roma ve Bizans egemenliği takip etmiştir. Sonrasında 1073 yılında Danişmentliler tarafından fethedilen bu şehir, akabinde Selçuklular ile Osmanlılar'ın idaresi altına girmiş ve bu sürecin başlarında, Selçuklular Dönemi'nden itibaren ise adı Zile'ye dönüşmüştür.

Zela'nın, Selçuklu Dönemi'ne ait tarihi kayıtlarda adı Zile olarak geçmektedir. Söz konusu kaynaklarda, Zile Panayırı'yla ilgili bir açıklama geçmemektedir. Ancak bu dönemde ve özellikle 13. yüzyılda, Selçuklu Devleti tarafından ticareti canlandırmak için önemli yollar üzerinde kervansarayların inşa edildiği ve bunlarla bağlantılı pazarların kurulduğu bilinmektedir (Kayaoğlu, 1981, s. 365, 371). Örneğin, Mahperi Hatun tarafından 1238 yılında (Özergin, 1965, s. 149-150,

157) Sivas'tan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde, Pazar Hanı[7] ile Ezine Pazar Hanı[8] kervansarayları yaptırılmış olup, buralarda adını söz konusu yapılardan alan Pazar ya da Panayırlar kurulmuş ve böylelikle de bu yerlerde yerleşimler ortaya çıkmıştır (Turan, 1946, s. 488). İlkinden kalkıp, batıya doğru devam eden kervanların 36. km'de ulaştığı bir sonraki durak, Orta Anadolu Bölgesi'nden Samsun ve Sinop gibi önemli Karadeniz limanlarına sevk edilen malların taşınabileceği en önemli ticari rotalardan birisinin üzerinde yer alan Zile'dir. Burada, Zile çarşısındaki Kalender Yakup'a ait mezarın yanında ve atıl bir vaziyette, Alâeddin Keykubat Dönemi'ne ait bir han kitabesi bulunmuştur. Kısmen kırık durumdaki bu kitabeye göre, söz konusu han Muhlisuddin adındaki bir kişi tarafından 1228 yılında inşa ettirilmiştir. Zile'deki bu Selçuklu hanının konumu tespit edilememiştir (Özergin, 1959, s. 120; Uzunçarşılı, 2003, s. 195). Bu bağlamda, Türkler'in Bizans şehirlerine yerleşmelerinde, 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın ilk yarısı arasında çok büyük bir gelişmenin yaşandığı görülmektedir. Bu süreçte, sur dışındaki alanlara gerçekleştirilen yeni iskânlarla buralarda şehrin nüfus yoğunluğu arttığı gibi, buna paralel şekilde yeni çarşılar da kurulmak zorunda kalınmıştır. Bazı şehirlerde görülen uzun çarşıyı bu kapsamda değerlendirmek gerekir (Baykara, 2004, s. 304-305). Zile merkezde karşımıza çıkan uzun çarşının da bu dönemle ilgili bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Buraya kadar verdiğimiz bilgiler, Zile'nin Selçuklular Dönemi'nde önemli ve yukarıda bahsedilen iki ticaret ve pazar noktasına göre daha eski bir ticaret merkezi olduğuna işaret etmektedir. Osmanlı Dönemi'nde de bu özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Zira, 17. yüzyılda Zile'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, burada üç tüccar hanının ve bir çarşı ile dört kapılı bir bedestenin olduğundan ve bu iki çarşıda toplamda 800 dükkanın bulunduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 331).

Zile Panayırı'nın tarihi kayıtlarda görünür olduğu dönem, Osmanlı Dönemi'dir. Söz konusu panayır, Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'da merkezi idare tarafından organizasyonu gerçekleştirilen yedi ulusal panayırdan birisi olarak belirtilmiştir (Şen, 1996, s. 11). Zile Panayırı'na dair dolaylı da olsa en eski Osmanlı arşiv belgesi, 1828 tarihli bir fermandır. Bu fermanda, Tokat'ta birkaç senedir şehrin ekonomisinde yaşanan olumsuzluklardan dolayı, Zile kazasındaki panayıra benzer bir panayırın, Meydan Camisi önünde her sene 15 Kasım'da başlayacak ve 15 gün sürecek şekilde kurulmasına izin verildiği bildirilmiştir (Doğan, 2011, s. 41-42). Bu bağlamda, Osmanlı Dönemi'ne ait 19. yüzyıl belgeleri ile bu yüzyılda Zile'yi ziyaret eden seyyahlardan (Zile'ye gelen seyyahlar hakkında bkz. Tekin vd. 2023, s. 599-601) bazıları Zile Panayırı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi söz konusu panayıra ışık tutan Osmanlı belgeleri çalışılmış olup, biz seyyahların bu konuyla ilgili olarak aktardığı bilgiler üzerinde duracağız.

Seyyahların Anlatımıyla Osmanlı Dönemi'nde Zile Panayırı

Osmanlı Dönemi'ndeki Zile Panayırı hakkında ilk malumatı veren seyyah, İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcısı Henry Suter'dir. Suter'in diplomat kimliğinin dışında asıl mesleği tüccarlık olduğu için ziyaret ettiği şehirlerin özellikle ticaret hayatı ilgisini çekmiştir (Tuzcu, 2013, s. 311).

[7] Tokat ile Zile arasında ve Pazar ilçesinin hemen yakınında yer alan bu eser, Mahperi Hatun Kervansarayı olarak da adlandırılmaktadır.

[8] Amasya sınırları içerisinde bulunan bu yapı, Tokat-Turhal ilçesi ile Amasya arasında konumlanmaktadır.

1838'de Erzurum'dan Trabzon'a; Şebinkarahisar, Sivas, Tokat ve Samsun üzerinden yaptığı yolculuk kapsamında Zile'yi 16 Ekim'de ziyaret eden Suter'den, burada kurulan panayıra dair şu bilgileri öğreniyoruz:

> "Tokat'tan 12 saat uzaklıktaki …Zile'ye vardık. Zile, kasabaya hâkim bir kalenin üstünde yükseldiği, yüksek bir arazi üzerinde kurulmuştur ve (Zile'de)150'si Ermeni olmak üzere 2000 ailenin yaşadığı söylenmektedir. (Burada) Hanlar büyük ve çok sayıdadır ve yalnızca yıllık panayır döneminde doldurulduklarını için (içleri) neredeyse boş olan bakımlı dükkanların bulunduğu sokaklar[9] vardır. Bu (panayır), kasım ortasında gerçekleşir ve on beş ila yirmi gün sürer. Küçük Asya'nın ve Suriye'nin tüm ticari şehirlerinden 40.000 ila 50.000 kişi bu panayıra katılır ve kasaba o zaman aşırı derecede kalabalık hale gelir. Bu panayırda yapılan ticaret ağırlıklı olarak takas şeklindedir. Halepli tüccar kumaşlarını; Amasya ipeği, çivit, İngiliz pamuk ipliği ve basma kumaşlarla, Tokat'tan gelen keten baskıcısı ise damgalı kumaşlarını[10]; imalatında ihtiyaç duyduğu muslin ve renklendirici malzemelerle takas eder. Adana'dan gelen ham pamuk ve Amasya'dan gelen ipek dışında, iç bölgelerin ham ürünlerinden çok azının bu panayıra getirildiği söylendi. Panayır sırasında çok fazla iş yapılıyor; ancak diğer zamanlarda Zile'de ticaret yokmuş gibi görünüyor" (Suter, 1840, s. 440-441).

Suter'den sonra Zile, 1839'da İngiltere'nin bu sefer Samsun Konsolos Vekili Richard White Stevens tarafından ziyaret edilmiştir. Stevens'in gelişi de Suter gibi buradaki panayırla ilgilidir. Dolayısı ile her ikisi de İngiltere'nin ticaret ataşesi gibi Zile Panayırı'nı etüt etmişlerdir. Ancak Stevens, Zile'ye panayır döneminde ve 3 yıl arka arkaya geldiği için söz konusu ticari organizasyonu bizzat gözlemleyebilmiştir. Böylelikle 1839 ve sonraki iki yılın kasım ve aralık aylarında Zile'de bulunarak burada kurulan panayırın söz konusu yıllardaki durumunu karşılaştırmalı olarak ele almış ve izlenimlerini raporunda belirtmiştir. Bu rapora göre ticari açından en canlı ve en karlı geçen panayır dönemi 1839'da gerçekleşirken, en kötü dönem 1841'de yaşanmıştır. Dolayısı ile panayırın ticaret hacmi ve önemi gittikçe azalmıştır. Panayırın normal başlama zamanı 15 Kasım olmakla birlikte, 1840 yılında yerel yönetim tarafından bu tarih, bayram nedeniyle aralık ayına kaydırılmıştır. Ayrıca bu yıl panayır zamanında kış erken bastırdığı ve yolları karlar kapattığı için Zile'ye komşu yerlerdeki panayıra katılmak üzere yola çıkan sayıları 4000'i aşan yerel halk bile Zile'ye ulaşamadıklarından söz konusu ticari organizasyona iştirak edememişlerdir. Panayırın tarihinin aralık ayına kaydırıldığından habersiz olarak buraya gelen az sayıdaki tüccar ise Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri, Yozgat, Diyarbakır ve Ankara'dan gelmişti. Söz konusu yıla ait raporda, Ankaralı tüccarların İstanbul'dan aldıkları malların büyük bir bölümünü İzmit-Ankara yoluyla, bir kısmını da buharlı gemilerle Samsun üzerinden Zile'ye taşımış oldukları belirtilmiştir. Bu bağlamda tüccarlar tarafından satılmak üzere panayıra getirilen mallar, ulusal üretime ait mamul ya da yarı mamul tekstil ürünlerinin yanı sıra bu türden ithal ürünleri de kapsıyordu. İthal ürünlerde ağırlığı, İngiliz düz ve işlenmiş pamuk ürünleri, pamuk ipliği ve yünlü kumaşlardan oluşan mallar ile İranlılar tarafından getirilen çivit oluşturuyordu. Ayrıca az miktarda İsviçre menşeli işlenmiş pamuklu ve Belçika etiketli yünlü kumaşlar da ticarete konu olan mallar arasındaydı. 1840 yılındaki panayır ticari beklentileri karşılayamamıştı. Öyle

[9] Zile'deki Uzun Çarşı'dan bahsedilmektedir.

[10] Muhtemelen bu ürün, günümüzde de halen imal edilmekte ve kullanılmakta olan Tokat'ın geleneksel sofra bezi ya da masa örtüsü olmalıdır.

ki bu panayıra 25 yıldır gelmekte olan tüccarlar, bu panayır dönemi kadar kötü bir sezon yaşamadıklarından dert yanmışlardır. Bu durum yukarıda belirtilen ağır kış koşullarına, 1839-1840 yıllarındaki kıtlığa ve bunun üretimi olumsuz etkilemesinin bir neticesi olarak ortaya çıkan nakit para darlığına ve ayrıca Osmanlı merkezi yönetimine karşı Mehmet Ali Paşa tarafından başlatılan isyanın güvenlik açısından sorun oluşturması yüzünden Suriye'nin Şam, Halep ve diğer kentlerinden ticari kervanların gelemeyişi gibi nedenlere bağlanmıştır. Bütün bu olumsuzluklar, 1841 yılında ortadan kalkmış olmasına rağmen, söz konusu yıla ait panayır dönemi ticari açıdan bir önceki yılı aratır olmuştur. Panayıra iştirak eden tüccarlar ülkenin hemen her bölgesinden gelmekle birlikte çoğunlukla Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Yozgat gibi yakın yerlerden katılmışlardır. Ancak hem panayıra katılımda hem de getirilen ve satılan malların miktarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Panayır iki hafta daha uzatılmış olmasına rağmen panayır dönemindeki satış oranı yine de istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Stevens, raporunda Zile Panayırı'nın geleceğiyle ilgili öngörüsüne de yer vermiştir. Buna göre söz konusu panayır, ticari malların buharlı gemilerle taşınması faaliyetlerinin gelişmesiyle gerileyerek, yakın bir gelecekte ulusal-uluslararası boyutunu kaybederek yerel bir pazar hüviyetine bürünecektir (Çağlayan, 2006, s. 293-295; Çağlayan, 2007, s. 316-319).

1843 yılında Zile'ye gelen Fransız arkeolog ve mimar Charles Texier, Zile Panayırı'na kısaca şu şekilde değinmiştir: "Yılda bir defa, (Zile'nin) çok büyük bir panayırı vardır. Ainsworth'un rivayetine göre[11], buraya her yıl kırk-elli bin kişi gelirmiş. Bu panayır, Anaïtis tapınaklarının çevresinde yapılan dini panayırları hatırlatır" (Texier, 2002, s. 168). Muhtemelen 1852 yılı yazında Zile'ye gelen İskoç seyyah ve diplomat J. Henry Skene'nin söz konusu panayır hakkındaki açıklamaları ise şöyledir:

> "Her yıl, iki veya üç hafta boyunca burada düzenlenen bir panayır, Küçük Asya'nın farklı ticaret pazarlarından en az elli bin tüccarı bir araya getiriyor. Halepli tüccar, kumaşlarını Amasya'nın ham ipeği ve Samsun'dan ithal edilen İngiliz pamuk ipliği ve basma kumaşlarla takas ediyor. Tokatlı keten baskıcısı, damgalı kumaşlarını, bu yakınlarda yetişen sarı çilekler ve imalatında ihtiyaç duyduğu diğer boyalarla takas ediyor ve Ankara'dan keçi yünü ve Adana'dan pamuk yünü tüccarları, ayrıca Konya, Diyarbakır ve Sivas'tan gelen tüccarlar, mallarını satmak ve iç tüketime yönelik yabancı bir stok ürünü bulundurmak için buraya geliyorlar" (Skene, 1853, s. 111).

Alman coğrafyacı ve tarihçi Carl Ritter, bizzat Zile'yi ziyaret etmemekle birlikte Ermeni yazar Indschidschean'a dayanarak, çoğu Türk ve Ermeni tüccarlardan oluşan Zile'nin sakinlerine dair çok dikkat çekici bir bilgiyi bize aktarmıştır. Buna göre söz konusu insanlar, "soyguncudan korkmadan en tehlikeli bölgelerde seyahat etmekten çekinmeyen ve soyguncuların kendilerinden korktuğu güçlü ve cesur" bir karaktere sahipti (Ritter, 1858, s. 138).

14 Kasım 1858 yılında ve Zile Panayırı'nın hazırlık evresine denk gelen bir zamanda Zile'yi ziyaret eden ve hemen 1 gün sonra buradan ayrılan Alman oryantalist Andreas David Mordtmann, Caesar ile Pharnakes arasında MÖ 47 yılında Zela'da yapılan savaşa bizzat katılarak

[11] Texier, burada yanlış bir bilgi paylaşmıştır. Zira İngiliz doktor ve yerbilimci W. F. Ainsworth, 1838 yılında Zile'ye gelmiş, ancak buradaki panayırla ilgili hiçbir açıklamada bulunmamıştır. Bkz. Ainsworth, 1842, s. 23-25. Texier'in verdiği bilginin kaynağı, daha önce kendisinden bahsetmiş olduğumuz H. Suter'dir.

bu savaş hakkında bilgi veren Hirtius'un tasvir ettiği Zela Akropolisi'yle, kendisinin ziyareti esnasındaki Zile Kalesi'nin benzer bir manzara sergilemiş olduğuna dikkati çekmiş ve bu durumun bir benzerinin Zile Panayırı'nda da görüldüğünü şu şekilde anlatmıştır:

> "Burada aynı zamanda Doğu'nun eski geleneklere nasıl sıkı sıkıya bağlı kaldığına da hayran kalma fırsatınız var. Çünkü sadece şehrin adı bugüne kadar aynı kalmamış, aynı zamanda eski Sacaea Festivali de her yıl 9/21'inde düzenlenen bir panayır şeklinde günümüze kadar korunmuştur. (Bu panayır) Aralık'ta başlar ve 14 gün sürer. Hindistan'dan tüccarların bile ziyaret ettiği Asya'nın en ünlü ticaret panayırlarından biridir. Panayır sezonu dışında Zile, sadece birkaç önemsiz dokumanın yapıldığı sakin bir yerdir" (Mordtmann, 1925, s. 165-167).

1861 yılının Aralık ayının başında, tam da Zile Panayırı'nın olduğu bir zamanda, Fransız arkeolog Georges Perrot ve mimar arkadaşı Edmond Guillaume, beş günlük bir bilimsel gezi kapsamında Amasya'dan Zile'ye gelmişlerdir. Söz konusu araştırmacıların aslında buraya geliş amaçları, Caesar'ın Pharnakes'e karşı kazandığı zafere sahne olan savaş alanını Hirtius'un bu konudaki anlatımını esas alarak bulmaya çalışmaktı. Ancak ziyaretleri esnasında söz konusu panayırı da görme fırsatını yakalamışlar ve bu konu hakkındaki ayrıntılı açıklamalarını ve değerlendirmelerini bizimle şu şekilde paylaşmışlardır:

> "…Bize Zéla'nın eski dini öneminin canlı bir kanıtı gibi görünen şey, her aralık ayında burada düzenlenen büyük bir panayırdır. Strabon'daki bazı pasajlar ve diğer ülkelerde olanlarla karşılaştırma, Küçük Asya'daki Efes, Pessinus, Komana veya Zela gibi dini merkezlerin her zaman inançlıların yanı sıra tüccarları da cezbettiğini göstermektedir. (Nitekim) Panayıra veya dini bir festivale, neredeyse her zaman büyük bir ticaret hareketi eşlik eder. Burada, Hıristiyanlığın zaferinden sonra, bir Hıristiyan festivali şüphesiz pagan festivalinin yerini aldı. Daha sonra Hıristiyanlığın kendisi, birkaç Ermeni aile dışında artık sadece Müslümanların yaşadığı bu kasabadan kayboldu. Geriye kalan tek şey, eskiden kalma bir gelenek olarak, çevredeki insanların alışkın olduğu ticari buluşma yeriydi. İlginçtir ki, panayırlar Küçük Asya'nın her yerinde, hatta Türkçe'de bile hala Panaghia olarak adlandırılmaktadır. Antik Panegyris adının yerini almış olan bu Hıristiyan adı, Türk fethinden sonra da varlığını sürdürmüştür".

Bu açıklamaların devamında tüccarların buraya sadece Amasya, Tokat, Sivas ya da Samsun gibi yakın yerlerden değil, uzak yerlerden de geldiği belirtilmiştir (Perrot vd. 1872, s. 378). Perrot ve Guillaume, bu duruma ve ticaretin ayrıntılarına dair gözlemlerini ve değerlendirmelerini aktarmaya şöyle devam etmiştir:

> "…Anadolu'nun en ünlü ve en işlek panayırlarından biri olan Zile Panayırı'nı da gördük. İnsanlar Diyarbakır'dan, Bağdat'tan, Şam'dan, Halep'ten, Ankara'dan, Kastamonu'dan, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından, Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyılarından gelmişlerdi. Dükkanların çoğu henüz açılmamıştı; her yerde bavullar açılmaya devam ediyordu. Ama şimdiden canlı ve ilginç bir manzaraydı. Önce Arap çarşısına gittik, …dükkânların raflarında, Şam'dan gelen ipekliler, Diyarbakır ve Halep'den gelen ipekli kumaşlar, Hint kaşmirlerini andıran iri palmiyelerle işlenmiş mendiller ve sarıklar, sarkan saçakları ve parlak renkleriyle kefiyeler sıralanıyor. Ülkemizdeki gibi her bir ürün, herkesin

> görebileceği şekilde sergilenmek yerine katlanıp kare bir kağıda sarılıyor. Aradığınızı bulmak için tüccardan mallarını açmasını istemeniz gerekiyor ki bunu her zaman isteyerek yapmıyor".

Söz konusu araştırmacılar, bu durum karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Zira, tabiri caizse buradaki tok satıcılar ile kendi gelmiş oldukları Paris'teki, ürünlerini alıcıya satmak için bütün hünerlerini sergileyen yetenekli, gayretli ve istekli satıcılar birbirleriyle tezat oluşturuyordu. Bununla birlikte, Ankaralı ya da Kayserili Ermeni tüccarların, panayırdaki diğer tüccarlara göre mallarını müşteriye satma konusunda daha yetenekli ve girişken oldukları belirtilmiştir. Bu yüzden onlara göre bir Ermeni, Paris'teki bir mağazada birkaç aylık bir eğitimle oldukça iyi bir satıcı olabilme potansiyeline sahipken, bir Türk böyle değildir. Söz konusu araştırmacılar, çarşıdaki ve çarşıdan çıkan sokakların her biri boyunca dükkanların bulunduğunu, hatta bunlardan birkaç tanesinin de Persli tüccarlar tarafından işletildiğini, ayrıca panayırda temsil edilen ana endüstrilerin her birinin kendine ait bedestenlerinin veya kapalı mekanlarının olduğunu ve buralarda en kıymetli malların yanı sıra çok talep gören; örneğin Rumeli ürünü gibi ucuz kıyafetlerin de satışının yapıldığını bildirmişlerdir. Yine onlardan öğrendiğimize göre, İsviçre ve İngiltere tarafından doğu pazarları için üretilen ve Türkiye'ye ihraç edilen ve Zile'deki Ankara çarşısı olarak adlandırılan yerde de satılan çok ucuz tekstil ürünleri, alıcılar tarafından rağbet görmektedir. Halepli tüccara ait bir dükkanda ise Fransa menşeli bir tekstil ürününün satışı yapılmaktadır. Ayrıca yerli üretim ürünü kumaşlar elde dokunduğu için yapısında düzensizlikler sergilemektedir. İthal kumaşlar ise tekstil fabrikalarında mekanik olarak üretildiği için böyle bir durumla karşılaşılmamaktadır (Perrot, 1864, s. 459-461).

Perrot ve Guillaume, panayırdaki ticareti geçmişte ve tanık oldukları dönemde olumsuz etkileyen nahoş gelişmelerden de bahsetmişlerdir. Bu şekilde öğrendiğimize göre on yıl önce, yani 1851 yılında, panayırın başlama tarihinden sadece birkaç gün önce, büyük miktardaki ticari mal henüz ambalajları açılmamış bir vaziyette hanlarda bekletilirken neredeyse tüm çarşı yanmış ve ticari açıdan büyük bir zarar yaşanmıştı. Zira malların bir kısmı yanıp yok olmuş, ancak daha da büyük bir miktarı bu yangın faciasından istifade etmek için buraya üşüşen kasabanın ve çevrenin bir kısım kötü ve harami karakterli sakinlerince yağmalanmıştı. Bu duruma müdahale etmesi gereken polis ise Türkiye'nin hemen her yerinde olduğu gibi burada da son derece ihmalkar davrandığı için zarar ve ziyanın önüne geçilememişti. Şimdi, yani 1861 yılındaki durum da aslında o zamankinden çok farklı değildi. Nitekim Zile'de panayır döneminde hala asayiş sorunu vardı. Öyle ki kalabalık sokaklarda, cüzdanları ustalıkla çalan yan kesiciler cirit atmasına ve kavgalar da sıklıkla yaşanmasına rağmen, ortalıkta güvenlik güçleri yoktu. Ayrıca panayırın başlamasından bu yana geçen bir hafta içinde bile, çarşıda satılan malları yağmalayabilmek için birkaç kez çarşıyı yakma teşebbüsünde bulunulmuştu. Bununla birlikte doğulu insanlar, güvenlik eksikliğinden kaynaklanan bu ortama, aslında yadırgamayacak kadar alışkın oldukları için söz konusu olumsuzluklar, buradakilerin ne huzurlarını kaçırmış ne de gelecek yıl için panayıra gelme planlarını etkilemişti. Dolayısı ile 1861 yılı Zile panayırında satışların az olması ve herkesin bu durumdan şikayet etmesinin nedeni; buradakiler tarafından, bahsedilen olaylarla değil, dünya genelinde ekonominin kötü olması, ülke genelinde ise nakit para darlığı ve Mart 1862'de ilan edilecek olan zorunlu değişimle tüm imparatorlukta kağıt paranın tedavüle sokulacak olmasından kaynaklanan ticari kaygıyla açıklanmıştır (Perrot, 1864, s. 463-464).

Perrot ve Guillaume'ın verdiği bilgiler, Zile Panayırı'nda ticaretin dışında, panayır eğlencesi olarak düzenlendiği anlaşılan cirit oyununun da icra edildiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle bu ata sporumuzun şehrin eteklerindeki geniş bir alanda ve on beş ya da daha fazla binici arasında oynandığını; ancak bu asil oyunun yirmi beş ya da otuz yıl öncesine göre oldukça yozlaşmış olduğunu, zira şimdilerde, yani 1861 yılında atlı sayısının daha düşük, oyuncuların performanslarının daha kötü olduğunu, oyunun ise atlılar arasında daha az sert bir şekilde geçtiğini, eskiden ise söz konusu spor etkinliğinin yaklaşık elli yetenekli atlının ağır ve keskin cirit değneklerle birbirlerinin kanını akıtacak kadar sert vuruşlar yaptığı bir oyun şeklinde oynandığını öğreniyoruz. Perrot ve Guillaume, bu oyunun icrasındaki bozulmayı, Türkiye'de eski geleneklerin yok olmaya başlaması ve yerini reformla ortaya çıkan Batı özentili yeni kültürel unsurların almasıyla ilişkilendirmiştir (Perrot, 1864, s. 466).

Perrot ve Guillaume, Zile Panayırı'nın düzenlenme tarihiyle ilgili olarak da değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Onlara göre böyle bir panayır için kış mevsiminin başlangıcı olan aralık ayının seçilmesi özellikle, hayvanlar için barınak bulunmayan ve yağmur yağar yağmaz yolların kötü hale geldiği ve ıssızlaştığı bu ülkede uygun olmayan bir tarihti. Zira söz konusu zaman diliminde havalar soğuduğu ve yağışlar başladığı için ulaşım imkanları hayli zorlaşmaktaydı. Söz konusu araştırmacılar, yolların 1861 yılındakinden daha iyi ve bakımlı olduğu bir zamanda bile tüccarların hayvanlarını ve mallarını taşımak için yılın bu zamanını tercih etmek istemeyeceğini vurgulayarak, panayır için böyle bir tarihin belirlenmesinin kadim bir dini arka planla ilgili olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu bağlamda, dini etkinliğin ticari olandan önce geldiği, yani Zile Panayırı'nın kutsal bir ziyaretle ilgili olarak doğmuş olduğu kabul edildiğinde, panayırın düzenlenme tarihindeki bariz anormalliğin açıklanabileceğini, zira dini bir festival söz konusu olduğunda, zaman seçimini başka birtakım nedenlerin belirlediğini, belki de bu panayırın başlangıçta bir kış gündönümü festivali olduğunu belirtmişlerdir (Perrot vd. 1872, s. 378).

4 Nisan1900 yılında Zile'ye, buradaki arkeolojik kalıntıları ve epigrafik buluntuları tespit edip, kayıt altına almak için gelen Belçikalı arkeolog ve tarihçi Franz Cumont ve kardeşi Eugène Cumont, tarihsel geçmişine de değinerek Zile Panayırı'ndan şu şekilde bahsetmişlerdir:

> "Zile'ye hangi taraftan girilirse girilsin, şehirde doğuya doğru yükselen ve eski bir kalenin sur duvarlarıyla taçlanan bir tepecik göze çarpıyor. Ovanın ortasında izole edilmiş bu tepede, bir zamanlar Pers kralları tarafından ulusal tanrıları Anaïtis (Anāhita), Omanos (Vohu-Mano) ve Anadates'e adanmış ünlü bir tapınak bulunuyordu. Çok sayıda hierodul[12] tarafından hizmet verilen gösterişli bu tapınakta, her yıl, Babil kökenli olduğu şüphe götürmeyen Sakaea adında büyük bir festival kutlanırdı. Bugün hala Aralık ayının ilk iki haftasında düzenlenen çok önemli bir panayır, belki de antik Panegyria'nın (panayırın) bir dönüşümüdür" (Cumont vd. 1906, s. 188).

Değerlendirme ve Sonuç

Kadim bir şehir olan Zile'nin kadim bir geleneği olarak karşımıza çıkan Zile Panayırı'nın tarihsel arka planına dair ilk görüşler, Zile'yi ziyaret eden bazı seyyahlardan gelmektedir.

1843 yılında Zile'ye gelen C. Texier, buradaki panayır ile Sakaia'yı, yani Anaïtis'le ilişkili dini festivali irtibatlandırmıştır. Böylelikle de bu konuda ilk görüş bildiren araştırmacı seyyah olmuştur. İkinci görüş, 1858 yılında A. D. Mordtmann'dan gelmiştir. Mordtmann, Zile'nin hem

[12] "Kutsal köle" anlamına gelmektedir. Bunlar, tapınağın hizmetinde çalışan erkek ve kadınlardan oluşmaktadır.

adında ve hem de Sakaia'nın bir devamı olan panayırında tarihi geçmişini hala yaşattığını ve bunun eski geleneklerin günümüze kadar korunmasıyla ilgili hayranlık uyandıran bir durum olduğunu belirtmiştir. Üçüncü ve en kapsamlı görüş, bahsettiğimiz diğer iki seyyahtan farklı olarak 1861 yılında Zile Panayırı'nın yapıldığı zamanda burada bulunan G. Perrot ve E. Guillaume tarafından dile getirilmiştir. Söz konusu seyyahlar, Zile'de Aralık ayında düzenlenen panayırı, Zela'nın Antik Çağ'da önemli bir dini merkez olmasından geriye kalan bir gelenek gibi görmüşler ve mevsim olarak uygun olmayan bir zamanda panayırın yapılmasını da dini bir festival, belki de bir kış gündönümü festivali olarak ortaya çıkmasına bağlamışlardır. Ayrıca dini bir festival olsa bile, bu etkinliğin inançlıların yanı sıra tüccarları da çekmiş olması gerektiğini, dolayısı ile ticari bir yönünün de olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuyla ilgili son açıklamayı yapan seyyahlar, Cumont kardeşlerdir. 1900 yılında, panayır zamanında olmasa bile Zile'yi ziyaret eden Cumontlar, Zile Panayırı'nın, Anaïtis tapınağında kutlanan Babil kökenli Sakaia adlı antik festivalin dönüşüme uğramış bir hali olabileceğini belirtmişlerdir. 1990'lı yıllardan itibaren Zile ile ilgili olarak yapılan Türkçe bazı yayınlarda da (Özçağlar, 1996; Şahin, 2013; Girgeç. 2008-2009; Belge, 2022) Zile Panayırı ile Sakaia Festivali arasında bir ilişki olduğuna yüzeysel bir şekilde değinildiği görülmektedir. Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, söz konusu iki gelenek arasında bir bağlantı olduğu konusunda ortak bir kanı vardır. Ancak bahsedilen tüm bu yayınlarda, iddia edilen önerinin dayanaklarıyla ilgili olarak herhangi bir izahat yapılmamıştır. Dolayısı ile söz konusu açıklamalar, sadece bir düşünce olmanın ötesine geçememişlerdir.

Bu çalışmada, yukarıda bahsedilen konunun dayanaklarını ortaya çıkarma ve böylelikle de bu meseleyi bilimsel bir temel üzerine oturtma amacıyla, günümüzdeki Zile Panayırı ile kökeni olarak görülen Zela'daki Antik Çağ Sakaia Festivali arasında bir bağlantı olup olmadığı, varsa da nasıl bir bağlantı ve benzerlik olduğu hususu, bu festivalin Zela'da ortaya çıkışından itibaren sorgulanmıştır.

Zela'daki Sakaia Festivali'ne dair ilk bilgiyi Strabon vermektedir. Aynı zamanda Strabon, Zela'da bu festivali gördüğü düşünülen tek antik yazardır ve bu konu hakkında bilgi veren antik yazarlardan Hesykhius, Stephanus ve Eustathius'un da bilgi kaynağı gibi gözükmektedir.

Strabon'un, Zela'daki Anaïtis rahipleri tarafından nesilden nesile aktarılan bir tapınak efsanesiyle ilgili olarak naklettiği anlatılar (Saprykin, 1989, s. 125) hem buradaki Anaïtis tapınağı'nın kuruluşuna hem de bu tapınakla bağlantılı dini bir kutlama olarak karşımıza çıkan Sakaia'nın doğuşuna ışık tutmaktadır. İki farklı versiyonu olan bu efsaneden anlaşıldığına göre Sakaia Festivali, Zela yakınlarında Sakalar'ın Persler'e karşı elde ettikleri askeri başarıyı ve ganimetleri, bol yemekli ve şaraplı bir festival şeklinde ve kendilerinden geçmiş bir halde kutladıkları sırada, Pers generallerinin ya da büyük Kyros'un bir gece baskını ve savaş hilesiyle onları yenilgiye uğratmaları ve sonrasında bu zaferi, tanrıçaları Anaïtis'in yardımıyla kazandıklarına inandıkları için bugünkü Zile Kalesi Höyüğü'ne karşılık gelen Semiramis Tepesi üzerinde ona bir tapınak inşa etmeleri ve o zafer gününü de söz konusu tanrıçaya bir festival olarak adamalarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştı. Persler tarafından bu festival, Sakalar'ın geceleyin baskın yedikleri sıradaki durumlarını canlandırır şekilde, onlar gibi giyinmiş ve onlar gibi şarapla zil zurna sarhoş olmuş ve ahlaksız davranışlar sergiler bir halde, bir gece ve gündüz boyunca kutlanıyordu.

Yukarıda anlatılan bilgiler ışığında; Anaïtis'le doğrudan ilişkili ve ona adanmış olan Sakaia Festivali'nin, MÖ 547/546 yılında Kyros'un, Lydia Krallığı'nı ele geçirmek üzere düzenlediği Küçük Asya seferi sırasında Sakalar'a karşı elde ettiği zaferle bağlantılı dini bir Pers festivali olarak

Zela'da başlatıldığını söyleyebiliriz. Böylelikle Strabon'un verdiği bilgilerden festivalin ne zaman başlamış olduğu ortaya çıkmakla birlikte ne zaman kutlandığını belirleyebilmek mümkün değildir. Ancak bu seferin kış aylarına doğru yapıldığı (Holland, 2007, s. 13) bilinmektedir.

Babilli rahip Berossus'tan, Sakaia Festivali'yle ilgili bilgi paylaşan Athenaeus, Babil'de kutlanan Sakaea Festivali'nin Temmuz-Ağustos aylarına tekabül eden Loos ayının on altıncı gününde başladığını ve beş gün boyunca devam ettiğini ve bu süre zarfında efendilerin köle, kölelerin ise efendi gibi davrandığını ve ayrıca kölelerden birinin kral gibi giydirilerek onun yerine geçirildiğini aktarmıştır. Dion Khrysostomos, söz konusu festival sürecinde yaşanan ve kralın yerine geçirilen köle ile ilgili bu ters hiyerarşi durumunu daha ayrıntılı bir şekilde anlatmış ve bunun bir Pers geleneği olduğunu belirtmiştir. Dolayısı ile söz konusu antik yazarlar, Zela'daki değil, Babil'deki Sakaia Festivali'nden bahsetmişlerdir. Bu bilgilerden Sakaia Festivali'nin Babil'de ilk kez ne zaman kutlanıldığına dair bir ipucu elde edilememekle birlikte, bu festivalin Persler tarafından ancak, MÖ 539'da şehir işgal edildikten sonra Babil'e getirilmiş (Nollé, 2012, s. 140), böylelikle de yaklaşık iki yüzyıllık Pers yönetimi sırasında Pers bayramlarının orada kutlanmış ve bilindik hale gelmiş olabileceği düşünülmüştür (Boyce vd. 1991, s. 290).

Sakaia Festivali'nin Zela'da ve Babil'de ortaya çıkma tarihlerine bakıldığında, ikincisinden önce ilkinde kutlanmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Bu da söz konusu festivalin Babil kökenli değil, Zela kökenli olduğuna işaret etmektedir. Zaten bu festivalin adının, kutlanma şekliyle uyuşması da Zela örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Sakaia Festivali'nin orijinal formunun Zela'da yaşatıldığını, Babil'deki versiyonunun ise oranın dini ve kültürel geleneğine göre uyarlanmış hali olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, aşağıda bahsedeceğimiz gibi Sakaia Festivali ile Zerdüştler'in kutladığı Âbângân Festivali arasındaki benzerlikler de söz konusu festivalin hem Zela hem de Pers kökenli olduğunu teyit etmektedir.

Zela'daki Sakaia Festivali ile bazı festival ve destanlar arasında birtakım benzerlikler tespit edilmiştir. Guršamašša kentinde, tanrı Yarriš onuruna düzenlenen Hitit Dönemi'ne ait bir sonbahar festivalinde canlandırılan ve Hattiler'le Mašalılar arasında geçen bir ritüel savaş oyununun Hattiler'in zaferiyle neticelenmesi ve bu galibiyetin söz konusu tanrının yardımıyla kazanıldığına inanıldığı için Mašalılar'dan alınan bir esirin onun tapınağına bir hizmetkar olarak sunulmasıyla ona karşı minnettarlığın gösterilmesi ve söz konusu zaferin de bir ziyafet ve dansla kutlanması, Sakalar'la Persler arasındaki savaşı ve bu savaşın Persler'in zaferiyle sonuçlanması neticesinde ortaya çıkan Anaïtis'le bağlantılı Sakaia Festivali'ni çağrıştırmaktadır. Herodot'un anlattığı Sakalar'a ait Tomris Destanı'ndaki savaşla; Strabon'un anlattığı, Sakaia Festivali'nin kökenini oluşturan savaşın ikinci versiyonu arasında kayda değer paralellikler vardır. Nitekim, her iki savaş da Kyros ile Sakalar arasında geçmektedir. Her iki savaşta da Sakalar'a karşı Persler tarafından aynı savaş hilesinin uygulandığı görülmektedir. Bu hile, savaş sırasında Persler'in kamplarını bir ziyafet sofrası ve şarapla donatılmış şekilde bırakarak sahte bir kaçma ile Sakalar'ı bu kampa çekme, buradaki şarapla kendilerinden geçmelerini bekleyerek uygun anı kollama ve bunun oluşmasıyla da ani bir gece saldırısıyla Sakalar'ı kolay bir lokma olarak yutma taktiğidir. Zela'da bu taktikle Persler, Sakalar'ın hepsini ortadan kaldırmış ve böylelikle de kesin bir zafer elde etmiş, Saka topraklarında ise Sakalar'ın bir kısmı yok edilebilmiş, sonrasında Persler'le Sakalar arasında gerçekleşen büyük savaşta Persler yenilmiş, Kyros da öldürülmüştür. Bu anlatılanlar bağlamında, Zela'nın intikamının Sakalar tarafından kendi yurtlarında alındığı söylenebilir.

Sakaia Festivali'nin tarihsel arka planı olarak karşımıza çıkan Zela'daki Saka-Pers savaşıyla, Danişmend Gazi Destanı'nda anlatılan Bizanslılar'la Danişmentliler arasında gerçekleşen Karkariyye (Zile) Savaşı arasında da bazı benzerlikler vardır. Karşılaştırdığımız iki savaş, şarapla kendinden geçmiş düşman askerlerinin bir gece baskınıyla kılıçtan geçirilmesi suretiyle ve Tanrı'nın inayetiyle kazanılması gibi unsurlar açısından birbiriyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu destanın, mekânsal açıdan da Sakaia ile ortak bir yönü vardır. Dolayısı ile bu yerleşmenin efendileri zamanla değişse bile, söz konusu geleneği ideolojik arka plan olarak besleyen antik efsanenin, burada yaşayanların belleklerinde yaşamaya devam ettiği, ancak buranın yeni sakinlerinin dini inanışına göre onlar tarafından yeniden şekillendirildiği anlaşılmaktadır.

Zela'daki Sakaia Festivali ile Zerdüşt Festivali olarak kutlanan Âbângân arasındaki benzerlikler ise şimdiye kadar karşılaştırdığımız örneklere göre en dikkat çekici olanıdır. Her şeyden önce söz konusu festivaller, bir Pers festivalidir ve aynı zamanda su, bereket ve zafer tanrıçası Anāhitā/Anaïtis'le ilgilidir. Ayrıca her ikisinin festival olarak kutlanmasının tarihsel arka planında, Persler'in Sakalar'a karşı kazandığı bir zafer yatmaktadır. Dolayısı ile söz konusu festivallerin kutlama tarihinin başlangıcı aslında o zafer gününe işaret etmektedir. Âbângan'la ilgili olan örnekte bu durum, Fars Edebiyatı'nda şu şekilde dile getirilmiştir: "Ve Efrâsyâb'ı yenilgiye uğrattıkları o gün... Acem, o zulüm ve işkenceden kurtuldu. O ay Âbân ayı ve o gün Âbân günüydü. …Getir üzümün suyunu, Âbân ayıdır…" (Yıldırım, 2008, s. 14). Bu bağlamda, Zela'daki Sakaia Festivali'nin ne zaman kutlandığı bilinmemekle birlikte Âbângân'ın, Anāhitā'ya adanmış bir ay adı olan ve kökeni Akhaimenid Dönemi'ne kadar uzanan Âbân ayının Âbânrûz olarak adlandırılan 10. gününde kutlandığı bilinmektedir. Bu ay, İran takviminde yılın 8. ayı, sonbahar mevsiminin ise 2. ayıdır. Söz konusu takvime göre, 30 gün çeken Âbân ayının 23 Ekim'de başladığı (Çağatay, 1978, s. 127) göz önünde bulundurulduğunda, bahsedilen bayram gününün 1 Kasım'a denk geldiği görülmektedir. Âbân ayında, şarap içmenin yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkması, Sakaia Festivali'ndeki benzer durumu akla getirmektedir. İki kutlama arasında bu açıdan da bir paralellik vardır. Söz konusu iki festival arasında tespit edilen bütün bu benzerlikler Âbângân'ın, Sakaia Festivali'yle bağlantılı bir kutlama olduğunu ortaya çıkarmıştır ve bu da bize bu festivalin ne zaman kutlanmış olduğuyla ilgili olarak son derece önemli bir ipucu vermiştir. Dolayısı ile Anāhitā'ya adanmış ve Persler'in "Zafer Bayramı" olarak tanımlanabilecek olan Sakaia Festivali'nin Zela'da, yine bu tanrıçaya adanmış bir ay ve günde, yani 23 Ekim'de başlayan Âbân ayının, 1 Kasım'a denk gelen Âbânrûz gününde kutlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu ay ve günün bu tanrıçaya adanması da muhtemelen, Persler'in Zela'daki Saka Zaferi'yle ilgili olmalıdır. Ortaya çıkan bu sonuca dair öneri doğru olarak kabul edildiğinde, söz konusu zaferin de bu tarihte, yani Kasım ayının başında kazanılmış olduğu söylenebilir. Yukarıda bahsettiğimiz Kyros'un MÖ 547/546 yılındaki Küçük Asya Seferi'nin kış aylarına doğru yapıldığı bilgisi, bu öneriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda, Zela muhtemelen Persler'le Lydialılar arasındaki ilk karşılaşma olan Pteria Savaşı'ndan sonra ve Lydia Krallığı ele geçirilmeden önce Pers hakimiyeti altına alınmış olmalıdır.

Zela'da, Sakaia Festivali'nin 1 Kasım'da başlamış olduğuyla ilgili olarak tespit etmiş olduğumuz bu tarih, Zileli alim Arif Kılıç'ın Zile Tarihi hakkında Çağıltı Dergisi'nde yazmış olduğu bir makalesinde aktarılan ve kaynağı 14. yüzyıla tarihlenen çok eski bir eser olduğu düşünülen[13]

[13] Kılıç, bu makaleyi yazarken tercümesini yaptığını, ancak sonrasında fareler tarafından sayfaları yendiği için yok olduğunu söylediği, 600 yıl öncesine ait Zile Tarihi'yle ilgili eski bir eserden istifade ettiğini belirttiği için aktardığı

şu bilgiyle birebir uyuşmaktadır: …Senenin Kasım ayının ilk gününden başlayarak bir ay müddetle her taraftan kasabanın (Anaïtis) mabedini ziyarete gelirlerdi. Bu ziyaretler kasabamızda ticarî inkişafa sebep olmuş ve seneler, hatta asırlarca Zile Panayırı şeklinde devam etmiştir (Kılıç, 1961, s. 8). Kılıç'ın bu açıklamasından, Anaïtis tapınağıyla kastedilenin aslında bu tanrıça ve tapınağıyla bağlantılı Sakaia Festivali olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde ve 19. yüzyılda Zile'yi ziyaret ederek burada kurulan panayırın ne zaman yapıldığına dair bilgi veren seyyahların açıklamaları da Sakaia Festivali'nin günümüzdeki uzantısı olarak karşımıza çıkan Zile Panayırı'nın normalde Kasım ayında kutlandığını göstermektedir. Bu bağlamda Suter, 1838 yılındaki Zile Panayırı'nın Kasım ortasında başladığını ve 15-20 gün kadar sürdüğünü, Stevens da bu panayırın 1839'da 15 Kasım'da başladığını, ancak 1840 ve 1841 yıllarındaki panayırın başlama zamanının bayram nedeniyle Aralık ayına kaydırıldığını bildirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak sırasıyla Mordtmann, Perrot ve arkadaşı Guillaume ile Cumontlar'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, 1858, 1861 ve 1900 yıllarındaki panayırlar da normal başlama zamanından farklı olarak Aralık ayının başında başlayacak ve iki hafta sürecek şekilde düzenlenmiştir.

Zile Panayırı hakkında bilgi veren Osmanlı Dönemi arşiv kayıtları, bu panayırın her sene Rumi Takvimle "Teşri-i Sani'nin 10'unda[14]", Miladi Takvimle "Kasım'ın 22'sinde" başladığını bildirmektedir. Yine Miladiye çevirerek söyleyecek olursak 1872, 1888-1890 ve 1892 tarihli bu belgeler, söz konusu panayırın 15 gün ya da 30 gün boyunca sürdüğünü belirtmektedir (Girgeç, 2009, s. 125; Belge, 2022, s. 2552).

Cumhuriyet Döneminde, Zileli yazar Mustafa Necati Sepetçioğlu, çocukluğunda şahit olduğu ve muhtemelen 1940'lı yılların ilk yarısına tekabül eden bir zaman dilimiyle ilgili olarak[15] Zile Panayırı'na dair anılarını anlatırken, bu panayırın Ekim ayının sonunda başladığını ve 10-15 gün kadar sürdüğünü aktarmıştır (Sepetçioğlu, 2006, s. 200-201). Dolayısı ile bu dönemde panayır, Ekim ayının son haftaları ile Kasım ayının ilk haftaları arasını kapsamıştır. Ancak bu panayır tarihi, soğuk ve yağışlı havaların başladığı bir döneme denk geldiği için iklim şartlarının olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla, panayır takviminde zamanla değişikliğe gidilerek, Zile Panayırı'nın düzenlenme tarihi Ekim ayının ilk haftalarına kaydırılmıştır (Girgeç, 2008, s. 28). 2024 yılında söz konusu organizasyon, 1-20 Ekim tarihleri arasını kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Böylelikle Zile Panayırı'nın günümüzdeki başlangıcı olan 1 Ekim ile, Antik Çağ'daki kökeni olan Sakaia Festivali'nin başlama tarihi olarak önerdiğimiz 1 Kasım arasında bir aylık bir zaman farkının oluştuğu ve bu farkın geriye doğru alınma şeklinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Söz konusu iki gelenek arasında hem mekânsal bakımdan hem de kutlanma ya da düzenlenme tarihi açısından bir bağlantı olduğu görülmektedir. Aslında panayır için uygun olmayan bir zamanın seçilmesinin arka planında ise kazanılmasını tanrıçaları Anāhitā'ya bağladıkları, Persler'in Zela'da Sakalar karşısında elde ettikleri zafer ve bu zaferin kazanıldığı gün yatmaktadır.

---

bilginin kaynağının, adını ve müellifini belirtmediği söz konusu eser olabileceği ifade edilmiştir (Girgeç, 2008, s. 18, dipnot 5).

[14] Bu ifade, Zela'daki Sakaia Festivali'nin kutlama tarihi olarak tespit ettiğimiz "Aban ayının 10'unu" çağrıştırmaktadır.

[15] İlk baskısı 1999 yılında yapılan "Dünden Bugüne ve Yarına" adlı eserinin "Haşhaştan Ekmeğe" başlıklı bölümünde, 1932 doğumlu olan Sepetçioğlu 50-60 yıl öncesinden bahsettiğini dile getirmiştir (Sepetçioğlu, 2006, s. 197). Bu açıklamadan hareketle böyle bir çıkarımda bulunulmuştur.

Zela'daki Sakaia Festivali'nin ne zaman başlamış ve ne zaman kutlanmış olduğuyla ilgili olarak buraya kadar verdiğimiz bilgilere dayanarak, bu festivalin ilk kutlanma tarihinin MÖ 547/546 yılının 1 Kasım'ı olduğunu ve zamanla Zile adını alan bu yerleşmede panayıra dönüşerek, süresinin Osmanlı Dönemi'nde 15-30 gün, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yüzyılında 10-15 gün ve günümüzde de 20 gün sürecek şekilde uzadığını söyleyebiliriz. Dolayısı ile dini bir nitelik taşıyan söz konusu festival, zaman içerisinde değişime ve dönüşüme uğrayarak, ticari bir karakter sergileyen Zile Panayırı haline gelmiştir. Bu bağlamda Zela'da, Persler tarafından dini bir zafer kutlaması olarak başlatılan, Pontos ve Roma dönemlerinde de aslına uygun bir şekilde sürdürülen Sakaia Festivali'nin, Hıristiyanlığın MS 4. yüzyılın başlarından itibaren belirgin bir şekilde burada ortaya çıkmasıyla (Dalaison vd. 2009, s. 12) içerik olarak ilk kez değişime uğramaya başladığı ve bu dönemde pagan dini özelliğini kaybederek yerini söz konusu yeni inancın ruhuna uygun bir festivale bıraktığı ve buranın Roma'dan sonra Bizanslılar'ın hakimiyeti altına girmesiyle de bu devletin himayesinde festivalin gerçekleştirildiği düşünülebilir. Bu festivalin, ikinci büyük değişimi ise sırasıyla Danişmentliler ve özellikle Selçuklular Dönemi'nde yaşadığı, böylelikle Türk-İslam geleneğinin söz konusu festivali yeniden şekillendirdiği ve bu süreçte ticari yönünün ön plana çıkarak günümüzdeki Zile Panayırı'nın en erken görünümünün ortaya çıktığı da önerilebilir. Ayrıca, Özçağlar'ın belirttiği gibi Türkler zamanında bu panayır kapsamında cirit oyunları, at yarışları düzenlenerek ve pehlivan güreşleri gerçekleştirilerek zengin bir kültürel ortam da oluşturulmuştur (Özçağlar, 1996, s. 158).

Bizanslı Stephanus'un, Zela'yı Sakaia Festivali'nin yapıldığı yer olarak belirten ve Antik Çağ'la ilgili olduğu anlaşılan kısa açıklamasının dışında, Sakaia Festivali'nin Bizans Dönemi'ndeki durumuna dair, bu dönem kaynaklarında bir bilgiye rastlanmamıştır. Selçuklu Dönemi'nde de kayıtlarda, Zile'deki panayırın varlığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak, bu dönemde söz konusu yerleşmenin, pazar ya da panayır alt yapısına sahip önemli bir ticaret merkezi olduğuna ilişkin kanıtlar mevcuttur. Zile'de, 1228 yılına tarihlenen bir Selçuklu hanının varlığını, ondan geriye kalan bir kırık kitabe ortaya koyarken, söz konusu han gibi 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebileceğini önerdiğimiz bir uzun çarşının olması da bu dönemde burada çok sayıda dükkanın olduğuna ve yoğun bir ticaretin yapıldığına işaret etmektedir. Selçuklu Devleti 13. yüzyılda, ticareti geliştirme politikası kapsamında, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Zile'de bir han inşa edip, buradaki çarşıyı genişletirken, aynı zamanda Zile'nin yakın çevresinde yine böyle rotalar üzerinde, 1238 yılında, günümüzdeki Tokat-Pazar ve Amasya-Ezine Pazar yerleşmelerinin kökenini oluşturan kervansaraylar ve bunlarla bağlantılı pazarlar ya da panayırlar da kurmuştur. Bu bağlamda, Zile'nin çevresinde kurulan bu pazar ve panayırların rol modeli, daha köklü bir tarihi ve ticari geçmişe sahip olduğu bilinen Zile ve dolayısı ile burada varlığını devam ettirdiğini önerebileceğimiz panayır olmalıdır. Nitekim, Zile Panayırı'nın Osmanlı Dönemi'nde Tokat (Doğan, 2011, s. 41-42) ve Amasya (Belge, 2022, s. 2547-2548) panayırlarının açılması için ilham kaynağı olduğu veya örnek gösterildiği bilinmektedir.

Osmanlı Dönemi'nde, Zile Panayırı'nın varlığına dair ilk kanıtlara 19. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerde rastlanılmaktadır. Bu konuyla ilgili en eski Osmanlı arşiv belgesi, Zile Panayırı'na benzer bir panayırın Tokat'ta kurulmasına izin verildiğini bildiren 1828 tarihli bir fermandır. Bununla birlikte söz konusu panayırın varlığını bu tarihten daha da erkene çeken bilgi, Zile'yi panayır zamanında ziyaret eden R. W. Stevens'dan gelmektedir. Stevens, 1840 yılındaki panayırla ilgili gözlemlerini paylaşırken, panayır döneminin ticaret açısından ne kadar sönük geçtiğini, tüccarların bu konuyla ilgili duygu ve düşüncelerini de aktararak belirtmiştir. Böylelikle, Zile Panayırı'na 25 yıldır iştirak etmekte olan tüccarların, daha önce hiç bu kadar az alışverişin

yapıldığı bir dönem yaşamadıklarını bildirmiştir. Bu açıklamadan da aslında söz konusu panayırın erken tarihinin 1815 yılına kadar geriye çekilebileceği ortaya çıkmaktadır.

Zile Panayırı Osmanlı Dönemi'nde, normalde 15 gün, istisnai durumlara bağlı olarak da 30 gün kadar devam eden panayır süresi ve bu sürede gerçekleşen ticaret hacmi bakımından Anadolu'nun beş büyük panayırından (Belge, 2022, s. 2541) coğrafi kapsamı açısından ise ulusal statüdeki yedi panayırdan birisi olarak gösterilmiştir (Şen, 1996, s. 11). Ancak söz konusu panayırın aslında ulusal değil uluslararası nitelikte bir panayır olduğunu 19. yüzyılda Zile'ye gelerek bu konu hakkında bilgi veren seyyahların açıklamaları ortaya koymaktadır. Nitekim, bunların ilki olan Suter, bu panayıra sadece Anadolu'dan değil, Suriye'deki Halep gibi ticaret şehirlerinden de çok sayıda tüccarın geldiğini, böylelikle panayıra katılanların sayısının 40.000-50.000'i bulduğunu, bu yüzden de Zile'nin bu dönemde çok kalabalık bir misafir topluluğunu ağırladığını bildirmiştir. Suter'in verdiği bilgilerden, Zile'nin kendi nüfusunun birkaç katı kadar tüccarı panayırına çekmeyi başarmış olduğu anlaşılmaktadır.

Stevens ve Mordtmann'ın yanı sıra, Perrot ve arkadaşı Guillaume da Zile Panayırı'nın uluslararası ölçekte bir panayır olduğunu teyit etmişlerdir. Zira Stevens, panayıra iştirak edenler arasında İranlı tüccarların olduğundan bahsederken, Mordtmann bu panayırın Asya'nın en meşhur panayırlarından biri olarak Hindistan'dan bile tüccarları çektiğini belirtmiş, Perrot ve arkadaşı Guillaume ise Anadolu'nun en ünlü ve ticari açıdan en hareketli panayırlarından biri olarak söz konusu panayıra, Anadolu'nun yanı sıra Bağdat, Şam ve Halep gibi önemli ticaret merkezlerinden de tüccarların geldiğini kaydetmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde ulusal bir panayır haline gelen ve günümüzde de bu şekilde varlığını sürdüren Zile Panayırı'nın, kökeni olan Sakaia Festivali'nin MÖ 547/546 yılında başladığı ve en son düzenlendiği tarih olan 2024 yılına kadar değişime ve dönüşüme uğramış olmakla birlikte kesintisiz bir şekilde devam ettiği kabul edildiğinde, 2570 yıllık hayranlık uyandıran uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğu ve bu yönüyle de Anadolu'nun en kadim panayır geleneğini yaşattığı söylenebilir. Zile'de, Anāhitā/Anaïtis tapınımı ve Pers varlığı uzun yıllar önce silinip gitmiş olsa bile, Zile Panayırı olarak varlığını devam ettiren Persler'in Anaïtis'e adanmış Sakaia Festivali zamana meydan okumayı sürdürmektedir. Böyle bir geleneğin burada halen yaşatılması, Zile'yi tarihi ve kültürel açıdan özel ve önemli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

a-Antik Kaynaklar

Athen. *Deipn.* = *Athenaeus Naucratites Deipnosophistae*. Volume IV.A-Libri XII–XV. (ed. S. Douglas Olson). Berlin/Boston: Walter de Gruyter. 2019.

Diod. = Diodorus, Siculus. *Bibliotheca Historica.* I-V. (ed. Immanuel Berker – Ludwig Dindorf – Friedrich Vogel). Leipzig. 1890.

Dion Chrys. *or.* = Dion Khrysostomos, *Orationes*. 1: Περὶ βασιλείας α′; 2: Περὶ βασιλείας β′; 3: Περὶ βασιλείας γ′; 4: Περὶ βασιλείας δ′; 6: Διογενὴς ἢ περὶ τυραννίδος) = *Dio Chrysostom: Discourses 1–11*. (transl. James Wilfred Cohoon). Cambridge, MA: Harvard University Press. 1932 (The Loeb Classical Library).

Eust. *Comm. in Dion. Per.* = Eustathius, *Commentarium in Dionysii Periegetae Orbis Descriptionem*. (ed. K. Müler). Geographi Graeci Minores. II. Paris. 1990.

Hdt. = Herodotos. *Tarih*. (çev. Müntekim Ökmen). Yedinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011.

Hes. *lex*. = *Hesychii Alexandrii Lexicon*. (ed. Moritz Schmidt). 1867.

Steph. Byz. *Ethnika* = *Stephani Byzantii Ethnica*. Volumen I: A–Γ. (ed. M. Billerbeck). Corpus Fontıum Hıstoriae Byzantinae. Berlin: Walter De Gruyter. 2006.

Strabon, *Geographika*. Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. (with an English translation by H. L. Jones). vols. I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*. (*Geographika*: XII-XIII-XIV). (çev. A. Pekman). İstanbul. 2000.

b-Modern Kaynaklar

AINSWORTH, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. II. London.

ALP, S. (1977). "Maşat Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında". *Belleten*. XLI/164: 637-647.

ARDZINBA, V. (2010). *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*. (çev. Orhan Uravelli). Ankara: Kafdav Yayınları.

ARSLAN, M. (2007). *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.

BAYKARA, T. (2004). *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul.

BELGE, H. (2022). "Osmanlı Taşrasında Bir Büyük Pazar Organizasyonu: Zile Panayırı". *Tarih Okulu Dergisi.* 59: 2541-2568.

BOYCE, M. – F. GRENET (1991). *A History of Zoroastrianism, III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*. Leiden: Brill.

CAMMAROSANO, M. (2018). *Hittite Local Cults*. Atlanta.

CHANIOTIS, A. (2011). "Festivals and Contests in the Greek World", *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum: Festivals and Contests*. (ed. Antoine Hermary – Bertrand Jaeger). VII. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum: 1-43.

CUMONT, F. – E. CUMONT (1906). *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie.* Studia Pontica II. Bruxelles.

ÇAĞATAY, N. (1978). "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXII: 105-138.

ÇAĞLAYAN, K. T. (2006). "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret". *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I. Kitap. (ed. C. Yılmaz). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 283-298.

ÇAĞLAYAN, K. T. (2007). "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Amasya ve Çevresinde Ticaret (1840–1841)". *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu* (13-15 Haziran 2007). 1. Kitap. Amasya: 313-325.

ÇALIŞKAN, V. (2018). "Türkiye'de Geleneksel Panayırlar: Birbirine Bağlı Bir Sistemde Çözülme ve Kültürel Fonksiyonlarda Kayıplar". *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu* (3-6 Ekim 2018). Ankara: 1318-1332.

DALAISON, J. – B. RÉMY – M. AMANDRY (2009). *Zéla sous l'empire romain: Étude historique et corpus monétaire*. Numismatica Anatolica 4. Bordeaux.

Dânişmend Gazi Destanı. (hzl. Necati Demir). 5. Baskı, İstanbul: Niksar Belediyesi Yayınları. 2018.

De LIGT, L. (1993). *Fairs and Markets in the Roman Empire: Economic and Social Aspects of Periodic Trade in a Pre-Industrial Society*. Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology. XI. Amsterdam: J. C. Gieben.

DOĞAN, M. (2011). *İmparatorluk'tan Cumhuriyete Panayırlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

DURMUŞ, İ. (1996). "Massagetler". *Bilig*. 3: 86-91.

EHELOLF, H. (1925). "Wettlauf und szenisches Spiel im hethitischen Ritual". *Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse.* XXI: 267-272.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Günümüz Türkçesiyle). III/1. (hzl. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2006.

FUL, Ş. D. (2013). "Antik Dönemde Tokat'ta Tapınım Gören Kültler". *Tokat Sempozyumu Bildirileri (01-03 Kasım 2012 Tokat).* III: 89-108.

GARSTANG J. – O. R. GURNEY (1959). *The Geography of the Hittite Empire*, BIAA Occasional Publications 5. London.

GİRGEÇ, N. (2008). *Zile Panayırı Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

GİRGEÇ, N. (2009). "Zile Panayırının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi", *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Ekim 2008). (hzl. M. Yardımcı – M. Ayvalıoğlu) İstanbul: Zile Belediyesi Kültür Yayınları: 122-130.

GURNEY, O. R. (1975). *The Hittites*, London: Allen Lane.

HOLLAND, T. (2007). *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West*. London: Brown Book Group.

HUBER, I. (2005). *Rituale der Seuchen- und Schadensabwehr im Vorderen Orient und Griechenland: Formen kollektiver Krisenbewältigung in der Antike*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

JACOBS, B. (2013). "Berossos and Persian Religion". *The World of Berossos, Proceedings of the 4th International Colloquium on The Ancient Near East between Classical and Ancient Oriental Traditions* (Durham 7th–9th July 2010). (ed. J. Haubold – G. B. Lanfranchi – R. Rollinger – J. Steele). Classica et Orientalia 5. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 123-135.

KAMALOVA, Z. (2020). "Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Baktria", *Journal of Old Turkic Studies*. IV/1: s. 39-49.

KAYAOĞLU, İ. (1981). "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXIV: 359-373.

KELİMBETOV, N. (2014). *Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri*. (çev. Abdulvahap Kara). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KILIÇ, A. (1961). "Zile Tarihi". *Çağıltı Dergisi*. I/2. Zile: Zile Kültür Derneği.

LANGDON, S. (1924). "The Babylonian and Persian Sakaea". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1: 65–72.

MORDTMANN, A. D. (1925). *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*. (ed. F. Babinger.). Hannover: Orienbuchhandlung Heinz Lafaire.

NOLLÉ, J. (2012). "Zum Kult der Anaïtis Artemis von Hypaipa und zu einigen Patriatraditionen der torrhebischen Kaÿstertal-Stadt". *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. 62: 127-195.

OLSHAUSEN, E. (1990). "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos-Ein erster Bericht". *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. II/18.3: 1865-1906.

ÖZÇAĞLAR, A. (1991). "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler". *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları*. 3: 61-78.

ÖZÇAĞLAR, A. (1996). "Zile'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri". *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 3: 145-163.

ÖZERGİN, M. K. (1959). *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ÖZERGİN, M. K. (1965). "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları". *Tarih Dergisi*. XV/20: 141-170.

ÖZSAİT, M. – N. ÖZSAİT (2009). "Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Zile", *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Ekim 2008). (hzl. Mehmet Yardımcı – M. Ayvalıoğlu). İstanbul: Zile Belediyesi Kültür Yayınları: 228-236.

PEKCAN YALÇINER, N. (1997). "Zile (Tokat) Bölgesinin Strüktüral ve Jeomorfolojik Özellikleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*. 5: 69-82.

PERROT G. (1864). *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris.

PERROT, G. – E. GUILLAUME – J. DELBERT (1872). *Exploration Archéologique De La Galatie Et De La Bithynie: D'une Partie De La Mysie De La Phrygie, De La Cappadoce Et Du Pont Exécutée En 1861*. Paris: Didot.

REYHAN, E. (2016). "Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. XI/16: 89-114.

RITTER, C. (1858). *Die Erkunde von Asien*. IX/1. Klein-Asie Bergleichende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien. Berlin.

SAPRYKIN, S. J. (1989). "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien". *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 4: 119-148.

SEPETÇİOĞLU, M. N. (1999). *Dünden Bugüne ve Yarına-1*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

SERGUEENKOVA, V. – F. ROJAS (2017). "Persia on Their Minds: Achaemenid Memory Horizons in Roman Anatolia", *Persianism in Antiquity*. (ed. Rolf Strootman – Miguel John Versluys). Oriens et Occidens 25. Stuttgart: Franz Steiner Verlag: 269–288.

SKENE, J. H. (1853). *Anadol; the Last Home of the Faithful*. London: Richard N. Bentley.

SØRENSEN, S. L. (2016). *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*. Geographica Historica-33. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SÖKMEN, E. (2006). "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri". *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*. Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1: 119-128.

STIG, W. (1946). *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*. Lund: C.W.K. Gleerup.

SUTER, H. (1840). "Notes on a journey from Erẓ-Rum to Trebizond, by way of Shebb-Khaneh, Ḳara Ḥiṣar, Sivas, Toḳat, and Ṣamṣun, in October, 1838". *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. X: 434-444.

ŞAHİN, M. (2013). "İlk ve Ortaçağlarda Zile". *History Studies*. V/3: 207-222.

ŞEN, Ö. (1996). *Osmanlı Panayırları (18.-19.Yüzyıl)*. İstanbul: Eren Yayınları.

TEKİN, M. – H. UYANIK (2023). "Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat'taki Antik Yerleşmeler". *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı: Eskiçağ Tarihi Yazıları*. (ed. Yusuf Kılıç – Remzi Kuzuoğlu – Suzan Akkuş Mutlu – Ömer Kahya). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları: 587-610.

TEXIER, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Coğrafyası*. III. (çev. Ali Suat). Ankara.

TURAN, O. (1946). "Selçuk Kervansarayları". *Belleten*. X/39: 471-496.

TUZCU, A. (2013). *Seyahatnamelerde Amasya*. Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (2003). *Tokat Kitabeleri*. (hzl. Mehmet Mercan – Mehmet Emin Ulu). Ankara.

WATERMAN, S. (1998). "Carnivals for the élites? The cultural politics of arts festivals". *Progress in Human Geography*. XXII/1: 54-74.

WINDISCHMANN F. (1856). *Die persische Anahita oder Anaïtis*. Abh. der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften 8. München.

YENİ, S. (2022). *Panegyris ve Panegyriarkhes: Helenistik ve Roma Dönemi Anadolu'sunda Tertiplenen Panayırların İdari, Siyasi, Dini ve Ekonomik Boyutları*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

YILDIRIM, N. (2008). "İran Mitolojisinde Su, Su ile İlgili Kutsallar ve Törenler". *Doğu Araştırmaları.* 1: 7-36.

EXTENDED ABSTRACT

While it is widely accepted among locals that the Zile Fair has deep historical roots, some sources suggest it may be linked to the Sakaia Festival of Antiquity. However, until now, no detailed explanation or academic study has been conducted to clarify the nature of this relationship.

This study aims to identify the foundations of this potential connection and to place the issue on a scholarly basis. It investigates the similarities and possible links between today's Zile Fair and the Sakaia Festival in Zela, which is seen as its origin. Key questions include when the Sakaia Festival first emerged, whether it was linked to other festivals, and why it has traditionally been held at a time of year that might not be considered ideal for such an event.

Previous research on the Zile Fair has focused primarily on cultural aspects during the Republican era and on archival documents from the Ottoman period. This article, however, analyzes the festival from its emergence to the present day, focusing on the Sakaia Festival in Zela. In this context, special attention is also given to topics previously underexplored, including the nature of the Sakaia Festival and accounts from travelers who visited Zile during the Ottoman period and documented the fair.

Strabo provides the earliest known reference to the Sakaia Festival in Zela. According to him, the festival was established following a Persian victory over the Saka near Zela. During a celebratory feast involving excessive food and wine, the Persians, led by generals or Cyrus the Great himself, launched a surprise attack and defeated the Saka. Believing the victory was aided by their goddess Anaïtis, the Persians constructed a temple in her honor on Semiramis Hill and dedicated the day of victory to her with a festival.

Based on Strabo's account, the Sakaia Festival can be understood as a religious Persian celebration initiated in 547/546 BCE, in connection with his victory over the Sakas in Zela during Cyrus the Great's campaign to conquer the Lydian Kingdom.

When comparing the origin dates of the Sakaia Festival in Zela and Babylon, it becomes evident that the festival was likely first celebrated in Zela, suggesting it was not of Babylonian origin.

The similarities between the Sakaia Festival and the Zoroastrian festival Âbângân indicate that Âbângân may have been influenced by Sakaia, providing important clues about the timing of the event. Therefore, it is understood that the Sakaia Festival dedicated to Anāhitā was celebrated in Zela, on Âbânrûz corresponding to 1 November, of the month Âbân, which begins on October 23.

Based on the above, we can state that the Sakaia Festival was first held on November 1, 547/546 BCE, and gradually evolved into the Zile Fair. Its duration changed over time—from 15–30 days during the Ottoman period, to 10–15 days in the early Republic, and presently lasting around 20 days. Thus, what began as a religious celebration was transformed over time into a commercial fair. Initiated by the Persians as a religious commemoration of victory and contin-

ued authentically during the Pontic and Roman periods, the festival underwent its first transformation with the emergence of Christianity in the early 4th century CE, losing its pagan character and evolving into a celebration in line with the new faith.

The second major transformation occurred during the reigns of the Danishmendids and especially the Seljuks, under whose influence the event was reshaped according to the Turkish-Islamic tradition. In this period, the fair began to emphasize trade, emerging in a form more recognizable today as the Zile Fair.

Assuming that the Zile Fair, rooted in the Sakaia Festival, continued uninterrupted from 547/546 BCE to 2024 CE, it possesses an astonishing history spanning 2,570 years. In this regard, it can be considered the oldest fair tradition in Anatolia. Although the worship of Anahita and Persian influence have long vanished from Zile, the legacy of the Sakaia Festival endures through the modern-day Zile Fair.

ALP, ALPER-ÖZSOY, EMRE (2025). "İdil-Ural Tatar Süreli Yayınları Temelinde Balkan Savaşları Üzerine Bir Bibliyografya Çalışması: Vakit, Yuldız, İdil ve Koyaş Gazeteleri (1912-1913)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 989-1011.

İDİL-URAL TATAR SÜRELİ YAYINLARI TEMELİNDE BALKAN SAVAŞLARI ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI: VAKİT, YULDIZ, İDİL VE KOYAŞ GAZETELERİ (1912-1913)

Alper ALP*
Emre ÖZSOY**

ÖZ

XX. yüzyılın ilk çeyreği İdil-Ural bölgesinde Ceditçi faaliyetlerin yoğun şekilde görüldüğü bir dönemi ifade etmektedir. Tatar elitleri diyebileceğimiz mirzalar, tüccarlar, aydın ve ulemadan kimseler tarafından kısıtlı imkânlar dâhilinde yürütülmeye çalışılan neşriyat faaliyetleri, Çarlık idaresi yetkililerince çeşitli gerekçekçelerle engellenmiş olsa da 1905 Rus Devrimi sonucunda birçok alanda ilan edilen hürriyetlere basın-yayın faaliyetleri de dâhil edilmiştir. Bu hürriyet ortamında Petersburg, Kazan, Orenburg, Ufa, Astrahan, Uralsk gibi şehirlerde birbiri ardına çıkan gazete ve dergiler, sadece Tatar toplumuna odaklanmamış, Türk ve İslam dünyasında yaşanan gelişmelerle de yakından ilgilenmiştir. Dolayısıyla Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi, askerî ve kültürel durumu Tatar süreli yayınlarının ilgi sahasındaki en önemli konu başlıklarını oluşturmuştur. Savaş, yazılan makaleler ve dünya basınından aktarılan haberler yanında İstanbul'a gönderilen özel muhabirlerin notları aracılığıyla Rusya'daki Müslüman kamuoyuna bütün yönleriyle aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada; İdil-Ural bölgesinde savaş sırasında yayımlanmakta olan ve ciddi bir okuyucu kitlesine sahip Vakit, Yuldız, İdil ve Koyaş gazetelerinde Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'ne etkileri hakında çıkan yazıların künyeleri tespit edilmiştir. Bahsi geçen gazetelerin yer verdiği farklı türlerdeki yazılar araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Balkan Savaşı ve Osmanlı teması üzerine Türkiye, Rusya ve Avrupa gazete ve dergilerinden aktarılan makaleler, mülakatlar ve resmî haberler İdil-Ural merkezli bakıştan uzaklaştığı için bibliyografyaya dâhil edilmemiştir.

Çalışmada, Balkan devletleri ve Osmanlılar açısından savaşın çıkışına, gelişimine ve sonucuna dair çıkan yazıların diğer konulara oranla daha fazla yer tuttuğu görülmüştür. Benzer şekilde Fatih Kerimî ve Aliasker Kemal ve Rusya'dan gelen diğer muhabirlerin; "İstanbul Mektupları", "İstanbul Hatıraları" "Edirne Mektupları" ve "Türkiye Haberleri" başlıkları altında Osmanlı Devleti'nin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel durumunu ele aldıkları gözlem ve değerlendirmeleri geniş yer kaplamıştır. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin iç siyaseti, İttihat ve Terakki Partisi'nin politikaları, Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasi ve ekonomik baskılar, Rusya Türklerinin savaşa dair düşünceleri ve Edirne'nin Bulgar işgaline uğrayıp yeniden alınması gibi konulara ait yazılar, çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, İdil-Ural Tatarları, Rusya Türkleri, Tatar Matbuatı.

A BIBLIOGRAPHY STUDY ON THE BALKAN WARS BASED ON THE VOLGA-URAL TATAR PERIODICALS: VAKIT, YULDIZ, IDIL, KOYAŞ NEWSPAPERS (1912-1913)

ABSTRACT

The first quarter of the 20th century is a period when Jadidist activities were intense in the Volga-Ural region. Although the publishing activities that were attempted to be carried out within limited means by the Tatar elites, namely mirzas, merchants, intellectuals and ulema, were prevented by the Tsarist administration authorities for

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 18.04.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025
*Doç. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ANKARA; ORCİD: 0009-0008-8109-0576, E-posta: alper.297@gmail.com
** Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Tarih Bölümü, ANKARA; ORCİD: 0000-0001-6803-5099, E-posta: emreozsoy206@gmail.com

various reasons, press and publishing activities were also included in the freedoms declared in many areas as a result of the 1905 Russian Revolution. In this environment of freedom, newspapers and magazines published one after another in cities such as Petersburg, Kazan, Orenburg, Ufa, Astrakhan, and Uralsk did not only focus on the Tatar community but also took a close interest in developments in the Turkish and Islamic world. In this context, the social, political, military, and cultural situation of the Ottoman state during the Balkan Wars constituted the most important topics of interest for Tatar periodicals. The war was tried to be conveyed to the Muslim public in Russia in all its aspects through articles written and news from the world press, as well as notes from special correspondents sent to Istanbul.

In this study, the articles about the effects of the Balkan Wars on the Ottoman Empire published in Vakit, Yulduz, Idil and Koyas newspapers, which were published in the Volga-Ural region during the war and had a serious readership, were identified. The articles in different genres published in the mentioned newspapers were presented to the attention of the researchers. The articles, interviews and official news from Turkish, Russian and European newspapers and magazines on the Balkan War and the Ottoman theme were not included in the bibliography because they deviate from the Volga-Ural-centered perspective.

The study found that articles on the outbreak, development, and outcome of the war for the Balkan states and the Ottomans occupy a larger place than other topics. Similarly, the observations and assessments of Fatih Kerimi, Aliasker Kemal, and other correspondents from Russia, under the headings "Istanbul Letters," "Istanbul Memories," "Edirne Letters," and "Turkey News," covered the political, military, social, and cultural situation of the Ottoman Empire. Apart from this, articles on the internal politics of the Ottoman Empire, the policies of the Committee of Union and Progress, relations between the Ottoman Empire and European states, political and economic pressures on the Ottoman Empire, the thoughts of the Russian Turks on the war, and the Bulgarian occupation and recapture of Edirne constituted an important part of the study.

Keywords: Balkan Wars, Volga-Ural Tatars, Russian Turks, Tatar Press.

Giriş

XX. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı Devleti adına uzun savaşlar dönemini ifade etmektedir. Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı, toplumda büyük sevinçle karşılanıp kapsamlı bir dönüşüm ve iyiye doğru gidiş beklentisi yaratmıştır. Ancak 28 Eylül 1911'de İtalya'nın ültimatomuyla Trablusgarp'ta başlayan, Balkan Savaşları ile devam eden ve I. Dünya Savaşı'yla sonuçlanan süreç, bu beklentilerin beyhude olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmanın da temasını oluşturan Balkan Savaşları; devletin kurulup geliştiği coğrafyanın kaybedilmesi, parçalanmaktan kurtulmak adına öne sürülen ideolojilerin çöküşü ve Anadolu'ya kitlesel göçün başlaması gibi sonuçlar doğurduğundan, Osmanlı Devleti'nin Müslüman Türk ahalisi için maddi, manevi ve psikolojik olarak büyük zararları beraberinde getirmiştir. 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın, Osmanlı'ya savaş ilan etmesiyle başlayan Balkan Savaşları, Temmuz 1913'te Enver Paşa'nın Edirne'yi geri alması dışında Osmanlı Devleti adına pozitif sayılabilecek sonuçlar çıkarmamıştır. Toprak kayıplarının yanı sıra *"Avrupa'nın hasta adamının"* ölümünün an meselesi olduğu şeklindeki yıkıcı bakış açısını gündemde tutan kesimleri cesaretlendirmesi, savaşın bir başka kederli tarafını oluşturmuştur. Diğer taraftan *"Edirne Fatihi"* olarak bir kez daha ünlenecek olan Enver Paşa, İttihat ve Terakki'nin politik hâkimiyetinin güçlenmesini sağlamakla kalmamış onların iyimser tutumlarını da pekiştirmiştir (Reynolds, 2016, s. 38-43; McMeekin, 2019, s. 98). İşte, Balkan Savaşları'nın "felaket ve umut" olarak betimlenmesi mümkün olan bu iki sonucu arasındaki süreç, Rusya'daki Türk kamuoyu tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle İdil-Ural'da, Ceditçi hareketin etkisi yanında Çarlık Rusya'daki siyasi sürecin de bir parçası olarak ortaya çıkan Tatar matbuatındaki canlanma sayesinde, dinî ve millî hislerin yönlendirmesi yanında gazetecilik mesleğinin de gereği olarak Balkan Savaşları çerçevesinde çok sayıda yazı kaleme alınmıştır. Örneğin Petersburg'da yüksek öğrenim gören Rostov'lu Meryem Hanım'ın;

> "İtalya savaşı biter bitmez Türkiye devletine rahat vermemek için Avrupa siyaseti Balkan devletlerini Türkiye'nin üzerine gönderdi. Balkan Hristiyanlarına her taraftan, her türlü yardım gönderilmeye başlandı. Evvelki muharebelerde hâlden düşen Türkiye'ye hiçbir taraftan yardım yoktu. Vatan yolunda, din yolunda canlarını feda eden Türk askerlerinin hastanelerine, yaralılarına, muharebe meydanlarında hizmet etmek için derslerimizi bırakıp biz dört kız Petersburg'dan yola çıkıp İstanbul'a gittik. İstanbul'da Kadırga Hastanesi'nde beş ay hizmet ettik"

şeklindeki cümleleri, Rusya Türklerinin Osmanlı Türklerine yönelik dinî ve millî temeldeki bakışını özetlemektedir (Pataşof, 1913, s. 2).

Çarlık Rusya'sında meşruti yönetimin ilan edilmesi, ister istemez Rusya Türklerine de etki yapmış, onların Türkiye'deki meşrutiyet yönetimini sorgulamalarını ve taraftarlarını desteklemelerini beraberinde getimiştir. Bu doğrultuda, Yuldız gazetesi muhabiri Aliasker Kemal'in, Osmanlı Devleti'nin Odessa Konsolosu Atıf Bey'e İttihat ve Terakki yöneticileri hakkında olumsuz konuşup konuşmadığını sorması ya da Vakit gazetesi başmuharriri Fatih Kerimî'nin İttihatçılardan yana bir tutum sergilemesi sıradan yaklaşımlar değildi (Kemal, 1912, s. 2.; Kerimof, 1912, s. 2). Aslında her iki örnek de Rusya Türklerinin Balkan Savaşları'nı birden fazla nedenin sonucunda yakından takip ettiklerini göstermektedir. Bu kapsamda, çalışmanın ana kaynaklarını oluşturan; Vakit (1906-1918)[1], Yuldız (1906-1918)[2], İdil (1907-1914)[3] ve Koyaş (1912-1918)[4] gazeteleri üzerinden bu süreci günü gününe takip etmek mümkündür demek yanlış olmayacaktır.

Balkan Savaşları konusunda, Türkiye'de farklı türlere ait çok sayıda çalışma yapılmakla birlikte[5] konuyu Rusya Türkleri/Müslümanları ya da daha küçük ölçekte İdil-Ural bölgesi özelinde inceleyen çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Mevcut olanlar "bibliyografya" başlığıyla sınırlandırıldığında da sonuç değişmemektedir. Bununla birlikte "Balkan Savaşları ve İdil-Ural Türkleri" konusunda birkaç çalışmadan söz etmek mümkündür. İsmail Türkoğlu'nun, "Balkan Savaşları Sırasında Bir Tatar Hemşirenin İstanbul Hatıraları" başlıklı çeviri çalışmasında, Petersburg'da eğitim gören ve bir gurup arkadaşıyla birlikte İstanbul'a gelerek gönüllü hemşirelik yapan Meryem Rahmet Pataşova'nın savaşa ve Türk toplumuna dair

[1] Vakit: 1906-1918 yılları arasında toplamda 2309 sayı çıkan Vakit, Orenburg'da yayın hayatına girdi. Orsk'lu altın madencileri Şakir ve Zakir Remiyev kardeşlerce finanse edilen gazetenin başmuharrirliğini Muhammed Fatih Kerimî yaptı. Yazar kadrosu içerisinde Fatih Kerimî dışında Rızaeddin b. Fahreddin, Yusuf Akçura, Kebir Bekir, Şerif Kemal, Cemaleddin Velidi, Musa Carullah ve Zeki Velidi gibi isimler yer aldı (Remiyef, 1926, s. 12-14).

[2] Yuldız:1906-1918 yılları arasında yayın hayatında kalan gazete, Türkiye'de de yakından tanınan Sadri Maksudi (Arsal)ın ağabeyi Hadi Maksudi tarafından Kazan'da çıkarıldı. Ceditçi çizgide ilerleyen gazete için İsmail Remiyef, "milliyetçi" tanımlaması yapmaktadır. İlk sayıda muharrir Hadi Bey: "Yuldız gazetesi millî bir gazete olma fikrindedir. Umumen âlem-i İslam ve evlad-ı Türki muhabbeti pek büyüktür…" açıklamasıyla gazetenin mesleğini açıklamaktadır. Yuldız'da; Ali Asgar Kemal, İbrahim Kuli, Alimcan İbrahimov, Gabdullah Battal, Fatih Seyfî, Mecit Gafurî, Kebir Bekir, Hadi Atlasî ve Zeki Velidi gibi önemli bir aydın kadrosu yazılarıyla yer aldı (Remiyef, 1926, s. 8,9; Gainanov vd., 2000, 95,96; Yuldız, 15.01.1906, s. 2).

[3] İdil: 1907-1914 yılları arasında Astrahan'da, toplamda 623 sayı çıktı. Gazetenin mesul muharriri Zahidulla Şerifullin, naşiri ise Abdurrahman Molla Ömerof'du. İdil'in ilk sayısında meslek olarak Ceditçi bir çizgide ilerleneceği, Rusya Türkleri yanında İslam dünyasının sorunlarına değinileceği belirtilmiştir. Yazarları arasında Sait Remiyef, K. Kolatki ve A. Basiri yer almaktadır (Remiyef, 1926, s. 23,24; Gainanov vd., 2000, s. 83; İdil, 07.09.1907, s. 1).

[4] Koyaş: 1912-1918 yılları arasında Kazan'da yayın hayatına başladı. Yayıncısı Kerimoflar şirketi olup mesul muharriri Zekeriya Sadreddinof'dur. Yazarları arasında Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Zahit Turkin ve İbrahim Bikgulof gibi isimler yer aldılar (Remiyef, 1926, s. 30).

[5] Konu hakkında yapılan bir bibliyografya çalışması için bakınız: (Bacanlı, 2012, s. 265-307).

gözlem ve değerlendirmelerine yer verilmiştir (1998, s. 180-187). Emin Özdemir tarafından kaleme alınan "Rusya Türklerinin Balkan Savaşlarına Tepkileri ve Osmanlı'ya Maddi-Manevi Katkıları" adlı makalesinde İdil-Ural bölgesine değinilse de Balkan Savaşları'nın bu coğrafyada nasıl karşılandığının tetkiki, Türkiye'deki dergiler üzerinden (Türk Yurdu gibi) yapılmıştır (2012, s. 33-39). Alper Alp'in "Rus Arşiv Belgelerine Göre, Balkan Savaşları'na Tepki Olarak Tatar Kamuoyunun Savaş Mağduru Osmanlı Askerlerine ve Halkına Yardım Teşebbüsleri" başlıklı incelemesinde ise İdil-Ural Tatarlarının bağış ve yardım faaliyetleri Rus yönetimin yaklaşımıyla birlikte ele alınmıştır (2013, s. 95-104). İlker Alp'in "Balkan Savaşları'nda Türk ve İslâm Dünyasından Gelen Yardımlar" adlı çalışmasında Rusya Türklerine ayrı bir başlık açılmış olsa da İdil-Ural özelinde durulmamış, Petersburg'dan gelen Tatar hemşirelerinin Kadırga Hastanesi'ndeki faaliyetlerine değinilmekle yetinilmiştir (2018, s. 273-309). Emre Özsoy'un "İdil-Ural Türklerinin Balkan Savaşlarına İlgisi: Aliasker Kemal ve Balkan Savaşlarına Dair Notları" adlı makalesinde ise Yuldız gazetesi muhabiri olarak İstanbul'a gelen Tatar aydın Aliasker Kemal'in, Balkan Savaşları ve Türk toplumuna dair gözlemleri ele alınmıştır (2024, s. 37-59). Kitap çalışmaları arasında göze ilk çarpan eser, 1913'de Orenburg'da yayımlanan[6] ve 2001'de Türkiye Türkçesine aktarılan Ceditçi aydın Fatih Kerimî'nin "İstanbul Mektupları" adlı eseridir.[7] Eserin muhtevasını, Kerimî'nin Balkan Savaşları münasebetiyle muhabir olarak İstanbul'da bulunduğu dönemde, Orenburg'da çıkan Vakit gazetesi ve Şura dergisinde "İstanbul Mektupları, İstanbul Teessüratı" başlıklarıyla yayımlanan notları/mektupları oluşturmaktadır. Eserde sosyal, siyasi, askerî ve kültürel yönden Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki durumu tarafsız bir şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Kerimî'nin hem meşrutiyetçi hem de ortak din ve millet anlayışını göz önünde tutan bir aydın olması, bazı değerlendirmelerinde objektiflikten uzaklaşmasına neden olmuştur denilebilir. Bir diğer çalışma ise *Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*'dır. Eserde, "1328 Senesi Zarfında Rusya Ahâlî-i İslâmiyesi'nden Gelen İ'ânât" alt başlığı altında Kırım, Bakü, Kazan, Orenburg, Tomsk, Novorosiyski ve diğer şehirlerden hem bireyler hem de şehbenderlikler aracılığıyla ulaştırılan yardımların listesine yer verilmiştir (İzgöer ve Tuğ, 2013, s. 279-283). Son olarak Alfina Sıbgatullina'nın kaleme aldığı "İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler"de, İstanbul'a muhabir sıfatıyla gelen İdil-Ural aydınlarından Fatih Kerimî ve Aliasker Kemal'in Balkan Savaşları münasebetiyle tuttuğu notlara genel hatlarıyla değinilmiştir (2014, s. 161-174).

Bu bibliyografya çalışmasının amacı, İdil-Ural Tatarları ve süreli yayınlarının Balkan Savaşları'nı nasıl değerlendirdikleriyle doğrudan ilgilidir. Bu kapsamda savaş, Osmanlı Devleti ile olan dinî ve milli bağlar bir kenara bırakıldığı takdirde hem gazetecilik mesleğinin kapsamı hem de hâkimiyeti altında bulundukları Rus devletinin Balkanlara yönelik ilgisi ve Türkiye ile olan ilişkisi dâhilinde ilgiyi hak eden bir konudur. Bu durum göz önüne alındığı takdirde çalışmanın ilk amacı; Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki sosyal, siyasi, askerî ve kültürel durumu hakkında bilgiler veren yeni kaynakları ortaya çıkarmaktadır. Zira İstanbul'a gönderilen Tatar muhabirlerinin gözlem ve görüşmelerine dayanan notları yanında gazetede yazan diğer isimlerin değerlendirmeleri önemli kaynaklar olarak öne çıkmaktadırlar. Diğer taraftan Balkan Savaşları, "dindaş ve millettaş" olarak kabul edilen Osmanlı Türklerine dair endişenin de nedeni anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Osmanlı'da yaşanan her hadisenin yakından takip edilmesi

[6] Kerimî, F. (1913). *İstanbul Mektupları.* Orenburg: Vakit Matbaası.
[7] Kerimî, F. (2001). *İstanbul Mektupları*. (haz. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

sorumluluğu kendisini göstermiştir. Bu çerçevede, Osmanlı ve İdil-Ural Türkleri arasındaki ilişkilerin, savaş döneminin şartları dâhilinde nasıl şekillendiğinin araştırılmasına katkı sunacak kaynakların ortaya çıkarılması, çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Bibliyografyanın Kaynakları ve Hazırlanışı

Bibliyografyanın kaynaklarını İdil-Ural bölgesinde çıkan Vakit, Yuldız, Koyaş ve İdil gazeteleri oluşturmaktadır. Söz konusu gazeteler, yayın süreleri ve içerikleri dikkate alınarak seçilmiştir. Zira 1905-1917 arasında İdil-Ural bölgesinde onlarca dergi ve gazete yayınlanmış olsa da hem Çarlık idaresinin baskısı hem de maddi açıdan yaşanan zorluklar nedeniyle pek çoğu kısa süre sonra kapanmış/kapatılmıştır. Dolayısıyla bütün süreli yayınların kullanılması söz konusu değildir.

Vakit, Yuldız, Koyaş ve İdil gazeteleri Balkan Savaşları konusunda zengin içerikleri ile ön plana çıkan Tatar süreli yayınları arasında yer almaktadır. Bu yayınların Kazan, Astrahan ve Orenburg gibi farklı şehirlerde çıkıyor olması ve İstanbul'a özel muhabirler göndermeleri yazılanların özgün olması açısından önemlidir. Bu kapsamda Vakit'te Fatih Kerimî ve Yuldız'da Aliasker Kemal dışında savaşı farklı cepheleriyle hem İstanbul hem de Rusya üzerinden değerlendiren isimlerle karşılaşmak mümkündür. Sibiryalı Fuat Enver, Meryem Rahmet Pataşof, Abdurrahman Fahreddinof, Kerim Said, A. Abuzer, A. M., Z. N. ve diğerleri örnek olarak verilebilir.[8] Fakat bibliyografya çalışmasında "Osmanlı Devleti ve Balkan Savaşları" kapsamına giren bütün yazılara yer verilmemiştir. Daha çok İstanbul'a savaşı takip etmek amacıyla giden Tatar muhabirlerin notları ve bunlar dışında kalan aydınların değerlendirmeleri ön planda tutulmuştur. Elbette bunların dışında Osmanlı Devleti ve Balkan Savaşlarıyla ilgili yorum ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Fakat bu tür yazılar, çalışmanın mekânsal sınırını oluşturan İdil-Ural bölgesinin bakışını/fikrini yansıtmamaktadır. Doğrudan bir aktarma olarak veya herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan yayımlanmıştır. Dolayısıyla "Balkan Haberleri", "Türkiye Haber-

[8] Bu isimlerin bazı yazıları için bakınız: Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları, Vakit, No 1201, 16 May 1913, s. 2-3.; Meryem Rahmet Pataşof, Türkiye Nik Batmasun Son, İdil, No 556, 24 May 1913, s. 2-3.; Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları II, Vakit, No 1211, 29 May 1913, s. 2-3.; Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları III, Vakit, No 1223, 13 İyun 1913, s. 3.; Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları IV, Vakit, No 1245, 10 İyul 1913, s. 2-3.; Abdurrahman Fahreddinof, Ferid Bek Yanında, Vakit, No 1249, 14 İyul 1913, s. 1.; Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları I, Vakit, No 1275, 15 Avgust 1913, s. 1-2.; Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları II, Vakit, No 1276, 17 Avgust 1913, s. 2.; Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları III, Vakit, No 1277, 18 Avgust 1913, s. 2.; Münhac Alaaddin Yusuf Kadirmeti, Türkler Ni Üçün Mağlup Bulalar, Yuldız, No 911, 29 Noyabr 1912, s. 2.; A. Latif, Sugışnın Barşı, Yuldız, No 904, Yuldız, 12 Noyabr 1912, s. 2.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları I, Yuldız, No 940, 5 Fevral 1913, s. 2-3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları II, Yuldız, No 941, 7 Fevral 913, s. 2-3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları III, Yuldız, No 943, 12 Fevral 1913, s. 2.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları VI, Yuldız, No 944, 14 Fevral 1913, s. 2-3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları V, Yuldız, No 945, 17 Fevral 1913, s. 2-3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları IV, Yuldız, No 948, 24 Fevral 1913, s. 3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 949, 26 Fevral 1913, s. 3.; A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 950, 28 Fevral 1913, s. 2.; K. N. İstanbul Mektupları, Yuldız, No 946, 19 Fevral 1913, s. 2-3.; İsmail Fuad, Piterburg Mektubları: Edirne ve Devlet Duması, Yuldız, No 960, 24 Mart 1913, s. 1.; A. M., Yol Hatıraları II, Koyaş, No 19, 8 Yanvar 1913, s. 2-3.; A. M. İstanbul Hatıraları IV, Koyaş, No 20, 9 Gyynvar 1913, s. 2-3.; Şehid Avni, Edirne Şehri, Koyaş, No 21, 10 Yanvar 1913, s. 1-2.; A. M., İstanbul Hatıraları V, Koyaş, No 21, 10 Yanvar 1913, s. 2-3.; A. M., İstanbul Hatıraları VI, Koyaş, No 22, 11 Yanvar 1913, s. 2-3.; A. M., İstanbul Hatıraları VIII, Koyaş, No 23, 13 Yanvar 1913, s. 2-3.; A. M., İstanbul Hatıraları IX, Koyaş, No 24, 14 Yanvar 1913, s. 2.; A. M., İstanbul Hatıraları IX, Koyaş, No 25, 15 Yanvar 1913, s. 2-3.; Z. N., Sulh Müzakereleri ve Türkiye, Koyaş, No 169, 12 İyul 1913, s. 1-2.; Z. N., Türkiyeni Kısırklav Meselesi, Koyaş, No 173, 17 İyul 1913, s. 1.; Z. N., Türkiye Hazırlana, Koyaş, Koyaş, No 184, 31 İyul 1913, s. 1-2.

leri", "Balkan Sugışı", Balkan Ahvali", "Balkan İşleri", "Sugış Meydanında", "Payitaht Gazetelerinin Telegramları", "Balkan'da" "Balkan'da Sugış" ve "Sulh Müzakereleri" başlıklarıyla yer alan derleme haber, makale ve doğrudan alıntılar çalışmada kullanılmamıştır. Bunlar daha çok "bilgi/haber aktarımı" şeklindeki yazılardır. Bu çerçevede "Petersburg Telgraf Acentesi", "Novoe Vremya", "Russki Vedomosti", "Ruskii Solova" "Utro Rossii", "Reç" gibi Rus gazeteleri ve resmî ajanslardan alınan haberler, "Sabah", "İkdam", "Tanin", "İttihad-ı Efkâr", "Servet-i Fünun", "Türk Yurdu", "Halka Doğru", "Vazife" gibi Türk gazete ve dergileri yanında Alman, Macar, İngiliz, Fransız ve İtalyan süreli yayınlarından yapılan çeviriler ve İdil-Ural dışında kalan Rusya Türklerine ait farklı bölgelerde yayın hayatını sürdüren gazete veya dergilerden yapılan aktarmalar çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bibliyografyada yer alan yazıların künyesi, yayımlanmış olduğu gazetede geçtiği şekliyle verilmiştir. Zira aksi bir durum, künyelerin yazılışlarında büyük değişiklikler yapmayı zorunlu kılacaktır. Yine, kaynakların daha çok alanın ilgilileri tarafından kullanılacağı ihtimali düşünüldüğünde herhangi bir sadeleştirme veya Türkiye Türkçesine aktarma ihtiyacı duyulmamıştır.

Bibliyografyada öne çıkan en önemli yazı dizisi, Fatih Kerimî'nin "İstanbul Mektupları" adıyla Vakit gazetesinde çıkan notlarıdır. Yazar ayrıca Şura dergisine de yazılar göndermiş olup sonrasında tamamı "İstanbul Mektupları" adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Savaşa dair notlarıyla öne çıkan bir diğer isim Yuldız gazetesi muhabiri Alisker Kemal olup Kerimî ile aynı dönemde İstanbul'da bulunmuştur. Benzer içerikte fakat daha kısa notlarıyla savaşın gölgesindeki bir toplumu tasvir etmiştir. Bunların dışında Sibiryalı Fuat Enver, A. Abuzer, A. M., A. Şinasi gibi isimlerin notları yanında, isimsiz şekilde yayımlanan "Balkan Savaşları ve Osmanlı" temalı çok sayıda yazı yer almaktadır. Bibliyografyaya dâhil edilen bu çalışmalar, herhangi bir gazete veya dergiden aktarma ya da bir mülakatın parçası olmayıp, İdil-Ural toplumun savaşa dair düşüncesini içermekte, Osmanlı Devleti'ni; sosyal, siyasi, ekonomik ve diğer cepheleriyle birlikte değerlendirmektedir.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan "içerik analizi" yöntemi takip edilmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında propaganda faaliyetlerinin de bir sonucu olarak hızlı bir gelişme gösteren bu yöntem, 1950-1960 yılları arasında pek çok disiplinde uygulanmıştır (Bilgin, 2006, s. 3,4). Çalışmamızın da merkezinde yer alan süreli yayınlar üzerinden bir benzerlik kurulduğu taktirde, söz konusu yöntem ile H. D. Laswell ve arkadaşları İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'da çıkan önemli gazetelerin manşetlerini "demokrasi, devrim, kapitalizm, burjuva, komünizm" gibi kavramlar üzerinden inceleyerek ülkelerin siyasi söylemlerinin, ideolojik yönelişlerinin zamanla nasıl farklılaştığını ortaya koymuşlardır (2006, s. 47,48). Bu bakımdan elinizdeki çalışmanın, benzer bir amaca hizmet etmesi açısından, en azından İdil-Ural Tatar matbuatının savaş yıllarında nasıl bir çizgi izlediğini tanımlamak adına yardımcı olması beklenebilir. Yukarıdaki örneğe paralel olarak, İdil-Ural matbuatında "Osmanlı devleti, İttihat ve Terakki, Balkan devletleri, Rusya ve Türkiye, Müslümanlar" gibi başlıkların analizi, bu anlamda bir fikir verebilir.

Bibliyografya hazırlanırken Vakit, Yuldız, İdil ve Koyaş gazetelerinin 1912-1913 yıllarına ait yaklaşık 700 sayısı incelenmiştir. Dolayısıyla künye bilgilerinde veya başlıkların okunmasında sehven yapılan hataların veya gözden kaçırılan nüsha ve yazıların olması beklenebilir. Bu durumun okuyucu ve araştırmacılar tarafından anlayışla karşılanacağı umut edilmektedir. Diğer taraftan söz konusu yayınlarda, Balkan Savaşları'yla ilgili olarak daha sonraki yıllarda

çıkmış yazılarla karşılaşmak kuvvetle muhtemeldir. Ancak hâlihazırda "şu sayılarda vardır" şeklinde net bir ifade kullanmak zordur. Binlerce nüshanın gözden geçirilmesini zorunlu kılacak bu durum, çalışmanın kronolojik sınırlarını da aşmaktadır. Şu kadarı söylenebilir ki, bu süreçte Birinci Dünya Savaşı gibi küresel bir savaşın varlığı unutulmamalıdır, zira bu önemli gelişme yayınların içeriğini doğrudan belirlemiştir.

Son olarak künyelerdeki ay isimlerinin yazımı konusunda bir açıklama yapılmalıdır. Tatar süreli yayınlarında Hicri ve Miladi takvim bir arada kullanılmış ve Arap harfleri ile yazılmıştır. Fakat Miladi takvime göre yazılan ay isimleri Rusça'dan alınmıştır. Arap harfleri ile yazılırken, bazen okunuşu bazen de yazılışının tercih edilmesi, bunun yanında İdil-Ural Türkleri arasında imlâ konusunda ortak bir kullanımın olmayışı, ayların yazımında farklılıkları/karışıklıkları beraberinde getirmiştir. Örneğin Kiril alfabesi ile "январ-Yanvar" şeklinde yazılan ve "Yınvar" olarak okunan "ocak" ayı, Vakit ve İdil'de: "غنوار", Yuldız ve Koyaş'ta; "غينوار" şeklinde yazılmıştır. Benzer bir durum eylül ayının Rusçadaki karşılığı "сентябрь" için de geçerlidir. "Sentyabr" şeklinde yazılan ve "Sintiyabr" olarak okunan eylül, Vakit gazetesinde; سنتابر, İdil'de; سينتابر, Yıldız ve Koyaş'ta; سينتئبر şeklinde yazılmıştır. Bu durumun bibliyografyada herhangi bir karışıklığa neden olmaması ve tek tip imla kullanılması adına; söz konusu gazetelerde ay isimlerinin Arap harfleriyle Rusça yazılması yanında İdil gazetesinde Kiril alfabesinin de kullanılmış olması göz önünde bulundurularak Rusça verilmesinin daha uygun olduğu kararına varılmıştır. İmla konusundaki tutarsızlık başka kelimlerin yazılışları için de geçerlidir. Bir örnek olması açısından Tatarca'da "gidiş, seyir, gidişat, süreç" anlamına gelen ve bibliyografyada sıklıkla karşılaşılan "Barış- барыш" kelimesi İdil ve Yuldız'da; بارش Vakit'te ise باريش şeklinde yazılmıştır.

Bibliyografya

a) Vakit Gazetesi

1. Orenburg Avgust 28: Yanı Sugış Hovfı, Vakit, No 1028, 28 Avgust 1912, s. 1-2.
2. Orenburg Sntabr 6: Balkan Siyasetinde Zur Üzgeriş, Vakit, No 1031, 6 Sntabr 1912, s. 1-2.
3. Orenburg Sntabr 20: Yanı Sugış Aldında, Vakit, No 1039, 20 Sntabr 1912, s. 1-2.
4. Orenburg Sntabr 23: Sugış Külegleri, Vakit, No 1041, 23 Sntabr 1912, s. 1.
5. Orenburg Sntabr 25: Balkan'da, Vakit, No 1042, 25 Sntabr 1912, s. 1.
6. Orenburg Sntabr 27: Sugış Başlanuvı, Vakit, No 1043, 27 Sntabr 1912, s. 1.
7. Orenburg Sntabr 28: Tarihi Dakikalar, Vakit, No 1044, 28 Sntabr 1912, s. 1-2.
8. Orenburg Oktyabr 3: Balkan Faciası, Vakit, No 1046, 3 Oktyabr 1912, s. 1-2.
9. Orenburg Oktyabr 4: Türkiye-İtalya Sulhi, Vakit, No 1047, 4 Oktyabr 1912, s. 1-2.
10. Orenburg Oktyabr 5: Türklerde Hissiyat Kuzgalu, Vakit, No 1048, 5 Oktyabr 1912, s. 1-2.
11. Orenburg Oktyabr 9: Cinü ve Cinilü Haberleri, Vakit, No 1050, 9 Oktyabr 1912, s. 1-2.
12. Orenburg Oktyabr 11: Sugış hem Devletler, Vakit, No 1051, 11 Oktyabr 1912, s. 1-2.
13. Orenburg Oktyabr 12: Slavyanlık Hamiyeti Kuzgalu, Vakit, No 1052, 12 Oktyabr 1912, s. 1-2.
14. Balkan Sugışı: Türkiye'de, Vakit, No 1052, 12 Oktyabr 1912, s. 2-3.
15. Orenburg Oktyabr 14: Mecruhlarga Yardım İşi, Vakit, No 1053, 14 Oktyabr 1912, s. 1.

16. Orenburg Oktyabr 16: Sugışnın Barşı, Vakit, No 1054, 16 Oktyabr 1912, s. 1-2.
17. Salib ve Hilal II, Vakit, No 1055, 18 Oktyabr 1912, s. 3.
18. Orenburg Oktyabr 19: Kâmil Paşa Kabiniyatı, Vakit, No 1056, 19 Oktyabr 1912, s. 1-2.
19. Mecruhlarga Yardım, Vakit, No 1057, 21 Oktyabr 1912, s. 1-2.
20. Orenburg Oktyabr 25: Cinlünin Sebebleri, Vakit, No 1059, 25 Oktyabr 1912, s. 1-2.
21. Orenburg 26 Oktyabr: Muahedeler, Vaatler, Vakit, No 1060, 26 Oktyabr 1912, s. 1-2.
22. Orenburg Oktyabr 30: Balkanda Hazırgı Hâl, Vakit, No 1062, 30 Oktyabr 1912, s. 1.
23. Orenburg 1 Noyabr: Türkler Ni Fikirde?, Vakit, No 1063, 1 Noyabr 1912, s. 1-2.
24. Sulh Hakkında, Vakit, No 1065, 4 Noyabr 1912, s. 1.
25. Rus Matbuatı hem Müslümanlar, Vakit, No 1066, 6 Noyabr 1912, s. 1-2.
26. Orenburg Noyabr 11: Çatalca Sugışı, Vakit, No 1068, 11 Noyabr 1912, s. 1.
27. F. Kerimof, Yol Mektubları I, Vakit, No 1069, 13 Noyabr 1912, s. 2-3.
28. F. Kerimof, Yol Mektubları II, Vakit, No 1071, 16 Noyabr 1912, s. 2-3.
29. Orenburg Noyabr 16: Sugış Hakkında, Vakit, No 1071, 16 Noyabr 1912, s. 1.
30. F. Kerimof, Yol Mektubları III, Vakit, No 1072, 18 Noyabr 1912, s. 2-3.
31. Orenburg Noyabr 20: Sugışnın Songı Künleri, No 1073, 20 Noyabr 1912, s. 1.
32. F. Kerimof, İstanbul Mektubları I, Vakit, No 1075, 23 Noyabr 1912, s. 2-3.
33. F. Kerimof, İstanbul Mektubları II, Vakit, No 1076, 25 Noyabr 1912, s. 2-3.
34. Orenburg Noyabr 27: Müsellaha ve Sulh Şartları, Vakit, No 1077, 27 Noyabr 1912, s. 1-2.
35. F. Kerimof, İstanbul Mektubları III, Vakit, No 1077, 27 Noyabr 1912, s. 2-3.
36. F. Kerimof, İstanbul Mektubları IV, Vakit, No 1078, 29 Noyabr 1912, s. 2-3.
37. F. Kerimof, İstanbul Mektubları V, Vakit, No 1079, 30 Noyabr 1912, s. 2-3.
38. Orenburg Noyabr 30: Sulh Meclisi, Vakit, No 1079, 30 Noyabr 1912, s. 1-2.
39. F. Kerimof, İstanbul Mektubları VI, Vakit, No 1080, 2 Dekabr 1912, s. 2-3.
40. F. Kerimof, İstanbul Mektubları VII, Vakit, No 1081, 4 Dekabr 1912, s. 2-3.
41. F. Kerimof, İstanbul Mektubları VIII, Vakit, No 1082, 6 Dekabr 1912, s. 2-3.
42. F. Kerimof, İstanbul Mektubları IX, Vakit, No 1083, 8 Dekabr 1912, s. 2-3.
43. F. Kerimof, İstanbul Mektubları X, Vakit, No 1084, 9 Dekabr 1912, s. 3.
44. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XI, Vakit, No 1085, 11 Dekabr 1912, s. 2-3.
45. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XI, Vakit, No 1086, 13 Dekabr 1912, s. 2.
46. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XII, Vakit, No 1086, 13 Dekabr 1912, s. 3,4.
47. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XIII, Vakit, No 1087, 14 Dekabr 1912, s. 2-3.
48. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XIV, Vakit, No 1088, 16 Dekabr 1912, s. 2-3.

49. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XV, Vakit, No 1089, 18 Dekabr 1912, s. 2-3.
50. Rum İlinin Kitüvi Türkiye İçün Faideli mi?, Vakit, No 1090, 20 Dekabr 1912, s. 1-2. (Tercüman'dan alınmış, İsmail Bey Gaspıralı'nın yazısı).
51. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XVI, Vakit, No 1091, 21 Dekabr 1912, s. 2-3.
52. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XVII, Vakit, No 1092, 23 Dekabr 1912, s. 2-3.
53. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XVIII, Vakit, No 1093, 25 Dekabr 1912, s. 2-3.
54. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XIX, Vakit, No 1094, 28 Dekabr 1912, s. 2-3.
55. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XX, Vakit, No 1097, 3 Yanvar 1913, s. 2-3.
56. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXI, Vakit, No 1098, 4 Yanvar 1913, s. 2-3.
57. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXII, Vakit, No 1099, 5 Yanvar 1913, s. 2-3.
58. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXIII, Vakit, No 1100, 6 Yanvar 1913, s. 2-3.
59. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXIV, Vakit, No 1101, 8 Yanvar 1913, s. 2-3.
60. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXV, Vakit, No 1102, 9 Yanvar 1913, s. 2-3.
61. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXVI, Vakit, No 1103, 10 Yanvar 1913, s. 2-3.
62. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXVII, Vakit, No 1105, 12 Yanvar 1913, s. 2-3.
63. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXVIII, Vakit, No 1106, 13 Yanvar 1913, s. 2-3.
64. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXIX, Vakit, No 1108, 16 Yanvar 1913, s. 2-3.
65. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXX, Vakit, No 1109, 17 Yanvar 1913, s. 2-3.
66. İstanbuldagı Üzgeriş Hakkında, Vakit, No 1108, 16 Yanvar 1913, s. 1.
67. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXX, Vakit, No 1109, 17 Yanvar 1913, s. 2-3.
68. Yeniden Sugış İhtimali, Vakit, No 1109, 17 Yanvar 1913, s. 1.
69. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXI, Vakit, No 1110, 18 Yanvar 1913, s. 2.
70. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXII, Vakit, No 1110, 18 Yanvar 1913, s. 3.
71. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXIII, Vakit, No 1114, 23 Yanvar 1913, s. 2-3.
72. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXIV, Vakit, No 1115, 24 Yanvar 1913, s. 2-3.
73. Yeniden Sugış Başlandı, Vakit, No 1115, 24 Yanvar 1913, s. 1.
74. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXV, Vakit, No 1117, 26 Yanvar 1913, s. 2-3.
75. Sugışdan Birinçi Haberler, Vakit, No 1117, 26 Yanvar 1913, s. 1.
76. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXVI, Vakit, No 1118, 27 Yanvar 1913, s. 2-3.
77. Sugışnın Barışı, Vakit, No 1119, 29 Yanvar 1913, s. 1-2.
78. Sugışnın Barışı, Vakit, No 1120, 30 Yanvar 1913, s. 2.
79. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXVII, Vakit, No 1121, 31 Yanvar 1913, s. 2-3.
80. Sugışnın Barışı, Vakit, No 1121, 31 Yanvar 1913, s. 1.
81. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXVII, Vakit, No 1122, 1 Fevral 1913, s. 2-3.

82. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXVIII, Vakit, No 1123, 2 Fevral 1913, s. 2-3.
83. Sugışnın Barışı, Vakit, No 1123, 2 Fevral 1913, s. 1.
84. Sugışnın Barışı, Vakit, No 1124, 5 Fevral 1913, s. 1.
85. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XL, Vakit, No 1126, 7 Fevral 1913, s. 2-3.
86. Türkiye'de Türelik ve Softalık, Vakit, No 1126, 7 Fevral 1913, s. 1.
87. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLI, Vakit, No 1129, 10 Fevral 1913, s. 2-3.
88. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXIX, Vakit, No 1130, 12 Fevral 1913, s. 2.
89. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XXXIX, Vakit, No 1131, 13 Fevral 1913, s. 3.
90. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLII, Vakit, No 1132, 14 Fevral 1913, s. 2-3.
91. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLIII, Vakit, No 1133, 15 Fevral 1913, s. 2-3.
92. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLIV, Vakit, No 1135, 17 Fevral 1913, s. 2-3.
93. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLV, Vakit, No 1136, 19 Fevral 1913, s. 2-3.
94. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLVI, Vakit, No 1137, 20 Fevral 1913, s. 2-3.
95. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLVII, Vakit, No 1139, 26 Fevral 1913, s. 2-3.
96. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLVIII, Vakit, No 1140, 27 Fevral 1913, s. 2-3.
97. F. Kerimof, İstanbul Mektubları XLIX, Vakit, No 1142, 1 Mart 1913, s. 2.
98. F. Kerimof, İstanbul Mektubları L, Vakit, No 1142, 1 Mart 1913, s. 3.
99. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LI, Vakit, No 1143, 2 Mart 1913, s. 2-3.
100. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LII, Vakit, No 1147, 7 Mart 1913, s. 2.
101. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LIII, Vakit, No 1148, 8 Mart 1913, s. 2-3.
102. Balkanda, Vakit, No 1149, 9 Mart 1913, s. 1.
103. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LIV, Vakit, No 1149, 9 Mart 1913, s. 2-3.
104. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LV, Vakit, No 1150, 10 Mart 1913, s. 2-3.
105. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LVI, Vakit, No 1151, 12 Mart 1913, s. 2.
106. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LVII, Vakit, No 1152, 13 Mart 1913, s. 2-3.
107. Edirne Kitü, Vakit, No 1154, 15 Mart 1913, s. 1,3.
108. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LVIII, Vakit, No 1155, 16 Mart 1913, s. 2-3.
109. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LXIX, Vakit, No 1156, 17 Mart 1913, s. 2-3.
110. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LX, Vakit, No 1157, 19 Mart 1913, s. 2-3.
111. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LXI, Vakit, No 1158, 20 Mart 1913, s. 2-3.
112. Sulh Yakınlaşu, Vakit, No 1159, 21 Mart 1913, s. 1.
113. F. Kerimof, İstanbul Mektubları LXII, Vakit, No 1159, 21 Mart 1913, s. 2-3.
114. F. K., İstanbul'da Gazeteler ve Jurnaller, Vakit, No 1161, 23 Mart 1913, s. 2-3.

115. F. K., İstanbul'da Gezeteler ve Jurnallar II, Vakit, No 1162, 24 Mart 1913, s. 2.
116. Mengülük Sugış ve Hayat, Vakit, No 1164, 28 Mart 1913, s. 1.
117. Sulh Meselesi, Vakit, No 1168, 2 Aprel 1913, s. 1-2.
118. Selanik İçün Tartuşı, Vakit, No 1171, 5 Aprel 1913, s. 1-2,
119. Arnavutluk Meselesi ve Türkiye, Vakit, No 1183, 24 Aprel 1913, s. 1.
120. Selanik Müslümanları, Vakit, No, 1189, 1 May 1913, s. 1.
121. İngiltere- Türkiye Muahedesi, Vakit, No 1194, 7 May 1913, s. 1.
122. Türkiye'de Partiya Nizagları, Vakit, No 1199, 14 May 1913, s. 1.
123. Yunan-Bulgar Münasebeti ve Türkiye, Vakit, No 1201, 16 May 1913, s. 1.
124. Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları, Vakit, No 1201, 16 May 1913, s. 2-3.
125. Sulh Yasaldı, Vakit, No 1204, 19 May 1913, s. 1.
126. Sulh Sonunda, Vakit, Vakit, No 1207, 23 May 1913, s. 2.
127. Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları II, Vakit, No 1211, 29 May 1913, s. 2-3.
128. Türkiye İçün Zur Felaket, Vakit, No 1213, 31 May 1913, s. 1.
129. Ufa Muallimlerinden Zafer Kasımî, İstanbul'dan Brusa Şehrine Seyahat, Vakit, No 1215, 2 İyun 1913, s. 2.
130. Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları III, Vakit, No 1223, 13 İyun 1913, s. 3.
131. Orenburg İyun 16: Yine İstanbul Cinayeti Hakkında, Vakit, No 1226, 16 İyun 1913, s. 1.
132. Orenburg İyun 27: Yeni Sugış ve Türkiye, Vakit, No 1235, 27 İyun 1913, s. 1.
133. Meryem Rahmet Pataşof, İstanbul Hatıraları IV, Vakit, No 1245, 10 İyul 1913, s. 2-3.
134. Orenburg İyul 10: Türkler Edirne'de, Vakit, No 1245, 10 İyul 1913, s. 1.
135. Orenburg İyul 11: Sulh Müzakeresi, Vakit, No 1246, 11 İyul 1913, s. 1.
136. Sulh Müzakeresi, Vakit, No 1248, 13 İyul 1913, s. 1.
137. Abdurrahman Fahreddinof, Ferid Bek Yanında, Vakit, No 1249, 14 İyul 1913, s. 1.
138. Orenburg İyul 16: Türkiyeni Kısu Meselesi, Vakit, No 1250, 16 İyul 1913, s. 1.
139. Orenburg İyul 19: Sulh Müzakeresi, Vakit, No 1253, 19 İyul 1913, s. 1.
140. Edirne Meselesi ve İngiltere, Vakit, No 1253, 19 İyul 1913, s. 1.
141. Orenburg İyul 24: Edirne Meselesi, Vakit, No 1257, 24 İyul 1913, s. 1.
142. Edirne Meselesi, Vakit, No 1261, 28 İyul 1913, s. 1-2.
143. Edirne, Kavala, Boğazlar, Vakit, No 1264, 1 Avgust 1913, s. 1.
144. Edirne Meselesi, Vakit, No 1268, 6 Avgust 1913, s. 1.
145. Piterburgda Edirne Vekilleri, Vakit, No 1273, 13 Avgust 1913, s. 1.
146. Edirne Meselesi, Vakit, No 1274, 14 Avgust 1913, s. 1.
147. Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları I, Vakit, No 1275, 15 Avgust 1913, s. 1-2.

148. Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları II, Vakit, No 1276, 17 Avgust 1913, s. 2.
149. Abdullah Şinasi, Edirne Meselesi, Vakit, No 1277, 18 Avgust 1913, s. 1.
150. Sibiryalı Fuad Enver, Edirne Mektupları III, Vakit, No 1277, 18 Avgust 1913, s. 2.
151. Edirne Türklerge Kala, Vakit, No 1278, 20 Avgust 1913, s. 1.
152. Türkiye-Bulgarya Müzakeresi, Vakit, No 1279, 24 Avgust 1913, s. 1.
153. Türk-Bulgar Müzakeresi, Vakit, No 1286, 1 Sntabr 1913, s. 1.
154. A. Şinasi, Edirne Mektupları II, Vakit, No 1288, 4 Sntabr 1913, s. 2-3.
155. A. Şinasi, Edirne Mektupları III, Vakit, No 1289, 5 Sntabr 1913, s. 1-2.
156. Türk-Bulgar Kilşivü, Vakit, No 1291, 7 Sntabr 1913, s. 1.
157. Sulh ve Türkiye, Vakit, No 1292, 8 Sntabr 1913, s. 1.
158. Balkanda Sulh ve Sugış, Vakit, No 1299, 18 Sentyabr 1913, s. 1.
159. Türk-Yunan Arası, Vakit, No 1303, 22 Sentyabr 1913, s. 1.
160. Balkanda, Vakit, No 1309, 29 Sentyabr 1913, s. 1.

b) Yuldız Gazetesi

161. Sugış Oyunı, Yuldız, No 886, 27 Sentyabr 1912, s. 1.
162. Ni Üçün Sugışalar?, Yuldız, No 886, 27 Sentyabr 1912, s. 1.
163. Balkan Sugışı, Yuldız, No 888, 2 Oktyabr 1912, s. 1.
164. Türkiye'de Kıyamet, Yuldız, No 889, 4 Oktyabr 1912, s. 2.
165. Acaib Hâller, Yuldız, No 889, 4 Oktyabr 1912, s. 2.
166. İcmal-i Ahval, Yuldız, No 890, 7 Oktyabr 1912, s. 1.
167. Moskova Müslümanlarının Protisti, Yuldız, No 895, 18 Oktyabr 1912, s. 2.
168. Türklerin Çinüvi, Yuldız, Yuldız, No 896, 21 Oktyabr 1912, s. 3.
169. Dâhilî Haberler: İane, Yuldız, No 897, 23 Oktyabr 1912, s. 3.
170. Sugış Balkangagına Münhasır Bulub Kalcakmı?, Yuldız, No 897, 23 Oktyabr 1912, s. 2.
171. Balkan Sugışı Dinî mi?, Yuldız, No 898, 25 Oktyabr 1912, s. 1-2.
172. Haricî Haberler: Hindistan, Yuldız, No 898, 25 Oktyabr 1912, s. 1-2. (Türkiye için toplanan yardımlar)
173. Sugış Hâlinden, Yuldız, No 899, 28 Oktyabr 1912, s. 1.
174. Müşkil Hâller, Yuldız, No 900, 30 Oktyabr 1912, s. 1.
175. Çinünin Sebebleri, Yuldız, No 900, 30 Oktyabr 1912, s. 1-2.
176. Sugışnın Barşı, Yuldız, No 900, 30 Oktyabr 1912, s. 2.
177. Dâhilî Haberler: Mecruhlarga İane Meselesi, Yuldız, No 900, 30 Oktyabr 1912, s. 3.
178. Türklerde Ümit, Yuldız, No 902, Yuldız, 4 Noyabr 1912, s. 1-2.
179. Sugış ve Rusya Müslümanları, Yuldız, No 902, Yuldız, 4 Noyabr 1912, s. 2.

180. Könülsüz Bayram, Yuldız, No 903, 7 Noyabr 1912, s. 1.
181. Bakü Müslümanlarının Mektupları, Yuldız, No 903, Yuldız, 7 Noyabr 1912, s. 2.
182. Sugış Tâli, No 904, Yuldız, 12 Noyabr 1912, s. 1.
183. A. Latif, Sugışnın Barşı, Yuldız, No 904, Yuldız, 12 Noyabr 1912, s. 2.
184. Sugışnın Barşı, Yuldız, Yuldız, No 906, 18 Noyabr 1912, s. 2.
185. Türkiye'nin Cinü İhtimali, Yuldız, No 907, 20 Noyabr 1912, s. 1-2.
186. Türkiye Hâlleri, Yuldız, No 908, 22 Noyabr 1912, s. 1.
187. Ümid, Yuldız, No 910, 27 Noyabr 1912, s. 1.
188. Münhac Alaaddin Yusuf Kadirmeti, Türkler Ni Üçün Mağlup Bulalar, Yuldız, No 911, 29 Noyabr 1912, s. 2.
189. A. Kemal, İstanbul Yolundan, Yuldız, No 912, 2 Dekabr 1912, s. 2.
190. Türkiye Arkalana, Yuldız, No 914, 6 Dekabr 1912, s. 1.
191. Türkler Ayıblı mı?, Yuldız, No 916, 11 Dekabr 1912, s. 1-2.
192. Aliasker Kemal, İstanbul Mektupları II, Yuldız, No 916, 11 Dekabr 1912, s. 2-3.
193. Türklerin Farzları, Yuldız, No 917, 13 Dekabr 1912, s. 1-2.
194. A. Kemal, İstanbul Mektupları III, Yuldız, No 918, 16 Dekabr 1912, s. 2-3.
195. A. Kemal, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 919, 18 Dekabr 1912, s. 2.
196. A. Kemal, İstanbul Mektupları IV, Yuldız, No 920, 20 Dekabr 1912, s. 2-3.
197. A. Kemal, İstanbul Mektupları VI, Yuldız, No 921, 23 Dekabr 1912, s. 3,4.
198. Aliasker Kemal, İstanbul Mektupları VII, Yuldız, No 924, 30 Dekabr 1912, s. 2-3.
199. Aliasker Kemal, İstanbul Mektupları VIII, Yuldız, No 925, 1 Yanvar 1913, s. 1-2.
200. Ni İşliler?, Yuldız, No 926, 3 Yanvar 1913, s. 1.
201. Aliasker Kemal, İstanbul Mektupları XI, Yuldız, No 930, 13 Yanvar 1913, s. 1-2.
202. Uluğ İnkılab, Yuldız, No 931, 15 Yanvar 1913, s. 1.
203. Haricî Haberler: Türkiye'ye İane, Yuldız, No 932, 17 Yanvar 1913, s. 2.
204. A. Kemal, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 932, 17 Yanvar 1913, s. 2-3.
205. Sugış Haberleri, Yuldız, No 934, 22 Yanvar 1913, s. 1-2.
206. A. Kemal, İstanbul Mektupları XIII, Yuldız, No 934, 22 Yanvar 1913, s. 2-3.
207. Türkiye'nin Hâli, Yuldız, No 935, 24 Yanvar 1913, s. 1-2.
208. Sugışnın Barşı, Yuldız, No 936, 26 Yanvar 1913, s. 2.
209. Aliasker Kemal İstanbul Mektupları, Yuldız, No 937, 29 Yanvar 1913, s. 2.
210. Çanakkale Boğazı, Yuldız, No 938, 31 Yanvar 1913, s. 1-2.
211. Türk Hatunları ve Sugış, Yuldız, No 939, 3 Fevral 1913, s. 2.
212. Sugış Haberleri, Yuldız, No 940, 5 Fevral 1913, s. 2-3.

213. A. Abuzer, İstanbul Mektupları I, Yuldız, No 940, 5 Fevral 1913, s. 2-3.
214. A. Abuzer, İstanbul Mektupları II, Yuldız, No 941, 7 Fevral 913, s. 2-3.
215. Muhabir, İstanbul Mektubu, Yuldız, No 942, 10 Fevral 1913, s. 2.
216. Edirne Alurga Mümkün Mü?, Yuldız, No 943, 12 Fevral 1913, s. 1-2.
217. A. Abuzer, İstanbul Mektupları III, Yuldız, No 943, 12 Fevral 1913, s. 2.
218. A. Abuzer, İstanbul Mektupları VI, Yuldız, No 944, 14 Fevral 1913, s. 2-3.
219. A. Abuzer, İstanbul Mektupları V, Yuldız, No 945, 17 Fevral 1913, s. 2-3.
220. K. N. İstanbul Mektupları, Yuldız, No 946, 19 Fevral 1913, s. 2-3.
221. A. Abuzer, İstanbul Mektupları IV, Yuldız, No 948, 24 Fevral 1913, s. 3.
222. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 949, 26 Fevral 1913, s. 3.
223. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 950, 28 Fevral 1913, s. 2.
224. Sugış Hâlinden, Yuldız, No 953, 7 Mart 1913, s. 2.
225. Fransiya ve Türkiye, Yuldız, No 953, 7 Mart 1913, s. 2.
226. Muhabir, İstanbul Mektupları ve Sugış Haberleri, Yuldız, No 953, 7 Mart 1913, s. 2.
227. İstanbul Haberlerinden, Yuldız, No 955, 12 Mart 1913, s. 2.
228. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 956, 14 Mart 1913, s. 1-2.
229. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 956, 14 Mart 1913, s. 2.
230. Türklerin Umumi Kayguları, Yuldız, No 957, 17 Mart 1913, s. 1.
231. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 959, 21 Mart 1913, s. 2.
232. İsmail Fuad, Piterburg Mektubları: Edirne ve Devlet Duması, Yuldız, No 960, 24 Mart 1913, s. 1.
233. Muhabir, Türkiye Mektupları, Yuldız, No 960, 24 Mart 1913, s. 1, 2.
234. Muhabiriniz, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 962, 28 Mart 1913, s. 2.
235. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 962, 28 Mart 1913, s. 2.
236. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 964, 2 Aprel 1913, s. 2.
237. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 965, 4 Aprel 1913, s. 2.
238. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 965, 4 Aprel 1913, s. 2-3.
239. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 966, 7 Aprel 1913, s. 2.
240. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 967, 9 Aprel 1913, s. 1-2.
241. Rumili ve Türkili, Yuldız, No 969, 14 Aprel 1913, s. 2.
242. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 970, 16 Aprel 1913, s. 1-2.
243. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 971, 18 Aprel 1913, s. 2.
244. Biçare Türkiye, Yuldız, No 975, 28 Aprel 1913, s. 1-2.
245. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 975, 28 Aprel 1913, s. 2.

246. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 976, 30 Aprel 1913, s. 1.
247. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 977, 2 May 1913, s. 1.
248. A. Abuzer, İstanbul Mektuplarından, Yuldız, No 977, 2 May 1913, s. 2.
249. A. Abuzer, İstanbul Mektuplarından, Yuldız, No 979, 7 May 1913, s. 1-2.
250. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 980, 9 May 1913, s. 2.
251. Türkler ve Araplar, Yuldız, No 985, 21 May 1913, s. 2.
252. Haricî Haberler, Yuldız, No 991, 4 İyun 1913, s. 1-2.
253. Türkiye ve Balkanlar, Yuldız, No 992, 6 İyun 1913, s. 1-2.
254. İstanbul Haberleri, Yuldız, No 992, 6 İyun 1913, s. 2.
255. A. Abuzer, İstanbul Haberleri, Yuldız, No 993, 9 İyun 1913, s. 1-2.
256. Mağlubiyet Kaygısı, Yuldız, No 995, 13 İyun 1913, s. 1.
257. Taht-ı Hilafetni Küçerü, Yuldız, No 996, 16 İyun 1913, s. 1.
258. Türkiye'nin Harekâtı, Yuldız, No 1002, s. 30 İyun 1913, s. 1-2.
259. Sugışnın Barşı, Yuldız, No 1003, 2 İyul 1913, s. 2.
260. A. Abuzer, İstanbul Mektupları, Yuldız, No 1006, 9 İyul 1913, s. 2.
261. Edirne Kayttı Kaytuvın, Yuldız, No 1007, 11 İyul 1913, s. 1.
262. Ş. E., Balkan Ahvali, Yuldız, No 1009, 16 İyul 1913, s. 1.
263. Türkiye ve Yavrupa, Yuldız, No 1009, 16 İyul 1913, s. 3.
264. Edirne Hakkında, Yuldız, No 1010, 18 İyul 1913, s. 1.
265. Sulh Alameti, Yuldız, No 1010, 18 İyul 1913, s. 1-2.
266. İstanbul Mektubu, Yuldız, No 1011, 21 İyul 1913, s. 2.
267. Mahmut Esat Efendi, Yuldız, No 1017, 4 Avgust 1913, s. 1.
268. Edirneni Türkler Algaç, Yuldız, No 1018, 6 Avgust 1913, s. 1-2.
269. Edirne Meselesi, Yumuşı, Yuldız, No 1021, 13 Avgust 1913, s. 1.
270. Türkiye'nin Muvaffakiyeti, Yuldız, No 1026, 27 Avgust 1913, s. 1-2.
271. Türk-Bulgar Sulhu, Yuldız, No 1032, 10 Sentabr 1913, s. 1-2.
272. Sugış ve Sulhlerden Son, Yuldız, No 1035, 17 Sentyabr 1913, s. 2.
273. Türkiye ve Gritsiya, Yuldız, No 1036, 19 Sentyabr 1913, s. 1-2.

c) Koyaş Gazetesi

274. Kazan 10 Dekabr, No 1, Koyaş, 10 Dekabr 1913, s. 1-2.
275. 17 Dekabr Kazan: Balkan Sugışı hem Rus Efkâr-ı Umumiyesi, Koyaş, No 5, 17 Dekabr 1913, s. 1.
276. Kazan 6 Yanvar: Sulhmü Sugışmı?, Koyaş, Koyaş, No 17, 6 Yanvar 1913, s. 1.
277. Muhabir, Yol Hatıraları I, Koyaş, No 18, 7 Yanvar 1913, s. 2-3.

278. A. M., Yol Hatıraları II, Koyaş, No 19, 8 Yanvar 1913, s. 2-3.
279. İstanbul Hatıraları III, Koyaş, No 19, 8 Yanvar 1913, s. 3.
280. A. M. İstanbul Hatıraları IV, Koyaş, No 20, 9 Gyynvar 1913, s. 2-3.
281. Şehid Avni, Edirne Şehri, Koyaş, No 21, 10 Yanvar 1913, s. 1-2.
282. A. M., İstanbul Hatıraları V, Koyaş, No 21, 10 Yanvar 1913, s. 2-3.
283. A. M., İstanbul Hatıraları VI, Koyaş, No 22, 11 Yanvar 1913, s. 2-3.
284. Kazan 11 Yanvar: Bir Birsine Karşı Haberler, Koyaş, No 22, 11 Yanvar 1913, s. 1.
285. Kazan 13 Yanvar: İş Başında Genç Türkler, Koyaş, No 23, 13 Yanvar 1913, s. 1.
286. A. M., İstanbul Hatıraları VIII, Koyaş, No 23, 13 Yanvar 1913, s. 2-3.
287. A. M., İstanbul Hatıraları IX, Koyaş, No 24, 14 Yanvar 1913, s. 2.
288. A. M., İstanbul Hatıraları IX, Koyaş, No 25, 15 Yanvar 1913, s. 2-3.
289. Kazan 15 Yanvar: Türkiyedegi İnkılabga Dair, Koyaş, No 25, 15 Yanvar 1913, s. 1.
290. İstanbul İnkılabı, Koyaş, No 27, 17 Yanvar 1913, s. 1-2.
291. Enver Bek, Koyaş, No 28, 18 Yanvar 1913, s. 1-2.
292. A. M., İstanbul Hatıraları X, Koyaş, No 28, 18 Yanvar 1913, s. 2-3.
293. Kazan 30 Yanvar: Sugış İhtimali, Koyaş, No 29, 30 Yanvar 1913, s. 1.
294. A. M., İstanbul Hatıraları XII, Koyaş, No 29, 20 Yanvar 1913, s. 2-3.
295. Türkiye'ye Yardım, Koyaş, No 31, 22 Yanvar 1913, s. 2-3.
296. Kazan 24 Yanvar: Sugış Başlandı, Koyaş, No 33, 24 Yanvar 1913, s. 1.
297. A. M., İstanbul Hatıraları XV, Koyaş, No 38, 31 Yanvar 1913, s. 2-3.
298. Türk Hanımları ve Balkan Sugışı, Koyaş, No 40, 3 Fevral 1913, s. 2.
299. Ziyalı Tatar Kızları, Koyaş, No 52, 18 Fevral 1913, s. 2.
300. Duma Azası Caferof Nutku, Koyaş, No 83, 28 Mart 1913, s. 1.
301. Sugışdan Son, Koyaş, No 107, 28 Aprel 1913, s. 1.
302. Sugışdan Son, Koyaş, No 114, 6 May 1913, s. 1.
303. Mahmut Şevket Paşa, Koyaş, No 136, 2 İyun 1913, s. 1.
304. Türkiye Şeyhülislamı Fetvası, Koyaş, No 138, 4 İyun 1913, s. 1.
305. Türk Hatunları, Koyaş, No 159, 1 İyul 1913, s. 1-2.
306. Z. N., Sulh Müzakereleri ve Türkiye, Koyaş, No 169, 12 İyul 1913, s. 1-2.
307. Z. N., Türkiyeni Kısırklav Meselesi, Koyaş, No 173, 17 İyul 1913, s. 1.
308. Z. N., Türkiye Hazırlana, Koyaş, Koyaş, No 184, 31 İyul 1913, s. 1-2.
309. Kazan 4 Avgust, Türkler Edirne'de Nıgılar, Koyaş, No 187, 4 Avgust 1913, s. 1-2.
310. Türkiyeni Akçe Vasıtası Bilen Kısırklav Meselesi, Koyaş, No 189, 6 Avgust 1913, s. 2.

311. Kazan 9 Avgust: Türkler Edirne'de Nıgılar, Koyaş, No 191, 9 Avgust 1913, s. 1.
312. Balkan Vahşetleri hem Yavrupa, Koyaş, No 192, 11 Avgust 1913, s. 2.
313. Edirne Vekillerinin Mimorandumı, Koyaş, No 1912, 11 Avgust 1913, s. 2.
314. Kerim Said, Piterburg Mektupları: Edirne Diligatları Yanında, Koyaş, No 194, 14 Avgust 1913, s. 1-2.
315. Kazan 27 Avgust: Timir Bugavlar, Koyaş, No 201, 27 Avgust 1913, s. 1.
316. Z. N., Türkiye-Bulgarya İttifakı, Koyaş, No 212, 9 Sentyabr 1913, s. 1-2.
317. Sulh İmza İtüldi, Koyaş, No 221, 19 Sentyabr 1913, s. 1-2.
318. Yunanistan-Türkiye Sugışı Aldında, Koyaş, No 223, 23 Sentyabr 1913, s. 1-2.
319. Türkiye-Yunanistan Arası, Koyaş, No 227, 26 Sentyabr 1913, s. 1.

d) İdil Gazetesi

320. Türkiye Nik Mazlum, İdil, No 485, 14 Sentabr 1912, s. 2.
321. Sugışlar Resmen Başlandı, İdil, No 492, 10 Oktyabr 1912, s. 1-2.
322. Balkan Sugışı Neticesi Hakkında Efkâr, İdil, No 496, 23 Oktyabr 1912, s. 2.
323. Hacıtarhan Haberleri: Balkanga Sefer, İdil, No 497, 26 Oktyabr 1912, s. 3.
324. Balkan Sugışının Neticesinde, İdil, No 498, 29 Oktyabr 1912, s. 1-2.
325. Sugışnın Barışı, İdil, No 499, 2 Noyabr 1912, s. 1-2.
326. A. B., Merhametsizler Arasında Bazı Merhametliler, İdil, No 499, 2 Noyabr 1912, s. 2.
327. Çatalca Nindi Yir, İdil, No 500, 7 Noyabr 1912, s. 3.
328. Sugışnın Barşı Cayından, İdil, No 501, 12 Noyabr 1912, s. 2.
329. Sugış Cayından Ni Bar?, İdil, No 504, 23 Noyabr 1912, s. 1.
330. Türkiye'nin Ruhı, İdil, No 504, 23 Noyabr 1912, s. 1.
331. Akd-i Müzakere İmza İtildi, İdil, No 505, 27 Noyabr 1912, s. 1.
332. Fatih Efendi Mektuplarından, İdil, No 506, 30 Noyabr 1912, s. 2.
333. Sugış Cayından, İdil, No 506, 30 Noyabr 1912, s. 1.
334. Sugış Cayından, İdil, No 507, 4 Dekabr 1912, s. 1.
335. Sulh Müzakereleri Başlandı, İdil, No 508, 6 Dekabr 1912, s. 2.
336. Fatih Efendi Mektuplarından, İdil, No 508, 6 Dekabr 1912, s. 2-3.
337. İstanbul Ahvalinden, İdil, No 510, 14 Dekabr 1912, s. 2.
338. Sulh Cayından, İdil, No 511, 18 Dekabr 1912, s. 1-2.
339. Sulh Cayından, İdil, No 512, 21 Dekabr 1912, s. 2.
340. Sulh Togrısundan, İdil, No 513, 25 Dekabr 1912, s. 2
341. Türkiye Ötilür Ahirisi, İdil, No 513, 25 Dekabr 1912, s. 2.
342. Enver Beyin Mektubu, İdil, No 515, 1 Yanvar 1913, s. 2.

343. Zindandagı Teessürat, İdil, No 517, 8 Yanvar 1913, s. 2-3.
344. Türkiye ve Balkan Togrusında, İdil, No 518, 11 Yanvar 1913, s. 1-2.
345. Kâmil Paşa Kabinesi Tagın Tüştü, İdil, No 519, 15 Yanvar 1913, s. 3.
346. Nazım Paşa, İdil, No 519, 15 Yanvar 1913, s. 2.
347. İstanbul'da Acaib Vakalar, İdil, No 520, 18 Yanvar 1913, s. 1-2.
348. Sugışmı Sulhmı Bulacak?, İdil, No 521, 22 Yanvar 1913, s. 1-2.
349. Sugış, İdil, No 522, 25 Yanvar 1913, s. 1-2.
350. Sugış Bar, İdil, No 523, 29 Yanvar 1913, s. 1-2.
351. Kıyın Sugış, İdil, No 524, 1 Fevral 1913, s. 1-2.
352. Sugış Meydanından, İdil, No 525, 5 Fevral 1913, s. 1-2.
353. Vakit'nin İstanbul Mektuplarından, İdil, No 530, 21 Fevral 1913, s. 2.
354. Sugış ve Sulh Cayından, İdil, No 534, 8 Mart 1913, s. 1.
355. Türkiye Tamam Cinildi, İdil, No 536, 14 Mart 1913, s. 1-2.
356. Edirne'nin Bulgarlar Tarafından Alnuvı Münasebetiyle Gasudarstvennı Dumada Zur Şadlık, İdil, No 536, 14 Mart 1913, s. 2.
357. Sugış Cayından, İdil, No 539, 26 Mart 1913, s. 2.
358. Sugış Cayından, İdil, No 543, 9 Aprel 1913, s. 1-2.
359. Sugış Cayından, İdil, No 545, 16 Aprel 1913, s. 1.
360. Türkiye'nin İstikbali, İdil, No 556, 24 May 1913, s. 2.
361. Meryem Rahmet Pataşof, Türkiye Nik Batmasun Son, İdil, No 556, 24 May 1913, s. 2-3.
362. Türkiye Nik Cinildi? İdil, No 557, 28 May 1913, s. 2.
363. Türkiye Haberi: Sadrazam Mahmud Şevket Paşanın Ültürilüvi, İdil, No 559, 4 İyun 1913, s. 2.
364. Türkiye'nin Kataşuvı Togrusında, İdil, No 570, 12 İyul 1913, s. 2.
365. Türkiye Harekâtı Togrusında Öz Matbuatımız, İdil, No 571, 16 İyul 1913, s. 2.
366. Sugış Cayından, İdil, No 573, 23 İyul 1913, s. 1-2.
367. Sulh Nişler, İdil, No 576, 2 Avgust 1913, s. 1-2.
368. Edirne Meselesi, İdil, No 577, 6 Avgust 1913, s. 2.
369. Türkiye ve Avrupa, İdil, No 579, 13 Avgust 1913, s. 1-2.
370. Türkler Birle Bulgarlar Arası, İdil, No 579, 13 Avgust 1913, s. 2.
371. Edirne Meselesi, İdil, No 581, 20 Avgust 1913, s. 2.
372. Sulh Cayından, İdil, No 583, 30 Avgust 1913, s. 1-2.
373. Haricî Haberler: Hindistan ve Türkiye, İdil, No 584, 3 Sentyabr 1913, s. 2.
374. Sulh Cayından, İdil, No 585, 6 Sentyabr 1913, s. 1.

375. Songı Sugış Neticesi, İdil, No 586, 10 Sentyabr 1913, s. 1-2.
376. Balkan Haberleri, İdil, No 587, 13 Sentyabr 1913, s. 1-2.
377. Sulh Cayından, İdil, No 588, 17 Sentyabr 1913, s. 1.
378. Türklerni Tagı Yaba Yabalar, İdil, No 589, 20 Sentabr 1913, s. 1-2.
379. Türklerin Galebesi, İdil, No 589, 20 Sentabr 1913, s. 2.
380. Balkanda Tagın Tançsızlık, İdil, No 590, 24 Sentyabr 1913, s. 1-2.
381. Genç Türklerni Taktir ve Tahsin, İdil, No 591, 27 Sentabr 1913, s. 2.
382. Türk ve Yunan Togrusunda, İdil, No 592, 1 Oktyabr 1913, s. 1-2.
383. Rusya-Türkiye Müzakeresi, İdil, No 593, 4 Oktyabr 1913, s. 2.

Sonuç

Elinizdeki çalışma ile ilk kez İdil-Ural süreli yayınlarında yer alan Balkan Savaşları ve Osmanlı Devleti temalı yazılar araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. Bibliyografya'da; savaşın çıkış sürecine, ilerleyişine ve barış müzakerelerine dair yazıların ağırlıkta olduğu görülmüştür.[9] Vakit gazetesinde "Yeni Savaş Korkusu" başlığı ile yayımlanan yazıda; "Balkanlarda Türkiye ile Bulgaristan arasında yeni savaş başlaması korkusu gittikçe artmaktadır. Haberlere bakıldığında Bulgaristan'da efkâr-ı umumiye Türkiye'ye karşı fevkalade kabarmaktadır..." cümleleriyle savaşın ayak sesleri haber verilmektedir (Yanı Sugış Hovfı, 1912, s. 1). Bunu savaş şartlarının şekillendirdiği Osmanlı iç ve dış politikasına ait yazıların takip ettiği görülmektedir.[10] Özellikle savaş sürecinde yaşanan hükümet değişiklikleri, partiler arası münasebetler, İttihat ve Terakki liderleri ve savaşa dair tutumları üzerinde sıklıkla durulmuştur. Bu çerçevede meşrutiyetçi bir aydın kuşağının yönetiminde olan İdil-Ural matbuatında İttihatçılara yakınlık gösterilmiş, bilhassa Enver Paşa başta olmak üzere İttihatçı liderler ön plana çıkartılmıştır. Örneğin Vakit gazetesi muhabiri Fatih Kerimî Türkiye'deki parti ihtilaflarına değindiği yazısında Kâmil Paşa Hükümeti'ne atıfta bulunarak: "...İttihat ve Terakkiciler meydanda oldukları müddetçe teşvik edicilerin (toplumu galeyana getirmek anlamında kullanılmıştır) onlardan ibaret olcağı da açıkça malumdur. Dolayısıyla hazırki hükümetin İttihat ve Terakki'çilere yönelik hareketi, gelecekte kendi yerini korumaya çalışmaktan ibarettir" şeklinde İttihatçılara yönelik olumlu bir duruş sergilemiş, yazısının sonunda da muhalif partiler için "İttihat ve Terakki tarafından kur-

[9] Bazıları için bakınız: Orenburg Avgust 28: Yanı Sugış Hovfı, Vakit, No 1028, 28 Avgust 1912, s. 1-2.; Orenburg Sntabr 20: Yanı Sugış Aldında, Vakit, No 1039, 20 Sntabr 1912, s. 1-2.; Orenburg Sntabr 23: Sugış Külegleri, Vakit, No 1041, 23 Sntabr 1912, s. 1.; Sugış Oyunı, Yuldız, No 886, 27 Sentyabr 1912, s. 1.; Ni Üçün Sugışalar?, Yuldız, No 886, 27 Sentyabr 1912, s. 1.; Balkan Sugışı, Yuldız, No 888, 2 Oktyabr 1912, s. 1.; Türk-Bulgar Sulhu, Yuldız, No 1032, 10 Sentabr 1913, s. 1-2.; Sugış ve Sulhlerden Son, Yuldız, No 1035, 17 Sentyabr 1913, s. 2. Sugışdan Son, Koyaş, No 107, 28 Aprel 1913, s. 1.; Sugışdan Son, Koyaş, No 114, 6 May 1913, s. 1.; Balkan Sugışının Neticesinde, İdil, No 498, 29 Oktyabr 1912, s. 1-2. Sugışnın Barışı, İdil, No 499, 2 Noyabr 1912, s. 1-2.

[10] Bazıları için bakınız: Orenburg Oktyabr 5: Türklerde Hissiyat Kuzgalu, Vakit, No 1048, 5 Oktyabr 1912, s. 1-2.; Orenburg Oktyabr 19: Kâmil Paşa Kabiniyatı, Vakit, No 1056, 19 Oktyabr 1912, s. 1-2.; Türklerde Ümit, Yuldız, No 902, Yuldız, 4 Noyabr 1912, s. 1-2.; Türkiye Hâlleri, Yuldız, No 908, 22 Noyabr 1912, s. 1.; Türklerin Umumi Kayguları, Yuldız, No 957, 17 Mart 1913, s. 1.; Kazan 13 Yanvar: İş Başında Genç Türkler, Koyaş, No 23, 13 Yanvar 1913, s. 1.; Kazan 15 Yanvar: Türkiyedegi İnkılabga Dair, Koyaş, No 25, 15 Yanvar 1913, s. 1.; İstanbul İnkılabı, Koyaş, No 27, 17 Yanvar 1913, s. 1-2. Enver Bek, Koyaş, No 28, 18 Yanvar 1913, s. 1-2.; Kâmil Paşa Kabinesi Tagın Tüştü, İdil, No 519, 15 Yanvar 1913, s. 3.; Nazım Paşa, İdil, No 519, 15 Yanvar 1913, s. 2.; Genç Türklerni Taktir ve Tahsin, İdil, No 591, 27 Sentabr 1913, s. 2.

tarılmak yerine Balkan Slavları tarafından yutulmayı tercih ederler" cümlesini kurmuştur (Kerimof, 1912, s. 1,2). Yine Koyaş gazetesinde Enver Paşa hakkında çıkan bir yazıda şu ifadelere yer verilmiştir: "Son inkılabın lideri Enver Bey, Türk halkının çoğu için halk kahramanıdır. Son beş yıl içinde Avrupa'nın taarruzlarına karşı vatanın hukukunu müdafaa için Enver Bey, üç kat meydana atıldı ve üç kat vakaların tarihi akışışına Enver Bey'in müdahalesi Avrupa önüne öyle bir hâl koydu ki, bu hâl Şark Meselesi'nde menfaatçi devletlerin çok titizlikle hazırladıkları planlarını bozmakla kalmadı, onların başına çok sayıda müşkülat ve korku da saldı" (Enver Bek, 1912, s. 1913, s. 1).

Üzerinde durulan bir diğer konu; Osmanlı Devleti'nin başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleriyle olan münasebetidir. Bu çerçevede, Avrupa'nın Balkan devletlerini desteklemelerine sıkça yer verilmiştir. Vakit'te çıkan bir yazıda yer alan cümleler bu cinstendir: "İşler harap! Dünya yıkıldı! Türk, Edirne'ye varıp girince Londra Ahidnâmesini bozdu. Bunun için ona gerekli cezasını vermek diplomatların mukaddes vazifeleridir! Şimdi bütün Rus gazetelerinin, Avrupa gazetelerinin çoğunun yazdığı ve haykırdığı budur" (Orenburg İyul 16, 191913, s. 1). Yıldız gazetesinde de "Biçare Türkiye" başlıklı yazıda, Türkiye'nin sadece Balkan devletleri ile savaşmadığını aksine "bütün Avrupa" ile mücadele ettiğinden bahsedilmektedir (Biçare Türkiye, 1913, s. 1,2). Koyaş gazetesinde ise Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılmasından sonra, Avrupa devletlerininin harekete geçerek Osmanlıya baskı yapmak adına İstanbul'da bulunan elçilerini harekete geçirdikleri yazmaktadır (Z. N., 1913, S. 1). Diğer taraftan Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkiler üzerinde çok sık durulmadığı görülmektedir. Bu durumun Rusya tebaası olmaktan kaynaklanan iç nedenleri olmakla birlikte tamamen bir sessizlik olmayıp; Rusya'nın Balkan devletlerine yönelik politikasına, bilhassa muhafazakâr Rus basınında çıkan Türkiye aleyhindeki haberlere karşı durulmuş ve yine Türkiye'ye yönelik yardım haberlerine yer verilmiştir.[11]

Askerî konulara dair yazılar da çalışmada önemli yer kaplamaktadır. Osmanlılar ve Balkan devletlerinin savaş planlarına, orduların ikmal ve mali durumuna, özellikle de cephedeki psikolojik atmosfere sık sık temas edilmiştir. Bu çerçevedeki yazılar Osmalılar üzerinde yoğunlaşmış; ordu, toplum ve siyaset üçgeninde değerlendirmelerde kendisini göstermiştir.

Bibliyografya çalışmasında dikkat çeken ve bir başlık altında toplanması mümkün olan diğer yazıları ise İstanbul'a gönderilen muhabirlerin notları oluşturmaktadır. Bu çerçevede Muhammed Fatih Kerimî, Aliasker Kemal, A. Abuzer, A. Şinasi, Sibiryalı Fuat Enver ve diğer isimlerin İstanbul'dan ve bazen doğrudan cepheden kaleme aldıkları yazılarında Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi, askerî ve bilhassa toplumsal durumuna yönelik önemli değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu tür yazıların çalışmada geniş bir yer kapladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

[11] Bazıları için bakınız: Orenburg Oktyabr 14: Mecruhlarga Yardım İşi, Vakit, No 1053, 14 Oktyabr 1912, s. 1.; Mecruhlarga Yardım, Vakit, No 1057, 21 Oktyabr 1912, s. 1-2.; Moskova Müslümanlarının Protisti, Yuldız, No 895, 18 Oktyabr 1912, s. 2.; Dâhilî Haberler: Mecruhlarga İane Meselesi, Yuldız, No 900, 30 Oktyabr 1912, s. 3.; Sugış ve Rusya Müslümanları, Yuldız, No 902, Yuldız, 4 Noyabr 1912, s. 2.; Könülsüz Bayram, Yuldız, No 903, 7 Noyabr 1912, s. 1.; 17 Dekabr Kazan: Balkan Sugışı hem Rus Efkâr-ı Umumiyesi, Koyaş, No 5, 17 Dekabr 1913, s. 1.; Duma Azası Caferof Nutku, Koyaş, No 83, 28 Mart 1913, s. 1.; Türkiye Harekâtı Togrusında Öz Matbuatımız, İdil, No 571, 16 İyul 1913, s. 2.

KAYNAKÇA

(15.01.1906). "Meslek". *Yuldız*: 1-2.

(07.09.1907). "Mesleğe Dair Bir Niçe Söz". *İdil*: 1.

(28.08.1912). "Yanı Sugış Hovfı". Vakit: 1-2.

(10.01.1913). "Enver Bek". Koyaş: 1-2.

(28.04.1913). "Biçare Türkiye". Yuldız: 2.

(16.07.1913). "Türkiyeni Kısu Meselesi". Vakit: 1.

ALP, A. (2013). "Rus Arşiv Belgelerine Göre, Balkan Savaşlarına Tepki Olarak Tatar Kamuoyunun Savaş Mağduru Osmanlı Askerlerine ve Halkına Yardım Teşebbüsleri". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 171: 95-104.

ALP, İ. (2018). "Balkan Savaşları'nda Türk ve İslâm Dünyasından Gelen Yardımlar". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi.* VII/2: 273-309.

BACANLI, H. (2012). "Balkan Savaşları Kaynakçası". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XII/2*:* 265-307.

BİLGİN, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

GAİNANOV, R. R. vd. (2000). *Tatarskaya Periodiçeskaya Peçat Naçala XX Veka*. Kazan: İzdatelstvo Millî Kitap.

KEMAL, A. (1912). "İstanbul Mektupları II". *Yuldız*: 2-3.

KERİMÎ, F. (2001). *İstanbul Mektupları*. (haz. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

KERİMOF, F. (1912). "İstanbul Mektupları II". *Vakit*: 2-3.

KERİMOF, F. (1912). "İstanbul Mektupları III". *Vakit*: 2-3.

MCMEEKİN, S. (2019). *Osmanlı'da Son Fasıl Savaş Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenişi 1908-1923.* (çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ÖZDEMİR, E. (2012). "Rusya Türklerinin Balkan Savaşlarına Tepkileri ve Osmanlı'ya Maddi-Manevi Katkıları". *Türk Dünyası Araştırmaları*, *198*: 27-50.

ÖZDEMİR, M.- Çelik, Y. (2013). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)". *Turkish Studies. VIII/11*: 247-277.

ÖZSOY, E. (2024). "İdil-Ural Türklerinin Balkan Savaşlarına İlgisi: Aliasker Kemal ve Balkan Savaşlarına Dair Notları". *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*. *VI/1:* 37-59.

Padişahın HiMayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı. (2013). (haz. Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Haz.). Ankara: Türk Kızılay Yayınları.

PATAŞOF, M. (1913). "İstanbul Hatıraları". *Vakit*: 2-3.

REMİYEF, İ. (1926). *Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925).* Kazan: Kejur Basımevi.

REYNOLDS, M. A. (2016). *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü 1908-1918.* (çev. Yücel Aşıkoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

SIBGATULLİNA, A. (2014). *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

TÜRKOĞLU, İ. (1998). "Balkan Savaşları Sırasında Bir Tatar Hemşirenin İstanbul Hatıraları". *İstanbul Araştırmaları.* VI: 179-188.

Z. N., (1913). "Türkiyeni Kısırklav Meselesi". *Koyaş*: 1.

EXTENDED ABSTRACT

The first quarter of the twentieth century was a period of political, economic, and military disintegration and subsequent fragmentation for the Ottoman Empire. One of the most important factors in this process was undoubtedly the Balkan Wars. Even though the war in question was presented with a regional name, the political attitudes of the great powers in the background would lead to an unexpected failure of the Ottoman Empire against the Balkan nations and thus to the First World War that would later break out. In this respect, the Balkan Wars are among the most important events of the twentieth century, closely followed by the world public, with developments being reported to societies day by day, and special correspondents being sent to follow them.

Among those who closely followed the Balkan Wars were approximately 20 million Turks living within Tsarist Russia, almost all of whom were Muslim. This community, known in literature as Russian Turks or Russian Muslims, made significant progress in the field of press thanks to the political changes that took place in Tsarist Russia and the will it exerted itself. In the centers of the Volga-Ural region, which constitutes the geographical boundaries of the study, such as Kazan, Orenburg and Ufa, many magazines and newspapers were published after the 1905 Russian Revolution, and these publications were interested in the developments that took place not only in their own society but also in the states and peoples in different geographies who were considered as fellow citizens and co-religionists. Within this framework, many events within the Ottoman Empire were closely followed.

The Volga-Ural press paid particular attention to the Balkan Wars. The fact that the Ottoman Empire was an actor at the center of the war and the responsibility brought by religious and national fellowship made this approach necessary. Therefore, hundreds of articles were written about the Ottoman Empire and the Balkan Wars in the newspapers Vakit, Yulduz, Idil and Koyaş, which form the basis of the study and are among the most influential periodicals in the history of Russian Muslim press in Volga-Ural. In addition, special correspondents were sent to Istanbul to follow the war and the developments were conveyed to the Muslim Turkish community in Russia. These articles were shaped within the framework of impartial journalism, belonging to the same religion and nation, political approaches, and the policies of Tsarist Russia, of which they were subjects.

The study employed the "content analysis" method, a qualitative research method. In this context, approximately 700 issues of the Vakit, Yulduz, Idil, and Koyaş newspapers, prominent periodicals in the Volga-Ural region, dating from 1912-1913, were examined to compile a bibliography that could be included on the Ottoman and Balkan Wars. The bibliography excludes citations from the Russian press or other countries outside the Volga-Ural region, which, while relevant to the topic, fall outside the borders of the Volga-Ural region. Because the aim of the study was determined to present new sources on the subject of the Ottoman Empire and

the Balkan wars, based on the Volga-Ural region, which was the center of the Muslim Turkish press in Russia.

An examination of the articles in the bibliography reveals that the Tatar press did not only cover the Balkan Wars from a military perspective, but also focused on the social and political developments that arose in the Ottoman Empire in response to the war. If we were to categorize them by subject, we see that articles on the outbreak, development, and outcome of the war predominate. This is followed by articles on the political and social environment shaped by the war; the Committee of Union and Progress's approach to domestic and foreign policy; debates between the parties and the effects of victories and defeats on soldiers and society. Articles also focused on the oppressive policies of the Great Powers against the Ottoman Empire. Furthermore, articles on how the war was interpreted by the local population, aid sent to the Ottoman Empire, and dissenting articles on the policies of European powers were included. Here, it was seen that national and religious values worked as a steering device in the Tatar press. This result is important in terms of contributing to the understanding of the relations between the Volga-Ural and the Ottoman Empire.

The bibliography also features prominent series of articles featuring observations and assessments on various topics. These are notes from special correspondents sent to Istanbul and are valuable for their detailed Istanbul-centered coverage of Turkish society and politics shaped by the war. In this context, the prominent series of articles were written by Fatih Kerimî, Aliasker Kemal, A. Abuzer, A. Şinasi, and Siberian Fuat Enver.

PINARCIK, PINAR (2025). "Darıus' Sagartia And Sargon's Zikirtu: Were They The Same Place".
***Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1012-1047.**

DARIUS' SAGARTIA AND SARGON'S ZIKIRTU: WERE THEY THE SAME PLACE?

Pınar PINARCIK*

ABSTRACT

Following the decipherment of the Behistun Inscription, researchers began proposing that Sagartia, one of the rebellious countries mentioned in the inscription, might be the same as Zikirtu, a land mentioned in Assyrian texts. For over a century, most researchers working on this topic seem to have more or less accepted the equation Sagartia = Zikirtu. Additionally, efforts have been observed to separately associate both Sagartia and Zikirtu with Zakruti, a city likely located in the Central Zagros region, as mentioned in Assyrian texts. Some researchers who equate Sagartia with Zikirtu have attempted to bring the two geographically closer (or even merge them) in their proposed locations. Others, considering references from various sources, have accepted that while these two lands might occupy different geographical locations, they represent the same ethnic community. To frame this tendency within a logical context, hypotheses have been constructed suggesting that the same people were dispersed across several regions or that they migrated during different periods in history. In this study, we critically examined the hypothesis that equates the two lands and their peoples by taking into account the historical texts that contain information about these two lands, as well as the views of researchers who have worked on this topic from past to present. We also presented our own proposals regarding the probable locations of these lands. Our conclusion is that Zikirtu and Sagartia were not the same in terms of geography, nor were their populations identical in cultural or ethnographic terms. At the very least, it is clear that we do not possess convincing evidence to support such an equivalence.

Keywords: Ancient History, Historical Geography, Sagartia, Zikirtu, Persian Empire

DARİUS'UN SAGARTİA'SI VE SARGON'UN ZİKİRTU'SU: İKİSİ AYNI YER MİYDİ?

ÖZ

Behistun Yazıtı'nın deşifre edilmesinin ardından, yazıtta adı anılan isyankar ülkelerden birisi olan Sagartia'nın, Assur metinlerinde geçen Zikirtu ülkesi ile aynı yer olabileceği konusunda görüşler ortaya atılmaya başlanmıştır. Yüz yılı aşkın süredir bu konuda çalışmalar yapan araştırmacıların çoğu, Sagartia = Zikirtu eşitliğini az çok kabul etmiş gibi görünür. Bunun yanı sıra Assur metinlerinde geçen ve büyük olasılıkla Orta Zagroslarda konumlanması gereken bir kent olan Zakruti ile de her iki ülkeyi ayrı ayrı ilişkilendirme çabalarına şahit olunmuştur. Sagartia ile Zikirtu'yu eşit gören araştırmacılardan kimileri, bu iki ülkeyi coğrafi olarak yakınlaştırmaya (veya birleştirmeye) çalışarak konumlandırma önerilerinde bulunmuştur; kimileri de farklı kaynaklardaki atıfları dikkate alarak o iki ülkenin farklı coğrafi konumlarda olsa da aynı etnik topluluğu tanımladığını kabul etmiştir. Bu eğilimi bir mantık çerçevesine oturtmak için de aynı halkın birkaç farklı bölgeye yayılmış olduğuna veya o halkın tarihin çeşitli dönemlerinde göç ettiğine yönelik varsayımlar kurgulanmıştır. Çalışmamızda söz konusu iki ülke hakkında bilgiler içeren tarihi metinleri ve geçmişten günümüze bu konu üzerine çalışan araştırmacıların görüşlerini göz önünde bulundurarak iki ülkeyi ve o ülkelerin halklarını bir tutan hipotezi eleştirel olarak ele aldık; ve ülkelerin muhtemel konumları hakkındaki önerilerimizi ortaya koyduk. Vardığımız sonuç, Zikirtu ve Sagartia ülkelerinin coğrafi açıdan ve o ülkelerin halklarının kültürel ve etnografik açıdan aynı olmadığı yönündedir. En azından bu yönde ikna edici kanıtların elimizde bulunmadığı açıktır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Tarihi Coğrafya, Sagartia, Zikirtu, Pers İmparatorluğu

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 01.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Assoc. Prof., Duzce University, Faculty of Science and Letters, Department of History, DUZCE;
ORCID: 0000-0002-6757-1719, E-mail: pinarpinarcik@duzce.edu.tr

Introduction

The Behistun / Bisitun / Bisotun Inscription provides a detailed account of the revolts that broke out in the regions under Persian rule following Darius' accession to the throne and how he suppressed them (Herzfeld, 1968, p. 289). The Behistun Inscription is unique in terms of its scope and historical significance. It is the only text that contains a narrative of historical events concerning an Akhaemenid king. The inscription can be considered a *res gestae* that Darius used to express himself and legitimize his rule (Schmitt, 2000).

Reigning between 522 and 486 BCE, Darius I is considered one of the greatest rulers in Persian history. Under his rule, the Persian Empire expanded across a vast territory and saw numerous innovations and reforms. During this period, he extended the empire's borders from Libya in the west to the Indus River in the east, and from Ethiopia in the south to present-day Kazakhstan in the north (Teraman Hepdinçler, 2019, p. 590). His accession to the throne reflects a complex period shaped by the interplay of both internal and external dynamics. Darius sought to legitimize his rule by tracing his lineage back to Akhaemenes and the god Ahura Mazda (Lincoln, 2009, p. 159). To this end, he commissioned the Behistun Monument, which stands as the most significant example of his political discourse (Teraman Hepdinçler, 2019, pp. 591-592):

> "*I am Darius, the great king, king of kings, king in Persia, king of peoples / countries, son of Vishtaspa, grandson of Arshama, an Achaemenid. Darius the king proclaims: My father is Vishtaspa; Vishtaspa's father is Arshama; Arshama's father is Ariaramna; Ariaramna's father is Cishpish; Cishpish's father is Hakhaimanish. Darius the king proclaims: For this reason we are called Achaemenids. From long ago we are noble; from long ago we are royal. Darius the king proclaims: Eight of our family were kings before; I am the ninth; nine kings are we in succession.*"[1] (DB §1-4) (Kuhrt, 2010, p. 141; Rawlinson, 1849, pp. 32-36; Norris, 1853, p. 11)

Darius' detailed explanation of his genealogy in the Behistun Inscription was a crucial step in legitimizing his rule. To justify his ascension to the throne, he emphasized both his divine and royal lineage, asserting his descent from the Akhaemenid family. By doing so, he framed his claim to the Persian throne as both a divine mandate and a legitimate royal right (Özkan, 2023, p. 21). Located on the slopes of Mount Behistun near Kermanshah in western Iran (Herzfeld, 1968, p. 28), the inscription was written in Persian, Elamite and Babylonian, making it significant for both linguistic and historical studies. The monument's elevated position makes it difficult for viewers to read the text directly, yet its presence is unmistakable from a distance. Accompanying the inscription is a life-sized relief. While the inscription itself has an "iconographic" quality, the figures depicted alongside it contribute to a "textual" narrative through visual storytelling. This suggests that the Behistun Inscription was not primarily intended for direct reading but rather designed to convey a powerful visual message (Teraman Hepdinçler, 2019, p. 59). The inscription provides key insights into Darius' rise to power, his suppression of various revolts, his lineage, and his political strategies, making it a crucial source for unders-

[1] Vishtaspa = Gr. Hystaspes, Arshama = Gr. Arsames, Ariaramna = Gr. Ariaramnes, Cishpish = Gr. Teispes, Hakhaimanish = Gr. Achaemenes (Kuhrt, 2010, p. 141).

tanding the history and language of the Persian Empire. With all these characteristics, the Behistun Inscription is not merely a historical record but also an invaluable key to linguistic and cultural research.

Sagartia in the Behistun Inscription

The second section of the Behistun Inscription narrates the revolts that followed Darius' accession to the throne. By successfully suppressing these revolts, Darius ensured the stability of the empire. The first revolt erupted in Elam immediately after the execution of Gaumata; here, a man named Atrina (Açina)[2] claimed kingship, but Darius captured and executed him. Elam was a crucial region within the Persian Empire, and its pacification was vital for Darius to consolidate his regional authority (Özkan, 2023, p. 2). The next revolt took place in Babylon, where a pretender assumed the name Nebukhadnezzar (III)[3]. In 522 BCE, Darius personally led a campaign to Babylon and quelled the revolt (DB §16-20). Following these events, further revolts occurred in several regions, including Persia, Elam (again), Media, Assyria, Egypt, and Parthia (DB §21). Later sections of the inscription also mention similar revolts[4] in Armenia, Sagartia, Hyrkania, and Arakhosia. By the end of the account, it is stated that nine rebel kings were captured and executed. Darius summarized these achievements in his own words: "*Darius the king proclaims: This (is) what I have done, by the favour of Auramazda, in one and the same year, after I became king. I have fought nineteen battles. By the favour of Auramazda, I defeated them and took nine kings prisoner*" (DB §52) (Kuhrt, 2010, p. 148).

In the monumental relief of the Behistun Inscription, these nine rebel leaders are depicted. The inscription provides extensive details regarding the revolts, including the locations of battles, the ethnic origins of the rebels, and their title (Wijnsma, 2023, pp. 110-111). Among these rebel leaders, Ciçantakhma[5] and his domain, Sagartia, form the focal point of our study.

Information about the Sagartians and their land appears in only two inscriptions from the Akhaemenid period: the Behistun and Persepolis inscriptions. The land referred[6] to as *Asagarta* in Old Persian, *Aš-šá-kar-ti-ia* in Elamite, *kur Sa-ga-ar-ta-a-a* in Babylonian, and *Sagartia* in Greek is also mentioned in some Western (Greek and Roman) ancient texts. However, the information in these texts is both limited and inconsistent. These scarce records, along with the discrepancies in Greek and Roman sources, make it difficult to precisely determine the location of the Sagartians and their land. As a result, scholars have placed Sagartia in various locations, ranging from the Zagros Mountains (even as far west as Erbil) to the southern regions of Central Asia.

[2] Elamite: Hašina (^{diš}ḫa-iš-ši-na) (Amiri Parian, 2017, p. 5); Babylonian: Ašina ((m) A-ši-na), Old Persian: Atrinā (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lii).
[3] Old Persian: Nadi(n)tabaira, Babylonian: (m) Ni-din-tu-(ilu)Bēl, Elamite: (m) Nititpel (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lxvii); Elamite: Nidintu-Bel (^{diš}nu-ti-ut-be-ul) (Amiri Parian, 2017, p. 5).
[4] Lines in the Old Persian section of the inscription: DB §26-30, §33, §35, §38-39, §45-47 (Kuhrt, 2010, pp. 146-148).
[5] Old Persian: Citra(n)takhma (or Ciçantakhma), Babylonian: (m) Ši-it-ra-an-taḫ-ma, Elamite: (m) Ziššantakma (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lvi); Elamite: Zišantakma (^{diš}zi-iš-ša-in-tak-ma) (Amiri Parian, 2020, p. 7).
[6] Eilers 2012; Old Persian: Asagarta, Elamite: (m) Aššakartiya, Babilce: (mâtu) Sa-ga-ar-ta-a-a (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lxxi); Elamite: ^{aš}aš-ša-kar-ti-ia (Amiri Parian, 2020, p. 7); "Sagartioi" for Sagartians (Herodotos, 1.125; 7.85).

In the Behistun Inscription, Darius I mentions Ciçantakhma, a Sagartian who rebelled against him. The inscription emphasizes that Ciçantakhma traced his lineage to the Kyaksares'[7] dynasty, the royal house of Media, and declared himself the king of Sagartia:

> "*Darius the king proclaims: A man called Cicantakhma, a Sagartian, rebelled against me; he said to the people: 'I am king in Sagartia, of the family of Uvakhshtra.' Then I sent a Persian and Median army; a Mede called Takhmaspada, my subject - I made him their chief. I spoke to them thus: 'Go forth; the rebel army which will not call itself mine - defeat it!' Then Takhmaspada went off with the army; he joined battle with Cicantakhma. Auramazda helped me; by the favour of Auramazda, my army defeated that rebel army and took Cicantakhma prisoner, brought him to me. After that I cut off his nose, ears, and tore out one eye. He was held in fetters at my palace entrance; all the people saw him. After that, I impaled him at Arbela.*" (DB §33) (Kuhrt, 2010, p. 146)

And then:

> "*Darius the king proclaims: This (is) what I have done, by the favour of Auramazda, in one and the same year, after I became king. I have fought nineteen battles. By the favour of Auramazda, I defeated them and took nine kings prisoner. One called Gaumata, a magus (...) One called Cicantakhma, a Sagartian, lied, saying: 'I am king in Sagartia, of the family of Uvakhshtra'; he made Sagartia rebellious (...)"* (DB §52) (Kuhrt, 2010, p. 148)

The second Persian inscription that mentions the name Sagartia is the Persepolis Inscription, where the region is listed among the other satrapies:

> "*I (am) Darius, the great king, king of kings, king of many countries, son of Hystaspes, an Achaemenid.*" (DPe § 1) "*King Darius proclaims: By the favour of Auramazda, these (are) the countries of which I took possession together with these Persian people; these feared me (and) brought me tribute: Elam, Media, Babylonia, Arabia, Assyria, Egypt, Armenia, Cappadocia, Lydia (Sardis), Ionians of the mainland and (those) by the sea, and the countries beyond the sea, Sagartia, Parthia, Drangiana, Areia, Bactria, Sogdiana, Chorasmia, Sattagydia, Arachosia, India, Gandara, Scythians (Saca), Maka.*" (DPe §2) (Kuhrt, 2010, p. 486)

Sagartia and the Sagartians in Ancient Sources

Herodotos, Ptolemaios, and Stephanos of Byzantium mention Sagartia and the Sagartians in their works. In Histories, Herodotos refers to the Sagartians in three instances. According to him, during the period when the Persians united to take control from the Medes, the Sagartians were one of the ten founding tribes of the Persians (Herodotos, 1.125):

> "*Now there are of the Persians many tribes, and some of them Cyrus gathered together and persuaded to revolt from the Medes, namely those, upon which all the other Persians depend, the Pasargadai, the Maraphians and the Maspians,*

[7] In the Babylonian chronicles, the name of the leader who led the Medes in their raids that destroyed Assyria is recorded as "Umakištar". The prevailing view among scholars is that this corresponds to the Median king referred to by Herodotos as "Kyaksares" and by the Persians as "Uvakhshtra" (Gopnik, 2017, p. 48). The Median king known in Ancient Greek as "Kyaksares" appears in the Behistun Inscription as "Uvakhšatara" in Old Persian, "Makištarra" in Elamite, and "U-ma-ku-iš-tar" in Babylonian (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lvi).

> *and of these the Pasargadai are the most noble, of whom also the Achaimenidai are a clan, whence are sprung the Perseid kings. But other Persian tribes there are, as follows: — the Panthaliaians, the Derusiaians and the Germanians, these are all tillers of the soil; and the rest are nomad tribes, namely the Daoi, Mardians, Dropicans and Sagartians.*"

Furthermore, he notes that the Sagartians were a nomadic tribe and shared both language and ethnicity with the Persians (Herodotos, 7.85):

> *"There are also certain nomads called Sagartians, Persian in race and in language and having a dress which is midway between that of the Persians and that of the Pactyans. These furnished eight thousand horse, and they are not accustomed to have any arms either of bronze or of iron excepting daggers, but they use ropes twisted of thongs, and trust to these when they go into war: and the manner of fighting of these men is as follows: — when they come to conflict with the enemy, they throw the ropes with nooses at the end of them, and whatsoever the man catches by the throw, whether horse or man, he draws to himself, and they being entangled in toils are thus destroyed."*

In his third mention of the Sagartians, Herodotos provides the information that during the reign of Darius, they were part of the 14th satrapy of the Akhaemenid Empire. Along with them; the Sarangians, Thamanaians, Utians, Mycians and the people exiled to the islands of the Erythraean Sea[8] (most likely referring to the islands in the Persian Gulf) were also included in this administrative region. He also stated that this province paid 600 talents of tax per year to the Akhaemenid Empire[9]. This text is one of the starting points of the discussions regarding the location of Sagartia. The regions inhabited by the peoples listed alongside Sagartia have been assigned by some researchers to the far east of Iran and the south of Central Asia, thus positioning Sagartians in the east of Iran, assuming it was neighboring the other peoples listed. The same issue is seen in the other provinces listed by Herodotos. These will be discussed in due course. Another argument for positioning Sagartia in the east of Iran is found in the Persepolis Inscription from the period of Darius. In this inscription, when the regions that obey the king and pay taxes are listed, Sagartia is placed first among the countries "beyond the sea", before Parthia. The other regions are clearly located in Central Asia and south of it. It is, of course, difficult to extract a meaningful positioning from such a brief and unspecific statement. The "sea" referred to in the statement remains unknown. If it is accepted as the Mediterranean, regions like Elam, Media, Babylon, and Assyria would also fall beyond the sea. However, if the "sea" is understood to refer to the Erythraean Sea or part of it, such as the Persian Gulf, Media should also be included in the concept of being "beyond the sea". It is clear that Media, due to its position within the empire, was always listed first (or at the beginning), and this can be considered an exception. On the other hand, even if we define the "sea" as the Persian Gulf, the expression "countries beyond the sea" creates a tendency to place Sagartia in the east of Iran, but it does not impose any necessity for this.

[8] What is most likely meant here are the islands in the Persian Gulf (see Potts, 2020).

[9] Herodotos, 3.93: "*From Pactyike and the Armenians and the people bordering upon them as far as the Euxine, four hundred talents: this is the thirteenth division. From the Sagartians and Sarangians and Thamanaians and Utians and Mycans and those who dwell in the islands of the Erythraean Sea, where the king settles those who are called the "Removed" from all these together a tribute was produced of six hundred talents: this is the fourteenth division. The Sacans and the Caspians brought in two hundred and fifty talents: this is the fifteenth division. The Parthians and Chorasmians and Sogdians and Areians three hundred talents: this is the sixteenth division.*"

Herodotos also makes another reference to the Thamanai region in the 14th satrapy (3.117): "*Now there is a plain in Asia bounded by mountains on all sides, and through the mountains there are five clefts. This plain belonged once to the Chorasmians, and it lies on the borders of the Chorasmians themselves, the Hyrcanians, Parthians, Sarangians, and Thamanaians...*". The land of Sarangians, which he previously mentioned in the 14th satrapy and in this passage, is identified with the Sistan (Sakastan) region, which is located in the eastern part of modern Iran, in the southwestern part of Afghanistan, and extends to the northwest of Pakistan. In the Ancient Era, the region commonly known as Drangiana has various spelling forms (Zarangiana, Zaraka, Zaranka, Siranka etc.) (Schmitt, 1995). Although there is little information about the Thamanai, the locations of the aforementioned lands of Hyrkania, Parthia, and Drangiana are quite clear. Therefore, the country of the Sarangians and the Thamanai can also be positioned in that geography.

The situation for the other two peoples mentioned by Herodotos for the 14th satrapy, the Utians and Mycians, is more complicated. Some researchers associate the land of the Mycians with the Maka province, which appears in the Behistun, Persepolis, and other royal inscriptions. By considering the location of the lands mentioned alongside it, they position the land of Mycians in the coastal part of the Beluchistan region, which extends across both Iran and Pakistan today (Mekran, Makran, Mokran) (Bosworth, 2011). Some researchers, however, place the land of Maka on the coasts of present-day United Arab Emirates and Oman (Elamite Makkaš) (Potts, 2020, pp. 376-392; Bryce, 2009, pp. 440-441, p. 439). As a result, the first group places the land of Maka on the Iranian shores of the Gulf of Oman, while the others place it on the coasts of the Arabian Peninsula of the Gulf. In addition, the communities defined as "those living on the islands of the Erythraean Sea" refer to the islands in the Persian and Oman gulfs (Potts, 2020, 376-392).

One of the views arguing that the land inhabited by the Mycians can be located in the north, in present-day Azerbaijan, suggests that it was the Mugan Plain, situated to the south of the area where the Kura and Aras rivers converge (Melikov, 2010, p. 741). Along with this view, there are also opinions proposing that the "Mok" (or Mokk) province, one of the small provinces of the Kingdom of Armenia (currently the mountainous region south of Lake Van), was the land inhabited by the Mycians[10].

There are various proposals for the geographical location of the homeland of the Utians, spanning widely different regions. The one of the views is that Yautiya[11], described as a region in Parsa in the Behistun Inscription, is the land of the Utians mentioned by Herodotos seems plausible, considering the other peoples likely located to the east (Sarangians, Thamanaians, Mycians). In this context, it is suggested that the land of Utians be located to the east of Parsa (around Kerman / Baluchistan) (Potts, 2014, p. 103). However, there are alternative views equ-

[10] Hewsen (1992, pp. 168-169) wrote that the region was referred to in Akkadian as "Mat Muški" and in Greek as "Moksoene", and he also provided a detailed explanation of why he believed this. Additionally, he proposed that Hubuškia, mentioned in Urartian and Assyrian inscriptions, could be the same region.

[11] Old Persian: Yautiya, Elamite: Yautiyaš, Babylonian: I-u-ti-ia (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, lxxix). A man named Vahyazdata (Elamite: Mištatta, Babylonian: U-mi-iz-da-a-tu) declared himself king in the city of Tarava in the Yautiya region of Parsa, saying "I am Smerdis (Bardiya), son of Cyrus" (DB §40) (Kuhrt, 2010, p. 146; King & Thompson, 1907, p. 46 & List of Proper Names, lxxvii).

ating the Utians with the "Uksii" (Strabon, 11.13.6, 15.3.4-6; Diodorus Siculus, 17.67.4-5) encountered by Alexander the Great during his eastern campaign, who controlled the mountain passes along the road between Susa and Persepolis. These perspectives locate the Utians in a western region of Parsa (in present-day Khuzestan Province) (Kuhrt, 2010, p. 524, pp. 826-827).

On the other hand, there are also views that localize the Utians far to the north, in the eastern parts of the Armenia. Those who support this view argue that the Kingdom of Armenia's eastern province, "Utik", which stretches along the western bank of the Kura River[12] (Hewsen, 1992, p. 65, p. 67 Map XX), is the land of the Utians (Hewsen, 1992, pp. 142-143, pp. 257-263). The area referred to by Plinius the Elder as "Otene"[13] is most likely that region. In this context, the existence of the "Vitii" people[14], listed by Strabon among the peoples living along the Caspian Sea, is noteworthy. On the other hand, in the Behistun Inscription, the name of a region mentioned in the passages describing the rebellion in the Armenia is "Autiyara"[15]. Notably, the Babylonian rendering of the name (Utiyari) is striking in terms of phonetic resemblance.

As can be seen, while there is almost no doubt about the location of some of the peoples listed by Herodotos in the 14th satrapy (such as the Sarangians, Thamanaians, and those inhabiting the islands of the Erythraean Sea), some of them are suggested to be located in vastly different geographies. Therefore, determining the location of the land of the Sagartians, based on Herodotos' statements, is not an easy task. Moreover, similar issues arise in some of the other 20 satrapies listed by Herodotos. Additionally, discrepancies exist between Herodotos' 20 satrapies list and the lists of lands mentioned in Persian inscriptions as having been brought under control (Lecoq, 1997, pp. 131-134). Nevertheless, Herodotus himself acknowledged that some satrapies sometimes included neighboring peoples, while others did not (Herodotos, 3.89):

> "*Having so done in Persia, he established twenty provinces, which the Persians themselves call satrapies; and having established the provinces and set over them rulers, he appointed tribute to come to him from them according to races, joining also to the chief races those who dwelt on their borders, or passing beyond the immediate neighbours and assigning to various races those which lay more distant...*"

Considering these statements by Herodotos, attempts to position regions with uncertain locations, such as Sagartia, based on the neighborhood relationships outlined in his lists would prove to be a futile effort.

Centuries after Herodotos, Ptolemaios (2nd century AD) mentioned Sagartia in the 6th book of his work "Geography" while describing the land of Media (Chapter 2) (Ptolemaios, 6.2.6). Ptolemaios outlined the neighboring countries of Media and drew distinct borderlines

[12] "-k" is the Armenian plural suffix (Hewsen, 1992, p. 339)

[13] Plinius the Elder, 6.42: "*...Adjoining the other front of Greater Armenia, which runs down towards the Caspian Sea, we find Atropatene, which is separated from Otene, a region of Armenia, by the river Araxes...*"

[14] "*...This side of the mountains, beginning at the sea, is inhabited as far as their heights for a short stretch by a part of the Albanians and the Armenians, but for the most part by Gelae, Cadusii, Amardi, Vitii, and Anariacae...*" (Strabon, 11.7.1). "*...and the Tapyri live between the Hyrcanians and the Arians; and in a circuit round the sea after the Hyrcanians one comes to the Amardi, Anariacae, Cadusii, Albani, Caspii, Vitii, and perhaps also other peoples, until one reaches the Scythians...*" (Strabon, 11.8.8).

[15] Old Persian: Autiyara, Elamite: Autiyaruš, Babylonian: U-ti-ia-a-ri (King & Thompson, 1907, List of Proper Names, liii).

by providing various coordinates (Ptolemaios, 6.2.1–4). Subsequently, the peoples residing within the outlined borders of Media and the significant geographical locations that served as defining features were enumerated (Ptolemaios, 6.2.5-6):

> "*In the western part, near Armenia, dwell the Kaspi, and below them, stretching along the Assyrian border, lies Martiane*[16]*. Closer to the sea are the Kadusi, the Geli*[17]*, and the Dribykes. Beyond them, further inland, are the Amariakai*[18] *and the Mardi. Further inward from the Kadusi, up to the Martiane Lake, dwell the Kardoukhi and the Maroundi. Moving inward from the Geli, the Margasi*[19] *reside. Beyond them, Propatene*[20] *extends as far as the Amariakai. And to the east of Mount Zagros, the Sagartians settled. Beyond them, (the region of) Khoromithrene stretches to Parthia; further north of it lies Helimaida*[21]*. And to its east, [in the lands extending to the source of the Kharindas River]*[22] *are the Tapouri. South of the Khoromithrene are the regions of [The]Sidikes*[23]*, Sigrianike, and Rhagiane. Further below them lies Mount Iasonion*[24]*, where the Ouadassians reside; additionally, there is Dareitis region. And Syromedia region extends along the entire border of Persia. [And these people hold this region.]*[25]"

Among ancient writers, the one who most clearly defines the location of Sagartia is Ptolemaios, as seen above. He provides a distinct depiction by listing the peoples inhabiting the region, beginning approximately from the northwestern part of present-day Iran. The peoples and regions he mentions in the sentences preceding his reference to Sagartia roughly correspond to the lands north of the Merivan – Sanandaj – Tehran line today. In the following statement, "*And to the east of Mount Zagros, the Sagartians settled*", the Zagros Mountain (or Mountains) clearly refers to vicinity of the present-day Central Zagros[26]. Because he described[27] the

---

16 Rendered as "Martiane" in Kiesling's translation, "Margiana" in Stevenson's translation, and "Martiane" in the Latin (Jacobus, 1513) copy (See Fig. 2 for Jacobus' copy). The translation of the chapter was created by considering and combining the texts of the three mentioned sources. For the mentioned sources, see the "Ancient Sources" section in the "Bibliography".

17 Rendered as "Legai" by Kiesling, "Geli" by Stevenson, "Geloi" in the Latin copy.

18 Likely *Anariacae* (Polybius, 5.44.9); recorded as "Amariakai" in the Latin copy.

19 Rendered as "Margasoi" by Kiesling, "Margasi" by Stevenson, "Margasoi" in the Latin copy.

20 Rendered as "Tropatena" by Kiesling, "Propatena" by Stevenson, "Propatene" in the Latin copy.

21 Rendered as "Elymais" by Kiesling, "Helymais" by Stevenson, "Helymaida" in the Latin copy.

22 This phrase appears only in Stevenson's translation.

23 Rendered as "Sidikes" by Kiesling, "Sidica" by Stevenson, "Thesidikes" in the Latin copy.

24 Rendered as "Asonion" in the Latin copy.

25 This phrase appears only in the Latin copy.

26 Compared to the northern part of the Zagros Mountains, which is denser and rarely provides passage for transportation between Mesopotamia and the Iranian plateau (main massif / chain: *chaine magistrale*), the section between vicinitiy of the cities of Kermanshah, Nahavand, and Khorramabad -also traversed by the Great Khorasan Road- has been aptly defined by some researchers as the Central Zagros (see Karaketir, 2023, p. 168). For an in-depth examination of the Zagros Mountains, see Levine, 1973, pp. 3–14. For regarding the first mention of the Zagros in antiquity and its significance as a political and geographical boundary between Mesopotamia and Iran, from its early reference up until recent times, see Potts, 2021, pp. 45–58.

27 Ptolemaios mentioned the Zagros Mountain(s). However, the Zagros he referred to is located in the part of Media that opens towards Mesopotamia via the Great Khorasan Road. Its exact location remains unclear. The Northern Zagros was named the Khoathras Mountains (Roller, 2023, pp. 145–146). The first person to mention the name Zagros was Polybius (Potts, 2021, p. 45; Polybius, 5.44.6). Polybius (200–118 BCE) provided a description of Mount Zagros that is similar to Ptolemaios'. He wrote that it was located in the southern part of Media and formed a boundary between the Apollonia territories in Mesopotamia and the region of Persis. Although its height is stated as 100 stadia in the English translation, since a height of approximately 15 km is not plausible, it is thought that this refers

densely mountainous area, which we might today refer to as the Northern Zagros, stretching from the Iran - Iraq - Turkey border to the northern parts of present-day Kermanshah, as "Khoathras"[28]. From the text, it can be understood that the lands referred to as "Martiane", extending along the Assyrian border, correspond to the eastern slopes of the northern Zagros facing Media. From the coordinates provided in the text, it is understood that the southernmost point of the "Khoathras Mountains" aligns longitudinally with the central point of Mount Zagros and Mount Orontes (most probably present-day Mount Alvand). Of course, the coordinates provided by Ptolemaios do not correspond to modern latitude and longitude measurements (Roller, 2023, p. 119, p. 147), but they are valuable in providing a general framework and geographical description. The mountain range described by Levine as an extension of the main massif of the northern Zagros, interrupted around the Great Khorasan Road and stretching towards Mount Alvand (which he identifies as the easternmost extension of the Western Zagros) (Levine, 1973, p. 4), is likely the mountain range extending eastward from the southern edge of Ptolemaios' "Khoathras". This can be observed in the maps included in 15th-16th centuries copies of Ptolemaios' Geography (Fig. 3-10).

Returning to Ptolemaios' "Sagartia", according to his description, Sagartia should be located in the region where the southern part of Khoathras intersects with Mount Orontes. This region should be sought within or around the area encompassed by the Kermanshah–Hamadan–Sanandaj triangle, in vicinity of the section of the Great Khorasan Road that passes through the Central Zagros. Khoromithrene, mentioned immediately after Ptolemaios' reference to the Sagartians, is also crucial in determining the location of Sagartia. He stated that Khoromithrene extended as far as Parthia. Within the lands of Media, no distinct geographical feature stands out that could stretch all the way to Parthia[29]. Despite its rare mention in ancient and modern sources, it is plausible that Ptolemaios used 'Khoromithrene' in the sense of "the land / territory of Mithra"[30]. Mithra, the protector of relationships based on mutual trust, such as treaties,

to the mountain's expanse. However, even this would not suffice for its range. In the following sentences, Polybius described Zagros as consisting of various interconnected mountain chains and valleys inhabited by different barbarian tribes, renowned for their warrior nature (Polybius, 5.44.6–7). From the information provided, it can still be deduced that Polybius was referring to the Central Zagros. Strabon also made references to a similar region; however, he did not name the mountain range stretching from Armenia to Zagros: "*...Then from the Niphates the mountain chain extends still farther and farther and forms the mountain Zagrus which separates Media and Babylonia. After the Zagrus there follows, above Babylonia, the mountainous country of the Elymaei and that of the Paraetaceni, and also, above Media, that of the Cossaei...*" (11.12.4); While he was explaining the limits of Media: "*...on the south by Apollioniatis, which the ancients called Sitacene, and by the mountain Zagrus, at the place where Massabatice is situated, which belongs to Media, though some say that it belongs to Elymaea...*" (11.13.6); See also Strabon 11.13.3, 11.13.8, 16.1.1, 16.1.8, 16.1.17; Isidore Of Kharaks (3) located the Zagros Mountain in the vicinity of the modern Serpol Zahab: "*From there to Chalonitis, 21 schoeni; with five villages, in which a station, and a Greek city, Chala, 15 schoeni beyond Apolloniatis. Then, after 5 schoeni, a mountain which is called Zagros, which forms the boundary between the district of Chalonitis and that of the Medes.*" (1 schoeni = ~5 km). Plinius the Elder described the Zagros as a mountain chain extending from the Armenia region to Persis, similar to the modern name: "*...Dabithac is a town there, adjoining to which is the district of Chalonitis, with the city of Ctesiphon, famous, not only for its palm-groves, but for its olives, fruits, and other shrubs. Mount Zagrus reaches as far as this district, and extends from Armenia between the Medi and the Adiabeni, above Paraetacene and Persis...*" (6.131.31).

[28] Rendered as "Chaboras" by Kiesling, "Choathras" by Stevenson, "Khoakhtras" in the Latin copy.

[29] Perhaps the Kavir Desert (Dasht-e Kavir) could be considered. However, it lies outside Media's territory. Additionally, it is clear that the text follows a sequential order. Equating Khoromithrene with the Kavir Desert would imply an abrupt geographical jump. Polybius (5.44.3) mentions a desert beyond Media's eastern border that separates Parthia from Media. This must be the Kavir Desert, which is beyond Media's eastern boundary.

[30] Greek "*Khora*": land, place, country, homeland, territory, space, area.

agreements, alliances, and friendships (Schmidt, 2006; Kızıl, 2013, p. 27), was being the protector of Eurasia's most important trade routes would be unsurprising. For merchants traveling along trade routes, security and protection were vital. Mithra's role as the "guardian deity of agreements" could symbolized an international order in such a context. Thus, the trade routes that began in Mesopotamia, passed through the mountain passes in the central Zagros, referred to by ancient authors as the Zagros (or Median) (Strabon, 11.13.8) Gate(s), into Media and then extended to Parthia - then to India and China -, might have been considered under Mithra's protection. At the very least, the section passing through Media might have been conceptualized in this way. In this context, it can be suggested that Khoromithrene corresponds to the main trade route extending from the vicinity of Kermanshah to Hamadan and then to the area around Tehran (Caspian Gates)[31].

A second possibility within this context is the route that, after passing through Khorramabad -where the road coming from Susa merged with an alternative route from Mesopotamia- continued through Borujerd, Arak, and Qom stations before reaching Tehran. The choice between these options would shift the locations of the three regions listed south of Khoromithrene in Ptolemaios' account by approximately 100-120 km in northwest-southeast direction. Among the three regions said to be located south of Khoromithrene (Sidikes or Thesidikes, Sigrianike, and Rhagiane), the location of Rhagiane is fairly certain and lies south of Tehran[32]. Sigrianike is most likely the Sigriane referred to by Strabon[33]. Although the exact location of Sigriane is unclear in Strabon's account, he stated that Sigriane was situated along the route of the Great Khorasan Road, which extended from the Zagros Gate to the Caspian Gates. Strabo also provided the length of this route, estimating it to be approximately 650 km (4100 stadia), a distance that closely matches modern measurements when following the route via the present-day highway[34]. Laurent stressed that Sigriane should be located in the vicinity of the modern city of Burucerd, which he identified with ancient Herakleia (Laurent, 1830, p. 286). This view

[31] There are two possible routes for this path. The first is Hamadan - Save - Tehran, and the second is Hamadan–Qazvin–Tehran. Marquart argued that the route most likely passed through Qazvin (Marquart, 1905, p. 23). Similarly, Henkelman and Jacobs (2021, p. 721, fig. 53.1) depicted the Royal Road extending from Hamadan to Tehran via Qazvin on the map they used.

[32] The name of Rhaga, one of the most important cities on the Great Khorasan Road, survives in today's Rey. It is believed that Rhaga corresponds to Qaleh Iraj, located approximately 30 km east-southeast of modern Rey. In its broader sense, the Rhagiane region refers to the fertile lands stretching from the vicinity of Rey to Qazvin, south of the Alborz Mountains (Schoff, 1914, p. 29). In a narrower sense, it denotes the surroundings of the city of Rhaga.

[33] Strabon, 11.13.8: "*Such is the nature of the country. As for its size, its length and breadth are approximately equal. The greatest breadth of Media seems to be that from the pass that leads over the Zagrus, which is called Medic Gate, to the Caspian Gates through Sigriane, four thousand one hundred stadia. The reports on the tributes paid agree with the size and the power of the country; for Cappadocia paid the Persians yearly, in addition to the silver tax, fifteen hundred horses, two thousand mules, and fifty thousand sheep, whereas Media paid almost twice as much as this.*"

[34] The distance from Serpol Zahab to Tehran via Kermanshah - Hamadan - Save is ~650 km; a route passing through Hamadan and Qazvin would be approximately ~690 km; A route bypassing the Kermanshah - Hamadan segment and instead following Khorramabad - Arak - Qom (or Save) would reach ~800 km. (These calculations are based on modern highways using "Google Maps"). In his book on Iran, written at the end of the 19th century, Curzon describes the caravan route from Baghdad to Tehran at that time as passing through Kermanshah, Hamadan, and Khanabad, with a total distance of approximately ~660 km (412 miles) (Curzon, 1892, pp. 50-51). Curzon also notes that during winter, caravans followed an alternative route, bypassing Hamadan - Save and instead turning east near Kangavar to reach Tehran via Qom (Curzon, 1892, p. 51 fn. 1). Schoff, in his annotated translation of Isidore of Kharaks, depicts a route passing through Hamadan and Save on his map (Schoff, 1914, p. 16, map 1). Henkelman & Jacobs (2021, p. 721 fig. 53.1) depicted the Royal Road extending from Ekbatana to the Caspian Gates via Qazvin on their map.

does not quite align with Strabon's mention. If the Great Khorasan Road passed near Burujerd, it would lengthen the route by about 50 km.

If the Sigriane (or Sigrianike) region needs to be matched with a region name mentioned in ancient texts, the most suitable candidate for this would be the "Sikris" (RINAP, Sargon II: 1 99, 1 110, 2 92, 4 45 etc.) region mentioned in Assyrian texts. According to Assyrian texts, the Sikris region must have been located in the Central Zagros. Recent studies on determining the routes of Assyrian kings' campaigns and locating the place names mentioned in the texts have made several suggestions regarding the region's location. These suggestions situate the region along or very close to the Great Khorasan Road stretching from the Zagros Gate (Serpol Zahab) to Hamadan[35]. Additionally, for Sagartia, we consider that the land of "Šaparda" (Rezaei et. al., 2023, p. 132; Alibaigi et al., 2023, pp. 84-86), mentioned alongside Sikris in Sargon's 6th Campaign, may be a more suitable candidate than Zikirtu and Zakruti, which appear in Assyrian texts. As for Sidikes (Sidika or Thesidikes), mentioned by Ptolemaios before Sigrianike, an appropriate candidate could be "Silaceni", one of the two minor principalities Strabon noted to be situated on the border of Elymais[36].

A second possibility regarding the region denoted by the term Khoromithrene is that, considering Mithra's epithet as "the lord / provider of vast cattle pastures" (Schmidt, 2006; Kızıl, 2013, pp. 33, 36, 38; Lahe, 2018, p. 490 & fn. 71), the term may refer to the central plateaus of Media, extending from the vicinity of Hamadan to the Alborz Mountains. These lands, which ancient writers emphasized[37] for their fertility, contained vast pastures suitable for livestock and horse breeding. In fact, these lands correspond to a region similar to the first possibility (as the Great Khorasan Road passes through these lands). Evidence regarding the connection of these fertile lands to Mithra, or more broadly to the Zoroastrian religion, can be found in Ammianus Marcellinus' History[38]. From this passage, we understand that the Magi -whom Herodotos identified as a tribe of the Medes (Herodotos, 1.101)- lived in the central and fertile lands of Media. Thus, these lands may have been referred to as Khoromithrene by Ptolemaios.

---

[35] For the positioning on the Great Khorasan Road between Asadabad and Behistun, see Medvedskaya, 1999, pp. 57-58; for two different positioning suggestions, around the modern city of Kerend or the modern cities of Sarab-e Harasam / Cheshmeh Mahi (the distance between the two cities is approximately 70 km), see Tourovets, 2015, p. 26, p. 28 Fig.4; for a suggestion situating it near the modern city of Kangavar, see Novotny & Firouzi 2023, p. 23; for a suggestion locating it near the modern city of Islamabad-e Gharb, see Rezaei et. al., 2023, p. 132. For earlier, less precise suggestions, see Novotny & Firouzi, 2023, p. 12 fn. 14.

[36] "*...Corbiane also is a province of Elymais. Sagapeni and Silaceni, small principalities, border upon Elymais.*" (Strabon, 16.1.18).

[37] "*...This, as well as Armenia, is an exceptionally good "horse-pasturing" country; and a certain meadow there is called "Horse-pasturing," and those who travel from Persis and Babylon to Caspian Gates pass through it; and in the time of the Persians it is said that fifty thousand mares were pastured in it and that these herds belonged to the kings... Further, we call the grass that makes the best food for horses by the special name "Medic," from the fact that it abounds there...*" (Strabon, 11.13.8). "*For all the royal herds of horses are in charge of the Medes, and they possess vast quantities of corn and cattle. It is difficult indeed to speak in adequate terms of the strength and extent of the district...*" (Polybius, 5.44.1-2). "*Those who dwell on the western side of the lofty mountain Coronus abound in fields of grain and vineyards, enjoy the fertility of a productive soil, and are rich in rivers and clear springs. Their green meadows produce a noble breed of horses, on which their chiefs (as the writers of old say, and as I myself have seen) when entering battle are wont to ride full of courage. These horses they call Nesaean. Therefore Media abounds in rich cities, in villages built up like towns, and in a great number of inhabitants; it is (to speak briefly) the richest residence of the kings.*" (Ammianus Marcellinus, 23.6.29-31).

[38] "*In these parts are the fertile fields of the Magi, about whose sects and pursuits—since we have chanced on this point—it will be in place to give a few words of explanation. According to Plato, the most eminent author of lofty ideas,*

A third possibility regarding the meaning of Khoromithrene, as argued by Marquart (1905, p. 24 fn. 4, p. 72), is that the term describes the Alborz Mountains. In Zoroastrian mythology, the sacred mountain Hara Berezaiti, located at the center of the world, was later identified with the mountain range south of the Caspian Sea and derived its name from there[39]. This mountain range is the dwelling place of Mithra[40] (Boyce, 2014). Therefore, this context is quite consistent with the content of the term. Marquart[41], who identified Ptolemaios' Khoromithrene with the Alborz Mountains, suggested that the region of Sigrianike, described in the text as being south of Khoromithrene, approximately corresponds to the territory of the present-day Qazvin province[42].

Considering Ptolemaios' logical approach in describing Media topographically and ethnographically, following a network-like pattern from northwest to southeast, choosing the first of the three possibilities mentioned above appears more reasonable. This is because Khoromithrene and the three regions listed south of it should represent the central part of Media. The subsequent Iasonius Mountain[43], the Dareitis region, the Ouadassians, and the Syromedia region, which is said to extend along the border of Persis, seem to indicate the lands southeast of Media's central part. The second possibility, as emphasized above, describes a region similar to the first possibility. The third possibility, though inconsistent with Ptolemaios' narrative logic, is highly compatible in terms of content. In this case, however, the central lands of Media would remain unmentioned. Finally, if, as in the first possibility, Khoromithrene is considered as the Great Khorasan Road and its route is extended through Qazvin, it would significantly overlap with the third possibility.

---

magic, under the mystic name of hagistia, is thepurest worship of the gods... Of what he had learned he communicated something to the understanding of the Magi, which they, along with the art of divining the future, hand on from generation to generation to later times. From that time on for many ages down to the present a large class of men of one and the same descent have devoted themselves to the service of the gods. The Magi also say (if it is right to believe them) that they guard on ever-burning braziers a fire sent down from heaven in their country, and that a small portion of it, as a good omen, used to be carried before the Asiatic kings. The number of Magi of this origin in old times was very small, and the Persian potentates made regular use of their services in the worship of their gods... But they gradually increased in number and became a strong clan, with a name of their own; they possessed country residences, which were protected by no great walls, and they were allowed to live in accordance with their own laws, and through respect for religion were held in high esteem..." (Ammianus Marcellinus, 23.6.32-36).

[39] Avesta: "Harā bərəzaitī", Middle Persian: "Harborz" (Eilers, 2014).

[40] Ahura Mazda built a residence for Mithra on the sacred mountain Hara Berezaiti, around which the stars revolve (Kızıl, 2013, p. 38).

[41] Marquart (1905, p. 24 fn. 4) stated that Khoromithrene could only be explained as Parakhoathras (i.e. the Alborz Mountains) mentioned in ancient sources. He referred to Parakhoathras as "Ptolemaios' Parkhoathras" in parentheses. However, Ptolemaios used Parkhoathras to describe to the mountain range that formed the border between Media and Persia and continued beyond Karmania (Ptolemaios, 6.2.3; 6.4.1; 6.5.1; 6.6.1). Strabon's Parakhoathras, on the other hand, clearly corresponds to the Alborz Mountains (Strabon, 11.8.1, 8; 11.12.4; 11.14.1).

[42] Marquart also suggested that the "Dastaba" region mentioned in Sassanian and Islamic period texts might correspond to the Sigrianike region (Marquart, 1905, p. 24 fn. 4). The exact location of Dastaba (Dastuva) remains uncertain. In Islamic sources, Dastaba appears both as a city and as a region (Le Strange, 1905, p. 220). It was likely a city situated between Hamadan, Ray and Qazvin. When defined as a region, however, it seems to have covered a larger area. Historical sources indicate that the Dastaba region was divided into two parts, with one belonging to the city of Ray (ar-Razi) and the other to Hamadan (al-Hamadhani) (Murgotten, 1924, pp. 4, 9, 13, 14). On the other hand, it is thought to have been located along the route leading from Ray to Azerbaijan, bypassing Qazvin (Le Strange, 1905, p. 220).

[43] Considering the coordinates given by Ptolemaios, it can be identified with the Karkas Mountains to the north of Isfahan.

Researchers' views on the location of Sagartia

Returning to the location of Sagartia, some researchers who have pondered this issue (Rawlinson, Sayce, Lecoq, Kuhrt, Junge, Eilers etc.)[44] tend to place Sagartia in eastern Iran based on Herodotos' accounts and the references found in Persian inscriptions. Other researchers, however, argue that it would be more accurate to search for the land of the Sagartians in the west of Iran, based on data of other sources (e.g., Assyrian inscriptions, the account of the Sagartia rebellion in the Behistun Inscription). The idea that Sagartia was located in the west of Iran and may be related to Zakruti[45] (or Zakrute), a city mentioned in Assyrian texts (during the reigns of Tiglath-pileser III and Sargon II) and situated in Media, was first proposed by Norris[46].

Then, in 1870, Lenormant took this view a step further. He proposed that the land of Zikirtu (or Zigirtu / Ziqirtu / Zikirta), one of the main targets of Sargon II's 8th Campaign, was the same as Zakruti and therefore Sagartia (Cited from Lenormant by Potts, 2014, p. 103). Shortly thereafter (1886), Tiele equated Zikirtu in the land of Manna with Sagartia. Tiele stated[47] that the people of Zikirtu, who were defeated by Sargon II, were forced to abandon their country, as described in the text[48]. Potts noted that later researchers referenced Tiele when discussing the connection between these two regions, as if Tiele were the first to propose it. He reported that this hypothesis (Zikirtu = Sagartia) was generally accepted among researchers[49]. Melikov also equated Zikirtu with Sagartia without any doubt[50].

---

[44] To east of the Kavir Desert, south of Parthia, and mostly desert lands (G.Rawlinson, 1873, pp. 11-12); the eastern neighbor of the Medes, possibly referring to the Kavir Desert (Sayce 1883, pp. 75, 386); the vicinity of present-day Yazd (Olmstead, 1948, pp. 34, 115); in the same region as G. Rawlinson, situated in eastern Iran south of Parthia (Lecoq, 1997, p. 140; pp. 14–15 Fig. 2); though Kuhrt made no definitive statement, she expressed her view using a map by Briant. The region south of the Kavir Desert and west of the Lut Desert, around the cities of Yazd and Zarand (Kuhrt, 2010, p. 139, Fig.5.1; p. 155, fn. 70); within the borders of present-day Kerman province (cited from Junge by Eilers, 2012); for other locations in eastern Iran, see Eilers, 2012.

[45] RINAP, Tiglath-pileser III: Annals Series A, B, and C Frgm._5 61, Annals Series B Frgm._2 42, 17 6, 35 ii 43', 39 18, 41 6', 47 o 30, 47 o 36; Sargon II 65 47, 117 ii 46, 117 ii 47.

[46] Potts stated that he could not find such a view in Norris's publications and that this information was conveyed by Delattre (Potts, 2014, p. 103)

[47] Tiele (1886, pp. 261, 265 & 261 fn. 1) suggested, based on the execution of Sagartian leader Ciçantakhma in Arbela following the Sagartia rebellion described in the Behistun Inscription, that Sagartian lands, as stated by Ptolemaios, were located east of the Zagros Mountains and extended as far as modern-day Erbil. However, he added that this occurred after the fall of Assyria (p. 261, fn. 1). Regarding the region known as Zikirtu during Sargon II's reign, Tiele proposed that it was an outpost of the Persians (whom he referred to as Iranians) in the land of the Sagartians and that, after their defeat by Sargon, some of them moved southward (p. 265). Marquart, supporting Tiele's view that there was a Sagartia in the vicinity of Erbil after the fall of Assyria, interpreted this as a reward granted to them by the Medes following their victory over Assyria (cited from Marquart by Potts, 2014, p. 105).

[48] "*...He gathered together all the people of his land and made (them) climb with (great) difficulty up distant mountains; their whereabouts have never been discovered. Moreover, (as for) him, his royal city Parda had no value in his eyes and (so) he abandoned the property of his palace and left town (lit.: "went outside"). He mobilized his horses and his battle troops and brought (them as) auxiliary troops to the aid of Ursâ (Rusâ), his ally....*" (RINAP, Sargon II, 65 79-91).

[49] Potts, 2014, p. 104. For references to some authors who have written about this hypothesis (Prašek, Herzfeld, Rigg, Minorsky, Zadok, Justi, Cameron, Young) and Potts' comments on them, see Potts, 2014, pp. 104-105, fn. 108, 109. Potts notes that Justi, in 1869, suggested based on the execution of the Sagartian leader Ciçantakhma in Arbela after the rebellion that Sagartia was located in northern Mesopotamia (as cited by Potts, 2014, p. 105). Melikov also mentioned researchers (Tiele, Hommel, Marquart, Prašek, König, Girshman, Herzfeld, Grantovskiy) who accepted the equivalence of Zikirtu = Sagartia and stated that this view was first proposed by Tiele (Melikov, 2010, p. 737).

[50] Melikov points to a very broad geography for Sagartia. He argued that these lands also included the territories inhabited by the Utians and Mycans, whom Herodotus listed within the 14th satrapy: "*The Asagarta satrapy, that is, Zigirtu, located in the region extending from the Lower Tigris Valley to the Caspian Sea, also includes the area inhabited*

Marquart noted that various nomadic tribes in Iran, as understood from ancient texts, could be encountered in different regions and suggested that the Sagartians might also have been part of such a distribution, and the Sagartia rebellion took place in western Sagartia near Arbela in Assyria[51]. Like Marquart, some researchers accept that nomadic communities in Iran lived scattered across different regions and that there was more than one Sagartia. One of these researchers, Brunnhofer, Brunnhofer (1893, pp. 68-70) emphasized the description of Sagartia as "*a peninsula on the Caspian Sea*" according to Stephanos of Byzantium[52], and, considering other written evidence, argued that the Sagartians, a nomadic equestrian people, lived in various regions of Iran (north, south, east, west), which would be entirely natural for nomadic populations[53]. Justi (1897) also considered the possibility of two Sagartias as one in the east (based on Herodotos' account) and the other in the west (based on Assyrian and Persian inscriptions). He argued that if this situation arose due to migration, then, in accordance with the chronological positioning of the evidence, the migration must have been from west to east rather than from east to west (cited from Justi by Potts, 2014, p. 106). Streck (1899) rejected the equivalence of Sagartia and Zikirtu and maintained that, as Herodotos indicated (most researches do not doubt that Herodotos' description refers to an eastern location), the Sagartians originated in eastern Iran. In addition, for another location of the Sagartians in the west, Streck, like Norris, argued that they should be associated with the city of Zakruti mentioned in Assyrian texts within Media (cited from Streck by Potts, 2014, pp. 106–107). Similarly, Prašek (1906) accepted the existence of two distinct Sagartias, stating that during the time of Darius, one was located east of Media (near present-day Yazd), while the other was in Assyria (with its capital at Arbela) (cited from Prašek by Potts, 2014, p. 106).

Additional Evidence Shedding Light on the Location of Sagartia

Jacobs, in his study examining the toponyms and ethnonyms found in documents such as the Persepolis Fortification Tablets (PFT), which recorded the travels and rations of individuals on state duty within the Persian Empire, emphasized that ethnonyms in these texts largely corresponded with the lists of satrapies found in Persian inscriptions and other ancient sources[54] (Jacobs 2017, pp. 12 & 32-33 Table 3-4). Jacobs (2017, pp. 13-14) suggested that the ethnonym "Arbelan"[55], which appears a few times in the texts, was used for the people of Sagartia, a co-

by the Mycians and Utii in the former Northwestern Media. Otherwise, Asagarta would have separated these peoples from the center of Media. The lands of the Asagarta satrapy (excluding the Assyrian provinces along the Lower Tigris) represent the territory of Lesser Media, which in the future would be known as Media-Atropatene." (Melikov, 2010, p. 744).

[51] Marquart, 1905, pp. 23-25, fn. 4; p. 183. Marquart suggested that there were two Sagartias, one in the east around Parthia and the other in the west around Erbil in the Northern Zagros (p. 174).

[52] "*Sagartia, a peninsula on the Caspian Sea. The name of the people is Sagartioi*" (Stephanos of Byzantium, S549.14)

[53] In his commentary, enriched with quotations from the Rigveda, Brunnhofer, following the information provided by Stephanos of Byzantium, suggested that the peninsula he referred to as Sagartia was located on the eastern shore of the Caspian Sea, around the Karabogaz Gulf peninsula in northwestern Turkmenistan (Brunnhofer, 1893, p. 73).

[54] Henkelman & Stolper (2009, p. 306) emphasized that Sagartia appears four times as a departure point and once as a destination in the Persepolis Fortification Tablets. However, they noted that no ethnonym corresponding to "the people of Sagartia" has been identified in the tablets published so far (as of that date, 26 ethnonyms had been identified in approximately 5,000 tablets, and a similar situation was noted for Areia / pp. 272-273). Based on this, Jacobs identified the ethnonym "Arbelan," mentioned in the tablets, as referring to the people of Sagartia.

[55] Arbelan workers in Persepolis: PF-NN 1001, PF-NN 2342, PF-NN 1739 (Henkelman & Stolper, 2009, p. 300; Jacobs, 2017, pp. 13-14). For foreign workers around Persepolis, see Henkelman et. al., 2023, pp. 230-233; Henkelman &

untry rarely mentioned in the tablets, and that this ethnonym should be matched with the toponym Sagartia[56]. Therefore, he concluded that Sagartia must have been located around Arbela. However, Jacobs cited Tuplin as a reference for the opposing view, noting that the Arbela mentioned in the texts might not be the one north of Assyria. Instead, Tuplin suggested that it would be more reasonable to consider it as a homonymous location in Parsa (Tuplin 2003, p. 362 fn. 26). Tuplin reasoned that, considering the routes described in the mentioned tablets (unless there was a specific reason for travelers to follow this route), Jacobs's proposed placement of Sagartia was not logical[57]. According to Henkelman & Stolper (2009, p. 300), there is no reason to assume the existence of two different places named Arbela (Harberan), as some researchers suggest. In the administrative structure of the Persian Empire, each satrapy had 3-4 sub-administrative units (provinces) (Henkelman, 2020, p. 213). Arbela, where Darius' palace was located (Strabon, 16.1.4), was also one of these (Henkelman, 2020, pp. 213-214; Henkelman & Jacobs, 2021, p. 723). Based on this, ethnonyms derived from certain sub-administrative units, such as "Arbelans" encountered in the PFT, might be understood as corresponding to the overarching ethnonym of the satrapy to which that administrative unit belonged[58] (Henkelman & Stolper, 2009, p. 275).

It is apparent that the available written evidence makes it challenging to draw satisfactory conclusions regarding the relationship between Sagartia and Arbela, the existence of multiple locations named Arbela, or the precise location of Sagartia. Nevertheless, in his extensive studies in recent years, Henkelman has argued that an analysis of the texts in the PFT, where Sagartia appears as either a departure or arrival point, suggests that Sagartia had no connection to Arbela or Western Media. Instead, its location should roughly be sought between Media and Parsa (Persis), and -also citing Ptolemaios- it should be placed to the east of the central Zagros mountain range, that is, in central Iran[59] (Henkelman, 2020, p. 216). In another study led by Henkelman, considering two tablets of the PFT (documenting the journeys of Karkiš [Henkelman, 2010, pp. 704-713], the satrap of Karmania -possibly Gergis mentioned in Herodotos 7.82- who traveled twice from Sagartia to Carmania with a large army [Henkelman & Stolper, 2009,

Stolper, 2009, 304-322. Henkelman & Stolper (2009, p. 300) stated that the Arbelan workers are mentioned three times in the PFT (^{HAL}kur-taš ^{HAL}har-ber-ra-an) and that they are given with a "personal determinative" (HAL) rather than a "locative determinative" (AŠ), and that, so far, the name Arbela has not appeared as a place name in the tablets.

[56] Sagartia to Elam (via Parsa): PF-NN 2040; Sagartia to Kerman (via Parsa) (or and vice versa): PF-NN 2261, Fort. 0472-101, Fort. 11811; Sagartia to Persepolis: PFa 31; to Sagartia: PF 1501 (Henkelman, 2008b, p. 120 fn. 266; Henkelman & Stolper, 2009, p. 306, p. 274 fn.8; Jacobs, 2017, p. 11 fn. 43; Henkelman, 2020, p. 216 fn. 39; Henkelman et. al., 2023, pp. 239-240).

[57] Tuplin cited Jacobs' 1994 publication regarding his view. Tuplin argued that if Sagartia were located in the west, as Jacobs proposed in Erbil (or even east of Zagros as suggested by Ptolemaios), there should not be a travel tablet (PF-NN 2040) in the Persepolis Records for individuals traveling from Sagartia to Susa (Tuplin, 2003, p. 362 fn. 26). Henkelman noted that the group traveling from Sagartia to Susa carried an authorization from the king and obtained barley supplies from the city of Zanana (a place likely in the west of Persepolis) (Henkelman, 2008b, p. 120 fn. 266; p. 486 fn. 1113).

[58] According to them, Parikanians might correspond to Arakhosians, Hattians and Arbelans to Assyrians, and Makians to Arabs (Henkelman & Stolper, 2009, p. 275).

[59] Henkelman also proposed that the administrative center of Sagartia was a place named Šurauša/Šaušša (and perhaps Šaušaka). He referenced an upcoming publication, titled "*This Wide Earth with Many Lands in It*", in which he would examine this hypothesis and the possible location of Sagartia in greater detail. In a 2023 article co-authored by Henkelman, Kaniuth, and Mohammadkhani, it was again stated that this topic would be addressed in the same publication. As of the time this article was written, the mentioned work had not yet been published. For the connection between Šurauša/Šaušša and Šaušaka, see Henkelman, 2010, p. 710 fn. 162.

p. 302]) and various pieces of evidence, it was emphasized that the most suitable location for Sagartia, situated between the satrapies of Media and Parsa, was in the plain surrounding modern-day Isfahan (Henkelman et. al., 2023, pp. 230-233). The city of Kabaš (likely corresponding to Gabae / Gabene in ancient texts)[60], mentioned in the PFT as a place supplying animals to traveling groups, was likely located on the route from Media and Sagartia to Kerman and Parsa (Persepolis) (Henkelman, 2008a, p. 311; Henkelman, 2008b, p. 119 fn. 266; Henkelman, 2010, p. 707, p. 718 fn. 195). Based on the information in the tablets, Henkelman suggested that Kabaš should be located near modern Isfahan (Henkelman, 2008a, p. 311; Henkelman, 2010, p. 707 fn. 151). Accordingly, based on Henkelman's views, it can be inferred that Sagartia must have been situated west of Isfahan, on the route to Media (to Ekbatana).

Sargon's 8th Campaign and the Land of Zikirtu

The geographical target of the renowned 8th campaign conducted by Assyrian King Sargon II in 714 BCE was northwestern Iran. The main political objective of the campaign was to curb the expansion of the Urartian Kingdom around Lake Urmia and to prevent its alliance with the regional powers. Thus, one of the secondary goals of the campaign was to punish the land of Zikirtu, which had allied itself with Urartu (although Sargon stated at the beginning of the campaign that he directed his course toward Zikirtu and Andia), and to "persuade" other regional powers to accept Assyrian dominance. The campaign was recorded in a letter dedicated "To the Father of the Gods, Aššur" written by the king's chief scribe, Nabû-šallim-šunu, son of Harmakki. Besides being a significant military operation of the Assyrian Empire, this campaign provides valuable insights into the geographical, military, and political landscape of the period (Çilingiroğlu, 1984, p. 1). While the text details the route followed by Sargon during the campaign and the localization of the conquered regions, the exact locations of these places remain a subject of debate, informed by the geographical references in the text and modern research.

Departing from the royal city of Kalhu, Sargon crossed the Upper Zab River with his army and passed through the Kullar Mountains in the land of Zamua (Lullumi). In the region of Sumbi, he inspected his troops and completed his preparations. Leading his army "toward the mountains for the third time", Sargon set his sights on the lands of Zikirtu and Andia. With a poetic narrative describing his passage over mountains, hills, rivers, and river valleys, Sargon reached the region of Surikaš, a part of the Mannaean Kingdom, bordering the lands of Karalla and Allabria (Çilingiroğlu, 1984, pp. 2-4; RINAP, Sargon II 065 6-32). Upon hearing this, the Mannaean king Ullusunu, along with his entourage, arrived at Sinihini, a border fortress of the kingdom, to meet Sargon and declare his allegiance to him. From there, Sargon advanced through the land of Allabria to Parsuaš, where he received tributes from kings of various lands / regions, including the Medes, as a sign of their allegiance (Çilingiroğlu, 1984, pp. 4-6; RINAP, Sargon II 065 32-51). After leaving Parsuaš, Sargon proceeded to Missi, a region of Manna, where King Ullusunu welcomed him at the fortress of Sirdakka (Zirdiakka). After various ceremonies, Sargon received tributes and declarations of allegiance from a delegation of rulers, including those from the land of Gizilbunda, and then departed (Çilingiroğlu, 1984, pp. 6-7; RINAP, Sargon II 065 51-75).

[60] Henkelman, 2008a, pp. 310-312. Henkelman referenced the city named Gabene as recorded by Ptolemaios (6.2.13). However, when examining the coordinates given by Ptolemaios for this city (87°00' - 37°30'), it becomes clear that it was situated west of Ekbatana (88°00' - 37°45' / 6.2.14). Therefore, Kabaš, as mentioned by Henkelman, cannot be the same place as Ptolemaios' Gabene.

Having completed his preparations, Sargon set out to punish Zikirtu and Andia, one of his targets. After a journey of "30 *beru*"[61] (~180 km) between the lands of Manna, Bit-Kapsi, and the Medes, he arrived at Panziš, a fortress positioned against Zikirtu and Andia. From there, Sargon crossed the Ištaraurâ River and entered Aukane, a region of Zikirtu. Seeing Sargon's approach from afar at Mount Uašdirikka, Mitatti of Zikirtu gathered his people and fled to the distant mountains in fear. Simultaneously, he sent his troops to support Urartian King Rusa. Later, Sargon destroyed the 13 fortified cities[62] and 84 settlements of Zikirtu. To fight King Rusa of Urartu, Sargon advanced from Aukane to Uišdiš, a region in Manna captured by Rusa (Çilingiroğlu, 1984, pp. 7-8; RINAP, Sargon II 065 79-91). The distance between the two mentioned regions is unclear. Sargon attacked the Urartian army, which was waiting for battle on the great Uauš Mountain with their allies, and inflicted a heavy defeat. The allied army scattered, and Mitatti and surrounding kings fled. Sargon pursued them for "6 *beru*" from Mount Uauš to Mount Zimur, "the jade mountain". In his letter, Sargon stated that he halted his march towards Zikirtu and Andia and turned his direction to the Urartian territories, claiming that he destroyed many cities in Uišdiš (Çilingiroğlu, 1984, pp. 8-11; RINAP, Sargon II 065 91-167). Sargon, who left Uišdiš, returned to his country by capturing many cities on his way, gaining spoils, and plundering their lands in a way that would break the power of Urartu (Çilingiroğlu, 1984, pp. 11-25; RINAP, Sargon II 065 167-426).

Opinions on the Route of Sargon's 8th Campaign and the Location of Zikirtu

Although the text describing Sargon's 8th Campaign is quite detailed, the place names and the route of the campaign mentioned in the text are still under debate[63]. For the direction of the campaign, very different routes have been proposed, as well as widely divergent location suggestions for some place names[64] (Muscarella, 2012, pp. 7-8). Muscarella has rationally classified the views of researchers who have expressed opinions on the route Sargon followed after heading towards Urartu: According to him, all perspectives can be divided into two main categories, "Short Route" and "Long Route". The Short Route states that the campaign remained around Lake Urmia and did not extend to Lake Van. The Short Route has two subcategories. The first involves circumnavigating Lake Urmia starting from the east[65]. The second involves starting from the south of Lake Urmia, following only the western shores of the lake, and then heading south towards Assyria[66]. The Long Route claims that the campaign visited both Lake Urmia and Lake Van. Like the Short Route, the Long Route also includes two subcategories. The first extended as far as the vicinity of Lake Van[67], while the second completed the campaign by circling Lake Van as well[68].

[61] *Beru*: a two-hour journey, approximately 1 league or farsakh or ~6 km.
[62] Though the text mentions the destruction of 12 fortified cities, the names of 13 cities are listed (RINAP, Sargon II 065 87-89).
[63] See Riggi 1942, pp. 130-138; Wright, 1943, pp. 173-186; Levine, 1977, pp. 135-151; Çilingiroğlu, 1977, pp. 235-251; Zimansky, 1990, pp. 1-21; Muscarella, 2012, pp. 4-9; Kroll, 2012, pp. 11-17; Pınarcık, 2014, pp. 39-53; Tourovets, 2015, pp. 21-33 etc...
[64] For a brief discussion of the views of researchers who have expressed opinions on the route of the campaign, see also Kroll, 2012.
[65] Researchers supporting this view: Piotrovskiy, Burney, Van Loon, Çilingiroğlu, Selim & Belli, Mayer, Zimansky, Liebig, Reade, Kroll (Muscarella, 2012, p. 7).
[66] Researchers supporting this view: Rigg, Muscarella, Levine, Salvini (Muscarella, 2012, p. 8).
[67] Researchers supporting this view: Thureau-Dangin, Wright, Çilingiroğlu, Van Loon, Kleiss (Muscarella, 2012, p. 8).
[68] Researchers supporting this view: Thureau-Dangin, Piotrovskiy, Burney, Çilingiroğlu (Muscarella, 2012, p. 8).

Although the narrative of Sargon's 8th Campaign and the supporting descriptions in other Assyrian texts help to establish the historical geography of northwestern Iran at that time to a certain extent, it is a fact that researchers who have pondered this subject have struggled considerably. This is clearly reflected in the vastly different location suggestions for the mentioned regions and topographical features. Nevertheless, it is possible to propose a narrowed geographical area for the location of Zikirtu, which is one of the focal points of this study. One of the determining points for the location of that country is Mount Uauš, mentioned in the text of the 8th Campaign. Most researchers agree on identifying that mountain with present-day Mount Sahand. According to Sargon's narrative, that mountain is located in the Uišdiš region, which is a region of Manna and was captured by the Urartian king Rusa. Sargon crossed into Uišdiš after plundering Aukane region of Zikirtu. Although the distance between these regions is not specified, it can be assumed that Aukane was adjacent to Uišdiš. Therefore, as supported by many researchers, it would be reasonable to position Zikirtu in the lands east of Mount Uauš (Sahand).

It is understood that Zikirtu and Andia, mentioned together with it, were regions of Manna or semi-independent territories under a certain dependency on Manna (Çilingiroğlu, 1984, p. 7 fn. 25; Hejebri Nobari & Mollazadeh, 2004, p. 88). Archaeological research conducted in the last 50 years has revealed some material cultural elements attributed to the Kingdom of Manna in the southern vicinity of Lake Urmia, including the basins of the Zerrineh (Cıgatı / Çağatay / Jighati River), Simineh (Tatao / Tatavi / Tatahu River), Mahabad (Sablagh River) rivers and possibly the Little Zab River (Hassanzadeh, 2022, pp. 20-36). It can be stated that the western border of Manna was the Zagros Mountains, while its southern and eastern borders were the valley of the Kızıl Özen River (Hejebri Nobari & Mollazadeh, 2004, pp. 88-90; Hassanzadeh, 2022, p. 14). Sargon stated that he left Parsuaš and reached Missi, a region of Manna, and then the Sirdakka fortress there. It would be logical to assume that this region was in the southernmost lands of Manna. Therefore, this region should be positioned around or north of modern Bijar (Bicar) or near modern Takab (Tikan Tepe) (Hejebri Nobari & Mollazadeh, 2004, p. 89 map 1; Hipp, 2014, p. 775; Hassanzadeh, 2022, p. 20 fig. 1). Two archaeological sites in the vicinity can be suggested for the location of Sirdakka fortress. The first is the fortress of Ghamchi-Khay (Ghamchoghay / Qamchqay) (Hassanzadeh, 2022, p. 29), approximately 30 km north of Bijar. The other is the Zendan-e-Soleyman (Hassanzadeh, 2022, p. 23) archaeological site. This location corresponds to the scene described in which rulers from the land of Gizilbunda (as well as Kitpat and Appatar[69]) presented their tributes and declarations of allegiance to Sargon at the fortress of Sirdakka. For it is stated in the text that the Gizilbunda extended like a border between the Mede and Manna territories. Associating Gizilbunda with the valley of the Kızıl Özen River seems plausible. Departing from Sirdakka, Sargon traveled approximately 180 km to reach the fortress of Panziš at the border of Zikirtu. Two suitable routes can be suggested for this journey. The first involves following the valley of the Zerrineh River. The second involves moving east-northeast, passing near modern Zencan, following the Zencan River, and progressing northwest through the confluence of the Kızıl Özen and Zencan rivers[70] (Tourovets, 2015, p. 30). This is also consistent with the statement in the campaign text: "*I marched furiously a*

[69] Wright noted that Herzfeld identified Appatar with the town of Abhar, located between Kazvin and Zencan, and associated Kitpat with Kazvin (Wright, 1943, p. 179 fn. 33).

[70] Furthermore, the Kızıl Özen valley can be followed directly without going up to the Zanjan River valley; in Assyrian texts, it is seen that a similar route (Parsua - Missi - Gizilbunda - Bit-Kapsi) was followed by Šamši-Adad V (Hipp, 2014, pp. 775-776).

distance of thirty leagues between (the territory of) the land Mannea, the land Bīt-Kabsi, and the land of the powerful Medes" (RINAP, Sargon II 065 75). In this context, the views (Reade, 1979, p. 180[71]; Hipp, 2014, p. 773; Babazadeh et. al., 2024, pp. 61-62) on identifying Bit-Kapsi with the modern city of Qazvin and its surroundings (although its western border is uncertain) gain meaning. Whichever route he used, the given distance suggests that Sargon aimed to reach a region approximately south of modern Hashtrud, towards the upper streams of the Karangu River, which aligns with Wright's (1943, p. 180 fn. 39) proposal[72] decades ago for the location of Zikirtu, situated in a roughly 60 km arc encompassing the south and east of Mount Sahand. Nevertheless, following the Zerrineh River valley may be a more suitable route both for the security of the army's march and -as understood from the text- to approach Zikirtu from the west.

One reason Sargon sought to punish Zikirtu may have been its alliance with Urartu, but another reason must have been Zikirtu's strategic location. It would be reasonable to assume that Zikirtu was situated along the routes of the Great Khorasan Road, which passed through Zencan and Miyane to reach eastern Anatolia via Tabriz, and extended through Miyane-Miandoab (Goşaçay), crossing south of Lake Urmia and through the lands of Manna to connect to the Assyrian heartland. Therefore, we can propose that the location of Zikirtu lay in the valleys of the Karangu (Qaranqu), Aydoğmuş (Aydughmush), and Şahar (Shahr) rivers, in the lands extending from east of modern Miandoab and Heştrud to Miyane, south of the Bozkuş Mountains. Thus, Zikirtu, considering the Urartian presence in the Acı (Aji / Talkheh) Çay valley between the Sabalan and Bozkuş mountains, would be located in a position compatible with the texts, as a region bordering Urartu in the north and Manna in the west.

We acknowledge that the most suitable of the aforementioned route proposals for the 8th Campaign, in accordance with the text, is the route supported by researchers such as Zimansky and Kroll, which is the Short Route, involving circumnavigating Lake Urmia from the east, crossing to its west, and then returning to Assyria. Accordingly, it can be suggested that Sargon fought with the army of Urartu and its allies east of Mount Sahand (Uauš), in a location west-northwest of modern Hashtrud. Mitatti, having accepted defeat, likely fled east-southeast towards his own lands, and Sargon pursued him for a while (6 *beru*) (RINAP, Sargon II 065 145). Realizing that Sargon would not be able to catch Mitatti or that it would be a futile effort, he stated, "*I discontinued my campaign to the lands Andia and Zikirtu, my (original) destination, and I set out for the land Urarṭu...*" (RINAP, Sargon II 065 162) and turned towards Urartu (northwest), advancing towards the great fortress Ušqaya, which guarded a pass on the border of Urartu (RINAP, Sargon II 065 167-168). This advance is the subject of another study.

Finally, it is appropriate to convey the views of some researchers regarding the location of Zikirtu in relation to this section. Thureau-Dangin, one of the first researchers to express an opinion on the campaign route, placed Aukane on the southeastern slopes of Mount Sahand and positioned Zikirtu starting from the eastern part of the mountain (the sources of the Karangu River) extending southward to the Aydoğmuş River valley[73]. Herzfeld suggested that Zikirtu

[71] Although Reade identified the area between Qazvin and Zanjan as Gizilbunda, it may be more accurate to identify that region as Bit-Kapsi.
[72] Although Wright drew the route of the 8th Campaign very differently and placed Aukane further south, around the modern city of Shahindej, he ultimately located the core region of Zikirtu in the lands mentioned above.
[73] For Thureau-Dangin's map, see Muscarella, 2013, p. 372 fig. 1.

extended between the modern cities of Tabriz, Miyane, and Ardabil (Herzfeld, 1968, p. 243). Melikov noted that Herzfeld's view was supported by researchers such as Aliyev, Diakonov, and Kashkai, who also localized Zikirtu around Miyane and Ardabil (Melikov, 2010, p. 739). Melikov also shared Grantovski's suggestion, conveying his view that the territory of Zikirtu extended east of Lake Urmia to the Bozkuş Mountains (Melikov, 2010, p. 738). Similarly, Nobari and Hassanzadeh, agreeing with Diakonov's views on the locations of Zikirtu and Andia, placed Zikirtu in the Miyane region and Andia to the east of Zikirtu, in the Sefid River valley and along the western foothills of the Alborz Mountains (Hejebri Nobari & Mollazadeh, 2004, pp. 88, 90 & 89 fig. 1; Hassanzadeh, 2022, p. 20 fig. 1). Reade, based on an innovative schematic diagram he created while considering Assyrian campaigns in the Iranian geography, placed Zikirtu in his map east of Mount Sahand, in the valley between the Sabalan and Bozkuş mountains (Reade, 1995, pp. 34-35 fig. 3-4). Kroll also accepted this view and noted that it was supported by Fuchs as well (Kroll, 2012, p. 13). Zimansky (1990, p. 14), who analyzed Sargon's campaign from a logical perspective, also suggested that Zikirtu must be located east of Mount Sahand. Tourovets (2015, p. 31) proposed that Zikirtu and Andia extended along fertile lands from the south-southeast of Mount Sahand to Miyane. Researchers who argued that the route of the 8th Campaign passed east of Lake Urmia naturally placed Zikirtu in the lands east of Mount Sahand. Within this group, Wright can be considered an exception as he sought Aukane in the mountainous areas east of the Zerrineh River valley. Wright (1943, p. 180 fn. 39) proposed that Zikirtu extended in a broad arc of approximately 60 km encompassing the southern and southeastern parts of Mount Sahand[74]. He also clearly located many toponyms mentioned in the text[75].

Researchers who advocate for the Short Route and the path following the southern and western shores of Lake Urmia tend to inevitably place Zikirtu in the Zerrineh River valley. One of them, Levine, stated that there were not enough clues to propose a view on the location of Zikirtu, but that it should still have a location in the Zerrineh River valley (Levine, 1973, p. 115)[76]. Çilingiroğlu, although one of the researchers supporting the Long Route, proposed several possibilities for Zikirtu's location, including the northeast of modern Saqqez, the southern shores of Lake Urmia, and east of modern Miandoab (Çilingiroğlu, 1977, p. 242 fn. 39; Çilingiroğlu, 1984, p. 3 fn. 7). Salvini (2006, p. 10) also proposes the vicinity of Miandoab, probably south of Lake Urmia, for Zikirtu. Although Muscarella did not suggest a direct localization for Zikirtu, he argued that the Short Route and route were limited to the southern and western parts of Lake Urmia (Muscarella, 2012, pp. 6-8; Muscarella, 2013, p. 380 fig. 3). Thus, it is highly probable that he placed Zikirtu in the south of Lake Urmia. Although Rigg does not state a clear view on the location of Zikirtu, it is seen from the route he proposes for the campaign that he considers a location for Zikirtu in the south or southwest of Lake Urmia (Rigg, 1942, pp. 133-134).

[74] On the other hand, the locations he indicates for Parda, the capital of Zikirtu, and Aukane extended far beyond the southern direction of the 60 km arc he mentioned. See footnote below. Wright also proposed that Andia extended further north and east of Zikirtu (see same footnote).

[75] For the proposed present-day locations of the toponyms mentioned in the text and the part of the expedition concerning Zikirtu and the route drawn by Wright, see Wright, 1943, pp. 180-183.

[76] In his 1977 publication, Levine placed Zikirtu between the north of the modern city of Bijar and the Saruq River valley on his map. This is also south of the lands Wright proposed for Aukane. For the map, see Muscarella, 2013, p. 379 fig. 2.

Discussion: Were Sagartia and Zikirtu the Same Place?

Following the decipherment of the Behistun Inscription, researchers began proposing that Sagartia, one of the rebellious countries mentioned in the inscription, might be the same as Zikirtu, a land mentioned in Assyrian texts. For over a century, most researchers working on this topic seem to have more or less accepted the equation Sagartia = Zikirtu. Additionally, efforts have been observed to separately associate both Sagartia and Zikirtu with Zakruti, a city likely located in the Central Zagros region, as mentioned in Assyrian texts. Some researchers who equate Sagartia with Zikirtu have attempted to bring the two geographically closer (or even merge them) in their proposed locations. Others, considering references from various sources, have accepted that while these two lands might occupy different geographical locations, they represent the same ethnic community. To frame this tendency within a logical context, hypotheses have been constructed suggesting that the same people were dispersed across several regions or that they migrated during different periods in history.

The location of the land of Zikirtu mentioned in Assyrian texts is relatively clear. Although there are differing opinions on the route of Sargon's 8th Campaign around Lake Urmia, there is no dispute that Zikirtu was located near Lake Urmia; or, more broadly defined, in northwestern Iran. In contrast, the suggested locations for Sagartia span almost all of Iran. Researchers who consider Herodotos' accounts of the satrapies established by Darius tend to place Sagartia toward the east of Iran. This tendency is influenced by the assumption that the peoples listed alongside the Sagartians must have been neighboring communities. However, Herodotos himself noted that, during the formation of the satrapies, sometimes non-neighboring peoples were grouped under the same administration. Therefore, there is no valid justification for placing Sagartia in eastern Iran solely based on Herodotos' accounts.

On the other hand, there is no evidence to justify envisioning multiple Sagartias and relocating this people from one place to another solely based on Herodotos' statement that the Sagartians were a nomadic pastoral tribe. Of course, this does not mean that such a possibility should be dismissed entirely. Indeed, many ancient sources contain information about various peoples appearing in different regions. Likewise, ancient texts also attest to large-scale population transfers in antiquity. However, even if we accept that the Sagartians were a nomadic and migratory people, it is questionable whether the people of Zikirtu shared this characteristic. Sargon reported that he destroyed 12 (possibly 13) fortified cities and 84 settlements in the Aukane region of Zikirtu alone. This does not align well with the lifestyle of a nomadic people. As Tiele suggested, the idea that some of the Zikirtu people, fleeing in fear from Sargon, moved south and then migrated to the region later called Sagartia, goes no further than a nice piece of fiction. The fleeing people of Zikirtu most likely moved eastward or northward (and presumably returned after the danger had passed). Moreover, the sudden adoption of a nomadic lifestyle by these people is also not easily accepted.

According to the information provided by Darius in the Behistun Inscription, Sagartia was located in Media. He used the expression "*This (is) what has been done by me in Media.*" after the suppression of Ciçantakhma's rebellion and the impalement of the rebel in Arbela. Darius' this statement and the rebel leader's claim of Mede origin in the inscription are a clear obstacle to locating Sagartia near the eastern provinces. While Herodotos' unclear statement about Sagartia's location appears to have been given undue importance, Darius' far clearer declaration seems to have been given less attention. Attempting to reconcile the geographical references in

these two sources by assuming multiple Sagartias and explaining the situation through a migration from east to west is not a particularly rational approach. If a migration must be hypothesized, considering the chronology, as Justi emphasized, it should be from west to east. However, there is not the slightest piece of evidence to support this. On the other hand, the impalement of the rebel in Arbela remains an important problem that has not yet been resolved.

Centuries after the accounts of Darius and Herodotos regarding Sagartia and the Sagartians, Ptolemaios provided perhaps the clearest information about the location of Sagartia. According to Ptolemaios, Sagartia was located in Media, which he described using a rational method by providing coordinates and listing various toponyms and ethnonyms. Ptolemaios described Media systematically, beginning from its northwest and mapping it like a network. The region where he concluded his description corresponds to the southeastern part of Media. According to him, Sagartia laid east of Zagros. However, Ptolemaios' definition of Zagros differs from the modern understanding. He identified the northern portion of what we now call the Zagros mountain range as Khoathras; and the mountain he described as the Zagros was most likely the mountain massif where peaks such as Kuh-e Takht and Kuh-e Shahu are located, northeast of the pass (Patagh Pass) near the modern city of Serpol Zahab, which was probably described by ancient authors as the Zagros (Median) Gate (or Gates). Therefore, based on his description, Sagartia should be sought within or around the triangle formed by modern-day Kermanshah, Hamadan and Sanandaj. Khoromithrene, which Ptolemaios mentioned after Sagartia and stated extended as far as Parthia, must be the Great Khorasan Road. Marquart, very fittingly based on the term's meaning, equated Khoromithrene (likely meaning the Land of Mithra) with the Alborz Mountains. However, had Marquart been correct, one would expect Ptolemaios to emphasized Khoromithrene earlier in his listing -specifically when mentioning the peoples who lived in or around the Alborz Mountain- prior to referencing Sagartia. On the other hand, Marquart's proposal that Sigrianike -one of the three regions Ptolemaios names to the south of Khoromithrene- may correspond to the area known in Sasanian and Islamic sources as Dastaba, is noteworthy. Dastaba extended between Ray and Hamadan during those periods. Sigriane, which Strabon said was on the road leading from the Zagros Gate to the Caspian Gates, must be the same as Ptolemaios' Sigrianike. Therefore, from this perspective, Marquart's identification of Sigrianike with Dastaba seems accurate. Another alternative for this region could be the Sikris mentioned in Sargon II's 6th Campaign. Additionally, the land of Šaparda in the text of that same campaign seems a more suitable candidate for Sagartia than Zikirtu in the text of the 8th campaign.

Perhaps the most reliable evidence regarding the location of Sagartia can be found in the Persepolis Fortification Tablets. These tablets briefly document groups traveling within the empire whose rations were supplied by the state. Among the tablets compiled to date, it has been determined that Sagartia is mentioned as a starting or destination point of travel -six times- in tablets dating back to the reign of Darius. It has been observed that Karkiš, the satrap of Karmania during that period, traveled multiple times with a large army from Sagartia to Kerman (via Parsa). Henkelman, one of the leading researchers in this field, considering the other relevant tablets as well, argued that Sagartia was located along the route from Media to Parsa and Karmania. According to him, along this route, there was a ration-supply station called Kabaš, which should have been located near modern Isfahan. Therefore, it would be logical to assume that Sagartia was on the road extending from the west of Isfahan towards Media. Henkelman also emphasized that a Sagartia situated west of Isfahan would correspond with the location

assigned to the region by Ptolemaios. Although we do not agree with this view, it is possible to reconcile both proposed locations to some extent. Another discussion on this matter revolves around the information in one of the aforementioned tablets. That tablet (PF-NN 2040) contains information about a group traveling from Sagartia to Elam via Parsa. If this route was a regularly used one, then a western location for Sagartia (such as in western Iran or near Erbil) becomes implausible. Tuplin, who commented on this issue, argued that unless the group had a special reason, passing through Persepolis on their way from a Sagartia in the west to Elam would unnecessarily lengthen the journey. This viewpoint is quite logical. Because, there were much shorter routes to reach Elam from Sagartia where in the west as Ptolemaios reported or as suggested by some researchers. Traveling via Parsa would considerably extend the route several times over. However, such a tablet is unique; there are no other examples; and perhaps, as Tuplin stated, the traveling group had special reasons to pass through Parsa. Thus, it is clear that more tablets containing similar routes are needed to draw a definitive conclusion.

The available information and findings for determining the location of Sagartia are both scarce and -as scarce as they are- complex and contradictory. Therefore, establishing a definitive location is quite challenging. Nevertheless, based on the points discussed above, we can broadly suggest an area extending as a wide band of approximately 450x50 km in a northwest-southeast direction, from the modern cities of Sanandaj and Kamyaran to the cities of Isfahan and Shahrekord. If we disregard the document containing information about the group traveling from Sagartia to Elam, it would be logical to search for Sagartia in a region located within (or the vicinity of) the modern Sanandaj - Kermanshah - Hamadan triangle. Otherwise, it would be necessary to shift its proposed location eastward toward Isfahan. Until more documents emerge confirming the mentioned route, we prefer a western location. Perhaps, like researchers who attempt to explain the naming of different geographically distinct areas with the same name through migration in the chronological process, proposing that Sagartia shifted westward from the time of Darius to the time of Ptolemaios could also be an option for resolving the issue.

In conclusion, whether in a broad or narrow sense, the location proposal we have provided above is sufficient to reach a clear conclusion for the objective of our study. That is, in our opinion, there is no connection between Sargon's Zikirtu and Darius' Sagartia. The peoples lived in those regions were not the same. Furthermore, while we maintain that Sagartia had no relation to the city called Zakrute mentioned in Assyrian texts, we argue that, considering the location of Zikirtu, Sagartia was geographically closer to Zakrute than to Zikirtu.

Conclusion

To more clearly convey the opinions we have put forward in the main text and discussion section of our study, within the context of our study's main objective and scope, we find it appropriate to list them in points:

1- There is no justification for assuming the existence of a Sagartia located in eastern Iran based on the interpretation of Herodotos' accounts concerning Sagartia.

2- Sagartia must have been located within the borders of Media.

3- There is no evidence to support the existence of more than one Sagartia or that such a notion resulted from migratory movements.

4- We do not consider it likely that there was a Sagartia located around Arbela (modern Erbil), north of Assyria. However, the reason why the Sagartian leader was impaled in Arbela remains an unresolved issue.

5- We believe that the most suitable location for Sagartia could be found in a region located within (or the vicinity of) the modern Sanandaj - Kermanshah - Hamadan triangle.

6- Nevertheless, considering the findings obtained from the Persepolis Fortification Tablets, we do not rule out the possibility that the proposed location of Sagartia might shift toward modern Isfahan. As long as the tablet describing the route "Sagartia to Elam via Parsa" (PF-NN 2040) remains a single and unique example, we argue that the information found in the other tablets does not undermine the location proposed in the above item.

7- Zikirtu must have been clearly located in the lands southeast and east of Mount Sahand, east of Lake Urmia, possibly extending as far as modern Miyane.

8- Therefore, we believe that Darius' Sagartia and Sargon's Zikirtu were not the same places and were even quite distant from each other.

9- The land of the Sagartians mentioned in the Behistun Inscription is not related to the land of Zikirtu or the city of Zakruti referred to in the Assyrian texts. However, considering the location of Zikirtu, we can state that Sagartia and Zakruti are situated closer to each other (near the Central Zagros region) than to Zikirtu.

10- It is understood that the people of Zikirtu were a sedentary population with a significant number of fortified cities and numerous settlements. If we take Herodotos' description of the Sagartians as a nomadic people to be accurate, then we can assert that these two peoples were not the same. The idea that the people of Zikirtu, after fleeing the devastation of the Aukane region by Sargon, later migrated south (or elsewhere) and transformed into the nomadic Sagartians seems to be an improbable proposal.

BIBLIOGRAPHY

Ancient Sources:

AMMIANUS MARCELLINUS, *History*, translated by John Carew Rolfe (1859-1943), from Ammianus Marcellinus With An English Translation, Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1935-1940 (Online Access - 30.12.2024) https://topostext.org/work/493

DIODORUS SICULUS, *Library*, Books 8-32 translated by Charles Henry Oldfather (1887-1954), from the Loeb Classical Library edition of 1933. (Online Access - 16.12.2024) https://topostext.org/work/133

DIODORUS SICULUS, *Library*, Books 33-40 (fragments), a translation assembled, corrected, supplemented and placed on line by Andrew Smith at Attalus.org, drawing on older translations by George Booth (1635-1719), edition of 1814, and Ferdinand Hoefer (1811-1878) (1865). (Online Access - 16.12.2024) https://topostext.org/work/134

HERODOTOS, *The Histories*, translated by George Campbell Macaulay (1852-1915), from the 1890 Macmillan edition now in the public domain, text placed on line by Project Gutenberg. (Online Access - 10.10.2024) https://topostext.org/work/22

ISIDORE OF KHARAKS, *Parthian Stations*, translated by Wilfred Harvey Schoff (1874-1932), London 1914. (Online Access - 5.1.2025) https://topostext.org/work/583

PLINY THE ELDER, *The Natural History*, Books 1-11, translated by Henry T. Riley (1816-1878) and John Bostock (1773-1846), first published 1855, text from the Perseus Project. (Online Access - 7.1.2025) https://topostext.org/work/148

POLYBIUS, *The Histories*, translated by William Roger Paton (1857-1921), from the Loeb Classical Library edition of 1922. (Online Access - 13.1.2025) https://topostext.org/work/129

PTOLEMEI, CLAUDII VIRI ALECANDRINI, *Mathematice discipline Philosophi doctissimi Geographie, opus nouissima traductione e Grecorum archetypis castigatissime pressum* (...), (adapted by) Jacobus "Angelus de Scarperia" et al, Strassbourg, 1513. (Online Access - 18.12.2024) https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/man/content/titleinfo/7098591

PTOLEMAEUS, *Geography*, Books 2-6.11, translated or transliterated by Brady Kiesling from the Greek texts of Karl Nobbe (1843) and Karl Muller (1883), or adapted from Bill Thayer's on-line partial transcription of the flawed 1932 translation by Edward Luther Stevenson (1860-1944). (Online Access - 11.11.2024) https://topostext.org/work/209

PTOLEMAIOS, CLAUDIUS, *Geographike*. Translated by Stevenson, E.L.,"*Claudius Ptolemy: The Geography. Based upon Greek and Latin Manuscripts and Important*", Dover Publications, New York, 1991.

STEPHANUS OF BYZANTIUM, *Ethnika*, Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt, edited by August Meineike, 1849. (Online Access - 18.1.2025) https://topostext.org/work/241

STRABON, *Geography,* Books 1-5 translated by Hamilton and Falconer, text taken from the Bell Edition of 1903; and Books 6-14 translated by Horace Leonard Jones, The Geography of Strabo (Harvard/Heinemann 1924). (Online Access - 28.10.2024) https://topostext.org/work/144

Sources for "Figures" Section:

PTOLOMAEI, CLAUDII ALEXANDRINI, Cosmographia Mathematicorum Principis (...), (adapted by) Nicolaus Germanus, Toscana, Florence (?), 1467. (Online Access - 5.1.2025) https://polona.pl/item-view/86cf7036-2495-492c-b3c7-288b753c827c (for all maps).

PTOLEMEO, CLAUDIO, *Geographia di Francesco Berlinghieri Fiorentino in tersa (...) di Ptolomeo*, (adapted by) Francesco Berlinghieri, Florence, 1482. (Online Access - 3.1.2025) https://www.cervantesvirtual.com/obra/geographia-di-francesco-berlinghieri-fiorentino-in-tersa-rima-et-lingua-toscana-distincta-con-le-sue-tavo-le-in-varii-siti-et-provincie-secondo-la-geographia-et-distincione-dele-934514/ (for for full text & maps); https://www.raremaps.com/gallery/detail/94854/persia-tabula-quinta-de-asia-ptolemy-berlinghieri (for colored map of Media).

PTOLEMAEUS, CLAUDIUS, *Cosmographia*, Lat. Trad. Iacobus Angeli, Ed. Nicolaus Germanus - *Registrum. De locis ac mirabilis mundi*, Rome, 1490. (Online Access - 3.1.2025) https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/632691/edition/544799 (for full text & maps)

PTOLEMAEI, CL. ALEXANDRINI, G*eographiae Libri Octo (...)*, (adapted by) Gerardus Mercator, Cologne, 1584. (Online Access - 19.12.2024) https://archive.org/details/bub_gb_8gPENNBmXA4C (for full text & maps); https://www.raremaps.com/gallery/detail/72939/iran-iraq-asiae-v-tab-mercator (for colored map of Media).

Modern Sources:

ALIBAIGI, S., MACGINNIS, J., BRISCH, N., LEVINE, L. D., REZAEI, I., & GHANBARI, B. (2023). Sargon II in the Mahidasht: New evidence from Quwakh Tapeh, Kermanshah. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 113(1), 73-93.

AMIRI PARIAN, S. (2017). A New Edition of the Elamite Version of the Behistun Inscription (I). *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 2017: 3, 1-14.

AMIRI PARIAN, S. (2020). A New Edition of the Elamite Version of the Behistun Inscription (II). *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 2020: 1, 1-15.

BABAZADEH, S., DEHPAHLAVAN, M., & MALEKZADEH, M. (2024). New Evidence of Increasing Social Complexities in the Qazvin Plain at the Beginning of the First Millennium BC. *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 14(40), 59-92.

BOSWORTH, C.E. (2011). Makrān. *Encyclopædia Iranica* (Online Access - 12.12.2024) https://www.iranicaonline.org/articles/makran

BOYCE, M. (2014). Alborz ii. In Myth and Legend. *Encyclopædia Iranica*, I/8, pp. 811-813; (Online Access - 19.1.2025) http://www.iranicaonline.org/articles/alborz-myth-legend

BRUNNHOFER, H. (1893). *Urgeschichte der Arier in Vorder-und Centralasien: historisch-geographische Untersuchungen über den ältesten Schauplatz des Rigveda und Avesta (Vol. 1)*. Verlag Von Wilhelm Friedrich, Leipzig.

BRYCE, T. (2009). *The Routledge handbook of the peoples and places of ancient Western Asia: The Near East from the early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*. Routledge, New York.

CURZON, G.N. (1892). *Persia and the Persian Question: Volume I*. Longmans, Green and Co., London.

ÇİLİNGİROĞLU, A. (1977). Sargon'un Sekizinci Seferi Ve Bazı Öneriler. *An Ar IV-V*, 235-270.
Çilingiroğlu, A. (1984). Tanrı Assur'a Bir Mektup. *Tarih İncelemeleri II*, 1-26.

EILERS, W. (2012). Asagarta. *Encyclopædia Iranica*. (Online Access - 15.11.2024) http://www.iranicaonline.org/articles/asagarta

EILERS, W. (2014). Albroz i. The Name. *Encyclopædia Iranica*, I/8, pp. 810-811. (Online Access - 19.1.2025) http://www.iranicaonline.org/articles/alborz-name

GOPNIK, H. (2017). The Median Confederacy, *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)*, ed. T. Daryaee, Irvine, CA: UCI Jordan Center for Persian Studies, 40-62.

HASSANZADEH, Y. (2022). An Archaeological View to the Mannaean Kingdom, *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures*, 4, 13-46.

HEJEBRI NOBARI, A. & MOLLAZADEH, K. (2004). A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea. *The International Journal of Humanities*, 11(1), 81-92.

HENKELMAN, W.F. (2008). From Gabae to Taoce: the geography of the central administrative province. In *L'archive des Fortifications de Persépolis. État des questions et perspectives de recherches* (Persika 12), pp. 303-316.

HENKELMAN, W.F. (2008). *The other gods who are: studies in Elamite-Iranian acculturation based on the Persepolis fortification texts* (Vol. 1400). Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden.

HENKELMAN, W.F., & STOLPER, M. W. (2009). Ethnic identity and ethnic labelling at Persepolis: the case of the Skudrians. In *Colloquium Chaire d'histoire et civilisation du monde achéménide et de l'empire d'Alexandre & Réseau international d'études et de recherches achéménides* (GDR 2538 CNRS), pp. 271-329, de Boccard.

HENKELMAN, W.F. (2010). 'Consumed Before the King': The Table of Darius, that of Irdabama and Irtastuna, and that of his satrap, Karkis. *Der Achamemdenhof I The Achaemenid Court: Akten des 2. International Colloquiums zum Thema» Vorderasien im Spannungsfeld klassischer und altonentalischer Uberlieferungen «Landgut Castelen bei Basel*, 23-25 Mai 2007, 667-776.

HENKELMAN, W.F. (2020). 'Nakhthor in Persepolis', in C. Tuplin & J. Ma (eds.), *Aršāma and his World: The Bodleian Letters in Context. Volume II: Bullae and Seals*, Oxford, pp. 193-223.

HENKELMAN, W.F., & JACOBS, B. (2021). Roads and communication. *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*, 1, 717-735.

HENKELMAN, W.F.M., KANIUTH, K., & MOHAMMADKHANI, K. (2023). Resilience in Centralized State Systems: The Persepolis Fortification Archive and Achaemenid Institutional Longevity. *Coming to Terms with the Future: Concepts of Resilience for the Study of Early Iranian Societies*, 223-248.

HERZFELD, E. (1968). *The Persian empire: studies in geography and ethnography of the Ancient Near East*. Ed. G. Walser. Wiesbaden: F. Steiner.

HEWSEN, R.H. (1992). *The Geography of Ananias of Sirak (Ašxarhac'oyc'). The Long and Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary*, Wiesbaden.

HIPP, K. (2014). Šamšī-Adad V's Campaigns into the Zagros Revisited. *Proceedings, 9th ICAANE*, 3, 769-779.

HOW, W.W. & WELLS, J. (1912). *A Commentary on Herodotus*. (Online Access - 30.10.2024) https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.04.0028

JACOBS, B. (2017). Kontinuität oder kontinuierlicher Wandel in der achämenidischen Reichsverwaltung? Eine Synopse von PFT, dahyāva-Listen und den Satrapienlisten der Alexanderhistoriographen. *The Administration in the Achaemenid Empire/Die Verwaltung im Achämenidenreich. Imperiale Muster und Strukturen,* Wiesbaden, 3-45.

KARAKETİR, E. (2023). Elamtu: Elam Adı Ve Elam Toprakları Çerçevesinde Modern Güneybatı İran'ın Coğrafi Kimliği. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 13(25), 157-190.

KIZIL, H. (2013). Hint ve İran Mitolojilerine Göre "Mitra". *Şarkiyat*, (10), 26-41.

KING, L.W. & THOMPSON, R.C. (1907). *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia, A new Collation of the Persian, Susian and Babylonian Texts*. London: Longmans.

KROLL, S. (2012). Sargon II's 8th Campaign: A New View on Old Constructs. in: O.W. Muscarella / Samad Ellyioun (eds.): *The eighth campaign of Sargon II. Historical, geographical, literary and ideological aspects*, Tebriz 2012, 11-17.

LAHE, J. (2018). Mitra-Mithra-Mithras: The Roman Mithras and His Indo-Iranian Background. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58(1-4), 481-491.

LAURENT, P.E. (1830). *An introduction to the study of ancient geography*. Henry Slatter, Oxford.

LECOQ, P. (1997). *Les inscriptions de la Perse achéménide*. Gallimard, Paris.

LE STRANGE, G. (1905), *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Barnes & Noble Inc., New York.

LEVINE, L.D. (1973). Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-I. *Iran*, 11(1), 1-27.

LEVINE, L.D. (1974). Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II. *Iran*, 12(1), 99-124.

LINCOLN, B. (2009). An ancient case of interrogation and torture. *Social Analysis*, 53(1), 157-172.

MARQUART, J. (1905). *Untersuchungen zur Geschichte von Eran II. Philologus*, Supplementband X, Heft 1, Leipzig.

MEDVEDSKAYA, I.N. (1999). Media and its neighbours I: The localization of Ellipi. *Iranica antiqua*, 34, 53-70.

MELIKOV, R. (2010). Sagartiler. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/2, 735-745.

MURGOTTEN, F.C. (1924). *The Origins of the Islamic State, Kitab Futuh al-Buldan of al-Imam abul 'Abbas Ahmad ibn-Jabir al-Baladhuri. Part II*, Columbia University Press, New York.

MUSCARELLA, O.W. (2012). Sargon II's 8th Campaign: An Introduction and Overview. in: O.W. Muscarella / Samad Ellyioun (eds.): *The eighth campaign of Sargon II. Historical, geographical, literary and ideological aspects*, Tebriz 2012, 4-9.

MUSCARELLA, O.W. (2013). The Location of Ulhu and Uiše in Sargon II's Eighth Campaign, in Archaeology, *Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*, Brill, Leiden, 369-388.

NORRIS, E. (1853). *Memoir on the Scythic version of the Behistun inscription*. Harrison and Sons, London.

NOVOTNY, J. & FIROUZI, S. (2023). Revising the Locations of Several Cities in the Western Region of the Iranian Plateau. *State Archives of Assyria Bulletin*, 7-30.

OLMSTEAD, A.T. (1948). *History of the Persian Empire*. University of Chicago Press, Chicago.

ÖZKAN, S. (2023). Behistun Yazıtı'nda Bahsi Geçen Fiziksel Şiddet İçerikli Cezalar. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10(1), 18-33.

PINARCIK, P. (2014). Sargon'un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi. *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7, 38-59.

POTTS, D.T. (2014). *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*. Oxford University Press.

POTTS, D.T. (2020). The islands of the XIVth satrapy. New Perspectives in Seleucid History, *Archaeology and Numismatics–Studies in Honor of Getzel M. Cohen*, 375-396.

POTTS, D.T. (2021). The Zagros Frontier: Physical feature, cultural boundary, political divide. In Daryaee, T. & Rollinger, R., eds. *Iran and its Histories: From the Beginnings through the Achaemenid Empire. Wiesbaden: Classica et Orientalia 29*, 45-61.

RAWLINSON, H.C. (1849). The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; With a Memoir (Continued). *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 11, 1-192.

RAWLINSON, G. (1873). *The Sixth Great Oriental Monarchy (or The Geography, History & Antiquities of Parthia).* Longmans, Green and Co., London.

READE, J.E. (1979). Hasanlu, Gilzanu, and Related Considerations. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12, 175-181.

READE, J.E. (1995). Iran in the Neo-Assyrian period. *Neo-Assyrian Geography*, 5, 31-42.

Rezaei, I., Alibaigi, S., & MacGinnis, J. (2023). Reconstruction of the Route of Sargon II's Sixth Campaign of 716 BC in the Central Zagros, Iran. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, 117(1), 127-152.

RIGG, H.A. (1942). Sargon's Eighth Military Campaign. *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 62, 130-138.

RINAP (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period) (Online Access - 20.10.2024) https://oracc.museum.upenn.edu/rinap/corpus/

ROLLER, D.W. (2023). *The Geographical Guide of Ptolemy of Alexandria: An Analysis*. Taylor & Francis, New York.

SALVINI, M. (2006). *Urartu Tarihi Ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
SAYCE, A.H. (1883). *The Ancient Empires of the East: Herodotos I-III*. Macmillan and Company.
SCHMIDT, H.P. (2006). Mithra i.: Mitra in old Indian and Mithra in old Iranian. *Encyclopaedia Iranica*. (Online Access - 12.1.2025) http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-i
SCHMITT, R. (1995). Drangiana. *Encyclopaedia Iranica*. (Online Access - 15.11.2024) https://www.iranicaonline.org/articles/drangiana
SCHMITT, R. (2000). Bisotun iii. Darius' Inscriptions. *Encyclopaedia Iranica* (Online Access - 14.10.2024) https://www.iranicaonline.org/articles/bisotun-iii
SCHOFF, W.H. (Ed.). (1914). *Parthian stations of Isidore of Charax*. Commercial Museum, Philadelphia.
SMITH, W. (Ed.). (1857). *Dictionary of Greek and Roman geography*. (Online Access - 20.11.2024) https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.04.0064
TERAMAN HEPDİNÇLER, Ö. (2019). İdeolojinin somutlaştırılması: Behistun yazıtı üzerinden bir inceleme. *Mnemes Kharin, Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler (Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar)*, B. Öztürk, H.S. Öztürk et al (Eds.) , 589-601.
TIELE, C.P. (1886). *Babylonisch-assyrische Geschichte, 1. Teil*. Gotha, Friedrich Andreas Perthes.
TOUROVETS, A. (2015). The Assyrian Itineraries in the Zagros during the reign of Sargon II (6th and 8th campaigns) and the question about the correlation between Toponymy and Geography. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 5(1), 21-33.
TUPLIN, C. (2003). Xenophon in Media. in: G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, eds., *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*. History of the Ancient Near East / Monographs - V, Sargon Editrice e Libreria, Padova, 351-389.
WIJNSMA, U.Z. (2023). *Resistance against the Achaemenid Empire: the Egyptian Rebellions of 521 and 487/86 BC*, Doctoral dissertation, Leiden University.
WRIGHT, E.M. (1943). The eighth campaign of Sargon II of Assyria (714 BC). *Journal of Near Eastern Studies*, 2(3), 173-186.
ZIMANSKY, P. (1990). Urartian geography and Sargon's eighth campaign. *Journal of Near Eastern Studies*, 49(1), 1-21.

Abbreviations

AD	Anno Domini	fn.	Footnote
BCE	Before Common Era	Gr.	Greek
DB	Darius' Behistun Inscription	Km	Kilometer
DPe	Darius' Persepolis Inscription	PFT	Persepolis Fortification Tablets

EXTENTED ABSTRACT

Following the decipherment of the Behistun Inscription, researchers have attempted to equate the land of Sagartia, mentioned as a rebellious region during the reign of Darius, with Zikirtu, a land referred to in earlier Assyrian sources. This equation, largely based on superficial name similarity and general geographical ambiguity, has been accepted or at least assumed by many researchers for over a century. Additionally, both Sagartia and Zikirtu have been linked, separately or together, with a city called Zakruti, also mentioned in Assyrian texts. These hypotheses have often been reinforced by speculative migration theories or assumptions about ethnic continuity.

The primary aim of this study is to critically assess the longstanding assumption that Sagartia and Zikirtu refer to the same region or people. By reevaluating historical, geographical, and textual data from both Assyrian, Akhaemenid and Greco-Roman sources, this research seeks to offer a more plausible identification of Sagartia, while arguing against its equation with Zikirtu or Zakruti.

A critical comparative analysis was conducted using textual sources from the Assyrian period (particularly Sargon II's campaigns) and Akhaemenid records, especially the Behistun Inscription and the Persepolis Fortification Tablets. The geographical assertions of ancient authors such as Herodotos and Ptolemaios were revisited and reinterpreted in the light of modern and historical topographical knowledge. Emphasis was placed on routes, administrative records, and the political geography of Media during the Akhaemenid era.

Findings suggest that the land of Zikirtu was most likely situated to the east and southeast of Lake Urmia, in northwestern Iran, based on the accounts of Sargon's military campaigns. The people of Zikirtu appear to have been settled and urbanized, with numerous fortified cities and settlements, contrasting sharply with Herodotos' portrayal of the Sagartians as a nomadic pastoral tribe. The assumption that the Zikirtu population migrated and transformed into Sagartians is not supported by any substantive evidence and appears speculative. Conversely, Darius' own statement in the Behistun Inscription positions Sagartia within the territory of Media. This is corroborated by Ptolemaios' geographical descriptions, which place Sagartia east of what he defines as the Zagros Mountain -a designation differing from the modern understanding and likely referring to the area surrounding Kuh-e Takht and Kuh-e Shahu. Based on Ptolemaios' systematic mapping, Sagartia should be located within or near the modern-day triangle formed by the cities of Kermanshah, Hamadan, and Sanandaj. The Persepolis Fortification Tablets provide further insight, referencing Sagartia multiple times in relation to military and administrative movements, especially along the route from Media to Karmania via Parsa. While one unique tablet (PF-NN 2040) describes a journey from Sagartia to Elam via Persepolis, suggesting a more eastern location, this instance remains isolated. Therefore, it is not sufficient to override the stronger case for a location in the western part of Iran.

The evidence supports the conclusion that Sagartia and Zikirtu were distinct territories with different cultural and geographical characteristics. Sagartia was part of Media and should be placed in the Central Zagros region -most plausibly within the Sanandaj-Kermanshah-Hamadan triangle. This localization aligns with both Darius' inscriptions and Ptolemaios' Geography, and there is no justification for situating Sagartia in eastern Iran based on Herodotos' account. His description, while informative, is not precise enough to override the more geographically grounded testimony of other sources. Moreover, Herodotos' note that satrapies could include non-contiguous peoples undermines any rigid geographical interpretation based solely on satrapal listings. We find no convincing evidence to support the idea of more than one Sagartia. Nor do we consider it likely that there was a Sagartia located near Arbela (modern Erbil), despite the execution of a Sagartian rebel there. While the reason for this impalement remains unclear.

The hypotheses connecting Sagartia to Zikirtu or Zakruti is equally unconvincing. Zikirtu appears to have been located east-southeast of Mount Sahand and east of Lake Urmia, likely extending toward modern Miyane. The people of Zikirtu seems were sedentary, dwelling in for-

tified cities and dense settlements -traits inconsistent with Herodotos' description of the Sagartians as nomadic. Accordingly, we argue that these were different populations occupying geographically distant regions. The idea that the people of Zikirtu fled Sargon's devastation and later became the nomadic Sagartians is historically and demographically fictional and it doesn't make much sense. Sagartia referenced in the Behistun Inscription was not connected to either Zikirtu or Zakruti. However, the location of Zakruti suggests it was closer to Sagartia than to Zikirtu. Finally, while the Persepolis Fortification Tablets contain a unique reference to a route from Sagartia to Elam via Parsa, this singular instance does not contradict the proposed location of Sagartia in the Central Zagros -unless further similar records emerge. Although we cannot definitively rule out the possibility that future discoveries may adjust our understanding, the current data clearly indicate that Sagartia and Zikirtu were unrelated in both location and cultural identity. Any perceived connection between them appears to be the result of interpretive overreach rather than genuine historical continuity.

FIGURES

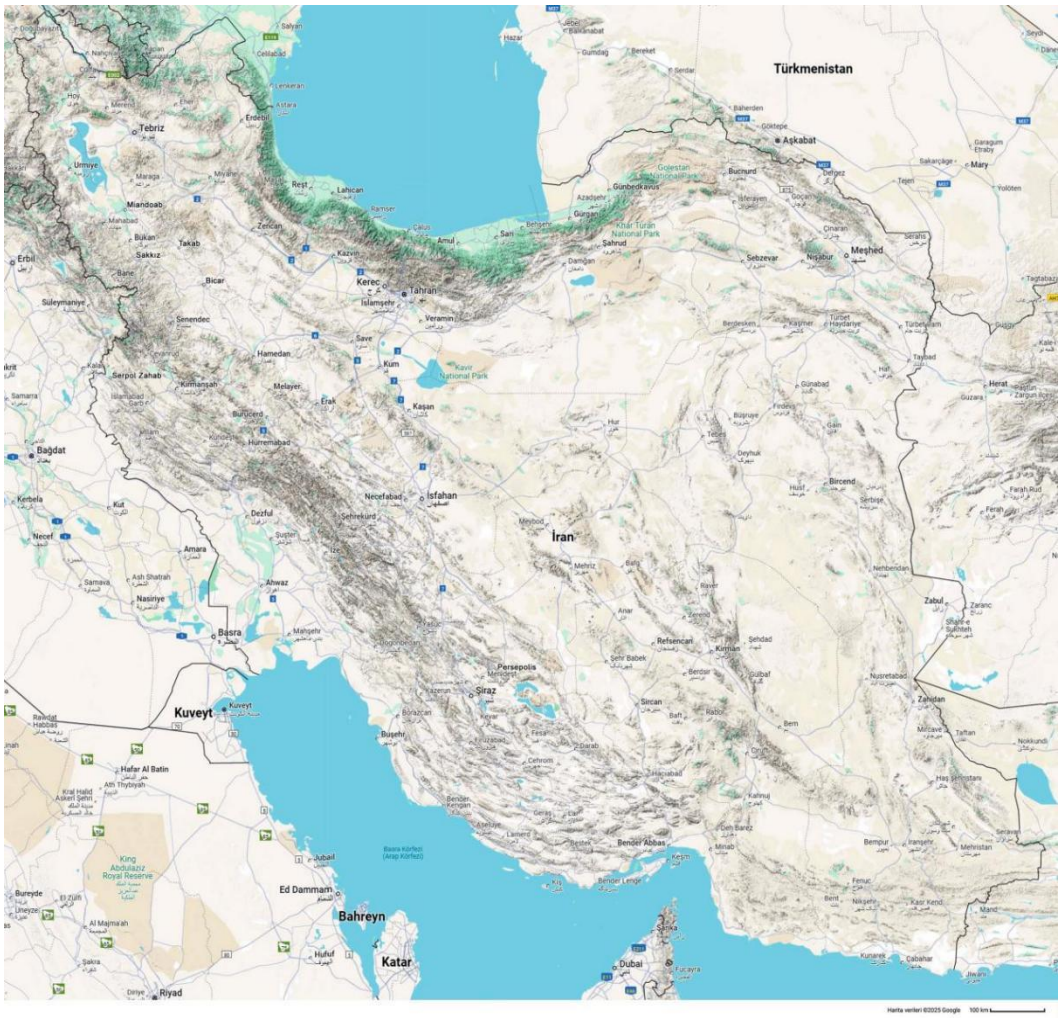

Figure 1- Iran map (Source: Google Maps)

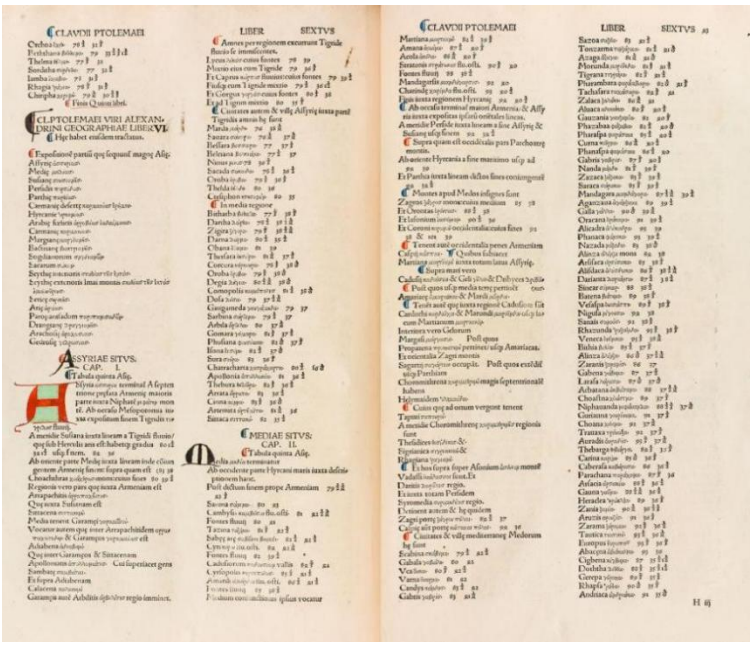

Figure 2 - Media section in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Jacobus, 1513.

Figure 3 - Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Nicolaus Germanus, 1467.

Figure 4 - Central Zagros detail of Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Nicolaus Germanus, 1467.

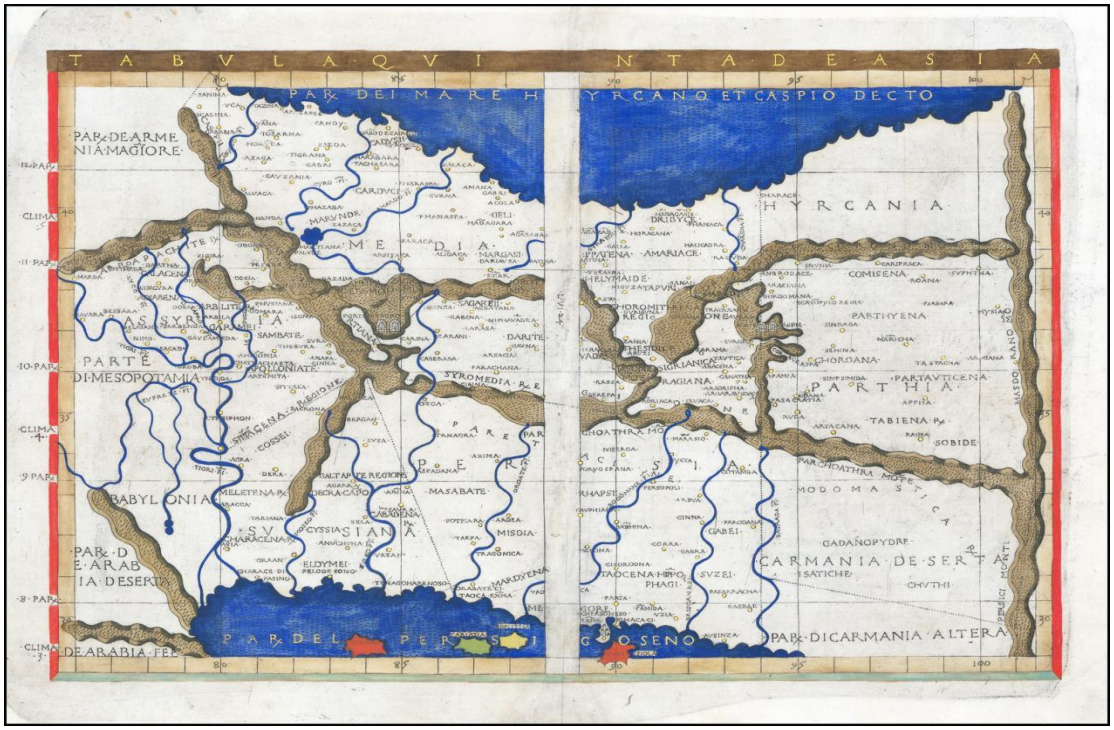

Figure 5 - Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Francesco Berlingheri, 1482.

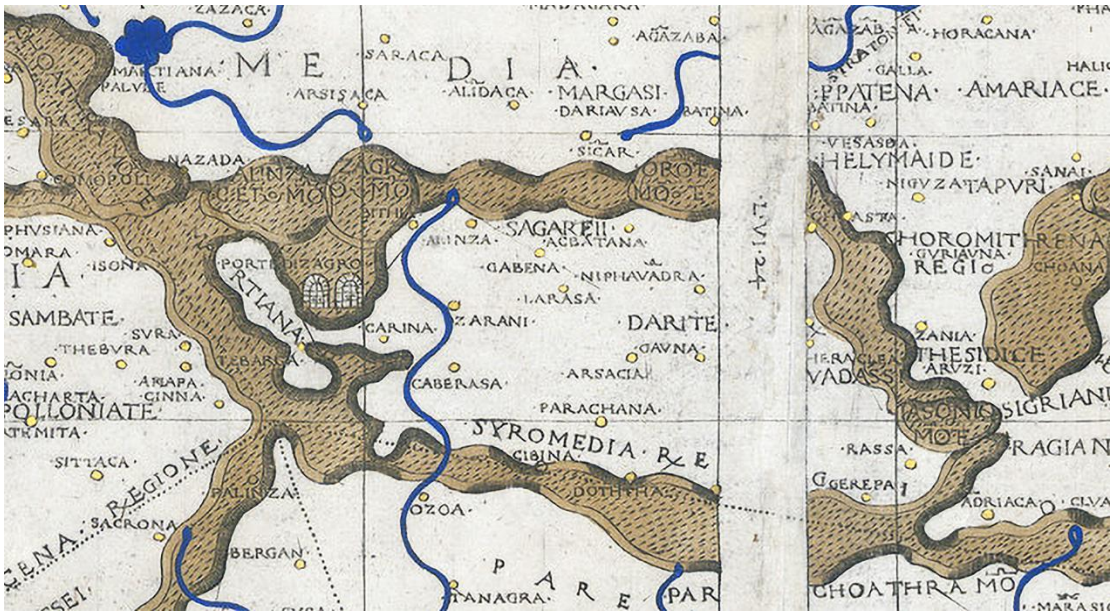

Figure 6 - Central Zagros detail of Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Francesco Berlingheri, 1482.

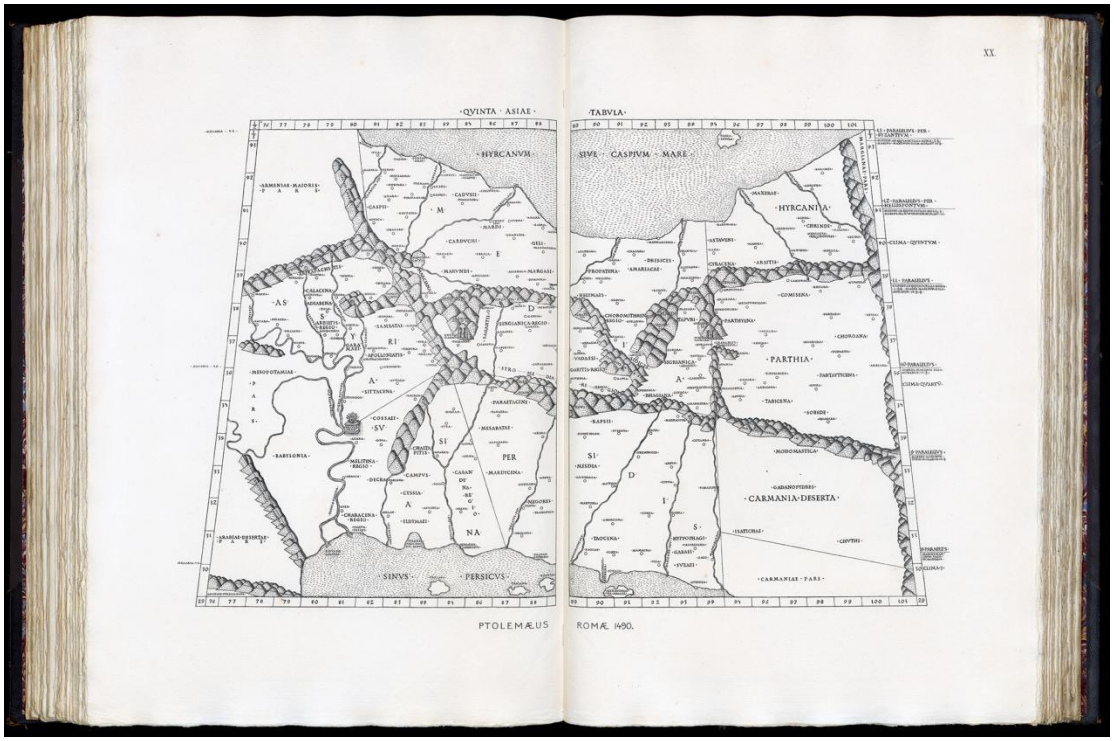

Figure 7 - Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Nicolaus Germanus, 1490.

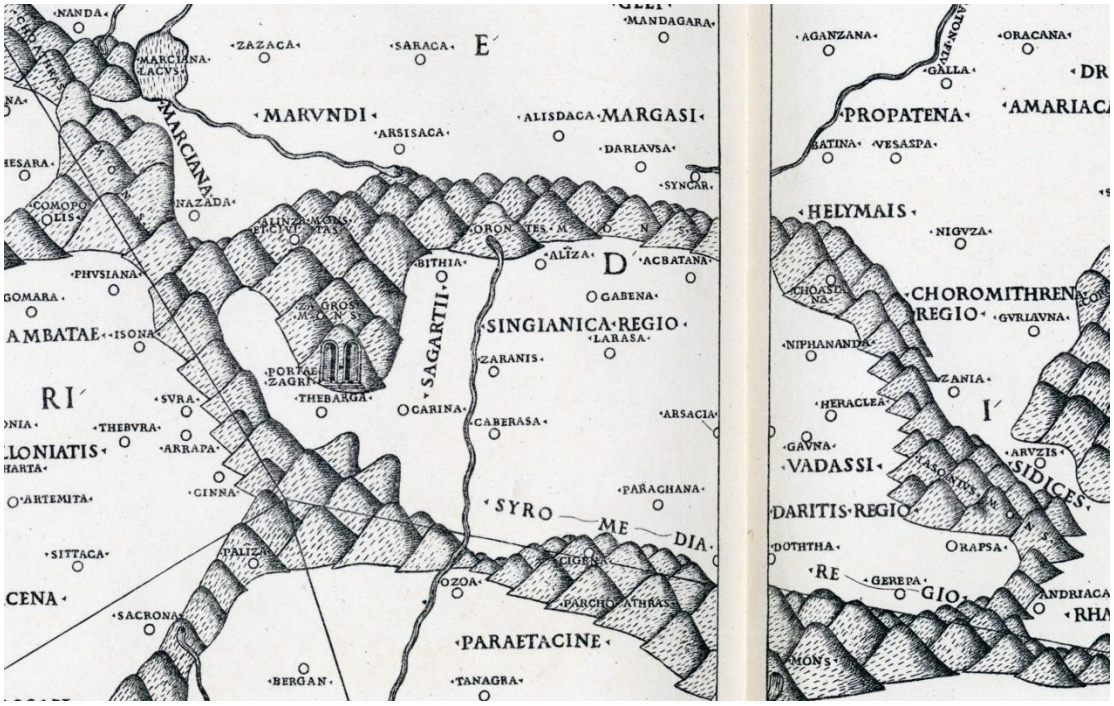

Figure 8 - Central Zagros detail of Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Nicolaus Germanus, 1490.

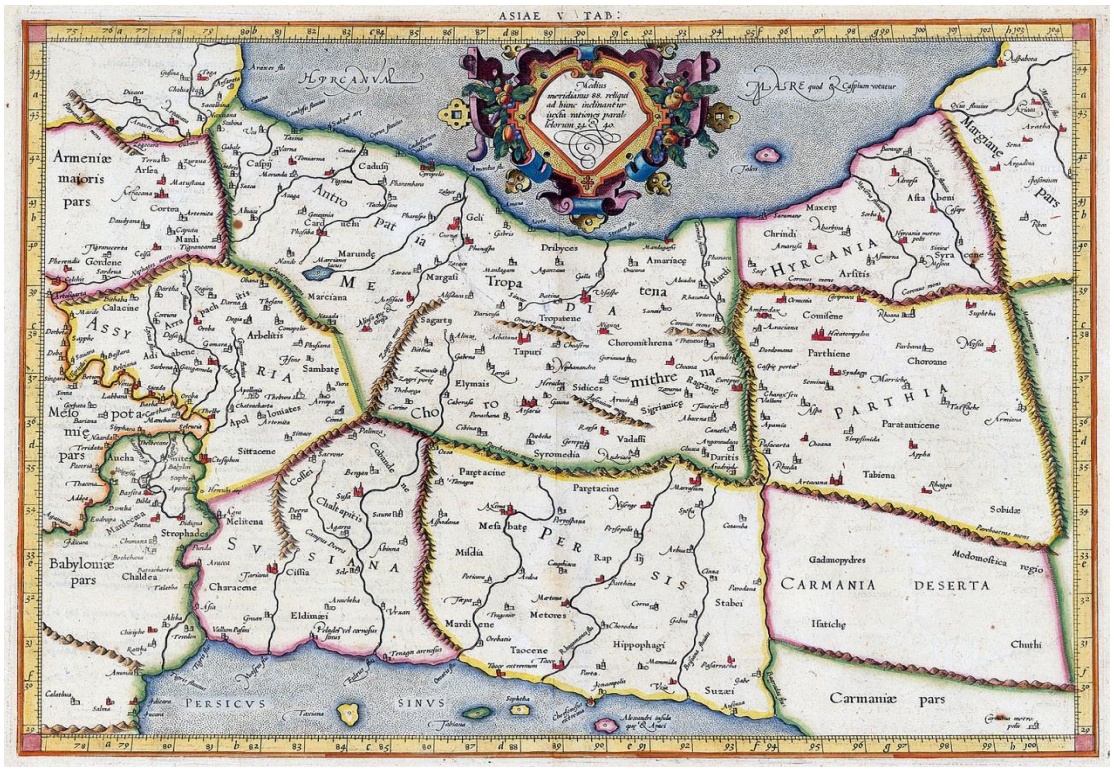

Figure 9 - Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Gerardus Mercator, 1584.

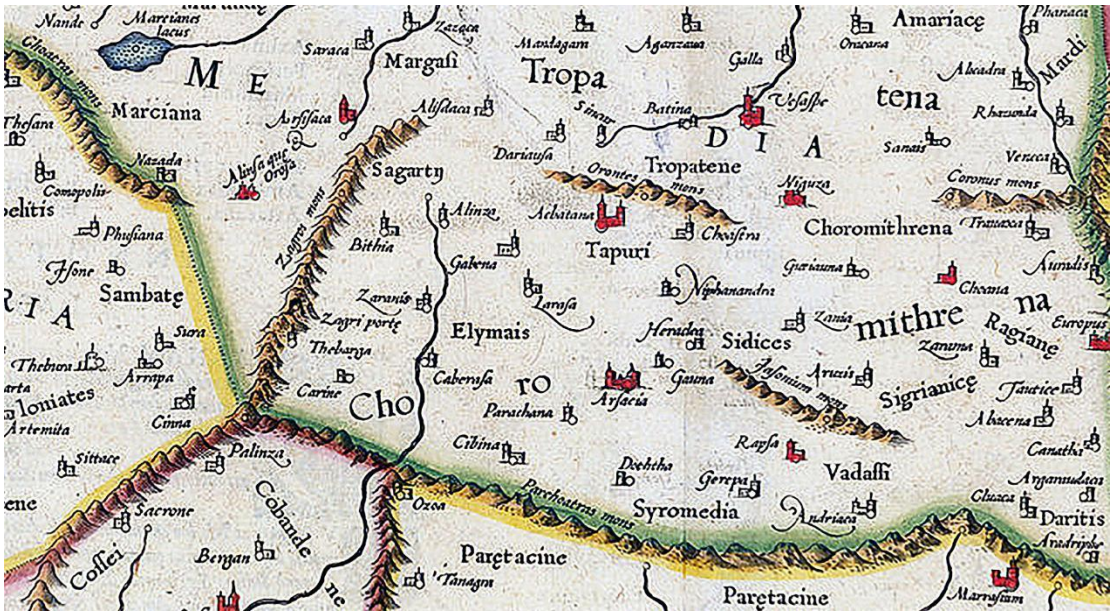

Figure 10 - Central Zagros detail of Media map in Ptolemaios' Geographike, (adapted by) Gerardus Mercator, 1584.

FUL, DİLEK ŞENGÜL (2025). "Yazıtlar ve Sikkeler Işığında Sebastopolis/ Herakleopolis Antik Kenti'nde Bir Kahraman Tanrı: Herakles". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1048-1066.

YAZITLAR VE SİKKELER IŞIĞINDA SEBASTOPOLİS/ HERAKLEOPOLİS ANTİK KENTİ'NDE BİR KAHRAMAN TANRI: HERAKLES

Şengül Dilek FUL*

ÖZ

Adı ilk defa Yaşlı Plinius tarafından zikredilmiş olan Sebastopolis antik kenti, Antik Çağ'da Pontus Bölgesi'nde günümüzde ise Karadeniz Bölgesi'nin Orta Bölümü'nde yer alan Tokat iline bağlı Sulusaray ilçe merkezinde konumlanmış, Erken Tunç Çağı'ndan günümüze kadar kesintisiz olarak yerleşim görmüş höyük üzerinde yer almaktadır. Sebastopolis adını almadan önce Karana ismiyle bilinen kent, MÖ 3 tarihinden itibaren imparator Augustus tarafından Sebastopolis adı verilerek yeniden kurulmuştur. Bununla birlikte kent, Roma Dönemi'nde sadece Sebastopolis ismi ile değil aynı zamanda Herakleopolis ismi ile de tanınmaktadır. Sebastopolis, bu ikinci ismini Yunan mitolojisinin güçlü kahramanı olan Herakles'ten almıştır ki kent, bu özelliği ile Pontus Bölgesi'ndeki tek örnektir.

Bu çalışma ile kahraman tanrı Herakles'in kentteki varlığının, kültünün, neden ve nasıl kabul gördüğünün günümüze kadar ulaşan arkeolojik bulgular yardımıyla ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu çalışma kapsamında kullanılan materyalleri, kentten ele geçen epigrafik ve nümizmatik veriler oluşturmuştur. Elimizdeki bu mevcut verilerin değerlendirilmesi sonucunda Antik Çağ'ın ünlü kahramanlarından bir tanesi olarak kabul gören Herakles'in MS 2. yüzyılda Sebastopolis/Herakleopolis kentinin kurucu ve koruyucu tanrısı olarak tapınım gördüğü, kentin Augustus döneminden itibaren Sebastopolis ismi ile Hadrianus döneminden itibaren ise Sebastopolis ve Herakleopolis ismi ile birlikte anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sebastopolis/Herakleopolis, Herakles, Kült, Yazıt, Sikke.

A HERO GOD IN THE ANCIENT CITY OF SEBASTOPOLIS/ HERAKLEOPOLIS IN LIGHT OF INSCRIPTIONS AND COINS: HERAKLES

ABSTRACT

The ancient city of Sebastopolis, first mentioned by Pliny the Elder, is located on a mound that has been continuously inhabited from the Early Bronze Age to the present day. It is situated in the district center of Sulusaray, which is part of the province of Tokat, located in the Pontus Region in Antiquity and now in the Central Black Sea Region. Before being named Sebastopolis, the city was known as Karana. From the 3 BCE onward, it was reestablished by Emperor Augustus under the name Sebastopolis. However, during the Roman period, the city was known not only as Sebastopolis but also by the name Herakleopolis. Sebastopolis took this second name from Herakles, the powerful hero of Greek mythology, making it unique in the Pontus region for this characteristic.

Through archaeological findings that have reached us to this day, this study aims to reveal the presence, cult, and the reasons and manner in which the hero god Herakles was accepted in the city. The materials used in this study consist of epigraphic and numismatic data unearthed from the city. Evaluating these existing data, it is understood that Herakles, considered one of the famous heroes of the ancient period, was worshipped as the founding and protective god of Sebastopolis/Herakleopolis in the 2nd century CE. The city started to be referred to as Sebastopolis from the time of Augustus and, from the Hadrian period onward, by both the names Sebastopolis and Herakleopolis together.

Keywords: Sebastopolis/Herakleopolis, Heracles, Cult, Inscription, Coin.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 20.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

*Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, TOKAT; E-posta: dilekful@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0472-129X

Giriş

Yunan mitolojisine göre, baş tanrı Zeus ile soyu Perseus'a dayanan bir ölümlü olan Alkmene'den dünyaya gelen Herakles (Guthrie, 1955, s. 236; Stafford, 2012, s. 4-5) şiddetli tutkulara, insanüstü cesarete, yiğitliğe ve metanete sahip bir kahraman ve yarı tanrıdır. Kötüleri ve sözünde durmayanları cezalandıran, insanın başına gelen felaketleri defeden, fiziki gücün ve kahramanlığın simgesi olan Herakles, Yunan kahramanlarının en büyüğüdür. Genellikle *aleksikakos* (ἀλεξίκακος[1]=kötülükleri uzaklaştıran) olarak kabul edilen Herakles, dünyayı canavarlardan ve kötülük yapanlardan temizleyerek maceralarla dolu zorlu bir hayat sürmüş ve bu zahmetli yaşamının sonucunda ölümünden sonra tanrılar arasında ölümsüzlükle ödüllendirilmiştir (March, 2001, s. 376). Böylece tanrılık mertebesine yükselen Herakles, Yunanlar arasında hem kahraman hem de tanrı olarak yani bir heros theos (ἥρως θεός) olarak tapınım görmüştür (Herodotos II. 44; Pindaros, Nemeian 3. 22). Bundan dolayı festivallerde kendisine, önce bir kahramana daha sonra da bir tanrıya olmak üzere iki farklı şekilde kurban sunularak ibadet edilmiştir (Herodotos II. 44; Pausanias II.10.1; Burkert, 2011, s. 319). Hem kahraman hem de tanrı özelliklerini bir arada taşıyan Herakles, insanlar arasında koruyucu ve kurtarıcı kimliği ile saygı görmüştür. Bu nedenle Herakles'e daha çok *aleksikakos* (ἀλεξίκακος) veya *apotropaios* (ἀποτρόπαιος)[2] yani kötülükleri uzaklaştıran epitetleriyle tapınılmıştır (Nicgorski, 2005, s. 100-101). Bu sıfatlar ile Herakles'in daha çok insanları veba gibi salgın hastalıklardan koruyucu özelliği vurgulanmıştır (Philostratos, Life of Apollonios of Tyre IV. 10 ve VIII. 7). Kahramanın en popüler unvanları arasında görülen ve "zafer kazanan, muzaffer" anlamına gelen *kallinikos* (καλλίνικος)[3] epiteti ise önceleri üstün bir savaşçı ve atlet olarak Herakles'i kutlamak için kullanılmış ancak daha sonra bu sıfata da insanlara hastalık, ölüm ve sıkıntı getiren kötülükleri kovma özelliği yüklenmiştir (Nicgorski, 2005, s. 100-101). Herakles aynı zamanda sürülerin ve tarlaların da koruyucusu olarak kabul edildiği için *ipoktonos* (ἰποκτόνος[4]=asmadaki kurtları öldüren), *kornopion* (κορνοπίον[5]=çekirge korkutucu) (Strabon XIII. 1. 64.) ve *melon* (μήλων[6]=sürülerin ve meyve ağaçlarının koruyucusu) gibi epitetlerle de tapınım görmüştür (Farnel, 1921, s. 150-151; Nicgorski, 2005, s. 101). Bu epitetlerle Herakles, kırsal alanlarda yaşayan ve tarım ile uğraşan insanların koruyucusu olarak kabul edilmiştir.

Herakles'in maceralarla dolu hayat hikayesi pek çok epik şiire, lirik esere ve tragedyaya konu olmuştur. Hayatını başından sonuna dek doğrudan ve kesintisiz olarak anlatan bir edebi kaynak yoktur (Powell, 2018, s. 397) ancak birçok antik yazar, kahramanın kendisini veya yaptığı işleri anlatan eserler bırakmışlardır. Bu yazarların başında Ovidius (Heroides 9.) ile Apollodorus (Library II. 4.7-12) gelmektedir. Apollodorus Herakles'in hayatını Ovidius'a göre daha ayrıntılı anlatır. Theokritos (Idyylls XX 1. 11. 34. 64. 103. 119. 134, XXV 204. 223, 240. 262. 272) ile Pindaros (Nemeian, I. 35-70) Herakles'in bebekken yılanlarla boğuşma efsanesini kaleme alırken Euripides (Herakles, Prologos 1-105, Stasimon 348 - 441) ve Sophokles (Women of Trachis XXIII) Herakles'in maceralarını oyun biçiminde dile getirmişlerdir (Hamilton, 1983, s.

[1] LSJ s.v. "élej¤kakow".
[2] LSJ s.v "épotrÒpaiow".
[3] LSJ s.v "kall¤nikow".
[4] LSJ s.v."ἰpoktÒnow".
[5] LSJ s.v. "kornop¤on".
[6] LSJ, s.v. "mÆlvn".

127). Kahramanın hayatını kısa fakat en iyi şekilde açıklayan ozan ise Homeros'tur (Homeric Hymns 15).

Antik yazarların Herakles'le ilgili anlatımlarının Yunan dünyasında pek çok sanatçıyı etkilediği ve bu nedenle eserlerinde konu olarak kahraman-tanrının maceralarını işledikleri günümüze kadar gelen seramiklerin üzerindeki resimlerden veya heykeltıraşlık eserlerden anlaşılmaktadır. Herakles ve maceraları özellikle Arkaik Dönem'den itibaren sanatçıların favori konuları arasına girmiş (Carpenter, 2007, s. 119 vd.) ve böylece ünü ve kültü Yunanistan dışında adalar, Anadolu ve İtalya'ya kadar yayılmıştır. Özellikle Roma Dönemi'nde sporcular (Farnel, 1921, s. 148; Miller, 2004, s. 50), gladyatörler (Malay-Sılay, 1991, s. 31)ve tüccarlar (Lurker, 2005, s. 79) için önemli bir tanrı olan Herakles, Hercules Victor (=Muzaffer Hercules) ve Hercules Invictus (=Yenilmez Hercules) gibi unvanlarla anılmıştır (Malay-Sılay, 1991, s. 31).

Kötülere karşı verdiği amansız mücadelesi, cesareti ve yiğit karakteri ile kahraman/tanrı olarak tapınım gören Herakles'in kültü Anadolu'da Karia (Ok vd., 2021, 685 vd.), Mysia (Schwertheim, 1983, s. 2, no:1; Üreten, 2004, s. 208-209) , Kilikia (Sayar, 2011, s. 220, 233-234) Kappadokia (Hakman, 2020, s. 2543-2560) gibi birçok bölgede görülmektedir. Ayrıca Ionia Bölgesi'ndeki Erythrai'da (Farnel 1921, 160-162) ve Bithynia Bölgesi'nde Herakleia Pontike'de (Öztürk, 2020, s. 43) güçlü bir Herakles kültünün varlığı da bilinmektedir. Pontus bölgesinde ise Sebastopolis antik kentinde kahramanın kültüne rastlanmaktadır (Temür, 2023a, s. 4; Temür, 2023b, s. 229; Temür – Gültekin-Genç, 2023, s. 148).

Sebastopolis'te Epigrafik Veriler Işığında Herakles

Antik kaynaklarda ilk defa Yaşlı Plinius (nat. 6, 3, 8) tarafından zikredilen Sebastopolis, Antik Çağ'da Pontus Bölgesi sınırları içinde günümüzde ise Orta Karadeniz Bölümü'nde bulunan Tokat iline bağlı Sulusaray ilçe merkezinde yer almaktadır. Sebastopolis adını almadan önce Karana[7] (Strab. XII, 3, 37) ismiyle bilinen ve yerel bir Galat beyi olan Ateporix tarafından yönetilen kent, Ateporix'in MÖ 3/2 de ölümünden sonra Romalılar'a bağlı bir eyalet haline getirilerek Pontus Galaticus'a bağlanmış ve kentin era'sının başlangıcı da MÖ 3 olarak kabul edilmiştir (Anderson, 1903, s. 34) Bu tarihten itibaren imparator Augustus, Karana'ya Sebastopolis (Sebastos'un yani Augustus'un kenti) adını vererek yeniden kurmuştur (Magie 1950, 471–472; Tekin vd., 2021, s. 349). Haşmetli, azametli, görkemli anlamına gelen "augustus" kelimesinin Eski Yunanca karşılığı olan "sebastos" ile polis (şehir) kelimelerinden türetilen Sebastopolis kelime olarak "büyük, ulu şehir" anlamına gelmekte ve kentin Augustus döneminde yeniden kurulduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kentlere Augustus'un isminin verilmesi, Roma'nın gücü altında olan ve yeniden kuruluş aşaması geçiren şehirlerde görülen bir özelliktir. Bununla birlikte kentin, Roma Dönemi'nde sadece Sebastopolis değil Herakleopolis ismi ile de anıldığı İstanbul Yunan Filolojisi üyesi olan Damon'un 1871 yılında Amasya–Sivas arasında yaptığı bir maden arama gezisi sırasında, Çekerek (Skylax) Irmak'ı yakınlarında tesadüf sonucu bulmuş olduğu bir stel üzerindeki yazıttan[8] anlaşılmıştır. İlk bulunduğunda 1.60 m yüksekliğe ve 0.90 m genişliğe sahip olan stel, günümüzde ise sadece küçük bir parçası korunmuş ve Çekerek Irmak'ı üzerine inşa edilen Roma Köprüsü'nde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Figür 1).

[7] Konuyla ilgili olarak bakınız: Mouton, 2011, s. 101-111.

[8] Çekerek Irmak'ı üzerinde yer alan yazıt, günümüzde oldukça tahrip olmuş ve sadece küçük bir parçası korunmuş durumdadır. Yazıt hakkındaki bilgiyi 19. yüzyılda Sebastopolis antik kentini gezen seyyahlardan öğrenmekteyiz. Damon, 1874, s. 4; Ramsay, 1960, s. 361; Le Guen Pollet, 1989, s. 60-61; Özcan, 1990, s. 264; Mitford, 1991, s. 194-196, no: 8.

Stel ve üzerindeki yazıt oldukça tahrip olmuş durumdadır. MS 137 yılına tarihlenen yazıtın ilk bulunduğu durumdaki kopyası ve çevirisi:

1 [Αὐτοκράτορι Καίσαρι],

2 [Θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ υἱῷ],

[Θεοῦ Νέρουα υἱωνῷ Τραιανῷ]

4 [Ἁδριανῷ Σεβ(αστῷ), ἀρχιερεῖ μεγίστῳ],

[δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ κα΄],

6 [αὐτοκράτ(ορι) τὸ β΄ , ὑπ]άτῳ τὸ γ΄ , π(ατρὶ) π(ατρίδος)

[καὶ Αἰλίῳ Καίσαρι], δημαρχικῆς

8 [ἐξουσίας, ἐπὶ] Φλ ᾽Αρριανοῦ

[πρεσβευτοῦ καὶ] ἀντιστρατήγου

10 [τοῦ Σεβαστοῦ]

[Σεβαστοπολε]ιτῶν τῶν καὶ

12 [Ἡρακλεοπολει]τῶν

[ἄρχοντες, βουλή, δῆμος] ·

14 [ἔτους θλρ΄].

Figür 1:
Roma Köprüsü Üzerindeki Yazıt (Yüzey Araştırması Arşivinden)

Çeviri: Parth fatihi tanrılaştırılmış Trajan'ın oğlu, tanrılaştırılmış Nerva'nın torunu, yirmi birinci kez tribünlük yetkisine sahip, başrahip, ikinci kez imparator, üçüncü kez konsül, vatanın babası olan Caesar Trajan Hadrian Augustus'u ve (ilk kez) tribünlük yetkisine sahip olan (Lucius) Aelius Caesar'ı, imparatorluk elçisi Flavius Arrianus'un valiliği sırasında, magistratlar, meclis ve Sebastopolis-Herakleopolis halkı selamlıyor. Sebastopolis'in 139. yılında.

Eser, İmparator Hadrianus ve evlatlık olan oğlu Lucius Aelius Caesar'a ithaf edilmiştir.

Sulusaray-Kadışehri yolu arasında yer alan Çöte'de ele geçen ancak Sulusaray kökenli olan başka bir stel üzerindeki yazıtta da Sebastopolis, ikinci ismi olan Herakleopolis ile birlikte zikredilmektedir (de Jerphanion vd., 1908, s. 453–454, no: 6; Le Guen-Pollet 1989, s. 64, no: 9; Mitford, 1991, s. 233-234, no: 44) MS. 199/200 yılına tarihlenen ve imparator Septimius Severus'un eşi Iulia Domna'ya atfedilen eser, 1.20 m yüksekliğe ve 0.35 m genişliğe sahiptir. Üzerindeki yazıt:

1 ’Ιουλίαν Δό-
2 μναν Σεβ(αστήν),
μητέρα Κάστρων
4 Σεβαστοπολει-
τῶν Ἡρακλεοπο-
6 λειτῶν βουλή,
δῆμος,
8 οἱ περὶ ’Ιούλιον
Ποτεῖτον ἄρ-
10 [ξ]αντες·
ἔτους βσ΄

Çeviri: Kampların annesi Iulia Domna Augusta'nın (heykeli), Sebastopolis-Herakleopolis konseyi, halkı ve Julius Potitus başkanlığındaki "arkhonlar kurulu" tarafından (diktirildi). Kentin 202. yılında.

Yazıtlardan anlaşıldığı gibi, kent Herakleopolis (Herakles'in şehri) şeklindeki ikinci ismini mitolojik kahraman Herakles'ten almıştır. Kentin Herakles'le olan bağı Yunan mitolojisinde Argonotlar Seferi (Apollonius Rhodius, The Argonautika I, 1207, 1240, 1296) olarak geçen efsaneye dayandırılır. Efsaneye göre, Iason önderliğinde Altın Post'u almak için Kolkhis'e yapılan yolculuğa Herakles, aşkı Hylas ile birlikte katılmıştır. Ancak bu yolculuk sırasında Hylas, Mysia kıyılarına vardıklarında kaybolur ve Herakles ile Polyphomos'un tüm aramalarına rağmen bulunamaz. Bu yüzden Hylas'ı orada bırakmak istemeyen Herakles onu arayıp bulmak için Argonautların seferinden ayrılır. Seferden ayrılan Herakles, daha sonra Kappadokia'yı geçerek Pontus'a doğru seyahat eder. Herakles, Pontus'a geldiğinde burada Amazonlarla karşılaşır ve onlarla yaptığı savaşı kazanarak Herakleopolis kentini kurar (Amandry vd., 1998, s. 8; Dalaison 2014, 129- 130). Bu bağlamda Herakles, kentin hem kurucu hem de koruyucu tanrısı konumundadır.

Nümizmatik Veriler Işığında Herakles

Sebastopolis'in Herakles ile olan güçlü bağını yazıtlar dışında kentten ele geçen sikkeler de kanıtlamaktadır. Yazıtlarda olduğu gibi, Septimius Severus, Iulia Donma, Caracalla, Geta ve Gallienus dönemlerine ait sikkelerde de kent, Sebastopolis-Herakleopolis çift ismi ile birlikte görülmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bu sikkelerin ön yüzlerinde imparator veya imparatoriçenin büstleri yer alırken arka yüzlerin neredeyse tamamında Herakles tasvir edilmiştir. Kahramanın ilk izlerine Traianus dönemine tarihlenen sikkeler üzerinde rastlanmaktadır (SNG von Aulock, 1957, no: 133; Amandry vd., 1998, s. 18). MS 106-107 yıllarına tarihlenen bu sikkelerin ön yüzlerinde AYT NEP TPAIANOC KAICAP CE ΓE ΔA lejantı ile imparator Traianus'un başı yer almaktadır. Sağa doğru profilden tasvir edilen imparator, başında defne yapraklarından oluşan bir taç taşımaktadır. Sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACTOΠOΛITΩN

ETOYC ΘP lejantı ile Herakles' in sembolü olan sopa ve aslan postu bulunmaktadır (Figür 2a-b).

Figür 2a: İmparator Trianus ile Herakles'in sopası ve aslan postu (SNG von Aulock, 1957, no: 133)

Figür 2b: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2919A

İmparator Traianus'tan sonra kahraman, Septimius Severus dönemine ait sikkeler üzerinde görülmektedir (Arslan, 1997, s. 98. Kat. No: 175-179; Amandry vd., 1998, s. 24-27). MS 205-206 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzlerinde AY KAI Λ CЄΠTI-CЄOYHPOC, AY KAI Λ CЄΠTI-CЄOYHPOC A, AY KAI Λ CЄΠTI-CЄOYHPOC AY veya AY KAI Λ CЄΠTI-MI CЄOYHPOC AYΓ lejantlarından birisi ile imparatorun sağa doğru profilden gösterilen büstü yer almaktadır. Başında defne tacı taşıyan imparator zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ise ¾ cepheden betimlenmiştir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde ise [ ] HPAKΛEOΠOΛI [ ], CEBACT [ ] ΛEOΠ, CEBACTOΠO HPAKΛEOΠ, CEBACTO HPAKΛEO/ET HC, CEBACT HPAKΛEO/E, CEBACTOΠO HPAKΛEOΠO ET ve TON KTICTHN CEBACTOΠOΛIC lejantlarından bir tanesine ünlü kahraman Herakles, çeşitli tasvirlerle eşlik etmektedir. Örneğin bir sikkenin üzerinde nokta bordür içerisinde cepheden ayakta ve çıplak olarak resmedilen Herakles, sağ elinde tuttuğu sopasına dayanırken sol elinde bir aslan postu taşımaktadır (Figür 3).

Figür 3: İmparator Septimius Severus ve ayakta duran Herakles (Arslan, 1997, no: 176).

Figür 4: İmparator Septimius Severus ve yatar pozda Herakles (Amandry vd., 1998, no:18b).

Başka bir sikke üzerinde sadece kahramanın sembolü olan sopası betimlenirken bir diğer sikke üzerinde Herakles, yere serilen aslan postunun üstünde çıplak olarak sola doğru yarı yatar pozisyonda tasvir edilmiştir. Vücut ağırlığını üzerine yaslandığı sol kol dirseğine veren kahraman sağ bacağını da dizden kırıp sol bacağının önüne, sağ elini ise sağ dizinin üstüne koymuştur (Figür 4). Ayağının hemen yanında sopası durmaktadır. Bunların dışında mimari bir eleman ile birlikte betimlenen Herakles tipleri de mevcuttur. Örneğin bazı sikkeler üzerinde kahramanın kült heykeli, tetrastylos tipinde küçük kutsal bir yapı içinde, bir kaide üzerinde cepheden, ayakta ve çıplak olarak sağ elinde yere dayadığı sopasını sol elinde ise aslan postunu taşır vaziyette görülmektedir (Figür 5). Buna bezer şekilde tasvir edilen başka sikke örnekleri üzerinde ise Herakles'in heykeli, kemerli bir portiko ile birbirlerine bağlı olan iki tetrastylos tipte tapınağın önünde, kemerli portikonun altında ve bir balustrad (korkuluk) üzerinde betimlenmiştir (Figür 6). Burada da cepheden ve ayakta çıplak olarak gösterilen Herakles, sağ elinde yere dayadığı sopasını sol elinde ise aslan postunu tutmaktadır. Septimius Severus dönemi sikkeleri

üzerinde betimlenen Herakles tipleri, Iulia Domna adına basılan sikkeler üzerinde de görülmektedir (Arslan 1997, s. 99; Amandry vd., 1998, s. 24-27). MS. 205-206 yıllarına tarihlenen bu sikkelerin ön yüzlerinde ΙΟΥΛΙΑ-ΔΟΜΝΑ ΑΥ veya ΙΟΥΛΙΑ Δ-ΟΜΝΑ ΑΥ şeklinde yazılmış lejantlar görülürken arka yüzlerinde CEBACT-ΟΠΟ ΗΡΑΚΛΕΟΠΟ, CEBACTOΠ-ΗΡΑΚΛΕΟΠ, CEBACTOΠO ΗΡΑΚΛΕΟΠ, CEBACT ΗΡΑΚΛΕΟΠ/ΕΤ ΗC, CEBACTOΠO ΗΡΑΚΛΕΟΠΟ Π, CEBACT ΗΡΑΚΛΕ ve ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ CEBACTOΠΟΛΙC lejantlarından bir tanesi yer almaktadır. Sikkelerin ön yüzlerinde imparatoriçe Iulia Domna'nın sağa doğru dönük profilden ve bol drapeli büstü, arka yüzlerinde ise Septimius Severus sikkelerinin arka yüzlerinde görülen Herakles tiplerinden bir tanesi işlenmiştir.

Figür 5: İmparator Septimius Severus ve Herakles heykeli (Amandry vd., 1998, no: 6a)

Figür 6: İmparator Septimius Severus ve kemerli portiko içinde Herakles heykeli (Roma Numismatics EA 69, lot 725.)

İmparator Caracalla adına basılan ve yine MS 205-206 yıllarına tarihlenen sikkeler üzerinde de Herakles'in varlığı görülmektedir (Amandry vd., 1998, s. 27-29, no: 34-46). Bu sikkelerin ön yüzlerinde ΑΥ ΚΑΙ Μ ΑΥΡΗΛ ΑΝΤΩΝΙΝΟC, ΑΥ ΚΑΙ Μ ΑΥΡ-ΑΝΤΩΝΙΝΟC ve ΑΥ ΚΑΙ Μ ΑΥΡΗΛΙ-ΑΝΤΩΝΙΝΟC lejantlarından bir tanesi ve imparatorun sağa doğru dönük profilden betimlenen büstü yer almaktadır. Zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ise ¾ cepheden tasvir edilen imparator başında defne tacı taşımaktadır. Sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBA [CTOΠO ΗΡΑΚΛΕ] ΟΠ, CEBACT ΗΡΑΚΛΕΟΠ/ΕΤ ΗC, CEBACTOΠ şeklinde yazılan lejantlardan bir tanesi ile Herakles tiplerinden bir tanesi işlenmiştir. Bunların içinde en yoğun olan sahne, iki tetrastylos planlı tapınağı birbirine bağlayan bir kemerin altında betimlenen Herakles heykelidir. İmparator Geta adına darp edilen ve MS 205-206 yıllarına tarihlenen sikkelerin neredeyse tümü üzerinde de Herakles işlenmiştir. Bu sikkelerin ön yüzlerinde Λ CEΠTIMI Γ-ETAC K veya CEΠTIMI Γ-ETAC KECAP lejantı ile imparatorun sağa doğru profilden, taçsız, drapeli ve zırhlı bir şekilde resmedilen büstü bulunmaktadır. Bunların arka yüzlerinde ise CEBACT ΗΡΑΚΛΕΟΠ/ΕΤ ΗC, CEBACT ΗΡΑΚΛΕΟΠ/ΕΤ ΗΣ ve CEBACTOΠO ΗΡΑΚΛΕΟΠΟ lejantları yer alır. Bu sikkeler içinde en yoğun işlenen tasvir ise iki tetrastylos planlı tapınağı birbirine bağlayan bir kemerin altında betimlenen Herakles heykelidir.

İmparator Gallianus dönemine tarihlenen sikkeler üzerinde de Herakles yoğun olarak görülmektedir (Amandry vd., 1998, s. 32-36 no: 59-72). MS. 263-264 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzlerinde ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΓΑΛΛΙΗΝΟC lejantına imparatorun sağa doğru profilden gösterilen büstü eşlik etmektedir. Başında defne tacı olan imparator zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ise ¾ cepheden gösterilmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACTOΠO ΗΡΑΚΛΕΟΠΟ, CEBACTOΠO ΗΡΑΚΛΕΟ, ET CEBACTO ΗΡΑΚΛΕΟ/ζC, ΗΡΑΚΛΕΟ-CEBACTOΠΟΛΙC ve CEBACTO ΗΡΑΚ şeklinde yazılmış lejantların yanında Septimius Severus adına basılan sikkelerde görülen Herakles tasvirleri yer almaktadır.

Bu örnekler dışında birçok sikke üzerinde Herakles'in kahramanlıklarını anlatan mitosların da işlendiği görülmektedir. Bunlar kahramanın, çocuklarını bir cinnet anında öldürüp günah işlediği için, bu günahtan arınmanın kefareti olarak kuzeni Miken kralı Eurystheus'un hizmetine girip onun emri ile yerine getirmek zorunda kaldığı görevleridir. Bu görevler mitolojide Herakles'in On İki İşi (=*Dodekathlos*) olarak bilinmektedir. Sebastopolis'ten ele geçen sikkeler üzerinde kahramanın; Nemea Aslanı, Lerna Ejderi, Kyreneia Geyiği, Erymanthos Yaban Domuzu, Girit Boğası, Hesperidesler'in Altın Elmaları ve Kerberos Köpeği ile ilgili olan görevleri işlenmiştir.

1. Nemea Aslanı

Apollodorus'un (Library II. 5. 1) anlatımına göre Herakles'in, kral Eurystheus'un buyruğuna girdikten sonraki ilk görevi Yunanistan'da Nemea Bölgesi'nde iki çıkışı olan bir mağarada yaşayan ve bu bölgede oturanları kasıp kavuran yırtıcı Nemea Aslanı'nı öldürmekti. Nemea'ya gelip aslanı takip eden Herakles, silahları ile aslanı öldürmeye çalışmış ancak gövdesine hiçbir silahın işlemediğini görünce onu, okları ve sopasıyla yenemeyeceğini anlamış ve bu nedenle hayvanı mağarada kıstırarak boynundan yakalamış ve kollarıyla boğana kadar sıkarak öldürdükten sonra aslanın postunu yüzerek kendisine zırh olarak kullanmıştır (March, 2021, s. 32-34).

Figür 7a-b: İmparator Gallianus ve Herakles'in Nemea Aslanı ile mücadelesi (Amandry vd., 1998, s. 22, 33-34 no: 60-64).

Herakles'in Nemea Aslanı ile ilgili mücadele sahnesi Sebastopolis'ten ele geçen Septimius Severus, (Iulia Domna, Caracalla) ve Gallianus dönemlerine tarihlenen sikkeler üzerinde tasvir edilmiştir (Amandry vd., 1998, s. 33-34 no: 60-64). Bu sikkelerin ön yüzlerinde AY KAI Λ CЄ-ΠΤΙ CЄOYHPOC veya AYT KAI ΠO ΛIK ΓAΛΛIHNOC lejantları ile imparatorların sağa doğru profilden, başında defne tacı bulunan portreleri yer almaktadır. İmparatorlar zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağıları ise ¾ cepheden betimlenmiştir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACTOΠO HPAKΛEOΠ, CEBACTOΠO HPAKΛEO veya CEBACTOΠO HPAKΛEOΠO lejantlarından bir tanesi ile ortada Herakles'in aslan ile mücadelesi yer almaktadır. Ayakta çıplak olarak betimlenen Herakles, kaslı ve güçlü kollarıyla boynundan sıkı bir şekilde kavrayarak yukarı kaldırdığı aslanı boğmaya çalışmaktadır (Figür 7a-b).

2. Lerna-Hydra Ejderi

Herakles'in ikinci görevi dokuz başa sahip bir ejderha olan Hydra'yı yok etmekti. Argos Bölgesi'nde Lerna bataklığında yaşayan ve bulunduğu yerde canlılara zarar veren bu canavarın kesilen her bir başının yerine yenisi çıkması gibi önemli bir özelliği vardı. Bundan dolayı Herakles ele geçirdiği canavarın kestiği her başını sadık dostu (veya yeğeni) Iaolaos'un da yardımıyla dağlayarak yok eder. Geriye kalan son ölümsüz olan başı ise kesip bir kayanın altına gömerek canavarı ortadan kaldırır (Schwab, 2012, s. 156-157).

Herakles'in Lerna Ejderi ile ilgili mücadelesi kentten ele geçen Septimius Severus ve Geta[9] dönemlerine tarihlenen sikkelerin üzerinde tasvir edilmiştir (SNG. Auloc Nachtrage, no: 6777). Bu sikkelerin ön yüzlerinde AY KAI Λ CЄΠTI-MI CЄOYHPOC AY ve Λ CЄΠTI ΓETAC K lejantlarından birisi ile imparatorların sağa doğru profilden gösterilen büstleri yer almaktadır. Başlarında defne tacı taşıyan imparatorlar zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağıları ise ¾ cepheden betimlenmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACT HPAKΛE lejantı yer alırken merkezde ayakta, başı sağa profilden, gövdesi cepheden, çıplak ve kaslı olarak betimlenmiş olan Herakles, Hydra ejderini öldürmek için sağa doğru hamle yapar şekilde gösterilmiştir. Kahraman yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle kendisine saldıran ejderin başlarından bir tanesini yakalamış ve sağ elinde tutmuş olduğu sopasını hayvanın başına vurmak için yukarı doğru kaldırmıştır (Figür 8).

Figür 8: İmparator Septimius Severus ve Geta ile Herakles'in Lerna Ejderi ile mücadelesi (SNG. Auloc Nachtrage, no: 6777)

3. Keryneia Geyiği

Kral Eurystheus'un Herakles'e verdiği üçüncü görev, Artemis'in kutsal hayvanlarından birisi olan altın boynuzlu, tunç ayaklı bir geyiği canlı olarak getirmesiydi. Geyiği yaralamak istemeyen Herakles hayvanı bir yıl boyunca takip eder ve Ladon Nehri'nin kıyısında bir ok ile hafif bir şekilde yaralayarak yakalar ve Eurystheus'a götürür (Berens, 2011, s. 250).

Herakles'in Keryneia Geyiği ile ilgili mitosu, Septimius Severus ve Gallianus dönemlerine tarihlenen sikkelerin üzerinde işlenmiştir (Amandry vd., 1998, s. 22, 35 no: 16, 71). Sikkelerin ön yüzlerinde AY KAI Λ CЄΠTI-MI CЄOYHPOC A ve AYT KAI ΠO ΛIK ΓAΛΛIHNOC lejantlarından birisi ile birlikte imparatorların sağa doğru profilden gösterilen büstleri yer almaktadır. Başları defne taçlı olan imparatorlar zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağıları ise ¾ cepheden betimlenmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACT [ ] Π ve CEBACTO HPAK lejantlarından bir tanesi ile nokta bordür içerisinde Herakles'in Keryneia Geyiği'ni yakaladığı mitos betimlenmiştir. Başı ve gövdesi sola profilden, belden aşağısı cepheden, çıplak ve kaslı olarak betimlenmiş olan Herakles, iki eliyle boynuzlarından yakaladığı hayvanı zapt edebilmek için sıkı bir şekilde tutmaktadır (Figür 9a-b).

Figür 9: İmparator Septimius Severus ve Gallianus ile Herakles'in Keryneia Geyiği ile mücadelesi (Amandry vd., 1998, s. 22, 35 no: 16, 71)

[9] https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=388&pid=12505#top_display_media.

4. Erymanthos Yaban Domuzu

Eurystheus tarafından Herakles'e verilen dördüncü görev, Erymanthos'ta yaşayan devasa büyüklükte ve halka zarar veren yaban domuzunu canlı olarak yakalayıp getirmekti. Bu görevi için Erymanthos'a gelen Herakles, çalılıkların içinde bulduğu yaban domuzunu önce attığı naralarla ürkütüp dışarı çıkarır, daha sonra onu karlı ovaya doğru sürüp uzun süre peşinden kovalayarak yorulmasını sağlar ve böylece yorulan hayvanı canlı olarak yakalayarak Eurystheus'a getirir (Graves, 2004, s. 589, 591).

Herakles'in Erymanthos Yaban Domuzu ile ilgili işi Septimius Severus ve eşi Iulia Domna adına basılan sikkelerin üzerinde tasvir edilmiştir (Waddingdon, vd., 1925, s. 143, no: 11; Amandry vd., 1998, s. 22, no: 15). Septimius Severus adına darp edilen bir sikkenin ön yüzünde AY KAI Λ CЄ-ΠTI CЄOYHPOC lejantı ile imparatorun sağa doğru profilden, başında defne taçlı, zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ¾ cepheden betimlenmiş büstü yer alırken, Iulia Domna adına basılan iki sikkenin ön yüzlerinde IOYΛIA-ΔOMNA AY lejantı ve imparatoriçenin sağa doğru dönük profilden ve bol drapeli büstü resmedilmiştir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde ise CEBACTOΠ HPAKΛEOΠO ET veya CEBACTOΠO HPAKΛEOΠO Π lejantlarından bir tanesi ile birlikte Herakles tasvir edilmiştir. Boynunda sarkan aslan postu dışında çıplak, ayakta ve oldukça kaslı olarak betimlenen Herakles'in başı sağa doğru profilden, gövdesi ise cepheden gösterilmiştir. Kahraman yaban domuzunu bir eliyle başından diğer eliyle kuyruk kısmından tutarak beli hizasında taşımaktadır (Figür 10a-b).

Figür 10a-b: İmparator Septimius Severus ve İmparatoriçe Iulia Domna ile Herakles'in Erymanthos Yaban Domuzu ile mücadelesi (Waddingdon, vd., 1925, s. 143, no: 11; Amandry vd., 1998, s. 22, no: 15).

5. Girit Boğası

Girit Adası'nda yaşayan ve etrafa dehşet saçan azgın boğanın canlı olarak yakalanıp Eurystheus'a getirilmesi Herakles'in yedinci görevi idi. Bu hayvan, Girit kralı Minos'un denizden ne çıkarsa çıksın tanrı Poseidon'a kurban etmeye yemin ettiği boğaydı. Ancak, hayvanın güzelliğinden ve büyüklüğünden etkilenen Minos, tanrıya ettiği yemine uymayarak kendi sürüsü içinden seçtiği başka bir hayvanı kurban eder. Bu duruma öfkelenen Poseidon boğayı azdırır. Etrafa zarar veren boğadan kurtulmak isteyen Minos, Herakles adaya geldiğinde ona karşı çıkmaz. Kahraman uzun uğraşılardan sonra hayvanı yakalamayı başarır ve kral Eurystheus'a götürür (Keightley, 1838, s. 357).

Septimius Severus dönemine ait iki sikke üzerinde Herakles'in Girit Boğası ile ilgili mitosu sahnelenmiştir (Waddingdon, vd., 1925, s. 142, no: 6). Sikkelerin ön yüzlerinde AY KAI Λ CЄ-ΠTI CЄOYHPOC A lejantına imparatorun sağa doğru profilden gösterilen büstü eşlik etmektedir. Başında defne tacı taşıyan imparator zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ise ¾ cepheden betimlenmiştir. Sikkelerin arka yüzünde ise CEBACT [ ] HPAKΛEOΠO lejantı ile merkezde Herakles ayakta, cepheden, çıplak ve kaslı bir şekilde betimlenmiştir. Kahraman, başı cepheden

gövdesi profilden tasvir edilen boğanın boynunu iki koluyla sıkı bir şekilde sararak tutmaya çalışmaktadır (Figür 11).

Figür 11: İmparator Septimius Severus ve Herakles'in Girit Boğası ile mücadelesi (Waddingdon, vd., 1925, s. 142, no: 6).

6. Hesperidesler'in Altın Elmaları

Eurystheus'un Herakles'e verdiği on birinci görev, Hera'ya Zeus ile evlenirken düğününde Gaia tarafından hediye olarak verilen ve Hesperidesler'in bahçesinde yetişen altın elma ağacından elmaları alıp getirmesiydi. Hesperidesler adı verilen dört kız ve yüz başlı bir ejderha tarafından korunan kutsal ağacın yerini bulmak çok zordu. Bu sebeple Herakles, Hesperidesler'in efsanevi bahçesini bulmak için, inzivaya çekilmiş deniz tanrısı Nereus'a danışır ve onu zorlayarak bahçesinin yerini öğrenir. Hesperidesler'in diyarına ulaşan Herakles, titan Atlas'ın yardımıyla elmaları almayı başarır ve krala getirir (Nardo, 2002, s 222-223; Berens, 2011, s. 257-259).

Septimius Severus dönemine ait Iulia Domna adına basılmış bir sikkenin arka yüzünde Herakles'in Hesperidesler'in Altın Elmaları ile ilgili mitosu tasvir edilmiştir (Amandry vd., 1998, s. 26, no: 33). Sikkenin ön yüzünde IOYΛIA Δ-OMNA AY lejantı ve imparatoriçe Iulia Domna'nın sağa doğru dönük profilden ve bol drapeli büstü yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise CEBACT HPAKΛE lejantı ile merkezde Herakles, ağaçtan elmaları toplamak için sola doğru yürümektedir. Ayakta, başı sola profilden, gövdesi sola ¾ cepheden, çıplak ve kaslı bir şekilde tasvir edilen kahraman, sopasını sol kolunun içinde dik olarak tutarken, sağ kolunu bir yılanın sarılmış olduğu ağaca doğru uzatmaktadır. Yılan ağzını açarak Herakles'e doğru hamle yapar vaziyette betimlenmiştir (Figür 12).

Figür 12: İmparatoriçe Iulia Domna ve Herakles'in Hesperidesler'den Altın Elmaları alması (Amandry vd., 1998, s. 26, no: 33).

7. Kerberos Köpeği

Herakles'in on ikinci görevi, ölüler diyarını koruyan korkunç ve vahşi üç başlı köpek Kerberos'u yakalamaktı. Hermes ve Athena'nın yardımıyla Hades'in dünyasına inmeyi başaran kahraman, köpeği alıp götürmek için Hades'i ikna eder. Ancak Hades, hayvanı silah kullanmadan yakalayabilmesi şartıyla bu duruma izin verir. Gücünün sınırı olmayan Herakles silahsız olarak boğuştuğu hayvanı yakalayarak sürükleye sürükleye Eurystheus'a getirir (Bayladı, 1995, 170-171).

Septimius Severus dönemine ait Iulia Domna ve Caracalla adına basılmış iki sikkenin arka yüzünde Herakles'in son ve en zor görevi olan Kerberos Köpeği ile ilgili olan mitosu tasvir edilmiştir (Amandry vd., 1998, s. 29, no: 46). Iulia Domna[10] adına bastırılan sikkenin ön yüzünde IOYΛIA [ΔOMNA AY] lejantı ve imparatoriçe Iulia Domna'nın sağa doğru dönük profilden ve bol drapeli portresi yer almaktadır. Caracalla adına basılmış iki sikkenin ön yüzünde AY KAI M AYPHΛI-ANTΩNINOC lejantı ve imparatorun sağa doğru profilden, zırhlı, *paludamentum*lu ve boyundan aşağısı ise ¾ cepheden betimlenen portresi yer almaktadır. İmparator başında defne tacı taşımaktadır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde [ ] AKΛEO veya CEBACTOΠ [ ] lejantlarından bir tanesi yer alırken Herakles; merkezde, ayakta, cepheden, boynundan sarkan aslan postu dışında çıplak, kaslı ve sola doğru yürür bir şekilde tasvir edilmiştir. Sağ elinde yere dayadığı sopasını tutarken sol eliyle zincire vurduğu üç başlı Kerberos Köpeği'ni zincirinden tutarak sürüklemektedir (Figür 13a-b).

Figür 13a-b: İmparator caracalla ve İmparatoriçe Iulia Domna ile Herakles'in Kerberos Köpeği'ni yeryüzüne çıkarması (Amandry vd., 1998, s. 29, no: 46).

Değerlendirme ve Sonuç

İlk Tunç Çağı'ndan günümüze kadar kesintisiz yerleşim görmüş olan Sulusaray Höyüğü, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Antik kaynaklarda ilk kez Yaşlı Plinius tarafından anılan Sebastopolis antik kenti de bu höyük üzerinde yer almaktadır. Sebastopolis adını almadan önce Karana ismiyle bilinen kent, MÖ 3 tarihinden itibaren imparator Augustus tarafından Sebastopolis adı verilerek yeniden kurulmuştur. Bununla birlikte kent, Roma Dönemi'nde sadece Sebastopolis ismi ile değil aynı zamanda Herakleopolis ismi ile de tanınmaktadır. Eski Yunanca sebasto ve polis kelimelerinden türetilmiş bir kelime olan Sebastopolis "büyük, ulu şehir" anlamıyla, Herakles'in şehri anlamına gelen Herakleopolis ile aynı manayı ifade etmektedir. Çünkü Herakles hem Yunan hem de Roma mitolojisinde gücü ve büyüklüğü simgeleyen yarı tanrı bir kahramandır.

Kent, birinci ismi olan Sebastopolis ile Augustus tarafından gerçekleştirilen yeniden kuruluşu açıklarken Herakleopolis ismi ile de efsanevi kurucusu Herakles'e gönderme yapmaktadır. Nitekim birisi Septimius Severus ve diğeri eşi Iulia Domna adına darp edilen iki sikke üzerinde Herakles'in ktistes (κτίστης) yani kurucu unvanıyla birlikte geçmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda kent, gerçek ve saygın kurucusu olan Augustus'un ismine, efsanevi kurucusu olan Herakles'in ismini de ekleyerek Herakles'e olan güçlü bağını da göstermiş oluyordu. Ancak, kahraman kentin efsanevi kurucusu olmasına rağmen sadece sikkelerin arka yüzlerinde tasvir olarak kullanılmıştır. Karadeniz Bölgesi'nde bulunan ve yine ismini güçlü kahraman He-

[10] https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=388&pid=11788#top_display_media.

rakles'ten alan Heraklia Pontika kentinin MÖ 5. yüzyıldan Roma Dönemi'ne kadar basmış olduğu sikkelere bakıldığında, sikkelerin ön yüzlerinde Herakles'in başında aslan postu bulunan büstünün tasvir edildiği görülmektedir. Ancak Roma Dönemi'ne ait olan sikkelerde ise Herakles tasvirlerinin, Sebastopolis kentinde olduğu gibi sadece sikkelerin arka yüzlerinde betimlendiği görülmektedir. Sebastopolis darplı mevcut sikkeler içerisinde Herakles'in başında aslan postu bulunan büstü sadece tek bir sikkenin arka yüzünde kullanılmıştır. Bu durum da kentin, Roma geleneğini devam ettirdiğini göstermektedir.

Elimizdeki mevcut verilere göre kent; epigrafik belgeler üzerinde en erken MS 2. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sebastopolis ve Herakleopolis ismi ile birlikte görülürken, sikkeler üzerinde MS 3. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak Herakles'in sikkeler üzerindeki ilk izlerine Traianus döneminde rastlanmaktadır. MS 106-107 yıllarına tarihlenen bu sikkelerin ön yüzlerinde imparator Traianus'un başı yer alırken, arka yüzlerinde ise Herakles' in simgesi olan sopa ve aslan postu bulunmaktadır. Bu dönemde kentin, sikkelerini sadece Sebastopolis ismi ile bastığını sikkelerin arka yüzünde görülen CEBACTOΠOΛITΩN ETOYC ΘP lejantı kanıtlamaktadır. Kentin Herakleopolis şeklindeki ikinci ismi ise önce MS 205-206 yıllarına tarihlenen ve Septimus Severus dönemine ait olan sikkelerin arka yüzlerinde yerini almış, daha sonra ise MS 263-264 yıllarına tarihlenen sikkelerin arka yüzlerinde CEBACTOΠO HPAKΛEOΠO şeklinde kullanımına devam edilmiştir[11]. Ayrıca bu sikkelerin arka yüzlerinde tasvir olarak kahramanın kendisi kullanılmıştır. Herakles elinde sopasını tutar vaziyette, ayakta veya yatar pozda, aslan postu giymiş veya çıplak bir şekilde veyahut da bir tapınak içinde kült heykeli olarak yerleştirilmiş şekilde tasvir edilmiştir. Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Geta ve Gallianus adına basılan sikkelerin hemen hemen hepsinin arka yüzlerinde en sık görülen tasvir; kemerli bir portiko ile birbirlerine bağlı olan iki tetrastylos tipte tapınağın önünde, kemerli portikonun altında ve bir balustrad (korkuluk) üzerinde yer alan Herakles heykelidir. Buna benzer bir başka tasvir ise içerisinde Herakles heykelinin yer aldığı tetrastylos tipinde küçük kutsal bir yapıdır. Bu mimari yapı da muhtemelen bir başka tapınak veya bir kutsal yapıdır ve sadece Caracalla adına basılan sikkeler üzerinde tasvir edilmemiştir. Bu sikkeler üzerinde kahraman bir kaide üzerinde cepheden, ayakta ve çıplak olarak betimlenmiş olup sağ elinde yere dayadığı sopasını sol elinde ise aslan postunu tutmaktadır. Septimius Severus, Caracalla ve Geta adına darp edilen sikkelerin arka yüzlerinde, içinde kült heykeli bulundurmayan tetrastylos tipinde tapınak tasvirleri de mevcuttur. Tüm bu verilerden yola çıkarak Sebastopolis'te kentin kurucu tanrısı Herakles'e adanmış en az iki tapınağın ve kült heykelinin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, kentte güçlü ve köklü bir Herakles kültünün varlığını kanıtlamakla kalmayıp aynı zamanda devletin sahip olduğu gücü de göstermektedir.

Sporcuların ve gladyatörlerin koruyucu tanrısı olarak *gymnasium*larda tapınım gören Herakles'in Sebastopolis kentinde de aynı inanç sistemi içinde saygı gördüğü muhtemeldir. Çünkü yazıtlardan Sebastopolis'te imparator Hadrianus döneminde *gymnasium*, gladyatör ve hayvan dövüşlerinin yapıldığı arena gibi yeni yapıların inşa edildiği (Le Guen Pollet, 1989, s. 65-67) bilgisine ulaşılmaktadır. Bu bağlamda kentteki sporcuların ve gladyatörlerin Herakles'e koruyucu tanrı kimliği ile ibadet etmiş olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte Anadolu'da ve Roma'da askerlerin (Hakman, 2020, s. 2547) koruyucu tanrısı olarak yaygın bir şekilde saygı gören Herakles, bu özelliği ile de Sebastopolis'te kabul görmüş olmalıdır. Nitekim,

[11] İmparator Septimius Severus'tan sonra sikke darbına ara veren kent, imparator Gallianus zamanında yeniden sikke basmaya başlar.

Sebastopolis'te *beneficiarii consularis* adı altında valiye bağlı askeri bir birliğin bulunduğu da bilinmektedir. Bu birliklerin başlıca görevi kentte düzen ve asayişi sağlamaktı. Özellikle kalabalık grupların kontrolü, halkın kapılarda ve karayollarında güvenliği onların sorumluluğu altındaydı. Bu nedenle MS 2. yüzyılda *Pylon* ve *Zeus Pylaios* gibi tanrılara inanmışlar ve bu tanrıların kültlerini oluşturmuşlardır (Ful, 2025, 82-83). Herakles kentte koruyucu tanrı olarak tapınım gördüğü için askerler arasında da saygı görebileceği dikkate alınmalıdır. Ayrıca kentin hastalıkları iyileştiren, şifalı bir sıcak su kaynağına sahip olması da kahramanın burada tapınım görmesi için önemli bir etken olmalıdır. Çünkü kaplıcaların kurucusu (Safford, 2012, 185) olarak kabul edilen Herakles için tüm kaplıcalar (Athenaios XII. 512) ve sıcak sular kutsal sayılırdı (Strabon IX. 4. 13). Ayrıca kahraman, sıcak su gözlerinin yakınında inşa edilen bir sunağa da sahipti (Herodotos VII.176). Sebastopolis antik kenti bugün olduğu gibi, muhtemelen Antik Çağ'da da ünlü bir kaplıca merkezi idi. Kaplıcanın kükürtlü suyunun tedavi edici özelliği bugün de bilinmektedir. Antik Çağ'da hastalıklarına çare aramak için kaplıcanın şifalı sularından istifade eden insanlar, burada şifa bulduktan sonra sağlık tanrısı Asklepios'a (Le Guen Pollet, 1989, s. 58-59) ve belki de Herakles'e adaklar sunuyorlardı.

Sonuç olarak, Antik Çağ'ın en ünlü kahramanlarından birisi olarak kabul edilen Herakles'in kendi adıyla zikredilen Sebastopolis/Herakleopolis kentinin kurucu tanrısı olarak tapınım gördüğü yazıtlar ve sikkeler tarafından kanıtlanmaktadır. Yazıtlardan, kentin Augustus döneminden itibaren Sebastopolis ismi ile Hadrianus döneminden itibaren ise Sebastopolis ve Herakleopolis ismi ile birlikte anılmaya başladığı sikkelerden ise Septimius Severus dönemiyle birlikte her iki ismin kullanımının yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Kentte, *Theos Hypsistos*, *Asklepios*, *Pylon* ve *Zeus Pylaios* gibi tanrıların ve kültlerinin varlığı bilinse de sikkeler üzerinde yoğun bir şekilde izlerine rastladığımız Herakles için hiç şüphesiz Sebastopolis'in en büyük tanrısı olduğunu ve saygın kurucusunun ismi olan Sebastopolis'e Herakleopolis ismini de ekleyerek Yunan geleneğini devam ettirdiğini ve efsanevi bir kahramanla bağlantı kurma arzusunu da göstermiş olduğunu söyleyebiliyoruz. Ancak, Herakles tapınımına ait sahip olduğumuz epigrafik verilerin oldukça az olması, arkeolojik verilerin ise hiç olmaması kahramanın Sebastopolis'te sergilemiş olduğu karakterini ve kültürünü belirlemeyi zorlaştırmıştır. Bu bağlamda kültün Sebastopolis'teki varlığından söz etmeye olanak sağlayan bulgular sadece iki yazıt ve nümizmatik verilerdir.

KAYNAKÇA

a-Antik Kaynaklar

Apollodorus, Library (ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ). Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollodorus. Bibliotheke. With an English translation by James George Frazer. London, New York 1921 (The Loeb Classical Library).

Apollonius Rhodius, The Argonautika, Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollonius Rhodius, The Argonautika. With an English translation by R. C. Seaton. London, New York 1912 (The Loeb Classical Library).

Euripides, Herakles. (ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΙΝΟΜΕΝΩΣ). (çev. Ari Çokana). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011.

Herodotos. *Tarih*. (çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011.

Herodotos, Herodot Tarihi. Çev.: M. Ökmen-A. Erhat. İstanbul 1991.

Homeros, Homeric Hymns. (çev. Diane J. Rayr). Berkeley and Los Angeles, California: University of California Pres. 2004.

Ovidius, Heroides. Kullanılan Metin ve Çeviri: Ovid. Heroides And Amores. With an English translation by Grant Showerman. London, New York 1914 (The Loeb Classical Library).

Pausanias, Periegesis tes Hellados. Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanian Description of Greece. With an English translation by W. H. Jones I-V. London, New York 1918-1935 (The Loeb Classical Library).

Pindaros, Nemeian. Kullanılan Metin ve Çeviri: Nemeian Odes. With an English translation by W. H. Race. Cambridge, Mass.-London 1997 (The Loeb Classical Library).

Plin. nat. (=G. Plinius Secundus "Yaşlı", Naturalis Historia) . Plinius Secundus "Yaşlı", Naturalis Historia) Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny Natural History. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Sophokles, Four Tragedies Women of Trachis. Ajax, Women of Trachis, Electra Philoctetes. (çev. Peter Meineck - Paul Woodruff). Indianapolis: Hackett Publishing Company. 2007.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*. (*Geographika*: XII-XIII-XIV). (çev. A. Pekman). İstanbul. 2000.

Strabon, *Geographika*. Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. (with an English translation by H. L. Jones). vols. I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Theokritus, The Idyylls of Theokritus. (hzl.. R. J. Cholmeley, B.A.). London: G. Bell & Sons, Ltd. 1919.

b-Modern Kaynaklar

AMANDRY, M. – B. REMY (1998). *Pontica II, Les Monnaies de l'atelier de Sebastopolis du Pont. Varia Anatolica* 10. İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes.

ANDERSON, J. G. C. (1903). *A Journey of Exploration in Pontus: Studia Pontica I*. Bruxelles.

ARSLAN, M. (1997). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri", *Arkeoloji Dergisi* V: 63-109.

BAYLADI, D. (1995). *Mitoloji. Tanrıların Öyküsü*. İstanbul: Say Yayınları.

BERENS, E. M. (2011). *Antik Yunan Efsaneleri ve Roma Mitleri*. İzmir: İlya Yayınevi.

BURKERT, W. (2011). *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Germany: Erlag W. Kohlhammer.

CARPENTER, T. H. (2007). *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*. (çev. Bense B. M. Ünlüoğlu). İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

DALAISON, J. (2014). "Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and their Coinage in the Roman Period" *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. *Geographica Historica* 29 (ed. Tønnes Bekker Nielsen). Stuttgart. 125-156.

DE JERPHANİON, G. – L. JALABERT (1908). "Inscriptions d'Asie Mineure (Pont, Cappadoce, Cilicie)". *Mélanges de la Faculté Orientale d l'Université Saint-Josheph Beyrouth* III/1: 437–478.

DAMON, D. (1874). "Peri Ton En Soulouserai Tou Pontou Anakaluphtheison Epigraphon". *Syllogos* 7: 1-6.

FARNEL, L. R. (1921). *Greek Hero Cults and Idias and Immortality*, Oxford: At The Clarendon Press.

FUL, Ş. D. (2025). "Epigrafik, Nümizmatik Ve Arkeolojik Veriler Işığında Tokat'ta Zeus Kültü". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 38: 67-90.

GRAVES, R. (2004). *Yunan Mitleri*. (çev. Uğur Akpur). İstanbul: Say Yayınları.

GUTHRIE, W. K. C. (1955). *The Greeks and Their Gods*. Boston: Beacon Press.

HAKMAN, M. (2020). "Kapadokya'da Kahraman ve Tanrı Herakles Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies- Social Sciences* XV/5: 2543-2560.

HAMILTON, E. (1983). *Mitologya*. (çev. Ülkü Tamer). İstanbul: Varlık Yayınları.

KEIGHTLEY, T. (1838). *The Mythology of Ancient Greece and Italy*, London: Whittaker And Co., Ave Marıa Lane.

LE GUEN POLLET, B. L. (1989). "Sebastopolis du Pont (Sulusaray). Documents littéraires et inscriptions déjà publiées de la cité", *Epigraphica Anatolica 13*: 51–86.

LSJ: LIDDEL, vd. (1882). Henry Stuart, *Greek English Lexicon*. Oxford: Claronden Press.

LURKER, M. (2005). The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. Taylor & Francis e-Library.

MAGIE, D. (1950). Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ, Vol. I, Princeton: Princeton University Press.

MALAY, H. - H. Sılay. (1991). *Antik Devirde Gladyatörler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

MARCH, J. (2001). *Cassell's Dictionary of Classical Mythology*. London: ASSELL&co.

MARCH, J. (2021). "The Nemean Lion". *The Oxford Handbook of HERACLES*, (ed. Daniel Ogden). New York: Oxford University Press. 29-44.

MILLER, S.G. (2004). *Ancient Greek Athletics*. New Haven: Yale University Press.

MITFORD, T. B. (1991). "Inscriptions Ponticae-Sebastopolis". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87: 181–243.

MOUTON, A. (2011). "Sulusaray/Sebastopolis Du Pont (Province De Tokat) : La Karahna Des Textes Hittites ?", *Anatolia Antiqua* XIX : 101-111.

NARDO, D. (2002). The Greenhaven Encyclopedia of Greek and Roman Mythology. New York: Greenhaven Press.

NICGORSKI, A. M. (2005). "The Magıc knot of Herakles, the propaganda of Alexander The Great, and Tomb II at Vergina"*, Herakles and Hercules. Exploring A Graeco-Roman Divinity*. (ed. Louis Rawlings ve Hugh Bowden). UK: The Classical Press of Wales. 97-128.

OK, M. - H. T. CANDUR (2021). "Karia Bölgesi'nde Herakles Kültü". *II. Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, Haziran 8-10. Ardahan. 685-703.

ÖZCAN, B. (1990). "Sulusaray-Sebastopolis Antik Kenti". *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*. (19-20 Nisan 1990). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 261–307.

ÖZTÜRK, B. (2010). "Karadeniz'de Dinsel Yaşam Ve Kültler". *Aktüel Arkeoloji* 18: 38-49.

POWELL, B. B. (2018). *Klasik Mitoloji*. (çev. Sinan Okan Çavuş). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

RAMSAY, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev. Mihri Pektaş). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

SAYAR, M. H. (2011). "Kilikien unter den Diadochen. Epigraphische Zeugnisse aus der hellenistischen Zeit Kilikiens und ihre Bedeutung für die Altertumwissenschaftliche Erforschung des östlichen Mittelmeerraumes". *Byzas* 14: 220, 233-234.

SCHWAB, G. (2012). *Klasik Yunan Mitolojisinin En Güzel Efsaneleri I*. (çev. Devrim Doğan Yüzer). İzmir: İlya Yayınevi.

SCHWERTHEIM, E. (1983). Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung. Teill 2: Miletupolis. Bonn: Rudolf Habelt.

SNG Aulock Nachtrage I Pontus-Paphlogonien-Bithynien: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v. Aulock. Nachtrage I, Pontus-Paphlogonien-Bithynien. Berlin 1967.

SNG Aulock Pontus-Paphlogonien-Bithynien: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v. Aulock. Pontus-Paphlogonien-Bithynien. Berlin 1957.

STAFFORD, E. (2012). *Gods and Heroes of the Ancient World*. *Herakles*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group.

TEKİN, M. – Ş. D. FUL (2021). "İç Pontos Bölgesi'nde Roma ve Erken Bizans Dönemlerine Işık Tutan Bir Antik Kent: Sebastopolis (Yazılı Kaynaklar ve Kazı Çalışmalarından Yansımalar), *Understanding Transformations: Exploring The Black Sea Region and Northern Central Anatolia in Antiquity, Byzas 26*. (ed. Emine Sökmen-Andreas Schachner). İstanbul: Ege Yayınları. 345-358.

TEMÜR, A. (2023a). "Sebastopolis/Herakleiopolis (Tokat/Sulusaray) Kazı Çalışmaları ve Erken Dönem Bizans Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşunun 100. Yılı Anısına Danişmendli Havzasında Tarih ve Kültür Tokat*. (ed. A. Demir, Y. Dönder, H. Erdem), Kömen Yayınları: Konya. 3-15.

TEMÜR, A. (2023b). "Sulusaray-Sebastopolis Kazılarının Dünü, Bugünü ve Yarını", *5. Tokat Sempozyumu. Bildiriler Kitabı* Cilt IV (14-16 Ekim 2022). (ed. Coşkun Yılmaz). İstanbul: 227-237.

TEMÜR, A.-İ. GÜLTEKİN-GENÇ. (2023). "Sebastopolis Excavations and Observations on the Byzantine Church", JAHA, Vol. 10, No 3: 146-161.

ÜRETEN, H. (2004). "Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt XXIII/35: 185-214.

WADDINGDON, W. vd. (1925) *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure: Pont et Paphlogonia*, Tome:1, Fasc. 1, Paris: Editions Ernest Leroux.

c-İnternet Kaynakları

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=388&pid=11788#top_display_media. (Erişim Tarihi: 25.01.2025).

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=388&pid=12505#top_display_media. (Erişim Tarihi: 10.02.2025).

https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2919A. (Erişim Tarihi: 07.03.2025).

Athenaios, *The Deipnosophists* XII. http://attalus.org/info/athenaeus.html.; http://attalus.org/old/athenaeus12a.html. (Erişim Tarihi: 07.01.2025).
https://www.numisbids.com/sale/3810?s=1&pg=9&so=1. (Erişim Tarihi: 14.13. 2025).

EXTENDED ABSTRACT

The ancient city of Sebastopolis, first mentioned by Pliny the Elder, is located on a mound that has been continuously inhabited from the Early Bronze Age to the present day. It is situated in the district center of Sulusaray, which is part of the province of Tokat, located in the Pontus Region in Antiquity and now in the Central Black Sea Region. Before being named Sebastopolis, the city was known as Karana and ruled by a local Galatian lord named Ateporix. After Ateporix's death in 3/2 BC, the city became a province under Roman control and was incorporated into Pontus Galaticus, marking the beginning of its era as 3 BC. From this date, Emperor Augustus rebuilt the city and named it Sebastopolis (the city of Sebastos, meaning Augustus). During the Roman Period, the city was not only known as Sebastopolis but also as Herakleopolis, which was named after the mythological hero Herakles, as evidenced by epigraphic and numismatic data obtained from the city. Through archaeological findings that have reached us to this day, this study aims to reveal the presence, cult, and the reasons and manner in which the hero god Herakles was accepted in the city.

The city, located on a fertile plain irrigated by the Çekerek (Skylax) River, a tributary of the Yeşilırmak, experienced its golden age during the Roman Period when it was known as both Sebastopolis and Herakleopolis. The name Sebastopolis, derived from the Greek words "sebasto" and "polis," means "great, magnificent city," while Herakleopolis, meaning "city of Herakles," signifies the same grandeur. Herakles, a demi-god symbolizing strength and greatness in both Greek and Roman mythology, is commemorated in the city's second name. The fact that Herakles is depicted with the title *ktistes* (founder) on two coins minted for Septimius Severus and his wife Iulia Domna confirms this association.

According to the existing data, the city is found under the names Sebastopolis and Herakleopolis on epigraphic documents from the second quarter of the 2nd century AD, and on coins starting from the early 3rd century AD. However, the first traces of Herakles on coins appear during the reign of Trajan. On these coins, dated to 106–107 AD, the obverse features the head of Emperor Trajan, while the reverse depicts Herakles' symbols: a club and a lion's skin. During this period, the city minted its coins solely under the name Sebastopolis, as evidenced by the reverse legend "CEBACTOΠOΛITΩN ETOYC ΘP." The city's second name, Herakleopolis, first appeared on the reverse of coins dated to 205–206 AD during the reign of Septimius Severus and continued to be used on coins dated to 263–264 AD as "CEBACTOΠO HPAKΛEOΠO." Additionally, the reverse of these coins features depictions of Herakles himself. On these coins, Herakles is illustrated standing while holding his club, dressed in a lion's skin, or represented as a cult statue within a temple. These depictions indicate the existence of two temples and a cult statue dedicated to Herakles in the city. Among the representations on the coins are scenes from Herakles' legendary labors, known in mythology as the "Twelve Labors of Herakles," which he was compelled to undertake in the service of his cousin, King Eurystheus of Mycenae, as penance for killing his own children during a fit of madness. The coins from Sebastopolis depict Herakles' tasks involving the Nemean Lion, the Lernaean Hydra, the Ceryneian Hind, the Erymanthian Boar, the Cretan Bull, the Golden Apples of the Hesperides, and the Cerberus.

As the protector god of athletes and gladiators, Herakles was worshiped in gymnasiums, and it is likely that the same belief system was followed in Sebastopolis. Inscriptions reveal that during Emperor Hadrian's reign, new structures like gymnasiums, gladiatorial arenas, and animal fighting arenas were built in Sebastopolis. Thus, it is plausible that athletes and gladiators in the city worshiped Herakles as their protector god. Furthermore, Herakles, widely respected as a protector of soldiers in Anatolia and Rome, might have been similarly revered in Sebastopolis. In fact, inscriptions mention the presence of a military unit called *beneficiarii consularis* under the governor's command, responsible for maintaining order and security on roads and at city gates. Hence, it is likely that Herakles was also respected by soldiers. Additionally, the city's possession of a hot spring known for its healing properties would have been a significant factor in Herakles' worship, as he was considered the founder of thermal baths, which were sacred to him.

In conclusion, Herakles, worshiped as the protector god of athletes, gladiators, and soldiers, was undoubtedly the greatest deity of the city. By adding the name Herakleopolis to its original name, Sebastopolis, the city continued the Greek tradition and expressed its desire to associate with a legendary hero.

YILMAZ, BURCU (2025). "Assessment of Logistics Infrastructure and Service Indicators in Black Sea Economic Cooperation (BSEC) Countries". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1067-1087.

ASSESSMENT OF LOGISTICS INFRASTRUCTURE AND SERVICE INDICATORS IN BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION (BSEC) COUNTRIES

Burcu YILMAZ*

ABSTRACT

In line with the increasing importance of global logistics efficiency, the analysis of countries' strengths and weaknesses in logistics performance indicators has become a strategic necessity for regional integration and global competitiveness. This study aims to evaluate the logistics infrastructure and service indicators of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) countries using an integrated Entropy–EDAS approach, which is among the multi-criteria decision-making (MCDM) methods. In this context, the study utilizes the data from the Logistics Performance Index (LPI) published by the World Bank for the years 2016, 2018, and 2023. The sub-components of the index—namely customs management, infrastructure, international shipments, quality of logistics services, tracking and tracing, and timeliness—were incorporated into the analysis as criteria. The twelve BSEC member countries were defined as the alternatives. The weights of the criteria were objectively calculated through the Entropy method, while the logistics performance of the BSEC countries was ranked using the EDAS method. According to the Entropy-based weighting, timeliness was identified as the most influential criterion affecting logistics performance in both 2016 and 2023. The findings indicate that Türkiye ranked first in terms of logistics performance among BSEC countries in 2016, followed by Greece and Romania in second and third place, respectively. In 2018, Greece rose to the top, with Türkiye and Romania ranking second and third again. This order remained unchanged in 2023. On the other hand, Albania, Armenia, Georgia, and Moldova consistently ranked lowest in terms of logistics infrastructure and service indicators across the analyzed years. The results obtained provide an objective assessment of the customs procedures, infrastructure, and logistics service levels of BSEC countries and offer policy recommendations aimed at enhancing regional logistics strategies.

Keywords: Black Sea economic cooperation, logistics performance, multi-criteria decision-making, Entropy, EDAS

KARADENİZ EKONOMİK İŞ BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE LOJİSTİK ALTYAPI VE HİZMET GÖSTERGELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZ

Küresel lojistik verimliliğin artan önemi doğrultusunda ülkelerin lojistik performans göstergelerinde güçlü ve zayıf yönlerinin analizi bölgesel entegrasyon ve küresel rekabet gücü açısından stratejik bir gereklilik haline gelmiştir. Bu çalışma, Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ) ülkelerinin lojistik altyapı ve hizmet göstergelerini çok kriterli karar verme yöntemlerinden Entropi-EDAS entegre yaklaşımıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Dünya Bankası tarafından yayımlanan Lojistik Performans Endeksi'nin (LPE) 2016, 2018 ve 2023 verileri ele alınmıştır. Endeksin alt bileşenleri olan gümrük yönetimi altyapı, uluslararası sevkiyat, lojistik hizmet kalitesi, takip ve izleme ve zamanlama kriterler olarak analize dahil edilmiştir. KEİ üyesi 12 ülke ise alternatifler olarak belirlenmiştir. Çalışmadaki kriterlerin ağırlıkları entropi yöntemi ile nesnel olarak hesaplanmış, KEİ üyesi ülkelerin lojistik performansı ise EDAS yöntemiyle sıralanarak değerlendirilmiştir. Entropi ile yapılan ağırlıklandırmada lojistik performansı etkileyen en önemli iki kriter 2016 ve 2023 için zamanlama olmuştur. Elde edilen bulgulara göre; 2016'da KEİ ülkeleri için lojistik performansı en yüksek ülke Türkiye iken ikinci ve üçüncü olan ülkeler sırasıyla Yunanistan

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 16.05.2025
Yayına Kabul Tarihi:22.09.2025

* Dr., Kayseri Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Kayseri; ORCID: 0000-0002-6004-0640, E-posta: burcukaya107@gmail.com

** This study has been prepared by expanding of the report presented verbally and summarized in the 8th International Blue Black Sea Congress

ve Romanya'dır. 2018'de Yunanistan birinci sıraya yükselmiş, Türkiye ikinci Romanya ise üçüncü sırada yer almıştır. 2023 yılında da bu ülkeler aynı sıralamayla yerini korumuştur. Arnavutluk, Ermenistan, Gürcistan ve Moldova ise ele alınan yıllar içerisinde lojistik altyapı ve hizmet göstergeleri açısından en düşük sıralamaya sahip olan ülkelerdir. Elde edilen sonuçlar, KEİ üyesi ülkelerin gümrük, altyapı ve lojistik hizmet düzeylerinin nesnel verilerle analiz edilmesini sağlayarak, bölgesel lojistik stratejilerinin geliştirilmesine yönelik politika önerileri sunmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Karadeniz Ekonomik iş birliği, lojistik performans, çok kriterli karar verme, Entropi, EDAS

Introduction

Logistics performance refers to a country's capacity to ensure the efficient, cost-effective, reliable, and timely movement of goods throughout the supply chain in international trade. As highlighted in the Logistics Performance Index (LPI) published by the World Bank, this concept encompasses various elements, including infrastructure quality, customs procedures, the competence of transport services, traceability, and timely delivery. A high level of logistics performance enables a country to gain a competitive advantage in global trade. In this regard, LPI data offer valuable insights into the challenges and opportunities that countries face in conducting international logistics operations. Moreover, these indicators assist policymakers in formulating strategies to enhance performance (World Bank, 2023).

The countries within the scope of this study—the member states of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC)—are strategically positioned as a bridge between Europe and Asia and collectively host 56 ports, 32 of which operate at an international scale (Değerli Çiftçi & Baycan, 2023, p. 65). Among them, Greece, Bulgaria, Romania, and Türkiye are connected to the European Union, while Georgia, Azerbaijan, and Armenia serve as corridors to Central Asia and China. Due to their geostrategic location, BSEC countries hold critical significance in global trade routes.

Although BSEC countries occupy a geopolitically strategic location, the socio-political and economic transformations following the dissolution of the Soviet Union brought about significant structural changes, particularly in newly independent states such as Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova, Russia, and Ukraine. This post-Soviet transitional period not only involved shifts in political regimes but also revealed a pressing need for the restructuring of foreign trade relations, customs systems, and logistics infrastructures in these countries. According to Popa (2017, p. 167), in many transition economies, culture was employed as a means of democratization and identity construction; however, this approach simultaneously laid the foundation for enhanced regional integration and mutual interdependence through trade cooperation.

In this context, facilitating trade, developing transport corridors, and improving logistics infrastructure within the BSEC region support broader goals, such as regional stability and economic development. Transport infrastructure projects and efforts to enhance logistics systems in these regions contribute not only to the advancement of intra-regional trade but also to the deeper integration of these countries into global supply chains (Öztürk, 2025, p. 723). Therefore, conducting a quantitative analysis and comparison of the logistics performance of BSEC countries is of critical importance. Such an approach allows for the identification of which performance criteria hold greater significance and which countries lag behind in the overall ranking. A review of the existing literature reveals that Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods are frequently employed in the analysis of national logistics performance levels. These studies exhibit diversity not only in the methodologies adopted but also in terms of the geographical regions they address.

An evaluation of the geographical scope of existing studies reveals a particular concentration on the European Union (Ulutaş & Karaköy, 2019; Gürler et al., 2024), OECD countries (Gök Kısa & Ayçin, 2019; Özekenci, 2025), G20 nations (Pehlivan et al., 2024; Gelmez et al., 2024), and members of the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) (Türkoğlu & Duran, 2023). In addition, several studies have conducted regional analyses focusing on Asia (Oğuz et al., 2019) and Central and Eastern Europe (Işık et al., 2020). However, no comprehensive assessment has been identified in the literature that specifically examines the logistics performance of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) countries.

Most of these studies focus on evaluating national logistics capacities based on the components of the Logistics Performance Index (LPI). Therefore, this study, which analyzes the logistics performance levels of BSEC countries using LPI indicators, is expected to contribute to the literature by aligning methodologically with existing research while simultaneously addressing a gap by providing a comparative, year-based analysis of the logistics performance of BSEC countries, an area that remains largely unexplored.

Accordingly, this study utilizes the LPI data published for the years 2016, 2018, and 2023 to analyze six sub-indicators of the index through an Entropy-based EDAS (Evaluation Based on Distance from Average Solution) approach. Based on the analysis, the most significant criteria for the years 2016, 2018, and 2023 were identified, and the countries that ranked highest and lowest in terms of logistics performance were compared. These findings are subsequently used to offer relevant policy recommendations.

Literature Review

The Logistics Performance Index (LPI) is a widely utilized indicator for measuring the efficiency of national logistics systems. Within academic literature, numerous studies have examined the sub-components of this index by applying Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods to analyze the logistics performance of various countries or economic blocs. These studies provide systematic, objective, and comparable evaluations of national logistics capacities.

Stević et al. (2024), for instance, analyzed LPI data from the period 2010–2023 using methods such as TOPSIS, SAW, and FUCA, obtaining results that were consistent with global rankings. Ulutaş and Karaköy (2019) employed a hybrid approach combining subjective and objective weighting methods to rank the logistics performance of European Union countries through the PIV method. Similarly, Çıray et al. (2024) utilized an Entropy–ORESTE approach to identify the most influential criteria within the LPI framework. Türkoğlu and Duran (2023) evaluated RCEP (Regional Comprehensive Economic Partnership) member countries using CRITIC, WASPAS, and GIA methods, while Gürler et al. (2024) analyzed EU countries through a genetic algorithm-supported weighting model. Pehlivan et al. (2024) and Gelmez et al. (2024) assessed the logistics performance of G20 countries using TOPSIS and SD-COPRAS-SAW approaches. Moreover, Özekenci (2025) employed hybrid models to analyze OECD countries, and Yılmaz (2025) examined top-performing countries in the LPI based on their levels of digitalization using an integrated CRITIC–TOPSIS method.

Collectively, these studies contribute valuable insights into the evaluation of logistics performance across diverse regions and criteria and further demonstrate the applicability and effectiveness of MCDM techniques in logistics-related research.

A comprehensive review of the literature reveals that Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods are extensively employed in country-level analyses of logistics performance. The existing body of research exhibits diversity both in methodological approaches and geographical coverage. A significant portion of the reviewed studies is based on the sub-components of the World Bank's Logistics Performance Index (LPI), aiming to assess countries' logistics capacities through these indicators. In the weighting of criteria, a combination of subjective and objective approaches has been adopted. Notably, objective, data-driven weighting methods such as CRITIC, Entropy, SWARA, and Standard Deviation (SD) have been widely applied. These methodological tendencies highlight the LPI as a widely accepted and reliable indicator in logistics performance research, owing to its data accessibility and suitability for global benchmarking. In this regard, the present study's use of LPI indicators as a basis for evaluating the logistics performance of BSEC ensures methodological consistency with existing literature.

Table 1. Studies Incorporating the LPI and MCDM Methods

Author(s)	Purpose and Methods	Key Findings
Yılmaz (2025)	The aim of this study is to analyze the digitalization levels of top-performing countries in the LPI and to evaluate the impact of these levels on logistics performance using a Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) approach. Accordingly, the countries were selected based on their 2023 LPI rankings, and six different digitalization indices were used as evaluation criteria.	According to the analysis, among the high-performing countries, Singapore, the United States, and the Netherlands ranked highest in terms of digitalization levels. The study highlights a significant relationship between countries' digitalization scores and their LPI rankings.
Özekenci (2025)	This study aims to evaluate the Logistics Performance Index (LPI) of OECD countries using Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods. Accordingly, criterion weights were determined using objective weighting techniques such as Standard Deviation (SD), CRITIC, LOPCOW, and MEREC, and then aggregated using the Aggregate Weighting Method (AWM). Subsequently, countries were ranked using the CRADIS method. The analysis was based on data from the year 2023.	According to the analysis, the two most important criteria were tracking and tracing. In contrast, the logistics competence and quality criterion was identified as the least significant. Finland ranked as the top-performing country in terms of logistics performance, while Costa Rica was placed at the bottom of the ranking.
Stević et al. (2024)	This study evaluates the LPI indicators developed by the World Bank for 118 countries using MCRA, SAW, TOPSIS, and FUCA methods. The analysis is based on LPI data from the years 2010 to 2023.	According to the analyses, Germany and Singapore consistently ranked among the top performers in the period between 2010 and 2023. Germany held the highest rankings across all years. In addition to these countries, Sweden, Belgium, Switzerland, Finland, and Japan also stood out as nations with high LPI scores.
Pehlivan et al. (2024)	The aim of this study is to rank the logistics performance of G20 countries for the year 2023 using the TOPSIS method and to classify the countries through cluster analysis. The TOPSIS method was employed as the MCDM technique, while the Ward method was used for the clustering analysis.	According to the findings, the first cluster—comprising countries with the highest LPI performance—includes Germany, the United States, and Australia. The third cluster consists of Brazil, India, Saudi Arabia, and Türkiye.
Gürler et al. (2024)	This study proposes a Genetic Algorithm-based approach to determine criterion	According to the analysis results, the three most heavily weighted criteria were export value of goods, road

	weights more objectively in the evaluation of the logistics performance of EU countries using MCDM methods. A total of 11 methods were employed in the study, including ARAS, CoCoSo, CODAS, COPRAS, EDAS, GRA, MABAC, MARCOS, MOORA, OCRA, and WASPAS. Criterion weights were generated using the Genetic Algorithm technique, and the analyses were conducted using data from the year 2018.	quality, and gross domestic product (GDP) per capita. The weights determined by the Genetic Algorithm showed a higher correlation with the World Bank's LPI rankings compared to the CRITIC, Entropy, and equal weighting methods. Based on both the analysis results and the LPI rankings, Germany was identified as the country with the highest logistics performance.
Gelmez et al. (2024)	This study aims to evaluate the logistics performance of G20 countries using COPRAS and SAW methods based on the Standard Deviation (SD) approach. In this context, LPI data from the years 2018 and 2023 were utilized.	The findings revealed that Germany, Japan, the United Kingdom, and Canada had the highest logistics performance levels in both 2018 and 2023. Customs procedures and infrastructure were identified as the most critical criteria. The decline in the United Kingdom's performance was attributed to the impact of the Brexit Agreement and the COVID-19 pandemic on the country's logistics operations during the respective years.
Çıray et al. (2024)	This study aims to analyze the 2023 LPI data using the integrated ENTROPY–ORESTE method. In this context, a more objective and systematic approach is proposed, as opposed to traditional ranking methods that rely on expert judgment.	The findings indicate that infrastructure and customs procedures are the most heavily weighted criteria. According to the ranking produced by the ORESTE method, Singapore, Finland, and Switzerland are identified as the top three countries in terms of LPI. The study demonstrates that the methods employed provide more objective, consistent, and sensitive results compared to traditional LPI rankings.
Türkoğlu & Duran (2023)	In this study, the LPI data of the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) member countries were evaluated using Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods. Criterion weights were determined through the CRITIC method, while country rankings were analyzed using the WASPAS and GIA techniques.	Customs management was identified as the most significant criterion according to the CRITIC-based weighting. In the analyses conducted using the WASPAS and GIA methods, Singapore, Japan, and New Zealand emerged as the top-performing countries. Conversely, Myanmar, Cambodia, and Laos were ranked among the lowest in terms of LPI scores.
Oğuz (2023)	In this study, the top 10 countries in the Logistics Performance Index (LPI) were analyzed using the TOPSIS and EDAS methods, which are among the Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) approaches. The analysis was conducted based on data from the year 2023.	According to the analysis results, Finland, Singapore, and Austria were identified as the top-performing countries in the TOPSIS evaluation, while Singapore, Finland, and Switzerland ranked highest based on the EDAS method.
Çalık et al. (2023)	This study aims to develop a novel evaluation model for assessing the Logistics Performance Index (LPI) by integrating classical and various fuzzy environment-based MCDM methods. The weighting procedures employed include AHP, FAHP, and PFAHP, while the ranking methods consist of TOPSIS, CODAS, and VIKOR. The final results were aggregated using the Borda Count Method. A total of 160 countries were included in the analysis based on 2018 data.	.According to the analysis results, the outcomes of the proposed model were found to be consistent with the World Bank's rankings. Infrastructure was identified as the most important criterion, whereas tracking and tracing ranked lowest in terms of significance. Based on the criterion weightings and country rankings, the study recommends prioritizing investments in infrastructure and logistics quality.

Işık et al. (2020)	This study aims to analyze the logistics performance of Central and Eastern European countries using Statistical Variance (SV) and the MABAC method. In this context, 11 countries were included in the analysis, which was conducted using data from the year 2018.	According to the findings, timeliness and international shipments emerged as the most important criteria for the logistics performance of these countries, while infrastructure was identified as the least significant indicator. The Czech Republic, Poland, and Hungary were among the top-performing countries. For lower-performing countries such as Latvia, Lithuania, and Slovakia, investments in timeliness and international shipment capabilities were recommended.
Ulutaş & Karaköy (2019)	This study aimed to evaluate the Logistics Performance Index (LPI) indicators of European Union (EU) countries by combining the subjective SWARA and objective CRITIC weighting methods to determine criterion weights and rank the countries. This integrated approach was intended to ensure a more balanced determination of criterion importance and to enable a more accurate assessment of logistics performance. The decision-making and ranking processes were conducted using the PIV method. A total of 28 EU member states were included in the analysis for the year 2018.	According to the analysis results, the integration of both subjective and objective weighting approaches identified infrastructure as the most significant criterion. For the year 2018, Germany was determined to have the highest logistics performance among the analyzed countries. The study recommends the use of measurement-based MCDM methods instead of equal weighting across indicators to ensure more accurate results when utilizing the LPI.
Oğuz et al. (2019)	In this study, seven Asian countries were ranked based on their LPI data using the TOPSIS method. The analysis was conducted using data from the year 2018.	The results of the study show that Singapore demonstrated the highest performance across all criteria and ranked first in the overall performance ranking. South Korea and Taiwan also ranked among the high-performing countries. It was recommended that countries such as Indonesia and Malaysia improve their infrastructure investments and logistics systems.
Gök Kısa & Ayçin (2019)	The aim of this study is to analyze the logistics performance of OECD countries using LPI data through the SWARA and EDAS methods.	The results indicate that logistics service quality and infrastructure are the most important criteria. Germany, the Netherlands, and Sweden were identified as the top-performing countries in terms of logistics performance. Türkiye ranked 27th among the evaluated countries. Accordingly, the study recommends that Türkiye increase its investments in infrastructure and enhance the quality of its logistics services.

In the majority of studies, infrastructure and customs procedures stand out as the most prominent criteria. In a more limited number of studies, tracking and tracing systems, along with delivery speed, have also been highlighted as highly significant factors in determining logistics performance. When the geographical scope of the literature is examined, it becomes evident that a substantial focus has been placed on the European Union (EU), the OECD, G20, and RCEP countries. Regional analyses covering Asia and Central and Eastern Europe are also present in the literature. However, within this framework, no direct evaluation has been found that specifically addresses the logistics performance of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) countries. Therefore, a study that assesses the logistics performance of BSEC countries using Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods is expected to fill an important gap in existing literature.

From a data perspective, the years 2018 and 2023 are frequently used in LPI assessments, while some studies have adopted long-term data analysis to examine trends over extended periods. In many of these studies, countries such as Germany, Singapore, and Finland consistently rank at the top due to their high logistics performance. In contrast, Türkiye is generally positioned among countries with moderate performance levels, with common recommendations focusing on improving infrastructure and service quality. These findings from the literature indicate that logistics performance analyses go beyond merely describing the current state; they also reveal which criteria countries excel in or fall behind on, thereby laying the groundwork for comparative evaluations. In this context, such analyses contribute meaningfully to decision-making processes aimed at strategically enhancing national logistics capacities.

Methodology

This study utilizes LPI data published in the years 2016, 2018, and 2023. The Logistics Performance Index (LPI) is an interactive benchmarking tool designed to evaluate countries' trade logistics performance across six indicators, helping them identify challenges and improvement opportunities. The index includes elements such as the efficiency of customs procedures, quality of infrastructure, and the timeliness of deliveries. The data used in the rankings are derived from a survey conducted among logistics professionals, who assess the trade logistics performance of the foreign countries with which they operate. As of 2023, the LPI allows for comparative assessments across 139 countries (World Bank, 2023).

In this study, the Entropy and EDAS approaches, both of which are Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods, were applied. First, the significance levels of the LPI indicators for BSEC countries were determined using the Entropy method. Subsequently, the countries were ranked using the EDAS method. Entropy was employed to calculate the weights of the criteria in the decision matrix, while EDAS was used to rank the decision alternatives. Detailed information regarding the methodology is provided below.

1. Entropy Method

In Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) approaches, various methods have been developed to ensure the objectivity of the decision-making process and to determine the relative influence of each criterion. A wide range of such methods has been applied in the literature, with the entropy method being one of the most frequently used. This technique stands out for its ability to calculate the weights of criteria independently of the subjective judgments of decision-makers (Çatı et al., 2014, p. 204).

In this study, the Entropy method was selected to objectively determine the importance levels of the identified criteria. The Entropy approach determines the weights of the criteria based directly on the data provided in the decision matrix. As it can be implemented without requiring expert opinion or personal judgment, the method offers advantages in terms of practicality and impartiality. Its most prominent strength lies in its ability to compute the relative impact of each criterion solely through numerical data, thereby eliminating subjective influences from the decision-making process (Ayçin, 2020, p. 132).

The implementation steps of this method are defined by Hwang and Yoon (1981, pp. 53–54) as follows:

Step 1: *Construction of the Decision Matrix*

$$D=\begin{bmatrix} X_1 & X_2 & X_n \\ X_{11} & X_{12} & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & X_{mn} \end{bmatrix} \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \\ \\ A_m \end{matrix} \quad (1)$$

A: Alternative, X: Criteria and X_{mn}: the value of alternative m with respect to criterion n. The matrix is formed by determining the number of alternatives m and the number of criteria n.

Step 2: *Normalization of criterion values*

The values of criteria with different units of measurement are normalized by calculating Pij values:

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} x_{ij}}; \forall i, j \quad (2)$$

Step 3: *Calculating Ej (entropy of value j)*

$$E_j = -k \sum_{i=1}^{m} [P_{ij} \ln P_{ij}]; \forall j \quad (3)$$

Here k is a constant and is calculated with the formula k= 1 / ln *(m).* The value of E_j is also guaranteed to be $0 < E_j < 1$

Step 4: *Calculating d_j as the degree of diversity of the information obtained from the results of criterion j*

$$d_j = 1 - E_j; \forall j \quad (4)$$

Step 5: *Calculation of w_j weights as the degree of importance of criterion j*

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^{n} d_j}; \forall j \quad (5)$$

2. EDAS Method

In this study, the EDAS (Evaluation based on Distance from Average Solution) method was employed to evaluate the logistics performance indicators of the alternatives, and the alternatives were ranked based on the resulting weight values derived from the evaluation. The EDAS method provides an objective assessment framework within multi-criteria decision-making (MCDM) processes by considering the distances of alternatives from both the positive and negative average solutions. The implementation of the method follows a structured set of steps as defined by Ghorabaee et al. (2015: 438–440).

Step 1: *Selecting the most important criteria defining the alternatives*

Step 2: *Creating the decision-making matrix (X)*

$$X=[X_{ij}]_{n\ x\ m}=\begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & X_{1m} \\ X_{21} & X_{22} & X_{2m} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ X_{n1} & X_{n2} & X_{nm} \end{bmatrix} \quad (6)$$

X_{ij} represents the performance value of alternative i according to criterion j.

Step 3: *Determining the average solution for all criteria.*

$$AV = [AV_j]_{1\ x\ m} \quad (7)$$

AV_j in the formula is calculated as follows:

$$AV_j = \frac{\sum_{i=1}^{n} X_{ij}}{n} \quad (8)$$

Step 4: *Calculating the negative distance from the mean (NDA) and positive distance from the mean (PDA) by criterion type (benefit and cost)*

$$PDA = [PDA_{ij}]_{nxm} \quad (9)$$

$$NDA = [NDA_{ij}]_{nxm} \quad (10)$$

If criterion j-th is a utility-based criterion;

$$PDA_{ij}=\frac{\max\left(0,(X_{ij}-AV_j)\right)}{AV_j} \quad (11)$$

$$NDA_{ij}=\frac{\max\left(0,(AV_j-X_{ij})\right)}{AV_j} \quad (12)$$

If criterion j-th is a cost-based criterion;

$$PDA_{ij}=\frac{\max\left(0,(AV_j-X_{ij})\right)}{AV_j} \quad (13)$$

$$NDA_{ij}=\frac{\max\left(0,(X_{ij}-AV_j)\right)}{AV_j} \quad (14)$$

PDA_{ij}: It refers to the positive distance of the i-th alternative from the average solution with respect to the j-th criterion.

NDA_{ij}: It denotes the negative distance of the i-th alternative from the average solution with respect to the j-th criterion.

Step 5: *Determination of the weighted sum of the Positive Distance from Average (PDA) and Negative Distance from Average (NDA) for all alternatives.*

$$SP_i = \sum_{j=1}^{m} w_j\ PDA_{ij} \quad (15)$$

$$SP_j = \sum_{j=1}^{m} w_j \, NDA_{ij} \quad (16)$$

w_j : j-th denotes the weight of the j-th criterion.

Step 6: *Normalization of SP_i and SN_i values for all criteria*

$$NSP_i = \frac{SP_i}{max_i(SP_i)} \quad (17)$$

$$NSN_i = 1 - \frac{SN_i}{max_i(SN_i)} \quad (18)$$

Step 7: *Calculation of the assessment scores (AS) for each alternative*

$$AS_i = \frac{1}{2}(NSP_i + NSN_i), \quad (19)$$

$0 \leq AS_i \leq 1$ AS_i value must be between 0 and 1

Step 8: *The alternatives are ranked in descending order based on their assessment scores (AS). The alternative with the highest AS value is identified as the most favorable option among the available alternatives. All other alternatives are classified according to this ranking.*

Application and Findings

In this section, the findings of the analyses conducted for weighting the criteria and ranking the countries are presented**.**

1. Determination of Criterion Weights Using the Entropy Method

The LPI (Logistics Performance Index) scores of the BSEC (Black Sea Economic Cooperation) member states, which constitute the decision alternatives, have been considered as the evaluation criteria. In this context, the dataset used in the study consists of decision matrices developed based on logistics performance indicators. As the study involves a comparative analysis across three different years, the decision matrices for each respective year are presented in Table 2.

Table 2. Decision Matrices for the Years 2016, 2018, and 2023 for BSEC Countries

2016						
Country	**Customs**	**Infrastructure**	**International Shipments**	**Logistics Service Quality and Competence**	**Tracking and Tracing**	**Timeliness**
Albania	2,23	1,98	2,48	2,48	2,15	3,05
Bulgaria	2,40	2,35	2,93	3,06	2,72	3,31
Armenia	1,95	2,22	2,22	2,21	2,02	2,60
Georgia	2,26	2,17	2,35	2,08	2,44	2,80
North Macedonia	2,21	2,58	2,45	2,36	2,32	3,13
Moldova	2,39	2,35	2,60	2,48	2,67	3,16
Romania	3,00	2,88	3,06	2,82	2,95	3,22
Russia	2,01	2,43	2,45	2,76	2,62	3,15

Serbia	2,50	2,49	2,63	2,79	2,92	3,23
Türkiye	3,18	3,49	3,41	3,31	3,39	3,75
Ukraine	2,30	2,49	2,59	2,55	2,96	3,51
Greece	2,85	3,32	2,97	2,91	3,59	3,85
2018						
Albania	2,35	2,29	2,82	2,56	2,67	3,20
Bulgaria	2,94	2,76	3,23	2,88	3,02	3,31
Armenia	2,57	2,48	2,65	2,50	2,51	2,90
Georgia	2,42	2,38	2,38	2,26	2,26	2,95
North Macedonia	2,45	2,47	2,84	2,74	2,64	3,03
Moldova	2,25	2,02	2,69	2,30	2,21	3,17
Romania	2,58	2,91	3,18	3,07	3,26	3,68
Russia	2,42	2,78	2,64	2,75	2,65	3,31
Serbia	2,60	2,60	2,97	2,70	2,79	3,33
Türkiye	2,71	3,21	3,06	3,05	3,23	3,63
Ukraine	2,49	2,22	2,83	2,84	3,11	3,42
Greece	2,84	3,17	3,30	3,06	3,18	3,66
2023						
Albania	2,4	2,7	2,8	2,3	2,5	2,3
Bulgaria	3,1	3,1	3,0	3,3	3,5	3,3
Armenia	2,5	2,6	2,2	2,6	2,7	2,3
Georgia	2,6	2,3	2,7	2,6	3,1	2,8
North Macedonia	3,1	3,0	2,8	3,2	3,5	3,2
Moldova	1,9	1,9	2,7	2,8	3,0	2,8
Romania	2,7	2,9	3,4	3,3	3,6	3,5
Russia	2,4	2,7	2,3	2,6	2,9	2,5
Serbia	2,2	2,4	2,9	2,7	3,4	2,9
Türkiye	3	3,4	3,4	3,5	3,6	3,5
Ukraine	2,4	2,4	2,8	2,6	3,1	2,6
Greece	3,2	3,7	3,8	3,8	3,9	3,9

The decision matrix presented in Table 2 has been normalized using Equation (2) with respect to the criteria under consideration. The normalized decision matrices for the years 2016, 2020, and 2023 are provided in Table 3.

Table 3. Normalized Decision Matrices for BSEC Countries Based on the Entropy Method

2016						
Country	**Customs**	**Infrastructure**	**International Shipments**	**Logistics Service Quality and Competence**	**Tracking and Tracing**	**Timeliness**
Albania	0,07628017	0,06440588	0,07729047	0,07812776	0,06569258	0,07867821
Bulgaria	0,08193392	0,07643883	0,09113734	0,09613146	0,08303478	0,08535084
Armenia	0,06645742	0,07207304	0,06890185	0,06937629	0,06173505	0,06716273
Georgia	0,07711477	0,07044396	0,07308863	0,06530536	0,07452155	0,07232863
North Macedonia	0,07550057	0,08391971	0,07613893	0,07411644	0,07090124	0,08071378
Moldova	0,08172806	0,07650021	0,08096420	0,07791106	0,08138497	0,08149169
Romania	0,10241740	0,09371277	0,09514440	0,08868282	0,08993716	0,08315949
Russia	0,06849775	0,07899009	0,07622176	0,08679716	0,07985852	0,08134032
Serbia	0,08534783	0,08099118	0,08192808	0,08775645	0,08914662	0,08327166
Türkiye	0,10861553	0,11358745	0,10614253	0,10413747	0,10364409	0,09668776
Ukraine	0,07864533	0,08111264	0,08063353	0,08014475	0,09045199	0,09057903
Greece	0,09746125	0,10782424	0,09240829	0,09151300	0,10969145	0,09923589
2018						
Albania	0,076626489	0,073274951	0,081620281	0,078214685	0,079535699	0,08087451
Bulgaria	0,095903269	0,088267847	0,093466813	0,088069609	0,089968071	0,08367309
Armenia	0,084026278	0,079358691	0,076567814	0,076519599	0,074927299	0,07313207
Georgia	0,079123687	0,076103466	0,068662255	0,06897716	0,06733323	0,07437655
North Macedonia	0,08007688	0,079022741	0,082006638	0,083850769	0,078868627	0,07663860
Moldova	0,073578212	0,064530033	0,077845332	0,070297815	0,065814034	0,07996929
Romania	0,084252554	0,092865497	0,091812765	0,093948568	0,097410627	0,09297591
Russia	0,079018074	0,088657403	0,076422515	0,084033552	0,07895065	0,08366834
Serbia	0,084788062	0,083057078	0,085882288	0,082669707	0,083216548	0,08417629
Türkiye	0,088586469	0,102549324	0,088465129	0,093127754	0,09646565	0,09161813
Ukraine	0,081329412	0,070962725	0,08177694	0,086887203	0,092773046	0,08641685
Greece	0,092690614	0,101350243	0,095471232	0,09340358	0,094736519	0,09248039
2023						
Albania	0,076190476	0,081570997	0,08045977	0,065155807	0,06443299	0,06460674
Bulgaria	0,098412698	0,093655589	0,086206897	0,093484419	0,090206186	0,09269663
Armenia	0,079365079	0,078549849	0,063218391	0,073654391	0,069587629	0,06460674
Georgia	0,082539683	0,069486405	0,077586207	0,073654391	0,079896907	0,07865169
North Macedonia	0,098412698	0,090634441	0,08045977	0,090651558	0,090206186	0,08988764
Moldova	0,06031746	0,057401813	0,077586207	0,079320113	0,077319588	0,07865169

Romania	0,085714286	0,087613293	0,097701149	0,093484419	0,092783505	0,09831461
Russia	0,076190476	0,081570997	0,066091954	0,073654391	0,074742268	0,07022472
Serbia	0,06984127	0,072507553	0,083333333	0,076487252	0,087628866	0,08146067
Türkiye	0,095238095	0,102719033	0,097701149	0,099150142	0,092783505	0,09831461
Ukraine	0,076190476	0,072507553	0,08045977	0,073654391	0,079896907	0,07303371
Greece	0,101587302	0,111782477	0,109195402	0,107648725	0,100515464	0,10955056

The weights of the criteria, calculated using the Entropy method for all criteria and years, are presented in Table 4.

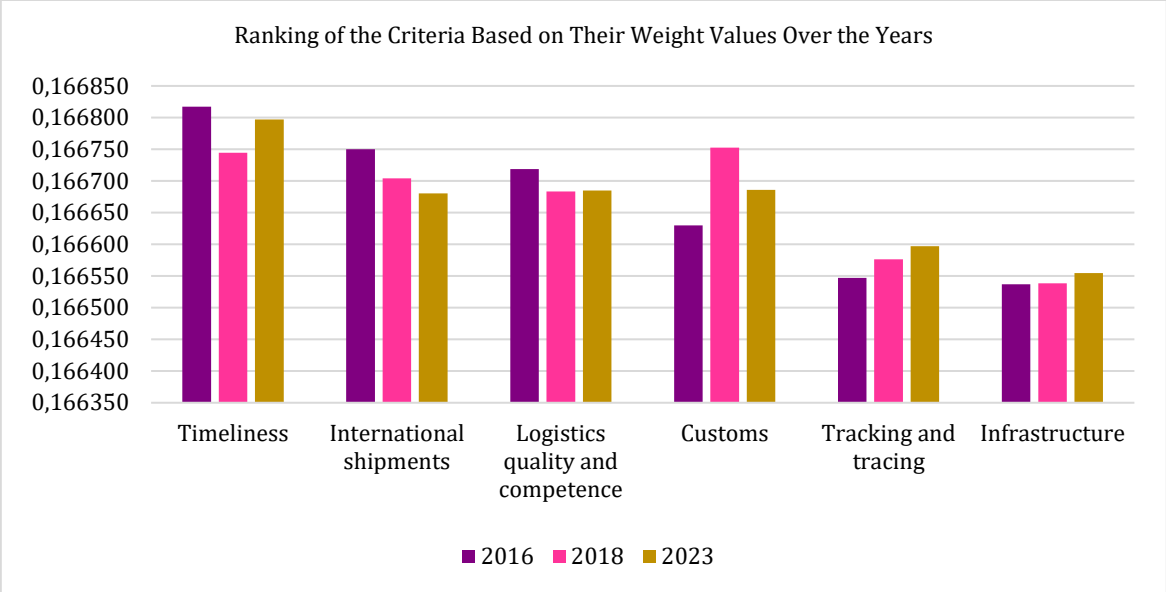
Table 4. Criterion Weights Calculated by Year

Year	Customs	Infra-structure	International Shipments	Logistics Service Quality and Competence	Tracking and Tracing	Timeliness
2016	0,166630	0,166537	0,166750	0,166719	0,166547	0,166817
2018	0,166753	0,166539	0,166704	0,166683	0,166576	0,166745
2023	0,166686	0,166555	0,166680	0,166685	0,166797	0,166597

The change in the weights of the logistics performance index components considered as criteria over the years is presented in Table 5 and Figure 1. Based on the criterion weights, it was determined that in 2016, the three most significant criteria in terms of logistics performance for BSEC countries were, respectively, Timeliness, International Shipments, and Logistics Service Quality and Competence. In 2018, however, the weight of the Customs criterion increased, and the top three criteria became Customs, Timeliness, and International Shipments. According to the weight values for 2023, the top three criteria were identified as Timeliness, Customs, and Logistics Service Quality and Competence, respectively. These results indicate that the most prominent criteria throughout the 2016–2023 period were Timeliness and Customs. It can be particularly noted that the importance of the customs criterion increased most significantly during the transition from 2016 to 2018. Specifically, this criterion rose from fourth place in 2016 to first place in 2018. However, in 2023, it maintained the second position. By contrast, the criterion with consistently lower weights across all years was identified as infrastructure.

Table 5. Ranking of Criteria Based on Weight Values by Year

Ranking	Criteria	2016	Criteria	2018	Criteria	2023
1	Timeliness	0,166817	Customs	0,166753	Timeliness	0,166797
2	International Shipments	0,166750	Timeliness	0,166745	Customs	0,166686
3	Logistics Service Quality and Competence	0,166719	International Shipments	0,166704	Logistics Service Quality and Competence	0,166685
4	Customs	0,166630	Logistics Service Quality and Competence	0,166683	International Shipments	0,166680
5	Tracking and Tracing	0,166547	Tracking and Tracing	0,166576	Tracking and Tracing	0,166597
6	Infrastructure	0,166537	Infrastructure	0,166539	Infrastructure	0,166555

Graph 1. Ranking of the Criteria Based on Their Weight Values Over the Years

Based on the criterion weights, the logistics performance of countries was compared using the EDAS method, and the corresponding AS_i values are presented in Table 6.

Table 6. AS_i Values of the Countries According to the EDAS Method

Country	2016	2018	2023
Albania	0,184	0,280	0,024
Bulgaria	0,540	0,781	0,695
Armenia	0,000	0,239	0,000
Georgia	0,144	0,019	0,231
North Macedonia	0,294	0,356	0,633
Moldova	0,394	0,000	0,011
Romania	0,699	0,880	0,698
Russia	0,345	0,430	0,095
Serbia	0,526	0,527	0,283
Türkiye	1,000	0,934	0,806
Ukraine	0,486	0,497	0,188
Greece	0,869	1,000	1,000

Table 7 presents the ranking of BSEC countries' logistics performance based on the components of the Logistics Performance Index, as calculated using the EDAS method. According to the results, the top three performing countries in 2016 were Türkiye, Greece, and Romania, respectively. In both 2018 and 2023, the ranking shifted slightly, with Greece taking the lead, followed by Türkiye and Romania. As evident from the table, these three countries consistently emerged as the best performers in logistics across the 2016–2023 period.

Table 7. Country Rankings According to the EDAS Method

Ranking	Country	2016	Country	2018	Country	2023
1	Türkiye	1,0000	Greece	1,0000	Greece	1,0000
2	Greece	0,8694	Türkiye	0,9335	Türkiye	0,8062
3	Romania	0,6994	Romania	0,8797	Romania	0,6982

4	Bulgaria	0,5397	Bulgaria	0,7806	Bulgaria	0,6948
5	Serrbia	0,5259	Serbia	0,5268	North Macedonia	0,6335
6	Ukraine	0,4862	Ukraine	0,4974	Serbia	0,2828
7	Moldova	0,3939	Russia	0,4305	Georgia	0,2312
8	Russia	0,3447	North Macedonia	0,3561	Ukraine	0,1885
9	North Macedonia	0,2938	Albania	0,2804	Russia	0,0950
10	Albania	0,1845	Armenia	0,2389	Albania	0,0241
11	Georgia	0,1437	Georgia	0,0186	Moldova	0,0115
12	Armenia	0,0000	Moldova	0,0000	Armenia	0,0000

Conclusion, Discussion, and Recommendations

The level of logistics performance is a crucial factor in enabling both developed contries and emerging economies to maintain the sustainable flow of goods and services in international trade and to adapt to global competition. In this regard, identifying the criteria that influence countries' logistics performance and analyzing these criteria based on their relative importance is of significant value for both decision-makers and researchers. The BSEC (Black Sea Economic Cooperation) member states, strategically located between Europe and Asia, possess globally significant ports and serve as central nodes for multimodal transport, energy corridors, and international trade routes.

Following the dissolution of the Soviet Union, many BSEC member countries underwent both political and economic transformations, which also necessitated the restructuring of their foreign trade systems and logistics infrastructure. Therefore, analyzing the logistics performance levels of BSEC countries based on objective data offers valuable insights that can strengthen regional integration and guide the development of sustainable logistics strategies.

Accordingly, this study evaluates the logistics performance levels of BSEC member states using an integrated Entropy-EDAS approach. Based on this methodological framework, the criteria influencing logistics performance were objectively weighted, and separate rankings for the years 2016, 2018, and 2023 were obtained for each BSEC country. The findings derived from these analyses facilitate the assessment of the countries' logistics priorities, strengths, and weaknesses, while also providing a foundation for policy recommendations.

The results obtained from the Entropy-based evaluation of the importance levels of the criteria indicate that timeliness emerges as a key factor in the logistics activities of BSEC countries. In particular, the fact that "Timeliness" had the highest weight in both 2016 and 2023 can be interpreted as a reflection of global supply chains increasingly focusing on time sensitivity in response to customer demands. The prominence of the Customs criterion in 2018 and 2023 highlights the increasing significance of customs procedures on logistics performance due to rising international trade barriers, regional integration challenges, and delays at border crossings. For countries such as Türkiye, Bulgaria, Romania, Ukraine, and Georgia, which serve as a bridge between Europe and Asia and accommodate multinational trade routes via land, sea, and rail, customs procedures constitute a fundamental determinant of both foreign trade volume and logistics efficiency.

In the post-2018 period, escalating tensions in Russia–Ukraine relations, the annexation of Crimea, and growing political instability in Eastern Europe have rendered customs processes more complex and time-consuming for BSEC countries. In particular, Russia's aggression toward Ukraine and the sanctions imposed by the European Union have led to stricter border

controls and more complicated customs procedures (European Parliament, 2022), thereby negatively affecting the reliability of the logistics chain.

Consequently, although BSEC countries maintain strong trade relations with both Europe and Eurasia, their political and economic heterogeneity imply that the efficiency of customs operations in certain regions plays a decisive role in overall logistics performance. Any disruptions at customs checkpoints can significantly increase costs, especially for the smaller and developing BSEC members, and contribute to greater fragility within their supply chains.

The infrastructure criterion consistently received relatively lower weight values compared to other criteria in the years 2016, 2018, and 2023. The BSEC countries occupy a strategically important transit zone between China-Europe railway projects (such as the Middle Corridor), the EU's Eastern European connection routes, and Russia's North–South transport axes. However, it can be stated that many of these corridors have not yet reached their full potential due to regional integration issues and ongoing political tensions, such as the Russia–Ukraine war and the Armenia–Azerbaijan conflict.

Therefore, although transportation corridors exist in the region, their limited operational integration and efficiency reduce the practical impact of the infrastructure criterion on overall logistics performance. In this context, one of the key priorities of BSEC is to enhance interregional trade and logistics activities, and to facilitate the cross-border movement of goods and people (Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs, 2025).

The findings derived from the EDAS-based analysis of the alternatives reveal that, within the BSEC region, Greece, Türkiye, and Romania demonstrated the highest levels of performance over the period 2016–2023. These results can be attributed to several factors, including their strategic geographical locations, investments in transportation and logistics infrastructure, levels of integration with the European Union, and relatively high trade volumes. Notably, Greece possesses one of the world's largest commercial shipping fleets. A significant contributor to its logistics advancement has been the large-scale investment in the Port of Piraeus as part of China's Belt and Road Initiative (BRI). The port has been modernized by COSCO, China's state-owned logistics giant (Yılmaz & Sabancı, 2021, p. 92). As a result, the Port of Piraeus has become a strategic transshipment hub for maritime trade between Europe and Asia (Güçyetmez & Kısacık, 2025, p. 916). Moreover, Greece is strategically positioned as a key transit point within the framework of the India–Middle East–Europe Economic Corridor (IMEC), serving as the main European gateway for cargo shipped via sea from the Port of Haifa. Through the Port of Piraeus, these goods are transported overland to various European destinations, positioning Greece as a strategic multimodal logistics hub on the European leg of the corridor (Özdemir & Çökerdenoğlu, 2024, p. 92). Greece is also integrated into the EU's common customs policies and digitalization initiatives, enabling it to demonstrate higher performance in criteria such as customs efficiency and timeliness, compared to other EU member states.

Türkiye, on the other hand, lies at the intersection of land, sea, air, and rail corridors that connect Europe and Asia. Functioning as a strategic logistics bridge between the two continents, Türkiye has, in recent years, undertaken numerous major projects aimed at strengthening its international logistics infrastructure. These initiatives have significantly enhanced Türkiye's role in global trade and provided substantial advantages in transit transport. For instance, the Baku–Tbilisi–Kars (BTK) Railway Line constitutes a critical segment of the Middle

Corridor, extending from China to Europe, and plays a pivotal role in linking Türkiye with Central Asia and the Caucasus region en route to Europe (Republic of Türkiye, Ministry of Trade, 2024). Additionally, the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline Project (TANAP), which transports natural gas from Azerbaijan to Europe via Türkiye, supports Türkiye's ambition to become a major energy corridor, while enhancing the country's energy supply security. TANAP thereby places Türkiye at the center of European energy logistics (Republic of Türkiye, Ministry of Energy and Natural Resources, 2025). In addition, the Zangezur Corridor stands out as a project aiming to establish a direct land and rail connection between Türkiye and Azerbaijan, thereby creating a new logistics route between Türkiye and Central Asia (Gasımova & Yurcu, 2023, p. 2). Beyond this, Türkiye's position as an emerging logistics hub is also reinforced by its Customs Union relationship with the European Union and its inclusion in the Trans-European Transport Network (TEN-T). In light of these developments, it can be stated that Türkiye's high ranking in logistics performance among BSEC countries is significantly driven by its strategic geographical location, robust infrastructure investments, and active involvement in international integration initiatives (TCDD, 2022). Romania has also advanced its infrastructure projects through EU transportation and logistics investment funds. Its location along the TRACECA (Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia), which is considered a modern extension of the ancient Silk Road, enables Romania to offer one of the shortest, fastest, and potentially most cost-effective maritime transport links in the east–west direction (Çaylan, 2011, p. 93). The location of the Port of Constanța as a key export gateway for Romanian oil further enhances the country's port efficiency and strategic importance in the Black Sea region. In addition, Romania has received €985.3 million in funding for 42 projects under the CEF-Transport (Connecting Europe Facility – Transport) program (European Commission, 2020). These factors contribute to Romania's position as one of the top-performing BSEC countries in terms of logistics performance.

The findings also reveal that ongoing military conflicts, infrastructure destruction, and border security issues in countries such as Ukraine and Russia have negatively impacted their logistics performance. In fact, both countries dropped two places in the 2023 ranking compared to 2016, placing them at the bottom of the BSEC logistics performance list. This decline reflects the damaging impact of war on transportation infrastructure and the operational restrictions imposed in these regions. The lower rankings of Georgia, Moldova, and Armenia, on the other hand, can be attributed to their relatively limited foreign trade volumes and underdeveloped transport infrastructure compared to other member countries within the BSEC framework.

Policy Recommendations

The research findings indicate that the "Customs" criterion was among the most influential factors in 2018 and 2023 across BSEC countries. In this regard, it is recommended that digital customs systems be integrated among BSEC member states. Developing members should be encouraged to adopt electronic data interchange (EDI), blockchain-based customs inspection tools, and AI-supported digital solutions. Furthermore, harmonization processes with standards such as the EU Customs Code should be accelerated, and common customs procedures should be established. These measures would help minimize time and cost losses at border crossings.

The "Timeliness" criterion was identified as the most important factor throughout all evaluated years, highlighting the need for time-sensitive logistics systems in BSEC countries. In

this context, the development of digital coordination systems among logistics centers in the region should be prioritized. Additionally, potential disruptions at border gates, port entries and exits, and rail transit points should be addressed by improving operational speed and capacity at these strategic locations.

The persistently low weight of the "Infrastructure" criterion over the years reveals the operational inefficiencies of existing corridors. To mitigate this, resilient infrastructure projects capable of withstanding disasters, wars, and crises should be developed. This approach would help reduce vulnerabilities arising from conflicts such as the Russia–Ukraine war.

Moreover, the European Union's development of an integrated logistics infrastructure model under the Trans-European Transport Network (TEN-T)—which includes 5G technologies, digital infrastructures, and environmentally friendly transport systems—serves as a valuable model for the BSEC region (TCDD, 2022). The TEN-T policy of installing electric vehicle charging stations every 60 kilometers and building alternative fuel infrastructure along its core and comprehensive networks underscores the need for similar sustainable transport strategies within BSEC countries.

Accordingly, the following strategic recommendations are proposed. First, low-carbon logistics corridors should be established across BSEC countries in order to promote environmentally sustainable trade and transport practices. In addition, the deployment of 5G-enabled intelligent transportation infrastructure is essential for enhancing connectivity, efficiency, and real-time data management in logistics operations. Finally, charging and refueling stations for alternative fuels—such as electricity, hydrogen, and LNG—should be integrated into national transportation networks to support the transition toward greener mobility solutions.

By implementing such strategies, the region's transportation infrastructure will advance in terms of both environmental sustainability and digital integration. This will not only enhance the logistics compatibility between BSEC countries and the EU but also improve their competitiveness in Euro-Eurasian trade and significantly boost logistics performance levels.

Recommendations for Future Research

In future studies, if new components are added to the index, these analyses can be updated accordingly for subsequent years, potentially yielding different and more comprehensive results. In particular, considering the bidirectional and dynamic interaction between international trade and logistics, the influence of foreign trade indicators on logistics performance in BSEC countries could be further explored through econometric analysis methods. In this context, incorporating variables such as import and export volumes, trade openness ratios, membership in regional trade agreements, and indicators of political and economic crises would enable a more comprehensive and policy-oriented evaluation of the logistics performance of the countries in question.

REFERENCES

AYÇİN, E. (2020). *Çok kriterli karar verme bilgisayar uygulamalı çözümler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ÇALIK, A., ERDEBİLLİ, B., & ÖZDEMİR, Y. S. (2023). Novel integrated hybrid multi-criteria decision-making approach for logistics performance index. *Transportation Research Record,* 2677(2), 1392–1400. https://doi.org/10.1177/03611981221113314

ÇATI, K., EŞ, A., & ÖZEVİN, O. (2017). Futbol Takımlarının Finansal ve Sportif Etkinliklerinin Entropi ve TOPSİS Yöntemiyle Analiz Edilmesi: Avrupa'nın 5 Büyük Ligi ve Süper Lig Üzerine Bir Uygulama. *International Journal of Management Economics and Business*, 13(1), 199–222. https://doi.org/10.17130/ijmeb.20173126270

ÇAYLAN, D. Ö., & KİŞİ, H. (2011). Avrupa birliği ortak ulaştırma politikası ve Türkiye. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 3(2), 79-100.

ÇIRAY, D., ÖZDEMİR, Ü., & METE, S. (2024). An evaluation of the logistics performance index using the ENTROPY-based ORESTE method. *Journal of Transportation and Logistics*, 9(1), 68–82. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1437070

DEĞERLİ ÇİFÇİ, B., & BAYCAN, T. (2023). Marine trade and analysis of the ports in the Black Sea economic cooperation region. *Southeast European and Black Sea Studies*, 23(1), 61-88.

European Commission (2020). Connecting Europe Facility (CEF) – Transport grants 2014-2020. https://ec.europa.eu/inea/sites/default/files/eu_investment_in_transport_in_romania.pdf

European Parliament (2022). Russia's war on Ukraine: Implications for transport. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733536/EPRS_BRI(2022)733536_EN.pdf

GASIMOVA, T., & YURCU, M. E. (2023). Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan'ın dış ticaret ve lojistik faaliyetlerine olası etkilerinin SWOT analizi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, (12), 1-15. https://doi.org/10.58627/dpuiibf.1309005

GELMEZ, E., GÜLEŞ, H. K., & ZERENLER, M. (2024). Evaluation of logistics performances of G20 countries using SD-based COPRAS and SAW methods. *Journal of Turkish Operations Management*, 8(2), 339–353. https://doi.org/10.56554/jtom.1471209

GHORABAEE, M. K., ZAVADSKAS, E. K., OLFAT, L., & TURSKIS, Z. (2015). Multi-criteria inventory classification using a new method of evaluation based on distance from average solution (EDAS). *Informatica (Netherlands)*, 26(3), 435–451. https://doi.org/10.3233/INF-2015-1070

GÖK KISA, C., & AYÇİN, E. (2019). OECD ülkelerinin lojistik performanslarının SWARA tabanlı EDAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 301–325. https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.500320

GÜÇYETMEZ, F., & KISACIK, S. (2025). Çin'in deniz taşımacılık koridorları çerçevesinde arktik ve Akdeniz geçitlerinin konumları hakkında bir karşılaştırma. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 912-935. https://doi.org/10.21547/jss.1574311

GÜRLER, H. E., ÖZÇALICI, M., & PAMUCAR, D. (2024). Determining criteria weights with genetic algorithms for multi-criteria decision making methods: The case of logistics performance index rankings of European Union countries. *Socio-Economic Planning Sciences,* 91, 101758. https://doi.org/10.1016/j.seps.2023.101758

HWANG, C., & YOON, K. (1981). *Multiple attribute decision making: Methods and applications, A state of the art survey*. New York, ABD: Springer-Verlag.

IŞIK, Ö., AYDIN, Y., & KOŞAROĞLU, Ş. M. (2020). The assessment of the logistics performance index of CEE countries with the new combination of SV and MABAC methods. *LogForum*, 16(4), 549–559. https://doi.org/10.17270/J.LOG.2020.504

OĞUZ, S. (2023). Evaluation of customs, infrastructure and logistics services with multi-criteria decision-making methods: A comparative analysis for the top 10 countries in the Logistics Performance Index. *Journal of Management, Marketing and Logistics*, 10(4), 167–178. https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2023.1837

OĞUZ, S., ALKAN, G., & YILMAZ, B. (2019). Seçilmiş Asya ülkelerinin lojistik performanslarının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi,* (Special Issue), 497–507. https://doi.org/10.21733/ibad.613421

ÖZDEMİR, D., & ÇÖKERDENOĞLU, M. (2024). Stratejinin kalbi: Koridor savaşları. In A. T. Dikmen (Ed.), *Zengezur Koridoru: Türkiye-Azerbaycan-Nahçıvan ekonomik, dış ticaret ve lojistik bağlantıları* (pp. 85–92). Efe Akademi. https://doi.org/10.59617/efepub20242312

ÖZEKENCİ, E. K. (2025). Evaluation of the logistics performance index of OECD countries based on hybrid MCDM methods. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 47(1), 47–76. https://doi.org/10.14780/muiibd.1469898

ÖZTÜRK, N. S. (2025). Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerinde ulaştırma yatırımları, lojistik performans ve dış ticaret ilişkisi: Bir panel veri analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 721-735. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1606878

PEHLİVAN, P., ASLAN, A. I., DAVID, S., & BACALUM, S. (2024). Determination of logistics performance of G20 countries using quantitative decision-making techniques. *Sustainability, 16*(5), 1852. https://doi.org/10.3390/su16051852

POPA, A. (2017). Aspects of cooperation in the Black Sea area after the fall of USSR. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, 10(2), 161-170.

Republic of Türkiye, Ministry of Energy and Natural Resources (2025). https://enerji.gov.tr/neupgm-boru-hatlari-ve-projeleri

Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs (2025). Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) - Örgütünün Dünü, Bugünü ve Geleceği. https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirlici- kei ---orgutunun-dunu -bugunu-ve-gelececi.tr.mfa

Republic of Türkiye, Ministry of Trade (2025). Dış Ticaret Lojistiği. Retrieved from: https://ticaret.gov.tr/data/5b87bf9113b8761160fa1258/D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20Lojisti%C4%9Fi%202024.pdf

STEVİĆ, Ž., ERSOY, N., BAŞAR, E. E., & BAYDAŞ, M. (2024). Addressing the global logistics performance index rankings with methodological insights and an innovative decision support framework. *Applied Sciences*, 14(22), 10334. https://doi.org/10.3390/app142210334

TCDD (2022). Demiryolu Sektör Raporu. Retrieved from: https://static.tcdd.gov.tr/webfiles/userfiles/files/istrapor/2022sektor.pdf

TÜRKOĞLU, M., & DURAN, G. (2023). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık (RCEP) ülkelerinin lojistik performanslarının değerlendirilmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi,* 15(1), 45–69. https://doi.org/10.55827/ebd.1247297

ULUTAŞ, A., & KARAKÖY, Ç. (2019). An analysis of the logistics performance index of EU countries with an integrated MCDM model. *Economics and Business Review,* 5(4), 49–69. https://doi.org/10.18559/ebr.2019.4.3

World Bank (2023). Logistics Performance Index. Retrieved from: https://lpi.worldbank.org/ (Date accessed: 07.05.2025).

YILMAZ, B. (2025). Determining the digitalization levels of leading countries in logistics performance index: An application with CRITIC-TOPSIS approach. *Verimlilik Dergisi*, 59(2), 433–452. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1541480

YILMAZ, Z., & SABANCI, B. (2021). Bir Kuşak-Bir Yol projesi kapsamında Akdeniz ticaret limanlarında Türkiye fırsatları. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4(1), 87-100. https://doi.org/10.46737/emid.938391

GÖRGÜN, HATİCE (2025). "Urdu Edebiyatında Enver Paşa". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1088-1102.

URDU EDEBİYATINDA ENVER PAŞA

Hatice GÖRGÜN*

ÖZ

Yakın dönem Osmanlı tarihinde adından söz ettiren önemli siyasetçilerden İsmail Enver Paşa'nın faaliyetleri özellikle Trablusgarp Savaşı zamanında Hint alt kıtasındaki halk tarafından yakinen takip edilmekte ve kendisi bir kahraman olarak görülmekteydi. Hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'ne Hilafet sancağı ile bağlı olan Güney Asya Müslümanları, daima maddi-manevi destekleri ile Türk kardeşlerinin yanında olmuşlar ve bu durum edebiyata yansımıştır. Başarılı bir eğitim hayatı geçirmiş olan Enver Paşa, askerliğe olan ilgisi nedeniyle askeri okullarda eğitim görmüş ve askerliği meslek olarak seçmiştir. Bunun sonucu olarak Enver Paşa'nın askeri faaliyetleri Hint alt kıtasındaki Müslümanlar tarafından takdirle karşılanmış, gerek basın yoluyla gerek şiirler vasıtasıyla kendisine ve Osmanlı Türk halkına manevi destekleri her zaman devam etmiştir. Dünya Müslümanları bir yandan kendisine övgü dolu sözler sarf ederken bir yandan da kendisi ve Osmanlı Devleti için canlarını hiç düşünmeden vermeye hazır hâle gelmişlerdir. Vatanı kurtarmanın tek yolunun II. Abdülhamit'e Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmek olduğunu düşünen Enver Paşa İttihatçılar ile birlikte hareket etmiş ve Meşrutiyet'in ilanından sonra "Hürriyet Kahramanı" olarak şöhret kazanmıştır. Bu makalede Trablusgarp Savaşı sırasında Enver Paşa'nın İtalyanlara karşı göstermiş olduğu mücadele ve bu mücadelenin Hint alt kıtasına yansımaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları, Urdu edebiyatı.

ENVER PASHA IN URDU LITERATURE

ABSTRACT

The activities of İsmail Enver Paşa, one of the most prominent politicians in recent Ottoman history, were closely followed by the people in the Indian subcontinent, especially during the Tripolitan War, and he was seen as a hero. Undoubtedly, the Muslims of South Asia, who were bound to the Ottoman Empire by the banner of the Khilafah (Caliphate), always stood by their Turkish brothers with their material and moral support, and this situation was reflected in literature. Enver Paşa, who had a successful education life, was educated in military schools due to his interest in military service and chose military service as a profession. As a result, Enver Paşa's military activities were appreciated by the Muslims of the Indian subcontinent, and their moral support for him and the Ottoman Turk people continued, both through the press and through poems. While Muslims around the world praised him, they were also ready to give their lives for him and the Ottoman Empire without hesitation. Enver Paşa, who thought that the only way to save the country was to have Abdulhamid II declare the Constitution, acted together with the Unionists and became famous as the "Hero of Freedom" after the declaration of the Constitutional Monarchy. This article examines the struggle Enver Paşa showed against the Italians during the Tripoli War and the reflections of this struggle on the Indian subcontinent.

Keywords: Enver Paşa, Ottoman Empire, Indian Muslims, Urdu literature.

Giriş

Tarihî süreç göz önüne alındığında Urdu dili Hindi, Hindvî, Rîhtî, Dekenî, Gucrî, Pencâbî, Zebân-i Dilli, Urdu-yi Mu'alla ve Hindustânî gibi farklı isimlerle anılmış ve günümüzde Urduca veya Urdu Dili olarak Hint alt kıtasında yaşayan halk tarafından ortak dil olarak kullanılmıştır (Toker, 1998, s. 285). Pakistan'ın ve Hindistan'ın resmî dillerinden olan Urdu Dili, İngiltere'nin de içinde olduğu dünyanın pek çok ülkesinde yoğun nüfus kitleleri halinde iki ülke göçmenleri arasında konuşulmaktadır. Müslümanların Hint alt kıtasındaki fetihlerinden sonra Urducanın

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 07.07.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İSTANBUL, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2347-1959, E-posta: hatice.gorgun@istanbul.edu.tr

bölgeye gelen Müslümanların konuşmuş oldukları Farsça, Arapça ve Türkçe gibi dillerle, bölge halklarının kullandıkları yerel dillerin karışması sonucu ortaya çıkan bir dil olduğu herkes tarafından kabul görmektedir. Bu bölgeye gelen Avrupalıların, özellikle de İngilizce ve Portekizce'nin Urdu dili üzerinde ayrı bir etkisi olmuş ve Urduca kelime haznesini genişletmiştir (Benli, 2004, s. 91-92). Ancak Batı edebiyatına materyalist düşünce hâkim olduğundan Doğu edebiyatındaki maneviyat ve duygusallığı, Batı'da kaleme alınan eserlerde görmek pek mümkün olmamıştır (Durgun, 2013, s. 60).

Urducanın dilsel zenginliği, Hint alt kıtasında yaşanan gelişmelerle yakından ilişkili olup, özellikle Müslümanların fetihleri ve sonrasında şekillenen kültürel ortam bu dilin oluşumunda belirleyici olmuştur. Hint alt kıtasında Muhammed Bin Kasım komutasında Arap ordusunun fetihlerinden sonra Gaznelilerin fetihleri ile bölgede Müslüman Türklerin dönemi başlamış oldu (Kuyumcu, 2018, s. 12). Ancak Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgeye ticaret maksadıyla gelmesi ve hâkimiyeti yavaş yavaş ellerine geçirmeleriyle alt kıtada İngilizler etkili olmaya başlamışlardı. İngilizler, bölge halkının siyasal, toplumsal, kültürel hayatına baskıcı ve ayrıştırıcı bir şekilde müdahalelerde bulunmuşlardır (Çakmakçı, 2024, s. 94). İdareciliklerinden memnun oldukları Türklerin ardından bölgelerine gelen İngilizlerin ülkede yönetici olması, Urdu halkını kendi topraklarında yöneten pozisyonundan yönetilen konumuna düşürmüştür. Bunun üzerine daha fazla dayanamayan halk, tarihe 1857 Bağımsızlık Savaşı olarak geçen emperyalizme karşı büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Ancak ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmış ve bölge İngilizlerin hâkimiyeti altına girmiştir. 1857 Bağımsızlık Savaşı'nın ardından Müslümanların karşı karşıya kaldıkları olumsuz durumlar sonucunda Batılıların alt kıta halkının yaşamlarını, dillerini ve dinlerini değiştirmeyi amaçladığı iddia edilmiştir (Belen Özcan, 2012, s. 49).

Bu tarihten sonra Hindistan Müslümanları bir yandan kendi özgürlüklerine kavuşmak için mücadele ederken bir yandan da idarecilikleri dolayısıyla memnun oldukları Türklerin yanında olmayı tercih etmişlerdir. Doğal olarak yaşanmış siyasi olaylar, Urdu edebiyatını büyük oranda etkilemiştir. Manevi desteklerini ve beklentilerini, dilden dile yayılması en kolay edebiyat türü olan şiirler vasıtasıyla sözlü olarak sürdürmüşler, ayrıca basın yoluyla da savaş dönemlerinde halka doğru bilgi ulaştırmışlardır.

1. Enver Paşa'nın Hayatı

Asıl ismi İsmail Enver olan Enver Paşa, 23 Kasım 1881 yılında İstanbul'da Manastırlı Surre Emini Ahmet Bey ile Ayşe Hanım'ın altı çocuğunun ilki olarak dünyaya gelmiştir. Enver Paşa'nın eğitim-öğretim hayatı daha üç yaşındayken evlerinin yakınındaki bir iptidai okuluna gitmesiyle başlamıştır. 1889 yılında Manastır Askerî Rüştiyesi'nde eğitimine devam eden İsmail Enver, rüştiyeden sonra ilgisi sebebiyle öğrenimine askerî idadide (lise) devam etmiş, 1897 yılında ise Mekteb-i Harbiye'ye (Harp Okulu) geçmiştir.

Harp okulunda okurken II. Abdülhamit aleyhine yapılan propagandaların etkisinde kalmış olan Enver Paşa, sorgulanmış fakat hüküm giymemiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi için verilen mücadelelerde Enver Paşa, hep en ön saflarda yer almış, Manastır civarlarında dağa çıkarak II. Abdülhamit'e karşı isyan başlatan en kıdemli subay olmuştu. İstanbul'da meşrutiyet ilan edilince askeri ve siyasi mücadelelerinden dolayı Enver Paşa'ya "Kahraman-ı Hürriyet" ünvanı verilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen isimlerinden biri olmuştu. Ancak İtalyanların Trablusgarp'a saldırmaları sebebiyle vatanına geri dönen Enver Paşa, 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik'te yapılan toplantısında İtalyanlara karşı bir

gerilla savaşı yürütülmesi fikrini savunmuştur. Padişah ve hükümet yetkilileri ile görüşen Enver Paşa Bingazi, Mısır ve Tobruk'ta Arap liderlerle temas halinde bulunmuş (Çolak, 2025), tatlı sözleriyle Arapları kendisine hayran bırakmıştı. İlginçtir ki Enver Paşa asker olmasına rağmen çok nazik, tatlı dilli ve güler yüzlüdür. Herkesi etkileyen karakterini, belagatini ve tatlı sözlerini kullanarak düşmanları ile rakiplerini adeta bir ok ve kılıç ustası gibi yere sermesiyle dikkat çekmiştir. Sıra dışı davranışlarıyla Trablus'un vahşi Araplarına yeni bir soluk getirmiş; onları, itaat ve teslimiyetleriyle müjdeli haber uğruna canlarını feda etmeye hazırlamıştı (Ahmad, s. 2-3).

Gazi Enver Paşa ile Trablus mücahitleri savaş meydanına vardıklarında, aralarında şeyhler, emirler ve çok sayıdaki Arap etraflarında toplanarak hepsi birden, fedakarlıklarının delili olarak "Silah taşıyabilen, yani 15 yaşından küçük ve yetmiş yaşından büyük olmayan her birimizin, mücahitlerin safında yer alması ve İslâm düşmanlarıyla savaşması farzdır." ifadelerini kullanmışlardı (Vacahat Hüseyin Vacahat, 1921, s. 38).

Sonrasında ise askerî karargâhını Aynülmansur'a kurmuş, kendisinin Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı elde ettiği başarıları sayesinde ününe ün katmış ve yerli halk arasında tanınırlığı artmıştır.

Enver Paşa'nın evliliği hayatındaki dönüm noktası olan Trablusgarp Savaşı sonrasında Sultan Abdülmecit'in torunu ve Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile 5 Mart 1914'te gerçekleşmiştir. Naciye Sultan hatıraları arasında Trablusgarp Savaşı'na yer vermiş, hürriyet kahramanı olan Enver Paşa ile evleneceği için gururlu olduğunu ifade etmiştir. Hatıratının 13. ve 14. kısımlarında "Enver Paşa ve Trablusgarp" konularına yer vermiş ve "Trablusgarp'a ulaşabilmek maksadıyla önce Mısır'a giden Enver Paşa ve beraberindekilere İstanbul'da kolera olduğu için giriş izni verilmediği", "Enver Paşa'nın yanında yüz fişek, bir tabanca ve sadece yüz liradan başka bir şey olmadığı", "Trablusgarp'taki subaylar ile bölgenin ileri gelenlerinden oluşan heyetlerin, din adamlarının ve kabile reislerinin Enver Paşa'ya ziyarette bulunduğu" gibi bazı konuları aktarmıştır (Yıldız, 2024, s. 222).

Donanımlı ve kültürlü bir lider olan Enver Paşa, eğitim hayatı ve çeşitli görevler sebebiyle bulunmuş olduğu ülkelerin dillerini öğrenmek için de çaba göstermiş ve sonuçta Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça, Farsça ve az da olsa Rusça öğrenmeyi başarmıştır (Awan, 1921, s. 2).

1.1. Enver Paşa'nın Askerî Başarısı

Enver Paşa'nın askeri alandaki faaliyetlerine bakıldığında orduda yapmış olduğu düzenlemeler sayesinde Balkan Savaşları'nda ağır bir yenilgiye uğramış olan Osmanlı ordusunun toparlanmasını sağladığı görülmektedir. Yine Birinci Dünya Savaşı'nda aynı ordunun İtilaf Devletleri'ne karşı mukavemet gösterebildiği biliniyor. Kurtuluş Savaşı'nın da kazanılmasına vesile olan bu ordunun kurmay ve asker kadrosu Enver Paşa'nın reformları doğrultusunda yeniden canlanan Osmanlı ordusu içinden teşkil edilmiştir (Civgin, 2023, s. 130).

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Almanya ile yapılan askeri ittifak anlaşmasından Karadeniz'deki Rus hedeflerinin bombalanması kararının alınmasına kadar pek çok önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinden itibaren dört yıllık süreç içerisinde belli başlı gelişmelerin hepsinde dahli bulunmaktadır (Alkan, 2025, s. 151).

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gizli istihbarat teşkilâtı olan Teşkilât-ı Mahsûsa'yı kurmuş (Bâdemci, 1975, s. 59), böylece Hindistan

yolu üzerinden Himalayalar aşılarak Kaşgar'a ulaşılması ve burasının merkez hâline getirilmesini planlamıştı. Bu doğrultuda ilk iş olarak Hint alt kıtasındaki Teşkilât-ı Mahsusa ajanlarına Hint Hilâfet Komitesi ve Merkez Kongre Partisi'nin Müslüman liderleri ile temas halinde olunması emri verilmiştir. Hilâfet makamı ile Hindistan Müslümanları arasındaki bağları kuvvetlendirebilmek adına gerekli önlemler alınmaya gayret edilmiştir (Kutay, 1962, s. 33). Teşkilât özellikle Kuzey Afrika, Hindistan, Türkistan ve Mısır'da İslâm birliği adına propaganda yaparak dünya Müslümanlarının Osmanlıya destek olmalarını sağlamaya çalışmıştır (Keleşyılmaz, 1999, s. 17).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Millî Mücadele'nin kadrolarını oluştururken (Akşin, 2010, s. 308) Enver Paşa'nın kurmuş olduğu Teşkilat-ı Mahsûsa da ajanlar ve gönüllüler yoluyla Panislâm ve Türkçülük fikirlerini Müslüman Türk halklarına yaymaya çalışmıştır. Bu doğrultuda İran, Afganistan, Türkistan, Kafkasya ve Hindistan'a birçok casus gönderilmiştir (Hanioğlu, 2001, s. 483).

2. Urduca Gazetelerde Enver Paşa

1857 Bağımsızlık Savaşı'nın ardından Urdu gazeteciliğinde yeni bir döneme adım atılmıştır. Siyasi gazeteler, Müslüman toplumun içinde bulunduğu sıkıntılı durumlardan kurtuluşu, Batı bilimlerinin ülkede yayılmasında görmüşlerdir. Müslümanların ıslahını amaç edinen çoğu gazete, gelenek ve görenekler, yaşam tarzı gibi konularda mantık ve eleştiri içeren fikirler üreterek toplumsal konularda halkın duygularına tercümanlık etmişlerdir (Bilik, 1999, s. 379). Alt kıta halkı, İngilizlerin hâkimiyetinden sonra kendilerine daima yakınlık hissettikleri Osmanlı Devleti'ni zor zamanlarında basında da yalnız bırakmamış, gerçek haberler vasıtasıyla doğru bilgilerin yayılması sağlanmıştır.

Trablusgarp Savaşı'nın yaşanması da Kırım Harbi ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi Osmanlı Devleti'nin zor zamanlar geçirmesine sebep olmuştur. Bu savaş, İtalya'nın "Trablusgarp ve Bingazi'nin, Kuzey Afrika'nın diğer yerlerine oranla (Fransız ve İngiliz sömürgeleri olan Tunus, Cezayir ve Fas ile Mısır kastediliyor) uygarlıktan uzak bırakıldığına" dair propagandası ve Osmanlı subayları, ulema ve İttihatçılar tarafından tutucu kalabalıkların "İtalyan ve diğer yabancı uyruklular aleyhinde tahrik edilmekte oldukları" yolunda şikayetleri yanında "Trablusgarp'taki İtalyanları korumak amacı" gibi kendilerine göre "haklı", haksız gerekçeler ile başlamıştır (Tüncer, 2010, s. 136).

Bu gerekçelere dayanarak çıkmış Trablusgarp Savaşı döneminde Hint alt kıtasında Enver Paşa bir kahraman olarak kabul edilmekteydi. Bunda kendisiyle ilgili basında çıkan haberlerin de etkisi olmuştur. Özellikle *el-Hilâl* gibi ünlü gazetelerde Enver Paşa ile ilgili haberlere sıkça yer verilmiştir. Enver Paşa bir anısında, 1912 yılında savaş esnasında Trablusgarp'taki kampın İtalyanlar tarafından top ateşi altına alındığını ve orada bulunan Arap askerlerine cesaret kazandırmak amacıyla mermilerin düştüğü yere giderek ziyaret ettiğini, bu sırada küçük bir şarapnel parçasının kalçasına isabet ettiğini ancak saatine asılı madalyona çarpması sonucu yaralanmaktan kurtularak olayı sadece kalçasına madalyon izinin çıkmasıyla atlattığını, pes etmeyerek tekrar tüm bölgeyi ikinci kez baştan başa dolaştığını, oradan gönderdiği bir mektubunda kaleme almıştır (Cengiz, 2021, s. xiii).

Trablusgarp Savaşı ile ilgili *el-Hilal* gazetesinde "*Mücahitlerin Önderi, İslâm ve Müslümanların Sevgilisi - Büyük Kahraman Gazi Enver Bey"* başlığı ile çıkan bir haberde şunlar yazmaktadır:

> Gazi Enver Bey Trablus'a ayak bastığında burası bir çöl bölgesiydi, ancak o umutsuzluğa düşmek yerine tek başına cihat çağrısı yaptı ve dokuz ayda bir gün bile ümitsizliğe kapılmadı. Bugün Osmanlı ordusu kavramına bilakis Arap İhtilaf Ordusu da dahildir. Arap kabilelerini toplamakta Gazi Enver Bey çok zorlanmıştır. Kabileleri bir araya getirmek için kabilelerin kız ve erkek çocuklarının birbiriyle evlenmelerini sağlamıştır. Enver Bey bu yolla bütün kabileleri bir araya getirmeyi başarmıştır (Kardaş, 2011, s. 172-173).

Bu haberde de görüldüğü gibi siyasî başarılarının Hint alt kıtasında takdirle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Cihân-ı İslâm gazetesinde ise Enver Paşa, Hindu veya Müslüman ayrımı yapmaksızın tüm Hint halkına İngilizlere karşı ayaklanmaları için çağrıda bulunmuştur (Gökalp & Georgeon, 1990, s. 151). *Uhuvvet*'te de Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Meclis-i Mebûsan'daki "Osmanlı Devleti'ne zarar vermek amacıyla İngilizler ve Fransızların İzmir sahilindeki yağma faaliyetlerinde bulunan eşkıyalara destek sağladıklarına ancak bu girişimlerin ülkeye zararının dokunmayacağına" dair yapmış olduğu konuşmasına yer verilmiştir (Uhuvvet Gazetesi, 1916, s. 100-102).

3. Urduca Şiirlerde Enver Paşa

Urdu edebiyatının gelişimi göz önüne alındığında 18. yüzyıl pek çok olumlu gelişmenin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir (Kişmir, 2017, s. 59). Kırım Savaşı ile başlayıp, 93 Harbi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve ardından Millî Mücadele ile devam eden süreçte önemli mevkilerde bulunan Türk devlet adamlarından Enver Paşa'ya ve özellikle o dönemde yaşanan Trablusgarp Savaşı'na Hint alt kıtasında yazılmış olan Urduca şiirlerde sıkça yer verilmiştir.

Bu şiirlerden biri de Zafer Ali Han'ın "Enver'in Atı" isimli şiiridir. Bu şiirde Trablusgarp Savaşı'nda genç Osmanlı subaylarından Bingazi komutanlığını yürütmekte olan Kurmay Binbaşı Enver Paşa'nın yetkililerle görüştükten sonra gizlice Trablusgarp'a gidip bölgede bulunan kuvvetleri teşkilatlandırmasından ve bölgedeki halk üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Ayrıca savaş haberini duyan Müslüman halkın derin bir üzüntü içinde olduğu ve asılsız haberlerin dolaştığı ifade edilirken Zafer Ali Han, bu şiirinde gaza şevki ve şehadet aşkı ile dolu olan Müslümanların Enver Paşa komutanlığında muhakkak İtalyanlara karşı galip geleceklerini dile getirmektedir:

Enver'in Atı

Bütün ailenin mahvolduğu yerde

İtalyan General Caneva[1] ne yapacak?

O çocukların dini lideri olan Papa

Onlara zulmü nasihat ediyor.

Giolitti[2] şeytanın desteğini alarak,

[1] Luigi Caneva, İtalyan komutan.

[2] Giovanni Giolitti, 1892-1921 yılları arasında çeşitli süreçlerde 5 kez başbakan olan İtalyan devlet adamı.

Tripoliye[3] yüzlerce kez saldırdı ne yazık!
Deccal İtalya'ya gidip,
Hırs ve heva karanlığının kapısını mı açtı?
Topal eşek Arap atıyla yarışa tutuştu.
Kaza ona davetiye gönderdi.
Bir anda Etna Dağı püskürecek,
Bütün İtalya'ya lav akıtacak.
Savaş haberini duyup,
Hintli, Çinli, Cavalı Müslümanlar huzursuz oldular.
Yenilgi üstüne yenilgi alıyorlar,
Reuters'in bütün bu haberleri asılsız
Aubry'nin[4] korkudan pantolonu aşağı düştü.
Enver atını şahlandırınca,
Gaza şevki, şehadet aşkı
Müslümanları cesaretlendirmektedir
(Han, 2007, s. 173)*;* (Çiftsüren, 2022, s. 49-50).

Vacahat Hüseyin Vacahat'ın yazmış olduğu aşağıdaki "Enver Paşa" isimli şiirde Hürriyet lideri olarak kabul edilen Enver Paşa övülmektedir. Şair, ülkesine kalpten bağlı olan zeki ve ileri görüşlü Enver Paşa'nın Türkler için bir şans olduğunu ve onun sayesinde düşmanların oyunlarının bozulacağını dile getirmiştir. Gecesini gündüzüne katarak çabalayan Enver Paşa her daim vatanı ile İslâm alemine hizmet etmeyi vazife edinmiş ve bu uğurda çeşitli ülkelerde görevlere gitmiştir. Vacahat Hüseyin, Enver Paşa'nın çabalarının sonuç bulacağını, Allah'ın desteğinin kendisiyle olduğunu ve Enver Paşa'yı görmeyi arzuladığını ifade eden sözler ile şiirine son vermiştir:

Özgürlüğün önderi ve rehberi Enver Paşa'dır
Bunların komutanı ve lideri Enver Paşa'dır
İnsanlar ona boşuna Enver demiyor
Şüphesiz nurun yansıması Enver Paşa'dır
Türkiye'de istediğini yapmana hiçbir engel yok
Enver Paşa her bakımdan hâkim ve hükümdardır
Kem gözlü düşmanların gözünde sürekli beliriyor

[3] Trablus
[4] Augusto Aubry İtalyan bir deniz komutanı ve politikacıdır.

Nazar değmesin! Enver Paşa muhteşem bir dikendir
Tüm düşmanları da onun özelliğini kabul etmişlerdir
Türk'ün elindeki kılıç Enver Paşa'dır
Düşmanın hiçbir oyununa geçit vermez
Enver Paşa ileri görüşlü ve uyanıktır
İster ona şah de ister onu başkan kabul et
Hepsine hâkim ve hepsinden üstündür Enver Paşa
Ülkesine karşı yürekten bağlıdır
Enver Paşa aynı zamanda kendi milletinin de dert ortağıdır
Ulusa hizmet etmekten asla geri durmaz
Enver Paşa gece gündüz hazırdır
Diktatörler büyük bir şaşkınlık ve bocalama içindedirler.
Enver Paşa, onların varlığından bile bıkkındır
Onun da maddî durumu Hümayun gibi stabil değildir
Bazen fakir, bazen zengin, Enver Paşa
Vatan sevgisinde vallahi acayip bir keyif ve huzur vardır
İşte bu mey ile mesttir Enver Paşa
Siyaset denizine böyle dalan kimdir?
Savaştan sonra karşı kıyıya geçer Enver Paşa
Bazen Moskova'dan bazen Bakü'den haberler gelir
Bazen Berlin'de, bazen Tatarlar ile Enver Paşa
Döneminde her yerde bulunan biridir
İkinci bir Cafer-i Tayyar'dır[5] *Enver Paşa*
Dağlarda yankı ise ormanda zafer şarkısı söylenir
Allah senin yardımcındır Enver Paşa
Ey Enver Paşa, yüzünü Vacahat'a göster
O seni görmeyi arzulamaktadır, Enver Paşa

(Vacahat, s. 177); (Toker & Çiftsüren, 2015, s. 367-368)

Zahide Ḫatun Şirvani'nin 114 mısradan oluşan "Çok Yaşa Enver Paşa" isimli şiiri Aligarh'ta 1913 yılının mayıs ayında yayımlanmıştır. Bu şiir Osmanlı Devleti'ne karşı gönülden yapılmış olan bir dua silsilesi niteliği taşımaktadır. Balkan Savaşları sonucunda imzalanan Londra

[5] Cafer-i Tayyar (r.a) sahabeden bir kişi.

Antlaşmasıyla toprak kaybetmek durumunda kalan Türklerin içinde bulunduğu zor durum ve çaresizlik duygusu İslâm âlemini derinden etkilemiş, bu durum karşısında Hindistan Müslümanları da ellerinden gelen tüm imkânları sağlamanın yanında kalbi olarak samimiyetle umdukları güzel gelişmeleri dua şeklinde dile getirmişlerdir. Balkan Devletlerinin aralarındaki ihtilafı fırsat bilen Enver Paşa, bir ay kadar kısa bir süre içerisinde Doğu Trakya ve Edirne'yi tekrar Osmanlı topraklarına katmayı başarmıştır. Bu olay karşısındaki övgü dolu sözler de yine şiirde yer bulmuştur:

Çok Yaşa Enver Paşa

Yeryüzü sakinlerinin dilindedir gün boyu haykırır, çok yaşa

Gökyüzü, ay, yıldızlar gece boyu derler, çok yaşa

Sendeki cevherin parıltısı dünyaya yayıldı, çok yaşa

Sen din semasının parlak güneşisin çok yaşa

Sebat ve cesareti öğretensin yüzlerce tebrikler sana

Ey doğruluk sancağını dalgalandıran tebrikler sana

Yol gösterir, senin ışıldayan aklın okul gibi

Paktır senin niyetin, Yusuf'un (as) üstüne yemin olsun

Aklın ışık saçar senin, parlayan güneşe yemin olsun

Geçer senin hükmün, Hz. Süleyman'ın tahtına yemin olsun

Vatan tehlikeye düştüğünde, sineni siper edersin sahra gibi

Yüreği merhamet dolu ancak nehir gibi çağlar

İslâm Milletinin bahçesi güler senin sayende

Kötülük yayanların meskeni viran oldu senin sayende

Ağlamaklı, içi yanan mum nasıl da söyler sana

Ey benim Enverim! Dünya ışıkla doldu senin sayende

Sen ki Müslümanların arzularının sığınacak limanısın

Sen ki Türklerin ıslahatçısı, Libya kahramanısın sen (Şirvani, 1941, s. 60-62)*;* (İşsever, 2024, s. 129-130)

Zahide Ḫatun Şirvani'nin Enver Paşa hakkında yazdığı diğer bir şiiri de "Sahrâ" dır. Bu şiir 1919 yılının Nisan ayında Lahor'da *Şerîf Bîbî* isimli dergide yayımlanmıştır. Bu şiirde Enver Paşa'nın özelliklerine değinilerek övgü dolu ifadelerde bulunulmuştur. Enver Paşa'nın başarılarının tebrik vesilesi olduğu ve takdirle karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Türklere kardeşlik bağıyla bağlı olduklarını ve tüm üzüntülerin sona ererek bahar geleceğini müjdelemiştir:

Nur yüzün süsü olması yüksek talihindendir senin Sahrâ

Neyyir'in (düşmanın) yüreğini yakma sebebi neden olmasın Sahrâ

Bugün sultanın damadı olduğu Noşa
Yıldızların yoluna gidiyor kapatarak kafasına Sahrâ
Maşallah vela kuvvete illa billah
Ne kadar da güzeldir parıldayan yüzün Sahrâ
En parlak nur seninle anlamını buldu
Nurun yüzünde parıldayan incidir Sahrâ
Aydan bile parlaklık rolünü aldı
Dolunaydan da şanslı bir yıldızdır Sahrâ
Büyük bir rütbeye ulaştı damadın kafası seninle
Öptü ayaklarını damadın eğilerek Sahrâ
Çiçek dizileri bir araya gelip örtü oldu yüzüne
İnsanların bakışından çok korkar Sahrâ
Damadın tebessümüyle dağılmaya başladı çiçekler
Esintinin etkisiyle dans eder şimdi gülerek
Tebrik kapısını açık bırakmalı tüm Müslümanlar
Edirne şehrinin fatihinin sayesindedir Sahrâ
Yıkıcı afetlerin tokadından sarsılmadı
Ey kahramanlar kahramanı benim, âh Sahrâ
Gülün anlamı bahar, gülmeye değerdir
Düğün meclisine getirdim, yaparak Sahrâ
Türk kardeşliğiyle bağıyla Sahrâ yazdım
Nüzhet senin icadındır ey Sahrâ!

(Şirvani, 1941, s. 318-319)*;* (İşsever, 2024, s. 139, 141)

Şibli Numani'nin siyasî şiirleri arasında yer alan "İslâm Beldelerine Ağıt" başlıklı şiirinde Trablus ve Balkan Savaşları ele alınmış, bu savaşlarda gösterilen mücadelelerin Müslümanların varlıklarını sürdürme mücadelesi olduğu vurgulanmıştır. Bu mücadelede Osmanlı Devleti'nin yanında olunması gerektiği işlenmiştir:

Osmanlı Devleti'nin çökmesi, din ve milletin çökmesidir
Dostlar! Çoluk-çocuk, mal-mülk endişesi ne zamana kadar?

(Numani, 2007, s. 50)*;* (Soydan, 2001, s. 187)

Enver Paşa'ya özel yazılmış olan şiirlerin yanında İslâm dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı dönemler hakkında yazılan şiirlerde de Enver Paşa'ya yer verilmiştir. Hasret Mohânî'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile ilgili yazdığı "İslâm'ın Uyanışı" isimli şiiri buna örnektir. Bu

şiirde İngiltere, Fransa ve İtalya gibi Batılı devletlerin Türklere zulmetmesinin Müslümanlar arasında uyanışa vesile olduğu ve İtalyan ordusu karşısında Türklerin sayısının az olmasının bir önemi olmadığı ve Hürriyet Kahramanı Enver Paşa'nın önderliğinde yüz kişilik güce karşın bir Türk askerinin galip gelebileceği anlatılmaktadır:

Yesrib'in işgal sevdası tüm düşmanların aklında

Şimdi bu sitemin insafı peygamberin elinde

Avrupa'nın zulmü İslâm'ı uyandırıyor

Şer şeklinde olan bu durum aslında hayırdır

Üzgün gönülde hâlâ aşk hatırası bakidir

Ateşin sıcaklığı hâlâ bu küllerin avuçlarındadır

Türkiye'nin ordusunun azlığı karşısında cesur olma ey İtalya

O orduda yüz kişiye yetecek bir kişi var

Şimdi Allah dilerse Hasret çabucak büyüyecek

Enver'in elinde olan hak ve hürriyet sancağı

(Mohani, 1933, s. 124)*;* (Çiftsüren, 2013, s. 192-193)

Mevlânâ Mahmûd Hasan Diyobendî, 1915-1916 yılları arasında yaşanan Çanakkale Savaşları hakkında yazdığı şiirinde de Enver Paşa'ya değinmiştir. Bu şiirde Enver Paşa ve Talat Paşa'ya hitap ederken Çanakkale'nin aslanları ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca diğer mısralarda da yine Enver ve Talat Paşa'nın Batı ve Müslümanlar arasındaki savaşlarda İslâm'ın muhafızları olarak görüldükleri kaleme alınmıştır:

Çanakkale'nin sazlığının aslanlarını görmek istersen,

Gel de Talat ve Enver'e bir bak

(Şahcihanpuri, 1994, s. 119)*;* (Çiftsüren, 2013, s. 234)

****

Küfür ve din arasında ihtilâf oldukça

Talat ve Enver Çanakkale'nin ruh-i revanı olmaya devam etsinler.

Kıyamete kadar Yüce Allah'ın fazileti ve lütfu oldukça

Çanakkale'nin hamileri Peygamber'in dinin muhafızı olsun

(Şahcihanpuri, 1994, s. 120)*;* (Çiftsüren, 2013, s. 235)

4. Enver Paşa'nın Ölümü

Hayatının sonlarına doğru Enver Paşa, Ruslar'a karşı savaşan Korbaşıları (Basmacı) örgütlemek amacıyla Duşanbe ilerisinde bulunan kışlaklara gitmiş, ancak Ruslar Duşanbe'yi geri alınca çekilmek zorunda kalmıştır. Buradan Satılmış kışlağına, oradan da Belcuvan bölgesindeki Âbıderyâ köyüne geçmiş ve son karargâhını bu bölgede kurmuştur. 4 Ağustos 1922 tarihinde düzenlenen Kurban Bayramı merasimi sırasında askerlerle bayramlaşırken karargâhta ani bir

Rus baskınına uğramışlar, bunun üzerine otuza yakın atlı ile birlikte Çegan tepesinde Enver Paşa ordusunun başında ön saflarda yer almış ancak bu çetin çatışma sırasında hayatını kaybetmiştir (Hanioğlu, 1995, s. 264).

Onun ölümü, Hint alt kıtasında büyük bir üzüntüyle karşılanmış, Seyyid Zuhur Ahmed'in *Gazi Enver Paşa* isimli kitabında İslâm birliği ve ülkesinin özgürlüğü için hayatı boyunca mücadele eden ve şehit edilen Enver Paşa için dua edilmesi ve onun yolundan gidilmesi tavsiye edilmiştir. Yine bu kitapta "*Gazi şehit oldu ama onun ölümü bin canımızdan daha hayırlıdır*" ifadeleri bulunurken Enver Paşa'nın ölümü ile ilgili aşağıdaki dizelere yer verilmiştir.

Gelen ölüm, hayat olarak gelsin,
Kaderin mucizevi bir edası olmalıdır (Ahmad, s. 136)

Enver Paşa'nın ölümü üzerine yazılmış aşağıdaki bir başka şiir de Shajiq Jaunpiri tarafından kaleme alınmıştır. Şiirin derin anlamı okuyucuyu farklı duygulara sevk edebilir. Enver Paşa'nın ölümüyle boş kalan yerinin hem Türkiye'de hem de İslâm aleminde yürekten hissedildiği ifade edilmektedir. Bazı kararları ve uygulamaları nedeniyle eleştirilere maruz kalan Enver Paşa'nın ihtiraslarına kapıldığı iddialarının yanlış olduğuna ve hür insanların Hürriyet Kahramanı olarak kabul edilen Enver Paşa'nın hâlâ özlendiğine değinilmiştir:

Merhum Gazi Enver Paşa'nın Anısına

Sık sık Eyüp Camisi'nin zerreleri haykırır
Enver öldü, minareler seni anıyor
Ankara sokaklarında adınız geçiyor
İzmir'in çiçekleri ve gül bahçeleri seni anıyor
Bazen Yusuf olup Araplar gibi geçmiştiniz
O yüzden Mısır'ın pazarları hâlâ seni anıyor
Sen millet coşkusuyla gül yatağı sandığın şey
Şimdi Bingazi'nin dikenli yolları seni anıyor
Eskiden yaralılara çadırlarda teselli verdiğin yerdeki
O vaha, o dağ seni anıyor
Enver'in şapkasının azameti hâlâ milletin aklındadır
Küllah, sarık ve fes seni anıyor
Hira'nın dağının hikayesini tekrarladığınız yerde
Matmata Dağı'ndaki[6] *mağaralar seni anıyor*
Senin başarılarının üzerinden çok zaman geçti fakat
Balkanlardaki izler hâlâ seni anıyor

[6] Tunus'un güneyinde küçük bir Berberi kasabası.

****

Şeyh Senusi burada olsaydı yine seni çağırırdı

İslâm'ın hür insanları seni anıyor. (Safina) (Zahri, 2015, s. 150)

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son döneminde öne çıkan askerî ve siyasî şahsiyetlerden biri olarak askerî eğitim alıp Harp Okulu'ndan mezun olan Enver Paşa, çalışkanlığı, azmi ve nazik tavrı ile bir Osmanlı askerî olarak çok hızlı bir şekilde yükselmiştir. Vatanına ve milletine daha iyi bir şekilde hizmet edebilmek için her zaman hedeflerini yüksek tutmasında yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhranlı durumların ve parçalanışını hızlandıran olayların etkisinin de bulunduğu düşünülebilir. Tecrübesizliği sebebiyle zamanla yanlış olarak değerlendirilen bazı kararları olmuşsa da başarıları dilden dile yayılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen isimlerinden olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan askerî ve siyasî gelişmelere damgasını vurmuştur. Yiğit, gözü pek, disiplinli bir asker olması gibi iyi özelliklerinin yanında fevri tavırları, bildiğinden hiç şaşmaması ve hayalperest olması gibi olumsuz özellikleri de bulunmaktaydı. Osmanlı ordusunu modernleştirmek ve güçlendirmek için gerçekleştirmiş olduğu çeşitli reformlar ile Osmanlı Devleti'nin siyasî yapısını değiştirmiş, vatanı için daima çalışmıştır.

Kırım Harbi ile başlayan savaşlar silsilesi ile özellikle 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve İslâm dünyasının bu süreçteki durumu Hint alt kıtasındaki Müslümanlar tarafından üzüntüyle karşılanmış, bu durum İslâm dünyası için büyük bir kayıp olarak görülmüştür. Yaşanan olaylar Urdu edebiyatına da yansımış, pek çok şair ve yazar eserlerinde bu konulara yer vermiştir. Tüm İslâm aleminin Batı'nın zulmü altında ezildiği, İtalya'nın haksız saldırısı üzerine Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçasını kaybettiği bu dönemde Enver Paşa, İslâm dünyasının birliğini savunan ve Osmanlı'nın ayakta kalması için mücadele eden önemli bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Yaşanan olaylar sonucunda Türklere yapılan haksızlıklar ve dönemin siyasî durumu hem düz yazıya hem de nesir türündeki eserlere yansımıştır. Gerek basındaki gazete yazarları gerekse Urdu dilinde eser veren edebiyatçılar olsun İslâm aleminin sancılı durumunu, Türklerin uğradığı haksızlıkları, Enver Paşa'nın liderliği ile mücadelesini şiirlerinde ve yazılarında ele almışlardır. Enver Paşa'nın çabaları ve bu süreçteki rolü nedeniyle eserlerde kendisine İslâm'ın savunucusu ve Osmanlı'nın son direnişçisi olarak yer verilmiştir. Şiirlerde Enver Paşa'dan övgüyle bahsedilmiştir. Enver Paşa'nın şiir üzerinden edebiyata yansıyan varlığı, gördüğü ilgi ve hüsnükabulün göstergesidir.

Edebiyatta halkın duygularını harekete geçiren en hızlı yol olan şiir vasıtasıyla İslâm dünyasının içinde bulunduğu bu karanlık dönemde yazılan eserler vasıtasıyla cesaret ve kararlılık vurgulanmıştır. Bu eserler dönemin olaylarını yansıtması, insanlara mücadele azmi ve ruhu kazandırması açısından da önem arz etmektedir. Batı'nın eninde sonunda kaybedeceği ve zulmünün son bulacağına eserlerde sıkça dile getirilmiştir. Yayınlanan gazetelerle savaşla ilgili gelişmeler hakkında alt kıta halkı sürekli bilgilendirilmiş ve Türkler için bir kamuoyu oluşturulmuştur. Bu kamuoyunun oluşmasında son dönemin önemli isimlerinden biri olan Enver Paşa'nın rolü dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

AHMAD, S. Z. (t.y.). *Gazi Enver Paşa.* Ravalpindi: Sufi Printing and Publishing Company.

AKŞİN, S. (2010). *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele-i Mutlakiyete Dönüş 1918-1919.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ALKAN, N. (t.y.). *Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa*. Erişim tarihi: 25.01.2025, https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/09-NecmettinAlkan.pdf

AWAN, M. A. (1921). *Gazi Enver Paşa.* Lahor: Aavan Book.

BÂDEMCİ, A. (1975). *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa.* İstanbul: Kutluğ Yayınları.

BELEN ÖZCAN, A. (2012). *Doğu Kültüründe Anlatı Geleneği: Urdu Nesri.* Ankara: HDY.

BENLİ, S. (2004). "İlk Dönem Urdu Edebiyatı'na Genel Bir Bakış". *Nüsha. 13*, 91-104.

BİLİK, N. (1999). "Urduca İlk Gazete ve Dergiler". *Edebiyat Dergisi*. *13*, 375-380.

CENGİZ, H. E. (2021). *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908).* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

CİVGİN, S. (2023). "Enver Paşa ve Askerî Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)". *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*. *5*(5), 129-176.

ÇAKMAKÇI, M. K. (2024). ""Minnettar Gözler" ile "Peşaver Ekspresi" Adlı Öykülerde Hindistan'ın Bölünmesi Sırasında Yaşanan Katliamlar". *JOMISS. 2*(2), 93-105.

ÇİFTSÜREN, A. (2022). "Trablusgarp Savaşı'nın Urdu Şiirine Yansıması". *Şarkiyat Mecmuası*. *41*, 39-60.

ÇİFTSÜREN, A. (2013). "93 Harbi'nden Sonra Hindistan-Pakistan Alt-Kıtası'nda Urduca ve Farsça Şiirde Türkiye ve Türkler". (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇOLAK, M. "Enver Paşa (1882-1922)". *Atatürk Ansiklopedisi.* Erişim tarihi: 20.01.2025, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/enver-pasa-1882-1922/

DURGUN, R. (2013). "Modern Urdu Hikâyesinin Doğuşu ve Gelişimi". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*. *29*, 59-74.

GÖKALP, İ. ve Georgeon, F. (1990). *Kemalizm ve İslâm Dünyası.* (C. Akalın, Düzenleyen). İstanbul.

HAN, Z. A. (2007). *Baharistan*. Yay. haz. Z. A. Han. Lahor: y.y.

HANİOĞLU, M. Ş. (2001). "İttihat ve Terakki Cemiyeti". *İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 476-484). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

HANİOĞLU, M. Ş. (1995). "Enver Paşa". *İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, s. 261-264). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İŞSEVER, M. R. (2024). *Zâhide Hâtûn Şirvânî: Edebî Şahsiyeti ve Şiirleri.* İstanbul: Ravza Akademi.

KARDAŞ, Z. (2011). "Ebû'l Kelâm Âzâd ve el-Hilâl Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler". (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KELEŞYILMAZ, V. (1999). *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918).* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

KİŞMİR, A. (2017). "Urdu Edebiyatı'nda Mir Taki Mir'in Önemi". *Current Research in Social Sciences*. *3*(2), 58-63.

KUTAY, C. (1962). *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü.* İstanbul: Tarih Yayınları.

KUYUMCU, H. (2018). *Pakistan Tarihi (1857-1958).* Konya: SAGE Yayıncılık.

MOHANİ, H. (1933). *Külliyat-ı Hasret.* Lahor: Ali Hecuberi Publication.

NUMANİ, Ş. (2007). *Külliyat-ı Şibli Urdu.* Yay. haz. S. S. Nedvi. Azamgarh: y.y.

SOYDAN, C. (2001). "Şibli'de Türkler". *Nüsha. 1*, 181-190.

ŞAHCİHANPURİ, E. S. (1994). *Külliyat-ı Şeyhü'l-Hind: Hazreti Mevlânâ Mahmûd Hasan Diyobendî key Kelâm-ı Farisi u Urdu ka Mecmua.* Karaçi.

ŞİRVANİ, Z. H. (1941). *Firdovs-i Tahayyul.* Lahor: Dar'ul İşaat-ı Pencap.

TÜNCER, H. (2010). *Osmanlı'nın Rumeli'yi Kaybı (1878-1914).* İstanbul: Kaynak Yayınları.

TOKER, H. ve Çiftsüren, A. (2015). *He Soda Cab Se Leyla-i Khilafat Ka.* Lahor: Sanjh Publications.

TOKER, H. (1998). "Urdu Şiirine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Klasik Dönemin Sonuna Kadar)". *Şarkiyat Mecmuası. 8*, 285-305.

Uhuvvet Gazetesi. (1916, Aralık 14). İstanbul.

VACAHAT, Hüseyin Vacahat. (1921). *Enver Paşa.* Lahor: Gulzar-e Hind Steam Press.

YILDIZ, S. (2024). "Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları". *Tarih Kritik Dergisi. 10*(3), 219-224.

ZAHRİ, M. A. (2015). *Urdu Nazm Main Zikr-e Turkey.* Yeni Delhi: Brown Book Publications.

EXTENDED ABSTRACT

The Muslims of India, who were connected to the Ottoman Empire through the Caliphate, provided them with all support they could in the wars and took them as an example on the path to their own independence. In addition to factors such as daily life and cultural elements, political events were also reflected in literature. This article attempts to address the echoes of Enver Paşa and his successes in wars in the press and poetry.

İsmail Enver Paşa who was born on November 23, 1881 in Istanbul as the first child of the six children of Ahmad Beig and Aisha Khanim, had a successful education. Due to his interest in military service, Enver Paşa received education in military schools and chose military service as a profession. As a result, his military activities were appreciated by the Muslims of the Indian subcontinent. As a brave, highly motivated and kind person, Enver Paşa both achieved military successes with his intelligence and won hearts. While Muslims around the world praised him on the one hand, they were also ready to give their lives for him and the Ottoman Empire without hesitation. When we look at Enver Paşa's military activities, we see that he established the Special Organization, the first official secret intelligence organization of the Ottoman Empire. Thus, the Himalayas would be crossed via the Indian route and Kashgar would be reached and this place would be made the center. In this context, the first thing to do was to order the Special Organization agents in the Indian subcontinent to be in contact with the Muslim leaders of the Indian Khilafat Committee and the Central Congress Party. Necessary measures were taken to strengthen the ties between the Khilafat authority and the Muslims of India. The organization, especially in North Africa, India, Central Asia and Egypt, made propaganda on behalf of Islamic unity and tried to

ensure that the Muslims of the world supported the Ottomans. While the The Ottoman Committee of Union and Progress (CUP/ Society of Union and Progress) was forming the cadres of the national struggle, the Special Organization founded by Enver Paşa was trying to spread the ideas of Pan-Islam and ideology of Turk to the Muslim Turkish peoples through agents and volunteers. In this context, many spies were sent to Iran, Afghanistan, Turkestan, the Caucasia and India.

Starting with the Crimean War, continuing with the 93 War, the Tripoli and Balkan Wars, the First World War and then the national struggle, Enver Paşa, one of the Turkish statesmen who held important positions, and especially the Tripoli War that took place during that period, were frequently mentioned in Urdu poems written in the Indian subcontinent. In addition, accurate information was provided to the people of the subcontinent through newspapers in the press, and public opinion was created for the Turks. While Enver Paşa's achievements were praised in the poems, they expressed the positive developments that they sincerely hoped for the Islamic world to pass through the difficult times it was in, in the form of prayers. Courage and determination were emphasized through the works written during this dark period that the Islamic world was in, through poetry, which is the fastest way to mobilize the people's emotions in literature. All these works are of great importance in terms of reflecting the events of the period and giving people the determination and spirit of struggle.

While Enver Paşa was celebrating with the soldiers during the Eid al-Adha ceremony held on August 4, 1922, he was subjected to a sudden Russian raid on the headquarters. He was in the front lines of the clash he started on the Chagan Hill with nearly thirty horsemen and was killed. His death was met with great sadness in the Indian subcontinent. In the poems written after his death, it is stated that the place left empty by Enver Paşa's death was felt deeply both in Turkey and the Islamic world. It was mentioned that Enver Paşa, who was accepted as the Hero of Freedom due to his struggle throughout his life for the Islamic unity and the freedom of his country, is still missed by free people.

TEKİN, MURAT (2025). "İstiklal ve Maarif: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı (1919)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1103-1118.

İSTİKLAL VE MAARİF: AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NDE AZERBAYCAN TÜRK MUALLİMLER KURULTAYI (1919)

Zeynep AKARSLAN*

ÖZ

Kafkasya'nın en eski milletlerinden olan Azerbaycan Türkleri uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altında varlığını sürdürmüş ve bu dönemde siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda Rus etkisi altında kalmıştır. Olumsuz anlamdaki bu etki eğitim alanında da kendini göstermiştir. XIX. yüzyılın başından itibaren Çarlık Rusya hegemonyası altında kalan Azerbaycan'da eğitim kurumları Ruslaştırılmış, Rusça eğitim dili hâline getirilmiş ve Azerbaycan Türkleri milli kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan Türkleri 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve millileşme yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu millileşme hareketi eğitim alanında da kendini göstermiş, yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti önceliği eğitim meselelerine vermiş ve sorunlara çözüm bulabilmek adına kurultaylar düzenlenmiştir. Azerbaycan Türklerinin önemli aydınları bu kurultaylarda eğitim kurumlarının durumunu, yeni müfredat sistemini, okutulacak ders kitaplarını, eğitimcilerin sahip olduğu hakları ve bu hakların iyileştirilmesi meselelerini gündeme taşımışlardır. Bu çalışma, dönemin kaynakları ekseninde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde eğitim sorunlarını ve bu sorunlara getirilen çözüm önerilerini birinci ve ikinci elden kaynaklar ışığında ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, eğitim, kurultay, bağımsızlık, Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı

INDEPENDENCE AND EDUCATION: CONGRESS OF AZERBAIJANI TURKISH TEACHERS IN THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC (1919)

ABSTRACT

The Azerbaijani Turks, one of the oldest nations of the Caucasus, lived under the rule of Tsarist Russia for many years, during which they were subjected to Russian influence in political, administrative, social, economic, and cultural spheres. This adverse influence was also evident in the field of education. From the beginning of the 19th century, as a result of the hegemony of Tsarist Russia, Azerbaijan witnessed the Russification of its educational institutions, the imposition of Russian as the language of instruction, and the implementation of measures aimed at the dissolution of the national identity of the Azerbaijani Turks. The declaration of independence by the Azerbaijan Turks in 1918 signalled a significant move towards nationalisation, with the country adopting a policy of state control over key economic sectors. This nationalisation movement also manifested itself in the field of education, with the newly established Azerbaijan People's Republic prioritising educational issues and organising congresses to find solutions to the problems. A number of eminent intellectuals of the Azerbaijani Turks addressed a number of issues of import at the congresses, including the state of educational institutions, the new curriculum system, the textbooks to be used, the rights of educators, and the means by which these rights might be improved. The present study examines the educational problems in the Azerbaijan People's Republic and the proposed solutions to these problems based on primary and secondary sources of the period.

Keywords: Azerbaijan, education, congress, independence, Azerbaijan Turkish Teachers' Congress.

Giriş

Tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan için Çarlık Rusya hegemonyasına girdiği 1828 yılı (Yeşilot, 2015; Yeşilot, 2008, s. 188-197) ve yaklaşık yüz yıl sonra

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 30.07.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-3134-2332, E-posta: zeynep.akarslan@marmara.edu.tr

yaşanan 1917 Rus Devrimi sonun başlangıcı olmuştur. Azerbaycan Türkleri arasında XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan millî ve kültürel aydınlanma bağımsızlık duygusunu pekiştirmiş ve yaşanan tüm gelişmeler ışığında 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Kurulduğu tarihten itibaren siyasi, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalan yeni cumhuriyet her alanda etkin faaliyette bulunmaya özen göstermiştir.

Azerbaycan Türkleri bir dönem işgal altında olan topraklarını kurtarmak için Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, ekonomisini düzeltmek adına borç para talebinde bulunmuş, özellikle Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik saldırgan tutumundan vazgeçmesini sağlamak için diplomatik ve askeri birçok farklı yöntem denemiştir. Ayrıca olağanüstü hâl komisyonu kurulmuş, devletin resmî bayrağı ve dili belirlenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya devletleri tarafından tanınması için birçok siyasi adım atılmıştır. Azerbaycan hükümetinin temsilcileri özellikle ekonomik anlamda zorluk çekilen bu dönemde halkın eğitimi konusuna öncelik vermiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde halk eğitiminin millîleştirilmesi ve geliştirilmesi için yayınevi–tercüme komisyonu kurulmuş, ilkokul ve ortaokullar için ders kitapları basılmış, mevcut okulların büyük bir kısmı millîleştirilmiş, yeni okullar açılmış, öğretmen yetiştirmek amacıyla ülkenin çeşitli yerlerinde eğitim seminerleri düzenlenmiş ve öğretmen okulları açılmıştır. Azerbaycan'daki eğitimi geliştirmek adına Türkiye'den öğretmenler davet edilmiş, yine Türkiye'den devlet kütüphaneleri için çok sayıda kitap satın alınmış, Bakü Devlet Üniversitesi kurulmuş, 100 öğrenci Avrupa'nın büyük eğitim kurumlarına gönderilmiş, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve okuryazarlıkla mücadele amacıyla köylerde geçici pedagojik kurslar açılmıştır (Allahverdiyev & Mehdiyev, 1990, s. 9). Tüm bu girişimler zor şartlar altında kurulan, siyasi, askeri ve ekonomik anlamda birçok farklı problemle başa çıkmak zorunda kalan yeni bir cumhuriyetin eğitime verdiği önemi göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin birbiri ardına hayata geçirdiği kararlar neticesinde 1919 yılında ülkede faaliyet gösteren okulların sayısı hızla artmıştır. Aynı yıl ülkede eğitim veren ilk okulların sayısı 637'ye, orta okulların sayısı ise 23'e yükselmiştir. Kadınların eğitimi için kız okullarının açılmasına hız verilmiş; bir sonraki adımda ise Bakü, Gence ve Şeki'de bulunan Mukaddes Nina kız okullarının adı Bakü Azerbaycan Milli Kız Gimnazyası, Gence Kız Gimnazyası ve Şeki Kız Gimnazyası olarak değiştirilmiştir. 1919-1920 yılları arasında öğretmen okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı hariç tutulduğunda bile Azerbaycan okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı 9611'e yükselmiştir. Azerbaycan Türkü öğrenciler ise bu sayının üçte birlik kısmını oluşturmuştur (*Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika*, 2018, s. 6).

Ülkede eğitim gören Azerbaycan Türklerinin sayısının artması ve buna bağlı olarak da millileşmenin önünün açılması için atılan adımlar beklenmedik sorunları da beraberinde getirmiştir. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'da hakimiyet kurduğu andan itibaren eğitim kurumlarından devlet dairelerine kadar her alana sirayet etmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önceliği eğitim kurumlarına vermesine neden olmuştur. Ülkede hızla artan okul sayısı öğretmen ihtiyacını da beraberinde getirmiş ancak mevcut öğretmen sayısının yetersiz kalması, var olan öğretmenlerin önemli bir kısmının maddi imkansızlıklar ve geçim sıkıntısı sebebiyle farklı işlere yönelmiş olması hükümeti özellikle öğretmen maaşları konusunda uzun tartışmalara girmeye zorlamıştır. Tam da bu dönemde Azerbaycan Muallimler Kurultayı'nın üçüncüsü Bakü merkezli olarak gerçekleştirilmiş ve hem eğitimin eksik yanlarına hem de eğitimcilerin mevcut sistem içinde yaşadıkları zorluklara çözüm bulmak için çalışılmıştır.

Azerbaycan'da henüz XX. yüzyılın başlarında eğitim ve öğretim kadrolarının mevcut sorunlarıyla ilgili ciddi meseleler tartışılmaya başlanmış ve milli birlik ve beraberliğe vurgu yapan söylemler ortaya atılmıştır. Azerbaycan'ın kültürel aydınlanmasının kısa süre sonra her alanda kendini hissettirdiği görülmüş ve toplumsal bir hareket hâlini almıştır. Öncelik halkın gelişimine verilmiş, yeni eğitim kurumlarının açılması, kadınların eğitimi, eğitimin ana dilde sürdürülmesi, ders kitapları ve müfredatın hazırlanması gibi sorunlar dile getirilmeye başlanmıştır. Bu sorunların çözümü için ilk adım Hasan Melikzade Zerdabi, Neriman Nerimanov ve Feridun Bey Köçerli gibi isimlerin öncülük ettiği ve Ağustos 1906 yılında gerçekleştirilen I. Azerbaycan Muallimleri Kurultayı ile atılmıştır. Mevcut programların tartışıldığı, öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesinin gerekliliklerinin dile getirildiği bu kurultayın ikincisi Ağustos 1907'de gerçekleştirilmiş ve ilk kurultayda alınan kararların yanında öğretim yöntemlerinin geliştirilmesi için adımlar atılmıştır (Səfərova, 2013, s. 8). Bu çalışmanın konusu olan üçüncü Kurultay ise 20 Ağustos-1 Eylül 1919 tarihleri arasında Bakü merkezli olarak gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin maddi anlamda desteklediği bu kurultay mevcut eğitim sorunlarının yanında Azerbaycan'ın eğitimci kadrolarının yaşadığı sorunları gözler önüne sermesi açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Kurultay büyük ses getirmiş, her bir oturumu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmî yayın organı olan *Azərbaycan* gazetesinde yayınlanarak halk tarafından takip edilebilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Eğitim Diplomasisi Örneği: Bakü Muallim Temsilcilerinin Maarif Bakanı ile Görüşmesi

1919 yılının ağustos ayının başında dönemin Maarif Bakanı Reşid Han Kaplanov[1] ile bir görüşme gerçekleştiren Bakü Türk Muallimleri İttifakı Başkanı İsrafilbeyov, bu görüşme sırasında Türk öğretmenlerin sorunlarına değinmiştir. Öncelikle Azerbaycan'daki mevcut tüm Türk öğretmen derneklerinin ağustos sonunda gerçekleştirecekleri kurultay için kullanmak üzere bakanlıktan yaklaşık 36 bin Ruble harcırah talep eden İsrafilbeyov, Kaplanov'dan bakanlığın böyle bir bütçesi olmadığı ancak ilgili meblağın hükümetten temin edilebileceğini öğrenmiştir (*Azərbaycan,* 3 Avgust 1919, No: 241). Gence şehri Türk Muallimleri İttifakı'nın başkanı İdris Ahundzade ise görüşme sırasında şehir öğretmenlerinin maaşlarının Maarif Bakanlığına bağlı öğretmenlerden az olduğuna dikkat çekmiştir. Ahundzade, öğretmenlerin kendilerinden isteğinin şehir öğretmenleri maaşıyla hükümet öğretmenlerinin maaşlarının eşitlenmesi olduğunu dile getirmiş, ayrıca şehir okullarının Maarif Bakanlığı himayesine geçmesini talep etmiştir. Bu eşitliğin sağlanamaması durumunda şehir okullarının bir yıl içinde kapanması riskine de değinen Ahundzade, bakanlıktan güvence talep etmiş aynı zamanda mevcut durumda şehir okullarını idare eden belediyelerin pedagojik formasyondan yoksun kimseleri öğretmen olarak atayabileceğine de dikkat çekmiştir (*Azərbaycan,* 3 Avgust 1919, No: 241). Ahundzade'nin himaye konusunda bu denli ısrarcı davranma sebebi ise Gence Belediye Meclisi'nde bir tane bile öğretmene yer verilmemiş olmasıdır. Bu durum öğretmenler arasında endişeye neden olmuştur.

[1] Reşid Han Zavid oğlu Kaplanov 1883 yılında Dağıstan'ın Hasavyurt kazasının Ağsay köyünde doğdu. Etnik köken olarak Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kumuk Türklerinden olan Reşid Han Kaplanov, Vladikavkaz'daki Realni Mektebi'nden okuduktan sonra Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Bir dönem İstanbul'da bulunan Kaplanov Çarlık Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan Şubat Devrimi'nde Kuzey Kafkasya'da artan siyasi süreçlerde etkin rol almıştır. Çerkes-Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti hükümetlerinde çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet yapılanmasında üst kademelerde yer alan Kaplanov'un bakanlık döneminde Azerbaycan'ın birçok şehrinde yeni okullar açılırken eğitim alanında da yeni faaliyetler gerçekleştirilmiştir. ("Rəşid xan Zavid oğlu Qaplanov", *Azərbaycan Müəllimi*, 2011, s. 14.)

Bu dönemde Gence'de bulunan medrese, adının "Diniyye" olması hasebiyle Dini İtikad Bakanlığı'na devredilmişti. Gence'de bulunan Türk dili öğretmenlerinin tecrübeli olanları bu medresede çalışmaya devam ederken "medresenin bütçesinin idadilerden az hesaplanması" bütçe eksikliğine sebep olmuş, bu durum öğretmenlerin maaşlarına da yansımıştır. Ahundzade'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak bu dönemde Türk öğretmenlerin maaşları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre; 1919 yılının ağustos ayı baz alındığında idadilerde görev yapan bir öğretmenin haftalık ders ücreti olarak 1000 Ruble aldığı, medrese öğretmenlerinin ise iki sınıfa ayrılarak yüksek öğrenim belgesi olanların 800, orta okul mezunu hocaların ise 700 Ruble kazandığı ifade edilmiştir. Aynı dönemde idadi okullarda mürebbilik [rehberlik] yapan öğretmenler 5600 Ruble almasına rağmen, aynı görevi ifa eden medrese öğretmenlerinin 3600 Ruble ücret aldığı beyan edilmiştir (*Azərbaycan,* 3 Avgust 1919, No: 241). Bu farklılık öğretmenler arasındaki mevcut eşitsizliği ortaya koymanın yanı sıra medresede görev yapanların iş bırakma tehlikesini de beraberinde getirmekteydi. Ahundzade, Kaplanov'dan medrese bütçelerinin her halükârda idadi okullarına eşitlenmesini aynı zamanda Dini İtikad Bakanlığına değil de Maarif Bakanlığına bağlanmasını talep etmiştir (*Azərbaycan,* 3 Avgust 1919, No: 241). Ayrıntılar incelendiğinde Ahundzade'nin bu isteğinin oldukça makul olduğu görülmektedir. Aynı eğitim seviyesine mensup öğretmenlerin çalıştıkları kurumların bağlı olduğu birimlerin değişmesi neticesinde ücret eşitsizliğine mahkûm edilmesi hem motivasyon kaybına hem de henüz kurulmuş bir cumhuriyetin milli duygularının zarar görmesine neden olabilirdi. Gerçekte ise verdiği eğitim göz önüne alındığında Gence Medresesi'nin eğitim programının idadilerden farklı olmadığı görülmektedir. Bu durum Maarif Bakanı Kaplanov'un da dikkatini çektiğinden konuyla ilgili bir rapor hazırlayarak hükümete sunacağını ve medresenin ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışacağını dile getirmiştir (*Azərbaycan,* 3 Avgust 1919, No: 241).

Öğretmenlerin aldığı maaşın azlığı ve dengesizliği meselesi Azerbaycan Parlamentosu'nda daha önce tartışılan konular arasında yer almıştır. Tüm memurların özellikle de öğretmenlerin maddi durumunun oldukça zor olduğuna dikkat çekilmiş, idadi ya da ilk okul fark etmeksizin tüm öğretmenlerin aynı zorluğa göğüs gerdikleri üzerinde durulmuştur. Bu konu daha önce parlamentoda uzun uzadıya görüşülmüş ve öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesi için ayrıntılı bir bütçe hazırlanmıştır. Ancak bütçenin incelenmesi tamamlanamamış bu durumun da öğretmenlerin geçim sıkıntısını artırdığı dile getirilmiştir. Bu dönemde bazı öğretmenler aldıkları maaş nedeniyle yaşadıkları geçim sıkıntısına bağlı olarak mesleği bırakmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple önceliğin öğretmenlerin durumunun iyileştirilmesine verilmesi kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 238).

Maarif Bakanıyla yapılan bu görüşme Ağustos 1919'da gerçekleştirilmiştir. Oysa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temsilcileri 26 Aralık 1918'de gerçekleştirdikleri toplantıda eğitimin millileştirilmesi meselesi ve öğretmenlerin mevcut durumuyla ilgili tartışmalar yapmışlardır. Bu toplantılardan birinde konuşan Abdulla Bey Efendizade, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitime olan ihtiyacının diğer tüm ihtiyaçlarının üstünde olduğunu dile getirmiş, bu nedenle önceliğin öğretmenlerin içinde bulunduğu zor şartlardan kurtarılmasına verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Azerbaycan Hükümeti'nin yeni kurslar açarak halkın gelişimini öncelemesi gerektiğini de ifade eden Abdulla Bey, öğretmenlerin de ülke sınırlarında yeni okullar açılması için öncülük etmesi gerektiğini savunmuştur (ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, vr. 50–57).

Bu dönemdeki tartışmalardan biri de resmi dil üzerinden gerçekleşmiştir. Toplantı sırasında Hristiyan öğrencilerin okuduğu sınıflarda Türkçe'nin okutulması meselesi dile getirilmiştir. Aynı süreçte yaşanan öğretmen eksikliği sebebiyle birçok sınıf kapatılmıştır. Ahunzade, bu

durumun önüne geçebilmek için Hristiyan sınıflarında ders veren öğretmenlerin "milli" sınıflara geçirilmesini talep etmiş ancak bu istek Kaplanov tarafından "Azerbaycan vatandaşlarının resmî dilden mahrum bırakılamayacağı" gerekçesiyle reddedilmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Kaplanov'un cevabı üzerine Ahundzade, "o hâlde okullarda ve dairelerde neden hâlâ Çar Hükümeti'nin mühürleri kullanılmaktadır? Neden Azerbaycan mühürlerinin hazırlanması için emir vermiyorsunuz?" sorusunu yöneltmiş ancak bu soru Bakan tarafından cevapsız bırakılmıştır (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti ilk andan itibaren millileşmek adına önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar içerisinde devletin resmî dilinin Türkçe olarak belirlenmesi (Alim, 2018, s. 8), Çarlık Rusya döneminde değiştirilen yer adlarının tarihi isimlerine döndürülmesi (Akarslan, 2025, s. 296–297), Azerbaycan'ın resmî bayrağının belirlenmesi (*Azərbaycan Cümhuriyyəti*, 1998, s. 108), eğitimin millileştirilmesi (*Azərbaycan Tarixi*, 2008, s. 525) gibi faaliyetler ön sırada gelmektedir. Tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda henüz Çar mühürlerinin değiştirilmemiş olmasının devletin öncelik sıralamasıyla alakalı olması muhtemeldir.

Bu sırada Maarif Bakanlığı'nın öğretmen maaşlarını artırması ve öğretmenleri iki sınıfa ayırması gündeme gelmiştir. Bu sınıflandırmaya göre Türk öğretmenler "yüksek şahadetnameli" ve "orta şahadetnameli" olarak iki gruba ayrılmış[2] ve ücret skalası ise 1500 ve 1300 Ruble olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Bu durum Ahundzade'nin dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili olarak "verilen emeğin dikkate alınması gerektiğini" ifade etmiştir. Ahundzade'ye göre orta okullarda ders vermeyi başarabilen öğretmenler diplomalı ya da diplomasız olması göz önüne alınmaksızın diğer öğretmenlerle aynı maaşı almalıdır. Zira Müslüman ve Türk öğretmenlerin önemli bir kısmının diplomasının olmamasına dikkat çeken Ahundzade, aynı zamanda Azerbaycan'da bir Türk üniversitesinin bulunmadığını da belirtmiştir. Öğretmenlerin sınıflara ayrılmasının onları hem maddi hem de manevi olarak zarara uğratacağını dile getiren Ahundzade, eşit maaş konusunda ısrarcı davranmıştır (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Ahundzade'nin bu söylemleri üzerine açıklama yapan Kaplanov, idadilerde görev alan öğretmenlerin hiçbir zaman eşit tutulamayacağına vurgu yapmıştır. Kaplanov'a göre diplomalılar ile diplomasızlar arasında fark olmalıdır. Ona göre iki öğretmen grubu arasında belirgin bir fark olmazsa Türk öğretmenleri diploma almak için çaba göstermezdi (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Hükümetin bu yönde karar almasının asıl sebebi ise Türk öğretmenleri diploma almaya teşvik etmek olarak yorumlanabilir. Çünkü eğitim kurumlarını millileştirmek yeni kurulan cumhuriyetin en önemli meselelerinden biri olmuştur. Buna rağmen öğretmen eksikliği mevcut problemlerin başında gelmektedir ve öncelik var olan öğretmenlerin önemli bir kısmının diploma sahibi olmasına verilmiştir. Burada dikkate değer unsur, millileştirme çabaları içerisinde resmî belgelerde Rusça kullanılmasıdır. Uzun yıllar Çarlık Rusya işgali altında kalan ve tüm kurumları Rus diline adapte edilen Azerbaycan'da millileştirme meselesi için hızlı adımlar atılmış ancak bu millileştirme her kademede aynı hızla gerçekleşememiştir.

Bakü Türk Muallimleri İttifakı ve Azerbaycan Türk Muallimleri Kurultayı

Bakü Türk Muallimleri İttifakı ile Maarif Bakanlığı arasında gerçekleştirilen bu görüşmeden sonra Bakü'de yaşayan bütün Türk öğretmenler 3 Ağustos 1919 Pazar günü Birinci Realni Mektebi'nde gerçekleştirilecek olan öğretmenler toplantısına davet edilmiştir. Toplantının gündemi gerçekleştirilecek büyük kurultay için "geçici merkez büro seçimi" ve "erzak meselesi" olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). 3 Ağustos'ta gerçekleştirilen top-

[2] Bu derecelendirme öğretmenlerin eğitim gördüğü okullara göre yapılmıştır.

lantıda Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın geçici merkez komitesi kurulmuştur. Komitenin görevi Azerbaycan'daki Türk öğretmenlere ait meseleleri tartışmak ve çözmek, cari meseleleri çözmek ve ittifakın tüzüğünü onaylamak olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu dönemde 1 Ağustos'ta gerçekleştirilen Muallimler İttifakı Müttefik İdare toplantısına değinilmesi gerekmektedir. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın geçici merkez komitesi, temsilciler kurulunun daveti, iaşe meselesi, tüzüğün düzeltilmesi ve kabulü ile idareye gönderilen mektuplar bu toplantıda değerlendirilmiştir. Söz konusu tüzük komitesi için seçilen 5 isim ise şöyledir: Bakü Muallimler İttifakı'ndan Alimehemmed Mustafazade, Şamahı İttifakı'ndan Abdülvahab Ahundzade, Göyçay İttifakı'ndan Sultan Bey Ahmedbeyzade, Gence İttifakı'ndan İdris Efendi Ahundzade, Nuha İttifakı'ndan Ahmed Efendi Bayramov (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu sırada Salyan Muallimler İttifakı bir yetimler okulu açarak faaliyete başlamıştır. Söz konusu okulda eğitim alması için sokaklarda kimsesiz kalan yaklaşık 540 çocuk toplanmıştır. Kimsesiz öğrencilerin giderleri imkân sahibi tüccarlar tarafından karşılanırken Salyan'dan gönderilen çağrıda halk arasındaki millî duyguları artırabilmek adına Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın desteği istenmiştir (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu sırada gerçekleştirilen Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı Merkez Bürosu toplantısında bütün Azerbaycan ve Dağıstan Cumhuriyeti kazalarındaki derneklere telgraf gönderilerek kurultaya temsilci olarak davet edilmeleri kararlaştırılmış ayrıca kurultay programı hazırlanmıştır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).[3]

Kurultay programı ise şu şekilde belirlenmiştir; "açılış töreni, üyelerin komisyonlara ayrılması, tüzüğün kabulü, daimî merkez idare seçimi, okullarda okuma yöntemleri, yazı derslerinin çeşitleri, kurultayın mevcut durumuyla ilgili kararlar, pedagoji dergisi ve güncel meseleler". Aynı toplantıda İttifak merkezine gönderilen birçok dilekçe görüşülmüştür. Bu dilekçelerin ortak özellikleri ödenmeyen ve eşit olmayan öğretmen maaşları ile öğretmenlere sağlanacak iaşe yardımıdır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247). Öncelik İttihad ve Saadet okullarındaki öğretmenlerin maaşlarının ödenmesine verilmiş, ayrıca Bakü İttifak Başkanı'nın teşebbüsüyle öğretmenler için çay, şeker ve çizme yardımının sağlanmasına dair karar alınmıştır.

İttifak'ın faaliyetlerini hızla sürdürdüğü bu dönemde önemli bir gelişme yaşanmıştır. Dönemin Maarif Bakanı Kaplanov ile gerçekleştirilen ön görüşmeye de katılan Bakü Türk Muallimleri İttifakı'nın Başkanı Ağa Bey İsrafilbeyov maarif müfettişi olarak atanmıştır. Bu gelişmeden hemen sonra yaşlı ve tecrübeli Türk öğretmenleri tarafından usul-i cedid ve eğitim-öğretim faaliyetleri üzerine bir seminer verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu konuda seminer vermesi için başvurulacak isimler ise Ferhad Bey [Meşhedi Rahim oğlu] Ağayev, [Habib Bey] Mahmudbeyov, Mirza Mehemmed Ahundzade ve Mirza Abbas Abbaszade olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).

Birinci Muallimler Kurultayı hükümetin resmî yayın organı işlevine de sahip olan *Azərbaycan* gazetesinde geniş şekilde yer bulmuştur. Gazetede Kurultaya dikkat çekmek için birçok yazı yayınlanmıştır. Bu yazılardan biri olan "Birinci Kurultayımız" 1917 yılında yaşanan Rus İnkılabı'nın sağladığı "toplantı özgürlüğüne" dikkat çekmiş ve Türk öğretmenlerinin 1919 yılı itibariyle içinde bulundukları durumu gözler önüne sermiştir:

[3] Aynı dönemde Azerbaycan ve Dağıstan Türk-Müslüman Muallimleri İttifak'ın Geçici Merkez Komitesi'ne seçilen isimler belirlenmiştir. Ağabey İsrafilbeyov Başkan, Mehmed Said Ahundzade Başkan Yardımcısı, İdris Efendi Ahundzade Kâtip, Müseyip Efendi ise Sayman olarak seçilmiştir. Ayrıca tüm kazalara davetiye gönderilerek Bakü'de toplanacak kurultay için temsilci göndermelerinin talep edilmesi kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).

> "Eskiden beş kişinin bir araya gelmesine izin verilmezken, inkılabın başından beri milletlerin, siyasi partilerin, zanaatkârların, öğretmenlerin sık sık kurultaylar düzenlediklerini gördük. Fakat ne yazık ki Müslüman cemiyetlerin sendikaları, partilerin kurucuları olan, milli hissi, milli ve siyasi emeli halka aşılayan Türk ve Müslüman halk öğretmenleri inkılaptan bu yana bir kongre düzenleyememişlerdir. Kendi haklarını ve onurlarını koruyacak bir ittifak kurma ihtiyacını henüz hissedememişlerdir. "Hükümet bizim hükümetimizdir, artık mücadeleye gerek yok" diyerek hükümete olan güvenlerini beyan etmişler, partilerde ve cemiyetlerde en aktif üyeler olarak çalışmışlar, birçokları ise vatan uğruna katledilmiştir. Ancak bugün genel olarak öğretmenlerin özellikle de Türk öğretmenlerin hakları ne hükümetçe ne de halkın bir kesimi tarafından yeterince korunmadığı için geç de olsa birbirlerine sımsıkı sarılarak sendikalar kurmaya başlamışlardır. Maddi ve manevi açıdan güvenceye kavuşmak için belediye meclislerine, özel kurumlara ve hükümete teklifler sunmuşlardır. Bazı talepleri karşılanmış bazıları içinse ortak çalışmalara devam edilmektedir" (*Azərbaycan*, 13 Avgust 1919, No. 250).

Azərbaycan gazetesinde birçok önemli yazısı bulunan Sabık Muallim, Muallimler Kurultayı ile ilgili yazdığı yazıda 1907 yılından itibaren yaşanan gelişmelerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Sabık Muallim'e göre Rusya'da yaşanan 1905 Devrimi'nin üzerinden henüz bir yıl geçmişken Hasan Melikzade Zerdabi'nin gayret ve girişimleri sayesinde 15 Ağustos 1906'da "Müslüman Muallimlerin Kafkasya'da Birinci İctiması" adıyla düzenlenen kongre bu kurultayın ilk aşamasıydı. Bu kongrenin Gence'de gerçekleştirilen ikincisi "toplantıya kadın öğretmenlerin de davet edilmesi" yönündeki kararı nedeniyle diğerlerinden farklı konumdadır (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Henüz Azerbaycan'ın ünlü milyonerlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev[4]'in açtığı kız okulunda görev yapan 5-6 kadın öğretmeni düşünerek alınan bu karar Azerbaycan Türklerinin kadınları hem toplum hem de siyasi yaşama kazandırmadaki önemli adımlarından biri olarak yorumlanabilir. Ancak bu davet toplantıda bulunan din adamlarından birinin şiddetli tepkisine neden olmuş, bu tepkinin hızla büyümesi Gence'de infiale yol açmıştır. Bu dönemde Gence Ruhaniler İttifakı tarafından gönderilen "Gence'de yapılacak Müslüman muallimler toplantısına kadın muallimeler davet edip çarşaflarını çıkarmak istedilerse de (?) biz buna mâni olduk. Bu işi orada yapmak isteyenler varsa siz de orada engel olunuz" ifadeleriyle Bakü'ye bir mektup göndermiştir (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Bu gelişme Bakü'de beklenen yönde bir etki yaratmış; dönemin önemli hiciv yayınlarından biri olan *Molla Nasreddin*[5]'de çıkan karikatürler ise durumun daha kötüye gitmesine sebep olmuştur. Yaşanan bu üzücü olaylar Gence'de yapılan toplantının kararları arasından kadınlarla ilgili bölümün çıkarılmasına yol açmıştır. Bu durum kongrenin tüm Kafkasya Müslümanlarını değil yalnızca Gence'deki Müslüman öğretmenleri temsil etmesine neden olmuştur (*Azərbaycan*, 22 Avgust

[4] Azerbaycan'ın önemli petrol zenginlerinden biri olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev sahip olduğu serveti Azerbaycan'ın kültürel uyanışı ve ekonomik kalkınması için kullanmıştır. Açtığı okullar ve öğrencilerin eğitimi için sağladığı burs imkânları Tagiyev'in Azerbaycan tarihindeki unutulmaz yerini hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2004).

[5] Azerbaycan'ın ilk resimli mizah dergisi olan *Molla Nasreddin* uzun soluklu olmasıyla diğer basın yayın organlarından ayrılmaktadır. Dönemlik kesintilerle 1906-1931 yılları arasında yayınlanan *Molla Nasreddin* yayın hayatını Bakü merkezli olarak devam ettirmiş, yayın kadrosunda Azerbaycan'ın kültürel uyanışının simgesi hâline gelen kişileri barındırmıştır. Kara mizah ile topluma doğruyu gösterebilmek adına çalışan *Molla Nasreddin;* üslubu ile Azerbaycan'ın diğer basın organlarından ayrılmış, kara mizah ile Azerbaycan Türklerinin problemlerine odaklanarak kadının toplumdaki yeri, Çarlık Rusya'nın Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurma çabaları, dini konular ve gelenekler üzerine odaklanmıştır (Akarslan, 2019, s. 15-16; Kolikpınar, 2016, s. 5-25).

1919, No. 258). Müslüman Muallimlerin Kafkasya'da İkinci İçtiması Necat Cemiyeti'nin girişimleriyle 1907 yılında gerçekleştirilmiş bu tarihten sonra 12 yıl boyunca Azerbaycanlı muallimlerin herhangi bir hamlesi olmamıştır (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Herhangi bir girişimin olmamasının sebebi Çarlık Rusya'nın Azerbaycan üzerinde sürdürdüğü baskıcı politikasıyla doğrudan alakalıdır.

Azerbaycan Muallimler Kurultayı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminde gerçekleştirilmiş olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kadınların bu kurultaya katılması cumhuriyet döneminin önemli adımlarından biri olarak kabul edilmelidir. 1906 ve 1907 yıllarında gerçekleştirilen kurultaylara kadınların katılamaması ancak bu yönde en azından bir deneme gerçekleştirilmesi 1919 yılındaki kurultayın katılımcıları arasında kadınların olmasını sağlamıştır denilebilir. Kurultayın açılış konuşması Türk Muallimleri İttifakı Başkanı Ağabey İsrafilbeyov tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurultayın katılımcılarından biri olan ve Azerbaycan tarihi açısından önemli bir siyasi figür olan Mehmet Emin Resulzade'nin toplantıda yaptığı konuşma dikkate değerdir (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258):

> Meşhur Alman siyasetçi Bismark demiştir ki, biz Fransızları silah gücüyle değil, öğretmenlerimizin kuvvetiyle yendik. Bir milletin öğretmeni olmazsa o milletin ilerlemesi ve eğitimi de olmaz. Biz de bir millet olduğumuz için öğretmenlerimizi çoğaltmalı ve onların gücünden yararlanarak milletimizi kurtuluş yoluna çıkarmalıyız. İşte bu bakış açısıyla bizim fırkamız (Müsavat) ilk olarak öğretmenlerin önemini vurgulayacak ve bu yolda çalışacaktır. Siz de kendi görevinizi yerine getirerek Azerbaycan'a büyük hizmet etmiş oluyorsunuz. Var olsun Azerbaycan, yaşasın halk öğretmenleri *(Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258)."

Dönemin Maarif Bakanı Reşid Han Kaplanov'da kurultaya katılmış ve açılışta kurultayın önemine dair bir konuşma yapmıştır:

> Efendiler! Bundan 8 asır önce İslam aleminin medeniyeti tüm dünyaya hükmetmekteydi. Avrupa ise avam ve cahillik içerisinde kalmıştı. O zamandan itibaren İspanya ve İngiltere Müslümanların bilim ve tekniklerinden faydalanmak için Mısır'a ve diğer Müslüman ülkelere gitmişlerdir. Arabistan, Türkistan gibi diyarlar ilim ve sanat merkezi olarak İslamiyet'i parlak bir konumda tutmakta ve bütün dünyanın dikkatini çekmekteydi. … Efendiler! Bugün karşınızda büyük ve ağır görevler vardır. Mekteplerimiz millileşmek üzeredir. Birçok işe tahammül etmelisiniz. Evet, sizin bu ağır işlerinizin karşılığını millet size verecektir. Ben ümit ederim ki siz kendi gücünüzü toplayarak milletin saadeti ve refahı için çalışırsınız. Yaşasın muallimlerimiz! (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258)

Kurultayın ilk günündeki açılış konuşmalarından sonra ikinci oturum 20 Ağustos 1919 akşam saatlerinde gerçekleşmiş ve başkanlık seçimleri yapılmıştır. Seçimler sonucunda Ağa Bey İsrafilbeyov Başkan, Şefika Hanım Efendizade Başkan Yardımcısı, Halifezade Mehemmedli Kâtip, İdris Ahundzade ile Alimehemmed Mustafazade ise yardımcı seçilmişlerdir (*Azərbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259). Burada dikkat çekilmesi gereken asıl nokta kurultayın başkanlık heyetinde bir kadına yer verilmesidir. Aslen Ahıskalı olan ve Azerbaycan'ın aydınlanmasında öncü rol oynayan kadın figürlerin başında gelen Şefika Hanım, 1896-1929 yılları arasında Azerbaycan'daki birçok farklı okul ve şehirde eğitimci olarak görev almıştır (Haşimoğlu & Bedel, 2021,

s. 32-42).[6] Şefika Hanım'ın bu denli önemli bir kurultayda temsilci olarak seçilmesi Azerbaycan'ın eğitim ve kültürel gelişim konusunda yaşadığı dönüşümü ne denli ileriye taşıdığını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir.

Kurultayda öğretmenlerin geleceği üzerine tartışmalar yaşanırken öğrencilerin sorunlarına duyarlı kimselerse onların boş vakitlerini nasıl değerlendirmeleri gerektiği üzerine müzakerelerde bulunmuş ve çözüm geliştirmişlerdir. Buna göre okullarda öğrenci cemiyetlerinin oluşturulması kararlaştırılmış yapılan toplantılar neticesinde öğrencilerin vaktini değerli geçirebilmesi için tiyatro, müzik, satranç ve dama gibi oyun şubeleri açılmıştır. Her bölüm alanında uzman birinin kontrolüne verilmiş, ayrıca pazar günleri öğrencilerin gelişimlerine katkı sağlayan sinema filmlerinin izletilmesi kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Bu gelişme eğitim faaliyetlerinin çok yönlü olarak geliştirilmesi için adımlar atıldığını göstermesi açısından önemlidir. Kurultay yalnızca öğretmenlerin durumlarına ışık tutmakla kalmamış, başka kimselerin öğrencilerin içinde bulunduğu duruma dikkat çekerek gelişme göstermeleri için destekleyici adımlar atılmasını sağlamıştır.

Kurultayın üçüncü oturumunda dile getirilen en önemli konulardan biri Mehemmedali Halifezade tarafından önerilen "ders kitapları ve programları" için bir komisyon kurulması teklifi olmuştur. Bu teklif bazı temsilciler tarafından bu işin devlet eliyle yapılması gerekçe gösterilerek reddedilmiş, kimi temsilciler ise bahsi geçen komisyonun ancak bir sonraki genel kurultayda konuşulabileceğini savunmuştur. Bu durum Halifezade'nin "hükümetin tekeli varsa bile gerek kitaplar gerekse programlar bizim gözümüzle yeniden incelenmelidir" çıkışına sebep olmuş kurultayda bulunan hükümet temsilcisi ise bu fikre "program yapmak için içinizde uzman yok, devlet kitapları tekel altına almamıştır. Kim iyi kitap yazarsa devlet onu kabul edecektir" şeklinde açıklama yapmıştır (*Azərbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259). Bu açıklama hükümet temsilcisine karşı bir kızgınlığa sebep olmuş ve kurultaya katılan temsilciler arasında konuya vâkıf bir uzman olmasa da hem programın hem de kitapların incelenerek ortak bir noktada buluşulması gerektiğine karar verilmiş ve bu mesele için üç farklı komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır: "Meramname", "Maliye" ve "Program ve Kitaplar" (*Azərbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259).

Aslında mevcut ders kitaplarının artırılması için bir komisyon kurulması fikri de daha önce Azerbaycan Parlamentosu'nda konuşulmuştur. Parlamentonun 14 Nisan 1919'da gerçekleştirilen oturumunda hem eğitimin millileştirilmesi meselesi tartışılmış hem de bu konuda alınabilecek önlemler dile getirilmiştir. Bu sebeple öncelikle ilk öğretimin genel olmasına yönelik temel bir hazırlık yapılmasına karar verilmiş, ayrıca mevcut ders kitaplarının azlığına dikkat çekilmiştir. Neticede bir komisyon kurulması kararlaştırılmış aynı zamanda bir dizi kitap seçilerek hazırlanması ve basımı da karara bağlanmıştır (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 197).

Kurultayın gerçekleşmesi ve öğretmenlerin hak ve ayrıcalıklarının savunulması için harekete geçilmesi Azerbaycan'ın dört bir yanında sevinçle karşılanmıştır. Bu tebrik telgraflarından birinde "Böyle ağır bir zamanda Türk milletinin refah ve saadetini içeren meseleleri çözmek ve müzakere etmek için vatanımızın çeşitli yerlerinden toplanan temsilcileri Karabağ öğretmen kursu öğrencileri adına samimiyetle selamlar, değerli kardeşlerimizin ciddi emeklerinin olumlu

[6] Bu tarihlerde Kırımlı Şefika Hanım da Azerbaycan'da eğitim alanında faaliyet göstermekteydi. Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı anaokullarına öğretmen yetiştirmek için açılmış olan Öğretmen Okulu'na müdire olarak tayin edilen Şefika Hanım, burada pedagoji dersleri vermiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ikinci Başbakanı olan Nesip Bey'e ihtiyaç duyduğu zamanlarda çeviri hizmeti yapmıştır. (Uzunağaç, 2023, s. 345-360). Burada bahsedilen kişi İsmail Gaspıralı'nın kızı değil Ahıskalı Şefika Hanım'dır. Ahıskalı Şefika Hanım ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Haşimoğlu & Bedel, 2021, s. 32-42).

sonuçlar vereceğinden kalben emin olduğumuzu bildiririz" yazmaktadır (*Azərbaycan*, 25 Avgust 1919, No. 260). Kurultayın dördüncü oturumundaki gündem maddelerini öğretmenlerin gıda temini, emeklilik ödeneği ve söz konusu emeklilik ödeneğinin hem Türk hem de gayrimüslim öğretmenler için temin edilmesi oluşturmuş; okullarda ısınma, aydınlanma, öğretmen maaşlarının yeniden düzenlenmesi ve özellikle şehir okullarında görevli öğretmenlerin haklarının korunması konularında harekete geçilerek bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir (*Azərbaycan*, 28 Avgust 1919, No. 262).

23 Ağustos'ta gerçekleştirilen beşinci oturumda öğretmenlerin haklarının savunulması için kurulacak yeni komisyona Azerbaycan Muallim ve Muallimler İttifakı adının verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca daha önce ders kitaplarını incelemek için kurulan komisyonun ayrıntılandırılarak ders kitaplarının incelenmesi ve değerlendirilmesi için bir komisyon daha kurulmasına karar verilmiştir. 24 Ağustos'taki toplantıda yalnızca öğretmenlerin askerlik meselesi üzerine konuşulmuş ve öğretmenlerin askerlikten muaf tutulmaları için gerekli girişimleri öğretmen ittifaklarının yapması kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan*, 28 Avgust 1919, No. 262).

Kurultayda tartışılan önemli konulardan biri de üniversite meselesidir. *Azərbaycan* gazetesine yansıyan haberde üniversite meselesinin halk arasında sürekli konuşulduğu ve genel kanının Azerbaycan'ın küçük bir devlet olması gerekçesiyle kısıtlı maddi imkana ve donanıma sahip olduğundan üniversiteyi iyi yönetemeyeceği ön görülmüştür. Üniversitenin büyük masraf gerektirdiği tartışılmaz bir konudur. Ancak burada Avrupa'da Azerbaycan'dan çok daha küçük ülkelerin üniversiteye sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Bu sebeple üniversiteye harcanan paranın tüketim olarak değil geleceğe bir yatırım olarak görülmesi düşüncesi ön plana çıkmıştır (*Azərbaycan*, 31 Avgust 1919, No. 264). Azerbaycan'ın genelinde yaygın olan Rus dilinde eğitime vurgu yapılan bu tartışma sırasında "bilimin hangi dilde yapıldığı değil yapılıp yapılmadığı" üzerinde durulması gerektiği vurgulanmış, Rus diliyle eğitim yapan bir üniversitenin milli kimliğin kaybolmasına ve Azerbaycan Türklerini Ruslaştırmasına yönelik düşüncenin ise dar görüşlü bir bakış açısı olduğu üzerinde durulmuştur. Bu duruma örnek olaraksa ilk ve orta eğitimini Azerbaycan'da tamamladıktan sonra eğitim için Rusya'ya giden ve Rus üniversitelerinden mezun olan Azerbaycanlı aydınlar gösterilmiştir (*Azərbaycan*, 31 Avgust 1919, No. 264). Azerbaycan modernleşmesinin başladığı XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başları göz önüne alındığında kültürel aydınlanmanın öncüsü olan isimlerin ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucularının önemli bir kısmının Rusya'da eğitim aldığı görülmektedir. Hasan Melikzade Zerdabi[7] bu isimlerin öncü örneklerinden biridir.

Azerbaycan'da üniversitenin kurulmasına yönelik tartışmaların temeli aslında Muallimler Kurultayı'nın gerçekleştirildiği dönemden öncesine uzanırken bu süreç aynı zamanda henüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmadığı döneme de denk gelmektedir. Kafkasya'daki siyasi konjonktürün hızla değiştiği 1918 yılında Tiflis merkezli olarak kurulan Transkafkasya Seymi döneminde Kafkasya'da bir üniversite açılması fikri gündeme gelmiş ve merkez olarak yine Tiflis seçilmiştir. Seymin önemli bakanlıklarını elinde bulunduran Azerbaycan Türkleri ise Fethali Han Hoyski'nin liderliğinde harekete geçmiş ve yeni kurulacak üniversitenin merkezinin Bakü olması istenmiştir. Bu konuyla ilgili Profesör Razumovskiy ile görüşen Hoyski, Tiflis'te bir Gürcü Üniversitesi'nin olmasını gerekçe göstererek yeni üniversitenin merkezi için Bakü'yü teklif etmiş ancak bu istek gerçekleşemeden Seym dağılmıştır (Razumovskiy & Makovelskiy, 2014, s. 11-12; Sadıgov, 2021, s. 114; Akarslan, 2025, s. 153–154; "Bakı Dövlət Universiteti",

[7] Hasan Melikzade Zerdabi'nin Azerbaycan tarihindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2012)

2004, s. 217). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra da Bakü'de bir üniversite kurulması fikri daima gündemde olmuş, Muallimler Kurultayı'nın başlamasından bir gün sonra 21 Ağustos 1919'da toplanan Azerbaycan Parlamentosu'nda üniversitenin açılması fikri savunulmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulması kararı ise 2 Eylül 1919'da alınmıştır (Mərdanov & Quliyəv, 2003, s. 102).

Kurultayın 27 Ağustos'ta gerçekleşen oturumlarında alınan kararlar kurultayın toplanma amacını gözler önüne sermesi açısından dikkate değerdir. Buna göre kurultaya katılan temsilciler şu kararları almışlardır:

- Arap harfleri bırakılarak Latin harflerinin kabul edilmesi fikri desteklenmelidir. Bu konuda Maarif Bakanlığı'nın yapacağı her türlü faaliyet memnuniyetle karşılanacaktır.
- İmla konusunda henüz kesin bir karara varılmamıştır.
- İlkokullar için hazırlanmış olan ders kitaplarının zamanında gönderilmesi için girişimlerde bulunulacaktır.
- İlk ve orta okullara "*Azərbaycan*" ve "*Hökumət Xəbərləri*" gazeteleri ile eğitim, terbiye ve edebiyat dergilerinin gönderilmesi talep edilecektir.
- Ticaret, sanayi ve tarım okullarının açılması için çalışmalara başlanacaktır.
- Yeni kız okullarının açılması ve bu okullarda öğretmen eksiğinin giderilmesi için hükümetten öğretmen talep edilecektir.
- Öğretmenlerin emekliliğine dair karar hükümetten dönüş alınana kadar ertelenmiştir.
- Maarif Bakanlığı, müfettişlikler ve mektepler arasındaki yazışmaların Türkçe olarak gerçekleştirilmesi, Türkçe olmayan yazılara ise cevap verilmemesi,
- Öğretmenlere kabiliyet ve yeterliliklerine göre maaş verilmesi, hiçbir kabiliyeti olmayan öğretmenin işten çıkarılması,
- Diğer devlet görevlilerine verilen iaşe yardımının öğretmenlere de verilmesi,
- Öğretmenler ittifakının merkezinin Bakü olması,
- Şehir okullarının yönetiminin belediyelerde kalması ancak burada görev yapan öğretmenlerin maaşlarının devlet okullarındaki öğretmenlerle eşitlenmesi ayrıca bugüne dek alamadıkları ödemelerin de tamamlanması,
- Vakıf ve mescid okullarının Maarif Bakanlığı'na devredilmesi kararlaştırıldı (*Azərbaycan*, 31 Avgust 1919, No. 264).

Kurultayın tamamında alınan kararlar göz önünde bulundurulduğunda mevcut sorunların neredeyse hepsinin daha önce konuşulduğu görülmektedir. Azerbaycan Hükümeti önceliği Türkçe öğretmeni yetiştirmeye vermiş bu yüzden Kuba, Gence, Şuşa, Salyan, Göyçay ve Kazah gibi şehirlerde öğretmen yetiştirmek için kurslar açılması meselesini gündeme getirmiştir. Öğretmenlerin mezun olduğu okullar meselesi de değerlendirilmiş Darulmuallim bitirmiş öğretmenlerin sayısının azlığı üzerinde durulmuştur. Darulmuallim bitirmiş öğretmenlerin çoğunluğu geçim sıkıntısından dolayı farklı işlerde çalışmaya başlamış bu sebepten ilk okul mezunu öğretmenlerin sayısı artmıştır. Bu kurslar üzerinden hem mevcut öğretmen sayısının artırılması hedeflenmiş hem öğretmenlerin Türkçe becerilerinin gelişmesi istenmiş hem de öğretmenlerin bir arada bulunarak birbirlerinin gelişimine katkı sağlaması beklenmiştir (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 376–377).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin öğretmenlere yönelik attığı adımlar maddi kararlarla sınırlı değildir. Cumhuriyetin öncüleri ilk olarak hükümetin ihtiyacı olan yetişmiş insan gücü gereksinimini karşılayabilmek için yurt dışına öğrenci göndermeye karar vermiştir. 1919-1920

yılları arasında yurt dışına eğitim için gönderilen öğrencilerin sayısı 100'ü bulmuştur. Çoğunluğu Avrupa merkezli ülkelere gönderilen bu öğrencilerin seyahat ücretleri de dahil olmak üzere bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Eğitimini tamamlayıp ülkeye dönen öğrencilerin 4 yıl süreyle Azerbaycan için hizmet etmesi beklenmiştir. Öğrencilerin önemli bir kısmı Fransa'ya gönderilmiştir. Ayrıca kendisi de yurt dışında eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerden biri olan Abbas Bey Atamalıbeyov[8] da İtalya'ya giderek burada eğitim görecek öğrenciler için çeşitli antlaşmalar imzalamıştır ("Azerbaycan ilim", 1920, s. 3; Məmmədoğlu, 2018, s. 12; Atamalıbəyov, 2018, s. 51-52; Akarslan, 2025, s. 291–292). Bu dönemde yurt dışına gönderilen öğrenciler yakından takip edilmiş, tüm öğrenciler gittikleri ülkeler ve eğitim aldıkları üniversiteler ve bölümlerle birlikte ayrıntılı olarak kaydedilmiştir (ARDA, f. 51, siy. 3, iş 40, vr. 7, 8–8a).

Ayrıca öğretmenlerin diplomalı ya da diplomasız olması meselesi de uzun süre tartışmalara konu olmuştur. Burada kişiler arasında fikir ayrımına neden olan asıl unsur diplomasız olduğu halde iyi eğitim verebilen öğretmenlerin varlığıdır. Bununla birlikte her okulun seviyesine göre bilgi birikimine sahip alanında uzman öğretmenlere olan ihtiyaç da bir gerçektir. Bu duruma çözüm olarak ise öğretmenlerde bir yeterlilik bilgisi aranması gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Yeterlilik belgesi aranmasıyla ilgili olaraksa öğretmenlerin herhangi bir kurumda işe başladıktan sonra kendilerini geliştirmeyi ihtiyaç olarak görmeyebilecekleri gerekçe gösterilmiştir. Hükümet temsilcileri özellikle pedagojik formasyona sahip öğretmenlerin yetişmesi için çaba gösterilmesi gerektiği üzerinde durmuş bu durumun öğrencilerin gelişimine katkı sağlayacağı yönünde fikir birliğine varmışlardır (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 63).

Burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken nokta Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu andan itibaren karşı karşıya kaldığı problemler silsilesidir. 1917'de yaşanan devrimden sonra Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte kurulan Transkafkasya Seymi kısa sürede dağılmış bu sırada Azerbaycan'ın kadim başkenti Bakü işgal edilmiştir. Faaliyetlerine bir süre Gence merkezli olarak devam etmek zorunda kalan Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin yardımıyla işgal altındaki topraklarını kurtarmıştır. Bu dönemde Ermenilerle yaşanan problemler ve Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan topraklarından çekilmesiyle Kafkasya İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Bu sırada Bolşeviklerin Rusya'da güçlenmeye başlaması, Ermenilerin Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan topraklarında başlattıkları kanlı işgal hareketleri hükümet temsilcilerinin zor şartlar altında çalışmasına neden olmuştur. Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen milli duygularla bağımsızlığını korumaya devam eden Azerbaycan Hükümeti önceliği eğitim meselelerine vermiş ancak söz konusu çalışmalar Azerbaycan'ın Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle tamamlanamamıştır.

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Azerbaycan Hükümeti önceliği okullardaki Azerbaycan Türkü öğrencilerin sayısının artırılmasına vermiş; bu sebeple okumak isteyen Türk öğrencilere belirli imtiyazlar tanınmış; kız ve erkek öğretmen okulları açmak için çalışılmış; yeni pedagoji kursları açmak için harekete geçilmiş; şehir ve köylerde kullanılmaz halde olan okulların yeniden işlevselliğini kazanması; Türkçe kursları açılarak Rusça'nın bölgedeki hâkimiyetinin kırılması için çalışılmıştır.[9]

[8] Abbas Bey Atamalıbeyov hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Akarslan, 2022, s. 89-103).
[9] Azerbaycan'da eğitimin millileştirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Sadık, 2024, s. 242-257).

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi gelişmeler Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık tarihini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemiştir. I. Dünya Savaşı sebebiyle dünya genelinde yaşanan değişim ve dönüşümler ile Çarlık Rusya'da meydana gelen 1917 Devrimi, Kafkasya halkları arasında artmaya başlayan bağımsızlık fikrinin itici gücü olmuş Azerbaycan Türkleri 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.

Uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan; siyasi ve kültürel asimilasyona uğrayan Azerbaycan Türkleri bu dönemde kültürel uyanışa destek sağlayan Azerbaycanlı aydınlar sayesinde milli bilinçlerine kavuşmuşlardır. Söz konusu aydın kesim ve geçmişten 1918 yılına dek bu aydınların fikri dünyasından etkilenen bir grup Azerbaycan Türkü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli roller üstlenmiştir. Önceliğin bağımsızlığın korunmasına ve milli bilincin artırılmasına verildiği bu dönemde eğitim, değişimin temel unsuru olarak görülmüştür. Çarlık Rusya'da devrimlerin yaşandığı ilk günlerden itibaren Azerbaycan Türkleri arasında toplanan kurultayların ana konusu eğitim meselesi olmuş, eğitimin iyileştirilmesinin Türklerin milli ve kültürel uyanışının simgesi olacağı her fırsatta dile getirilmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumaya ve varlığını tüm dünyaya kabul ettirmeye çalıştığı 1918-1920 yılları sancılı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermenilere karşı direnilen, bağımsızlığın dünya devletlerine ilan edildiği ve devlet kademelerinin her anlamda yeniden yapılandırıldığı bu dönemde eğitim alanında yapılmaya çalışılanlar dikkate değerdir. 1919 yılında düzenlenen Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı eğitimin ve öğretmenlerin içinde bulunduğu zorlu durumu gözler önüne sermesi ve çözüm önerileri sunması açısından oldukça önemlidir. Bütçe meselesinden, öğretmenlerin eğitim seviyesine ve bu seviyenin geliştirilmesi için yapılacak hazırlıklara, yurt dışına öğrenci gönderilmesine, yeni müfredat programlarına ve okutulacak ders kitaplarına kadar eğitimin her meselesinin tartışıldığı bu kurultayın en dikkat çekici yönü ise Arap harfleri yerine Latin harflerinin desteklenmesi fikrinin savunulmasıdır. Çok yönlülüğü ile ön plana çıkan kurultayda ders materyallerinin geliştirilmesi ve yenilenmesi fikri ortaya atılmış bunun için yeni komisyonlar kurulmuştur. Mesleki eğitimin geliştirilmesi için yeni kursların açılması düşüncesi desteklenmiş, özellikle kız okullarının açılması hususu dile getirilerek kız çocuklarının eğitimine önem verilmesine vurgu yapılmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte resmi dil hâline getirilen Türkçe'nin resmî yazışmalarda kullanılmasının önemi vurgulanmıştır. Kurultayın dikkate değer bir diğer unsuru da öğretmenlerin maaşları meselesidir. Kurultay üyeleri öğretmenlerin kabiliyetlerine uygun olarak ücretlendirilmesini ve öğretmenlere verilen yardımın artırılmasını talep etmiştir. Söz konusu kararların uygulanması için Maarif Bakanlığı'nın desteği talep edilmiştir. Ancak tüm bu çalışmalar Azerbaycan'ın Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle hayata geçirilememiştir.

Tüm bu yarım kalmışlığa rağmen yukarıda bahsedilen çabalar ve kararlar Azerbaycan'ın oldukça zor bir döneminde dahi eğitim meselesinin millet için hayati önemde görülmesine ve neredeyse cumhuriyetin temel taşlarından birisi olarak kabul edilmesine dair bir işaret olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

AKARSLAN, Z. (2019). Azerbaycan'da kültürel uyanış ve basın. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), s. 1-22.

Akarslan, Z. (2022). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde siyasi bir muhacir: Abbas Bey Atamalıbeyov (1895–1971). *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 12, 89–103.

Akarslan, Z. (2025). *Azerbaycan siyasi tarixində Fətəli xan Xoyski (1875–1920)*. Tesam Yayınevi.

Allahverdiyev, V., & Mehdiyev, Ş. (Ed.). (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan Hökuməti 1918–1920*. Gənclik.

Alim. (2018, May 22). Cumhuriyyət Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmişdi. *Olaylar*, 8.

Atamalıbəyov, A. B. (2018). *Siyasi mühacirin xatirələri* (İ. Umudlu, Çev.). Kitab Kulubu.

Azərbaycan, (1919, Avgust 3), No. 241.

Azərbaycan, (1919, Avgust 5), No. 243.

Azərbaycan, (1919, Avgust 10), No. 247.

Azərbaycan, (1919, Avgust 12), No. 249.

Azərbaycan, (1919, Avgust 13), No. 250.

Azərbaycan, (1919, Avgust 22), No. 258.

Azərbaycan, (1919, Avgust 24), No. 259.

Azərbaycan, (1919, Avgust 25), No. 260.

Azərbaycan, (1919, Avgust 28), No. 262.

Azərbaycan, (1919, Avgust 31), No. 264.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918–1920). (1998). Elm Nəşriyyat.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918–1920): Politika prosvetseniya. Sbornik dokumentov. (2018). Elm və Təhsil.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar). I cild. (1998). "Azərbaycan" Nəşriyyatı.

Azerbaycan İlim ve İrfan Yolunda. (1920, Kanunusani 29). *İkdam*, No. 8249, 3.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), f. 895, siy. 1., iş 1., vr. 50-57.

ARDA, f. 51, siy. 3, iş. 40, vr. 7, 8-8a.

Azərbaycan tarixi 1900–1920-ci illər: Yeddi cilddə (Cilt V). (2008). Elm Nəşriyyat.

Bakı Dövlət Universiteti (BDU). (2004). In *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (Cilt 1, s. 217). Lider Nəşriyyat.

HAŞİMOĞLU, M., & Bedel, M. (2021). Ahıskalı Şefika Hanım Şeyhzade-Efendizade ve ailesinin Azerbaycan'daki hayatları ve faaliyetleri. *Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 32–42.

KOLİKPINAR, E. (2016). *Azerbaycan edebiyatında ilk mizah dergisi Molla Nasreddin üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

MƏMMƏDOĞLU, M. (2018, Oktyabr 27). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil quruculuğu. *Ədalət*, No. 190, 12.

MƏRDANOV, M., & Quliyəv, Ə. (2003). *Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918–1920)*. Çaşıoğlu.

RAZUMOVSKİY, V., & Makovelskiy, A. (2014). *Bakı şəhərində universitetin yaradılması*. Nurlar Neşriyyatı.

QAPLANOV, Rəşid xan Zavid oğlu. (2011, May 13). *Azərbaycan Müəllimi*, 14.

SADIGOV, R. (2021). Bakü Devlet Üniversitesi: Doğu'nun Avrupa tarzındaki ilk yükseköğretim kurumunun kuruluş serüveni. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 110-125.

SADIK, R. (2024). Milli devletçilik bağlamında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim siyaseti (1918–1920). *Karadeniz Araştırmaları*, 21(81), 242–257.

SƏFƏROVA, S. (2013, Oktyabr 4). Azərbaycan müəllimlərinin qurultayları. *Azərbaycan Müəllimi*, 8.

UZUNAĞAÇ, E. (2023). Rusya Türkleri arasındaki kadın hareketinin önderi: Şefika Gaspıralı (1886–1975). İçinde O. Yeşilot ve diğerleri (Ed.), *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar* (ss. 345–360). VakıfBank Kültür Yayınları.

YEŞİLOT, O. (2004). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*. Kaknüs Yayınları.

YEŞİLOT, O. (2008). Türkmençay antlaşması ve sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 187–199.

YEŞİLOT, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*. Yeditepe Yayınevi.

YEŞİLOT, O. (2015). *Ateş çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

The Azerbaijanis, one of the oldest peoples of the Caucasus, survived for many years under Tsarist Russia's rule, during which period they experienced Russian influence in all areas of life. During the period of Tsarist Russian hegemony, educational institutions in Azerbaijan underwent a process of Russification, with Russian becoming the language of instruction. The Azerbaijani Turks also experienced an attempt to distance them from their national identity. The Azerbaijanis declared their independence in 1918 and took significant steps towards nationalisation. This nationalisation movement was also evident in the field of education. The newly established Azerbaijan People's Republic prioritised educational issues and held assemblies to find solutions to the problems. During the period of the Azerbaijan People's Republic, a publishing house and translation commission were established to nationalise and develop public education. Textbooks were printed for primary and secondary schools, a large proportion of existing schools were nationalised, new schools were opened, training seminars were organised in various parts of the country to train teachers, and teacher training colleges were opened. Teachers from Turkey were invited to contribute to educational development in Azerbaijan, and a significant number of books were purchased for state libraries. Baku State University was established, 100 students were sent to prominent educational institutions in Europe, and temporary pedagogical courses were initiated in rural areas to promote primary education and address the issue of illiteracy. Following the implementation of a series of strategic decisions by the Azerbaijan People's Republic, there was a significant increase in the number of schools operating within the country in 1919. In the same year, the number of primary schools in the country rose to 637, and the number of secondary schools to 23. The First Teachers' Congress was the subject of a substantial article in the Azərbaycan newspaper, which also serves as the government's official publication. A number of articles were published in the newspaper to promote the Congress. The 1919 Azerbaijan Turkish Teachers' Congress is of particular importance in highlighting the difficult situation facing education and teachers, and offering solutions. The most notable aspect of the congress was the discussion of all issues related to education, from budgetary matters to the educational level of teachers and preparations to improve this level, sending students abroad, new curriculum programmes and textbooks to be taught. The congress also saw the advocacy of the idea of supporting the Latin alphabet instead of the Arabic alphabet. The congress, which was notable for its multifaceted nature, proposed the idea of developing and renewing teaching materials, and new commissions were established for this pur-

pose. The concept of establishing new courses to enhance vocational education received a positive response, with a particular emphasis on the significance of educating girls, with the establishment of girls' schools being specifically highlighted. It was emphasised that Turkish, which was designated as the official language with the proclamation of the Republic, should be used in official correspondence. Another noteworthy aspect of the congress was the issue of teachers' salaries. The congress members demanded that teachers be paid according to their abilities and that the assistance given to teachers be increased. The implementation of these decisions was dependent on the support of the Ministry of Education. However, these efforts were thwarted by the occupation of Azerbaijan by Red Army troops in April 1920.

KAYIRAN, KUTLU (2025). "Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Kıbrıslı Türk Kimliğinin İnşası".
***Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1119-1138.**

ATATÜRK'ÜN DIŞ TÜRKLER POLİTİKASI VE KIBRISLI TÜRK KİMLİĞİNİN İNŞASI

Kutlu KAYIRAN*

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren dikkat ettiği siyaset alanlarından birisi, Türk kültür dairesi içerisinde yer alan topluluklarla teması korumak olmuştur. Bu bağlamda Ankara Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı süreci içerisinde, Türkiye'deki Türkler ile "Dış Türkler" arasında sosyal ve kültürel temasların kalıcılaşmasını amaçlayan, özgün bir politika geliştirmeye çabalamıştır. Lozan Antlaşması ile egemenlik hakkı Büyük Britanya'ya bırakılan Kıbrıs adasında yaşayan Türk soyluların durumu da bu kontekst içerisinde ele alınmıştır. Bu çalışmanın konusu, Atatürk'ün uygulamaya çaba gösterdiği Türkiye'de yapılan reformların Türk kültür dairesi içerisinde yer alan topluluklara ulaşmasına dair siyasi hamlelerin, benzer bir şekilde Kıbrıs'ta da uygulandığını belirtmektir. Kıbrıs'ta uygulanan bu politika, Enosis'e karşı güç durumda olan Kıbrıslı Türklerin milli kimliklerinin oluşmasında ve bu harekete karşı koymalarında hayati bir rol oynamıştır. Bu çalışmanın en önemli iddiası Atatürk dönemindeki siyasetin bir ürünü olarak şekillenen bu kimliklenme sürecinin, daha sonra ortaya çıkacak Kıbrıs Sorunu esnasında Ankara ile Kıbrıslı Türkler arasında ortak anlayış ve hedeflerin belirlenmesinde temel teşkil edeceğidir.

Anahtar kelimeler: Atatürk, diaspora, Kıbrıs, Enosis, kimlik

ATATURK'S POLICY ON THE TURKISH DIASPORA AND THE CONSTRUCTION OF THE TURKISH IDENTITY IN CYPRUS

ABSTRACT

One of the policy fields that the Republic of Turkey has paid attention to since its foundation has been to maintain contact with the communities within the Turkish cultural circle. In this context, during Atatürk's presidency, Ankara endeavored to develop a peculiar policy aiming at the perpetuation of social and cultural contacts between Turks in Turkey and "the Turkish Diaspora". The situation of the Turkish descendants living on the island of Cyprus, whose sovereignty was ceded to Great Britain by the Treaty of Lausanne, was also addressed within this context. The subject of this study is to indicate that the political moves that Ataturk attempted to implement to ensure that the reforms made in Turkey reached the communities within the Turkish cultural circle were similarly applied in Cyprus. This policy in Cyprus played a vital role in the formation of the national identity of the Turkish Cypriots, who were in a difficult situation against Enosis, and in their resistance to this movement. The most important claim of this study is that this identification process, which was shaped as a product of the politics of the Atatürk period, will be the basis for determining the common understanding and goals between Ankara and Turkish Cypriots during the Cyprus Problem that will emerge later.

Keywords: Atatürk, diaspora, Cyprus, Enosis, identity

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 14.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr., kayirankutlu@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0941-8900. (Bu makale 12 Ağustos 2025'te Arjantin'de San Andrés Üniversitesi'nde kabul edilen "La Transformación de Las Estrategias Diplomáticas de Turquía y Argentina Sobre Las Cuestiones de Chipre y Las Islas Malvinas en Los Debates de La ONU (1945-1965)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.)

Giriş

Bu çalışmada Kıbrıs Türklerinin kimliklenme sürecinin iki savaş arası dönemin koşullarında nasıl ortaya çıktığı ve hangi saiklerin rol oynadığı meselesi ele alınacaktır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Akdeniz'in yeniden politik bir dengede şekillenmesi neticesinde, Kıbrıs Büyük Britanya'nın egemenliğinde bir taç kolonisi olarak örgütlenmiştir. Bu noktada ada içerisinde yaşayan iki farklı millete sahip Kıbrıslı Türk ve Rum halkı da yeni şartlar içerisinde organize olmuşlardır. Bu araştırmada Kıbrıs Türk'ünün yeni koşullarda organize olma sürecinde Ankara'nın doğrudan müdahalesinin olduğu ve bunun da diasporadaki Türkler (dış Türkler) politikası çerçevesinde bir siyaset ile belirlendiği üzerinde durulacaktır. Fakat öncelikle vurgulanması gereken, Atatürk liderliğindeki genç Türkiye'nin bahsi geçen politika çerçevesindeki adımlarını dönemin koşullarının el verdiği ölçüde adım adım gerçekleştirdiğidir. Bu noktada 1935 yılından itibaren Avrupa'da Hitler ve Mussolini öncülüğünde gerçekleşen genişleme politikalarının neticesinde Milletler Cemiyeti'nin kurmaya çalıştığı kısmi barış ortamının sonlanması sürecinin başlamasının önemli rol oynadığı görülmektedir. Özellikle Devlet Arşivleri'nden elde edilen Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve Türk Diplomatik Arşivi (TDA) kaynaklarının incelenmesi neticesinde Atatürk'ün yakın coğrafyalardaki Türk unsurunun gücünü koruması amaçlı yeni bir politika geliştirmeye başladığı anlaşılmıştır. Bunun neticesinde Ankara'nın Kıbrıs'a olan ilgisi de artmaya başlayacaktır. 1935 sonrası bu politika değişimine geçmeden önce Atatürk'ün çevre coğrafyalarda yaşayan Türklerin kültürel ve sosyal olarak gelişmesini sağlamak adına kurguladığı Dış Türkler politikasına dair örnekleri incelemek yararlı olacaktır. Ardından ise Kıbrıs'ta da benzer bir politikanın nasıl uygulandığı konuları ele alınacaktır. Son olarak ise 1935 sonrası değişen şartlar neticesinde diğer Türk grupları ile olduğu gibi Ankara'nın Kıbrıs ile yakınlaşma ve Kıbrıs Türklerinin sorunlarını çözme amaçlı politikaları incelenecektir.

a. Atatürk'ün Dış Türkler Politikası

Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Anadolu ve Trakya coğrafyasında bu devletin mirasçısı olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren Osmanlı coğrafyasının eski sakinlerinden olan Dış Türkler'in/Türk diasporasının durumları ile ilgilenmeye ve onların sorunları üzerine eğilmeye başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluş aşamasından itibaren çok önemli dönüşümler geçiren ve modern ulusların düzeyine çıkmak için hızla reformlar yapan Türkiye Cumhuriyeti, yaşanan bu değişimleri eski soydaşlarına da ulaştırmak için harekete geçmiştir. Atatürk'ün kuruluş yıllarından itibaren yeni modern Türk devletini dünyanın çağdaş uluslarının üzerine çıkarma hedefi doğrultusunda, Türk kültür ve tarihinden beslenerek gerçekleştirdiği reformlar, sadece Türkiye'de yaşayan Türkler için değil, Türk kültür dairesine giren tüm topluluklar için geçerli olmalıydı. Bir bakıma Atatürk, sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının aydınlanma ve modernleşmesinden bahsetmiyordu, bu durum Türk olup başka coğrafyalarda yaşayan herkesi de içerebilirdi. Aslında Anavatan ile bu alanın dışında kalan "Dış Türkler" in birbirleriyle ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmak istiyordu. Bu sebeple Atatürk, cumhuriyet kurulduğu andan itibaren yeni ülkenin sınırları dışında yaşayan Türk kültür dairesi içerinde yer alan toplulukların göçünü teşvik etse de eğer Türk unsuru bir yerde varlığını devam ettirebilecek kadar nüfusa sahipse onların orada kalarak yerleşik kültürlerini devam ettirmesini de savunuyordu. O halde cumhuriyetin ilanı ile gelen her türlü yenilik dışarıda kalan Türk topluluklarına da ulaştırılmalı ve ortak bilinç sağlanmalıydı. Atatürk bu konuda şöyle demişti,

> Türk milleti Kurtuluş Savaşı'ndan beri, hatta bu savaşa atılırken bile mahkûm milletlerin özgürlük ve bağımsızlık davalarıyla ilgilenmeyi, o davalara yardım etmeyi benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarının özgürlük ve bağımsızlıklarına kayıtsız davranması elbette uygun görülemez. Fakat milliyet davası, bilinçsiz ve ölçüsüz bir dava şeklinde düşünülmemeli ve savunulmamalıdır. Milliyet davası, siyasî bir mücadele konusu olmadan önce, bilinçli bir ülkü sorunudur. Bilinçli ülkü demek pozitif bilime, bilimsel yöntemlere dayandırılmış bir hedef ve amaç demektir. O halde propagandalarda olumlu yöntemlere başvurmak şarttır. Hareketlerin imkân sınırları ve sıraları kesinlikle hesaba katılmalıdır. Türkiye dışında kalmış olan Türkler, ilkin kültür sorunlarıyla ilgilenmelidirler. Nitekim, biz Türklük davasını böyle bir olumlu ölçüde ele almış bulunuyoruz. Büyük Türk tarihine, Türk dilinin kaynaklarına, zengin lehçelerine, eski Türk eserlerine önem veriyoruz.

(İnan, 1963, s. 115)

Ülkenin kurulduğu 1923 yılından itibaren, kendi sözleriyle de ifade ettiği gibi bu anlayış Atatürk'ün dışarıya açılan kültür politikası yöntemlerinden birisi olarak belirlenmiştir. Esasında yeni cumhuriyetin kurucusu, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda yaşayan Türkler de dahil olmak üzere tüm Türk Dünyası ile kültürel bağlarını korumak istiyordu. Bu konuda Türk yazarlarından Ziya Gökalp'in fikirlerinden çok etkilenmişti. Gökalp yazılarında, Türklerin kültür birliği içerisinde olmasından söz ediyordu. Türk kültür dairesi içerisindeki toplulukların diyalog içinde olmasından yanaydı (Landau, 1995, s. 38). Bu bağlamda Türk toplulukları arasında ortak bir diyalog bilincinin geliştirilmesi için, Cumhuriyet'in ilk 15 yılında kültür birliğinin sağlanmasına yönelik önemli çalışmalar da yapıldı (Berkes, 1959, s. 13-14). Bunlar arasında dil devrimi, Türk Tarih Tezi çalışmaları ve Güneş Dil Teorisi çalışmaları öncelikle sayılabilir. Bu çalışmalara Atatürk'ün isteğiyle Türk Dünyası içerisindeki bazı tarih ve dil profesörleri de davet edilerek, çalışmalarda onlarında görüşleri alınmıştı. Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal, Prof. Dr. Zeki Velidî Togan, Prof. Dr. Yusuf Akçura, Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Cafer Seydahmet Kırımer, Cafer Mirza Bala gibi dil ve tarih bilginleri Cumhuriyet'in kurulup kökleşmesinde ve Türkoloji'nin gelişmesinde ciddi katkılar sağlamışlardı (Hablemitoğlu, 1999). Bu çalışmaların sonuçları tüm Türkleri ilgilendiriyordu. Bir bakıma Atatürk'ün Türkleri çağdaş milletler seviyesine çıkarma projesi, onun gözünde tüm Türk Dünyası için geçerliydi (Uzer, 2010, s. 111). Bu bağlamda ikinci adım Cumhuriyet Devrimlerinin dış Türklere (Kıbrıs'ı da kapsayacak olan) ulaşmasının sağlanmasıydı. Bu konuda Atatürk hükümetleri döneminde uzun süre dışişleri bakanlığı yapmış olan Tevfik Rüştü Aras'ın 18 Temmuz 1932'de meclis kürsüsünden yaptığı konuşma zikretmeye değer. Bu konuşmada Aras hükümetinin politikasını şu sözlerle dile getiriyordu;

> Mustafa Kemal Türkiye'sinin dış politikasına özgü olduğu söylenebilecek bir başka kavram da iç ve dış işlerinin aynı olmasıdır. Hem içişlerinde hem de dışişlerinde milliyetçidir. Yani ayrı politikalarımız yoktur, Türkiye'nin bu konuda iki sesi yoktur. İç politikada da dış politikada da aynıdır. [Sınırlar dışındaki vatandaşlarımızın [Dış Türkler/Diasporadaki Türkler] kültürlerini korumak, vatana bağlılıklarını sürdürmek, [ve] refahlarını korumak ve kollamak bizim görevimizdir (Tabak, 2017: s. 13).

Yani bu devrimlerin neticesinde, yeni cumhuriyetin yarattığı ve biçimlendirdiği, toplum hayatında görünür olan modern, laik, milliyetçi ve devlete vatandaşlık bağıyla bağlı yeni bir Türk modeli inşa edilmişti (Yuca, 2023, s. 220). Bu daha önceki vatandaşlık tanımının aksine

kimliğini dini kavramlardan arındırmış ve padişah yerine ülkesinin birlik ve bütünlüğüne aidiyet duyan yeni bir toplum modeliydi. Bu anlayış bir şekilde iç ve dış tüm Türk katmanlarına yansımalıydı. Bu bakımdan Anavatan ile bağların güçlenmesi için Türk kültür dairesi içerisindeki toplulukların da yapılan reformları kabul etmeleri gerekiyordu (Uzer, 2010, s. 36). Ancak bu şekilde ülke toprakları dışında kalan Türkler anavatanda yaşayan soydaşlarıyla benzer hedeflere yürüyebilirlerdi. Bu sebeple cumhuriyet hükumeti çalışmalara başladı. Atatürk bu siyasetin gerçekleştirilmesi için daha önce hükümetinde yer verdiği çok yakın çalışma arkadaşlarını ve Türk kültürünü özümseyen ve eserlerinde anlatan edebiyat camiasının önemli isimlerini görevlendirmiştir. Bu bağlamda, eski Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi, Gagavuz Türklerinin yaşadığı Romanya'nın başkenti Bükreş'e (Hablemitoğlu, 1999; Dağıstan, 2002, Anzerlioğlu, 2006; Saygılı, 2022), Kafkaslardaki Türklerin sorunlarını çözmek ve Türkmenlerin problemleri ile ilgilenmesi için ise yazar Memduh Şevket Esendal önce Tahran sonra Kabil'e gönderilmiştir (Saray, 1995; Teke vd., 2021 s. 136-199). Bu atamaların hedeflerinden ilki, Türkiye Cumhuriyeti devletinin temsilcilikleri eliyle anavatanda gerçekleşen devrimlerin Türk kültür dairesi içindeki topluluklara ulaşmasını sağlamak iken hedeflerinden bir diğeri dış Türklerin sorunlarıyla ilgilenerek, bulundukları yerde kültür ve dillerini korumalarına yardım etmekti (Anzerlioğlu, 2006, s. 31).

Türkiye'nin çevresinde, yakın coğrafyada bulunan ülkelerde yaşayan Türk topluluklarının en önemli sorunlarından birisi eski rejimin taraftarı olan ve bu doğrultuda savaş yıllarında İtilaf Devletleri ile beraber hareket eden yeni rejime karşıt kişilerin çalışmalarıydı. Bu gruplardan en önemlisi, TBMM'de geçen bir yasa ile katıldıkları "zararlı faaliyetler" nedeniyle yurt dışına sürülen, "Yüzellilikler" adı verilen kişilerin oluşturduğu gruptu (Halıcı, 1998). Bu kimseler en başımdan beri Atatürk ve yeni Türkiye rejimine karşı olmaları nedeniyle, gittikleri yerlerde dış Türkleri etkisi altına alabilecek çalışmalara başlamışlardı. Çeşitli dergiler ve gazetelerle propagandalarını yapma imkânı bulmuşlardı. Atatürk hükümetlerinin ele aldığı ilk meselelerden birisi, bu grubun yayın faaliyetlerine karşı çeşitli karşı hamleler yapmak oldu (Uyar, 2012, s. 95-115). Bu doğrultuda Ankara, çevre ülkelerde bulundurdukları elçileri aracılığıyla Yüzelliliklere karşı propaganda faaliyetlerine girişti. Özellikle Dış Türkler'in yoğun olarak bulundukları Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Kıbrıs'ta yerel bazı gazetelere destek verilerek karşı propaganda faaliyetine başlandı (BCA, 30.10.00/246-667-7). Bu noktada özellikle dil devrimi sonrası, Türk soylu grupların çıkardığı gazetelere Latin harflerine geçmeleri için alfabe kalıpları gönderildi. Aynı zamanda Ankara'nın propagandasını içeren yayın faaliyetlerini desteklemek amaçlı yazılı basının yaygınlaşması adına parasal destek sağlandı. Bu gazetelerin temsilcileri ile Ankara arasında bir ilişki kurulmaya çalışıldı. Desteklenen basın aracılığıyla yukarıda sözü edilen grupların Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı düşmanca davranışlarının önüne geçilmesi adına çalışmalar yapıldı. Bu kapsamda örneğin Yüzelliliklerin en tanınan isimlerinden Sait Molla Romanya'dan, Arif Oruç'un ise Bulgaristan'dan Türk elçiliklerinin çalışmaları sonucu sınırdaşı edilmek suretiyle bunların yayın faaliyetleri sona erdirilmiştir. (Tabak, 2017; Uyar, 2012) Türkiye Cumhuriyeti, bu diplomatik lobi faaliyetlerinin yanı sıra aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin o yıllarda resmî ideolojisi olan Kemalist düşüncenin yayılmasına destek veren gazetelere de çeşitli şekillerde yardım göndermeye başlamıştı. Bu kapsamda; Bulgaristan'da yayın yapan Hür Söz Gazetesi'ne, Yunanistan'da yayınlanan İnkılap Gazetesi'ne ve Romanya'da yayımlanan gazetelere çeşitli para yardımları yapılmıştır (Boyar vd. 2005, s. 120). Bu gazeteleri çıkaran kişiler Ankara ya ulaştıklarında kendilerine her türlü desteğin verileceği bildirilmiştir. Bunun yanı sıra Kasım 1928'de gerçekleştirilen Alfabe değişikliği sonrası da bu gazetelere Latin

Alfabesi ile basım için gerekli olan baskı malzemeleri de sağlanmıştır (BCA, 30.10.00/ 239-617-3). Ankara'nın bir diğer propaganda metodu ise, Türk topluluklarının bulunduğu ülkelere öğretmen gönderme uygulaması olmuştur. Balkanlar'da Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'nın Türk topluluklarının fazla olduğu bölgelere, Atatürk inkılaplarını içselleştirmiş, modern Türk devletinin ideolojisini benimsemiş öğretmenler yollanmıştır. Bu öğretmenler aracılığıyla Latin harflerinin öğretilmesi, laik milliyetçi bir Türk ulusu anlayışının inşası ve Anavatan ile bağları kuvvetlendirecek folklorik ve sportif faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu uğurda Balkanlarda yer alan Türk toplulukları arasında Türk milliyetçiliğini simgeleyen kavramların adı kullanılarak spor kulüpleri dahi kurulmuştur. Ankara bunların bölgedeki faaliyetlerini ve hakkında yapılan tezviratları takip etmiş, Türk topluluklarının sosyal faaliyetlerine sahip çıkmıştır. Ayrıca Ankara sadece dış Türklerin bulunduğu yerlere eğitim seferberliği yaratmak üzere ulaşmakla kalmamış bunun yanı sıra gönderilen öğretmenlerin çabalarıyla, tesadüf edilen başarılı Türk çocuklarının da Türkiye'ye burslu olarak gönderilmesi sağlanmıştır. Bu sayede anavatan ile doğrudan temasları da sağlanmıştır. Ankara'nın Balkan ülkeleri başta olmak üzere, dış Türklerin yoğunluklu olarak bulunduğu bölgeler için planladığı bu kültür ihracına dayalı politikası, yabancı diplomatlarında da dikkatinden kaçmamıştır. Bulgaristan makamları tarafından hazırlanan bir rapora göre; 600 bin civarında bir nüfusa sahip olan Türk Azınlığı, Ankara'nın yoğun propaganda faaliyetleriyle sürekli olarak endoktrinasyon süreci altındaydı. "Kemalist Türkiye" kendi rejim pratiklerini, Bulgaristan'daki Türklere dayatmak için, Türkiye merkezli bir ağ dahi oluşturmuştu. Özellikle müzik ve spor kulüpleri aracılığıyla Ankara'nın "Türkçü" propaganda faaliyetleri icra edilmekteydi. Bulgar makamları Türk hükümeti tarafından finanse edilen bu çalışmaların dikkatle izlenmesi gerektiğini düşünüyorlardı (BCA, 30.10.00/ 241-631-16).

Yeni Türkiye'nin propaganda faaliyetlerinin, Dış Türkler arasında yoğunlaştığına dair bir diğer örnek ise Yunanistan'dır. Yunanistan'da yayımlanan Nor Or adlı gazetede, Kemalist Türkiye'nin Dış Türkler üzerindeki Propagandasına dair bazı bilgiler verilmişti. Buna göre, makalenin yazarı Ankara'nın Türklerin yoğun olarak yaşadığı Yunanistan'ın Midilli, Fire, Selanik ve Komoti'de bir casusluk şebekesi kurduğundan bahsetmekteydi. Yazar, Türkiye'nin bu ismi geçen şehirlerde, okullara öğretmen göndermek, Türkçü müfredat uygulamak kaydıyla Yunan Kültürü aleyhine çalışmak ve gazeteler yayımlayarak Kemalist rejimin propagandasının yapıldığını anlatmaktaydı. Tüm bu konulara değinildikten sonra makalede Türk propagandasının önlenmemesi durumunda, Türk azınlığın yoğun olarak yaşadığı Batı Trakya gibi bölgelerin Yunanistan'ın elinden çıkması ihtimali olduğu dahi iddia edilmişti. (BCA, 30.10.00/84-554 –2)

Atatürk'ün sağlığında yoğun olarak devam eden bu politika Dış Türkler üzerinde uzun zaman sürecek olan Anavatana bağlılık ve Türk milliyetçiliğinin gelişmesi konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Bölgede yaşayan Türklerin milli bilinci artmış ve her koşulda yerleşik örf ve adetlerini korumaları gerektiğinin farkına varmaları sağlanmıştır. Lozan Antlaşması sonrası anavatan topraklarının dışında kalan Kıbrıs Türklüğünün de Ankara açısından anlaşılması aynı konu dahilindeydi. Bu bakımdan Türk kültür dairesi içerisinde yer alan diğer bölgelerde olduğu gibi Kıbrıs da Ankara'nın radarına girmişti. Fakat Ankara'nın bu faaliyetleri devam ederken, 1933'te Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi ve Mussoli'nin Doğu Akdeniz'e yönelik genişlemeci politikalarının anlaşılması neticesinde, Atatürk'ün yeni önlemler alması gerekmiştir. Bunun neticesinde Türkiye'nin öncelikli olarak kendi sınırlarını daha sonra ise bulunduğu Balkan ve Akdeniz coğrafyasının güvenliğini ön plana alma siyaseti ortaya çıkmıştır. Bu durum Cumhuriyet'in Dış Türkler politikasını da etkilemeye başlayacaktır.

1935 yılı Türkiye'nin hem kendi sınır güvenliği için hem de bulunduğu bölgedeki siyasi dengeler açısından önemli değişimlerin başlayacağı bir yıl olacaktı. O yıl Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Milletler Cemiyeti Konseyi başkanlığına seçilmesiyle, Avrupa siyasetinde yaşanan önemli gelişmeleri takip etmesi ve bu konulardaki tartışmalara öncülük etmesi fırsatı doğmuştu. Bu sayede Hitler'in yaşam alanı (Lebensraum) ve Mussolini'nin bizim deniz (mare nostrum) politikası çerçevesinde icra ettikleri siyasi hamleler ve diplomatik çabalarının tartışılmasına öncülük etmekteydi. Böylece gittikçe dozajı artan revizyonist politikaları yakından izleyen Aras, Türkiye'nin de bu durumda geçmişte lehine çözmeyi başaramadığı fakat ülke güvenliğini tehdit etmesi muhtemel sorunların çözümü noktasında adım atabileceğini düşünmüştü (Kayıran, 2024, s. 638). Türkiye dış politikasında yapacağı bu değişimi ise, bir milletlerarası hukuk kuralı olan "rebus sic stantibus" (şartlar değişmiştir) prensibine dayandıracaktı (Gönlübol vd. 1963, s. 121). Ankara'nın değişen politik koşullardan hareketle sınır güvenliğini sağlaması adına bu prensibi kullanarak özellikle Lozan Antlaşması'nda çözemediği bazı sorunları tadil etme düşüncesi vardı. Bunlardan ilki 19. yüzyılın başından itibaren çözülemeyen bir sorun olarak süregiden Türk Boğazlarının (Tukin, 1947; Şener 2014; Yılmaz, 2024) tam olarak hakimiyetini ele almaktı. Bu noktada öncelikle bu sorunun Türkiye'nin tezleri lehine çözülmesi gündeme alınacaktı. Bu konu 1936'da toplanan Montrö Boğazlar Konferansı ile Türkiye'nin lehine bir şekilde çözüldü (Meray vd. 2023). Türk karar vericilerin zihinlerindeki bir diğer düşünceyse, Türkiye'nin kendi bölgesindeki güvenliği hasebiyle çevre coğrafyalarda yaşayan soydaşlarının mevcudiyetlerinin korunması ve sorunlarının çözümüne dair adımlar atılmasıydı. Bu noktada Anadolu'ya olan yakınlığı ve stratejik konumları nedeniyle başta Hatay olmak üzere, Batı Trakya ve Kıbrıs gündeme gelecektir.

Ankara'nın stratejik bölgelerde bulunan Türklerin yerlerinde kalmasına dair politika değişikliğini gösteren ilk işaretlerden birisi Batı Trakya'daki olayların sonrasında geldi. 1934 yılında çıkan 2510 Sayılı iskân kanunu gereğince, Atatürk inkılaplarına bağlı ve Türk kültürünü içselleştirmiş Müslüman Türk gruplarının (Hıristiyan olanlar dışarıda bırakılacak şekilde) Türkiye'ye göçü düzenlenmişti (Resmî Gazete, Sayı.2733, 1934.06.21: s. 4003-4009). Bu bağlamda Ankara, Bulgaristan ve Romanya'dan birçok göçmeni bu ülkelerin rejimlerinin baskısının artması nedeniyle kabul etmeye başlamıştı. Fakat 1935 yılında Avrupa'da yaşanan revizyonist politikaların canlanması neticesinde, Batı Trakya gibi stratejik olarak son derece önemli, Türk soyluların yaşadığı topraklarda göçün önlenmesi yönünde bir tutum takınılmaya başlandı. Bulgaristan ve Romanya'dan Türk göçünü izleyen ve aynı şekilde Yunanistan'ın baskılarına maruz kalan bazı Türk grupları toplu halde göç etmeye karar vermişlerdi. Fakat Ankara, Batı Trakya'da Türklerin kalıcılığını önceledığinden, yaşanan göç isteklerinin artmasına binaen bölgedeki dış temsilcilikleri ile iletişime geçerek, bu gruplarla Türk diplomatlarının temas etmesini istedi. Böylece Yunanistan'da görev yapan Türk konsoloslar eliyle Batı Trakya'daki kişilerin yerlerinde kalması adına bölgeye sürekli ziyaretler yapmak suretiyle çalışmalar yapıldı (BCA, 30-10-0-0/116-810-8; 30-10-0-0/247 668 14). Yukarıda ayrıntılarına değinilen Dış Türkler politikası aynı şekilde Türklerin yaşadığı Anadolu'ya yakın coğrafyalardan olan Kıbrıs'ta da uygulanmıştır. Buradan itibaren bu politikanın Kıbrıs'ta tatbik edildiği sürece değinilecektir.

b. Kıbrıs'ta Uygulanan Dış Türkler Politikası

Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı egemenlik haklı saklı olmak kaydıyla İngiltere'ye kiralaması sonrası, adanın uzun yıllardır devam eden yönetim tarzında önemli değişiklikler olmuştu (Gazioğlu, 2000, s. 25-35). Büyük Britanya adaya çıkması sonrası, Kıbrıs'ın idaresini bir sömürge

valisinin kontrolüne bırakmıştı. Bu temsilcisinin yönetimi altında adada yaşayan iki halkın istekleri karşılanmaya çalışılıyordu. Fakat Osmanlı yönetiminden en önemli fark, adadaki iki halkında birbirlerine karşı milliyetçi saiklerle cephe almış olduğuydu. Kıbrıslı Rumlar, "Enosis" talebinde bulunmaya başlamışlar, adanın bir an önce diğer adalarda olduğu gibi Yunanistan'la birleşmesinin gerçekleşmesini istiyorlardı (Hill, 1952, s. 297). Diğer tarafta ise Türk topluluğu, bu durumu kabul etmiyor, bir şekilde Enosis'i önlemenin yollarını arıyordu. Büyük Britanya ise, Osmanlı Devleti'nin güç durumda kalmasından yararlanarak elde ettiği bu stratejik adanın yönetimini kimseye devretmek niyetinde değildi. Dolayısıyla 1914 yılında 1. Dünya Savaşı patlak verene kadar bu durum değişmeden devam etti. Savaş çıkınca Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın müttefiki olarak İttifak Devletleri bloğunda yer almasıyla, Büyük Britanya tek taraflı olarak Kıbrıs'ı topraklarına kattığını ilan etti (Yurdakul, 2002, s.13). Bu oldu bitti karşısında Osmanlı Devleti'nin protesto etmek dışında yapabileceği çok bir şey yoktu. Bu durum adada yaşayan Kıbrıslı Türkleri gelecekleri konusunda daha da tedirgin etmişti. Savaşın bitimi sonrası İtilaf Devletleri'nin Osmanlılardan kalan son toprak parçası olan Anadolu'nun işgaline başlamaları, Kıbrıslı Türklerin büyük bir heyecana kapılmasına neden oldu. Özellikle İngilizlerin desteğinde Yunanlıların, batı Anadolu'yu işgale başladıkları haberi, adada yaşayan Türkler için oldukça olumsuz bir haberdi. Anadolu'nun da düşman işgali altında kalmasından korkan Kıbrıslı Türkler, bizzat Anavatanlarının savunması için Ankara hükümetinin yanında savaşa katıldılar (Yüksel, 2009, s. 165). Kurtuluş Savaşı'nın Türkler tarafından kazanılması sonrasında (Balaban, 2006, s. 50), Anadolu içlerine kadar ilerleyen Yunan Ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu netice Kıbrıslı Türkler arasında (Savaşın Yunanlılara karşı kazanılmasının da etkisiyle) büyük bir sevince ve heyecana neden olmuştur. Adanın çeşitli yerlerindeki kutlamalar uzun süre devam etmiştir. Kıbrıs'ta yaşayan Türkler açısından bu olay, kendilerinin de yakın gelecekte Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne katılacaklarına dair bir işaret olmuştu. Bu sebeple İzmir'in kurtarılması sonrası, Lefkoşa Meydanı'nda toplanan kalabalıklar; "Paşam bizi de kurtar" demeye başlamışlardı (Akar, 1981, s. 12). Fakat gelişmeler öyle olmadı. Ankara Hükümeti, Kurtuluş Savaşı sonrasında Lozan'da başlayan barış görüşmelerinde çözmesi gereken diğer meselelere ağırlık verdiğinden, daha önce Misak-ı Milli sınırları içerisine de alınan Kıbrıs Adası'ndan taviz vermek zorunda kalacaktı (Küçük, C. 30, 2005, s. 175). Neticede İtilaf Devletleri ile yapılan pazarlıklar sonrasında Kıbrıs Adası egemenlik hakları da dahil olmak üzere Büyük Britanya Krallığı'na bırakılmış oldu. Aynı zamanda adada yaşayan Kıbrıslı Türklerinde istedikleri takdirde Anadolu'ya göç edebilecekleri kararı alındı. Böylece yeni cumhuriyetin kurulması ile beraber Kıbrıslı Türklerin Anadolu'ya göçleri başladı (Emgili, 2013, s. 114). Fakat Atatürk'ün yukarıda bahsedilen Dış Türkler politikasının uygulanmaya başlaması sonrasında, bu Anadolu'ya doğru yapılan göçün teşvik edilmesinden vazgeçildi (Çakmak, 2008, s. 218). Artık Ankara, Kıbrıs'ta güçlü bir Kıbrıs Türkü topluluğunun bulunmasının ada ile kültürel bağlarının devam edebilmesi için önemli olduğunu düşünmeye başlamıştı. Böylece adadaki Türk ahali ile Anadolu arasında bağların kuvvetlendirilmesi için çalışmalara hız verildi.

Bu şartlar altında Atatürk'ün Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan örneklerinden gördüğümüz gibi uygulamaya çalıştığı Dış Türkler Politikası, Kıbrıs için de tatbik edilmeye başlandı. Öncelikle ada ile iletişimin arttırılması için, Kıbrıslı Türk aydınlarla kontak kurulması sağlandı. Daha sonra bu kişilerin yayım çalışmalarına destek verilmeye başlandı. 1925 yılında gelindiğinde iki önemli gelişme yaşandı. Bunlardan birincisi Lozan Antlaşması doğrultusunda, adayı egemenliği altına alan Büyük Britanya'nın Kıbrıs'ı taç kolonisi olarak ilan etmesidir. Bir

diğer olay ise Kıbrıs'ın Larnaka şehrinde Türk Konsolosluğu'nun açılmasıdır. Bu durum Anadolu ile sürekli irtibatını sürdürmek isteyen Atatürk'e bağlı Kıbrıslı Türkler arasında da mutlulukla karşılanmıştır (Nesim, 1990, s. 63). Bu konsolosluğun açılmasıyla beraber Ankara'nın Kıbrıs'ın güncel durumu hakkında bilgi sahibi olması sağlanmış ve bölge halkı ile ilişkileri sıkılaşmıştır. Önceleri konsolosluk Anadolu'ya göçün gerçekleşmesinde Kıbrıslı Türklere yardımcı olan bir merkez iken, 1928'den itibaren Atatürk'ün bu politikayı önlemesi doğrultusunda, Kıbrıs halkı ile anavatanın kültürel diyaloğunun gelişmesine çalışan bir yer konumuna gelmiştir. İlk seferde olduğu gibi konsolosluğun yeniden faaliyetlerine başlamasıyla beraber, Ankara dinamik kişiliği ve devrimlere bağlılığıyla tanınan Ali Asaf Demir'i görevlendirmiştir (Dağlıoğlu, 2019, s. 49). Bu görevlendirme ile, Türkiye'nin yukarıda örneklerini gördüğümüz Balkanlar'daki gibi Dış Türkler Politikası kapsamındaki yoğun faaliyetleri başlamıştır. Ankara öncelikle Larnaka'daki temsilciliği aracılığıyla, Kıbrıs'ta milliyetçilerin yayın faaliyetlerine destek vererek çalışmalarına başlamıştır. Bu doğrultuda Kıbrıs Türk halkının taleplerini dile getiren güçlü yayın organlarından Ses gazetesine yardım sağlanmıştır (BCA, 30.10.00/10-59-6). Ayrıca bu gazeteye, Alfabe değişimi nedeniyle Latin alfabeleriyle basılması için, matbaa harfleri gönderilmiştir (BCA, 30.10.00/83-548-2). Daha sonra tıpkı Balkanlar'da olduğu gibi, Kıbrıs'a da Anadolu'dan birçok öğretmenin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Kıbrıslı Türk ayınlar da Ankara'nın bu adımına kendi toplumlarının da modern fikirleri benimseyeceği ve çağdaş uygarlığa adım atacağına inandıklarından destek vermişlerdir (Ateşin, 1996, s. 29). Bu minvalde Kıbrıs'a gönderilmek için Türkiye'de milliyetçi görüşleri ile bilinen Kazım Nami Duru (1925), İsmail Hikmet Ertaylan (1933), Turgut Sarıca (1935) gibi isimler seçilmişlerdir. Ayrıca Türk öğretmenlerin bulunduğu okullarda müfredatların da yeni Türk devrimlerine uygun hale getirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bu öğretmenlerin desteğiyle, Türk devrimlerinin öğrenciler tarafından tanınması sağlanmış, cumhuriyetin kültür politikasının Kıbrıs'ta da uygulanmasına yönelik adımlar atılmıştır (Manizade, 1975, s. 404-405; Denktaş, 2005, s. 43). Bunun yanında Türk okullarında yetişen başarılı öğrencilere çeşitli burslar verilmesi suretiyle Türkiye'de okumaları sağlanmıştır. Bu bursiyerler Türkiye'de kaldıkları süre içerisinde devlet makamları ile bağlantıda kalmışlar, bunlar ve aileleri aracılığıyla Türkiye'nin ideolojik görüşleri de ada halkına aktarılmaya çalışılmıştır (Alparslan, 2019, s. 43). Ayrıca konsolosluk aracılığıyla milli günlerin kutlanması ve Türk cemaatinin kültürel etkinliklerde bir araya gelmeleri sağlanmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye'den adaya kültürel faaliyetler de hız kazanmıştır (Çağlayan, 2013, s. 227). Örneğin tiyatro toplulukları, ses sanatçıları ve bazı spor kulüpleri adaya çeşitli ziyaretler gerçekleştirerek, Türk cemaati ile bir araya gelmişlerdir (İsmail vd. 1989, s. 144-161). Türkiye'nin bu şekilde ada halkına kültürel ve siyasi yakınlaşması neticesinde, Türk cemaati içerisinde Atatürk Devrimlerini benimsemiş (Bryant, 2004, s. 149), anavatan Türkiye'deki gelişmeleri yakından izleyen bir nesil ortaya çıkmıştır. Böylece ilk defa olarak anavatan ile Kıbrıslı Türkler arasında geleceğe uzanacak yakın bir diyalog döneminin kapısı aralanmıştır. Bu jenerasyonun içerisinde 50'li yıllarda Kıbrıs Sorunu gündeme gelince, Türkiye ile güçlü bağları olan liderler ortaya çıkacaktır.

b. Kıbrıslı Türk Kimliğinin İnşası

Kemalist rejimin Türk cemaati içerisindeki propaganda faaliyetleri ile beraber, Kıbrıslı Rumların Enosis faaliyetlerinin adada artışına dair de emareler görülmeye başlamıştı. Kıbrıslı Türkler böylece adadaki tehlikeye karşı kendisine güçlü bir destek bulma çabası içine giriştiler. Türkiye'nin de ada halkı ile yakınlaşma isteğiyle birlikte ortaya Anavatan-Yavruvatan yakınlaşması çıktı. Bu durum Kıbrıs Türkleri içerisinde güçlü bir Türk milliyetçiliği fikrinin doğmasına

yol açmıştı. Ankara'dan desteklenen gazeteler aracılığıyla Türk aydınlarının bu fikirleri de halk arasında yayılıyordu. Kıbrıs Türkleri, Enosis tehlikesi karşısında, Türkiye'den ithal edilen bu çağdaşlaşma fikirlerini, kendilerinin de kurtuluşu (Enosis'e karşı güçlenme bağlamında) olarak görüyorlar ve ona sıkı sıkıya bağlılık gösteriyorlardı (Beratlı, 2020, ss. 94-99; Bryant, 2004). Bu nedenle Kıbrıs Türk cemaati içerisinde görülen bu anavatanı takip etme ve onun fikirlerine bağlılık meselesi, Büyük Britanyalı ada valisinin de hemen dikkatini çekti (Öz, 2016, s. 1263-1266). İngiliz kolonisinin sürmesi açısından hem Yunan milliyetçiliği hem de Türk milliyetçiliği emperyalist politikalar için oldukça zararlı düşüncelerdi. Bu sebeple de adadaki İngiliz yönetiminin buna karşı önlem alması gerekiyordu. Bu doğrultuda "Türk uyanışını" önlemek için ada yönetimi bazı tedbirler almaya karar verdi. Öncelikle daha önce Türk hükümetinin baskısı nedeniyle Romanya'dan sındırışı edilen Yüzellilikler'den devrim karşıtı Said Molla'nın Kıbrıs'ta ikamet izni kabul edildi. Bu kişinin yayın faaliyetleri teşvik edildi ve gazetelerinin dağıtımı kolaylaştırıldı (Demiryürek, 2006, s. 171; Nesim, 1989, s. 326). Yine Molla'nın, Osmanlı rejiminden kalma, Anavatandaki devrimlere soğuk bakan, Evkaf Başkanı Münir Bey'le irtibatı sağlandı. Bu kişinin zaten en başından beri İngiliz yönetimi ile arası da çok iyiydi. İngiliz yönetiminin amacı, Ankara'nın propaganda faaliyetlerini engelleyerek evkaf idaresi altında şerri hukuk kuralları ile yönetilen Türk cemaatinin içerisinde modern devrimler ve milliyetçiliğin bir şekilde yayılmasını önlemekti. Bu doğrultuda valiliğin yönetim yapısı içerisinde onlara Türk bile denmiyor ahali Müslüman olarak anılıyordu (Denktaş, 2005, s. 43). Ada yönetimi bu topluluğun kendilerine, büyütüp besledikleri evkaf yönetiminin desteğiyle bağlı olmalarını istiyorlardı. Bu şekilde Kıbrıs Türklerini tam kontrolleri altına almayı planlıyorlardı (BCA, 30.10.00/124.886.14). Fakat bu durum özellikle Türkiye'deki gelişmeleri takip eden ve anavatan ile diyaloğun sıklaşması yönünde bir politika izleyen Kıbrıslı Türk aydınları ise memnun etmiyordu. Özellikle "Türk" olarak anılmaları için gazetelerinde yayınlar yapıyorlardı (An, 1997, s. 125).

Bir diğer yandan ise Kıbrıslı Rumlar arasında da Enosis fikri yeniden canlanıyordu. Adada yaşanan bu iki taraflı milliyetçi uyanış, haklı olarak valiyi tedirgin ediyordu. Büyük Britanya'nın öncelikli isteği adada sükûnetin sağlanması ve iki büyük cemaatin sömürge yönetimine bağlı bir şekilde yaşamını sürdürmesiydi. Fakat bu milliyetçi uyanış hiç de dizginlenebileceğe benzemiyordu. Sonunda ekonomik sıkıntıları bahane ederek, Ada konseyinin bazı Rum üyeleri protesto amaçlı görevlerini terk ettiler. Bu üyeler, Rum kilisesinin de desteğini alarak, Britanya valisine karşı "Enosis" söylemlerinde bulunmaya başladılar. Halkın da galeyana gelmesiyle, Ekim 1931'de başkent Lefkoşa ve büyük şehirlerde çeşitli gösteriler meydana geldi. İngiliz vali konağına saldırılar gerçekleşti. Neticede onlarca kişinin öldüğü ve yaralandığı olaylar sonucunda İngiliz donanmasın da desteğiyle ayaklanmalar kontrol altına alındı. Olayları bastıran ada yönetimi bir daha bu şekilde krizlerin yaşanmaması adına sert önlemler almaya başladı. Bu doğrultuda 1878'den beri yürürlükte olan ve nispeten liberal denebilecek Kıbrıs Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Kilise yönetimin ileri gelenleri adadan çıkartıldı ve Atina konsolosu ülkesine geri yollandı (Panteli, 1984, s. 138-156). Alınan tedbirler neticesinde Enosis istekleri sönümlenmiş görünüyordu. Fakat bu karmaşadan istifade eden İngiliz vali, kurulu düzeni bozma ihtimali olan Türk uyanışına da darbe vurmaya karar vermişti. Alınan yeni kararlar neticesinde, Türklerin de okullarında milli simgelerin kullanılması, milli bayramların kutlanması ve bu konularda yayım yapılmasına çeşitli sınırlamalar getirildi. Güçlü bir sansür sistemi kuruldu (BCA 30-10-0-0/124-886-14). 1920'lerin sonundan beri Atatürk'ün Dış Türkler politikası kapsamında planlanan tüm kültürel aktivitelere de bir sekte vurulmuş oldu. Ortaya çıkan

bu baskı dönemini Kıbrıs Türk hareketinin önemli isimlerinden Faiz Kaymak, şu şekilde dile getirmekteydi;

> "İngilizler adayı 'illiberal' yasalarla yönetmeye başladı. Okullar için de sıkı denetim uygulayarak 'kitapsız eğitim' kuralı yarattı. Milli marş söylenmesini yasaklayarak, öğrencilere İngiliz bayrağını çektirdi. Büyüklerin resimlerini duvarlardan indirtti. Daha nice sıkı denetimle 'milli duyguları öldürtmek' politikasına alabildiğine girişti. Ne var ki, bu sıkı denetim, Rumlardan çok, Türklere uygulandı. Hükümete her dönem 'sadakat' göstermiş bulunan zayıf Türk toplumunu, kabile reisleri gibisine yönetilen bir zümre durumuna getirdi… Türk Lisesinin adını İslam Lisesi olarak değiştirdi (Kaymak, 1968; s. 9)."

Büyük Britanya sömürge idaresi, antiemperyalist köklere dayalı bir milliyetçiliğin ada statükosuna zarar verebileceğini çok iyi hesapladıklarından, Kemalist rejimin önderliğinde gelişen Kıbrıs Türk milliyetçiliğinin de kontrol altına alınması gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple Anadolu topraklarında ortaya çıkan yenilik hareketleri (modern inkılaplar), ne kadar Kıbrıs Türkleri tarafından benimsenirse, ada yönetimi için o kadar tehlikeli olabilirdi. Bu yüzden İngiliz yönetimi adada Kemalist devrimleri takip eden ve gazeteleri aracılığıyla Türkiye'deki gelişmeleri halka duyuran kişileri fişlemeye başladı. Ada cemaatinin sivrilen isimlerinden Laik Türkler diyebileceğimiz; Mehmet Remzi, Necati Okan, Faiz Kaymak, Fazıl Küçük ve Mehmed Raif gibi kişiler "Kemalist Türkler" olarak adlandırılmaya başlamıştı. İngiliz yönetimi bu kişilerin hareketlerini sürekli olarak takip ediyor ve raporlar hazırlıyordu. Daha sonra Kıbrıs Türklerinin liderliğine yükselecek olan Avukat Rauf Denktaş mesleğinin ilk yıllarında bir İngiliz koloni mahkemesi tarafından hazırlanmış bir dosyada, bu kişilerin (şapka giyen Türkler) İngiliz aleyhtarı olduğuna dair bir rapor hazırlandığını görmüştür (Denktaş, 1997, s. 16). İngilizler bu grubun karşısına yine Türk cemaati içerisinden yakın olarak çalıştıkları "Evkafçılar" denen bir grubu çıkarmıştır. Birleşik Krallık yönetimi ada valisinin raporlarında "İngiliz dostu" olarak adı geçen ve Sir Mehmet Münir Bey olarak bilinen kişinin öncülüğünde, Anadolu aydınlanmasının Kıbrıs'ta yayılmasının önlenmesi için çalışmalar yapmaya başlamıştı (Kızılyürek, 2002, s. 218). Türk milliyetçiliğinin hızla yayılmasına karşı, eski rejimi temsil eden evkaf kurumu aracılığıyla, Kıbrıslı Türklerin Müslümanlık çatısı altında toplanarak dini vecibeleri yerine getiren kendilerine bağlı bir dini cemaat olarak kalmasını arzu ediyorlar ve bu koşullarda dini siyasete alet etmenin hesaplarını yapıyorlardı. Bu sebeple de milli günler ve sembollerden çok dini uygulamaları ön plana almak istiyorlardı. Türk cemaatinin, şapka yerine, eski Osmanlı rejimini temsil eden "Fes"i kullanmasını talep ediyorlardı. Bu gibi uygulamalarla Britanya yönetimi adadaki milliyetçi uyanışı bastırmayı hedefliyordu. Fakat, Atatürk'ün Dış Türkler politikası çoktan Türk cemaati tarafından kabul edilmişti. Kıbrıslı Türkler, Rumların Enosis hareketine ve adadaki İngilizlerin baskıcı yönetimine karşı bir "panzehir" olarak düşündükleri, Kemalist reformları çoktan benimsemişler ve ona sıkı sıkıya sahip çıkmaya başlamışlardı. Bu sebeple de Kıbrıslı Türkler Türkiye'de gerçekleştirilen inkılaplara büyük bir hayranlık duymakla beraber bunları derhal kendi yaşamlarında da uygulamaya koymaya başlamışlardı (Altan, 1997, s. 118). Bu gerçeği adada bulunan Türk konsolosluğu da raporunda teyit etmekteydi.

c. 1935 Sonrası Ankara'nın yeni Kıbrıs Politikası

1937 yılına gelindiğinde Montroux ile başlayan Lozan Antlaşması'ndan kalan meselelerin halli politikası bağlamında, Hatay ile ilgilenilmeye başlanmış (Karakoç, 2004; Yamaç, 2023;

Kodaz, 2019) ve bu doğrultuda bir başka "kaybedilmiş toprak" olan Kıbrıs'a dair raporlarda artışlar yaşanmıştır. Atatürk'ün Lozan Antlaşması ile Fransız sömürgesi Suriye topraklarına bırakılan Hatay için diplomatik girişimlere başlaması, Kıbrıs Türklerini de oldukça heyecanlandırmıştır. Halkçı liderlerden Atatürk devrimlerini benimsemiş olan Necati Özkan Ankara ziyaretlerinden birisinde, Atatürk'ün Türk dış politikasında atacağı adımlara dair demecini dinlemeye gitmişti. Burada Cumhurbaşkanı'nın Hatay Türklerini kurtaracağını açıklaması üzerine, "bizi de kurtar Atam" diye bağırdığı söyleniyordu. Özkan'ın bu şekilde ön plana çıkması Atatürk'ün de dikkatini çekmiş ve onu Kıbrıslıların temsilcisi olarak Çankaya'da kabul etmişti. Bunun yanı sıra bir dost sohbetinde Atatürk'ün Kıbrıs Türkleri ile anavatan arasında münasebetleri güçlendirmesi için görevlendirdiği bir bilim insanına, "Kıbrıs'ın da sırası gelecek" sözünü söylediği dilden dile yayılmaktaydı. (Manizade, 1975, s. 23; Yurdakul, 2002, s. 10) İngilizler bu haberlerin sıklaşması ve Hatay meselesinin Kıbrıs Türkleri tarafından da konuşulmaya başlamasına sansür politikasını genişleterek cevap verdiler. Britanya ada yönetimi anavatandan bir şekilde Kıbrıs Türklerine haber ulaşmasını engellemek niyetindeydiler. Bunun en açık göstergesi dönemin İngiliz valisi Sir Richmond Palmer'ın, Türkiye'den gelen Hamidiye Gemisi'nin Kıbrıs ziyareti sonrası yaşanan heyecan hakkında Londra'ya gönderdiği raporda görülmektedir. Palmer Türk topluluğu içinde yaşanan heyecana değinerek, Söz ve Ses gazetelerinin öncülüğünde adada bir milliyetçi Türk uyanışı gerçekleştirilmek istendiğini belirterek, bu gazetelerin Müslüman ahali içinde etkili olmaya başlamasının tehlikelerine işaret etmiştir. Hamidiye Zırhlısının, Kıbrıslı Türkler arasında heyecana ve coşkuya yol açmasına değinen Palmer, Türk milliyetçi uyanışının çok da hafife alınmaması gerektiğini bu olayla anladığını söyleyerek, derhal önlem alınması lazım geldiğini, gerekirse Türkiye ile irtibat kurularak bu konuda adım atılmasının istenebileceğini önermiştir. Palmer'ın bir diğer dikkat çektiği konu adada ortaya çıkan iki farklı milliyetçilik anlayışının (Enosisçi Rum Milliyetçiliği ve Kemalist Türk Milliyetçiliği), zor da olsa ileride ittifak yaparak İngiliz koloni yönetimine karşı ayaklanmaları ihtimaliydi. Bu konuda rapor hazırladığını da belirten Palmer, ne olursa olsun Hamidiye Savaş Gemisi'ninki gibi sembolik milliyetçiliği arttıracak ziyaretlerin önlenmesi gerektiğinin altını çizmekteydi (Gazioğlu, 2000, s. 296-303; Keser, 2008; Balyemez, 2024, s. 53).

Ada valisine göre, bir Dış Türk kimliği Kıbrıslılarda ortaya çıkmış görünüyordu. Türkiye'nin yıllarca yaptığı çalışmalar sonucunda ada içerisinde, modern Türk devrimlerinin takipçisi kendi milli karakterinin farkında olan bir topluluk ortaya çıkmıştı. İngiliz yönetiminin bu uyanışı engellemek için yaptığı hamleler, milliyetçilerin coşkunluğunu daha da arttırıyordu. Türkiye'deki Ankara'nın kontrolündeki bazı gazeteler de kaybedilmiş bir toprak olarak gördükleri Kıbrıs'ın da bir gün anavatana katılacağının hayal olmadığına dair yazılar yayımlıyorlardı. Bu yazılardan birisi Atatürk'ün Dış Türkler politikası ile Kıbrıs'ın ilişkisi ve Ankara'nın Kıbrıslı Türklere bakışına dair oldukça dikkate değerdir. Bu sıralarda gelişen Hatay sorununda alınan başarılı neticeler de bu algıya katkı sağlıyordu. Dış Türkler politikasının sonucunda adada yeşeren Türk milliyetçiliği ve Kıbrıslı Türklerin Atatürk devrimlerine bağlılığına dair gözlemler, adadaki Türk konsolosluğunun da dikkatinden kaçmamıştı. Türk konsolosluğu Ankara'ya bu konuda 1937 ve 1938 yıllarında olmak kaydıyla iki rapor yollamıştı. Mayıs 1937'de Kıbrıs Türklerinin son durumuna ait Ankara'ya gönderilmek üzere konsolosluk tarafından teferruatlı bir rapor hazırlanmıştır. Kıbrıs konsolosu Türk topluluğunun durumunu şu şekilde ifade etmiştir;

> "365000 kişinin yaşadığı ada ahalisinin 5'te 1'i kadarı Türklerden oluşmaktadır. Bu topluluk milliyetçi uyanışa karşı İngiliz idaresi tarafından "İslam cemaati" olarak adlandırılmaktadır. Aslen Türk olan bu topluluk adada

> dağınık bir şekilde yaşamaktadır. Adadaki Türklerin tamamına yakını Türk devrimlerini içselleştirmişler ve İngiliz idaresinin izin verdiği ölçüde bu reformları hayatlarında uygulama gayreti içerisindedirler. Yeni Türk alfabesi matbuat hayatında kabul edilmiş durumdadır. Yaşlı birkaç aile büyüğü dışında Kıbrıslı Türkler Kemalist devrimlerin sembolü olarak "şapka" giymektedirler. Türkiye'de yaşanan hadiseleri yakından takip eden Kıbrıslı Türkler son zamanlarda meydana gelen Hatay Sorunu konusundaki lehimize gelişmelerden oldukça memnundurlar. İngilizlerin bu konudaki sansürleri ve baskıları bile onları yıldırmamaktadır. Ayrıca İngilizlerin desteklediği Osmanlı bakiyesi Evkaf Vekaleti ve onu savunanların takındıkları müstemlekeci tavır da Türkleri düşüncelerinden alı koyamamaktadır. Adadaki Türk ahali güçlü bir cemaat meydana getirememiş görünmektedir. Bu grubun liderliğini üstlenmeye çalışan Necati Özkan gibi kişiler İngiliz vali tarafından tanınmamaktadır. Onun yerine ada valisi Türk topluluğunun temsilcisi olarak kendilerinin politikasına uygun hareket eden Evkaf Kurumu'nu tanımaktadır. 1931 yılından itibaren ise Yunan ayaklanması sonucunda Türk topluluğuna da baskının artmasıyla, topluluk bir arada kalabilmek adına bazı toplantılara başlamışlardır. Kavanin Meclisi'nin de ortadan kalkmasıyla, Türkler arasında uzun bir süre sonra milli bir kongre toplanmıştır. Bir diğer mesele İngilizlerin uyguladıkları İslamcılık politikası neticesinde şer-i hukuk düzenini devam ettirerek, Türkiye'de de kabul edilen medeni kanunların Türk topluluğuna uygulanmasına izin vermemesidir. Türklerin bu kanunların uygulanması konusunda yaptığı müracaatlar sonuçsuz kalmıştır. Lefkoşa'da Söz ve Ses isminde, Atatürk ilke ve devrimlerini benimsemiş ve bu doğrultuda yayın yapan iki gazete çıkmaktadır. Rumların yayınladığı gazetelerle kıyaslayınca oldukça müşkül durumda oldukları görülmektedir. Sermayeleri pek azdır. Eğitim meselesinde ise, 1931'den sonra alınan kararlar neticesinde, eskiden Türk müdürlerin elinde olan okullar şimdi İngiliz müdürlerin eline geçmiştir. Bu şekilde müfredatlara müdahale edilmiş, Türkiye'den gönderilen kitapların okullarda okutulması engellenmiştir. Adeta kitapsız eğitim modeline geçilmiştir. Son zamanlarda birçok ilkokul kapatılmıştır. Liseler ise, milli simgelerden arındırılmış (Türk Bayrakları ve Atatürk posterleri gibi) ve milli günlerin kutlanması engellenmiştir. Son olarak eski adı Türk Lisesi olan okul, İslam Lisesi olarak değiştirilmiştir. Türk kültürünü simgeleyen alametler ortadan kaldırılmaktadır. Britanya yönetimi Türk halkının milli uyanışından oldukça rahatsız olduğundan eğitim alanında da bu gibi tedbirler almaktadır. Adadaki Türk topluluğunun ekonomik durumları ve yaşadığı siyasi zorluklar nedeniyle, gittikleri yerden geri dönmeme eğilimindedirler. Bu durum da adadaki Kıbrıslı Türklerin eğitimli ve modern dünyaya uyumlu insanlardan mahrum olmalarına neden olmaktadır. Bu şartlar altında adada yaşayan Türklerin şuurlu bir millet olarak varlığını devam ettirebilmesi ve kültürlerini koruyabilmesi için mutlaka yeni tedbirler almak lazımdır (BCA, 30.10.00/124-886-18)."

Bu rapor açıkça Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerin her sorunu ile ilgilendiğini ve problemlere çare aradığını göstermekteydi. Bu raporların yazıldığı konjonktüre uygun olarak dönemin iktidarına en yakın gazetelerden birisi olan Cumhuriyet'te de Kıbrıs Türklerine dair haberlerin ve köşe yazılarının çıkmasında bir artış olması tesadüf değildi. Özellikle Ankara'nın Hatay konusunda önemli hamleler yaptığı dönemde, Kıbrıs ve Kıbrıs Türkünün geleceğine dair de konu-

lar gündeme gelmekteydi. Yıllardır köşesinde hükümetin iç ve dış politikası hakkında etkili yazılar kaleme alan Yunus Nadi, bu kez Kıbrıs Türklerinin durumunu Atatürk'ün dış Türkler politikasındaki yerini anlatan bir yazı kaleme almıştı. Bu yazısında şu noktalara değiniyordu;

"İmparatorluktan dökülüp kalan Türkler…"

> "Cumhuriyet Türkiye'sinde her gün kendi benliğimizi biraz daha fazla anladıkça bin zahmetlerle tasfiye oluna oluna nihayet Türklük Türkiye'sinde karar kılan yeni ve muhakkak surette istikbali halinden daha mesut olmaya namzet hayatımızın bahar gülleri gibi açılan inşirahları içinde imparatorluktan yad ellerde dökülüp kalmış ırk kardeşlerimizi üzülerek düşünüyoruz. Yeni Türkiye Türklüğünün milli zihniyeti behemehal bu kardeşlerimiz arasında dahi inkişaf imkânları bulmalıdır. Uzakta kalsınlar, yakına gelsinler aynı parlak istikbalin feyizleri bu kardeşlerimizi de kucaklamalıdır. O feyizlerin getireceği kucaklamalara intizaren ana vatandan cüda Türkleri biz hür ve müstakil Türkiye Türkleri daima birer ağabey sahabetiyle kucaklamaya mecburuz. Onların hayatlarıyla alakadar olmamaklığımıza imkân yoktur artık. Açık söyleyelim ki, tamamıyla kültürel olan bu düşüncede siyasi hiçbir kasıt ve garazın zerresi mevcut değildir.
>
> Misal olarak Kıbrıs Türklerinden bahsedebiliriz: Gayet iyi insanlar, hür bir idare altında mümkün olduğu kadar iyi bir hayat geçirmek için çalışıp gidiyorlar. Mesela Kıbrıs Türklerine göstereceğimiz alakadan günün birinde bu adayı Türk idaresine geçirmeye istihdaf etmek gibi bir düşünce bulunamayacağını izaha hacet yoktur! Bize, o halde Kıbrıs Türkleriyle neden alakadar oluyorsunuz denilemez. Cevabı çok basittir: Çünkü onlar kanları kanlarımızdan olan Türklerdir, başka ne sebep arıyorsunuz?
>
> Kıbrıs Türkleriyle alakamızın bundan ibaret olan mahiyetinin hangi şekillere taalluk edebileceğine gelince, biz sadece Kıbrıs Türklerinin müterakki dünya hayatına adim uydurmakta ağabeyleri olan Cumhuriyet Türkiye'si Türklerine imtisal etmelerini isteriz. İmparatorluktan ayrılan yerlerdeki bütün Türkler gibi Kıbrıs Türkleri dahi şimdiye kadar mahiyeti daha ziyade dini olan cemaat teşkilatı dairesinde idare olunuyorlar. Bundan dolayı kendilerini asla ayıplamıyoruz. İnkılapçı Cumhuriyet Türkiye'si dahi mukaddes bir keyfiyet olan dini dünya işlerinden ayıralı daha on beş yıl oldu olmadı gibi bireydir. O zamana kadar biz dahi milliyeti biraz, hatta birçok dinle karıktırıyorduk. Şimdi ise vicdan hürriyeti umumi kaidesi içinde dinlere de hürmetkar olmakla beraber milliyetçiliğin müstakil bir gurur olması lazım geldiğine inanıyoruz. Müftü efendi camilerle ve cemaatlerle meşgul oladursun, münevver Türk gençliği her yerde milli varlığın yükselmesini modern ve şuurlu bilgilere istinat ettirecektir. Misal diye aldığımız Kıbrıs Türklerinde ileri anlayış böyle bir kültür hayat ve hareketini görmek ve onların içtimai hayatlarının her safhasında bu yepyeni kültürle yükseldiklerini ögrenerek memnun ve müsterih olmak isteriz.

> Ve bunu yalnız Kıbrıs Türklerinde değil, İmparatorluktan ayrılan yerlerin hangisinde ve nerelerinde Türkler varsa hepsinde aynı yeni hayatın uyanıp yürümeye başladığını bir an önce görmek en samimi emellerimizin ilklerindendir. Ağabey vaziyetinde Cumhuriyet Türkiye'si Türklerinin mesut vaziyetleri kendilerine, İmparatorluktan dökülüp kalan diğer Türk kardeşlerimizin hal ve şanlarıyla, talihleriyle alakadar olmak vazifesini yükselttiğini dahi ilave edelim. Yeni Türk hayatının şiarı şuurlu, müterakki ve mütesanit bir milliyetçilik olacaktır (Nadi, Cumhuriyet, 1938.06.7)."

Yunus Nadi'nin yayımlanan bu yazısı Atatürk'ün dış Türkler politikasının esası olan, Türk kültür dairesi içerisindeki topluluklarla, sosyal ve kültürel iletişimin güçlendirilmesi ve anavatanda gerçekleşen inkılapların dışarıdakilere de ulaştırılmasını göstermesi açısından son derece açık bir şekilde kaleme alınmıştı. Öyle ki Kıbrıs'ta bulunan İngiliz vali daha önce de ifade edildiği gibi bir süredir Ankara'nın Kıbrıslı Türklere yakınlaşmasının sonucunda adada ortaya çıkan milliyetçi söylemlerden rahatsız olmuştu. Üzerine de bu yazının hükümete çok yakın bir gazete de yayımlanması sonrasında gerekli önlemlerin alınması için doğrudan Londra'ya rapor göndermiştir. Vali adada milliyetçi uyanışın önlenmesi için gerekirse Türk makamları ile iletişime geçilerek konunun çözülmesini istemişti. Yunus Nadi'nin yazısından etkilenen bir diğer kesim ise Kıbrıs Türkleriydi. Bu yazı onları oldukça memnun etmişti. Türkiye'de bulunan bir Kıbrıslı Türk gazeteci aracılığıyla görüş ve düşüncelerinin Türk halkına ulaştırılmasını istediler. Bu doğrultuda Kıbrıslı Türklerin anavatanda yaşayan Türklere karşı besledikleri sevgi ve saygı dolu hisleri de ifade eden görüşleri içeren bir yazı kaleme alındı. Bu yazıda şu hususlar dile getirilmişti;

> "Vatandaşlarım bu şükran borcunu yerine getirmemi benden dilediler ve dediler ki:
>
> Yaz, mağdur kardeşlerini Anavatana anlat. Ta ki anlaşılamamanın verdiği büyük ızdıraptan kurtulalım.
>
> Anlaşılamamak. Ne feci bir nasipsizliktir. Fakat zannetmem ki vatandaşlarım, bu kara bahtsızlıktan -dedikleri gibi- nasibedar olmuş bulunsunlar. Onları Türkiye camiası içinde anlamayan, Anavatana bağlılıklarını candan takdir etmeyen acaba kaç kişi vardır?
>
> Kıbrıs hususi muhabirinizin, her vesile ile yazıp gönderdiği ve bu sütunlarda okuduğumuz mektuplar, gafil padişahların idaresizlikleri yüzünden vatandan cüda düşmüş öz kardeşlerimizin Anavatana hayret edilecek derecede kuvvetli ve candan bağlılıklarını anlata anlata bitiremiyor.
>
> Hamidiye mektep gemimizin, Mağusa'yı ziyareti esnasında yapılan tezahürat, her türlü tahminin fevkindedir. Yalnız..
>
> Evet, yalnız, bugün onlar, o yetmiş bin Türk, teşkilatsız ve himayesiz; şefkat ve alâkaya muhtaçtır... Onları anlıyoruz, onları seviyoruz, o kadar...

> Eğer gazetemiz de olmasa, bu bikes kardeşlerimizin Anavatana sevgisiyle bazı ızdırapları, hariçte asla ma'kes bulamayacak... Çünkü ne arayanları var ne soranları...
>
> Büyük dostumuz İngiltere devletinin, Kıbrıs'taki Türk ekalliyetine muamelelerinde gittikçe artan bir hususiyet ve itina aranabilir. Lâkin onlarla daha evvel bizim alâkadar olmamız lazım gelmez mi? Anavatandan kendilerine ne derece sevgi gösterirsek onların Anavatana sevgi ve rabıtaları da o derece canlı ve daima hareketli olacak değil mi (Reşad, Cumhuriyet, 1938.07.10)?"

Dış Türkler politikası bağlamında Türkiye için Hatay ne kadar önemliyse Osmanlı'nın son yıllarında elden çıkmış Kıbrıs'ta o kadar değerli bir yerdi. Fakat bu politikanın uygulanması Atatürk'ün 1938 Kasım'ın da ölümüyle sekteye uğramıştır. Kıbrıslı Türklerde kendilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen Türkiye cumhurbaşkanının ölümüne çok üzülmüşler ve yas ilan etmişlerdir. Fakat bu ayrılık, onları anavatandan uzaklaştırmamış adeta daha da davalarına sahip çıkmalarını sağlamıştır (Gazioğlu, 2000, s. 312). Artık Dış Türkler politikası, Kıbrıslı Türkler için milli dava haline gelmiştir. Şimdi sıradaki mesele, Türkiye tarafından dışarıda geliştirilen bu politikanın ("Kıbrıs Türktür." Politikası) içeriye anlatılması ve Türkiye'deki halkın bu konuda bilinçlendirilmesine çalışılmasıdır. Bu ise II. Dünya Savaşı sonrası adada yaşanan olaylar sonrasında gerçekleşecektir.

Sonuç

Kıbrıs Adası 1878 yılında Rusya'ya karşı İngilizlerin yardımı alınması karşılığı Londra'nın geçici denetimine bırakıldığından itibaren, sorunların ve anlaşmazlıkların bir merkezi olagelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında İtilaf Devletleri çatısı altında karşı ittifakta yer almasıyla birlikte, jeostratejik konumu nedeniyle Britanya'nın ulus aşırı siyasetinde önemli bir mevki işgal eden Kıbrıs, İngilizler tarafından ilhak edilmişti. Savaş esnasında diplomatik protesto dışında, bir hamle yapamayan Osmanlı Devleti bu oldubittiyi kabul etmek durumunda kaldı. Nitekim Birinci Cihan Harbi neticesinde Anadolu topraklarının işgale uğraması ile birlikte, anavatanın kurtuluşu öncelikli başarılması gereken sınavdı. Bu şartlar altında Kıbrıs Türkleri de adadaki varlıklarının sigortası olarak gördükleri, anavatandaki soydaşlarına yardım için kolları sıvamışlardı. Neticede Türk Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandı. Fakat Osmanlı Devleti'nden kalan birçok sorunun çözülmesi istikametinde çalışmalar yapılırken, Kıbrıs Adası'nın geleceği Ankara tarafından ihmal edilebilecek konulardan birisi olarak görünüyordu. Sonunda Lozan Antlaşması'nın 16 ve 20. Maddesi uyarınca Ankara, ada üzerindeki egemenlik dahil olmak üzere tüm haklarından vazgeçti. 1914 yılında yapılan ilhakı resmi olarak tanıdı. Böylece 1923 yılında cumhuriyet kurulduğu esnada, Ankara'nın Kıbrıs adasıyla resmi olarak hiçbir bağı kalmadı. Bu durum en başında anavatan ile ortak gelecek hayalleri kuran ada Türklerini oldukça üzen bir netice olmuştu.

Cumhuriyetin kurulması ile beraber 13 milyon nüfuslu yeni Türkiye öncelikli olarak dışarıda kalan, eski Osmanlı vatandaşı Türk soyluların anavatana gelmelerini teşvik eden içe dönük bir göç politikası uyguladı. Kıbrıs'ta yer alan Türklerde öncelikle bu politika bağlamında ve Lozan Antlaşması'nın da maddelerinden birisi olarak kabul edilen Türklerin Anadolu'ya göç etmesini öngören maddeye binaen anavatana göçe tabi tutuldular. Yeni Türk devleti öncelikle bu

göçü teşvik etti. Daha sonra ise, Atatürk'ün tasarladığı reformların ülke içerisinde kökleşmesiyle birlikte, anavatan dışında kalan Türklerinde aynı şekilde çağdaş uygarlık düzeyini yakalamasına katkı sağlamak adına içe göç politikasından vazgeçildi. Aksine Türklerin kendi bulundukları bölgelerde sosyal ve kültürel anlamda kimliklerini koruyarak varlıklarını idame ettirebilecekleri düşünülmeye başlandı. Bunun için ise, Osmanlı Devleti'nin Balkan, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu topraklarında kalmış olan, "Dış Türkler"'in kimliklerini ve kültürlerini daha sağlam bir biçimde korumalarını sağlamak için Atatürk İnkılaplarının o bölgelerde de uygulanmasının yararlı olabileceği düşünülmeye başlandı. Bu şekilde diasporadaki Türklerle de Ankara'nın yakın ilişki kuracağı öngörüldü. Böylece Ankara tarafından Atatürk'ün sağlığı boyunca uygulanacak, milli sınırlar dışında kalan Türklerinde Ankara'nın reformlarını tatbik edeceği bir "Dış Türkler" Siyaseti şekillendi. İşte Kıbrıs Türkleri ile kurulan anavatan-yavru vatan diyaloğu bu sürecin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. 1878'den itibaren Enosis hareketinin canlanmasına karşı, sayısal olarak azınlıkta kalan Kıbrıslı Türkler hem kendi kimliklerinin sağlamlaşması hem de daha güçlü bir yapı olarak Rumlarla mücadele etmek adına Ankara'nın önerdiği modern ve laik Türk kimliğini büyük bir memnuniyetle benimsemişlerdir.

Atatürk'ün sağlığı boyunca uygulamaya çaba sarf ettiği Dış Türkler politikası, Ankara ile imparatorluktan arta kalan ve coğrafyalarının uzağında yaşayan Türklerin anavatan ile bağ kurmalarını sağlamıştır. Cumhuriyetin kurucusunun ölümünden sonra dahi Ankara'nın çabasıyla Anadolu'daki Türkler gibi inkılapların ulaştığı diasporadaki Türkler çeşitli yollarla bu bağı güçlendirerek devam ettirdiler. Özellikle Kıbrıs'ta Enosis hareketinin canlanması sonrasında Ankara'nın desteğine daha çok ihtiyaç duyulması neticesinde, yavru vatandaki Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye ziyaretleri sıklaştı. Kıbrıslı Türk liderlerin yaptıkları Ankara ziyaretleri neticesinde, Türkiye ile yakın ilişkilerin kurulması sağlandı. Bu şekilde II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan, Atina destekli Enosis hareketinin baskısının en güçlü hissedildiği zaman, artık adadaki Türkler anavatandan beklenen desteği almış durumdaydılar. Atatürk'ün çabaları neticesinde önce kimliklerini benimseyen, daha sonra da teşkilatlanmalarını tamamlayan Kıbrıslı Türkler, 1950 sonrası Enosis'e karşı en güçlü şekilde mücadele etmeyi başarabilmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi Fon(F), Kutu(K), Gömlek(G), Sıra(S):
F: 30.10.00, K: 246, G: 667, S: 7
F: 30.10.00, K: 239 G: 617 S:3
F: 30.10.00, K: 84, G:554, S:2
F: 30.10.00, K:10, G:59, S:6
F: 30.10.00, K:83, G: 548, S:2
F: 30.10.00, K:124, G:886, S:14
F: 30.10.00, K:124, G:886, S:18
F: 30-10-0-0, K: 116, G: 810, S: 8
F: 30-10-0-0, K:247, G: 668, S: 4

Kitap, Makale ve Tezler

AKAR, R. (1981). *Atatürk'çü Kıbrıs Türkleri*. İstanbul: Veb Ofset İleri Matbaacılık A.Ş.
AKGÜN, S. (2006). "Atatürk İlke ve İnkılâplarının Kıbrıs'a ve Kıbrıs Türk Kadınlarına Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXII/64-65-66: 415-436.

ALPARSLAN G. R. (2019). *Atatürk Döneminde Türkiye ve Kıbrıs Türkleri*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üni. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ALTAN, M. H. (1997). *Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması*. Ankara: KKTC Milli Eğitim ve Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

AN A. (1997). *Kıbrıs Türk Liderliğinin Oluşması-Dinsel Toplumdan Ulusal Topluma Geçiş Süreci (1900-1942)*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

ANZERLİOĞLU, Y. (2006). "Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri". *Bilig*. 39: 31–51.

ATEŞİN, H. M. (1996). *Kıbrıs'ta İslami Kimlik Davası.* İstanbul: Marifet Yayınları.

BALABAN, N. (2006). *Millî Mücadelede Türk Basını*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

BALYEMEZ, M. (2024). "Kıbrıs Türk Halkının Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile Milli Gün ve Sembollere Dair Hassasiyetleri (1919'dan Günümüze)". *Atatürk Yolu Dergisi*. 74: 45-70.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938) (2002). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

BERATLI, N. (2020). *Kıbrıslı Türk Siyasi Tarihi 1878-1983 Başlangıcından KKTC'ye*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

BERKES, N. (ed.). (1959). *Turkish nationalism and western civilization: Selected essays of Ziya Gökalp*. Columbia University Press.

BOYAR, E. – FLEET, K. (2005). "Making turkey and the Turkish revolution known to foreign nations without any expense: Propaganda films in the early Turkish Republic". *Oriente moderno*. XXIV/ 1: 117-132.

BRYANT, R. (2004). *Imagining The Modern The Cultures Of Natıonalısm In Cyprus*. Londra: I.B. Tauris.

ÇAĞLAYAN, P. (2013). *Kıbrıs'taki Milliyetçiliklerin Düşünsel Kökenleri ve Tarihsel Gelişimi (1878-2004)*. Ankara: A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ÇAKMAK, Z. (2008). "Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü (1878-1938)". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. XIV/36: 201-223.

DAĞISTAN, A. (2002). "Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagavuz Türkleri". *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*. XVIII/54: 815-828.

DAĞLIOĞLU, B. (2019). *1923-1960 Yılları Arasında Türkiye'nin Kıbrıs Politikası*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DEMİRYÜREK, M. (2006). "Sait Molla'nın Nice'te Yayımladığı Risale ve Tahlili". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXII/64-65-66: 161-208.

DENKTAŞ, R. (1997). *Koloni İdaresinde Kıbrıs Türkleri*. İstanbul: Akdeniz Haber Ajansı Yayınları.

DENKTAŞ, R. (2005). *Korkot Deresi: Anılar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

EMGİLİ, F. (2013). "Kıbrıs'tan Türkiye'ye Yapılan Göçlerin Kıbrıs Türk Basınına Yansımaları (1923-1938)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXXIV/39: 111-36.

GAZİOĞLU, A. C. (2000). *Enosis Çemberinde Türkler*. Lefkoşa: CYREP.

GÖNLÜBOL, M. – SAR, C. (1963). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

HABLEMİTOĞLU, N. (1999). "Kemal'in Öğretmenleri". *Yeni Hayat*. İstanbul: Kurtiş Matbaa.

HALICI, Ş. (1998). *Yüzellilikler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Tarih Bölümü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

HILL, G. F. (1952). *A History of Cyprus: The Ottoman Province the British Colony I57I-I948 The Ottoman Province. The British Colony, 1571-1948*. C. 4. (ed. Sir Harry Luke). Cambridge University Press.

İNAN, A. (1963). "Atatürk ve Dış Türkler". *Türk Kültürü*. II/13: 114-115.

İSMAİL, S. – BİRİNCİ, E. (1989). *Atatürk döneminde Türkiye Kıbrıs ilişkileri: [1919-1938]*. KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

KARAKOÇ, E. (2004). *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

KAYIRAN, K. (2024). "Yurtta Sulh'tan Cihanda Sulh'a: Atatürk Türkiyesi'nin Milletler Cemiyeti Tecrübesi (1932-1938)". *Cumhuriyet'in İnşasi Atatürk Dönemi 1923-1938 Kuruluş İnşa Modernleşme*. (ed. Ahmet Oğuz-Alev Duran). Ankara: Sonçağ Akademi.

KAYMAK, F. (1968). *Kıbrıs Türkleri Bu Duruma Nasıl Düştü?.* (hzl. Müfide Zehra Erkin). İstanbul: Alpay Basımevi.

KESER, U. (2008). "Hamidiye Zırhlısı: 1924 Karadeniz ve 1938 Kıbrıs Gezileri". *Sakarya Üni. Fen Edebiyat Dergisi*. X/1: 301-357.

KIZILYÜREK, N. (2002). *Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KODAZ, Y. (2019). *Hatay Sorunu, Atatürk ve Türk Kamuoyu (1936-1939)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

KÜÇÜK C. (2005). "Mîsâk-ı Millî". *DİA*. C. 30. s. 173-175.

LANDAU, J. M. (1995). *Pan-Turkism: From irredentism to cooperation*. Indiana University Press.

MANİZADE, D. (1975). *Kıbrıs Dün Bugün Yarın*. İstanbul: Kıbrıs Türk Kültür Derneği İstanbul Bölgesi Yayınları.

MERAY, S. L. – OLCAY, O. (2023). *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

NESİM, A. (1989). "Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılapları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. V/ 14: 309-341.

NESİM, A. (1990). *Kıbrıslı Türklerin Kimliği*. Ankara: KKTC Milli Eğitim ve Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

ÖZ, K. (2016) "Kıbrıs Türk Kimliğinin İnşasında Atatürk İlke ve İnkılâplarının Etkisi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. V/5: 1262-1291.

PANTELI, S. (1984) *A New History of Cyprus: From the Earliest Times to the Present Day*. Londra: East-West Publications.

SARAY, M. (1995). *Atatürk ve Türk Dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SAYGILI, R. (2022). "Türk Vatandaşlık Siyasetini Yarım Kalan Bir Göç Hikâyesinden Değerlendirmek: Gagauzlar ve Türk Kimliği". *Akademik Hassasiyetler.* IX/18: 131-54.

SONYEL, S. R. (1995). "İngiliz yönetiminde Kıbrıs Türklerinin varlık savaşımı (1878-1960)". *Belleten*. LIX/224: 133-188.

ŞENER, B. (2014) "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü". *Tarih Okulu Dergisi*. 17: 467-493.

TEKE, C. – AYDOĞAN, E. (2021). "Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)". *Journal of Turkish Research Institute*. 72: 347-370.

TABAK, H. (2017). *The Kosovar Turks And Post-Kemalıst Turkey: Foreign Policy, Socialisation and Resistance*. Londra: I.B. Tauris.

TUKİN, C. (1947). *Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Üniversite Matbaacılık.

UYAR, H. (2012). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

UZER, U. (2010). *Identity and Turkish foreign policy: The Kemalist influence in Cyprus and the Caucasus*. Bloomsbury Publishing.

YAMAÇ, M. (2023). "Atatürk Döneminin Son Kazanımı İskenderun Sancağı-Hatay". *Gazi Akademik Bakış*. XVII/33: 21-44.

YILMAZ, H. (2024). "Napolyon Savaşları ve Osmanlı-Rus Harbi Sırasında Diplomasi: Sir Robert Adair'in İstanbul Büyükelçiliği (1808-1810)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.* VI/12: 565-584.

YUCA, İ. S. (2023). "Erken Cumhuriyet Yıllarında Milli Vatandaşlığın Pekiştirilmesi: Vatandaşlıktan Çıkarılmalar (1923-1938)". *İçtimaiyat*, VII/1: 216-229.

YURDAKUL, E. (2002). *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılaplarının Kıbrıs'ta Uygulanması.* Ankara: Genelkurmay Basımevi.

YÜKSEL, D. Y. (2009). "Kıbrıs Türk Millî Mücadelesi (1914-1958)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. VIII/18: 161-184.

Süreli Yayınlar:

(1934.06.21). *Resmî Gazete*: 2733: 4003-4009.

NADİ, Y. (1938.06.7). "İmparatorluktan dökülüp kalan Türkler". *Cumhuriyet*: 1.

REŞAD, M. (1938.07.10). "Kıbrıslıların Derdi". *Cumhuriyet*: 4.

EXTENDED ABSTRACT

The Cyprus Question is one of the most significant issues that Turkish Foreign Policy has been dealing with in the last one hundred years and has been trying to find a solution through various methods. Cyprus Island has been one of the most critical regions that Ankara should pay attention to due to its geographical proximity to Anatolia and the presence of Turks living in it for centuries. Today, the developments in and around this island remain topical.

After the foundation of the Republic of Turkey, Cyprus came to the agenda of the Turkish government primarily as an island inhabited by 'foreign Turks.' Ankara's policy was primarily to ensure the loyalty of the Turkish Cypriots living in the island to the Motherland within the framework of the policy of foreign Turks. Following the establishment of the embassy in Nicosia in 1925, Cyprus entered Ankara's radar because of the adoption of cultural policies and its inclusion in the Turkish cultural circle. At first, Turkish Cypriots were considered as a group belonging to the Turkish diaspora, which was characterized as foreign Turks, who had stayed away from their homeland after the Ottoman Empire and were struggling for existence in their own territory. In this context, they were included in the social and cultural policies of Ankara for Turks in other peripheral countries.

Since the formation of the Republic, Atatürk's political approach has been to apply similar reforms, which he believed would help the Turkish nation to reach the level of modern civilization, to the Turkic communities within the Turkish cultural circle. In the context of these efforts, contact was also established with the Turkish Cypriots. For the Turkish Cypriot leadership on the island, who intended to maintain their existence by taking a strong position in the face of the Greek Cypriot Enosis struggle, it was a very crucial issue that the motherland tried to establish ties with them. In a sense, Turkish Cypriot leaders began to see the Kemalist reforms that were taking place in the motherland, which were gradually taking root, as one of the ways in which the island Turkishness could resist the Rum pressures. Hence, the motherland and the baby country were united on a mutual ideal. As a result of this common understanding, Turkish

Cypriots living on the island began to voluntarily accept all cultural and political policies inculcated and doctrinized from the motherland. In terms of the survival of Turkishness on the island, special attention was paid to the preservation of ties with the Republic of Turkey. Therefore, a secular Turkish nationalist, Kemalist revolutionary approach, which had already started to take root in Anatolia, began to take root in Cyprus.

With the emergence of the Cyprus Problem from the 1950s onwards, the people who would assume the leadership of the Turkish Cypriots have always arisen as the product of this point of view. In a nutshell, the Turkish Cypriot identity was constructed on the island as a reflection of Atatürk's reforms that emerged in the motherland. As a way, the relations of the Turkish Cypriots with the motherland have progressed by strengthening with strong ties from the very beginning. As a result of the emergence of the Cyprus Question, this situation will play an essential role in the easy adoption of Ankara's instructions and policies by the island Turks.

KUZAKÇI, BAŞAK (2025). "Baktriya'nın Değişen Dengeleri: Sasaniler, Akhunlar ve Ekonomik Dönüşüm (MS. II-VI. Yüzyıllar)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1139-1155.

BAKTRİYA'NIN DEĞİŞEN DENGELERİ: SASANİLER, AKHUNLAR VE EKONOMİK DÖNÜŞÜM (MS. II-VI. Yüzyıllar)

Başak KUZAKÇI*

ÖZ

Modern öncesi ekonomik tarih araştırmaları, genellikle politik merkezilik ve uzun mesafeli ticaret odaklı yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmektedir. Ancak, antik ekonomilerin kapsamlı bir şekilde incelenebilmesi için mikro ekonomik sistemler, üretim süreçleri ve yerel dinamikler göz önünde bulundurulmalıdır. Afganistan'daki arkeolojik çalışmalar, büyük ölçüde anıtsal mimariye odaklanmış olup, günlük ekonomik yaşama dair veriler sınırlıdır. Bu noktada, *Baktriya Ekonomik Belgeleri*, Afganistan'dan gelen evlilik sözleşmeleri, vergi listeleri ve ekonomik işlemler gibi geniş çaplı kayıtlarla, bölgenin ekonomik yapısına dair benzersiz bir perspektif sunmaktadır. Toharistan bölgesi, Sasani, Akhun ve erken İslam dönemlerinde siyasi ve ekonomik bir geçiş noktası olarak önem taşımaktadır. Bölgenin ekonomik yapısı, madeni para basımı ve yerel krallıkların kontrolü altında şekillenmiş, zamanla ticaretin Soğdya'ya kaymasıyla tarımsal üretime yönelmiştir. Baktriya belgelerinin sunduğu veriler, bölgenin geç Sasani ekonomisi içindeki dönüşümünü anlamada kritik bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, *Baktriya Ekonomik Belgeleri* (MS. II-VI. yüzyıllar) üzerinden Toharistan bölgesinin ekonomik dinamiklerini incelemekte, siyasal ve ekonomik özerklik ilişkisini değerlendirmekte ve antik ekonomilere dair yaygın metodolojik yaklaşımlara eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Baktriya, Toharistan, Soğdya, Sasani, Akhun, ticaret.

THE SHIFTING BALANCES OF BACTRIA: THE SASANIANS, THE WHITE HUNS AND ECONOMIC TRANSFORMATION

ABSTRACT

Political centralization and long-distance trade-focused approaches often shape the research on pre-modern economic history. However, for a comprehensive examination of ancient economies, microeconomic systems, production processes, and local dynamics must be taken into account. Archaeological studies in Afghanistan have primarily focused on monumental architecture, resulting in limited data on everyday economic life. At this point, the Bactrian Economic Documents offer a unique perspective on the region's economic structure, providing extensive records from northern Afghanistan, including marriage contracts, tax lists, and economic transactions. Tokharistan held significant political and economic importance during the Sasanian, White Huns, and early Islamic periods as a transitional zone. Its economic structure was shaped by coin minting and the control of local kingdoms, gradually shifting toward agricultural production as trade routes moved toward Sogdiana. The data provided by the Bactrian documents serve as a crucial source for understanding the transformation within the late Sasanian economy. This study examines the economic dynamics of the Tokharistan region through the Bactrian Economic Documents, evaluates the relationship between political and economic autonomy, and offers a critical perspective on the dominant methodological approaches to ancient economies.

Keywords: Bactria, Tokharistan, Sogdiana, Sasanian, White Huns, trade.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 20.06.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL, ORCID ID: 0000-0002-8730-1898, basak.kuzakci@marmara.edu.tr.

GİRİŞ

Tarih yazımı ve tarihsel süreçlerin yorumlanması, büyük ölçüde belirli felsefi ve ideolojik çerçeveler etrafında şekillenmiştir. Özellikle modern tarih anlayışı, Hegelci bir perspektiften beslenen ve zamanın, dolayısıyla tarihin, doğrusal ve kesintisiz bir ilerleme sergilediğini varsayan bir yaklaşım üzerine inşa edilmiştir. (George, 1995, s.3) Bu görüşe göre, tarihsel gelişim, belirli bir yönelime sahip olup sürekli olarak daha ileri, daha gelişmiş ve daha mükemmel bir aşamaya doğru ilerlemektedir. Hegelci tarih anlayışının[1] bu belirleyici çerçevesi, yalnızca genel tarih yazımını değil, aynı zamanda ekonomik tarih çalışmalarını da derinden etkilemiştir. Özellikle Karl Marx'ın siyasal ekonomi üzerine geliştirdiği tarihsel materyalist yaklaşım, ekonomik sistemlerin birbirini takip eden mantıklı aşamalar halinde ilerlediğini ve nihayetinde ortak bir son noktaya ulaştığını öne sürmektedir. Bu düşünce biçimi, ekonomik sistemlerin kölelikten feodalizme, oradan da kapitalizme doğru evrildiğini ve bu süreçlerin tarihsel zorunluluklar çerçevesinde gerçekleştiğini varsaymaktadır. (McNiell, 1963; Jones, 1981). İlginç bir şekilde, bu determinist ilerleme anlatısının dinî bir alt metne sahip olduğu da gözlemlenebilir. Örneğin, Max Weber'in kapitalizmin doğuşunu ve gelişimini Rönesans dönemi Kalvinist etik anlayışıyla ilişkilendirmesi, tarihsel ilerlemenin kaçınılmazlığı fikrine dinî bir temel kazandırmaktadır. (Weber, 1970, s. 289-310)

Bu yaklaşımların izleri, Neo-Marksist teorilerde de açıkça görülmektedir. Neo-Marksist perspektif, bu kez yalnızca kapitalist aşamaya odaklanarak dünya tarihini bir başka Hegelci anlatı doğrultusunda ele almakta ve Batı'nın, özellikle Avrupa'nın, küresel ekonomik sistemdeki hâkimiyetini "Modern Dünya Sistemi" anlatısı içinde yorumlamaktadır. (Brenner, 1977, s. 25-92) Bu çerçevede, "Batı'nın Yükselişi" düşüncesi, Avrupa'nın tarihsel olarak ekonomik ve siyasi üstünlüğe sahip olduğu varsayımıyla birlikte ele alınmakta, buna karşılık diğer bölgelerin durağan kaldığı ya da Batı'nın gelişim sürecinden bağımsız olarak değişkenlik gösterdiği iddia edilmektedir. Söz konusu tarihsel anlatının modern dünya tarihi açısından doğurduğu sonuçlar üzerine çeşitli tartışmalar yapılmış olup, özellikle Batı'nın yükselişi ve diğer coğrafyaların geri kalmışlığına ilişkin değerlendirmeler akademik alanda yoğun bir biçimde ele alınmaktadır. (Jones, 1974, s. 85) Bununla birlikte, bu bakış açısının antik dünya tarihine, özellikle de antik ekonomi tarihine etkileri nispeten daha az çalışılmıştır. Hâlbuki bu anlatının tarihsel süreçleri ele alış biçimi, anakronik bir yansıtma içerir; modern dünyanın güç ve servet dengelerinin, Avrupa'nın XVIII. ve XIX. yüzyıllarda küresel bir güç olarak yükselmesinden çok daha önce de geçerli olduğu varsayılmakta ve bu durum neredeyse değişmez bir yasa olarak kabul edilmektedir. (Wolf, 1982, s. 15; Blaut, 1983, s.78) Nitekim modern dönemin ekonomik üstünlüğüne sahip olan Avrupa'nın, tarih boyunca sürekli ilerleyen ve gelişen bir çizgi izlediği kabul edilmekte; Batı'nın kölelikten feodalizme, oradan da kapitalizme doğru adım adım ilerlediği düşüncesi, Avrupa merkezli tarih yazımının temel varsayımlarından biri haline gelmektedir. Buna karşılık, Avrupa dışındaki toplumlar durağan, değişime kapalı ve Avrupa tarihinin belirlediği "normlara" uymayan istisnai vakalar olarak sunulmaktadır. Bu tür bir anlatı, tarihsel süreçlerin çok yönlü ve farklı dinamikler içeren doğasını göz ardı etmekte, tarih yazımında Avrupa merkezli bir paradigmanın hâkimiyetini pekiştirmektedir.

Modern öncesi dönemin ekonomik tarihine yönelik araştırmalar, genellikle belirli gelenekler çerçevesinde şekillenmekte ve bu da yöntemsel sorgulamalarımızı sınırlandırmaktadır.

[1] Hegel'in kendi eserlerinde, tarih anlayışında dinî unsura, özellikle de "ilahî takdire" verdiği önem oldukça belirgin ve gözlemlenebilir bir şekilde mevcuttur: Hegel, *Tarih Felsefesi*, III. 17.

Bu klişelerden biri, ekonominin işleyişini anakronik bir bakış açısıyla politik merkezilik üzerinden ele almak ve ekonomik faaliyetlerin yalnızca siyasi sınırlar içinde gerçekleştiğini varsaymaktır. Bir diğer yaygın yaklaşım ise, özellikle uzun mesafeli ticareti merkeze alarak antik ve modern öncesi ekonomiyi değerlendirmek, "İpek Yolu" gibi ticaret ağlarına odaklanarak "uluslararası" ticaretin kanıtlarını aramak ve bir antik ekonominin değerini, gerçekleştirdiği veya çektiği düşünülen ticaret hacmine göre ölçmektir. Dolayısıyla, antik ekonomilere dair sağlıklı bir inceleme, bu iki metodolojik sorunun farkında olmalı ve ele aldığı konulara daha geniş bir perspektifle yaklaşmalıdır. Siyasal özerkliğin var olduğu durumlarda, zaman zaman bağımsız bir para basma sistemiyle desteklenen özerk bir ekonomik yapının ortaya çıkması muhtemeldir. Bu bağlamda, siyasal sistem içinde *"Mikro Sistemler"* olarak adlandırılabilecek ve belirli bir ölçüde bağımsız ekonomik dinamiklere sahip bölgelerin oluşabileceği göz ardı edilmemelidir. Geç Antik Çağ Batı ve Orta Asya'sının ekonomik tarihine yönelik çalışmaların temel sorunlarından biri, anlatısal kaynakların yetersizliği ve güvenilir niceliksel verilerin eksikliğidir. Söz konusu boşluk, konunun ele alınışında birtakım sorunlara yol açmakta; özellikle de bu bölgelerin ekonomik tarihiyle ilgilenen araştırmacılar, dönemin sosyo-ekonomik koşullarına dair tutarlı bir çerçeve sunabilmek adına, sınırlı coğrafi veya tematik bağlamlardan hareketle genellemelere başvurmak zorunda kalmaktadır. (Howard-Johnston, 2021, s. l57-226)

Antik tarih araştırmalarında, sıradan insanların günlük yaşamlarına dair doğrudan kaynaklara ulaşmak son derece güçtür. Tarihçilerin temel başvuru kaynakları olan yazılı metinler, genellikle bireylerin gündelik deneyimlerini göz ardı ederek siyaset ve din gibi büyük ölçekli meselelerle ilgilenir. Ekonomik faaliyetler ise çoğunlukla madeni paraların incelenmesi yoluyla ele alınır. Ancak bu yöntem, ticaret ve pazar dinamiklerine dair veriler sunarken, üretim süreçleri ve pazar dışı ekonomik pratikler hakkında sınırlı bilgi sağlar. Buna karşılık, arkeoloji, insanların toprak kullanım biçimlerini, besin üretim süreçlerini ve çevrelerini şekillendirme yöntemlerini anlamada eşsiz bir perspektif sunar. Ne var ki, Afganistan'da arkeolojik çalışmalar büyük ölçüde sanat eserleri ve anıtsal mimari gibi geleneksel buluntulara odaklanmış olup, sıradan insanların yaşamlarına dair bu tür incelemeler yeterince gerçekleştirilmemiştir. (MacDowall ve Taddei, 1978, s. 225)

Bu nedenle, kapsamlı bir ekonomik belge koleksiyonunun gün yüzüne çıkması, özellikle İran Dünyası'nın tarihi açısından olağanüstü bir gelişme olmuştur. *Baktriya Ekonomik Belgeleri* olarak adlandırılan bu arşiv, Kuzey Afganistan'dan gelen ekonomik işlemler, evlilik sözleşmeleri, köle azatları, vergi listeleri ve resmî yazışmalardan oluşan geniş çaplı bir kayıt bütünüdür. (Sims-Williams, 2001, BD1; Sims-Williams, 2007, BD2) Kapsam açısından, daha önce bilinen tüm benzer belgelerden çok daha geniş bir yelpazeye sahiptir ve içerdiği bilgiler, bölge halkının gündelik yaşamına ve ekonomik faaliyetlerine dair eşi benzeri görülmemiş bir bakış açısı sunmaktadır. Bu nedenle, söz konusu çalışma koleksiyon ve sunduğu veriler üzerine inşa edilmiş ve belgelerde yer alan bilgileri, arkeolojik ve tarihsel verilerle karşılaştırarak doğrulanmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmanın yalnızca Baktriya/Belh bölgesi ile sınırlı olmadığı, komşu bölgeleri de kapsadığı vurgulanmalıdır. Zira belgeler belirli bir coğrafyadan gelse de bu çalışma yalnızca onların atıfta bulunduğu yerleşimlere ve ekonomik ilişkiler ağına odaklanacaktır.

I. Baktriya Belge Koleksiyonu Üzerine Bir İnceleme: Belgelerin Niteliği ve Türleri

Baktriya belgeleri, ağırlıklı olarak ticari faaliyetlere ilişkin 150 arazi satış sözleşmesi, hukuki hükümler, azat etme senetleri, satış makbuzları, vergi listeleri ve mektuplardan oluşan bir derlemedir. Bu belgeler, 1990 yılından itibaren Kuzey Pakistan'daki çeşitli pazarlarda ortaya

çıkmış ve zamanla Avrupa'daki antika satıcılarının koleksiyonlarına dahil olmuştur. Günümüzde belgelerin büyük bir kısmı Londra'da D. N. Khalili'nin koleksiyonunda bulunurken, bazı parçalar Avrupa ve Orta Doğu'daki antika koleksiyonlarında yer almaktadır.

Baktriya Dili'nde Grek alfabesinden türetilmiş bir el yazısıyla kaleme alınmıştır. Metinlerde zaman zaman Baktriya kelimelerini ifade etmek için Grek heterogramlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu yazı biçimi, Kuşan krallarının Baktriya yazıtlarında kullanılan (*Surkh Kotal* ve *Rabatak* yazıtları)[2] yazı sisteminden önemli ölçüde daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu durum, Baktriya dilbilgisi hakkındaki sınırlı bilgimizle birleştiğinde, metinlerin deşifre edilmesini son derece zahmetli bir görev hâline getirmiştir. (Sims-Williams, 2007, BD2, s. 38-40)

Koleksiyon üzerinde Nicholas Sims-Williams, yoğun bir surette çeviri çalışmalarını yürütmüştür. Fakat Soğd yahut diğer bölgesel antik metinler üzerindeki çalışmalarda olduğ gibi az sayıda kelime okunamamıştır. Ancak bu tür eksiklikler metinlerin tarihi ve iktisadi değerini azaltacak, metinlerin tarihi bağlamını zayıflatacak derecede değildir. Bununla birlikte, bu belgelerin keşfi Baktriya hakkında sahip olduğumuz bilgiyi önemli ölçüde genişletmiş ve Baktriya'yı, Soğdca'dan sonra en iyi belgelenmiş Doğu İran dili hâline getirmiştir. Bu koleksiyonun sunduğu veriler sayesinde, Baktriya terimlerini Orta Farsça, Toharca, Soğdca, Sanskrit Dili ve bazı Orta Hint dilleriyle karşılaştırma imkânı elde edilmiştir. Özellikle, bu terimlerin çoğunun ticaret ve finans konularıyla ilgili olması, geç antik dönemde Kuzey Afganistan'da yer alan ve özellikle Toharistan bölgesinin bir parçası olan önemli Rob kentinin ekonomik yapısını ve genel olarak Toharistan'ın ekonomik yaşam içindeki konumunu anlamamız açısından büyük bir katkı sağlamaktadır. Bugün, bu şehir daha çok Baktriya bölgesinin bir parçası olarak bilinir ve bölgedeki antik ticaret yolları ile stratejik konumu açısından büyük bir öneme sahiptir. Rob kenti, özellikle İpek Yolu üzerinde yer alan bir kavşak noktasıydı. Bu, şehrin hem ekonomik hem de kültürel açıdan büyük bir rol oynamasına neden oldu. Hem Doğu hem de Batı arasında önemli bir ticaret merkezi olarak işlev gördü ve bölgedeki farklı kültürlerin etkileşim noktasıydı.

Baktriya Belgeleri'nde yer alan bazı belgeler (*Be ve Cn*), tüm koleksiyon için kronolojik bir bağlam sağlayan palimpsestler[3]dir. Yargı kararları veya arazi satış sözleşmeleri gibi yasal belgeler, genellikle aynı sayfada üst ve alt olmak üzere iki kopya halinde yazılır. Üst kopya genellikle katlanır veya yuvarlanır; bazen sayfanın bir kısmı ortasından kesildikten sonra tanıkların mühürleriyle mühürlenir. (Sims-Williams, 2007, BD2, s. 15-24; Sims-Williams, 2001, BD1, s. 13-23) Bu yöntem, alt kopyanın değiştirilmesi talep edildiğinde, orijinal kopyanın bozulmadan kalmasını sağlamaya yöneliktir. Belgelerin çoğu, orijinal mühürlerini korur; bazı belgelerde ise mühürleri takmak için kullanılan kayışlar hala mevcuttur. Belgeler kurtarıldığında, birkaçının üst kopyası hala mühürlüydü ve bu da bize yasal hükümlerin saklanmasında kullanılan yöntemler hakkında değerli bir fikir verir. (Lerner, 2006, s. 371-386) Belgelerde her zaman birkaç tanık yer alır, bu tanıklar genellikle askerî komutanlar, hazinedarlar, pazar gözetmenleri veya muhtemelen mühür basan rahipler gibi bölgenin önemli ve nüfuzlu kişileriydi. Bu kişilerin isim-

[2] Baktriya belgelerinin tercümesinde etkili olan *Rabatak Yazıtı* ve deşifresi için, Nicholas Sims-Williams ve J. Cribb, "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", *Silk Road Art and Archaeology*, 1995-1996, s. 75-142"; Ayrıca, kronoloji açısından oldukça belirsiz olan bu yazıtlar hakkında, Cribb ve Gobi arasındaki tartışmalar için *Coins, Art, and Chronology*, adlı eserlere bakınız.

[3] Palimpsest, bir parşömen ya da el yazması kâğıt üzerine yazılan metnin kazınıp silinerek, aynı yüzeye yeniden yazı yazılması durumudur. Ancak alttaki eski metin izleri tamamen silinemediği için zamanla ortaya çıkmaktadır.

leri ve rütbeleri açıkça belirtilmiştir, örneğin *A Belgesi*'nde, evlilik sözleşmesinin yapıldığı bölgenin efendisi olarak anılan *Wind-Ormuzd Kulagan*'ın adı belgelenmiştir. Ayrıca tüm sözleşmeler ve hükümlerde, satış tutarının ya da yasal anlaşmanın değerinin beş katına kadar çıkabilen ağır para cezaları şeklinde kefalet garantileri taşıdığı görülmektedir.[4] (Williams, BD2, 2007, s. 76-77) Bu koleksiyonun günümüze ulaşması, dönemin arşivleme yöntemlerine dair pek çok bilgi sunmaktadır. Mevcut tüm koleksiyon, ekonomik ve yasal konularla ilgilenen tek bir bireyin veya muhtemelen bir ofisin arşivi gibi görünmektedir. Belgelerde en sık bahsedilen yer olan Rob kentinin "efendisi" (Baktriya dilinde "*kars"*), bu arşivin muhtemel sahiplerinden birisi olabilirdi. Satış ve azat sözleşmelerinin yanı sıra vergi listeleri ve mektupların da bulunduğu belgelerin içeriği, ticari olarak aktif bir toplumda yasal süreçlerin ve sağlam sözleşme prosedürlerinin önemini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu ayrıntılı belgelerle oluşturulan arşiv, Geç Antik Çağ'da Kuzey Afganistan bölgesinin ekonomik ve yasal yaşamının eksiksiz fakat sınırlı bir kaydını sunmakta ve bu dönemdeki insanların yaşamını daha iyi anlamak için eşsiz bir kaynak oluşturmaktadır.

Belgelerin mevcut kataloğunda tarihli ve tarihsiz belgeler ayrı iki cilt halinde düzenlenmiştir. Birinci cilt, vergi listeleri ve her haneden gelen ürünlerin kaydını içeren tarihli tüm yasal ve ekonomik belgeleri barındırırken ikinci cilt tarihsiz belgelerden oluşur; bunlar genellikle mektuplar ve bazı Budist inanç itiraflarıdır. Tarihsiz olmalarına rağmen, mektuplarda sıklıkla tarihli yasal belgelerdeki kişilerin isimlerinin yer alması, bu belgelerin ilk ciltteki belgelerle yakından ilişkilendirilebileceğini gösterir. Yasal belgeler genellikle yasalar gereği tarihlendirilirken, kişisel ve profesyonel yazışmalar tarihsizdir. Bu düzenleme, belgelerin incelenmesi sırasında bazı zorluklar yaratmaktadır. Yasal belgeler, resmî eylemleri anlamada oldukça faydalı olmakla birlikte, genellikle tekrarlayıcı ve formel bir yapıya sahiptir. Ancak, söz konusu belgeler için bir bağlam sağlanabilmesi yalnızca tarihsiz mektupların okunmasıyla mümkün olmaktadır. Yasal belgeler, borç ödeme veya vergi yükümlülüğü gibi resmî yükümlülüklerden bahsederken mektuplar gerçek satışların ve sözleşmelerin arkasındaki motivasyonları ortaya koyar ve insanların günlük yaşamlarına dair daha derin bir içgörü sunar. Baktriya toplumunda yasal bağlayıcılığı olan sözleşmelerin önemini gösteren örnek, bir toprak sahibinin sözlü bir anlaşmaya dayanarak bir mülkü başka birine devretmesiyle ilgili *Belge ci*'dir. Bu belgede, "*Efendinîz, mühürlü bir belge veya toprak parçası getirmeyen (kimseye) efendinîn evinden bir quart tahıl veya bir galon şarap vermediğini bilmeniz gerekir! Ama Nawaz bana efendiden iki mühürlü bir belge getirirse, ona hiçbir zarar vermem ve ona hemen toprağı veririm,*" (Sims-Williams, 2007, BD2, s. 84-85) şeklinde bir açıklama yer almaktadır. Burada, arazi değişiminin gerçekleşebilmesi için en az iki mühürlü yasal belgenin gerekliliği açıkça vurgulanmaktadır.

II. Coğrafi ve Tarihsel Bağlam

Baktriya, Afganistan'ın kuzeyindeki bir bölgenin adının Yunanca biçimidir ve günümüzde Belh, Samangan, Sar-i Pul ve Cüzcan/Cevzcan eyaletlerini içerir. Baktriya ismi Eski Farsça "*Baktris"* kelimesinden gelir ve bölgenin günümüzdeki ismi Bah'a'dır. İlgilendiğimiz dönemde, geç antik çağda ve muhtemelen en azından Kuşan döneminden (MS I. yüzyıl) itibaren, bölge Toharistan olarak biliniyordu ve Ceyhun'un her iki yakasındaki ovayı ve Ceyhun ovasının güneyindeki etek bölgelerini ve Hindu-Kuş'un kuzey yamaçlarını kapsıyordu. (Ibn Havkal, 1966,

[4] En azından bir belgede (*Belge ce*): Tanrı, sözleşmenin taraflarından biridir. Detaylı bilgi için bkz. Nicholas Sims-Williams, (BD2) *Bactrian Documents from Northern Afghanistan II: Letters and Buddhist Text,* Londra, The Khalili Family Trust, 2007, s. 76-77.

s. 181) Tarihsel olarak Belh şehri bölgenin ana şehri olmasına rağmen, Baktriya Ekonomik belgeleri çoğunlukla Rob (Baktiya Dilinde "*ροβο*")[5] adlı bir şehirden bahsetmektedir. (Grenet, 2002, s. 203-224) Bahsi geçen bölge büyük olasılıkla Belh'in güneydoğusunda ve aslında Bamiyan'a daha yakın olan modern Ruy kasabasıdır. Rob kenti ise, modern Samangan şehrini (önceden Haibek kenti)[6] içeren vadide yer alır ve esasen yerel nehir Kamird'in her iki yakasında dar bir ekili araziden oluşmaktadır. (Et-Taberî, C. II, s. 1218-1227)

Rob kenti Bamiyan'a oldukça yakın olmasına rağmen, belgelerde bu büyük şehirden nadiren bahsedilmektedir. Nitekim Rob kentini de içeren Baktriya ovalarından Bamiyan vadisini ayıran büyük dağ sırası vardır. Rob'un dışında, yöneticileri veya temsilcileri zaman zaman Rob kentinin hükümdarına itaat ediyor gibi görünen Kâh[7] veya Lizg gibi diğer büyük merkezlerden de bahsedilmektedir. İslami kaynaklarda Rob kentinden önemle bahsedilmesi, Müslüman komutan Kuteybe b. Müslim tarafından Belh'in fethi olayından kaynaklanmaktadır. Belh hükümdarı Nezak Tarhan'ı, unvanı belirtilmeyen yerel Rob hükümdarının yardımıyla görevden aldığı varsayılmaktadır. (Et-Taberî, C. II, s. 1218-1227) *BD* kodlu belgede Rob hükümdarının unvanının "*Kar"* olduğu açıktır, ancak bu durum, Baktriya ve Bamiyan'daki çeşitli bölgelerin hükümdarları için genellikle "*Ser"* unvanını kullanan İslami kaynaklarda belirtilmemiştir. (Khan, 2007, s. 16)

Baktriya Belgeleri, söz konusu dönemlerinin siyasi durumuna ilişkin doğrudan referanslardan şaşırtıcı derecede yoksundur. Belgelerde belirli tarihi unvanlar görülebilmesine rağmen (Türkçe *yabyu/yabgu* veya *İlitbar/İlteber* gibi) ve *Belge T* gibi bazı durumlarda, Türk hükümdarlar gibi yerli olmayan unsurların varlığı görülmektedir. Yine de bir hükümdara veya daha büyük bir krallığa/devlete (Sasani, Kidarit Hunları veyahut Akhunlar, vb.) hiçbir referans yapılmamıştır. Ancak, değişen siyasi iklime ilişkin bazı unsurlar mevcuttur. Bunların çoğu ise belgelerde "*Akhun Vergisi*", "*Arap Vergisi*" ve "*Kral Kavad dirhemi*" terimleriyle yansıtılmaktadır.

Baktriya üzerindeki doğrudan Sasani egemenliğinin IV. yüzyılın sonlarında sona erdiği bilinmektedir. (Zeimal, 1996, s. 119-133) Bölgenin son Kuşan-Sasani hükümdarı II. Warahram'ın sikkeleri bölgede yaygın olarak bulunmakta olup MS. 375'ten önceye tarihlenmektedir. Bu durum Kuşan-Sasani Baktriyası'nın Kidarit Hunları tarafından ele geçirilmesinin en olası tarihidir. Sasanilerin doğu bölgelerindeki nüfuzu, MS. 380'den bir süre sonra Kapisa'daki (Gandahar) başka bir yenilgiyle azalmıştır. Ancak Baktriya belgelerinin tarihlemesinde görebildiğimiz gibi, Sasani kültürünün (örneğin takvim) etkisi bölgede hala devam etmektedir[8]. (Grenet, 2002, s. 206-207) Kidarit Hunlarının bölgedeki egemenliği V. yüzyılın ilk yarısında devam etti.

[5] Baktriya belgelerinde "hükümdar" anlamına gelen Persçe *şah* unvanına rastlanmaz; bunun yerine Rob kentinin yöneticisine daima *xapayyo* (efendi) şeklinde hitap edilir ve bu bağlamda Rob'un bir krallık olarak tanımlandığı görülür. Bu durum, erken dönem siyasi unvanların yerel terminolojiyle nasıl ifade edildiğine dair önemlidir. Detaylı bilgi için bkz. Grenet, Frantz, "Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Period", *Indo-Iranian Languages and Peoples,* ed. Nicholas Sims-Williams, Oxford, The British Academy, Oxford University Press, 2002, s. 203-224.

[6] İslam coğrafya kaynaklarında Rob (veya Ruy) genellikle Semengan kentiyle birlikte anılmaktadır bkz. İbn Hurdâzbih, 1991, s. 30.

[7] Belge V'de geçen yer adı, coğrafi konumu itibarıyla Rob/Ruy'un hemen güneyinde yer alan modern Kâh kasabası olmalıdır.

[8] Kidarit Krallığı'nın bölgede V. yüzyılın başlarına kadar tam anlamıyla teşekkül etmediğini belirtmek önem taşımaktadır bkz. Grenet, "Regional Interaction", s. 206; Tepe Maranjan'da ele geçen ve geleneksel olarak Kidara'ya atfedilen bazı sikkeler, gerçekte Sasani hükümdarı Kay Wahram'a ait olabilir; bu durum, söz konusu sikkelerin okunuşunu ve tarihlendirmesini yeniden değerlendirmemizi gerektirebilir.

Ancak kısa süre sonra Akhunlar ve Sasanilerin ortak gücü tarafından ortadan kaldırıldı. (Et-Taberi, C.I, s. 872) O tarihten itibaren, Batı Türk Kağanlığının VI. yüzyılın sonlarında bölgeyi ele geçirmesine kadar, Akhunlar ve Baktriya bölgedeki en önemli güçlerdi. Baktriya Belgelerinden *Belge Ii* ve *Belge J*'de Akhunlar iki kez isimleriyle anılır ve burada topraklarını satan kişilere belirli bir vergi (Bakriya Dilinde "*τω(γ)γο*") uygularlardı[9]. Akhunların yönetimi konusu, özellikle mevcut sikkeler ışığında son yıllarda daha fazla araştırmaya değer görülmüştür*. Belge M*, Kavad'ın üç dirheminin ödünç alınmasından bahsetmekte ve Sasani Döneminde MS 611 tarihlenmektedir. Bu durum da I. Kavad'ın ölümünden neredeyse 90 yıl sonradır. Ancak, Akhunların Sasani imparatoru Peroz'u yenmesinden sonra, Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki başlıca prototip haline gelen Hunlara yüklü miktarda gümüş sikke ödendiği kaynaklardan görülmektedir. (Grenet, 2002, s. 218) Peroz'un sikkelerinden ise Baktriya Belgeleri'nde bahsedilmemektedir. Bununla beraber, mektupların birçoğunda, müellif kendisini "Peroz'a Sadık" ya da "Muhteşem Peroz'un Valisi" olarak tanımlamaktadır. Böylece bölgenin doğrudan Sasani kontrolü olduğunu ima edilmektedir.[10]

Belge T döneminde ise Türk unvanları mevcuttur. Ancak bunlar Akhunların düşüşünü ve bölgede Müslüman yönetiminin yükselişini izleyen Batı Türklerinin hakimiyet dönemine dair doğrudan bir kanıt değildir. Nitekim belgelerde belirli bir Türk vergisinden bahsedilmemektedir. Ayrıca Türk unvanlı kişilerin katılımı, sözleşmelere tanıklık etmek veya kendi ayrı bölgelerinin ve boylarının yöneticileri olmakla sınırlı kalmıştır. Başka bir unvan olan Türk unvanı İlteber, bir belgede "Lizg halkının lideri" olarak geçmektedir. Esasen Batı Türk unvanı İlitbar ile aynı olan bu unvanın, İslam kaynaklarından Tarih-i Sistan'da bahsedilen Zavulistan[11] hükümdarı Rutbil'in adı veya unvanı ile aynı olduğu iddiası da dilbilimciler (Sims-Williams, 1997, s. 235) tarafından doğrulanmaktadır. (Tarih-i Sistan, 1976, s. 108) Lizg kenti, Rob kenti ile yakın bir bağlantıda anıldığı ve Rob ile ona bağlı bölgelerde[12] aktif olarak tapılan tanrı Wahş'ın tahtı olduğu içi bu durum Rob kenti ile hemen güneyindeki bölgeler arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Nitekim Rutbil'in kent karakteri, Güney ve Doğu Baktriya'nın daha sonraki Akhunların küçük devletlerine ait bir Akhun özerk bölgesi gibi görünmektedir. Bununla beraber, Zavulistan'ın güneyinde ve batısında bulunan Akhunların, Sistan'ın Müslüman yöneticilerine bir rahatsızlık olarak aniden ortaya çıkması, daha önce Kuteybe'nin fethinde yardım ederek Belh'in iç işlerine karışmış olan Rob bölgesinden ve yöneticisinden kendisine sunulan güvenlik ve desteğe dayanıyor olabilirdi.

---

[9] BD1 sözlüğünde *zco(y)yo* terimi "kamu vergisi" olarak tanımlanırken, Belge J'de geçen *zcoyo* ifadesi özellikle "ev"e atıfla kullanılmıştır; bu durum, söz konusu terimin burada emlak vergisini ifade ettiğini düşündürmektedir.

[10] ea mektubunda adı geçen Vali *Meyam*'dır. Bu isim, 500 ve 507 tarihli *Uu* ve *V* belgelerinde de yer almakta, ancak söz konusu şahsın aynı kişi olma olasılığı oldukça düşük görünmektedir. Buna karşın, mektup ve sözleşmede yer alan diğer kişilerin adları arasında dikkate değer benzerlikler bulunmaktadır.

[11] Söz konusu ad, Hindu Kuş'un güneyinde konumlanan bir coğrafi bölgeye işaret etmekte olup, büyük olasılıkla Gazne ve çevresini içine almaktadır bkz. Khan, 2007, s.17.

[12] BD1 koleksiyonundaki Belge Tt'de yer alan ifadeye göre, Wakhsh adlı yerel bir tanrının Lizg'de ikamet ettiğine inanılmaktaydı. Bu tanrının ibadetine dair izler yalnızca Lizg ile sınırlı kalmayıp, Gandar (Belge U ve W), Warnu (Belge K) ve Kâh (Belge V) gibi farklı yerleşimlerde de doğrulanmaktadır. Bu durum, Wakhsh kültünün bölgesel düzeyde yaygın ve kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Wakhsh'ın gücü, yalnızca çok merkezli tapınım alanıyla değil, aynı zamanda belgelerdeki işlevsel varlığıyla da dikkat çeker. Özellikle mühürler üzerinde yer alması ve bazı belgelerde tanık sıfatıyla bulunması (Belge L, Uu), onun ekonomik ve hukuki işlemlerde ilahi bir otorite olarak kabul edildiğini düşündürmektedir.

Baktriya'nın, Soğdya'nın ve Maveraünnehir'in diğer bölgelerle birleştirilmesi Akhunların yönetimi altındaydı ve bu durum 478 tarihli *Ss* kodlu Baktriya belgesinde açıkça ifade edilmekteydi: "*burada Buhara'dan bir tüccar Amber'in yerel pazar tüccarlarından büyük miktarda*[13] *para istiyordu*". (Sims-Williams, 2007, BD2, s. 35-36) Akhunların yönetimi, Baktriya'dan Soğdya'ya ticaretin kapılarını açmış gibi görünmektedir. Bu durum, Soğdya'nın kırsal bir bölgeden ticari bir imparatorluğun merkezine dönüşümünde önemli bir etkiye sahipti. (Grenet, 2002, s. 212-214; Kuzakçı, 2023, s. 45-46) Muhtemelen, Baktriya üzerinden Kuzey Hindistan ve Orta Asya arasındaki ticaret yollarının aktif rolü etkiliydi. Ayrıca söz konusu gelişme, Baktriya ve Orta Asya'da Hindistan'ın sanatsal ve dinî eğilimlerinin yayılması için bir rota haline geldi. Baktriya ve Bamiyan'daki birçok sanatsal temsilde ve Baktriya koleksiyonundaki *za ve zb Budist Belgeleri'*nde yer aldı. *Ss Belgesi*'nde adı geçen Buhara'dan tüccar olarak gelen Soğdlar, Baktriya tüccarlarının ticari hakimiyetine son verdi. Böylece Soğdların pazardaki ticari yükselişi, bölgenin ekonomik kültüründe olası bir değişimin temsilcisi oldu. (Kuzakçı, 2023, s. 46)

Baktriya Belgeleri bir kişinin veyahut birkaç kişinin -Rob bölgesinin yöneticisi- arşivleri gibi görünmektedir ve dolayısıyla sınırlı bir coğrafi alana sahipti. Ancak, tarihi Baktriya coğrafyası hakkında bildiklerimize göre, belgelerde belirtilen yerler Baktriya/Toharistan bölgesinin tamamını temsil etmekteydi. Belh kenti dışındaki Buhara ve Tirmiz aslında Toharistan'ın bir parçasıydı. (Muqaddasi, 1906, s. 421) Belgeler, o zaman, önemli bir bölgeyi kapsıyordu ve ilgilendikleri dönemde Baktriya'nın tamamındaki durumu yansıtıyordu. İlginçtir ki, ismi sadece bir kez geçen tek yer, *Belge cd*'de tarihsiz bir mektupta ve bazı keten gömleklerin satın alınmasıyla birlikte anılan Belh kentiydi. Xuanzang gibi Çinli seyyahların Belh şehrinin "*iyi güçlendirilmiş olmasına rağmen, seyrek nüfuslu...*" (Xuanzang, 1884, s. 44) söylemi ve Müslümanların gelişinden önce Baktriya ovasında el değmemiş ve ıssız katmanları gösteren az sayıdaki arkeolojik ve yüzey araştırmaları bu durumu kanıtlar niteliktedir. (Gardin ve Pierre, 1997, s. 21)

III.Baktriya Ekonomik Üretimi ve Vergiler

Baktriya belgeleri, esasen ekonomi ve ticaretin farklı yönlerini yansıtan çeşitli biçim ve içeriklere sahiptir. Bu belgelerde toprak mülkiyeti, üretim, mal ve hizmet değişimi ile insan sermayesi gibi temel ekonomik unsurlar ele alınmaktadır. Kölelik olgusu da belgelerde kendine yer bulmakta olup, köle satış sözleşmeleri, bir azat belgesi ve Türklerin bir rahibeye köle bağışında bulunmasına dair kayıtlar mevcuttur. Bu belgelerin dikkat çekici yönlerinden biri, satıcının kölenin üzerindeki tüm haklarından feragat ettiğini ayrıntılı bir şekilde belirtmesidir; bu, kölenin ya serbest bırakıldığını ya da yeni bir efendiye devredildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, belgelerde tarım sektöründe çalışan kölelere dair herhangi bir referans bulunmamakta, aksine kölelerin daha çok ev içi hizmetlerde görev aldığı anlaşılmaktadır. Tarım iş gücüne ilişkin olarak, belgelerde özgür işçilerin varlığına işaret eden önemli bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtta, belirli bir "efendi", başka bir efendiye hitaben yazdığı mektupta, açıkça özgür doğmuş bazı işçilerin, ikinci efendinîn malikanesindeki yükümlülüklerinden serbest bırakılmasını talep etmektedir. Bu işçilerin, ilk efendinîn arazisinde hasada yardımcı olmak üzere gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Dahası, özgür işçilerin bazı satış sözleşmelerinde taraf olarak yer

[13] Belgede, 200 adet basılmış altın sikkeden söz edilmektedir. Ancak Sims-Williams, metinle ilgili giriş notlarında bu ifadeyi "100 altın sikke ödünç" şeklinde aktarmıştır. Oysa metnin açık içeriği, sayının 200 olduğunu göstermekte ve bu nedenle ilgili yorumun düzeltilmesi gerekmektedir. Bu fark, hem belgenin ekonomik bağlamının doğru anlaşılması hem de işlem hacminin değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

alması, bölge ekonomisinin köle emeğine dayalı olmadığını düşündürmektedir. Bu olgu, belgelerin büyük ölçüde tarımsal üretime elverişli toprakların mülkiyet devrine odaklanmasıyla birlikte değerlendirildiğinde, Baktriya ekonomisinin salt ticaret temelli bir yapıdan uzaklaşarak, toplumun özgür bireylerini istihdam eden, üretim odaklı bir ekonomik modele evrildiği söylenebilir mi? Bu sorunun yanıtı, belgelerin sunduğu ekonomik verilerin daha derinlemesine incelenmesini gerektirmektedir.

am3A ve *am5-6A* belgelerinde buğday ve soğan gibi ürünler, öküz ve koyun gibi canlı hayvanlar ve atlar da belirtilmektedir. Ancak araştırma eserlerinde sıklıkla öne çıkan "Baktriya Devesi"[14] belgelerde özel bir yere sahip değildir. Nitekim İstahri, Baktriya'nın çok fazla canlı hayvan ürettiğini ve bunları ihraç edebileceğini belirtmektedir. (İstahri, 1994, s. 289) İslam döneminde Belh kenti "*tüm malların ticaret için bu şehre getirildiği eski bir ticaret merkezi*" olarak kabul edilmekteydi. (İbn Havkal, 1966, s. 182) Görünüşe göre Baktriya bölgesi o zamanlar hayvancılıkla uğraşıyordu[15] ve Rob kentinin krallığı, Hindukuş dağ eteğindeki konumu göz önüne alındığında, bu ekonomik üretim biçimi için elverişli bir coğrafyada yer alıyordu. Ancak birkaç ürün listesi dışında, belgelerde hayvancılıktan bahsedilmemektedir. İslami coğrafya çalışmaları, Baktriya-Bamiyan bölgesinin (Rob kenti dahil) "Sıcak İklim"in bir parçası olduğunu ve şeker kamışı gibi bölge iklimine ait ürünlerine sahip olduğunu ancak hurmaya sahip olmadığını öne sürmektedir. (İbn Havkal, 1966, s. 184) Bunların dışında şarap ve üretim birimi olan üzüm bağı oldukça belirgindir ve arazi satışı veya kiralanmasıyla ilgili hemen hemen her belgede bu hususta bahsedilmektedir. İslam coğrafyacılarının kaynaklarında Baktriya'nın meyve bahçeleriyle iyi bilindiği varsayılır (İbn Havkal, 1966, s. 182), fakat söz konusu ekonomi belgelerinde sadece üzüm bağlarından bahsedilmektedir. Örneğin, *Belge B*, bir tüccarın kendisine kırk ölçek tahıl ve un, 12 küp şarap ve saman, yonca ve hatta tavuk gibi diğer malları getiren kişiye verdiği malların makbuzudur. B*elge Af* den *Belge am38B*'ye kadar olan tüm belgeler, şaraptan hayvanlara kadar çeşitli bölgelerde üretilen ve genellikle üretildikleri mülklere sahip olan ailenin adına göre düzenlenen ürünlerin listelerinden ibarettir. Bunlar arasında dikkat çeken Belge iki bireyin vergi tahsilatı veya birkaç aileden aldıkları tahsilat olan *Belge Aj*'dir. Bu belge her ineğe bir dinar (altın sikke) ve bir ata on altın sikke fiyat vermektedir. Bir sonraki belge olan *Ak*, tahsilatı ayni olarak almış gibi görünmekte ve her aileden alınan koyun sayısını listelemektedir. (Sims-Williams, 2007, BD2, s. 78-96) Ancak bunun bir tahsilat olduğundan da belgede bahsedilmemektedir. Listelerin geri kalanı, görünüşe göre mahkemeye (Rob kentinin Kar'ına mı?) getirilen çiftlik eşyalarıyla ilgilidir ve her ailenin hizmetkarlarına verilen makbuzlar biçimindedir. Buradan anlaşıldığı üzere vergiler ve kiralar bazı durumlarda ayni surette ödenirdi.

Belge koleksiyonunda Akhun idaresinin ve Arap rejiminin getirdiği farklı vergi türlerine de rastlanmaktadır ve bu vergilerin yabancı vergiler olduğu açıkça ortaya konmaktadır. En az iki belge, Akhunların tebaadan talep ettiği bir vergiden bahsetmektedir. Akhunların talep ettiği vergiden bahseden ilk belgeye göre, vergiyi ödeyebilmek için bir satıcı arazisini satmaya mec-

[14] İbn Havkal, Baktriya bölgesinde yetiştirilen develerden övgüyle bahseder; bu develerin soyluluğu ve beslendikleri otlakların verimliliği nedeniyle, diğer bölgelerdeki benzerlerinden üstün sayıldıklarını ifade eder bkz. İbn Havkal, 1966, s. 184.

[15] İbn Havkal, Baktriya bölgesinde at, inek ve deve gibi hayvanların bol miktarda bulunduğunu, bu hayvanların yalnızca yerel tüketimle sınırlı kalmayıp çevre bölgelere de sevk edildiğini belirtir. Buna karşılık, koyunların bölgeye dışarıdan getirildiğini ifade eder; ona göre bu hayvanlar, kuzeydeki göçebe toplulukların, özellikle Guz, Gur ve Halah adlı Türk boylarının topraklarından ithal edilmektedir bkz. İbn Havkal, 1966, s. 185.

bur kalmıştır. (*MS 260 tarihli Ii Belgesi ve MS 295 tarihli J Belgesi*) Akhun vergisine dair elimizdeki en erken ve doğrudan bilgi, bu birincil belgede yer almaktadır. Ancak belgenin dili ve yapısı anlaşılmayı zorlaştırmaktadır. Nitekim bu vergi, uygulanması veya tahsilatı hakkında ayrıntı vermeyen Arap coğrafyacıların kaynaklarından biliniyordu. *MS 525 tarihli W Belgesi* ayrıca bir Arap vergisinde bahsetmektedir. (Belge W) Her iki durumda da arazi, mülkiyet sahibi tarafından vergisinin ödenmesi için nakit sağlamak amacıyla satılmaktadır. Söz konusu durum da bize yerel ekonominin parasallaştırılmasının kapsamı hakkında bir fikir vermektedir.

Belge An, Bagas tarafından verilen ve "Gognig, vatandaşlarla birlikte" 24 dirhem alındığını onaylayan bir makbuz biçiminde göründüğü için bunu açıkça ortaya koymaktadır. Gerçek bir vergi tahsilatı veya kira olsun, bu belge verginin ayni olarak değil nakit olarak ödendiğine dair doğrudan kanıttır. (Belge An) Belgede belirtilen ürün listesi muhtemelen vergi değerlendirmesi amacıyla sağlanmıştır. Ancak bu özel olarak belirtilmemiştir. *Belge Aj*'de sığırlara atanan nakit değer, çıkarılan vergi türleri arasındaki akışkanlığı ima etmektedir. Bunun gerçekten vergi mi yoksa kira mı olduğu ise araştırmacılar tarafından tartışmaya açıktır çünkü ürünleri kimin aldığına dair bir bilgi belgelerde mevcut değildir. (Belge Aj) Tarihsiz bir belge olan *je*, bir birey (belki bir toprak sahibi?) tarafından bir başkasına (vekiline) yazılmış gibi görünmektedir ve vergileri başka türlü değerlendirildiği için aldığı hayvanları geri vermesini emretmektedir. (Belge je) Buradaki verginin gerçekten bir vergi olup olmadığını ve bireylerin hükümet valileri olup olmadığını söylemek zordur çünkü diğer durumlarda vergi değerlendiricileri de dahil olmak üzere resmî pozisyonlar belirtilmektedir. Aslında, birkaç başka belgede nakit ödemelerden bahsedilmektedir. Ancak bunlar daha resmî bir tona sahip gibi içeriklerde hazırlanmış belgelerdir ve genellikle baş yazıcıdan veyahut "Akhunların Yabgu'sundan" diye bir hitapla başlamaktadır.

Mektuplarda, muhatapların bir kısmı "Pers hükümdarı Peroz" veyahut "Akhunların Efendisi"nin vergi temsilcileri olarak tanımlanmaktadır. (Belge J) Bazı durumlarda, yazışmalarda adı geçen kişiler toprak sahiplerinin temsilcileri gibi görünmektedir ve bu da yasal argümanı bir vergi yerine kira meselesi olarak düşünmeyi mümkün kılmaktadır. Baktriya'nın bazen Sasani bazen de Akhun veya Türk toprağı olarak istikrarsız siyasi statüsünü göz önünde bulundurduğumuzda, vergi ya da kira değerlendiricisinin tam yetkisini ve konumunu belirlemek oldukça zordur. Akhun ve Arap vergilerinin yanı sıra, Kar Meyam'ı "en görkemli Kralların Kralı Peroz"un vekili olarak belirten bazı belgeler açıkça yabancı hakimiyetini ima etmektedir. Ancak, diğer belgelerde yabancı güç veya otoritenin açıkça belirtilmemesi, Rob kentinin zaman zaman bağımsızlık kazanmış olabileceğine ve yerel Kar'ın doğrudan vergi koymasına izin vermiş olabileceğine imkân sağlamaktadır.

Yasal belgelerde ve yazışmalarda belirtildiği gibi, Baktriya belgelerinde paranın kullanıldığı görülmektedir. Topraklar altın veya gümüş karşılığında nakit olarak satılmakta ve sözleşmeleri ihlal edenlere yine nakit olarak ağır para cezaları kesilmekteydi. Bu durum, yalnızca yerel olarak geçerli ve "jeton" benzeri bir para gibi görünmektedir. Özellikle belirtilen "basılmış altın" ve "Kral Kavad'ın gümüş dirhemi" veya daha sonra "Arapların gümüş dirhemi" vergi ödemesinde kullanılan bir para birimiydi. Bahsi geçen birim, yalnızca Baktriya pazarlarında dolaşan değil, uzun mesafeler kat eden bir para birimiydi. (Vaissiere, 2005, s. 173) Koleksiyonda yer belgelerde, Kuşanlar zamanından beri bilinen en popüler para birimi olan "altın dinarlar"a sürekli bir atıf vardı. Daha da ileride hem yerel geleneği hem de Şahanşah'ın Sasani kraliyet stilini

yansıtan, Baktriya efsanesiyle yerel tarzda basılmış Sasani kralı Peroz'un (yaklaşık MS 485) altın sikkeleri vardı. (Sims-Williams, 2008, s. 101) Bu noktadan sonra Kavad'ın (488-531) sikkelerinin basıldığı ve altın dinarların yerini gümüş dirhemlerin aldığı açıktır.

Peroz zamanında Baktriya'nın Sasanilerin etkisi dışında olmasına rağmen böyleydi. Nitekim, II. Şapur'un gümüş sikkelerinin yaygın bir şekilde kullandığı bilinmektedir. Ancak bu durum Baktriya belgelerinde yansıtılmamıştır. Pazarlar söz konusu olduğunda, *Ss Belge*'sinde Amber şehrinin pazarından doğrudan bahsedilmiştir. Soğdya'daki Buhara'dan bir pazar tüccarının iki yerel pazar tüccarından biraz nakit ödünç almaya çalıştığı açıkça ifade edilmiştir. Belgeye bir tanrı, Ram-set tanıklık ediyor ve borç alan kişinin ailesi tarafından garanti edilen borcun geri ödenmesi için üç aylık bir süre belirliyordu. İlginçtir ki VII. yüzyılın sonlarında belirli bir "Gorigo Şah" (Guzgan kralı Zhunlad) tarafından basılan sikkelerin çoğu, Amber adına çok yakın olan *ANBYR* darphane işaretini taşımaktadır. Diğer taraftan bazı belgeler (Belge *F, Belge P, Belge Ss)* pazarın "kar" yetkisi altında pazarı düzenleyen bir gözetmeninden ve pazarda özel olarak tapınılan bir tanrıdan (genellikle yukarıda belirtilen Ram-set'ten) bahsetmektedir. Pazar için kraliyet yetkisine ihtiyaç duyuluyor gibi görünmektedir. Nitekim tüm örneklerde pazar "Rob kentinin kar pazarı" veya benzeri görevliler olarak adlandırılmaktadır.

IV. Kamird-Far Ailesinin Baktriya'daki Toprak Yönetimi

Baktriya belgelerinde adı geçen tek bir ailenin durumunu ele almak, dönemin sosyal ve ekonomik yapısını daha iyi anlamak açısından oldukça anlamlıdır. Kamird-Far ailesinin faaliyetleri ve servet birikimi, Rob-Madr bölgesinin siyasi ve dinî yaşamına katılımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, MS IV. yüzyılda Mısır'da etkin olan Apion ailesinin ekonomik ve yönetsel etkileriyle benzerlik göstermektedir.[16] Bu ailenin belgelerdeki ilk kaydı, 478 tarihli *Belge T*'de geçmektedir. (Belge T) Belgede, "Kamird'in Şanı" anlamına gelen Kamird-Far adıyla anılan bir rahipten bahsedilir. Bu rahibe, Kamird tanrısına adanmış bir hediye olarak sulanabilir bir arazi parçası ve bir köle kadın bağışlanmaktadır. Bağışı yapan kişi ise "Büyük Türk Hatunu, Halaç Halkının Kraliçesi" olarak anılan bir hanedandır. Her ne kadar unvanı ve konumu itibariyle yabancı bir figür gibi görünse de yerel bir tanrıya yaptığı adak ve isminin olası bir yorumu olan Bag-aziyas "Tanrı'ya kurban edilmiş" gibi unsurlar, onun yerel bir geçmişe sahip olabileceğine işaret etmektedir. Bu durum, Rob kentinin sosyal ve politik yapısının yerel gelenekler çerçevesinde şekillenmeye devam ettiğini, yabancı yönetimlerin varlığına rağmen dinî ve toplumsal alışkanlıkların büyük ölçüde korunduğunu göstermektedir. Wahş, Kamird ve Ram-set gibi tanrıların anılması ve hatta yabancı yöneticilerin yerel din adamlarına yaptıkları bağışlar, yerel kimliğin sürekliliğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Kamird-Far ailesi, bu tarihten itibaren belgelerde giderek daha sık anılmaya başlanır. Ailenin oğulları, çeşitli arazi alımlarında aktif bir şekilde rol almakta ve zaman zaman mülk sahipliği konusunda kendi aralarında hukuki anlaşmazlıklara düşmektedir. Mülk edinme süreçleri, dönem belgelerinden devam ederek, yerel toprak sahiplerinin ekonomik faaliyetlerine dair dikkat çekici bir perspektif sunmaktadır. Kamird-Far ailesinin sahip olduğu toprakların miktarı ve niteliği, onların ekonomik gücüne ışık tutmaktadır. Ailenin reisi, dinî görevleriyle daha fazla ilgileniyor gibi görünse de başlangıçta oğullarından biriyle birlikte en az bir bağ satın alarak mülk

[16] Her ne kadar Apion arşivleri içerik bakımından çok daha kapsamlı olsa da kuşak sayısı bakımından Kamird-Far belgeleriyle benzer bir zaman dilimine yayılmaktadır. Bu arşivlere ilişkin özlü bir değerlendirme, P. Sarris*, Economy and Society in the Age of Justinian,* Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 81-95 adlı çalışmada ele alınmıştır.

edinme süreçlerine dahil olmuştur. Ancak sonraki nesiller, mülklerini genişletme konusunda oldukça agresif bir strateji izlemiştir. Yapılan satın alımlarda, mülklerin bitişiğinde yer alan arazilerin zaten Kamird-Far ailesine ait olduğu görülmektedir. Bu durum, ailenin stratejik bir şekilde tüm ilçeyi ele geçirmeye çalıştığını ve özellikle sulanabilir arazilerin kontrolünü sağlamaya büyük önem verdiğini düşündürmektedir. Nitekim, belgelerde su ve sulama haklarına ilişkin çeşitli hukuki ihtilaflara rastlanmaktadır. Öte yandan, Kamird-Far ailesinin hiçbir üyesinin kredi sözleşmelerine taraf olmadığı, devlet mülkü alım-satımına karışmadığı ve ticari yazışmalarda isimlerinin geçmediği görülmektedir. Ayrıca, mülkleri için bir yönetici atamış olduklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Akhun vergisinden muaf tutulmaları[17], bölgedeki vergi düzenlemeleri açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını göstermektedir. Dikkat çekici bir başka husus ise, Kamird-Far ailesinin hiçbir zaman kredilerin garantörü veya sözleşmelerin tanığı olarak görünmemesidir. (Khan, 2007, s. 20-58) Aile içi miras düzenlemelerine dair önemli bir kayıt, Kamird-Far'ın torunlarının mülkleri eşit şekilde paylaşma kararıdır. İlginç bir biçimde, bu paylaşımda bir kadın -Zeran isimli bir eş- da hak sahibi olarak geçmektedir. Bu kayıt, Baktriya belgelerinde çok kocalılığa yalnızca ikinci kez yapılan bir atıf olup, Çin kaynaklarında Baktriya toplumuna dair sıkça dile getirilen çok kocalılık iddialarının doğruluğu hakkında tartışmalara yol açabilecek niteliktedir. Bununla birlikte, bu uygulamanın Hindistan kültürü ve mitolojisinde bazı örnekleri bulunmasına rağmen, dönemin Baktriya toplumunda ne ölçüde yaygın olduğu konusu belirsizliğini korumaktadır. (Mahabharata, 1.213)

Kamird-Far ailesinin izlediği ekonomik ve sosyal süreçler, dönemin toprak edinme dinamikleri açısından dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Ailenin geniş tarım arazilerine sahip olma sürecinde olduğu aşikârdır. Bu sürecin temelleri, ailenin patriği olan Rahip Kamird-Far'a dayanmaktadır. Muhtemeldir ki, Kamird-Far, dinî konumunu ve tanrısına yapılan bağışları yönetme yetkisini, toprak mülkiyetinin ilk aşamalarını şekillendirmek için kullanmıştır. Ancak, sonraki kuşaklar, yani oğulları ve torunları, dinî görevleri devralmamış ve bu alanda görünür bir etkinlik göstermemiştir. Bu durum, Kamird-Far ailesinin toplumsal konumuna dair önemli sorular doğurmaktadır. Aile üyeleri, kent yaşamına daha yakın bir profil çizmektedir ve sahip oldukları geniş arazileri bizzat işlettiklerine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Dahası, toprak yönetiminden sorumlu bir vekil ya da denetçiye dair herhangi bir kaydın mevcut olmaması, tüm bu hızlı toprak edinîmine rağmen ailenin hâlâ küçük ölçekli toprak sahipleri olarak değerlendirilebileceğini düşündürmektedir.

Kamird-Far ailesinin faaliyetleri, Baktriya'nın sınırlı bir bölgesinde yoğunlaşmış görünse de belgeler onların farklı şehirlerdeki mülk alım-satım süreçlerine katıldıklarını göstermektedir. Bu durum, ailenin yerel sınırları aşan bir ekonomik hareketlilik sergilediğini ve farklı bölgelerdeki ticari ve hukuki sistemlerle etkileşimde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, ailenin toprak birikim süreci, dönemin daha geniş çaplı sosyo-ekonomik dönüşümlerine ışık tutmaktadır. Toprak sahipliği ile servet ve gücün belirli ailelerin ellerinde yoğunlaşması, o dönemde Baktriya'da şekillenmekte olan bir eğilim olabilir. Kamird-Far ailesinin yükselişi, bu dönüşüm sürecinin yerel bir yansıması olarak değerlendirilebilir ve Geç Antik Çağ'da bölgedeki mülkiyet ilişkilerinin evrimini anlamak için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

[17] Bek oğlu Mir'in vergi ödemelerine ilişkin kayıtlar ile onun soyundan gelen aile bireylerine dair belgeler, erken İslam döneminde Han ailesinin toplumsal ve idari kariyerini konu alan ayrıntılı bir çalışmayla birlikte tercüme edilmiştir bkz. Khan, 2007, s. 20-58.

SONUÇ

Baktriya/Toharistan, Geç Antik Çağ ve Erken İslam dönemlerine ait ekonomik tarih araştırmaları açısından son derece kıymetli bir veri seti sunmaktadır. Coğrafi olarak bu bölge, Sasani ve erken İslam devletlerinin sınır hattında yer almakla kalmayıp, aynı zamanda kuzeydeki bozkır göçebeleri ile güney ve batıdaki yerleşik toplumlar arasında bir "tampon bölge" işlevi görmüştür. Ancak bu coğrafi konum, Baktriya'nın siyasi ve ekonomik özerkliğini tam anlamıyla koruduğu anlamına gelmez. Aksine, bölge, Sasani İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmekteydi ve imparatorluk, burada siyasi nüfuzunu çeşitli yollarla pekiştirmeye çalışmıştır.

Sasani hanedanı, Baktriya üzerindeki hâkimiyetini, Kuşan-Sasani kralları gibi hanedana bağlı alt dallar üzerinden kurumsallaştırmaya çalışmış, ancak bölge zaman zaman Kidaritler ve Akhunlar gibi Hun boylarının bölgeyi ele geçirmesine maruz kalmıştır. Siyasi hâkimiyeti sağlamanın bir diğer yöntemi ise, bölgedeki Sasani etkisini madeni paralar, yazıtlar ve kabartmalar yoluyla görünür kılmaktı. Belh gibi stratejik merkezlerde Sasani darphanelerinin faaliyet göstermesi, imparatorluğun bölgede doğrudan bir idari varlık oluşturmaya çalıştığını göstermektedir. Ancak, mevcut arkeolojik verilerin sınırlılığı, Sasani yönetiminin Toharistan'a yaptığı yatırımların gerçek kapsamını tam olarak anlamamızı zorlaştırmaktadır. Her ne kadar Sasani otoritesi nominal olarak bölgeyi kontrol ediyor gibi görünse de pratikte Baktriya büyük oranda yerel yöneticiler tarafından idare edilmekteydi. Küçük, yarı özerk krallıklar olarak örgütlenen bu siyasi yapılar, özellikle V. yüzyıl sonrası dönemde belirginleşmiş ve hatta Sasani atamaları dahi zamanla yerel yöneticilerle bütünleşmiştir. Örneğin, Sasani valisi olarak atanan Meyam, gerçekte bölgenin hâkim yerel hanedanlarından birinin temsilcisi konumundaydı.

Ekonomik açıdan incelendiğinde, Baktriya belgeleri, bölgedeki ekonomik faaliyetlere dair son derece değerli bir kaynak niteliğindedir. Belgeler, arazi alım satımları, tarımsal faaliyetler, finans ve ticaret alanında bölgesel çabaları ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır. Sasani yönetimi altında bölgenin ekonomik yapısında belirgin bir değişim olduğu gözlemlenmektedir. Geleneksel olarak ticaret yolları ve şehir ekonomisiyle bilinen Baktriya, VI. yüzyılda giderek tarımsal üretime ve mülk edinîmine yönelen bir ekonomi yapısına evrilmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca yerel ekonomik süreçlerin bir sonucu değil, aynı zamanda daha geniş çaplı tarihsel eğilimlerle de ilişkilidir. Nitekim, tarihsel kaynaklar VI. yüzyılın başlarında ticari faaliyetlerin Baktriya'dan Soğdya'ya kaydığına işaret etmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri, Sasani-Soğd ilişkilerinin giderek güçlenmesi ve Soğd tüccarlarının İpek Yolu ticaretinde daha baskın bir rol üstlenmeleridir.

Baktriya ekonomisinin giderek tarıma yönelmesi, bu büyük ölçekli ticari kaymanın bir yansıması olabilir. Dahası, bu değişim, Sasani İmparatorluğu'nun geç dönemde izlediği daha geniş çaplı ekonomik politikalarla da bağlantılı olabilirdi. Özellikle geç Sasani döneminde, kırsal üretim ve yerel mülkiyet yapılarının dönüşümü, imparatorluğun genel ekonomik eğilimleriyle ne derece örtüştüğü bağlamında ayrı bir tartışma konusudur. Dolayısıyla, Baktriya belgeleri yalnızca bölgesel bir ekonomik dönüşümü değil, aynı zamanda Sasani İmparatorluğu'nun genel ekonomik çerçevesi içinde değerlendirildiğinde, daha geniş çaplı bir yapısal değişimin izlerini de taşımaktadır.

KAYNAKÇA

İbn Hurdâzbih. (1991). *Al-Masalik wa al-Mamalik.* Tehran.

BLAUT, J. (1993). *The Colonizer's Model of the World*. New York: Guilford Press.
BRENNER, R. (1977). "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism". *New Left Review* I. ss. 25-92.
de la VAISSIERE, E. (2005). *Sogdian Traders: a History*. Leiden: Brill Academic Pub.
GARDİN, J. C. & GENTELLE, P. (1997), *Prospections archeologiques en Bactriane orientate 1974-1978.* Paris: Diffusion de Boccard.
GRENET, F. (1996). "Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve siecles". *La Persia e l'Asia centrale da Alessandro alXsecolo.* Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
GRENET, F. (2002). "Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Period". *Indo-Iranian Languages and Peoples.* ed. Nicholas Sims- Williams. Oxford: The British Academy/Oxford University Press, ss. 203-224.
GRENET, F. (2007). "The Sasanian Relief at Rag-i Bibi". *After Alexander: Central Asia Before Islam.* ed. J. Cribb and Georgina Hermann. Oxford: Oxford University Press, ss. 243-267.
HEGEL, G. W. F., (1995), *Reason in History, a General Introduction to the Philosophy of History*. New York: Prentice Hall, Bölüm III.
HOWARD-JOHNSTON, J. (2021). "The Two Great Powers in Late Antiquity: a Comparison", *States, Resources and Armies,* edited by Averil Cameron, Princeton: the Darwin Press, ss. l57-226.
İbn Havkal. (1996). *Surat al Ardh,* Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran, 1966.
El-İstahri. (1994). *Mamalek o Masaalek,* ed. Iraj Afshar. Tehran: Mahmoud Afshar Foundation.
JONES, E. (1974). *European Miracle, The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century.* New York: Academic Press.
JONES, E. (1981). *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
KHAN, G. (2007). *Arabic documents from early Islamic Khurasan.* London: Nour foundation.
KUZAKÇI, B. (2023). *Soğdlar ve Türkler, İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri*. Vakıfbank Kültür Yayınları.
LERNER, J. (2006). "An Introduction to the Sealings on the Bactrian Documents in th Khalili Collection". *Eran udAneran, Studies Presented to Boris Il'ic Marshak on the Occasion of His 70th Birthday.* ed. M. Compareti, P. Raffeta, ve G. Scarcia. Venice: Libreria Editrice Cafoscarina, ss. 371-386.
MACDOWALL, D. W. & TADDEI, M. (1978). *The Archaeology of Afghanistan from earliest times to the Timurid period*. London: New York: Academic Press.
Mahabharata, 1.213.
MCNIELL, W. H. (1963). *The Rise of the West: A History of the Human Community,* Chicago: Chicago University Press.
Muhammed bin Cerîr Et-Taberi. (1989). *The History of Al-Tabari: the Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt.* Albany: State University of New York Press.
Muqaddasî. (1994). *Ahsan al-Taqāsīm*. Reading: Garnet Publishing.
SARRIS, P. (2006). *Economy and Society in the Age of Justinian.* Cambridge: Cambridge University Press.
SIMS-WILLIAMS, N. & Cribb, J. (1995-1996). "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great". *Silk Road Art and Archaeology* 4. ss. 75-142.
SIMS-WILLIAMS, N. (1997-1998). "A Bactrian Deed of Manumission". *Silk Road Art and Archaeology 5*. ss. 191-212.

SIMS-WILLIAMS, N. (2001). *BD1 Bactrian Documents from Northern Afghanistan I, Legal and Economic Documents.* Oxford University Press, USA.

SIMS-WILLIAMS, N. (2002). "Ancient Afghanistan and Its Invaders: Linguistic Evidence from the Bactrian Documents and Inscriptions". *Indo-Iranian Languages and Peoples.* ed. Nicholas Sims-Williams. Oxford: The British Academy/Oxford University Press, ss. 225-242.

SIMS-WILLIAMS, N. (2002). "Ancient Afghanistan and Its Invaders". *Indo-Iranian Languages and Peoples.* ed. Nicholas Sims-Williams. Oxford: Oxford University Press.

SIMS-WILLIAMS, N. (2003). *BD2 Bactrian Documents from Northern Afghanistan II: Letters and Buddhist Texts.* London: The Khalili Family Trust.

SIMS-WILLIAMS, N. (2008). "The Sasanians in the East. A Bactrian Archive from Northern Afghanistan". Idea *of Iran: the Sasanian Era.* ed. Vesta Sarkhosh Curtis ve Sarah Stewart, London: I. B. Tauris. ss. 88-102.

SIMS-WILLIAMS, N. (1997). *New Lights on Ancient Afghanistan: the Decipherment of Bactrian.* London: SOAS.

Tarih-i Sistan. (1976). Roma: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

WEBER, M. (1958). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner.

WOLF, E. (1982). *Europe and the People Without History*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Xuanzang. (1884). *Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western World.* çev. Samuel Beal. London: Trubner & Co.

ZEIMAL, E. V. (1996). "The Kidarite Kingdom and Central Asia". *History of Civilisations of Central Asia.* ed. B. A. Litvinsky. Paris: UNESCO, ss. 119-133.

EXTENDED ABSTRACT

This paper investigates the evolving socio-economic and political landscape of Bactria (modern northern Afghanistan) during the Late Antique period, with a particular focus on the transitional dynamics between Sasanian and Hephthalite (White Hun) control. Through a comprehensive analysis of the Bactrian Economic Documents, a corpus of over 150 texts including legal contracts, tax registers, marriage agreements, manumission records, and personal letters, this study reconstructs local patterns of governance, economic activity, and social stratification in the region of Tokharistan. Prevailing approaches in ancient economic history tend to privilege macro-historical narratives grounded in Western philosophical traditions, most notably Hegelian teleology and Marxist historical materialism. These frameworks often assume a linear progression of economic systems and interpret pre-modern economies primarily through the lenses of political centralization and long-distance trade. In contrast, this paper employs a micro-historical methodology that foregrounds regional actors, local institutions, and the material aspects of daily economic life. The Bactrian documents provide a rare glimpse into a localized, semi-autonomous economy that operated within and sometimes beyond the framework of imperial oversight.

Geographically, the region under investigation comprises the historical heartland of Bactria, including the cities of Rob and Belkh, and extends across the plains of Tokharistan. The documents themselves were recovered primarily from the Rob valley area, a fertile and strategically significant corridor situated between the Hindu Kush and the Oxus River. Despite the

modest geographic scope of the archival material, references to broader networks, such as Sogdian merchants from Bukhara and tax obligations to Hephthalite rulers, suggest that Bactria was embedded in transregional systems of trade and administration. One of the central arguments of this paper is that the Bactrian economy underwent a structural transformation in the sixth century CE, shifting from a trade-oriented system to one increasingly centered on agricultural production and landholding. This transformation correlates with the decline of direct Sasanian control, the rise of Hephthalite power, and the redirection of Silk Road commerce northward through Sogdiana. Economic authority became increasingly localized, as evidenced by the appearance of minor kings or *kars* in the documents, who issued contracts, enforced property laws, and collected taxes, often in silver dirhems minted in the name of Sasanian monarchs long after their political demise.

A major contribution of this study is its in-depth examination of the Kamird-Far family, a prominent landowning lineage that has been documented across several decades. Initially linked to religious functions -through a priest who received land as a pious donation -the family gradually accumulated substantial landholdings, often acquiring adjacent plots to consolidate territorial control. Notably, they appear exempt from certain forms of taxation, including the Hephthalite tax, and played no visible role in credit markets or commercial transactions. This suggests that their power derived not from mercantile activity but from agrarian dominance, religious authority, and strategic negotiation with multiple overlords. The paper also explores how taxation functioned as both an economic and political tool. Several documents explicitly refer to "Akhun taxes" and "Arab taxes," which forced landowners to liquidate assets to meet fiscal demands. While these taxes are rarely defined in detail, their appearance reflects the imposition of external authority and the monetization of obligations previously fulfilled in kind. In other documents, taxes are implied through the recording of livestock values or payment receipts in silver and gold currencies, indicating a robust monetary economy supported by cross-border coin circulation. The use of terms such as "King Kavad's dirhem" or "Peroz's coin" decades after their reigns attests to the enduring prestige of Sasanian monetary systems, even under non-Sasanian rule.

The religious and administrative culture of Rob also emerges as a significant feature of the regional economy. Markets were regulated by overseers who often invoked divine authority, particularly that of local deities such as Wahsh and Ram-set, to legitimize economic transactions. The existence of multiple documents referencing temple donations, religious titles, and ritualized contract enforcement suggests a synthesis between civic and spiritual authority in economic life. This fusion complicates modern distinctions between secular and religious spheres, highlighting the persistence of pre-Islamic traditions deep into the early Islamic centuries.

The absence of direct references to centralized imperial control in the Bactrian Economic Documents is another striking feature. While some letters and contracts mention foreign rulers or empires (e.g., Sasanian, Hephthalite, Arab), there is no consistent imperial presence in the archive. Rather, power appears diffuse, situational, and negotiated, delegated to local leaders who mediated between external suzerainties and internal communal needs. The paper argues that this political ambiguity was not a symptom of collapse but a characteristic feature of frontier governance in Late Antiquity. In conclusion, this study repositions Bactria from the periphery of imperial histories to the center of regional agency and adaptive governance. By critically

engaging with the Bactrian Economic Documents, it challenges conventional narratives of economic and political decline in Late Antiquity and highlights the role of local actors in shaping enduring economic institutions. The findings underscore the need for a pluralistic, bottom-up approach to the study of ancient economies, one that values local documents and indigenous epistemologies alongside broader structural analyses.

BERBER BABALIK, BANU (2025). "Demokrat Parti Hükümetleri Salgın Tedbirleri: Veremle Mücadele (1950-1960)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1156-1174.

DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETLERİ SALGIN TEDBİRLERİ: VEREMLE MÜCADELE (1950-1960)

Banu BERBER BABALIK*

ÖZ

Toplumların devamlılığı sağlıklı nesiller ile sağlanmıştır. Sağlık hizmetleri nüfusun tümüne ilgilendiren bir konu olmasından dolayı toplumsal bir mesele olmuştur. Türkiye'de Millî Mücadele döneminde savaş devam ederken en büyük sağlık sorunlarından biri olan bulaşıcı hastalıklar (verem, sıtma, veba, trahom vb.) Cumhuriyet döneminde de görülmüştür. Uygulanan sağlık politikaları ile büyük gelişmeler yaşanmış ancak İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz koşulları nedeniyle salgın hastalıklar tamamıyla önlenememiştir. 1950 yılında yönetime gelen Demokrat Parti (DP) on yıllık iktidarı boyunca uyguladığı sağlık politikaları ile sağlık hizmetlerini iyileştirme çalışmalarına devam etmiştir. Bu dönemin en sık görülen hastalıkları arasında verem (tüberküloz) yer almıştır. Bulaşıcı bir hastalık olan veremle mücadele DP hükümetlerinin gündeminde olmuştur. Bu çalışmanın amacı DP döneminde (1950-1960) uygulanan sağlık politikaları içinde veremi önlemek için yapılan faaliyetleri ortaya koymaktır. Çalışmada DP hükümetlerinin veremi önlemek için uyguladığı sağlık faaliyetleri kanun ve yönetmelikler, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, Resmî Gazete ve arşiv belgeleri, hastalığın gelişimi ve önleme çalışmaları ile ilgili ulusal basın, istatistikler, tetkik eserler ve düzenlenen kongreler içerik analizi kullanılarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Verem (Tüberküloz), Sağlık, Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar.

DEMOCRATIC PARTY GOVERNMENTS EPIDEMIC MEASURES: FIGHT AGAINST TUBERCULOSIS (1950-1960)

ABSTRACT

The continuity of societies is ensured by healthy generations. Health services have become a social issue since it is an issue that concerns the entire population. In the period of the National Struggle in Turkey, infectious diseases (tuberculosis, malaria, plague, trachoma, etc.), which were one of the biggest health problems during the war, were also seen in the Republican period. There were great developments with the health policies implemented, but epidemics could not be completely prevented due to the unfavourable conditions of the Second World War. In 1950, the Democratic Party (DP), who came to power in 1950, continued to improve health services with the health policies implemented during his ten-year rule. Tuberculosis (tuberculosis) was among the most common diseases of this period. The fight against tuberculosis, a contagious disease, was on the agenda of the DP governments. The aim of this study is to reveal the activities carried out to prevent tuberculosis within the health policies implemented during the DP period (1950-1960). In the study, the health activities implemented by the DP governments to prevent tuberculosis will be evaluated by using content analysis of laws and regulations, minutes of the Grand National Assembly of Turkey, Official Gazette and archive documents, national press, statistics, research works and congresses organised on the development of the disease and prevention efforts.

Keywords: Democrat Party, Tuberculosis, Health, Infectious and Epidemic Diseases

---

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 29.04.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, AYDIN, ORCID ID: 0000-0001-9863-7189,
E-posta: banubabalik@adu.edu.tr

Giriş

İnsan, varoluşundan itibaren sağlığını korumuş, hastalandığı zaman kendini tedavi etmiş ya da ettirmiştir. Bu özelliğiyle koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Bir ülkenin en büyük zenginlik kaynakları arasında yer alan halk sağlığı korunamadığında toplumların yok olma sürecine girdiği tarihin her döneminde karşılaşılan bir durum olmuştur. Sağlık hizmetlerindeki devamlılık oluşturulan sağlık politikaları ile hayata geçirilmiştir. Tarihi dönem içinde kurulan Türk devletlerinde sağlık hizmetleri genellikle devletin sosyal sorunları çözme politikası içinde gelişim göstermiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyıl sonrası sağlık çalışmalarında kurumsallaşma çalışmaları görülmüştür. Geleneksel tıp eğitiminin verildiği tıp medreselerinin yerine çağdaş tıp eğimi veren Tıphane 14 Mart 1827'de kurulmuştur. Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde sağlık teşkilat ve örgütlenmelerinde Avrupalı uzmanlardan yararlanma yoluna gidilmiştir (Hot, 2015).

20. yüzyılda uzun süren savaşlarda yaşanan salgın hastalıklar ve kayıplar devletin sağlık meselesini gündeme almasında belirleyici gelişme olmuştur (Aydın, 1997; Yıldırım, 2020, s. 62-66; Yıldırım, 2006, s. 18-27; Yıldırım, 2010; Panzac, 1997; Kılıç, 2004; Kılıç, 2017, s. 1237-1247; Cengiz, 2020, s. 511-529; Hot, 2015, s.125; Özdemir, 2005; Köse, 2020; Ziyanak, 2021). Bulaşıcı ve salgın hastalıklar Millî Mücadele döneminde çok fazla görülmüş; sıtma, veba, verem olumsuz savaş koşullarıyla birlikte hızla yayılma gösteren hastalıklar arasında yer almıştır. Bu amaçla henüz Cumhuriyet ilan edilmeden kurulan ilk milli hükümette çıkarılan 3 No'lu yasa ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti kurulmuştur. Bakanlığın kurulması ile sağlık hizmetleri modern anlamda devlet görevi olarak ele alınmıştır (Gürsel, 1998, s. 27). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte sağlık sorunlarının çözüme kavuşturulması en önemli görevler arasında görülmüştür (Aydın, 1997, s.21-44). Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Cumhuriyetin kurucu kadrosu Millî Mücadele döneminde başlayan sağlık seferberliğini Cumhuriyetin ilânı sonrasında da devam ettirmiştir. Türk toplumunun doğum öncesinden itibaren sağlıklı bir gelişim göstermesi için çalışmalar Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tüm yurtta uygulanmıştır (Temel, 2008, s. 11). Sağlık kurumlarının iyileşme ve çoğalma süreci devam ederken bir taraftan da verem, sıtma, veba, kuduz, kolera gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. Bu dönemde kamu sağlığını korumaya ilişkin yasal düzenlemeler yapılmış, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi yolunda kararlar alınmış, ihtiyaç duyulan alanlarda yabancı uyruklu sağlık hizmetlerinden yararlanılmış, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede halkın bilinçlendirilmesi için eğitici programlar ve afişler hazırlanmış, ücretsiz ilaç, aşı ve tedavi hizmetleri uygulama, sosyal yardım, sağlıklı su ve kanalizasyon çalışmalarına önem verme, sınır kapılarında sağlık istasyonları kurma çalışmaları yapılmıştır (Çakmak, 2023, s.324-353; Temel, 2008, s. 21; Daşpunar, 2020). Cumhuriyet döneminde izlenen başarılı sağlık politikası Atatürk'ün ölümünden sonra da devam ettirilmiş ancak 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz koşulları Türkiye'de de etkili olmuştur. Türkiye savaş dışı kalma politikası izlediği bu dönemde aktif savaşa katılmamıştır. Fakat savaşın ekonomik etkileri alım gücünün azalması, beslenme sorunları, hijyen koşullarındaki bozulmalar, ilaç vb. ürünlerin karaborsaya düşmesi durumları sağlık sorunlarını arttırmıştır (Utkugün, 2016, s. 468; Tuğluoğlu, 2008, s.20-22; Çakırçoban, 2010).

1946 yılında kurulan DP, 1950 seçimlerinde iktidara geldiğinde sağlık sorunlarında bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. 1950-1960 döneminde en fazla mücadele edilen hastalıklardan biri verem olmuştur (Evsile, 2021, s. 415; Aksu, 2005). Verem, bulaşma yolu

özelliğiyle sosyal bir hastalıktır ve insanlar arasında hızla yayılma özelliği gösterir. Halk arasında "ince hastalık" olarak adlandırılmıştır (Tuğluoğlu, 2008, s.2). Sağlık Bakanlığı'nın 1943-1947 yılları arasında Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul ve İzmir'de yapmış olduğu ölüm tespit çalışmalarında verem kaynaklı ölümler ilk üç sırada yer almış ve genel ölümlere oranı %13,5 olmuştur (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 111). Cumhuriyet döneminde başlatılan Milli Tıp Kongreleri'nin sağlık sorunlarının çözüme kavuşturulmasındaki olumlu katkıları dikkate alınarak 1953'te Birinci Türk Tüberküloz Kongresi, 1955'te İkinci Türk Tüberküloz Kongresi, 1957'de Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi ve 1958'de Dördüncü Türk Tüberküloz Kongresi yapılmıştır. Ayrıca birçok il ve ilçede verem savaş derneği kurulmuştur. Sağlık kurumları ve personelinde sayılar attırılarak veremle mücadelede önemli yol kat edilmiştir. *Demokrat Parti Hükümetleri Salgın Tedbirleri: Veremle Mücadele (1950-1960)* başlıklı çalışmada DP Hükümetlerinin sağlık politikaları ve bu politikaların özelinde veremle yapılan mücadele ele alınmıştır. Çalışmada mücadelenin tıbbi koşullarının durumunu ortaya çıkarmak için 1953, 1955, 1957 ve 1958 tarihlerinde düzenlenen tüberküloz kongrelerinde yapılan görüşmelerden, hükümet ve meclis çalışmalarını tespit etmek amacıyla arşivde yer alan veremle mücadele belgelerinden, hükümet politikalarından, meclis görüşmelerinden, yasal düzenlemelerden, yapılan mücadelenin rakamsal verilerini görmek için istatistiklerden ve tetkik eserlerden, kamuoyundaki etkilerini görmek için ulusal basına yansıyan haberlerden yararlanılmıştır. Çalışmanın amacı 1950-1960 yıllarında yapılan verem hastalığı mücadelelerini ortaya çıkarmak ve elde edilen sonuçlarla bugüne ve geleceğe ışık tutmaktır.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Uygulamaları ve Salgın Önlemleri

Bireyin ve toplumun yaşamında sağlık ve sağlık hizmetlerinin yürütülmesi çok önemlidir. Toplumların devamlılığı sağlıklı bireylerle mümkün olmuştur. Bireyin doğuştan kazanılmış bir hakkı olan sağlıklı yaşama hakkının devamlılığının sağlanması sağlık hizmetlerini toplumsal bir görev anlayışı ile yerine getiren uygulamaların bir sonucu olmuştur. Sağlık kavramının beslenme, barınma, hijyen, çalışma koşulları vb. özelliklerle çok yönlü olması sağlık hizmetleri ve politikalarının da çok detaylı ve kapsamlı ele alınmasını ortaya çıkarmıştır (Ağırbaş vd. 2011, s.733-748). Veremle mücadelenin Türkiye'de başlaması 1918'de kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti aracılığıyla olmuştur[1]. Bugün hayatımızda olan sağlık uygulamalarının temelleri Cumhuriyet döneminde çıkarılan kanunlarla atılmıştır. Sağlıkta yeniden yapılanmanın başladığı Cumhuriyet döneminde milli eğitim ve sağlık politikalarının birbirini destekleyen uygulamalarla yürütüldüğü görülmüştür. Halkın sağlık bilincinin gelişiminde eğitimin öneminden yola çıkılarak okuma yazma seferberliği başlatıldığında ilk okuma metinleri arasında içme suyunun temizliği, hastalıklarla mücadele ve aşılamanın önemi konuları sıklıkla yer almıştır (Çağlayan, 2001, s.1197).

Sağlık hizmetlerinin devletin görev ve sorumluluğu ile yürütülmesi anlayışı ilk TBMM Hükümetinde bir Sağlık Bakanlığı'nın kurulması ile kendisini göstermiştir. 2 Mayıs 1920 tarihli 3 No'lu yasa ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) kurulmuştur. Ülkenin işgal altında olduğu bu tarihlerde sağlık alanında atılan adım Millî Mücadelenin ancak sağlıklı bir toplumla kazanılabileceğine duyulan inançtan kaynaklanmıştır. Bu amaçla Atatürk'ün öncülüğündeki Cumhuriyet'in kurucu kadrosu sağlık meselesini bir

[1] Dr. Besim Ömer'in başkanlığındaki cemiyet 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi sonrası çalışmalarını bırakmak zorunda kalmıştır. 18 Şubat 1923'te Dr. Behçet Uz tarafından İzmir'de Veremle Mücadele Derneği kurulmuştur (Tekin, 2018, s.9).

devlet politikası olarak yaşama geçirmeye çalışmıştır (Aydın, 1995, s. 43-54; Kopar, 2021, s.88-89; Aydın, 2025, s.31).

Cumhuriyetin ilk sağlık bakanı olan Dr. Refik Saydam öncülüğünde sağlık hizmetlerinde devletin sağlık teşkilatlanmasını genişletmek; hekim, sağlık memuru ve ebe yetiştirmek; numune hastaneleri, doğum ve çocuk bakımevleri açmak; sıtma, verem, frengi gibi hastalıklarla mücadele etmek; sağlık ile ilgili kanunlar yapmak; sağlık ve sosyal yardım örgütünü köylere kadar genişletmek; Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü ve Hıfzısıhha Okulu kurmak hedefleri yer almıştır (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 38). Cumhuriyet dönemi en kapsamlı sağlık çalışmalarından biri 1930'da yürürlüğe giren ve halen yürürlükte olan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'dur. Buna göre sağlık koşullarını iyileştirmek, ülkede sağlığa zarar veren durumlarla mücadele etmek devletin görev ve sorumluluğunda olmuştur (Karabulut, 2007, s. 151-160). Devletin sağlık sorumluluğunun belirleyiciliğine destek sağlayan önemli bir yasa 1936 tarihli "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu"dur. Bu kanuna göre devlet ülkenin sağlık şartlarını düzenleme, milletin bireysel ve toplu sağlığına zarar veren durumlarla mücadele etmek ve gelecek nesillerin sağlıklı yetişmesini temin edecek her türlü görevi yapmakla sorumludur (Resmi Gazete, 23 Haziran 1936, S.3337; Gürsel, 1998, s.36-37).

Sağlık meselelerinde en çok mücadele edilen alanlardan biri kökleri insanlık tarihi kadar eski olan salgın hastalıklar olmuştur. Tarihin hemen her döneminde toplu ölümlere de sebep olduğu bilinen bu salgın hastalıklarla mücadele etmek için çeşitli tedbirler alınmıştır (Şahin, 2022, s.1921-1949). Cumhuriyetin ilk yıllarında çok yaygın olan sıtma hastalığının önlenmesinde yasal önlem olarak 1926 tarihli Sıtma Mücadele Kanunu kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 29 Mayıs 1926, S. 384). Bu hastalıkla mücadele için koruyucu ilaçlar dağıtılmış, hastalar tedavi edilmiş, bataklıklar kurutulmuştur. Mücadele edilen diğer hastalıklar arasında trahom, frengi, verem, kuduz yer almıştır. Bulaşıcı ve salgın hastalıkların tedavisinde gezici ekiplerin görevlendirilmesiyle ülkenin her yerine sağlık hizmetlerini ulaştırma politikası izlenmiştir. Ayrıca ilaç ve aşılama hizmetleri ücretsiz olarak yapılmış, tedavi merkezlerinin sayısı artırılmıştır (İstatistik Yıllığı 1940-1941, 1941, s. 132). Veremle mücadele için 1924'te Heybelida Verem Sanatoryumu açılmış, 1930 yılında Heybeliada Senatoryumundaki yatak sayısı 35'ten 130'a çıkarılmıştır. Verem savaş dispanserlerinin sayısı ihtiyaç doğrultusunda artırılmıştır (Karabulut, 2007, s.151-160). Vereme karşı koruyucu çalışmalar arasında ilk aşılama 1927'de uygulanmıştır. Bu uygulama yeni doğan çocuklara ağız yoluyla yapılmış ancak ileriki yaşlarda bu yöntem uygulanamadığından aşı çalışmaları yaygınlık gösterememiştir (Tekin, 2018, s.2).

Cumhuriyet döneminden itibaren titizlikle ele alınan ve önem atfedilen sağlık hizmetleri, uygulandıkları dönemde mevcut sorunların çözümüne yönelik önemli katkılar sağlamış; aynı zamanda ilerleyen yıllarda izlenecek sağlık politikaları ve hizmet anlayışı için de sağlam bir temel oluşturmuştur (Çakır, 2021, s.204; Aydın,2006, s.260-264). Kuruluşu 1927 olan İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin çalışmaları tüm ulusa örnek olmuştur. Cemiyet çıkardığı Yaşam Yolu dergisi ile halkın bilinçlenmesine çok önemli destek sağlamıştır. "Verem pulu" olarak hazırlanan yardım pulları ile cemiyete önemli gelir sağlanmıştır. Cemiyet ihtiyaç duyulan eğitimli sağlık personeli yetiştirmek amacıyla 1943'te Verem Savaşı Hemşire Okulu açılmasına öncülük etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1939-1945 dönemi birçok salgın hastalıkta olduğu gibi veremin de artış gösterdiği yıllar olmuştur. Savaş devam ederken vereme karşı yapılan mücadele çalışmaları azalmıştır. Bu dönemde uygulanan ekonomi politikalarının etkisiyle

bulaşıcı hastalıklara karşı planlanan çalışmalar aksamıştır. İstanbul'da Beykoz Verem Dispanseri'nin faaliyete geçmesi veremle mücadele olumlu bir gelişme olmuş ancak artan verem vakalarının önlenmesi konusunda yeterli olamamıştır. Verem savaş dernekleri ile imkanlar ölçüsünde mücadele devam ettirilmiş olmakla birlikte sistemli mücadelenin 1945'te savaş bittikten sonra yapıldığı görülmüştür. Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulan komisyonların çalışmaları sayesinde büyük şehirlerde verem savaş cemiyetleri ve Anadolu'da verem savaş derneklerinin sayıları hızla artmıştır (Özer, 2020, s. 867-883). Denizli, Ankara, Kayseri, Eskişehir, Trabzon, Sivas, Bursa, Hatay, Düzce verem savaş derneği kurulan merkezler arasında yer almıştır. 1949'da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Çapa Kampüsü'nde bağışçı Naile Sağlam'ın ismi verilerek Naile Sağlam Verem Savaş Araştırma Enstitüsü kurulmuştur (Tekin, 2018, s.9-10). 1949 yılında veremle mücadelede yasal bir adım atılmış ve TBMM'de 249 milletvekilinin hepsinin kabul etmesiyle Verem Savaşı Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 15 Nisan 1949, S.7183). Bu kanun ile on yıllık sürede 30 milyon liralık bütçe veremle mücadele için ayrılmış ve buna bağlı olarak aşı ve tedavi hizmetleri iyileşmiştir. Bu dönemde yapılan çalışmalar 1950'lere gelindiğinde daha etkin bir şekilde kendini göstermiştir (Özer, 2020, s.880).

DP Dönemi Sağlık Hizmetleri ve Veremle Mücadele

Toplumların sağlık politikaları sahip oldukları imkânlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bu imkânlar öncelikle ekonomik durum ile ilgili olmakla birlikte sağlık sektöründe yetişmiş insan gücü çok önemli etkiye sahip olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı sonrası yürütülen sağlık politikalarının temelinde 1930 tarihli Hıfzısıhha Kanunu büyük rol oynamıştır. Bu kanun DP Hükümetleri sağlık politikalarında odak noktası olmuştur[2] (Tunçay, 2019, s.6). DP'nin sağlık politikalarına yaklaşımı ise Umumî Sağlık İşleri başlığında şu şekilde izah edilmiştir:

Nüfusumuzun ve istihsal kudretimizin çoğalması davasında büyük bir amil olan umumî sağlık işlerimiz artan bir hızla ve plânla yürütülmek ihtiyacındadır. Bunun için, bütçeden, yeter tahsisat ayrılmasını, sıtma, başta olmak üzere millî bünyeyi kemiren bütün hastalıklarla esaslı surette mücadele imkân ve vasıtalarının sağlanmasını ve bu maksatla ilgili Bakanlıklarla da iş birliği yapılmasını, Partimiz, memleketin en büyük ihtiyaçlarından sayar (Albayrak, 2004, s.610).

Partinin 1949 ve 1951 programlarında sağlık işleri maddesi içerik olarak 1946 programı ile aynıdır. Programlarda sağlık ve sosyal işler ayrı maddeler olarak yer almıştır. Parti tüzük ve programında "*Cemiyetin yardıma muhtaç hale gelmiş vatandaşlara, öksüz ve bakımsız çocuklar hakkında himaye edici tedbirler alması lüzumuna kaniyiz"* ifadesi kullanılmıştır (Demokrat Parti Tüzük ve Programı, 1952, s. 68).

Başbakan Menderes 29 Mayıs 1950'de TBMM'de yaptığı konuşmada sağlık mevzuunda şu sözleri söylemiştir:

...Sıhhat işlerimizin hatta komşu memleketlere nispetle ne derece ihmal olunduğu ve hususiyle köylümüzün sağlık meselesi hakkında hemen hiçbir şey yapılmadığı acı bir hakikattir. Bu vaziyeti göz önüne alan Hükümetimiz, bir taraftan şehirlerimizdeki hastanelerin tanzimine ve çoğaltılmasına çalışırken diğer taraftan da köylümüzün tıbbi ve sıhhi ihtiyaçlarının teminini

[2] DP Hükümetleri Sağlık Bakanları: Prof. Dr. Nihat Reşat Belger (22 Mayıs 1950-19 Eylül 1950). Dr. Ekrem Hayri Üstündağ (1950-1954). Dr. Behçet Uz (1954-1955). Dr. Nafiz Körez (1955-1957). Dr. Lütfi Kırdar (1957-1960).

ehemmiyetle ele almak kararındadır. Yeni portatif hastaneler ve sağlık merkezleri tesisi hususunda şimdiden teşebbüslere geçmiş bulunuyoruz. Verem, sıtma vb, bu gibi içtimai bir müsibet halini alan hastalıklara karşı daha geniş ve ciddi bir mücadele programı hazırlamak ve bu arada koruyucu tababete layık olduğu ehemmiyeti vermek azmindeyiz. Bu tedbirler, memleketin iktisadi kalkınması ile ve halkımızın yaşayış şartlarının yükselmesiyle mütenasip olarak umumi sıhhat durumumuzun daha iyiliğe doğru gitmesini temin edecektir (Resmî Gazete, 3 Haziran 1950, S.7523).

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 1946'da *Birinci On Yıllık Sağlık Planı* adı altında bir milli sağlık planı hazırlamıştır (BCA., 30.10.0.0/14.80.13). Bu programda yer alan yeni devlet hastanelerinin açılması, doktorluk mesleğinin özendirilmesi, sağlık bakanlığının tedavi hizmetlerini üstlenmesi vb. uygulamalar DP dönemi ulusal sağlık programı kapsamında devam ettirilmiştir. Dönemin sağlık politikasında ihtiyaç ölçüsünde gerekli sağlık teşkilatlanmasını sağlamak ve geliştirmek, hekim ve sağlık personeli açığını kapatmak, bulaşıcı hastalıklara karşı koruyucu önlemler almak ve gerekli mücadeleyi yapmak, her türlü sağlık meselesinde gerekli kanun, kararname ve yasal düzenlemeleri yapmak olarak belirlenmiştir (Doğan, 2024, s.313). 1950'de iktidara gelen DP'nin sağlık politika ve uygulamalarında Sağlık Bakanlığı bütün tedavi hizmetlerini üstlenmiş, belediye hastanelerinin büyük bir kısmı Sağlık Bakanlığı bünyesine alınarak kamulaştırılmıştır. Milli Sağlık Planı programına göre yeni devlet hastanelerinin açılması ve yeni ücret uygulamaları ile hekimlik mesleğine özendirme, büyük şehirlerde yığılan hekim potansiyelini şehir hastanelerine dağıtmak üzere yapılan düzenlemeler, DP'nin ulusal sağlık politikalarına yaklaşımını göstermektedir. Sağlık hizmetlerinde, özellikle kırsal bölgelerde, hekim eksikliğinin giderilmesi ve sağlık personel açığının çözümü, hedef politika olmuştur. Sağlık personeli sağlık teşkilatlanmasındaki önemi konusu DP döneminde göz ardı edilmemiştir. Bu dönemde İstanbul ve Ankara Üniversitelerindeki tıp fakültelerine ek olarak İzmir'de Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi açılmıştır. Tıp fakültesi sayısının artmasıyla hekim sayısının artırılması amaçlanmıştır. Benzer şekilde diğer sağlık personeli sayısını artırmak için Hemşirelik ve Ebelik okulları açılmıştır (Tunçay, 2019, s.14-15). Personel sayılarının artışı, sağlık personel yasalarında düzenlemelerin, yeni kanunların yapılması ihtiyacını doğurmuştur. 23 Ocak 1953'te kabul edilen Türk Tabipleri Birliği Kanunu (Resmî Gazete, 31 Ocak 1953, S.8323) ile 25 Şubat 1954'te kabul edilen Hemşirelik Kanunu (Resmî Gazete, 2 Mart 1954, S.8647) bu ihtiyaçlar doğrultusunda düzenlenmiştir. Sağlık merkezlerinin yasal düzenlemelerinde 1949'da yürürlüğe giren 3395 sayılı genelge uygulanmıştır. Genelge, özellikle bakanlığın Anadolu yapılanmasında bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli çalışmalara imza atmıştır. Aynı bölgede biribirinden bağımsız faaliyet gösteren dispanser, sağlık merkezi vb. kurumlar arası iş birliğinin genişletilmesi amaçlanmıştır.

14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde İstanbul milletvekili seçilen Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, DP hükümetinde Sağlık Bakanı olarak görev almıştır. DP, daha önce uygulanan sağlık politikalarının bazılarında devamlılığı sürdürmüştür. Bunlardan biri Milli Türk Tıp Kongreleri'dir. Bu kongreler, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin tek tıbbi cemiyeti olan Türkiye Tıp Encümeni

girişimleriyle ülkedeki sağlık sorunlarını tartışmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklara çözüm bulmak, diğer ülkelerdeki tıbbi gelişmeleri takip etmek amaçlarıyla düzenlenmiştir. 1925 yılından itibaren genellikle iki yılda bir olacak şekilde yapılmıştır (Arıkan, 2024, s.88-104). Bu kongreler tıpta yeni gelişmelerin takip edilmesi ve sorunların çözümü amaçlanmıştır.

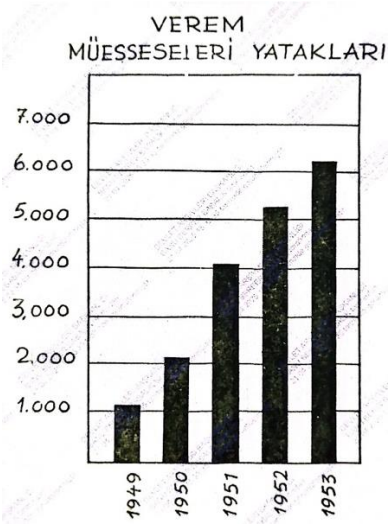
16-19 Ekim 1950'de Ankara'da gerçekleştirilen Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi, DP döneminin ilk Milli Türk Tıp Kongresi olup Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in katılımıyla gerçekleşmiştir. Açılış konuşmasını Sağlık Bakanı Ekrem Hayri Üstündağ'ın yaptığı kongrenin çalışma konusu tüberküloz olarak belirlenmiştir (Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi, 1951). 19 Ekim 1950'de Ekrem Hayri Üstündağ'ın katılımı ile Ankara Verem Hastanesi'nin açılışı yapılmıştır. Açılış konuşmasında Üstündağ, verem hastalığı ile mücadelede topyekûn savaşmanın önemini vurgulamıştır (Zafer 20 Ekim 1950, s.1). Kongrede verem hakkında raporlar sunulmuştur. Bu raporlarda verem hastalığının gelişim evreleri, BCG aşısı, aşıdan alınan sonuçların değerlendirilmesi yapılmıştır. Ancak genel değerlendirme kısmında veremle mücadelenin çok da istenilen seviyede olmadığına vurgu yapılmıştır. Veremle mücadelede başarıya ulaşmak için Dünya Sağlık Örgütü (WHO) gibi uluslararası yardım kuruluşları ile iş birliği yapmanın önemi üzerinde durulmuştur (Arıkan, 2005, s. 91).

Ekrem Hayri Üstündağ, 27 Kasım 1950'de toplanan Verem İstişare Kongresi'nde Sağlık Bakanlığı'nın verem hastalığı ile ilgili çalışmalarının artarak devam ettiği bilgisini vermiştir. Demokrat Parti Hükümetlerinde Sağlık Bakanlığı, kongrelerin düzenlenme amacına uygun olarak kongre raporları doğrultusunda program yapmıştır. DP döneminde sağlık politikaları daha önceki dönemlerde olduğu gibi hükümetin bulaşıcı hastalıklarla mücadelesi DP hükümetlerinin gündeminde olmuş ve 1951 yılı bütçesinde 2000 verem yatağı için beş aylık ödenek ayrılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 11 Temmuz 1951, Dönem 9, Birleşim 98, C: 9, s.119) Arşiv belgelerinde müesseselere ayrılan bütçeden oluşturulmuş tablo, veremle mücadelede de 1951'den itibaren kurumsal anlamda ciddi bir gelişme kaydedildiğini göstermektedir (Kuloğlu, Ayaz, 2022, s.484).

Tablo 1: Veremle Mücadele Eden Kurumların (Hastane, Pavyon ve Servisleri) Sayısı (BCA. 030.1.0.0/29.170.12).

YIL	SAYI
1950	18
1951	42
1952	53
1953	63
1954	64
1955	66

Tablo 2: Veremle Mücadele Eden Kurumların Yatak Sayısı (BCA.30.1.0.0/77.483.6/8).

Veremle mücadelede yatarak tedavi önemli olduğu için öncelik hastaların yataklı tedavi imkanına ulaşması olarak belirlenmiştir. Hastane ve yatak ihtiyacına çözüm olarak askeriyeye ait kullanılmayan durumdaki kışlaların bakım ve onarımlarının yapılarak Sağlık Bakanlığı hizmetine kazandırılması girişimi başlatılmıştır. Açılması planlanan hastanelerin yedi ayrı bölgede 1000-1500 yataklı olarak faaliyete geçirilmesi planlanmıştır. Personel istihdamı konusunda yaşanılan sıkıntıların henüz çözülemediği fakat imkanlar ölçüsünde tam kadro hizmet verileceği belirtilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 11 Temmuz 1951, Dönem 9, Birleşim 98, C: 9, s.118).

18 Mayıs 1954'te DP Hükümeti Sağlık Bakanı Dr. Behçet Uz olmuştur. Bu dönem sağlıkta yeni bir gelişme dönemi olmuştur. Milli Sağlık Programı çerçevesinde koruyucu sağlık hizmetlerinin temeli atılmıştır. Koruyucu sağlık hizmetlerinde önemli bir çalışma olarak karşımıza çıkan sağlık merkezlerinin sayısı artırılmıştır. Ayrıca bu hizmetin ülkenin her yerine getirilmesi yönünde çaba gösterilmiştir. 1950-1955 yılları içinde açıklanan hükümet programı doğrultusunda genel olarak hastane sayılarında artış ile hastane sayısına bağlı yatak sayısında artış birlikte verilmiştir. (BCA, 030.1.0.0./29.170.12).

Hastalığa yakalanmadan alınan önlemler arasında aşılama büyük önem taşımıştır. DP iktidar olduğu ilk günden beri bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelenin önemini vurgulayan bir politika izlemiştir. Bu amaçla hastalıkların yayılmadan söndürülmesi çalışmaları desteklenmiştir. Veremle mücadelede BCG aşının önemlidir. Bu amaçla Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha BCG Aşısı Pavyonu inşa ettirilmiştir. 29 Kasım 1950'deki açılışa Başbakan Adnan Menderes'te davet edilmiştir (BCA. 30.1.0.0/17.99.34). Uluslararası yardım kuruluşu UNICEF'in de desteklediği aşı pavyonu 1950 sonlarında faaliyete geçmiştir. Aşı uygulaması yapılan Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Kayseri illerine, 1951'den itibaren Çorum, Tokat, Yozgat, Sivas, Kırşehir, Konya, Niğde, İçel, Bolu, Zonguldak katılmış, bu illerde de aşı uygulamasına başlanmıştır. Hastalıkların yayılmasında yurt dışından gelen nüfusun büyük etkisi olduğu bilindiğinden aşılama göçmenler üzerinde yapılmış ayrıca göçmenlere verem taraması ödeneği de ayrılmıştır (BCA, 030.1.0.0.77.483.3/3-7). Bulgaristan'dan gelen göçmenlere yardım eden

Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği, Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü tarafından bağış yoluyla gönderilen 55.000 liralık ilaç ve malzemeden olan penisilin ve emsali antibiyotikler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur (BCA, 030.18.01.02.0.0.126.59.1).

Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede eğitimli sağlık personeli büyük önem taşımıştır. Veremle mücadele için Heybeliada Sanatoryumunda hemşire yetiştirmeye yönelik kurs açılmıştır. İstanbul'da Verem Savaş Merkezi içinde Verem Savaşı Olgunlaşma Kursu açılmıştır. DP dönemi sağlık bütçesinde Dünya Sağlık Örgütünden gelen maddi kaynakların büyük desteği olmuştur (Unat, s.17-20). 1952'de Dünya Sağlık Örgütü'nden gelen ödenekle bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve hemşirelik okullarının gelişimine destek sağlanmıştır (BCA, 030.1.0.0/77.483.3).

Veremle mücadele DP hükümeti öncesinde kurulan hükümetlerin desteğini almıştır. 1949 tarihli 5368 sayılı Verem Savaşı Hakkında Kanun'da bakanlığın gönüllük çalışmaları ile faaliyet gösteren derneklere para, malzeme ve personel yardımı yapılması öngörülmüştür (Resmî Gazete, 15 Nisan 1949, S.7183). 15 Şubat 1950'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzasıyla Türkiye ulusal Verem Savaş derneği kamuya yararlı derneklerden sayılmıştır (BCA. 30.18.1.2/121.107.2). 16 Şubat 1950'de Dünya Sağlık Teşkilatının İstanbul'da bir verem mücadele personeli yetiştirme ve demonstrasyon merkezi kurması için O.M.S. Teşkilatı ile hükümet adına bir antlaşma yapması için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına yetki verilmiştir (BCA. 30.18.1.2/121.107.3). 1950 yılı Şubat-Mayıs dönemi Burdur, Milas, İçel, Edremit, Kırşehir Verem Savaş Dernekleri genel menfaatlere yararlı dernekler arasında sayılmıştır (BCA. 30.18.1.2/122.19.14; BCA. 30.18.1.2/122.19.15; BCA. 30.18.1.2/122.22.19; BCA. 30.18.1.2/122.31.19). Verem savaş derneklerinin yararlı dernekler arasında sayılması uygulaması DP döneminde de devam ettirilmiştir. Kırşehir, Gelibolu, Antalya, Kırklareli, Tarsus, Düzce, Ödemiş, Aydın, Buldan, Çorum, Burhaniye, Elazığ, Uşak, Denizli, Bandırma, Demirci, Erzurum Verem Savaş Dernekleri bunlar arasında yer almıştır (BCA. 30.18.1.2/129.59.7; BCA. 30.18.1.2/130.88.18; BCA. 30.18.1.2/131.15.8; BCA. 30.18.1.2/132.42.4; BCA. 30.18.1.2/133.63.11; BCA.30.18.1.2/134.96.7; BCA. 30.18.1.2/135.40.6; BCA. 30.18.1.2/152.17.3). Eskişehir, Kırklareli ve Muğla'da da verem hastane ve pavyonlarının yapımı kararlaştırılmıştır (BCA, 030.1.0.0/77.483.3). İstanbul'da 30 yataklı verem hastanesinin faaliyete geçeceği duyurusu yapılmıştır (Son Posta,11 Nisan 1950, s.2). Adana'da verem dispanserinin temeli atıldığı kamuoyuna duyurulmuştur (Akşam, 7 Nisan 1955, s.3).1952 yılında Anadolu'daki verem hastanelerini iyileştirme ve yatak sayısını arttırma çalışmaları devam etmiştir (Akşam 14 Temmuz 1952, s.4; Vatan 22 Nisan 1954, s.1; Kuzuca vd, 2019, s.343-345).19 Mayıs 1953'te veremli hastaların teşhis bakım ve tedavi için Atatürk Sanatoryumu hizmete açılmıştır (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.115).

Veremle mücadelede dönemin gelişmelerini takip etmek amacıyla alanında uzman kişilerin katılımlarıyla bilimsel çalışmalar yapılmış ve kongreler düzenlenmiştir. Bu amaçla 25-27 Şubat 1953'te İstanbul'da Birinci Türk Tüberküloz Kongresi yapılmıştır. Dr. Tevfik İsmail Gökçe, verem savaşında verem savaş derneklerinin rolü konuşmasını yapmıştır. Gökçe, son yıllarda ülkede kurulan verem savaş derneği sayısının 92 olduğuna vurgu yapmıştır. Kurulan bu derneklere hükümet tarafından maddi destekler sağlanması olumlu çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Dernekler broşür ve el ilanları ile halkı bilinçlendirmiştir. Tekirdağ Verem Savaş Derneği örnek gösterilerek dernek yöneticilerinin ideal çalışmaları sayesinde kurulan dispanserle

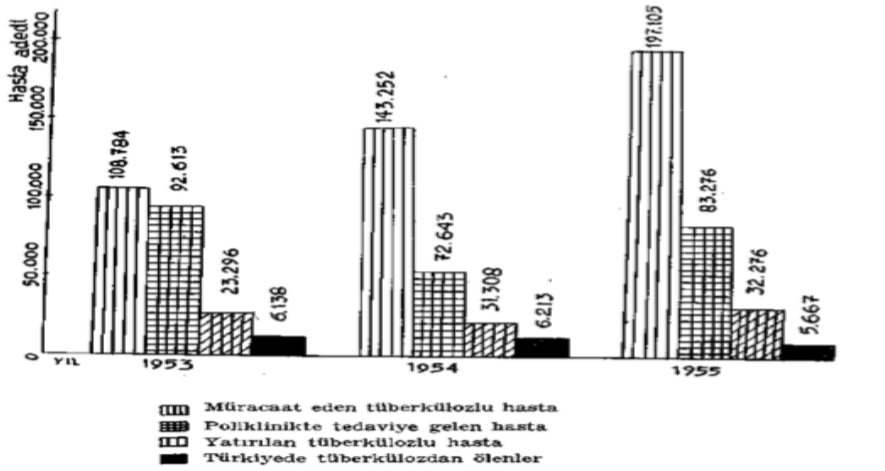
yapılan iş birliğinin olumlu sonuçları aktarılmıştır (Birinci Türk Tüberküloz Kongresi, s.19-31). Bu kongrede Prof. Dr. Nusret Karasu, Ankara Verem savaş derneğinin çalışmaları hakkında bilgi veren Prof. Dr. Nusret Karasu veremin özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası hayat şartlarındaki zorlukların etkisiyle arttığını söylemiştir. Bu artışta gecekondu tipi kötü yerleşim alanları ve beslenme yetersizlikleri belirleyici olmuştur. Artan verem vakaları ile mücadele için dispanserlerin çalışmaları çoğaltılmış ve tarama, aşı ve muayenelere yoğunlaşılmıştır (Karasu, 1953, s.32-42).

Veremin yayılmasını önleyici çalışmalar arasında prevantoryumların faaliyetleri önemli olmuştur. Prevantoryumlar, verem mikrobunu kapmış ama henüz hastalığa yakalanmamış kişilerin vereme yakalanmasını önlemek için bakıldığı sağlık kurumlarıdır. Dr. M. Dilemre ve A.H.Kuzucu "Prevantoryumların Tüberküloz Mücadelesindeki Yerleri" başlıklı çalışmasında ülkemizde bu kurumların yeterince önemsenmediğinin vurgusunu yapmıştır. Oysa veremle mücadelede özellikle prevantoryuma uygun olan hastaların kum havuzları, güneş banyosu ve iyi beslenme ile sağlıklarına kavuşabildiklerinin Avrupa'da çok örneği olduğunu aktarmıştır. İstanbul'da Validebağ Preventoriumu bu amaçla hazırlanmıştır. Bu kuruma daha çok önem verilerek veremli hasta sayısının azaltılacağını açıklamıştır (Dilemre, Kuzucu, 1953, s.51-56). Veremle mücadelede aşılamanın önemini vurgulayan Dr. Niyazi Erzin, ülkemizde veremle mücadelede BCG aşısı uygulamasının birçok ülkeden daha önce başladığını ve bu aşının koruyuculuğunun önemini vurgulamıştır. 1948-1952 arası BCG aşısı toplam 1.193.647 adet yapılmıştır (Erzin, 1953, s.97-105). 14-16 Şubat 1955 tarihleri arasında İkinci Türk Tüberkükoz Kongresi yapılmıştır (BCA.30.1.0.0/19.107.9). Kongrede veremle mücadelede sayıları her geçen gün artan verem savaş derneklerinin ve dispanserlerin mücadeleki önemi ve hükümetin bu konudaki çalışmaları aktarılmıştır (Akşam 16 Şubat 1953, s.3).

Tablo 3: 1953-1955 Yılları Verem Hastalarının Durumu (Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi 17-20 Şubat 1957, s.94**.**

Türkiye'de 1953'ten 1955 yılına kadar

	1953	1954	1955
Müracaat eden tüberkülozlu hastalar	108,784	143,252	197,105
Poliklinikte tedaviye gelen hastalar	92,613	72,643	83,276
Yatırılan tüberkülozlu hastalar	23,296	31,308	32,325
Türkiye'de tüberkülozdan ölenler	6,138	6,213	5,667

1953'ten 1955'e kadar veremli hasta sayısı 90.000 artmıştır. Tüberküloz mücadelesi artarak devam etmekle birlikte 1955'te yeterli seviye sağlanamamıştır. Burada yatak sayısının azlığı büyük önem taşımıştır. Toplam hasta sayısının ancak 1/6'sı yatak hizmeti alabilmiştir. Hastanın 3 aylık hastane tedavisi sonrası taburcu edildiğinde evdeki bakımı hastalığının tekrarlama durumu çok sık yaşanmıştır. Hastaların evdeki fiziki koşulları hastalığın ailenin diğer üyelerine taşınmasında etkili olmuştur. 1955'te taburcu edilen hastaların evdeki koşulları şöyledir: %34,6'sı tek odalı, %41,1'i 2 odalı evlerde yaşamıştır. Ayrıca 247 evli hastanın 155'inde evlenmeden önce hastalığa yakalanmış. Benzer şekilde askerlik sırasında da durumun bu şekilde olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden evlilik ve askerlik öncesi muayenelerinde mikrofilmlerin kullanılması çağrısı yapılmıştır (Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi 17-20 Şubat 1957**,** s.95-96).

17-20 Şubat 1957'de Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi düzenlenmiştir. Kongrenin gündemi Türkiye'de verem mücadelesinin durumunun nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği üzerinden şekillenmiştir. Buna göre Türkiye'de verem mücadelesi 53 vilayette 53 dispanser, 1 prevantoryum, 2 sanatoryum, 3 kemik veremi hastanesi, 20 göğüs hastalıkları pavyon ve servisleri, 7 sağlık merkezinde 7140 yatak teşkilatlanması ile devam etmiştir. Verem mücadele derneklerinin 17 vilayette 43 dispanseri ve 3 hastanesi mevcuttur. Belediye, özel idare, üniversite ve şahıs hastaneleri toplam 7777 tüberküloz yatağı mevcuttur. Bu rakam 1950'de 3456 idi. Sağlık Vekaletinin 1950 de verem yatağı sayısı 1891 iken 1957 de 7140 olmuştur (Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi 17-20 Şubat 1957**,** s.90-98). Vereme karşı halkın bilinçlendirilmesi çalışmalarına önem verilmiş ve bu amaçla kurulan sinema ekipleri kurulmuştur (Kuloğlu, Ayaz, s. 485).

15-18 Şubat 1959'da düzenlenen Dördüncü Tüberküloz Kongresi açılış konuşmasını yapan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Lütfi Kırdar veremle mücadelede tüm güçle çalışıldığını ifade etmiştir. Verem yatağı sayısı 11.000'e ulaştığı ve Sıhhat Vekaleti bünyesinde Verem Savaşı umum Müdürlüğü açılması için girişimlerin başlatıldığını duyurmuştur. Veremle mücadelede bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarı kanunlaşınca mücadelenin daha esaslı olacağı duyurulmuştur (https://toraks.org.tr/site/sf/books/pre_migration/223971936fb33ee6c04123483daa98698cf49763dab9a529069111440318ee42.pdf s.1-3). Kongrede "Türkiye'de verem mücadelesinin halihazır durumu nasıldır? Nasıl olmalıdır?" Başlıklı konuşmasında Dr. Nemika Kileci Mürseloğlu ve Dr. Ali Mustafa Akdemir 1958 yılı itibariyle Türkiye'de verem mücadelesinin esaslarının kurulduğu belirtilmiştir. 1958 yılına gelindiğinde veremden vefat eden sayısı azalmakla birlikte hastalığın bulaştığı kişi sayısı artmıştır https://toraks.org.tr/site/sf/books/pre_migration/223971936fb33ee6c04123483daa98698cf49763dab9a529069111440318ee42.pdf s.43-44).

Tablo 4: Türkiye'de Veremden Ölenlerin Sayıları ve Oranları (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.127).

Yıl	Yıl Ortası Nüfusu	Veremden Ölenlerin Sayısı	Ölenlerin 100.000 Nüfusa Oranı
1945 (25 il merkezi)	2.084.000	5.462	262.0
1950 (tüm il merkezleri)	3.105.500	6.338	204.0
1955 (tüm il merkezleri)	4.177.000	4.465	106.8
1960 (tüm il ve ilçe merkezleri)	8.772.000	4.855	55.2

Yukarıdaki tabloda 1945-1960 yılları arasında verem kaynaklı ölümlerin toplam nüfus içindeki oranında büyük azalma olduğu görülmüştür. DP dönemi verem mücadelesine toplu bakıldığında verem hastane ve pavyonları 1958'de 93 olmuştur. Yatak sayısı 1958'de 9.000'e ulaşmıştır. Ayakta tedavi görenler 256.233'e ulaşmıştır. Veremle mücadelede yapılan röntgen muayene sayısı 1958'de 259.852'dir. Laboratuvar muayenesi 1958'de 146.871'dir (Topsakaloğlu, Tanyeli, 1959). Bu sonuçlar izlenen sağlık politikalarının ve veremle mücadelede takip edilen sistemli çalışmanın bir sonucu olmuş; 1960 yılında veremle mücadele çalışmalarında merkezi devamlılık ve takip sağlanabilmesi için Verem Savaşı Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.116).

Sonuç

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele önemli bir toplum sağlığı sorunu olmuştur. Savaş gibi olağanüstü koşullar toplumlarda salgın hastalıkların en fazla görüldüğü dönemler olmuştur. Verem, Millî Mücadele döneminde halk sağlığını tehdit eden ve genellikle ölümle sonuçlanan hastalıklar arasında yer almıştır. Gerek Millî Mücadele'nin aktif olduğu yıllarda gerekse savaş bittikten sonra sağlıklı bir toplum inşası için yoğun faaliyetlerde bulunulmuştur. Özellikle

1930'lu yıllarda veremle mücadelede önemli kazanımlar elde edilmiştir. Ancak 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz sosyo-ekonomik koşullar Türkiye'de de etkisini göstermiştir. Beslenme, barınma ve hijyen koşullarında yaşanan sorunlar savaşın devam ettiği 1945'e kadar halk arasında veremin yeniden artış göstermesini hızlandırmıştır. Veremle mücadele eden devlet sağlık kuruluşlarında ve sağlık personeli sayılarında artış başta olmak üzere çeşitli önlemler almıştır. Sivil toplum örgütlerinin de desteğiyle önemli başarılar elde edilmiş ancak hastalık tam olarak önlenememiştir. 1950'li yıllara gelindiğinde Türkiye'de hem çok yaygın hem de ölüme sebep olan bulaşıcı hastalıklar arasında (sıtma, trahom, verem vb.) verem ilk sıralarda yer almıştır. Verem olumsuz beslenme ve barınma koşullarının olduğu durumlarda daha fazla yayılma riski taşımıştır. Demokrat Parti hükümetleri döneminde verem ile mücadelede uygulanan politikaların ve alınan tedbirlerin toplum üzerindeki etkileri dikkate alındığında bu süreç sosyal ve sağlık politikaları alanında önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1950-1960 yılları arasında tıbbi gelişmeler ve tedavi yöntemlerinin takip edilmiş ve kamuoyunun bilinçlendirilmesi çalışmaları yapılmıştır.

Düzenli olarak yapılan Tüberküloz Kongreleri ulusal ve uluslararası uzmanların bir araya gelerek bilgi ve deneyim paylaşımında bulunmalarına imkân sağlamış ve bu sayede tedavi yöntemleri daha etkin hale getirilmiştir. Hükümet tarafından oluşturulan yasal düzenlemeler verem hastalığının tedavisi için ihtiyaç duyulan alt yapı eksikliklerinin giderilmiş ve mücadele süreci desteklenmiştir. Toplumda sağlık bilincinin oluşturulması ve toplumsal farkındalık yaratma çabaları bu dönem veremle mücadele, ulusal düzeyde bir öncelik haline getirilmiştir. Halkı bilinçlendirme çalışmaları gezici ekipler, sinema gösterimleri, çeşitli afiş ve görsellerle desteklenmiştir. DP'nin sadece sağlık politikaları ile değil sosyal ve ekonomik politikalarla da önemli değişimlere zemin hazırladığı bu dönem Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında oluşturulmaya başlanan sağlık politikalarının gelişimini desteklemiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

BCA. 30.18.1.2/121.107.2.

BCA. 30.1.0.0/17.99.34

BCA. 30.18.1.2/121.107.3.

BCA. 30.18.1.2/122.19.14.

BCA. 30.18.1.2/122.19.15.

BCA. 30.18.1.2/122.22.19.

BCA. 30.18.1.2/122.31.19.

BCA.30.18.01/126.59.1.

BCA. 30.18.1.2/129.59.7.

BCA. 30.18.1.2/130.88.18.

BCA. 30.18.1.2/131.15.8.

BCA. 30.18.1.2/132.42.4.

BCA. 30.18.1.2/133.63.11.

BCA.30.18.1.2/134.96.7.

BCA. 30.18.1.2/135.40.6.

BCA. 30.18.1.2/152.17.3.

BCA.30.1.0.0/19.107.9

BCA. 030.01.0.0.77.483.3.

BCA.30.1.0.0/77.483.6/8.

BCA. 030.01.0.0.29.170.12.

BCA. 30.10.0.0/14.80.13.

Resmi Yayınlar

İstatistik Yıllığı 1940-1941 (1941). C.12, Neşriyat No:194. Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü.

Resmi Gazete, 29 Mayıs 1926, S. 384.

Resmi Gazete, 23 Haziran 1936, S.3337.

Resmi Gazete, 15 Nisan 1949, S.7183.

Resmi Gazete, 3 Haziran 1950, S.7523

Resmi Gazete, 31 Ocak 1953, S.8323.

Resmi Gazete, 2 Mart 1954, S.8647.

TBMM Tutanak Dergisi, 11 Temmuz 1951. Dönem 9, Birleşim 98, C: 9: 118.

Gazeteler

Akşam. (1952, Temmuz 14). s.4. "İzmir verem hastanesi yılbaşına yetiştirilecek".

Akşam. (1953, Şubat 16). s.3. "Veremle mücadele tek cepheli olmamalıdır".

Akşam. (1955, Nisan 7). s.3. "Mürşitler verem dispanserinin temeli atıldı".

Son Posta. (1950, Nisan 11). s.2. "Yeni sağlık müesseseleri".

Vatan. (1954, Nisan 22). s.1. "Eskişehir verem hastanesi dün açıldı".

Zafer. (1950, Ekim 20). s.1"Veremle savaş derneği hastanesi dün açıldı".

Telif Eserler

AĞIRBAŞ, İ. vd. (2011). "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48:733-748.

AKSU, M. (2005). *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*. Ankara: Ankara Üniversitesi. [Tıpta Uzmanlık].

ALBAYRAK, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960).* Ankara: Phoenix Yayınevi.

ARIKAN, A. (2005). *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türk Sağlık Politikalarına Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ARIKAN, A. (2024). "Milli Türk Tıp Kongrelerinin Cumhuriyet Dönemine Katkısı". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*. 29: 88-104.

AYDIN, E. (1995). "Atatürk'ün Sağlık Kavramı ve Anlayışı". *Ankara Tıp Mecmuası*, 48: 43-54.

AYDIN, E. (1997). "Türkiye'de Taşra ve Kırsal Kesim Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesi Tarihi". *Toplum ve Hekim*. 12 / 80:21-44.

AYDIN, E. (2006). Dünya ve Türk Tıp Tarihi. Ankara: Güneş Kitabevi.

AYDIN, H. (2025). "Cumhuriyet Döneminde Sağlık Mücadelesinin Bulaşıcı Hastalıklara ve Toplum Sağlığına Yansıması". *Karadeniz Araştırmaları*. 22/85:28-41.

Birinci Türk Tüberküloz Kongresi (1953). İstanbul: Sermet Matbaası.

BÜLBÜL, İ. (2006). "İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergis*i. 9:1-51.

CENGİZ. H.A. (2020). "XIX. Yüzyıla Kadar Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2:511-529.

ÇAĞLAYAN, S. (2001). "Sağlık Yönetimi ve Sağlıkta Yeniden Yapılanma". *Yeni Türkiye Sağlık Özel Sayısı*. 40:1196-1208

ÇAKIR, G. (2021). "Cumhuriyet Dönemi Toplum Sağlığı Politikalarında Bulaşıcı Hastalıklar 1920-1940". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 53:202-228.

ÇAKIRÇOBAN, İ. (2010). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi].

ÇAKMAK, F. (2023). "Cumhuriyet Türkiyesi'nin Sağlık Politikası ve Uygulamaları". *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi 2023 Cumhuriyeti 100. Yılında Türkiye*. 324-353.

DAŞPUNAR, G. (2020). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi].

DİLEMRE, M., KUZUCU, A.H. (1953). "Prevantoryumların Tüberküloz Mücadelesindeki Yerleri". *Birinci Türk Tüberküloz Kongresi*. İstanbul: Sermet Matbaası. 51-56.

Demokrat Parti Tüzük ve Programı (1952). Ankara: Güneş Matbaacılık.

DOĞAN, H. (2024). "Demokrat Parti Dönemi Sağlık Politikaları". *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi Sağlık*. (ed. Mehmet Temel). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

ERZİN, N. (1953). "Memleketimizde BCG Aşısı Hakkında". *Birinci Türk Tüberküloz Kongresi*. İstanbul: Sermet Matbaası. 97-105.

EVSİLE, M. (2021). "Demokrat Parti Döneminde Sağlık Hizmetleri". *History Studies*.13/2:407-422.

GÜRSEL, A. (1998). *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960).* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

HOT, İ. 2015). "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele". *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele.* (ed. İbrahim Başoğlu vd.). İstanbul: Çamlıca Yayınevi.

KARABULUT, U. (2007). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1975-1937)" . *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*.VI/15:151-160.

KARASU, N. (1953). "Ankara Verem Savaş Derneği'nin Çalışmaları", *Birinci Türk Tüberküloz Kongresi*. İstanbul: Sermet Matbaası. 32-42.

KILIÇ, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

KILIÇ, O. (2017). "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân". *Geçmişten Günümüze Göç II*. (ed. Prof. Dr. Osman Köse). Canik Belediyesi Kültür Yayınları: Samsun.

KOPAR, M. (2021). Türkiye'de Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1920-1938). Adıyaman: İksad Yayınları.

KÖSE, H. (2020). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Veremle Mücadele*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi].

KULOĞLU, Y., AYAZ, E. (2022). "Demokrat Parti (1950-1960) Döneminde Önemli Salgın Hastalıklardan Sıtma ve Verem ile Mücadele". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24/1:477-488.

KUZUCA, İ.G., ŞAHİNOĞLU, S., ACIDUMAN, A. (2019). "Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları". Lokman Hekim Dergisi. 9/3:337-348.

Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi Ankara 1950. (1951). İstanbul: Tan Matbaası.

ÖZDEMİR, H. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZER, S. (2020). "Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arasında Verem", *Turkish Studies*, 15/4:867-883.

PANZAC, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850).* (çev. Serap Yılmaz) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl . (1973). Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.

ŞAHİN, A. (2022). "19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar**".** *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan. VII:1921-1949.

TEKİN, A.C. (2018). "1939-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Veremle Mücadele Faaliyetleri". *Journal of Universal History Studies*. I:1-21.

TEMEL, M. (2008). *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*. İstanbul: Nehir Yayınları.

TOPSAKALOĞLU, A., TANYELİ, H. (1959). *İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi 1950-1958*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

TUĞLUOĞLU, F. (2008). "Cumhuriyet'in İl Dönemlerinde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri". Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları. 13-14:1-26.

TUNÇAY, B. (2019). *Demokrat Parti Dönemi Sağlık Politikaları*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

"Türkiye'de Verem Mücadelesinin Halihazır Durumu Nasıldır ve Nasıl Olmalıdır?". Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi 17-20 Şubat 1957, İstanbul: İstanbul Matbaası. 90-98.

UTKUGÜN, C. (2016). *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri (1939-1945)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Üçüncü Türk Tüberküloz Kongresi (17-20 şubat 1957), İstanbul: İstanbul Matbaası.

YILDIRIM, N. (2020). "İstanbul'un Kolera ile Tanışması: 1831 Salgını". *Toplumsal Tarih*. 316: 62-66.

YILDIRIM, N. (2006). "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük". *Toplumsal Tarih.* 150:18-27.

YILDIRIM, N. (2010). *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul, 2010.

ZİYANAK, E. (2021). *Osmanlı Toplumunda Verem Hastalığı (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başları*). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi].

ZÜRCHER, E.J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

UNAT, E.K. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sıtma ve Tüberküloz Savaşı". Erişim Tarihi: 1.03.2025.

https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=14&sayi=168&sayfa=17&yaziid=2659

Dördüncü Tüberküloz Kongresi, https://toraks.org.tr/site/sf/books/pre_migration/223971936fb33ee6c04123483daa98698cf49763dab9a529069111440318ee42.pdf s.43-44. Erişim Tarihi: 15.03.2025.

EXTENDED ABSTRACT

Tuberculosis was one of the most common diseases in Turkey in the 1950s. The aim of this study is to reveal the activities carried out to prevent tuberculosis within the health policies implemented during the Democratic Party (DP) period (1950-1960).

In the study, the health policies of the DP governments and the fight against tuberculosis in particular are discussed. In order to reveal the status of the medical conditions of the fight against the disease, the interviews held at the tuberculosis congresses held in 1953, 1955, 1957 and 1958, the documents on the fight against tuberculosis in the archives to determine the government and parliamentary activities, government policies, parliamentary debates, legal regulations, statistics and analytical works to see the numerical data of the struggle, and news reflected in the national press to see the effects on public opinion were used.

Health services is a social issue since it is an issue that concerns the entire population. The continuity of societies is ensured with healthy generations. In Turkey during the period of the National Struggle, infectious diseases (tuberculosis, malaria, plague, trachoma, etc.), which were one of the biggest health problems during the war, were also seen in the Republican period. Among these diseases, tuberculosis was the leading cause of death. The fact that the disease affected the population of all ages was an important agenda of the country's administration in every period. Epidemic diseases have been one of the most fought areas in health issues. Various measures were taken to combat these epidemics, which are known to have caused mass deaths in almost every period of history. In 1927, the first vaccination programme was initiated, but it was only in the 1950s that the vaccine was administered to the entire population. Turkey did not actively participate in the war during this period when it followed a policy of staying out of the war. However, the economic effects of the war, the decrease in purchasing power, nutritional problems, deterioration in hygiene conditions, medicine, etc. The black market of products increased health problems. There were great developments with the health policies implemented, but epidemics could not be completely prevented due to the unfavourable conditions of the Second World War. The state increased the number of health institutions such as sanatoriums, hospitals and dispensaries to combat tuberculosis. In addition, training activities were organised for qualified health personnel to serve in these institutions. Since tuberculosis spreads in a short time through transmission and results in death when left untreated, developments regarding the treatment process of the disease were closely monitored.

In 1950, DP came to power and continued its efforts to improve health services with the health policies it implemented during its ten-year rule. Since tuberculosis was among the most common diseases of this period, the fight against tuberculosis was on the agenda of the DP governments. DP continued to support the initiatives to fight against tuberculosis that had been established previously. Both the ministry and non-governmental organisations worked in cooperation with tuberculosis in almost every part of the country, especially in Istanbul, where the disease was most prevalent. Vaccination as a preventive measure of the disease could be

applied to all segments of the society since 1953. Increasing the number of inpatient hospitals, monitoring treatment processes, and raising awareness of patients and their relatives were important stages in the fight against tuberculosis.

In addition to the previous efforts to prevent tuberculosis, the DP governments carried out practices to improve hospital, vaccination, bed and treatment services during the ten years they were in power. As a result of these efforts, deaths due to tuberculosis decreased from 204.0 in 1950 (per 100.000 population) to 55.2 in 1960. The activities carried out in this period are important in terms of improving public health. In 1960, the General Directorate of Tuberculosis Control was established in order to ensure central continuity and follow-up in the fight against tuberculosis.

PAKDEMİRLİ, BEKİR-ERDAL, ADNAN-DEMİRCİ, AYŞE (2025). "Dijitalleşmenin Vergi Gelirleri, Vergi Uyum Süreçleri ve Vergi Politikalari Üzerindeki Etkileri: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme (Almanya, Fransa, Abd, İsveç)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1175-1197.

DİJİTALLEŞMENİN VERGİ GELİRLERİ, VERGİ UYUM SÜREÇLERİ VE VERGİ POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME (ALMANYA, FRANSA, ABD, İSVEÇ)

Bekir PAKDEMİRLİ*
Adnan ERDAL**
Ayşe DEMİRCİ ***

ÖZ

Yirmi birinci yüzyılda teknolojide yaşanan ilerlemeler neticesinde hız kazanan dijitalleşme süreci, toplumların mali yapısı ve kamu politikaları üzerinde köklü dönüşümlere neden olmaktadır. Bu dönüşüm, kamu politikaları üzerinde çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Dijital platformlar, teknolojik cihazlar ve diğer dijital gelişmeler geleneksel vergi sistemlerinin etkinliğini sorgulatmakta, adil vergilendirmenin sağlanabilmesi adına yeni mali düzenlemeler yapılmasını zorunlu hale getirmektedir. Dijitalleşmenin toplumun temel bir parçası olması ve teknolojinin mal ve hizmet alımı dahil ekonomik faaliyetler üzerindeki birçok alanda yaygın bir şekilde kullanılması özellikle vergi gelirlerinin yapısını, vergiye uyum süreçlerini ve devletlerin vergi politikalarını yeniden şekillendirmektedir.

Dijitalleşme, her ülkenin vergi sistemi açısından farklı etkiler meydana getirmektedir. Bu çalışmada dijitalleşmenin vergi sistemleri üzerindeki etkisi Almanya, Fransa, ABD ve İsveç üzerinden incelenmiştir. Ülkeler arasındaki farklı uygulamalar, dijital dönüşümün vergi gelirleri, uyum süreçleri ve politika yapımı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Almanya'nın uluslararası iş birliğini önceleyen yaklaşımı, Fransa'nın proaktif ve tek taraflı Dijital Hizmet Vergisi uygulaması, Amerika Birleşik Devletleri'nin federal ve eyalet düzeyinde farklılaşan stratejileri ile İsveç'in yüksek otomasyon temelli çözümleri, dijitalleşmeye verilen kurumsal ve politik tepkilerin çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, dijitalleşmenin uluslararası vergi politikaları üzerindeki etkileri de ele alınmakta, yaşanan güncel gelişmeler ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) Temel Erozyon ve Kâr Kaydırma (BEPS) girişimleri ve "İki Sütun Yaklaşımı" bağlamında dijital ekonominin vergilendirilmesine yönelik küresel çözüm arayışları incelenmektedir. Dijitalleşme süreci, vergi gelirlerinin artırılması, uyumun sağlanması ve denetim kapasitesinin güçlendirilmesi yönünde fırsatlar sunmasının yanı sıra; vergi matrahının aşındırılması, kar aktarımı, veri güvenliği ve düzenlemeler arası uyumun sağlanamaması gibi birçok riski de beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, vergilendirme, vergi geliri, vergi uyumu, vergi politikası, dijital ekonomi, Almanya, Fransa, ABD, İsveç

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 30.06.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Doç. Dr. E-mail: bekir@pakdemirli.com, ORCID: 0000-0002-0336-0613
** Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Programı, E-posta: adnanerdal@gmail.com,ORCID: 0000-0002-4417-9925
***Bilim Uzmanı, E-mail: aysedemirci043@gmail.com, ORCID: 0009-0009-9431-7896

THE EFFECTS OF DIGITALIZATION ON TAX REVENUES, TAX COMPLIANCE PROCESSES AND TAX POLICIES: AN ANALYSIS OF SELECTED COUNTRIES (GERMANY, FRANCE, USA, SWEDEN)

ABSTRACT

This study examines the effects of digitalisation on tax revenues, tax compliance processes and tax policies using the examples of Germany, France, the United States and Sweden. The findings reveal that digitalisation presents significant opportunities for tax systems while also bringing structural challenges.

The acceleration of the digitalisation process in the 21st century as a result of technological advances is causing fundamental transformations in the financial structure of societies and public policies. This transformation is causing various problems for public policies. Digital platforms, technological devices and other digital developments call into question the effectiveness of traditional tax systems, making new fiscal regulations necessary to ensure fair taxation. The fact that digitalisation has become a fundamental part of society and that technology is widely used in many areas of economic activity, including the purchase of goods and services, is reshaping the structure of tax revenues, tax compliance processes and the tax policies of states.

Digitalisation has different effects on the tax systems of each country. In developed countries, digitalisation has enabled tax administrations to become more efficient, transparent and sustainable, and the strengthening of digital infrastructure has increased tax compliance and eliminated negative effects on public revenues. Advanced data analytics applications in the US, high-automation electronic filing systems in Sweden, strengthened digital audit mechanisms in Germany, and mandatory e-invoicing regulations in France stand out as successful examples in this process. According to the 2024 IMD World Digital Competitiveness Index data, the US ranks first, while Sweden, Germany and France are among the top fifteen. Turkey ranks 47th, clearly highlighting the gap between it and developed countries in terms of digitalisation performance.

The different approaches adopted by countries reveal the impact of digital transformation on tax revenues, compliance processes and policy-making. Germany's approach prioritising international cooperation, France's proactive and unilateral Digital Services Tax application, the United States' differing strategies at federal and state levels, and Sweden's high automation-based solutions reveal the diversity of institutional and political responses to digitalisation.

This study also addresses the effects of digitalisation on international tax policies, with current developments and the Organisation for Economic Co-operation and Development's (OECD) Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) initiatives establishing global frameworks for preventing profit shifting and tax base erosion. In this context, the developed 'Two-Pillar Approach' presents global solutions for the fair taxation of multinational companies operating in the digital economy and aims to implement a global corporate tax rate of at least 15%. The digitalisation process presents opportunities for increasing tax revenues, ensuring compliance and strengthening audit capacity, but it also brings with it many risks, such as erosion of the tax base, profit shifting, data security and lack of regulatory harmonisation. The rapid growth of e-commerce, the platform economy and digital service providers has rendered traditional tax systems inadequate. Although new opportunities have been created through indirect taxes such as value added tax, the issue of where the revenues of multinational companies should be taxed remains one of the biggest obstacles to fair taxation. In this context, comprehensively addressing the impact of digitalisation on taxation is not only crucial for increasing public revenues but also a strategic necessity for building a fair, inclusive, and sustainable fiscal system.

Keywords: Digitalization, taxation, tax revenue, tax compliance, tax policy, digital economy, Germany, France, US, Sweden

GİRİŞ

Vergiler devletin kamu harcamalarını karşılamak üzere hane halkı ve işletmelerden ödeme güçlerine göre karşılıksız ve zorunlu olarak tahsil ettiği temel kamu geliridir. Yasal zorunluluğa dayanması ve kamu hizmetlerinin sürekliliği açısından vazgeçilmez bir mali araç olması, vergilerin temel niteliklerindendir. Bu yönleriyle vergiler, kamu hizmetlerinin sürekliliği açısından vazgeçilmez mali araçlar olarak kabul edilmektedir (Karaca, 2021). Fakat küresel ekonominin hızla dijitalleşmesi, vergi sistemleri açısından birçok zorluğu beraberinde getirmektedir.

Yaşanan teknolojik gelişmeler; mal ve hizmet üretimi, dağıtımı ve tüketimini kökten değiştirerek, geleneksel iş modellerinin dönüşümünü zaruri hale getirmiştir. Bu dönüşüm, vergi sistemlerinin karşılaştığı zorlukları artırmakta, mevcut vergi kanunlarını ve uygulama yöntemlerini yetersiz hale getirmektedir. Özellikle çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinin fiziksel sınırlara tabi olmaması, vergi matrahının tespiti, kârın dağıtımı ve vergilendirme yetkisinin belirlenmesi gibi konularda önemli belirsizlikler meydana getirmektedir (OECD, 2016).

Dijitalleşme, vergi kaçırma ve vergiden kaçınmayı kolaylaştırmış fakat aynı zamanda vergi sistemleri açısından veri analizi ve otomasyon gibi yöntemler vasıtasıyla vergi uyum süreçlerine katkıda bulunmuştur. Vergi politikaları açısından değerlendirildiğinde ise dijitalleşme, hükümetleri mevcut vergi sistemlerini yeniden düzenleme ve yeni yasal çerçeveler geliştirmeye yönlendirmektedir. Bu bağlamda dijital hizmetlerin vergilendirilmesi, kârın görece daha düşük vergili ülkelere kaydırılmasını önlemeye yönelik uluslararası iş birlikleri (örneğin BEPS 2.0 girişimi) ve sanal varlıkların vergiye tabi tutulması gibi alanlar, günümüz vergi sistemlerinin merkezinde yer almaktadır (OECD, 2020). Bu doğrultuda Almanya, Fransa, ABD ve İsveç gibi gelişmiş ekonomilere sahip devletler, dijitalleşmenin vergi sistemleri üzerindeki olumsuz etkilerinden korunabilmek ve vergi gelirlerini koruyabilmek amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmektedir.

1. Dijitalleşmenin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkileri

Dijitalleşmenin küresel ekonomi üzerindeki etkisinin artmasıyla birlikte, birçok dijital hizmet sağlayıcı şirket, faaliyet gösterdikleri ülkelerde fiziksel varlık oluşturmaksızın önemli gelirler elde etmeye başlamıştır. Fakat geleneksel vergi sistemleri, yapılarının fiziki mevcudiyete dayalı olması nedeniyle bu gelirleri vergilendirmekte yetersiz kalmıştır. Bu durum, gelir dağılımında adaletsizliğe ve devletlerin büyük vergi kayıplarına uğramasına neden olmuştur. Bu nedenle birçok ülke, dijital hizmet vergisi gibi ulusal düzeyde düzenlemelerle gelirlerini korumayı hedeflemiştir (Mazlum, 2022).

Dijitalleşme süreci, küresel ekonominin yapısını dönüştürürken üretim, tüketim ve ticaret modellerinde köklü değişikliklere neden olmaktadır. Dijital ekonominin fiziksel varlıkla sınırlı olmayan yapısı, mevcut vergi sistemlerinin etkinliğini azaltmakta ve vergiye tabi kazançların doğru şekilde tespit edilmesini zorlaştırmaktadır (OECD, 2020).

Dijitalleşme ile yaşanan dönüşüm hizmet ve ticaret alanlarının yanı sıra üretim süreçlerini de derinden etkilemiştir. Endüstri 4.0'ın ardından şekillenen Endüstri 5.0, insan-merkezli bir dijital üretim modelini öne çıkarmakta; yapay zekâ destekli robotlar, birbirleriyle iletişim kurarak verileri anlık olarak bulut sistemlerine aktarmaktadır. Bu gelişmeler, özellikle kişiselleştirilmiş ürün talebinin arttığı günümüzde, üretimde insan ile makinenin birlikte çalıştığı hibrit sistemlerin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Bu tür teknolojiler, verimlilik artışı sağlarken aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin yapısını değiştirerek vergilendirilebilir gelirlerin doğasını da yeniden tanımlamaktadır. Örneğin, Kanada merkezli Paradigm Electronics firması, robot-insan işbirliği ile üretim verimliliğini %50 oranında artırdığını bildirmiştir. Dolayısıyla Endüstri 5.0, yalnızca ekonomik değil, vergisel etkileri de beraberinde getiren yeni bir paradigma sunmaktadır (Çevik Aka, 2023).

Dijital ekonomi, tarih boyunca yaşanan sanayi devrimlerinden biri olarak ifade edilebilmektedir. Dijitalleşme süreci ekonomiyi etkilemiş, yeni üretim biçimleri oluşturmuş ve gele-

neksel süreçleri yenilemiştir. Dijital ekonomi, sadece üretim süreçlerini değil, toplumsal değerleri ve kurumları da etkilemektedir. Yaşanan bu dönüşüm, uluslararası vergi politikalarının yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılarken, aynı zamanda dijitalleşmenin ekonomik etkilerinin çok boyutlu bir bakış açısıyla analiz edilmesini de gerektirmektedir (Campos, 2022).

OECD, dijital ekonomiyi "bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) tetiklediği dönüştürücü bir sürecin sonucu" olarak tanımlamaktadır (OECD, 2013). Birçok BİT türü hem ekonomik faaliyetleri hem de toplumsal yapıları etkileyen ve dönüştüren genel amaçlı teknolojiler hâline gelmiştir. Bu süreç, literatürde "dijitalleşme" olarak adlandırılmaktadır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren internet kullanımının hızla artmasıyla birlikte, geleneksel işletmeler klasik fiziksel mağaza modelinden dijital platformları da kapsayan "karma" iş modellerine doğru evrilmiştir. Bu dönemde Amazon (1994), Yahoo ve eBay (1995), Google (1998) gibi tamamen dijital temelli şirketlerin ortaya çıkması, dijitalleşmenin ekonomik yapılar üzerindeki dönüştürücü etkisini açık biçimde ortaya koymuştur. Teknolojik ilerlemenin hızı ve BİT fiyatlarında yaşanan düşüş, bu teknolojilerin kısa sürede yaygınlaşmasını sağlamıştır. Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) kapsamında büyük veri, yapay zekâ, robotik, 3D baskı ve nesnelerin interneti gibi gelişmelerin yaygınlaşması, dijitalleşmenin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin zamanla artabileceğini ya da daha karmaşık hâle gelebileceğini göstermektedir (Hanrahan, 2021: 323).

Vergilendirme, hükümetler tarafından mali verimlilik ve ülkenin sosyal refahını dengeleme amacıyla kullanılan karmaşık ve hayati bir mali araçtır. Dördüncü sanayi devriminin bir sonucu olarak dijital bozulma, teknolojiyi tüm ekonomik sektörler açısından ayrılmaz bir unsur haline getirmektedir (Gangodawilage, Madurapperuma ve Aluthge, 2021: 366).

Dijitalleşme ile birlikte yaşanan yapısal dönüşüm, üretim ve hizmet süreçlerinin yanı sıra vergi tahsilatı, denetleme ve mükellefiyet süreçlerinde de değişimlere neden olmuştur. Geleneksel vergi sistemleri, fiziki mal ve hizmetlerin takip edilebilirliğine dayanırken, dijitalleşmeyle birlikte gelir akışlarının önemli bir bölümü sanal alana doğru yönelmiştir. Bu durum, vergi gelirleri açısından verimlilik artışı sağlamanın yanı sıra önemli güçlükleri de beraberinde getirmiştir. Dijital araçlar, vergiye gönüllü uyumu teşvik etme potansiyeli taşırken, diğer taraftan vergi matrahının aşınması ve uluslararası faaliyet gösteren dijital şirketlerin vergilendirilmesi gibi karmaşık sorunlar ortaya çıkmıştır.

Tablo 1: Toplam Net Gelir Tahsilatlarındaki Değişim, 2018-2022

Değişim	2018'den 2019'a	2019'dan 2020'ye	2020'den 2021'e	2021'den 2022'ye
Artış (yönetimlerin yüzdesi)	96.5	22.8	94.7	96.5
Azaltma (yönetimlerin yüzdesi)	3.5	77.2	5.3	3.5
Yüzde olarak ortalama değişim	+6.2	-3.8	+17.2	+17.3

Kaynak: CIAT, IOTA, IMF, OECD, International Survey on Revenue Administration, Table A.5 Net revenue collected by the tax administration: Total, https://data.rafit.org/regular.aspx?key=74180904 (Aktaran: OECD, 2024: 32)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 2021 ve 2022 yılları arasında, gelir tahsilatlarında artış gözlemlenmiştir. Ortalama artış oranı önemli seviyelerde kalmaya devam etmiş ve %17,3 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Bu gelişme, COVID-19 pandemisi sonrasında ekonomik faaliyetlerde yaşanan güçlü toparlanmanın bir yansımasıdır. Pandemi döneminde birçok hükümetin uyguladığı karantina önlemleri ve işletmelerin zorunlu kapanmaları, vergiye tabi gelirleri ve satış hacimlerini olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzlukların ardından, ekonomik canlanmanın hız kazanması gelir tahsilatlarında kayda değer bir yükselişi beraberinde getirmiştir (OECD, 2024: 32).

Dijital dönüşüm, özellikle çok uluslu şirketler tarafından vergi matrahlarının aşındırılması ve kârların düşük vergili ülkelere kaydırılması nedeniyle en önemli kamu gelirlerinden biri olan vergilere yönelik suistimallere de neden olmuştur. Bu durum, hükümetlerin vergi gelirlerini olumsuz yönde etkileyerek kamu maliyesi açısından önemli riskler meydana getirmektedir (Hanrahman, 2021).

Dijitalleşme, mal ve hizmetlerin coğrafi sınırları aşarak tüketicilere ulaşmasına olanak tanımış ve bu durum, geleneksel vergi sistemlerinin temeli olan fiziksel yerleşiklik ilkesini zayıflatmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren hızla ilerleyen dijitalleşme süreci, OECD'nin 1998 Ottawa Bakanlar Konferansı'nda ilk kez uluslararası düzeyde tartışmaya açılmış ve dijital ekonominin vergilendirilmesine ilişkin temel sorunlar tanımlanmıştır. Bu bağlamda, tek taraflı çözümlerden ziyade çok taraflı, uyumlu ve esnek vergi politikalarının gerekliliği konusunda uzlaşılmıştır. Dijital ekonominin hızlı gelişimi, ülkeleri sadece teknik düzeyde değil, aynı zamanda idari ve yasal düzeyde de kapsamlı bir dönüşüm süreciyle karşı karşıya bırakmaktadır (Wyckoff, 2019). Bu bağlamda, vergi yetkilerinin yeniden tanımlanması ve dijital işletmelerin adil biçimde vergilendirilmesini sağlayacak küresel mekanizmaların geliştirilmesi, çağdaş vergi reformlarının temel yapı taşlarından biri hâline gelmiştir.

1995-2005 yılları arasında çoğu ülke, dijital ekonominin vergilendirilmesine yönelik kapsamlı düzenlemeleri yürürlüğe koyamamıştır. Dijitalleşmenin getirdiği vergisel zorluklar esas olarak kurumlar vergisi ve sınır ötesi tüketim üzerinden alınan katma değer vergisi ile ilgilidir. Dijital firmaların, farklı ülkelerdeki vergi oranları arasındaki farklardan faydalanma çabaları bu alanlarda vergisel uyumu ve eşitliği tehdit etmektedir. İşletmelerin, kullanıcıların ve varlıkların coğrafi olarak kolayca yer değiştirebilmesi, maddi olmayan varlıkların yoğun kullanımı, sınır ötesi dijital işlemler gibi unsurlar ülkelerin vergi tabanlarını aşındırabilecek yapısal riskleri de beraberinde getirmektedir. E-ticaretin perakende satışlar içindeki payının sürekli olarak artış göstermesi, sınır ötesi işlemlerin denetlenmesinin zor ve maliyetli olması nedeniyle vergi idareleri açısından önemli bir zorluk oluşmaktadır. Dijitalleşme ve modern iletişim olanaklarının kolaylaştırdığı bir diğer süreç de yüksek gelirli bireylerin yüksek vergili ülkelerden daha düşük vergili bölgelere taşınmalarını kolaylaştırmakta ve bu durum, gelir vergisi ile elde edilen gelirlerin sürdürülebilirliğini de tehdit eder hâle gelmektedir (Hanrahman, 2021).

Dijital hizmetler üzerinden vergi toplamak amacıyla bazı ülkeler tarafından yeni vergisel araçlar geliştirilmiştir. Örneğin, Fransa ve İtalya gibi ülkeler "Dijital Hizmet Vergisi" uygulamasını hayata geçirmiştir. OECD, bu tür ulusal düzenlemelerin küresel uyum açısından sorun oluşturabileceğini belirtmiş, bu nedenle uluslararası düzeyde koordine edilmiş bir çözüm geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, OECD/G20 Kapsayıcı Çerçeve altında "İki Sütun

Yaklaşımı" geliştirilmiş ve dijital ekonominin vergilendirilmesine yönelik küresel bir çözüm arayışı sürecine girilmiştir (OECD, 2020).

2. Dijitalleşmenin Vergi Uyum Süreçleri Üzerindeki Etkileri

Dijitalleşme ile birlikte, vergi uyum süreçlerinde, vergi idarelerinin işleyiş modellerinde kayda değer değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler, ekonominin büyük oranda dijitalleşmesi, teknolojik gelişmeler gibi dışsal faktörlerin de etkisiyle hız kazanmıştır. Geleneksel vergi sistemleri kâğıt tabanlı kayıtlara ve yüz yüze gerçekleştirilen işlemlere dayanmaktaydı. Fakat dijitalleşme ile birlikte vergi sistemlerinde de dijital teknolojiler kullanılmaya başlanmıştır. Elektronik fatura sistemleri, dijital defter uygulamaları, veri analiz sistemleri vasıtasıyla vergi idarelerinin gelir toplama kapasiteleri artırılmakta, vergi kaçakçılığının tespiti kolaylaştırılmakta, hizmet kalitesi artırılmakta ve vergi uyumu artırılmaktadır (OECD, 2020).

E-dosyalama, e-ödeme, e-iletişim, yapay zekâ uygulamaları ve uygulama programlama arayüzleri son yıllarda vergi idarelerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda birçok vergi idaresi, kapsamlı bir dijital dönüşüm sürecine girmiştir. Vergi idareleri, gelişmiş veri analizi ve otomatik bilgi paylaşımı sayesinde daha etkin denetim ve şeffaflık sağlarken, mükellefler de dijital araçlarla uyum maliyetlerini düşürme ve verimliliği artırma fırsatı elde etmiştir. Ancak bu dönüşüm, beraberinde yeni vergi yükümlülükleri, veri güvenliği endişeleri gibi zorlukları da beraberinde getirmektedir. OECD kaynakları, dijitalleşmenin vergi uyumunu artırma potansiyelini vurgularken, aynı zamanda karşılaşılan zorluklara yönelik uluslararası iş birliğinin ve sürekli adaptasyonun önemine dikkat çekmektedir. Gelecekte, vergi uyum süreçlerinin daha da dijitalleşeceği ve bu alandaki regülasyonların ve teknolojik gelişmelerin birbirini takip edeceği tahmin edilmektedir (OECD, 2024).

Tablo 2: Vergi Uyumunu Etkileyen Faktörler

Ekonomik Model	**Davranışsal Model**
Gelir düzeyi	Algılanan adalet, Ekonomik konjonktür, Kamu harcamalarının kullanımı
Vergi oranı	Güven duygusu, Gelir dağılımının düzeyi, Dini, kültürel ve siyasi faktörler
Vergi cezaları	Vergi itaati, Vergi ahlakı, Vergi afları
Vergi faydası	Eşitlik duygusu, Vergi bilinci, Vergi kültürü
Para cezaları	Vergi baskısı, Şeffaflık ve saydamlık düzeyi, Vergi etiği
Vergi denetimleri	Vergi sisteminin karmaşıklığı, Kişisel, ulusal ve sosyal normlar, Suçluluk duygusu
Denetim olasılığı	Vergi karşısındaki tutumlar ve algılar, Siyasi iktidarı benimseme durumu, Yanlış algılama
Devlete duyulan bağlılık ve güven	Ruhsal maliyetler (suçluluk, huzursuzluk), Demokrasi kültürü, yolsuzluk düzeyi
Sosyal ve demografik faktörler (yaş, eğitim düzeyi)	Diğer mükelleflerin tutumları (akran-referans grup etkisi), sosyal baskı, Vergilendirme ortamının belirsizliği

Kaynak: Yavuz, H., Ayas, I. ve Kılıçaslan, H. (2019). Vergi uyumu-gelir vergisi-kurumlar vergisi. Savaş Yayınevi. (Aktaran: Akdoğan ve Yavuz, 2022: 38)

Dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte ortaya çıkan iş modelleri hem geleneksel hem de dijital unsurları bünyesinde barındıran hibrit yapılar sergilemektedir. Bu durum, özellikle vergi politikaları ve düzenlemeleri açısından yeni yaklaşımların geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Dijitalleşmiş ekonomide faaliyet gösteren işletmeler yalnızca dijital özellikler taşımamakta, aynı zamanda geleneksel özellikler de taşımaktadır. Mevcut vergi reformları ise büyük ölçüde fiziksel sınırlar, ülkelere özgü vergi oranları, yasal tanımlar ve vergiye tabi olma eşikleri gibi geleneksel unsurlar etrafında şekillenmektedir. Dijital bileşenler ise, sınırlı düzeyde ele alınmakta; yalnızca "dijital hizmetler" ve "kripto paralar" gibi kavramlara ilişkin tanımların düzenlemelere entegre edilmesiyle yetinilmektedir. Ancak bu yaklaşım, dijitalleşmenin doğası gereği geleneksel sınırların ötesinde bir yapı oluşturduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Bu durum, küresel ölçekte yürürlüğe giren vergi reformlarının hâlâ büyük oranda ülke merkezli ve geleneksel vergilendirme ilkelerine bağlı kaldığını göstermektedir. Bu da uygulamada çeşitli uyumsuzluklara ve karmaşıklıklara neden olmaktadır. Kripto paraların vergilendirilmesine ilişkin reformlar özelinde ise, söz konusu dijital varlıkların tanımı ve kapsamı, vergilendirme eşikleri ile vergi oranlarındaki farklılıklar gibi konularda uluslararası düzeyde belirgin tutarsızlıkların mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum hem vergi mükellefleri hem de düzenleyici otoriteler açısından uygulamada ciddi belirsizlikler doğurmakta ve dijital ekonomiye özgü etkin bir vergilendirme sisteminin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır (Strauss, Schutte ve Fawcett, 2020).

Tablo 3: Dijitalleşmenin Vergi Uyum Süreçleri Üzerindeki Etkileri: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir Karşılaştırma

Ülke	Dijitalleşme Yaklaşımı	Temel Araçlar	Vergi Uyum Sürecine Etkileri
Almanya	Elektronik defter tutma ve e-denetim standartları geliştirilmesi	GoBD düzenlemesi, e-denetim, dijital veri analizi.	Hedef odaklı denetimler, aykırılıkların erken tespiti, şeffaflık.
Fransa	E-fatura ve gerçek zamanlı raporlama zorunluluğu ile vergi odaklı yaklaşım.	Zorunlu e-fatura sistemi, gerçek zamanlı veri raporlama sistemi.	Vergi beyanlarının otomatikleşmesi, vergi kayıplarının azalması, idari yükün hafiflemesi.
ABD	Elektronik beyan ve otomatik vergi iade işlemleri.	Elektronik beyan sistemleri, büyük veri analizi, yapay zekâ destekli risk tespiti.	Vergi kaçakçılığı eğilimlerinin tespiti, dolandırıcılık girişimlerinin önlenmesi.
İsveç	Otomatik beyan sistemleri.	Elektronik beyan ve raporlama altyapısı.	Vergi işlemlerinin kolaylaşması, idari verimlilik.

Kaynak: OECD (2023), Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/900b6382-en.

Almanya, vergi süreçlerinin dijitalleşmesi noktasında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Elektronik defter tutma ve e-denetim uygulamaları vasıtasıyla önemli yapısal reformlar gerçekleştirilmiştir. Vergi denetimlerinde, mükelleflerin verilerine doğrudan erişim imkânı sağlayan yazılımlar vasıtasıyla kapsamlı veri analizleri yapılabilmekte ve bu sayede etkin denetimler gerçekleştirilebilmektedir. Hayata geçirilen bu uygulamalar, uyumsuzlukların erken tespitine olanak tanıyarak vergi idaresinin etkinliğini artırmaktadır. Almanya'da yürürlükte olan "GoBD" (Finansal İşlemlerin Düzenli Muhasebe ve Saklanmasına İlişkin İlkeler) düzenlemesi, işletmelerin dijital verilerini kurallara uygun biçimde kayıt altına almasını zorunlu kılmakta ve böylece şeffaflığın artırılması amaçlanmaktadır (Bundesministerium der Finanzen, 2024).

Fransa, e-fatura uygulamalarının zorunlu hale getirilmesi konusunda Avrupa'da öncü bir rol üstlenmektedir. 2024 yılından itibaren tüm işletmeler için zorunlu hale getirilen e-fatura sistemi sayesinde vergi süreçlerinin dijitalleştirilmesi sağlanarak vergi kayıplarının azaltılması ve bu sayede idari yükün hafifletilmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra, gerçek zamanlı veri raporlama sistemlerinin uygulanmaya başlaması sayesinde vergi idaresi mali işlemleri anlık olarak izleyebilmekte ve olası riskleri erken tespit edebilmektedir (Ministère de l'Économie, des Finances et de la Souveraineté industrielle et numérique, 2023).

ABD'de dijitalleşme süreci federal ve eyalet düzeylerinde farklılık göstermesine rağmen, elektronik beyan ve otomatik vergi iade sistemleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Gelir İdaresi (IRS), büyük veri analitiği ve yapay zekâ destekli uygulamalar vasıtasıyla olası riskleri tespit ederek denetim süreçlerini daha etkin hâle getirmektedir. Bu sayede vergi kaçakçılığının önüne geçilebilmekte ve dolandırıcılık girişimleri önlenebilmektedir. Fakat vergi verimliliğini artıran ve vergi uyum süreçlerini kolaylaştıran uygulamalar yapılmasına rağmen, ABD'de henüz merkezi ve zorunlu bir e-fatura ya da anlık raporlama sisteminin bulunmaması, dijitalleşme sürecinin bazı yönlerle sınırlı kaldığını göstermektedir (Internal Revenue Service, 2024).

İsveç, vergi süreçlerinde dijitalleşmenin etkin bir şekilde kullanılması noktasında öne çıkan ülkeler arasında yer almaktadır. Özellikle bireysel vergi beyan sistemleri, süreci büyük ölçüde otomatikleştirmiştir ve bu sayede mükellefler çoğu zaman önceden doldurulmuş vergi beyannamelerini onaylayarak işlemlerini tamamlayabilmektedir. İşletmelere yönelik elektronik beyan ve raporlama altyapısı da oldukça gelişmiştir. İsveç Vergi Dairesi, şeffaflık ve mükellef odaklı uygulamaları ön planda tutarak dijitalleşmeyi vergi uyumunu artırmaya yönelik önemli bir araç olarak kullanmaktadır (Skatteverket, 2024).

Dijitalleşme, vergi uyum süreçlerini köklü biçimde dönüştüren güçlü bir araç olarak öne çıkmaktadır. Almanya'nın e-denetim ve elektronik defter uygulamaları, Fransa'nın e-fatura zorunluluğu, ABD'nin gelişmiş veri analitiği uygulamaları ve İsveç'in yüksek otomasyon düzeyine sahip beyan sistemleri, dijitalleşmenin farklı ülkelerdeki etkilerini ortaya koymaktadır. Tabloda gösterilen ülke örnekleri, dijitalleşmenin vergi idareleri açısından daha etkin denetim, vergi tabanının genişletilmesi ve vergi kayıplarının azaltılması gibi önemli katkılar sağladığını ortaya koymaktadır. Mükellefler açısından ise süreçlerin kolaylaştırılması ve maliyetlerin düşürülmesi gibi önemli avantajlar sağlamaktadır. Bununla birlikte, dijitalleşmenin beraberinde getirdiği

veri güvenliği ve mahremiyet gibi riskler de bulunmaktadır. Bu bağlamda, vergi idareleri, dijital vergi sistemlerinin sürdürülebilirliği için hem teknik altyapılarını hem de yasal çerçevelerini sürekli olarak güncel tutmaları, destekleyici politikalar geliştirmeleri önem arz etmektedir.

Teknolojik gelişmelerin hızına vergi mevzuatlarının ayak uyduramıyor olması nedeniyle ortaya çıkan dengesizlik hali, uyarlanabilir ve etkin bir vergi sistemi oluşturulması için disiplinler arası iş birliğinin artırılması ve derinlemesine analiz ihtiyacını da gündeme getirmektedir. Bu süreçte, paydaşların esnek ve sürdürülebilir vergi düzenlemeleri geliştirebilmek amacıyla birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Dijital dönüşüm sürecine uyum sağlayabilmek amacıyla nitelikli personel yetiştirilmesi, eğitim ve beceri kazanımı da büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, dijitalleşme süreci, modern vergi yönetimi açısından hem riskler hem de fırsatlar barındırmaktadır. Etkin ve adil bir vergi sisteminin sürdürülebilmesi için, teknolojiye uyumlu politikalar geliştirmek ve mevcut normların dijital çağda da uygulanabilirliğini sağlamak gerekmektedir. Bu bağlamda, teknoloji ile vergi uygulamaları arasındaki ilişkilerin derinlemesine analiz edilmesi, dijital dönüşümün sunduğu potansiyelden en verimli şekilde yararlanılmasına katkı sağlayacaktır (Hidayat ve Defitri, 2020).

3. Dijitalleşmenin Vergi Politikaları Üzerindeki Etkileri

Dijital teknolojiler ve veriler, ekonomik sektörlerin tamamını ve toplumsal yaşamın her boyutunu etkilemektedir. Bu bağlamda, dijital teknolojilerin olanaklarından en verimli şekilde yararlanırken, beraberinde getirdiği riskleri de etkili biçimde yönetebilmek amacıyla esnek, uyumlu ve bütüncül politika çerçevelerinin geliştirilmesini, uygulanmasını ve koordine edilmesi gerekmektedir (OECD [Digital Economy Outlook], 2024).

Dijitalleşme kavramının kapsamı net olarak tanımlanamasa da ilk dikkat çeken ve vergi tartışmalarında öne çıkan unsur, bu sürecin sanal karaktere sahip olmasıdır. Bu sanallık, özellikle internetin yaygınlaşması ve kamusal alandan bireysel kullanıma geçişiyle birlikte, dijitalleşmenin yeni bir kültürel zemin meydana getirdiğini göstermektedir. Dijitalleşmenin fiziksel sınırları aşan doğası, bu sürecin sadece ekonomik değil aynı zamanda sınır ötesi etkiler doğurduğunu da ortaya koymaktadır. Bu nedenle, dijitalleşmenin vergilendirme üzerindeki etkileri incelenirken, yalnızca ulusal bağlamda değil, küresel bir perspektifle ele alınması önem taşımaktadır. Dijitalleşmenin sınır ötesi doğası, vergi sistemlerinin geleneksel sınırlarına meydan okumakta ve uluslararası vergi düzenlemelerinin yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır (Campos, 2022: 40-42).

Dijitalleşme, vergi politikaları üzerinde çok yönlü etkiler meydana getirmekte ve hem ulusal hem de uluslararası düzeyde vergi politikalarını ve idari yapıları dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, bir yandan vergi uygulamalarında yenilikçi araçların kullanılmasına olanak tanırken, diğer yandan çeşitli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle dijitalleşmenin vergi düzenlemeleri üzerindeki etkileri, son yıllarda giderek daha fazla küresel tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Özellikle değişen ekonomik koşullar karşısında mevcut uluslararası vergi düzenlemelerinin hâlâ yeterli olup olmadığı sorgulanmaya başlanmıştır. Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) projesinin hayata geçirilmesinden önce, çok uluslu şirketlerin farklı ülke mevzuatları arasındaki uyumsuzluklardan yararlanarak vergi yükümlülüklerini yapay biçimde azaltmaları ya da gelirlerini ekonomik faaliyetin bulunmadığı düşük vergili bölgelere aktarmaları, siyasi aktörler, medya organları ve sivil toplum kuruluşları tarafından ciddi eleştirilerle karşılanmıştır. BEPS girişimi, bu sorunlara çözüm getirmeyi hedefleyen üç temel

ilke etrafında yapılandırılmıştır: Sınır ötesi işlemleri etkileyen ulusal düzenlemelerde tutarlılığın artırılması, vergi yükümlülüğünün ekonomik faaliyetin gerçekleştiği ve katma değerin oluşturulduğu yerle uyumlu hale getirilmesi ve hem şirketler hem de kamu otoriteleri açısından şeffaflık ve öngörülebilirliğin güçlendirilmesi (Etim, Jeremiah ve Dan, 2020: 44).

Dijital teknolojiler kaynaklı olarak yaşanan kapsamlı dönüşümlere rağmen, dijital politika öncelikleri büyük ölçüde sabit kalmaktadır. 2023 yılında, 38 OECD ülkesi ve ortak ekonomiler arasında dijital devlet uygulamaları, bağlantı altyapısının güçlendirilmesi ve dijital becerilerin geliştirilmesi en sık vurgulanan üç öncelikli alan olmuştur. Dijital politikaların bütüncül biçimde yönetilmesini sağlayan ulusal strateji belgeleri, ülkeler arasında yaygın bir araç olup, 2023 yılında incelenen ülkelerin %90'ından fazlası ya böyle bir belgeye sahip olduklarını ya da hazırlık aşamasında olduklarını bildirmiştir. Strateji geliştirme ve koordinasyon süreçleri giderek daha yüksek düzeyde siyasi yapılara taşınmakta, örneğin başbakanlık ya da cumhurbaşkanlığı gibi üst düzey idari merciler sorumluluk üstlenmektedir. Ayrıca, dijital dönüşüm odaklı bakanlıkların bu süreçteki rolü de artış göstermektedir. Ulusal stratejilere yönelik bütçe tahsisi ise ülkeler arasında değişkenlik göstermekte; bazı ülkeler özel bütçeler ayırırken, bazıları farklı kaynaklarla stratejileri desteklemektedir. Kapsayıcı stratejiler yerine çok sayıda alana özgü politika belgesine sahip ülkelerde ise benzer amaçlar doğrultusunda şekillenen uygulamalar dikkat çekmektedir. Toplanan yaklaşık 1.200 girişimin üçte biri, dijital teknolojilerin etkin kullanımı, toplumsal refahın artırılması ve inovasyonun teşvik edilmesine yöneliktir; en çok öne çıkan teknolojiler ise yapay zekâ ve 5G olmuştur. Veri, tüm bu süreçlerde yatay bir unsur olarak öne çıkmakta; özellikle yenilikçilik ve güven ilişkili politika alanlarında merkezi bir rol üstlenmektedir (OECD [Digital Economy Outlook], 2024).

Dijital ekonominin giderek daha fazla yaygınlaşıyor olması, geleneksel vergilendirme ilke ve araçlarının yerine yeni vergi politikası yaklaşımlarının geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Dijital platformlar üzerinden sağlanan hizmetler, vergi kaçakçılığı riskini artırmış ve bu nedenle vergi politikalarının güncellenmesi ve dijital faaliyetlerin etkin şekilde vergilendirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Dijital araçlar vergi dairelerinin daha geniş kapsamlı veri elde etmelerini, gelişmiş analiz kapasitesi ve risk odaklı denetim imkanları sağlayarak vergi tahsilatını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda, çok uluslu dijital şirketlerin vergilendirilmesi noktasında yaşanan zorluklar, küresel düzeyde iş birliği ve yeni vergi politikalarının geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (OECD, 2022a).

Almanya, dijitalleşmenin vergi politikaları üzerindeki etkilerini uluslararası iş birliği çerçevesinde ele alan bir yaklaşım izlemektedir. Bu bağlamda çok uluslu şirketlerin düşük vergi oranlarından faydalanmalarını engellemek amacıyla OECD ve Avrupa Birliği (AB) düzeyindeki girişimlerde aktif olarak görev almaktadır. Almanya, dijital hizmet vergisi gibi tek taraflı uygulamalar yerine, OECD'nin İkinci Sütun (Pillar Two) yani Küresel Asgari Kurumlar Vergisi anlaşmasının uygulanmasını desteklemektedir (Bundesfinanzministerium, 2024). Bunun yanı sıra, kendi iç hukukunda yaptığı düzenlemeler vasıtasıyla dijital veri erişimi, e-defter zorunluluğu (GoBD) ve e-denetim kapasitesini geliştirerek dijital ekonominin kontrol altına alınmasına yönelik önemli adımlar atmıştır.

Fransa, dijital ekonominin vergilendirilmesinde müdahaleci bir pozisyon almış ve 2019 yılında Dijital Hizmet Vergisi'ni (GAFA vergisi) yürürlüğe koymuştur. Bu hamlesi ile büyük dijital platformları hedef alan ilk büyük ekonomilerden biri olmuştur. Bu hamle, uluslararası düzeyde tartışmalara neden olsa da dijital faaliyetlerin adil şekilde vergilendirilmesi noktasında

dikkat çeken bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat, OECD'nin küresel vergi reformuna ilişkin önerilerinin kabul görmesi nedeniyle Fransa, bu uygulamayı gözden geçirme taahhüdünde bulunmuştur (Ministère de l'Économie, 2024).

ABD, dijitalleşmenin vergi politikalarına yönelik etkilerini hem ulusal hem de uluslararası alanda ele almakta çok uluslu işletmelerin daha adil bir şekilde vergilendirilmesini öngören OECD'nin İkinci Sütun (Pillar Two) girişimini desteklemektedir. İç politikasında ise dijitalleşmeye özgü sorunlar eyalet düzeyinde farklı düzenlemelerle ele alınmaktadır. Federal düzeyde ise, IRS'nin dijital analiz yeteneklerinin geliştirilmesi ve denetim kapasitesinin artırılması amaçlanmaktadır (IRS, 2024).

İsveç, vergi politikalarının iyileştirilmesi amacıyla dijitalleşmeden faydalanmaktadır. Elektronik beyan sistemleri vasıtasıyla mükelleflerin uyum düzeyinin artırılması amaçlanmaktadır. İsveç, mevcut vergi sistemini dijital faaliyetlere uyarlayarak daha kapsayıcı bir yaklaşım benimsemektedir. Skatteverket (İsveç Vergi Dairesi), veri temelli politika geliştirme ve denetim süreçlerini güçlendirmektedir (Skatteverket, 2024).

Dijitalleşme, vergi politikalarının yeniden yapılandırılmasını gerektiren bir süreçtir. Almanya ve İsveç'in dijitalleşme sürecinde uluslararası işbirliğine yönelik bir politika izlemesi, Fransa'nın tek taraflı dijital hizmet vergisi uygulaması, ülkelerin dijitalleşme sürecine farklı tepkiler verdiğini göstermektedir. Dijitalleşmenin hızlanmasıyla birlikte vergi politikalarının sürdürülebilirliği, dijital araçların entegrasyonu ve uluslararası uyumun sağlanması, vergi idarelerinin en önemli gündemi haline gelmesi beklenmektedir. Bu bağlamda, dijital çağda adil, şeffaf ve etkin vergi politikaları oluşturmak, dijital çağın en önemli ekonomik ve mali sorunlarından biri olmaya devam edecektir.

Almanya

COVID-19 pandemisi ve Ukrayna savaşı, Almanya'nın ekonomik modelinde uzun süredir var olan kırılganlıkları meydana çıkarmıştır: çeşitlendirilmemiş enerji kaynaklarına bağımlılık, fosil yakıt kullanımına bağımlılık, dijital dönüşümde yaşanan gecikmeler ve dış etkilere açık tedarik zincirleri. Dijital teknolojiler, Almanya'nın geleneksel olarak güçlü olduğu üretim sektörlerinde ciddi yapısal değişimlere neden olarak ülkenin gelecekteki rekabet gücünü tehdit etmektedir (OECD, 2022).

Dijitalleşme, ülkenin geleneksel sanayi temelli modelini dönüşüme zorlamakta; otomotiv, makine ve kimya gibi sektörlerde köklü değişimler yapılması ihtiyacını doğurmaktadır. Almanya'da özellikle otomotiv ve makine sanayi gibi rekabet gücünü uzun süredir belirleyen sektörler bu dönüşüme uyum sağlama potansiyeli taşımasına rağmen dijital becerilerdeki eksiklikler, altyapı yetersizlikleri ve firma düzeyinde dijitalleşmenin düşük seyri bu süreci yavaşlatmıştır. Almanya'nın sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi ve yeşil-dijital dönüşüm süreçlerinde liderlik edebilmesi için, yalnızca ulusal değil, aynı zamanda uluslararası düzeyde iş birliğine dayalı reformlara öncülük etmesi gerekmektedir. Gelecekteki başarı için Almanya'nın BTİ politikasında daha risk toleranslı, çevik ve kapsayıcı bir yaklaşımı benimsemesi gerekmektedir. Bu bağlamda; yenilikçi pazarlar oluşturulması, yüksek etkili fikirlerin ticarileştirilmesi, veri altyapısının güçlendirilmesi ve çeşitliliği teşvik eden kapsayıcı yönetişim mekanizmaları öne çıkan politika alanlarıdır. Ayrıca, uluslararası iş birliğini artıracak ve yeşil geçişe liderlik edecek stratejilerin benimsenmesi, Almanya'nın küresel BTİ rekabetçiliğini koruması açısından önem arz etmektedir (OECD, 2022: 17-25).

Dijitalleşme, Almanya'nın kamu maliyesi ve vergi idaresi yapılarında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Özellikle son on yılda elektronik beyan sistemleri, e-fatura uygulamaları ve yapay zekâ destekli analiz araçlarının yaygınlaşması, vergi toplama kapasitesini artırmış ve vergi uyum süreçlerini kolaylaştırmıştır (OECD, 2022, s. 15).

Almanya'da dijital vergi sistemlerinin geliştirilmesi, özellikle dolaylı vergilerde gelir artışını desteklemiştir. Elektronik beyan sistemlerinin kullanımı, vergi mükelleflerinin beyan sürecini basitleştirmiş ve vergi kaçağını azaltmıştır (Hanrahan, 2021: 323).

OECD tarafından önerilen küresel dijital vergi reformları kapsamında geliştirilen Pillar One ve Pillar Two düzenlemeleri, çok uluslu dijital şirketlerin faaliyet gösterdikleri ülkelerde daha adil bir şekilde vergilendirilmesini ve global ölçekte asgari bir kurumlar vergisi oranının benimsenmesini hedeflemektedir. Almanya gibi dijitalleşmiş ekonomilere sahip ülkeler açısından bu reformların uygulanması, vergi adaletinin sağlanmasının yanı sıra vergi gelirlerini de arttırma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda OECD'nin 2020 yılında yayımladığı "Tax Challenges Arising from Digitalisation – Economic Impact Assessment" başlıklı raporuna göre, Almanya'nın söz konusu reformları benimsemesi halinde, yılda 2,4 ila 3,4 milyar Euro arasında ek kurumlar vergisi geliri elde etmesi tahmin edilmektedir. Bu sayede Almanya'nın, dijitalleşme kaynaklı yaşanan vergi kayıplarını azaltabileceğini ve çok uluslu şirketlerin vergilendirilmesinin mümkün hale geleceği ifade edilmektedir (OECD, 2020).

Dijitalleşme, Almanya'da vergi idarelerinin çalışma biçimini ve vergi mükelleflerinin vergiye yönelik davranışlarını köklü biçimde değiştirmiştir. Dijitalleşme, hem beyan ve ödeme süreçlerini kolaylaştırmakta hem de idari verimliliği artırarak vergi uyumunu teşvik etmektedir.

Almanya'da vergi idaresi tarafından geliştirilen ELSTER (Elektronische Steuererklärung - Elektronik Vergi Beyannamesi), dijital vergi beyannamesi sistemine geçişin temel yapı taşlarından biri olarak, Federal Maliye Bakanlığı'nın öncülüğünde ve eyalet vergi idarelerinin iş birliğiyle başlatılan bir sistemdir. Bu sistem bireylerin ve şirketlerin vergi beyannamelerini elektronik ortamda sunmasına olanak tanımaktadır. Bu sistem sayesinde, vergi beyan süreçlerinin karmaşıklığı azalmıştır. Sistem, 1999 yılında pilot uygulamalarla kullanılmaya başlanmış ve 2005 itibarıyla tüm vergi mükelleflerinin erişimine açılmıştır (BMF, 2020). Kuruluş amacı, vergi beyannamesi süreçlerini dijitalleştirerek evrak işlemlerini azaltmak, verimliliği artırmak ve hem vergi idareleri hem de mükellefler açısından işlemleri daha hızlı ve erişilebilir hale getirmektir.

Almanya'da dijitalleşmeyle birlikte veri paylaşımı ve idareler arası iş birliği de güçlenmiştir. Almanya, dijital sistemlere aktif katılım göstermektedir. Bu sistemler, dijital platformlardan elde edilen gelirlerin otomatik olarak paylaşılmasını sağlayarak sınır ötesi hizmet sağlayıcılarının denetimini de kolaylaştırmaktadır. Fakat dijitalleşmenin vergi uyumu üzerindeki bu olumlu etkilerine rağmen bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, dijital araçlara erişim ve kullanım becerileri konusunda vergi mükellefleri arasında eşitsizlikler yaşanabilmektedir. Özellikle yaşlı nüfus, düşük dijital okuryazarlık düzeyine sahip gruplar ve küçük işletmeler bakımından bu durum bir uyum sorunu ortaya çıkarabilmektedir. Almanya vergi idaresi çok dilli destek, erişilebilir platformlar ve çevrimdışı seçenekler gibi kapsayıcı hizmetler sunarak bu sorunları ortadan kaldırmayı hedeflemektedir (OECD, 2022).

Dijitalleşme, Almanya'nın vergi politikalarını yeniden şekillendirmiştir. Ekonomik faaliyetlerin giderek dijital platformlara kayması, vergi matrahının aşınması ve kâr aktarımı (base

erosion and profit shifting - BEPS) gibi sorunlar Almanya açısından önemli bir sorun haline gelmiştir. Almanya, bu sorunlara ulusal mevzuatını güncelleyerek ve uluslararası düzeyde aktif rol alarak çözüm bulmaya çalışmaktadır (OECD, 2020).

Almanya, dijitalleşmenin vergi politikaları üzerindeki etkilerini ele alırken, parçalı ve tek taraflı ulusal çözümler yerine, çok taraflı uluslararası işbirliğini, OECD ile AB çatısı altında geliştirilen mekanizmaları stratejik bir öncelik olarak kabul etmektedir. Almanya'nın bu yaklaşımı, uluslararası işbirliğini önceleyen, ancak dijital platformların vergilendirilmesinde adil payı almayı amaçlayan bir vergi politikasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, dijitalleşme süreciyle birlikte vergi sisteminde dijital hizmetlerin ve dijital içerik tüketiminin kapsamı da genişletilmiştir. Bu sayede, uluslararası vergi rekabetini ve karmaşıklığı artırabilecek ulusal dijital hizmet vergileri gibi önlemlerden uzak durmayı amaçlamaktadır (OECD, 2020).

Almanya'da dijitalleşmenin vergi politikaları üzerindeki etkilerini şu şekilde incelemek mümkündür:

(i) OECD BEPS Kapsayıcı Çerçevesi ve İkinci Sütun (Küresel Asgari Kurumlar Vergisi) Uygulaması: Almanya, OECD'nin BEPS ile mücadele çabalarında öncü ülkelerden biri konumunda yer almaktadır. Bu bağlamda çok uluslu şirketlerin kazançlarını düşük vergili bölgelere doğru kaydırmalarını engellemeyi amaçlayan İkinci Sütun (Pillar Two) uygulamasının ulusal mevzuata entegrasyonu büyük önem arz etmektedir. Bu düzenleme, belirli bir küresel gelir eşiğinin üzerindeki çok uluslu işletmelerin, faaliyet gösterdikleri her ülkede en az %15 oranında vergiye tabi tutulmasını öngörmektedir (Bundesfinanzministerium, 2024).

(ii) Dijitalleşen ekonomide vergi uyumunu artırmak ve vergi kaçaklarının önüne geçmek amacıyla, Elektronik Formdaki Defterlerin, Kayıtların ve Belgelerin Usulüne Uygun Şekilde Tutulmasına ve Muhafaza Edilmesine İlişkin İlkeler (GoBD) gibi düzenlemelerle işletmelerin dijital muhasebe kayıtlarını belirli kurallara uygun bir şekilde tutmaları zorunlu kılınmıştır. Bu ilkeler, vergi denetim organlarının elektronik verilere doğrudan ve hızlı bir şekilde erişimini sağlayarak denetim etkinliğini artırmayı amaçlamaktadır. GoBD, vergi denetim süreçlerinde elektronik verilerin şeffaflığını ve erişilebilirliğini sağlamasına imkân tanımaktadır (Bundesministerium der Finanzen, 2024). Bu düzenleme ile vergi politikalarının uygulanabilirliği ve etkinliği artırılmaktadır.

Dijitalleşme, Almanya'nın vergi sistemi üzerinde hem yapısal hem de işlevsel düzeyde dönüştürücü etkiler meydana getirmiştir. Vergi gelirlerinin artırılması, vergi uyum süreçlerinin sadeleştirilmesi ve daha bütüncül bir vergi politikasının inşası açısından dijitalleşmenin sunduğu fırsatlar Almanya açısından önem arz etmektedir.

Fransa

Dijitalleşme ile birlikte Fransa'da maliye ve vergi politikaları açısından büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Özellikle dijital platformlardan elde edilen gelirlerin ekonomideki payının giderek artıyor olması nedeniyle hem gelir elde etme biçimlerini hem de devletin vergi toplama kapasitesinin yeniden şekillendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Fransa, dijital ekonomiden elde edilen gelirlerin adil bir şekilde vergilendirilememesi nedeniyle 2019 yılında kendi ulusal Dijital Hizmet Vergisi (Digital Services Tax - DST) düzenlemesini yürürlüğe koymuştur. Bu düzenleme ile birlikte, belirli gelir eşiğini aşan çok uluslu

dijital şirketlerin Fransa'da elde ettiği gelir üzerinden %3 oranında vergi alınmaya başlanmıştır (OECD, 2020). Bu bağlamda, Fransa'nın dijitalleşmeden kaynaklanan vergi kayıplarının telafi edilmesi ve büyük dijital platformların ekonomiye adil bir şekilde katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Dijitalleşme, vergi sistemleri bakımından sadece teknik bir dönüşüm süreci değil, aynı zamanda kamu maliyesinin sürdürülebilirliğini etkileyen yapısal bir değişim sürecidir. Fransa, bu dönüşümün getirdiği riskleri ve fırsatları erken fark eden ülkelerden biri olarak, dijitalleşmenin neden olduğu vergi kayıplarını önlemeye yönelik çeşitli stratejiler geliştirmiştir (OECD, 2020). Bu bağlamda Dijital Hizmet Vergisi, yıllık küresel geliri 750 milyon Euro'yu, Fransa'daki geliri ise 25 milyon Euro'yu aşan dijital firmalara uygulanmaktadır. Reklam hizmetleri, dijital platformlar ve kullanıcı verisi üzerinden gelir elde eden şirketler de bu vergi kapsamına tabi tutulmuştur (OECD, 2019).

Fransa dolaylı vergi gelirlerinin kayıt altına alınması amacıyla dijital vergi sistemini de güçlendirmiştir. Avrupa Birliği ile uyumlu olarak uygulanan elektronik fatura ve elektronik vergi sistemleri, dijital hizmetlerden alınan vergilerin daha etkin bir şekilde toplanmasını sağlamıştır (European Commission, 2022). Fransa'nın vergi idaresi olan Direction Générale des Finances Publiques (DGFiP), yapay zekâ destekli veri analiz sistemleri vasıtasıyla vergi denetimlerinin etkinliğini artırmış ve kayıt dışı dijital gelirlerin tespitini kolaylaştırmıştır. Bu sayede hem KDV hem de gelir vergisi tahsilatında uğranan zarar azaltılmıştır (OECD, 2022a). Fransa'nın dijitalleşme sürecine uyum sağlayabilmesi, vergi gelirlerinde istikrarın korunmasını ve dijital ekonomiden alınan payın artırılmasını mümkün hale getirmiştir.

Fransa, dijital araçların vergi uyum süreçlerine entegre edilmesi bakımından öncü ülkelerden biridir. Direction Générale des Finances Publiques (DGFiP), vergi mükellefleriyle iletişimin kolaylaştırılması ve genç nüfusun vergi sistemine entegre edilmesi amacıyla sosyal medya, mobil uygulamalar ve diğer çeşitli dijital kanalları etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır (OECD, 2022a). DGFiP tarafından yayımlanan kısa videolar ve çeşitli sosyal medya kampanyaları, genç mükellefleri bilinçlendirmeye yönelik yenilikçi uygulamalara örnek olarak verilebilmektedir. E-fatura ve e-beyan sistemlerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte, vergi kaçakçılığına karşı mücadele güçlendirilmiş, vergi beyanında bulunma süreçleri sistematikleştirilmiş ve idari maliyetler azaltılmıştır. Bu sistemler sayesinde, Fransa'daki KDV açığının 2020 yılı itibariyle önemli oranda azaltıldığı ifade edilmektedir (European Commission, 2022).

Fransa, dijitalleşmenin getirdiği yapısal değişimleri ulusal düzeyde ele almanın yanı sıra OECD/G20 Küresel Vergi Reformları (Pillar One & Pillar Two) çerçevesinde de ele almaktadır. Fransa, çok uluslu dijital şirketlerin faaliyet gösterdikleri ülkelerde daha adil şekilde vergilendirilmesini savunmakta ve küresel asgari kurumlar vergisini (minimum %15) desteklemektedir (OECD, 2021).

Amerika Birleşik Devletleri

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi gelişmiş ekonomiye sahip ülkelerde dijital teknolojilerin vergi sistemleri üzerindeki etkisi, vergilerin tahsilatı, idari kapasite ve uluslararası vergi ilişkileri bakımından çeşitli sonuçlar meydana getirmektedir. Dijitalleşme ile birlikte vergi sistemlerinde kapsamlı yapısal değişimler yaşanmakta ve vergi toplama yöntemleri yeniden şekillendirilmektedir.

Dijital ekonominin giderek büyüyor olması, e-ticaret ve dijital hizmetlerin artışı, vergi matrahının daralmasına neden olmuştur. Bu durum, ABD'de vergi gelirlerinin sürdürülebilirliği açısından yeni düzenlemeleri zorunlu hale getirmiştir (Birinci, 2019: 506).

Dijitalleşmenin etkin kullanımı, vergi gelirlerinin takibini ve tahsilatını kolaylaştırmaktadır. ABD'de İç Gelir Servisi (Internal Revenue Service - IRS), dijital analiz yöntemleri vasıtasıyla vergi kayıplarını tespit edebilmekte ve vergi tabanını genişletmektedir. Bu bağlamda e-ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte dijital satışların vergilendirilmesi önem arz eder hâle gelmiştir. 2018 yılında ABD Yüksek Mahkemesi'nin South Dakota v. Wayfair, Inc. kararı ile birlikte eyaletlerin, fiziksel varlığı bulunmayan firmalardan da satış vergisi alabileceğine yönelik kararı, dijital ekonominin vergiye katkısını artırmıştır (OECD, 2020).

Küresel düzeyde faaliyet gösteren çok uluslu şirketler, bilhassa dijital ekonomi alanında vergi yükümlülüklerinden kaçınmak amacıyla kârlarını vergi oranlarının daha düşük olduğu ülkelere doğru kaydırmaları, son yıllarda uluslararası vergi sisteminde temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda OECD ile G20 ülkeleri iş birliğinde yürütülen "BEPS (Base Erosion and Profit Shifting)" projesi, zaman içinde yetersiz kalmıştır. Bu sorunun ortadan kaldırılması amacıyla geliştirilen BEPS 2.0 süreci, dijitalleşen ekonomiyle uyumlu bir vergi sisteminin oluşturulmasını hedeflemektedir. ABD, BEPS 2.0 sürecine aktif olarak destek vermektedir (OECD, 2020).

2017 yılında kabul edilen ve kapsamlı bir vergi reformu olan Vergi İndirimi ve İşler Yasası (Tax Cuts and Jobs Act) kapsamında yürürlüğe giren Matrah Aşındırmasını ve Kötüye Kullanımı Önleme Vergisi (Base Erosion and Anti-Abuse Tax - BEAT), ABD vergi sisteminde önemli bir dönüşümü simgelemektedir. Bu dönüşüm ile birlikte, özellikle çok uluslu işletmelerin transfer fiyatlandırması vasıtasıyla elde ettikleri gelirlerin yurt dışına aktarmalarının önüne geçilmesi ve bu işlemlerin belirli bir asgari vergi yükümlülüğüne tabi tutulması hedeflenmiştir (Sullivan'dan aktaran; Akkaya ve Gerçek, 2019: 172). Vergi İndirimi ve İşler Yasası uyarınca, ABD'nin yabancı bir işletmenin hissedarları vergilendirilebilir gelirlerini hesaplarken elde ettikleri temettüleri düşebilmektedir. Bu indirim ABD'nin dış kârlar üzerinden elde edeceği vergi gelirini azaltabileceğinden Kongre, ABD'li şirketlerin vergi tabanını aşındırmasını engelleyen bir mekanizma oluşturmuştur. BEAT sistemine göre, ABD'de faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin yurt dışına ödedikleri bazı ödemeler, vergi matrahından düşülememekte ve bu ödemeler üzerinden alternatif bir asgari vergi tahsil edilmektedir (Rödl ve Partner'dan aktaran; Akkaya ve Gerçek, 2019: 172).

Dijitalleşmenin etkisi yalnızca kurumlar vergisi alanında değil, dolaylı vergilendirme süreçlerinde de hissedilmektedir. Eyalet düzeyinde uygulanan ekonomik nexus ilkesi çerçevesinde, internet üzerinden satış yapan perakendecilere satış vergisi tahsilatı yükümlülüğü getirilmiştir. Colorado tipi ihbar rejimleri ile satıcıların müşterilerini vergi sorumlulukları hakkında bilgilendirmesi zorunlu tutulmuş, Amazon tipi platform sağlayıcılarının ise üçüncü taraf satıcılar adına vergi tahsilatı yapması gereken durumlar düzenlenmiştir. Bunların yanı sıra, çerezler vasıtasıyla tüketici davranışlarının izlendiği durumlarda da, platformun ilgili eyaletlerde vergi mükellefi sayılması ve buna bağlı olarak satış vergisi uygulamasına tabi tutulması söz konusu olabilmektedir (Akkaya ve Gerçek, 2019: 172-173).

ABD, OECD'nin dijital ekonominin vergilendirilmesine yönelik çalışmalarında önemli bir konumda yer almaktadır. BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) projesi kapsamında, dijital

hizmetlerin vergilendirilmesine yönelik uluslararası standartların belirlenmesine katkı sağlamıştır. Ancak, ABD'nin bu süreçteki tutumu, kendi dijital şirketlerini koruma eğiliminde olmuştur (Akkaya & Gerçek, 2019, s. 170). Mayıs 2021'de Amerika Birleşik Devletleri yönetimi, küresel düzeyde asgari bir kurumlar vergisi uygulamasının gerekliliğini vurgulamış ve bu açıklamanın hemen ardından, Haziran 2021'de Londra'da gerçekleştirilen G7 Zirvesi'nde üye ülkelerin maliye bakanları, dijital ekonomiyi de kapsayan küresel bir vergi reformu üzerinde uzlaşmışlardır. Bu reform, özellikle dijital ekonomi bağlamında iki temel ilkeye odaklanmaktadır. Birincisi, çok uluslu şirketlerin elde ettikleri kârların, şirketin merkezinin bulunduğu ülkenin yanı sıra tüketimin gerçekleştiği dolayısıyla tüketicinin bulunduğu ve ekonomik faaliyetin gerçekleştiği ülkelerde de vergilendirilebilmesidir. İkinci ilke ise, küresel düzeyde geçerli olacak asgari kurumlar vergisi oranının belirlenmesidir. Mevcut önerilere göre %15 oranında bir taban vergi oranı üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Bu sayede uluslararası vergi rekabetinin kontrol altına alınması ve çok uluslu şirketlerin vergi yükümlülüklerinden kaçınmak amacıyla vergi oranı düşük ülkelere yönelmelerinin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Bu girişim, OECD'nin sürdürdüğü BEPS projesinin de bir devamı niteliğindedir. Bu reform, vergi matrahının aşındırılmasının önlenmesi ve vergi cennetlerinin cazibesinin azaltılması bakımından önem arz etmektedir (Kaya, 2020).

ABD, dijitalleşmenin vergi sistemine etkilerini kontrol altına alabilmek adına çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Vergi gelirlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak, vergi uyumunu artırmak ve uluslararası vergi politikalarında etkin rol oynamak, ABD'nin dijitalleşme sürecindeki başlıca hedefleri olmuştur. ABD, dijitalleşmenin getirdiği vergi politikası ile ilgili sorunlara karşı çok yönlü çözümler geliştirmiştir. İç hukukta yapılan reformlar, eyalet düzeyinde satış vergisinin yeniden yapılandırılması ve IRS'in dijital altyapısının güçlendirilmesi, bu süreçte önemli adımlar olmuştur. Uluslararası alanda ise ABD, dijital ekonominin vergilendirilmesine yönelik çok taraflı çabalara katkı sağlarken, kendi dijital şirketlerini hedef alan uygulamalara karşı da koruyucu politikalar geliştirmiştir. Bu çerçevede ABD, dijital ekonomide adil, etkili ve sürdürülebilir bir vergi yapısının oluşturulmasında kritik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

İsveç

Dijitalleşme, vergi sistemlerinde önemli bir dönüşüm meydana getirmektedir. Vergi sistemleri, dijital teknolojiden önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu bağlamda, dijitalleşmenin vergi gelirleri, vergi uyum süreçleri ve vergi politikaları üzerindeki etkileri, incelendiğinde İsveç, dijital kamu hizmetleri ve vergi idaresinde teknolojik uyum düzeyiyle dikkat çekmektedir.

İsveç'te dijitalleşme oranının yüksek olması, ülkenin dijital ekonomi alanında güçlü bir altyapıya sahip olduğunu göstermektedir. İsveç'te dijital ekonominin gayri safi yurtiçi hasıla içindeki payı %4,2 olarak hesaplanmaktadır. Bu oran, İsveç'in dijital dönüşüm sayesinde ekonomik verimliliği ve vergi gelirlerini artırabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, dijitalleşmenin vergi matrahını genişletme potansiyeline sahip olduğu söylenebilmektedir (Ionescu vd., 2022).

İsveç'te e-fatura ve dijital muhasebe sistemlerinin yaygın bir şekilde kullanılıyor olması, ticari faaliyetlerin şeffaflığını artırmakta ve vergilerin etkin bir şekilde takip edilmesini mümkün hale getirmektedir. İsveç'in dijital vergi altyapısı sayesinde vergi açığı oranı oldukça düşüktür. Bu durum, dijitalleşmenin vergi gelirlerini artırıcı etkisini ortaya koymaktadır (OECD, 2021).

İsveç'te veri sağlayıcıların (%22,5) ve veri kullanıcılarının (%6,8) toplam sektör içindeki oranlarının yüksek olması, bilgiye dayalı ekonomi yapısının yaygınlaşmasından ve dijital uyum araçlarının toplum genelinde benimsenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, dijital kanalların vergiye uyum süreçlerini kolaylaştırdığını ve mükellef davranışlarını olumlu etkilediğini göstermektedir. Vergi idaresi ile bireyler arasındaki dijital iletişim araçlarının gelişmişliği, beyan süreçlerini basitleştirerek hataları ve gecikmeleri azaltmaktadır. İsveç'te dijitalleşme düzeyindeki artış doğrudan ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Bu bağlamda, İsveç gibi dijitalleşmiş ülkelerde, vergi politikalarının veri odaklı ve esnek yapılar hâline getirilmesi önem arz etmektedir. Avrupa Komisyonu'nun belirlediği senaryolar içerisinde İsveç'in performansının "yüksek büyüme" senaryosuna en yakın ülke profiliyle örtüştüğü belirtilmektedir. Bu bağlamda, İsveç'in dijitalleşmeye entegre olmasının yanı sıra dijitalleşmeye uygun vergi politikaları geliştirdiği de anlaşılmaktadır (Ionescu vd., 2022).

İsveç'in dijitalleşme temelli ekonomik gelişiminde, veri kullanıcıları ile veri sağlayıcıları arasında gelişmiş ülkeler bakımından %16'dan fazla bir fark olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu fark, politika yapıcılar için dijital eşitsizliğe dayalı vergi yükümlülüğü boşlukları konusunda dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dijital hizmetlerden yararlanamayan kesimler vergi sisteminin dışında kalabilmekte ve bu da vergi eşitsizliklerini artırabilmektedir (Ionescu vd., 2022).

İsveç, dijital teknolojilerle desteklenen bir vergi uyum modeli uygulamaktadır. Bireylerin ve işletmelerin vergi beyannameleri, dijital platformlar üzerinden gönderilebilmekte; hatalı bildirimler sistem tarafından otomatik olarak işaretlenmektedir. 2021 yılı itibarıyla İsveç'te bireylerin %95'inden fazlası vergi beyannamelerini elektronik ortamda sunmuştur. Bunun yanı sıra İsveç vergi otoritesi, yapay zekâ destekli risk analiz sistemleri vasıtasıyla vergi adaletsizliklerini önceden tahmin edebilmekte ve etkin bir denetim gerçekleştirebilmektedir. Bu sayede vergi mükelleflerinin sürece yönelik uyum davranışları güçlenmekte ve vergi adaletsizliği azaltılmaktadır (Skatteverket, 2022).

İsveç, dijitalleşmenin etkisiyle vergi politikalarının yeniden düzenlenmesi sürecine girmiştir. Bilhassa dijital platformlar üzerinden çalışan serbest meslek sahiplerinin vergilendirilmesi, politika yapıcıların gündemindedir. Bu bağlamda, dijital gelirlerin daha doğru raporlanması için platformlara yönelik bilgi paylaşımı yükümlülükleri getirilmiştir (Skatteverket, 2022).

İsveç, kripto para işlemleri gibi dijital finansal varlıkların takibi için özel bir dijital izleme mekanizmasını hayata geçirmiştir. Vergi politikalarının dijital varlıkları kapsayacak şekilde genişletilmesi, dijitalleşmeye yanıt verme kapasitesinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra İsveç, AB düzeyinde yürütülen BEPS 2.0 müzakerelerine aktif katılım sağlamakta ve çok uluslu dijital şirketlerin adil bir şekilde vergilendirilmesini desteklemektedir (OECD, 2021).

İsveç, dijitalleşmenin vergi sistemleri üzerindeki olumlu etkilerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gelişmiş dijital altyapı, vergi gelirlerinin izlenebilirliğini ve toplanabilirliğini artırmakta; mükelleflerin uyum süreçlerini kolaylaştırmakta ve aynı zamanda vergi politikalarının dijital dönüşüme yanıt verebilir hâle gelmesini sağlamaktadır. İsveç'in dijitalleşmeyi vergi sistemine başarıyla entegre etmesi, diğer ülkeler için de bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada dijitalleşmenin vergi gelirleri, vergi uyum süreçleri ve vergi politikaları üzerindeki etkileri Almanya, Fransa, ABD, İsveç örnekleri üzerinden incelenmiştir. Elde edilen bulgular, dijitalleşmenin vergi sistemleri açısından hem önemli fırsatlar sunduğunu hem de bazı yapısal sorunları beraberinde getirdiğini göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde dijitalleşme, vergi sistemlerinin daha etkin, şeffaf ve sürdürülebilir hale gelmesini sağlamıştır. ABD, İsveç, Almanya ve Fransa örneklerinde dijitalleşmenin beraberinde getirmiş olduğu fırsatlar büyük ölçüde değerlendirilmiş; gelişmiş dijital altyapılarla desteklenen vergi idareleri, daha yüksek düzeyde vergi uyumu ve şeffaflık sağlamışlardır. ABD'de gelişmiş veri analizi altyapısı, İsveç'te gelişmiş elektronik beyan sistemleri, Almanya'da dijital denetim mekanizmalarının geliştirilmesi ve Fransa'da zorunlu e-fatura uygulamaları bu bağlamda önem arz etmektedir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde, dijitalleşme sürecine geç başlanmış olsa da e-Fatura, e-Defter, e-Tebligat ve İnteraktif Vergi Dairesi gibi uygulamalar, vergiye uyumun artırılması bakımından önem arz etmektedir. Gelir İdaresi Başkanlığı'nın dijital altyapı çalışmaları sayesinde şeffaflık artırılmış, denetim kapasitesi güçlendirilmiştir. Fakat, Türkiye'nin dijitalleşme sürecinde karşılaştığı bazı yapısal zorluklar nedeniyle, dijitalleşmenin vergi gelirlerine katkısı sınırlı kalmıştır (Akdoğan & Yavuz, 2022).

Tablo 4: Küresel Dijitalleşme Endeksi Ülke Sıralamaları

Ülke	**Sıra**	**Puan**
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)	1	78.8
İsveç	3	74.5
Almanya	14	63.4
Fransa	15	62.2
Türkiye	47	41.4

Kaynak: Huawei. (2024). Global Digitalization Index (GDI) 2024. Huawei Technologies Co., Ltd. https://www.huawei.com/en/gdi

Küresel dijitalleşme endeksi, ülkelerin dijitalleşme performanslarını ölçmekte ve dijital rekabet gücünü nesnel kriterlere dayanarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, IMD Dünya Dijital Rekabet Endeksi, ülkelerin dijitalleşme kapasitesini "Bilgi" (knowledge), "Teknoloji" (technology) ve "Geleceğe Hazırlık" (future readiness) gibi başlıklar altında analiz etmektedir. 2024 yılı verilerine göre ABD, dijital rekabet sıralamasında lider konumda yer almaktadır. İsveç, Almanya, Fransa ise dijitalleşme performansları açısından ilk on beş içerisinde yer almaktadır. Türkiye, küresel dijitalleşme endeksinde 47. sırada yer almakta ve bu durum dijitalleşme performansı bakımından gelişmiş ülkeler düzeyinde olmadığını göstermektedir.

Dijital ekonominin vergilendirilmesi bağlamında Türkiye'de 2019 yılında uygulamaya konulan Dijital Hizmet Vergisi (DHV), dijital ekonomiden elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi noktasında yaşanan aksaklıkların giderilmesine bakımından önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye, sorunun kalıcı çözümüne yönelik bir adım olmaması nedeniyle DHV'yi geçici bir düzenleme olarak kabul etmiştir. Dijital hizmet sağlayan çok uluslu şirketleri vergilendirmek ve kamu gelirlerinin artırılması amacıyla DHV, dünya örnekleriyle aynı dönemde Türkiye'de de uygulanmaya başlamıştır. Fakat bu verginin, klasik vergi türleriyle uyum sağlanılmadan hızla hayata geçirilmiş olması nedeniyle, uygulamada hukuki anlamda çeşitli tartışmalara ve teknik zorluklara yol açmıştır. DHV'nin yasal niteliği ve kapsamı bakımından da

belirsizlikler içermesi, mükelleflerin ve dijital hizmet sağlayıcılarının vergi uyum süreçlerinde çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır. Bu bağlamda, eksikliklerin ve hukuki tutarsızlıkların giderilmesi, vergi adaleti ve mükellef güvenliği bakımından önem arz etmektedir. Dijital hizmet sağlayan çok uluslu şirketlerin vergilendirilmesi noktasında uluslararası kalıcı çözümler önerilmesi (OECD'nin "İki Sütunlu Çözüm" gibi), DHV uygulamasından tamamen vazgeçilmesi ihtimalini de gündeme getirmektedir (Kaya, 2020).

Sonuç olarak, dijitalleşme vergi sistemlerinde köklü değişiklikler meydana getirmiş ve vergi gelirlerinin artırılmasına yönelik yeni imkânlar sunmuş olmasının yanı sıra vergi matrahlarının aşınmasına ilişkin kaygıları da beraberinde getirmiştir. E-ticaret platformları, dijital hizmet sağlayıcıları ve platform ekonomisi aktörlerinin hızla büyümesi, geleneksel vergi sistemlerinin yeteriz kaldığını ortaya koymakta ve bu sistemlerin yeniden yapılandırılmasını zorunlu hale getirmektedir. Dijital hizmetlerin tüketicilere sunulması, katma değer vergisi gibi dolaylı vergiler bağlamında vergi tabanının genişletilmesine olanak sağlamıştır. Fakat çok uluslu dijital şirketlerin gelirlerinin hangi ülkede vergilendirileceğine ilişkin tartışmalar, vergi matrahının doğru ve adil bir şekilde tespiti noktasında hâlen önemli bir sorun teşkil etmektedir (OECD, 2021). Dijitalleşme ülkelerin vergi sistemlerini derinden etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Dijitalleşme, vergi gelirlerinin yapısını değiştirirken, vergi uyum süreçlerini modernize etmekte ve yeni vergi politikalarının geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Vergi idareleri, veri analizi yeteneklerini güçlendirmeli, otomasyonu artırmalı ve siber güvenlik önlemlerini geliştirmelidir. Bu bağlamda, dijitalleşmenin getirdiği fırsatları değerlendirmek ve zorlukları aşmak için adaptasyon ve uluslararası işbirliği sağlanması gerekmektedir. Dijitalleşmenin vergilendirmeye yönelik etkilerinin anlaşılması, kamu gelirlerinin artırılması ve daha kapsayıcı, adil ve sürdürülebilir bir mali yapı oluşturulması bakımından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

AJALA, M. O. O., & Adegbie, F. F. (2020). "Effects of İnformation Technology on Effective Tax Assessment in Nigeria", Journal of Accounting and Taxation, 12(4), 126-134.

AKDOĞAN, T., & Yavuz, H. (2022). Dijitalleşme Perspektifinden Vergi Uyumu. Ankara: İksad Publishing House.

AKKAYA, H. & Gerçek, A. (2019). "OECD ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Dijital Ekonominin Vergilendirilmesi: Türkiye İçin Çıkarımlar", International Journal of Public Finance, 4(2), 166-188.

BIRINCI, N. (2019). "Dijitalleşmenin Vergi Matrahına Etkisi ve Tek Taraflı Önlemler". Maliye Dergisi, 176.

Bundesministerium der Finanzen (BMF). (2020). 20 Jahre ELSTER – Steuererklärung elektronisch. https://www.bundesfinanzministerium.de

Bundesministerium der Finanzen (BMF). (2024). Grundsätze zur ordnungsmäßigen Führung und Aufbewahrung von Büchern, Aufzeichnungen und Unterlagen in elektronischer Form sowie zum Datenzugriff (GoBD). https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/BMF_Schreiben/Weitere_Steuerthemen/Abgabenordnung/AO-Anwendungserlass/2024-03-11-aenderung-gobd.html

CAMPOS, M. A. (2021). "Digital economy and international taxation: the digital revolution and its impact on the discourse of international tax law (Doktora Tezi, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I; Universidade de Brasília)".

CIAT, IOTA, IMF, OECD, International Survey on Revenue Administration, Table A.5 Net revenue collected by the tax administration: Total, https://data.rafit.org/regular.aspx?key=74180904

ÇELENER, B. (2017). Dijital Ekonomiyi Vergilendirme Yolunda Somut Bir Adim: Dijital Hizmet Vergisinde Fransa örneği. Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,

TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

ÇEVIK AKA, D. (2023). "Üretimde Dijitalleşme ve İnsan Odaklılık: Endüstri 5.0" . Dijital Dönüşüm ve Dijitalleşme. (ed. Furkan Çelebi). İzmir: Duvar Yayınları: 42-55.

DALLHAMMER, D., & Renelt, C. (2025). "Digitalization and Tax Control Frameworks". WU International Taxation Research Paper Series, (2025-03).

ETIM, R. S., Jeremiah, M. S., & Dan, P. B. (2020). "Tax Compliance and Digitalization of Nigerian Economy: The Empirical Review". American International Journal of Social Science, 9(2), 42-50.

EYIDOĞAN, Ezgi ve Demir, Oğuz. ''Dijital Hizmetlerin Vergilendirilmesi: Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler'', Working Paper Series, Cilt:3, Sayı: 2, 2022, ss. 01-15.

GANGODAWILAGE, D., "Madurapperuma, W., & Aluthge, C. (2021). Use of technology to manage tax compliance behavior of entrepreneurs in the digital economy". International Journal of Scientific and Research Publications, 11(3), 366-370.

HANRAHAN, David (2021). Digitalization as a determinant of tax revenues in OECD countries : a static and dynamic panel data analysis. In: Athens journal of business & economics 7 (4), S. 321 - 348.

Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2024). Hazine ve Maliye Bakanlığı 2024 Yılı Faaliyet Raporu. https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2025/05/2024-HMB-Idare-Faaliyet-Raporu-384d6ddf0be92ec8.pdf

HIDAYAT, M. and Defitri, S.Y., 2024. Digitalization and the Changing Landscape of Tax Compliance (Challenges and Opportunities). Accounting Studies and Tax Journal (COUNT), 1(1), ss.131-139.

Huawei, (2024). Global Digitalization Index (GDI) 2024. Huawei Technologies Co., Ltd. https://www.huawei.com/en/gdi

Internal Revenue Service. (2024). IRS Data Book. Publication 55-B (Rev. 5-2025).

IONESCU, R.V., Zlati, M.L., Antohi, V.M., Vîrlănuţă, F.O. and Stanciu, S., 2022. Quantifying the Digitalisation Impact on the EU Economy. Case Study: Germany and Sweden vs. Romania and Greece. Amfiteatru Economic, 24(59), ss. 61-76.

KARACA, C. (2021). Kamu Maliyesi. Bursa: Ekin Yayınevi.

KAYA, Ö. M. (2020). Dijital hizmet vergisi ve Türkiye uygulaması. Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, (2), 137-168.

MAZLUM, M. S. (2022). Dijitalleşme Kaynaklı Vergi Sorunları ve Çözüm Arayışları, (Ed. Mr. Luigi Pio Leonardo Cavaliere Dr. Ali Ahmad Dr. Ruhul Amin Sardar) 4. International CEO Communication, Economics, Organization & Social Sciences Congress, Hindistan, ss. 671-682.

Ministère de l'Économie, des Finances et de la Souveraineté industrielle et numérique. (2023). Facturation électronique entre entreprises. https://www.economie.gouv.fr/cedef/fiches-pratiques/la-facturation-electronique-entre-entreprises

OECD (2016), BEPS Project Explanatory Statement: 2015 Final Reports, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/9789264263437-en.

OECD (2024), OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2): Strengthening Connectivity, Innovation and Trust, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/3adf705b-en.

OECD (2022), OECD Reviews of Innovation Policy: Germany 2022: Building Agility for Successful Transitions, OECD Reviews of Innovation Policy, OECD Publishing, Paris, https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/10/oecd-reviews-of-innovation-policy-germany-2022_34a18c3c/50b32331-en.pdf.

OECD (2022a), Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/1e797131-en .

OECD (2023), Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/900b6382-en.

OECD (2024), Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/2d5fba9c-en.

OECD (2020), Tax Challenges Arising from Digitalisation – Economic Impact Assessment: Inclusive Framework on BEPS, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/0e3cc2d4-en .

OECD (2021), Tax Challenges Arising from Digitalisation of the Economy – Global Anti-Base Erosion Model Rules (Pillar Two): Inclusive Framework on BEPS, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/782bac33-en.

OECD (2025), Tax Challenges Arising from the Digitalisation of the Economy – GloBE Information Return (January 2025): Inclusive Framework on BEPS, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/a05ec99a-en.

OECD (2019), The Role of Digital Platforms in the Collection of VAT/GST on Online Sales, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/e0e2dd2d-en.

Rödl & Partner (2018). Base Erosion and Anti-Abuse Tax ("BEAT"), http://www.roedl.net/us/tax_reform/key_business_tax_provisions/base_erosion_and_anti_abuse_tax_beat.html.

STRAUSS, H., Schutte, D., & Fawcett, T. (2021). An Evaluation of The Legislative and Policy Response of Tax Authorities to the Digitalisation of the Economy. South African Journal of Accounting Research, 35(3), 239-262.

Skatteverket. (2022). Annual Report 2021.

Skatteverket. (2024). Annual Report. https://www.skatteverket.se/

SULLIVAN, A. M. (2018). Economic Analysis: Can Marked-Up Services Skip the BEAT?, https://www.taxnotes.com/tax-reform/economic-analysis-can-markedservicesskip-beat.

WYCKOFF, A. (2019), "Going digital: Back to the future", in OECD Observer, Vol. 2019, https://doi.org/10.1787/1249c88f-en.

ZIVALI, B. S., & Demirli, Y. (2022). "Dijital Ekonominin Vergilendirmesinde Yaşanan Sorunlar: OECD-AB Tedbirleri ve Ulusal Çözüm Arayışları". Abant Sosyal Bilimler Dergisi, 22(3), 1124-1141. https://doi.org/10.11616/asbi.1146198

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the effects of digitalisation on tax revenues, tax compliance processes and tax policies using the examples of Germany, France, the United States and Sweden. The findings reveal that digitalisation presents significant opportunities for tax systems while also bringing structural challenges.

The acceleration of the digitalisation process in the 21st century as a result of technological advances is causing fundamental transformations in the financial structure of societies and public policies. This transformation is causing various problems for public policies. Digital platforms, technological devices and other digital developments call into question the effectiveness of traditional tax systems, making new fiscal regulations necessary to ensure fair taxation. The fact that digitalisation has become a fundamental part of society and that technology is widely used in many areas of economic activity, including the purchase of goods and services, is reshaping the structure of tax revenues, tax compliance processes and the tax policies of states.

Digitalisation has different effects on the tax systems of each country. In developed countries, digitalisation has enabled tax administrations to become more efficient, transparent and sustainable, and the strengthening of digital infrastructure has increased tax compliance and eliminated negative effects on public revenues. Advanced data analytics applications in the US, high-automation electronic filing systems in Sweden, strengthened digital audit mechanisms in Germany, and mandatory e-invoicing regulations in France stand out as successful examples in this process. According to the 2024 IMD World Digital Competitiveness Index data, the US ranks first, while Sweden, Germany and France are among the top fifteen. Turkey ranks 47th, clearly highlighting the gap between it and developed countries in terms of digitalisation performance.

The different approaches adopted by countries reveal the impact of digital transformation on tax revenues, compliance processes and policy-making. Germany's approach prioritising international cooperation, France's proactive and unilateral Digital Services Tax application, the United States' differing strategies at federal and state levels, and Sweden's high automation-based solutions reveal the diversity of institutional and political responses to digitalisation.

This study also addresses the effects of digitalisation on international tax policies, with current developments and the Organisation for Economic Co-operation and Development's (OECD) Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) initiatives establishing global frameworks for preventing profit shifting and tax base erosion. In this context, the developed 'Two-Pillar Approach' presents global solutions for the fair taxation of multinational companies operating in the digital economy and aims to implement a global corporate tax rate of at least 15%. The digitalisation process presents opportunities for increasing tax revenues, ensuring compliance and strengthening audit capacity, but it also brings with it many risks, such as erosion of the tax base, profit shifting, data security and lack of regulatory harmonisation. The rapid growth of e-commerce, the platform economy and digital service providers has rendered traditional tax systems inadequate. Although new opportunities have been created through indirect taxes such as value added tax, the issue of where the revenues of multinational companies should be taxed

remains one of the biggest obstacles to fair taxation. In this context, comprehensively addressing the impact of digitalisation on taxation is not only crucial for increasing public revenues but also a strategic necessity for building a fair, inclusive, and sustainable fiscal system.

TEZCAN, GÖNÜL (2025). "Bosnia and Herzegovina's EU Integration in the Shadow of the Russia–Ukraine War: Threat or Opportunity?". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1198-1213.

BOSNIA AND HERZEGOVINA'S EU INTEGRATION IN THE SHADOW OF THE RUSSIA–UKRAINE WAR: THREAT OR OPPORTUNITY?

Gönül TEZCAN*

ABSTRACT

The geopolitical upheaval triggered by the Russia-Ukraine War has induced significant shifts in the European security architecture and enlargement policy, with profound implications for the Western Balkans. Bosnia and Herzegovina (BiH), a country still grappling with internal divisions and institutional fragility three decades after the Dayton Peace Agreement (DPA), has emerged as a critical focal point within this readjusted geopolitical context. The European Union's (EU) enlargement policy, which has stalled due to both BiH's internal problems and the challenges the EU has encountered, has begun a new phase in the aftermath of the Russia-Ukraine War. BiH was swiftly recognized as a candidate for EU membership in the wake of the war and received the green light to start accession negotiations. This study examines whether the Russia-Ukraine War poses a threat or an opportunity for BiH's European future—on the one hand, disrupting BiH's internal balance by encouraging the separatist rhetoric of Republika Srpska (RS) leader Milorad Dodik, while on the other hand paving the way for faster integration into the European Union. The study argues that the answer depends on whether the EU adopts a renewed enlargement strategy that simultaneously addresses security concerns and democratic reforms, while placing particular emphasis on Serbia.

Key words: Bosnia and Herzegovina, European Union, Russia-Ukraine War, Republika Srpska, Enlargement.

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI'NIN GÖLGESİNDE BOSNA-HERSEK'İN AB ENTEGRASYONU: TEHDİT Mİ, FIRSAT MI?

ÖZ

Rusya-Ukrayna Savaşı gerek Avrupa güvenlik mimarisinde gerekse Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme politikasında önemli değişimlere neden olmuş, Batı Balkanlar üzerinde de derin etkiler yaratmıştır. Dayton Barış Anlaşması'nın (DBA) üzerinden yaklaşık otuz yıl geçmesine rağmen hâlâ iç bölünmeler ve kurumsal kırılganlıkla mücadele eden Bosna-Hersek (BiH), yeniden şekillenen Avrupa jeopolitiğinde önemli bir odak noktası hâline gelmiştir. Bosna-Hersek'in iç sorunları ve AB'nin karşı karşıya kaldığı sınamalardan kaynaklanan genişleme politikasındaki durgunluk, Rusya-Ukrayna Savaşı'yla birlikte yerini canlanmaya bırakmıştır. Bu süreçte Bosna-Hersek hızla AB aday ülke statüsü kazanmış ve üyelik müzakerelerine başlaması için onay almıştır. Rusya-Ukrayna Savaşı, bir yandan ülkedeki iki entiteden biri olan Sırp Cumhuriyeti lideri Milorad Dodik'in ayrılıkçı söylemlerini güçlendirirken diğer yandan ülkenin AB entegrasyon sürecini hızlandırarak iki yönlü bir etki yaratmıştır. Bu çerçevede çalışma, savaşın Bosna-Hersek'in Avrupa perspektifi açısından bir tehdit mi yoksa bir fırsat olarak mı nitelendirilmesi gerektiğini irdelemektedir. Çalışma, bu sorunun yanıtının ancak AB'nin güvenlik kaygılarını ve demokratik reformları eş zamanlı olarak ele alan ve Sırbistan'a özel bir önem atfeden yenilenmiş bir genişleme stratejisini uygulamasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Bosna-Hersek, Avrupa Birliği, Rusya- Ukrayna Savaşı, Sırp Cumhuriyeti, Genişleme.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 24.062025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, AYDIN, ORCID ID: 0000-0001-8014-2794, E-posta: gkucukyoru@adu.edu.tr

Introduction

As the Soviet Union was collapsing, Serbian leader Slobodan Milošević pursued military intervention against the republics that had declared independence, leading to devastating wars in Yugoslavia. While the wars in Slovenia and Croatia ended relatively quickly, Bosnian war started in 1992 lasted more than 3 years and cost the lives of over 100,000 people (Lampe, 2024). The war ended with the Dayton Peace Agreement (DPA), facilitated by U.S. diplomacy. At that time, the European Union (EU) was undergoing an internal transformation, seeking to complete its single market while also repositioning itself in the new world order. The famous words of the then Luxembourg Foreign Minister Jacques Poos clearly reflected the EU's initial enthusiasm in the early post-cold war era: "This is the hour of Europe, not the hour of the Americans" (Ganesh, 2022). Unfortunately, several factors, such as the EU's ineffective diplomatic initiatives in the Balkan conflicts, its reliance on the US and NATO for military intervention and the lack of consensus and coordination among the EU members, made this period a major disappointment for the Union (Tezcan, 2021, p. 52-53).

However, the EU tried to find solutions to the crises it experienced, echoing the famous statement of Jean Monnet, a leading figure in the EU: "Europe will be forged in crises, and will be the sum of the solutions adopted for those crises" (Barroso, 2011). The EU not only improved its political and military strength through the European Security and Defence Policy (ESDP) but also continued to use soft power instruments. It enhanced engagement in the Western Balkans, aspiring to become a conflict prevention and management actor, while also preparing these countries for EU membership under the Copenhagen criteria (Babuna, 2014, p.2). In the 1990s, the EU launched many initiatives in the Western Balkans, aiming to boost regional cooperation and enhance the Union's engagement with the regional countries.

The DPA created a complex institutional system in Bosnia and Herzegovina (BiH) and the relations among ethnic groups have remained fragile. This situation makes BiH a country of critical importance for European security (Babuna, 2014, p.3). BiH functions as a unified state with two autonomous units referred to as entities: The Federation of BiH (predominantly inhabited by Bosniaks and Croats and composed of ten cantons) and the Republika Srpska (RS, mainly inhabited by Serbs). It also includes a separate administrative unit, the Brčko District. The DPA also created the Office of the High Representative (OHR). The High Representative is vested with comprehensive powers, commonly known as the "Bonn Powers", and is responsible for overseeing the implementation of the civilian dimensions of the peace accords. He may dismiss public officials and impose laws to ensure compliance with the agreement (Fella, 2024; Halilovic, 2024, p. 144).

Unfortunately, BiH remains fragile thirty years after the war and still has a long way to go in the EU integration process. This situation has become more apparent since Crimea's annexation by Russia in 2014 and especially after the Russia-Ukraine War erupted in February 2022. Since then, a sense of insecurity has returned, fuelled by fears that Serbia (Russia's closest ally in the Balkans) could embolden separatist movements within the Serb leadership in Bosnia, which enjoys Russian support. This has alerted peace advocates both domestically and internationally (Brezar, 2022). Nevertheless, the EU enlargement process, which had been stagnating for years because of internal and global challenges, experienced a sudden boom following the start of the Russia-Ukraine War.

Following the invasion, Kyiv, Chisinau and Tbilisi swiftly submitted their applications for EU membership, prompting an exceptionally rapid response from the Union. Ukraine and Moldova gained EU candidate status in June 2022, while Georgia was offered a formal

"membership perspective". During the same period, the EU approved the launch of accession talks with Albania and North Macedonia; and BiH was granted candidate status (Karjalainen, 2023, p.638). Subsequently, on 12 March 2024, the EU decided to launch accession talks with BiH (Wankiewicz, 2024). In its 2023 Enlargement Package, the European Commission advised initiating accession talks with Ukraine and Moldova, and awarding candidate status to Georgia, depending upon its fulfilment of specific conditions (European Union Neighbours East, 2025). Furthermore, the EU has reiterated its commitment to supporting Montenegro and Albania in advancing toward full membership in the coming years (Rasquinho, 2025).

At this point, the study aims to analyse whether the Russia-Ukraine War represents a looming threat or a chance for BiH, particularly in relation to its EU integration prospects. The study contends that the answer depends on the EU's ability to pursue a refreshed enlargement policy that tackles both security issues and democratic reforms, with a specific focus on Serbia. This research is divided into three primary parts. The first section examines the development of EU– BiH relations from the 1990s to the outbreak of the Russia–Ukraine War in 2022. The second section explores how the Russia-Ukraine War has influenced BiH's EU accession process. The third section compares BiH's EU integration process before and after the war, assessing whether the war generated momentum or created additional obstacles for EU-BiH relations, and concludes with a prospective outlook.

The EU-BiH Relations Before the Russia-Ukraine War: A Snapshot of the Past 30 Years

Understanding the evolution of EU–BiH relations over the past three decades requires a close examination of the broader regional dynamics. The Western Balkans' post-Russia-Ukraine war context, combined with the Union's evolving foreign policy, fostered deeper engagement between the EU and BiH.

The DPA formally established BiH as a sovereign state in 1995. Signed by Serbia and Montenegro (then FRY), Croatia, and BiH, the agreement ended a war that killed 100,000 people and displaced two million. While it secured peace, the agreement created a complex political structure, "one state, two entities, three constituent peoples", which operates through ethnic quotas and a fragile institutional balance of power designed to preserve interethnic stability (Kučukalić, 2022, p. 106-107). The Union's growing engagement in the Western Balkans in the post-Dayton era reflected its ambition to become a credible peace actor and anchor of stability in the region. Having failed to prevent the war, the EU sought to redeem its role by promoting reconstruction, democratization, and regional cooperation through a series of strategic frameworks in Bosnia and the wider region (Özgöker et al., 2017, p. 32-33).

After the signing of the DPA, the EU introduced the "Regional Approach" in 1996 to promote stability in the Western Balkans. This approach stressed the importance of regional stability for the security of the Union and offered the Western Balkans a membership perspective. It focused on political and economic goals, including the rule of law, democracy and economic reconstruction (İnaç et. al., 2013, p.67-68). A year later, in 1997, the EU adopted a second instrument introducing country-specific conditionality in the areas of financial aid, trade, and bilateral relations. The conditions were about the application of the DPA, the return of refugees, cooperation with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), adherence to human rights, democratic elections, and good neighbourly relations. In cases of non-compliance, financial support and trade benefits would be suspended (İnaç et. al., 2013, p.68). Building upon these earlier frameworks, the start of the Stabilisation and Association Process (SAP) in 2000

can be accepted as a milestone concerning the Union's involvement in the Western Balkans. The SAP was designed to foster regional stability and proposed a clear membership perspective to prospective EU candidates. In addition to promoting harmonization with the EU acquis, the SAP placed special emphasis on regional cooperation in sectors such as infrastructure improvement, free trade, and political dialogue. Although the process set common political and economic goals, it operated with a merit-based approach that evaluated each country's progress individually (European Union). However, unresolved issues such as the non-return of refugees and failure to arrest war criminals, resulted in the adoption of a fourth instrument, the "Strengthened Approach", which introduced further measures including compliance with the Copenhagen Criteria, improved economic ties, increased financial aid, support for civil society and institutions, partnership in judicial and internal affairs, and enhanced political dialogue (İnaç et al., 2013, p. 68).

The EU implemented concrete policy tools to actuate this political vision. Under the SAP, instruments such as the Stabilisation and Association Agreement (SAA), financial and trade support, and judicial and home affairs cooperation were introduced (İnaç et al., 2013, p.68). Among these instruments, the SAA played a central role as the formal starting point of the accession process.

In addition to these initiatives, the EU further reinforced the Western Balkan states' accession process through a series of summits and policy instruments. At the Feira European Council in June 2000, all SAP countries, including BiH, were recognized as potential EU candidates. This commitment was reiterated by the Zagreb Summit and later reaffirmed at the Thessaloniki Summit (2003), which declared that "the future of this region is in the European Union." These developments reaffirmed BiH's European perspective and underscored the EU's commitment to the Europeanization of the Western Balkans (Akdemir, 2018, pp. 4-5).

The impact of these instruments became visible in the case of BiH. The initial European Partnership for BiH was launched in 2004 and EU- BiH relations gradually intensified. In September 2007, readmission agreements and visa facilitation came into effect. In 2008, an Interim Trade Agreement entered into force, temporarily regulating trade relations until the SAA came into full force (Akdemir, 2018, p. 5). The SAA talks began in Sarajevo on 25 November 2005. The agreement was officially signed on 16 June 2008, marking a key advancement in BiH's integration into the EU (The Office for European Integration of the Government of West Herzegovina Canton). The SAA created a structured framework for the implementation of economic, legal and administrative reforms and became a driving force for democratization in the Western Balkans (Akdemir, 2018, p.5).

The EU supported the institutional framework established by the SAA with financial instruments. On 31 July 2008, the EU signed a financial agreement with BiH under the Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA), which facilitated the establishment of a free trade area and reinforced the EU's position as Bosnia's main trading partner. Under the SAP, BiH also benefited from autonomous trade preferences. BiH gained visa-free access to the Schengen zone as of May 2010. However, ongoing political instability remained a concern. In the same year, the EEAS (European External Action Service) referred to BiH as "the most unstable corner of Europe," underscoring persistent governance challenges (Akdemir, 2018, p.5).

BiH, with one of the world's most complex constitutional systems, has faced persistent deadlocks in its EU integration process. The ethnic quota and veto mechanisms created by the DPA weaken state institutions, while the non-implementation of European

Court of Human Rights rulings, notably the Sejdić–Finci judgment, has stalled progress on fundamental rights and equality. In addition, the reluctance of political elites, especially the secessionist and pro-Russian stance of RS, has further entrenched the stagnation of reforms (Halilovic, 2024, pp. 144-166). In response to these stagnating reforms, the EU launched renewed efforts to re-engage BiH in the accession process. In June 2012, BiH and the EU initiated The High-Level Dialogue on the Accession Process to accelerate reforms which ultimately enabled the ratification and subsequent entry into force of the SAA on June 1, 2015. This milestone marked the transition from provisional trade relations under the Interim Agreement to a comprehensive institutional and legal framework for the cooperation between the EU and BiH (European Commissiona).

BiH officially submitted its application for European Union membership in February 2016. In response, the European Commission outlined 14 key priorities in the Opinion in May 2019, which had to be addressed before the start of the accession talks. These priorities, outlined by the EU Council in December 2019, constituted an extensive reform programme focusing on key areas such as democratic governance, the rule of law, basic rights, and public administration (European Commissiona). In parallel with these country-specific requirements for BiH, the EU also advanced a broader strategic vision for the entire Western Balkans.

The European Commission adopted the strategy titled *"A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans*" on 6 February 2018 to reinforce the Union's strategic engagement in the region. The enlargement strategy framed the European perspectives of the Western Balkans as a "*geostrategic investment in a stable, strong, and united Europe",* and stressed the need for fundamental reforms as well as friendly ties with neighbouring states. It identified six flagship initiatives to encourage transformation in areas such as the security, rule of law, migration, energy, and digital connectivity. The strategy also stressed that the EU must be ready to embrace new members once they meet the accession criteria. In the strategy it was emphasized that if BiH maintained consistent effort and commitment, it could attain candidate status for accession. The European Commission submitted additional questions to BiH as part of the process of drafting its opinion on the country's EU accession application. These questions accounted for about 20% of the original Questionnaire submitted in December 2016 (European Commission, 2018).

Beyond this strategic and political framework, the EU has also backed BiH's European path with substantial financial assistance. The EU has provided sustained financial support to BiH beyond political engagement. Between 1995 and 2008, BiH received approximately €2.8 billion in EU assistance, primarily through the Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation (CARDS) and the IPA. For the 2007–2013 period, €615 million was allocated under IPA, and €552.1 million followed during the 2014–2020 IPA II cycle. These funds supported political reforms, rule of law, civil society, and economic development (Akdemir, 2018, pp. 6-7; European Commissionb).

That is to say, the EU has actually maintained a robust presence in BiH since 1996, initially through the Delegation of the European Commission. In the aftermath of the Lisbon Treaty's entry into force in 2009, this representation evolved into the Delegation of the European Union to BiH with the EU Special Representative, which operated under the EU High Representative for Foreign Affairs and Security Policy. This Delegation has subsequently coordinated EU integration strategies and funding mechanisms. Since 2010, these functions have also been conducted in cooperation with the OHR, particularly regarding political oversight and post-Dayton institutional reforms (Kučukalić, 2022, p.108).

The EU launched the European Police Mission (EUPM) in 2003 with the aim of transforming BiH's police force into professional, multi-ethnic, and autonomous forces in accordance with international standards. This mission was a prerequisite for the signing of the SAA. Even though the adoption of a police reform law on April 11, 2008 introduced a normative framework to safeguard the independence of police structures; democratic oversight and protection from political interference remain incomplete, especially given the challenges of terrorism, organized crime, and corruption (Kučukalić, 2022, p.108). Therefore, the EU's approach to Bosnia and Herzegovina has encompassed not only civil reforms but also the maintenance of security and stability through military missions.

Alongside these civilian efforts, the EU has also ensured a significant security presence in BiH through its Common Foreign and Security Policy (CFSP) and Common Security and Defence Policy (CSDP) instruments. Johann Sattler, the EU Special Representative (EUSR), also serves as the Head of the EU Delegation. Since 2004, the EUFOR ALTHEA military mission has operated in the country under a UN Security Council mandate, supporting Bosnian authorities in securing a safe and stable environment (European Commissiona). As the successor to the NATO-led SFOR mission, ALTHEA represents the European Union's third and most comprehensive military operation to date (European External Action Service).

Despite this strong institutional and military presence, particularly following the February 2014 protests, the EU's ability to ensure lasting political and social stability in BiH has increasingly been called into question. The protests, which reflected widespread public dissatisfaction with the economic and political conditions at the time, were described by some analysts as the "Bosnian Spring" (Judah, 2014). In this context, an examination of Russia's past involvement in the Western Balkans and its destabilizing influence in the region is particularly relevant. Although Russia has long been present in the Balkans, since the annexation of Crimea in 2014 it has intensified its engagement in the region through an assertive foreign policy that uses a mix of tactics, including disinformation, support for far-right and authoritarian actors, and exploitation of political, economic, and religious ties. Moscow also plays the energy card and exploits media channels such as Sputnik to propagate pro-Russian and anti-Western rhetoric. As argued, Russia's actions aim to destabilize the Western Balkans and prevent the integration of regional countries into the EU and NATO (Kapidžić et al., 2024).

These dynamics are perhaps most evident in BiH, where Russia has pursued influence through historical, cultural, and strategic channels. While Moscow supported the Serbs during the Bosnian war, it occasionally aligned with Western actors under international pressure, even endorsing the DPA despite Serb opposition. Notably, Russian peacekeepers were deployed in Bosnia between 1996 and 2003. Since the 2000s, Russia has used energy investments as a key instrument in its policy towards the Balkans (Sapmaz, 2003, pp. 77-79). In this regard, creating energy dependency has been one of Russia's main strategic leverages in the Western Balkans. BiH is overwhelmingly dependent on Russian natural gas, which is imported exclusively via the Turk Stream pipeline through Serbia (Turčalo, 2025, p. 9). Beyond the energy dimension, Russia has also sought to maintain its political foothold in BiH through RS. Moscow continues to exploit BiH's ethnic and institutional fragility as leverage against NATO and EU enlargement in the Western Balkans (Sapmaz, 2003, pp.83-85).

Against this backdrop of persistent Russian influence, the EU has positioned itself as the main external actor supporting Bosnia's stability and integration into European structures. The last three decades have witnessed a gradual but steady deepening of EU-BiH relations in the security, political and economic spheres. Despite considerable

challenges ranging from institutional deficiencies to political divisions, the EU has supported Bosnia's European integration through a combination of conditionality, financial assistance and security support. Strategic instruments and diplomatic initiatives such as the Stabilization and Association Process, the SAA and the IPA have jointly contributed to shaping the post-war process in BiH.

Nevertheless, the persistence of ethnic divisions and the limited pace of reforms have stalled BiH's EU integration process. At the same time, the growing geopolitical uncertainties in Europe have prompted the Union to reassess its enlargement policy. In this regard, the next section examines how the Russia–Ukraine War has influenced EU–BiH relations and considers possible future scenarios for BiH's integration into the Union.

The EU- BiH Relations After the Russia-Ukraine War: Geopolitical Recalibration and Renewed Engagement

Following Russia's occupation of Crimea in 2014, the EU launched a number of initiatives (the Berlin Process[1], the 2018 Enlargement Strategy, and the Sofia Summit [the first Western Balkans summit since Thessaloniki in 2003]) in an attempt to revitalize its enlargement agenda (Tezcan, 2021, pp. 59-60). Unfortunately, between 2013 and 2022, the Union's enlargement policy lacked genuine momentum. However, Russia's invasion of Ukraine shifted the geopolitical calculations, making enlargement a strategic priority for the Union and renewing its motivation to enlarge (Karjalainen, p. 637). Consequently, the geopolitical landscape of Europe shifted dramatically following the start of the Russia–Ukraine war on February 24, 2022, urging the EU to reassess its enlargement policy, particularly regarding the Western Balkan states.

Amidst this changing geopolitical context, the EU has expressed serious concern about the rising political instability in BiH, framing the situation as the most severe crisis since the close of the Bosnian war. As nationalist and separatist rhetoric increasingly challenges the foundations of the DPA, EU officials have continued to warn about potential threats to BiH's stability and territorial integrity. Highlighting the gravity of the situation, Josep Borrell, the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy stated as follows: "The nationalist and separatist rhetoric is increasing in BiH and jeopardising the stability and even the integrity of the country. Ministers will have to take a decision on how to stop these dynamics in BiH and to avoid the country (falling) apart in pieces." His remarks, delivered during the Brussels meeting of EU foreign ministers, underscored the Union's growing alarm and the perceived need for timely and coordinated diplomatic action (Euronews, 2022). Reflecting the urgency, former High Representatives Christian Schwarz-Schilling and Valentin Inzko also urged the European Commission to expedite BiH's EU accession process without cumbersome bureaucratic procedures. Additionally, they called for NATO assurances to safeguard the population, advocating the deployment of NATO and EUFOR forces near the strategically critical Brčko District along the borders with Serbia and Croatia. They further suggested reconsidering Serbia's EU candidate status (Kučukalić, 2022, pp.17-118). Responding to these heightened concerns, the EU announced plans to double its troop presence in BiH as a precautionary response to potential regional instability. The EUFOR Althea mission, tasked by the United Nations with upholding the peace agreement, cautioned that the deterioration of the international security environment could destablize BiH, and thus the additional deployment was a preventive measure (Kučukalić, 2022, p. 110).

[1] The Berlin Process, launched in 2014, aims to foster cooperation between the Western Balkans Six, EU member states, and host countries. While not an official EU initiative, it involves EU member states and institutions. "About the Berlin Process," *The Berlin Process*, https://www.berlinprocess.de/, (10.06.2025).

Consequently, BiH's long-stalled EU accession process gained unexpected momentum in this shifting geopolitical landscape. In October 2022, the European Commission issued a recommendation to grant candidate status to BiH, contingent upon the fulfilment of key reforms. Just two months later, in December 2022, Bosnia was officially granted candidate status by the European Council. The acceleration continued in December 2023, when the Council expressed readiness to initiate accession negotiations once Bosnia met the required membership conditions, requesting a progress report by March 2024. Following the European Commission's positive assessment on March 12, 2024, the start of accession talks with BiH was approved by the European Council, which instructed the Commission to draft the negotiation framework (European Commissiona).

Unfortunately, the acceleration in BiH -EU relations was not due to BiH's rapid ascent up the EU integration ladder. Instead, this rapid intensification was primarily driven by geopolitical shifts triggered by the Russia-Ukraine War and its destabilizing impacts (D'urso -Vetrini, 2023, pp. 7-8). As explained above, BiH's complex political system together with the separatist rhetoric and the pro-Russian as well as pro-Serbian stance of the RS government, has generated concerns about the potential spill over effects of the war in Ukraine. Such concerns have led the EU to open the door of enlargement, which had long remained closed, somewhat wider, despite the fact that Bosnia had not made significant progress in meeting the accession criteria. As outlined in the Bosnia and Herzegovina 2023 Report, the European Council's decision to award Bosnia and Herzegovina candidate status in December 2022 generated a degree of political momentum, but the report notes that progress in addressing the core priorities outlined in the European Commission's Opinion remained limited. The report further highlights that although some advancements were observed at the state level, these were largely offset by actions taken by the RS entity. Recent developments in RS have further raised concerns about BiH's democratic and legal order. The entity's actions, challenging the authority of the Constitutional Court and restricting media freedom and civil society through repressive legislation, have been identified as major shortcomings undermining judicial independence, the rule of law, and democratic principles (European Commission, 2023, pp. 3-4). The 2024 EU Progress Report for BiH also highlighted several critical shortcomings, including limited progress on democratic reforms, persistent discrimination in electoral and constitutional frameworks, and a weakening of judicial independence. Corruption and organized crime remain inadequately addressed, with insufficient cooperation between enforcement bodies. In RS in particular, fundamental rights continue to suffer due to unresolved constitutional discrimination, restrictive laws targeting civil society, and restricted media freedom. Additionally, politicized public administration and inadequate merit-based recruitment further impede effective governance (European Commission, 2024).

Although the likelihood of direct Russian intervention in BiH is low due to the presence of EUFOR and the high potential costs, Russia still possesses the means and capacity to undermine stability in the country through other channels. Russia relies on hybrid tactics, exploiting BiH's internal vulnerabilities such as pro-Russian Serb sentiments, weak institutions, corruption, paramilitary activity, and energy dependence. Russia spreads propaganda through Serbian-language media in the Western Balkans to fuel divisions, undermine NATO and the EU, distort the war in Ukraine, and strengthen pro-Russian, anti-Western attitudes among Bosnian Serbs (Bryjka, 2022, p.6).

At the core of Bosnia's current political impasse stands RS leader Milorad Dodik, whose separatist policies have severely constrained avenues for democratic progress. Under Dodik's leadership, RS adopted a more assertive separatist stance frequently

threatening independence referenda and opposing international oversight. Although plans to withdraw from national institutions were postponed due to the Ukraine War, separatist rhetoric intensified after Dodik returned to the RS presidency in November 2022, notably challenging Constitutional Court and High Representative decisions throughout 2023. In December 2023, Dodik openly threatened independence contingent upon the outcome of the 2024 U.S. presidential election. After being indicted by prosecutors, Dodik's trial began in February 2024. He warned of possible instability if the UN acknowledges the 1995 Srebrenica genocide (Fella, 2024, p.5).

On February 26, 2025, Dodik received a one-year prison sentence and was barred from holding public office for six years due to his defiance of the High Representative. This ruling exemplifies the ongoing tensions between Dodik and High Representative Christian Schmidt, illustrating both BiH's institutional fragility and limitations of international oversight (Delauney, 2014). Dodik's defiance drew immediate reactions from his protectors: First and foremost, the Russian President Vladimir Putin condemned the decision as politically motivated (The Moscow Times, 2025), while Serbian President Aleksandar Vučić labelled it "shameful" (Özdemir et. al., 2025).

To sum up, in recent years, BiH appears to be climbing the EU integration ladder two steps at a time; yet it is simultaneously on the verge of a political crisis that could jeopardize this progress. Despite nominal advances, the country remains ethnically divided and dominated by entrenched nationalist elites. Fragile central institutions, minimal political cooperation, and persistent emigration continue to hinder economic development and long-term stability of BiH (Delauney, 2025). Russia's full-scale invasion of Ukraine has profoundly influenced EU–BiH relations, accelerating BiH's integration not as a result of domestic reform efforts, but rather because of shifting geopolitical imperatives. The following section critically examines whether these external dynamics present a genuine opportunity for BiH, or whether the accelerated accession path merely conceals the country's unresolved structural challenges.

A brief cost-benefit analysis of the Russia-Ukraine War: a threat or a catalyst?

The Russia-Ukraine War has acted as a geopolitical crossroads for the EU, causing a reassessment of its enlargement strategy, particularly in relation to the Western Balkans. It has also marked a critical juncture for BiH, influencing both its internal dynamics and its prospects for EU integration.

At first glance, the Russia-Ukraine War appears to be a destabilizing force in the Western Balkans, particularly in countries like BiH and Kosovo, where the high concentration of Serb populations makes ethno-national relations especially fragile. The entrenchment of ethnicity in institutions and territorial divisions has reinforced ethnic segregation in BiH, while ongoing polarization continues to hinder democratic progress and reconciliation, even three decades after the Bosnian war (Ağır and Gürsoy, 2016, p. 9). This dynamic, reinforced by the support that Dodik continues to receive from both Russia and Serbia, has intensified concerns about the erosion of the Dayton framework and the fragility of the country's territorial integrity. Russia's long-standing engagement in the Balkans, rooted in Slavic-Orthodox kinship with the Serbs and sustained support for Serbian nationalism, has further complicated the situation (Progonati, 2015, pp. 105, 108, 109).

As is well known, Russia's primary strategic objective in the Western Balkans is to prevent the NATO membership of the countries in the region. In this context, Russian officials frequently state in their rhetoric that Bosnia's steps toward joining NATO would be regarded as a hostile act (Reuters, 2021, March 18). Igor Kalabukhov, the Russian

Ambassador to BiH, stated that "In the example of Ukraine, we have shown what we expect. If there is a threat, we will react." These remarks were interpreted by the Bosniak member of the Presidency Council of Bosnia and Herzegovina, Šefik Džaferović, as an "attack on the territorial integrity of Bosnia and Herzegovina" (Öztürk, 2022, March 18). These statements demonstrate that Russia instrumentalizes the Ukraine war as a deterrent narrative in the Western Balkans, reawakening the trauma of war in BiH.

From this perspective, the war seems to have exacerbated existing fault lines. Yet paradoxically, the same geopolitical shock has also re-energized BiH's long-stalled EU integration process, culminating in the country's candidate status in December 2022. The 2019 Commission Opinion found Bosnia and Herzegovina unprepared for membership and tied progress to the implementation of 14 Key Priorities. However, little reform was achieved. Following Russia's invasion of Ukraine in 2022, the shifting geopolitical context led the EU to reassess enlargement. With candidate status granted to Ukraine, Moldova, and Georgia, leaving BiH out became politically unwise. As a result, despite limited reforms, BiH was granted candidate status on geopolitical grounds. This duality raises a critical question: Is the war a threat or a catalyst?

The answer ultimately depends on BiH's capacity to address its structural deficiencies, as well as the EU's ability to recalibrate its enlargement strategy. This study contends that if the EU treats recent steps as more than symbolic gestures and demonstrates a genuine political will to support substantive reform and integration in BiH, then the war may indeed represent an unexpected opportunity for the country. For this to materialize, however, the EU should recalibrate its strategy, moving beyond crisis management toward a proactive, credible, and consistent enlargement policy based on democratic conditionality and long-term institutional engagement.

Whether this momentum can be transformed into genuine progress depends largely on the effectiveness of EU conditionality in BiH, which has historically been limited compared to other enlargement cases. BiH, as a de facto international protectorate, has not responded to EU conditionality in the same way as Central and Eastern European states. The simultaneous processes of peacebuilding and state-building after the DPA have been constrained by the country's complex institutional structure. In this regard, the EU's focus on state-building rather than on compliance with the acquis in candidate countries, together with the unclear benchmarks it proposed and internal divisions among member states regarding enlargement, have significantly weakened the effectiveness of EU conditionality. By contrast, NATO conditionality in the context of defence reform succeeded due to strong international leadership and locally adapted conditions (Babuna, 2014, pp. 11-12).

Building on this comparison, Babuna argues that the EU ought to reconsider its enlargement strategy toward BiH and adopt a post-conflict approach that reflects the country's political and institutional realities. It is evident that the consistent and credible application of conditionality is key to keeping reform efforts on track. (Babuna, 2014, pp. 11-12). Similarly, Kučukalić underlines that the traditional carrot-and-stick approach of the EU is proving ineffective, highlighting the need to readjust conditionality with a stronger emphasis on security concerns. As regional threats intensify, former High Representatives of the OHR argue that a new and accelerated path to EU and NATO membership could bolster BiH's sovereignty. From this perspective, it is urgent for the EU to develop a new strategy for BiH, as this is vital not only for the country's future but also for the stability of Europe as a whole (Kučukalić, 2022, pp. 119-120). Yet, caution is warranted. As Debroeyer highlights, a security and geopolitics- oriented conditionality approach, which emerged in the context of the Russia-Ukraine war, could undermine both

the Union itself and the very rationale for accession in candidate states (Debroeyer, 2024, pp. 20-21).

At the same time, the debate on conditionality cannot be separated from a deeper structural dilemma within the EU's enlargement policy: the persistent tendency to prioritize short-term stability over democratic consolidation. In this context, any new strategy should also address this dilemma. One of the most prominent criticisms directed at the EU is that it sacrifices democracy for stability. In his influential work "The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies", Florian Bieber (2018) defines stabilitocracies as regimes that claim to ensure stability, profess commitment to EU integration, yet rely on clientelist and informal networks, media control, and the fuelling of recurring crises to weaken democratic governance and adherence to the rule of law. Bieber argues that by turning a blind eye to authoritarian tendencies and continuing to support these regimes' EU membership aspirations, the EU has contributed to the emergence of stabilitocracies in the Western Balkans (Bieber, 2018, pp. 176-178). This critique is notably relevant in the case of BiH, which, despite initial optimism, has increasingly exhibited features of a stabilitocracy in the past twenty years. Democratic regression has been tolerated by the EU and Western powers as long as the local authorities preserved regional stability (Kučukalić, 2022, p. 107).

This study argues that a new EU strategy must reconcile two imperatives: the urgent need to address regional security threats and the long-term necessity of democratic transformation. These goals do not conflict with each other; rather, they should be pursued simultaneously to ensure lasting stability. Within this broader framework, Serbia emerges as a critical actor. Being the largest state in the region and a central hub for regional political dynamics, Serbia's EU path will significantly influence the progress or setbacks of the EU's engagement in the Western Balkans. While formally committed to EU accession, Serbia continues to maintain close ties with Russia and shows ambivalence toward key democratic and foreign policy norms. Its domestic politics also exhibit many of the features Bieber attributes to stabilitocracies-media control, clientelism, and democratic backsliding (Bieber, 2018, pp. 180-183). This paper advances the argument that any meaningful readjustment of the EU's strategy requires a more assertive and conditional engagement with Serbia. The EU should offer clearer incentives for reform while drawing firmer red lines against authoritarian tendencies. Serbia's position on Kosovo, its stance toward Russian aggression in Ukraine, and its internal undemocratic developments should no longer be treated as isolated issues, but as core benchmarks of its EU candidacy.

In the final analysis, the study shows that the Russia–Ukraine War has highlighted both the persistent vulnerabilities and the geostrategic importance of the Western Balkans for the EU. The region is at a critical juncture, as the different but interconnected examples of BiH and Serbia demonstrate. The EU should go beyond symbolic commitments, inconsistent conditionality and ad hoc crisis management if it is to achieve meaningful and sustainable engagement with the Western Balkans. Instead, it should adopt a more coherent and inclusive enlargement strategy that integrates security needs and democratic adherence. Only by tackling these two challenges in parallel can the EU hope to regain its normative influence and achieve real stability in the Western Balkans. Ultimately, only an extensive restructuring of the EU's enlargement strategy will enable BiH and the wider region to make genuine progress toward EU membership.

Conclusion

The outbreak of the Russia-Ukraine War on 24 February 2022, following Russia's invasion of Ukraine, has significantly impacted the European security order. As a direct consequence, the EU's enlargement agenda, long trapped in inertia, has entered a phase of

renewed vitality. This renewed momentum has been most visible in the Western Balkans. BiH provides a particularly revealing case for examining the implications of the war for EU enlargement. This study demonstrates that the Russia–Ukraine War has profoundly reshaped the dynamics of EU–BiH relations, creating both challenges and opportunities for the country's EU integration. On the one hand, the war reawakened old insecurities in the Western Balkans, exacerbating BiH's internal fragilities and heightening concerns over separatist tendencies and Russian influence. On the other hand, it generated unprecedented geopolitical momentum for enlargement, culminating in BiH's candidate status in December 2022 and the approval to open accession talks in March 2024.

However, BiH's progress remains fragile and uneven. While the EU's decisions have provided political momentum, they were driven more by external geopolitical imperatives than by BiH's internal reforms. The persistence of ethnic divisions, democratic backsliding, and weak institutions continue to undermine the country's readiness for accession. This duality highlights the limitations of EU conditionality in BiH, which has historically been less effective compared to other enlargement cases.

The findings in this study underscore that the future of BiH's EU integration depends on BiH's capacity to address its structural shortcomings, as well as on the EU's ability to recalibrate its enlargement strategy. The Union should move beyond symbolic gestures, short-term stability concerns, and ad hoc crisis management, towards a more credible, consistent, and security-conscious enlargement policy. At the same time, democratic transformation must not be sacrificed in the name of stability.

Finally, the study argues that Serbia's path will play a decisive role in shaping the broader regional context. Due to the politically sensitive presence of ethnic Serbs in Bosnia and Kosovo, the EU's enlargement strategy in the Western Balkans will remain incomplete without establishing a more assertive and conditional relationship with Serbia. Thus, the study argues that the war can have two profoundly different results: It can either serve as a negative turning point that entrenches instability and authoritarian tendencies in the region or it can become a catalyst if it pushes the EU to adopt a more coherent enlargement policy that reconciles security imperatives with democratic reforms. Only such an approach can ensure meaningful progress for BiH and secure long-term stability in the Western Balkans.

REFERENCES

AĞIR, B. S.- GÜRSOY, B. (2016). "The European Union's State-Building Efforts in the Case of Bosnia and Herzegovina". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi.* XV/1: 1-27.

AKDEMİR, E. (2018). "European Union Perception of Bosnia and Herzegovina's People", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. VII/1: 1–30.

BABUNA, A. (2014). "European Integration, Bosnia-Herzegovina and Stability in the Western Balkans: A New Strategy", *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, XIX/2: 1–32.

BARROSO, J. M. D. (2011, December 9). "A Europe for All Weathers". Accessed: 01.02.2025. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_11_838.

BIEBER, F. (2018). "The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies", *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*. X: 176–185.

BREZAR, A. (2022, September 12). "Russia's War in Ukraine is Causing Concern in Bosnia. Here's Why". Accessed: 02.02.2025. https://www.euronews.com/my-europe/2022/09/12/enjoying-the-fallout-why-bosnia-keeps-attracting-russian-meddling.

BRYJKA, F. (2022, November). "Assessing the Security Situation in Bosnia and Herzegovina: Status and Prospects". PISM *Strategic File*. XI/119: 1-9.

DELAUNEY, G. (2014, February 8) "Bosnia Unrest: Fresh Protests over Unemployment." *BBC News*. Accessed: 28.03. 2025. https://www.bbc.com/news/world-europe-26093160.

DELAUNEY, G. (2025, February 27). "Bosnian-Serb Leader Sentenced to Jail in Landmark Trial," *BBC News*. Accessed: 28.03. 2025. https://www.bbc.com/news/articles/cdrxy1zp8mxo.

DEBROEYER, R. (2024). "Reassessing conditionality: The impact of geopolitics on Bosnia and Herzegovina's progress towards EU integration" (EU Diplomacy Paper No. 6/2024). College of Europe. Accessed: 19.03.2025. https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/EDP%206%202024 Debroeyer.pdf

D'URSO, Dario – Lada VETRINI (2023). *Bosnia-Herzegovina: How to Build a Viable Road to EU Membership*. Brussels: Foundation for European Progressive Studies (FEPS).

EUROPEAN COMMISSION. (2018, 6 February). "Strategy for the Western Balkans: EU Sets Out New Flagship Initiatives and Support for the Reform-Driven Region". Accessed: 01.02.2025. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_18_561.

EUROPEAN COMMISSION. *Bosnia and Herzegovina 2023 Report*. SWD (2023) 691 final, Brussels, 8 November 2023.

EUROPEAN COMMISSION. (2024, October 30). "Bosnia and Herzegovina Report 2024". *Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations*. Accessed: 29.03.2025). https://enlargement.ec.europa.eu/bosnia-and-herzegovina-report-2024_en.

EUROPEAN COMMISSIONa. "Bosnia and Herzegovina". *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*. Accessed: 25.01.2025. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/bosnia-and-herzegovina_en.

EUROPEAN COMMISSIONb. "Bosnia and Herzegovina – Financial Assistance under IPA". Accessed: 25.01.2025. https://enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance/bosnia-and-herzegovina-financial-assistance-under-ipa_en.

EUROPEAN EXTERNAL ACTION SERVICE. "EUFOR Bosnia-Herzegovina Military Operation ALTHEA" Accessed: 25.01.2025. https://www.eeas.europa.eu/eufor-althea/eufor-bosnia-herzegovina-military-operation-althea_und_en?s=324.

EUROPEAN UNION NEIGHBOURS EAST. "EU Enlargement – Ukraine, Moldova and Georgia". Accessed: 28.03.2025. https://euneighbourseast.eu/enlargement/.

EUROPEAN UNION. "Stabilisation and Association Process". *EUR-Lex*. Accessed: 01.02.2025. https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/stabilisation-and-association-process.html.

FELLA, S. (2024, April 29). "Bosnia and Herzegovina: Secessionism in the Republika Srpska". *House of Commons Library*. Accessed: 01.02.2025. https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-10013/.

GANESH, J. (2022, May 31). "The Hour of Europe Has Still Not Arrived", *Financial Times*. Accessed: 01.02.2025. https://www.ft.com/content/1a04a78c-9a60-4ef5-954e-a54f72edb174.

HALILOVIĆ, H. (2024). "How Not to Do European Integrations: Bosnia and Herzegovina and Legal Challenges in Accession Process to European Union". Access to Justice in Eastern Europe, VII/4: 143–176.

İNAÇ, H-A. UYSAL (2013). "EU Integration Process of Bosnia Herzegovina: A Critical Perspective", *International Journal of Humanities and Social Science*. III/I: 67-72.

JUDAH, T. (2014, February 8). "Bosnia Unrest: Fresh Protests over Unemployment", *BBC News*. Accessed: 28.03.2025. https://www.bbc.com/news/world-europe-26093160.

KAPIDŽIĆ, Damir, et al**.** (2024, December 30). "External Engagement in the Western Balkans." *Re-Engage*. Accessed: 29.03.2025. https://re-engaging.eu/external-engagement-in-the-western-balkans/.

KARJALAINEN, T. (2023). "EU Enlargement in Wartime Europe: Three Dimensions and Scenarios", *Contemporary Social Science*. XVIII/V: 637–656.

ÖZDEMİR, İ. –E. ÖZKAN. (2025, February 27). "Serbian President Travels to Bosnia to Support Convicted Bosnian Serb Leader". *Anadolu Agency*. Accessed: 29.03.2025. https://www.aa.com.tr/en/europe/serbian-president-travels-to-bosnia-to-support-convicted-bosnian-serb-leader/3495199.

ÖZGÖKER, C. U. – G. F. BATI. (2017). "Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi ve Balkan Ülkelerinde 'Barış ve Refaha' Katkıları", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, III: 28-36.

ÖZTÜRK, T. (2022, March 18). *Moscow to react if Bosnia joins NATO: Envoy*. Anadolu Ajansı. Accessed: 20.08. 2025. https://www.aa.com.tr/en/europe/moscow-to-react-if-bosnia-joins-nato-envoy/2538829.

TEZCAN, G. (2021). "Balkanlar ve Büyük Güçler: Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti ile İlişkiler". *Çağdaş Balkan Siyaseti*. (ed. M. Necip ARMAN-Nazif MANDACI). Ankara: Seçkin Yayıncılık. 47–86.

THE BERLIN PROCESS. (2025). "About the Berlin Process." Accessed: 10.06.2025. https://www.berlinprocess.de/.

THE MOSCOW TIMES. (2025, February 27). "Kremlin Slams Bosnian Serb Leader's Jailing as 'Political'". Accessed: 29.03.2025. https://www.themoscowtimes.com/2025/02/27/kremlin-slams-bosnian-serb-leaders-jailing-as-political-a88186.

THE OFFICE FOR EUROPEAN INTEGRATION OF THE GOVERNMENT OF WEST HERZEGOVINA CANTON. "Chronology of Relations Between Bosnia and Herzegovina and the EU". Accessed: 01. 02. 2025. https://www.eui-zzh.ba/index.php/en/chronology-of-relations-between-bih-and-the-eu.html.

KUČUKALIĆ, Esma. (2022). "From Frozen to Latent Conflicts. Is a New EU Paradigm for Bosnia and Herzegovina Urgent?" *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. III:105–124.

LAMPE, J. R. (2024, November 22). "Bosnian War", *Encyclopedia Britannica*. Accessed: 28. 01.2025. https://www.britannica.com/event/Bosnian-War.

PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA. "Key Events in the Relations Between BiH and European Union". Accessed: 02.02.2025. https://www.parlament.ba/Content/Read/126?title=Klju%C4%8Dni-doga%C4%91aji-u-odnosima-EU-i-Bosne-i-Hercegovine&lang=en.

PROGONATİ, E. (2015). "Rusya'nın Balkanlar Politikası". *Karadeniz Araştırmaları*. 45: 105-125.

RASQUINHO, S. V. (2025, January 14). "EU Accelerates Enlargement After 12-Year Standstill",*Anadolu Agency*. Accessed: 01.02.2025. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-son-12-yildir-duran-genislemesine-hiz-vermek-istiyor/3450099.

REUTERS. (2021, March 18). *Russia warns it will 'have to react' if Bosnia moves to join NATO*. Reuters. Accessed: 20.08.2025. https://www.reuters.com/article/world/russia-warns-it-will-have-to-react-if-bosnia-moves-to-join-nato-idUSKBN2BA2FI/.

WANKIEWICZ, P. (2024, March 22). "The EU is Starting Accession Talks with Bosnia and Herzegovina". *OSW Centre for Eastern Studies*. Accessed: 28.03.2025. https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2024-03-22/eu-starting-accession-talks-bosnia-and-herzegovina.

EXTENDED ABSTRACT

The Russia-Ukraine War began on 24 February 2022 with the Russian Federation's (Russia) invasion of Ukraine and has deeply affected the European security architecture. The European Union (EU) enlargement policy, which had been in a stagnation phase for many years, has experienced a revival due to the impact of the war. The European integration processes of the Western Balkan countries, including Bosnia and Herzegovina(BiH), have made significant progress. This study analyzes the effects of geopolitical fragility and concerns over European security caused by the Russia-Ukraine War on the EU enlargement policy through the Bosnian case. It seeks to answer the following question: "Is the Russia-Ukraine War an opportunity or a threat for BiH's EU integration?".

The study considers the Russia-Ukraine War as a turning point in EU-BiH relations and analyses BiH's EU integration process in terms of the pre-war and post-war periods. The EU, which failed to diplomatically stop the wars that broke out in the Balkans during the dissolution of Yugoslavia in the early 1990s and remained militarily under NATO's security umbrella, was only able to strengthen its relations with the Western Balkan countries after the Dayton Peace Agreement (DPA), which ended the Bosnian War in 1995. Through various political mechanisms, notably the Stabilization and Association Agreements (SAAs), it has since engaged more actively in the region. The Union has played a key role in BiH through financial aid, political engagement, police reform, and security support. However, deep ethnic divisions, a weak centralized structure and the rise of ethnic nationalism in BiH have undermined the reform process and prevented consistent progress in the accession process. At the same time, the political and economic challenges within the EU, together with the divergent perspectives of member states towards on enlargement, have initiated a process often described as "enlargement fatigue", leading the Union to refrain from opening its door to candidate countries.

Only after the geopolitical recalibration triggered by the Russia-Ukraine War, did the Union revive its enlargement policy. The EU has accelerated the integration processes of the Western Balkan countries, with the aim of reducing fragility and limiting Russia's influence in the region. BiH was granted candidate country status in December 2022 and in March 2024, the decision was taken to open accession negotiations. However, as the

European Commission's country reports on BiH make clear, these developments have been driven more by external security concerns than by domestic reform progress. In particular, the separatist rhetoric of Republika Srpska (RS) leader Milorad Dodik and his close ties with Russia continue to pose a serious challenge to the stability of the country.

In the final analysis, the Russia-Ukraine War enabled Russia to disrupt the balance in the Western Balkans, by reinforcing Dodik's separatist rhetoric and actions, thereby contributing the destabilization of BiH. At the same time, however, it has heightened the strategic importance of BiH and more broadly, the Western Balkans for the EU, thereby accelerating the region's EU integration process. In this context, is the Russia-Ukraine war a threat or an opportunity for BiH?

The answer much depends on whether the EU can move beyond symbolic commitments and develop a new enlargement strategy that combines security concerns with the need for democratic reform in a comprehensive manner. Otherwise, the impetus created after the war may prove short-lived failing to produce meaningful structural transformation. In this context, the study argues that it is vital for the EU to develop a clearer and more coherent relationship with BiH, as well as with other regional actors, particularly Serbia.

ABAK, TİBET (2025). "Little Russians of the Tsars: The Making of Ukraine in Russian Imperial Thought and Rule". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1214-1236.

LITTLE RUSSIANS OF THE TSARS: THE MAKING OF UKRAINE IN RUSSIAN IMPERIAL THOUGHT AND RULE

Tibet ABAK*

ABSTRACT

Moscow's contemporary discourse on Ukraine reflects the enduring legacy of imperial historical narratives, underscoring the importance of examining how Russian historical memory of Ukraine was initially constructed. Emerging during the Age of Absolutism and later codified in the nineteenth-century ideology of the Triune Russian Nation, this memory profoundly shaped Russia's perception of Ukraine across successive generations. This article traces the evolution of these imperial narratives from the Pereiaslav Agreement of 1654 to the early nineteenth century, with particular emphasis on the shifting relationship between the Russian state and the Cossack Hetmanate. Drawing on contemporary sources, it examines how imperial historians reinterpreted Ukraine's past to justify the incorporation of Ukrainian territories into the imperial framework. The article argues that this historical reframing laid the ideological foundation for the construction of an "All-Russian" national identity, which continued to influence the Russian state's perception of Ukraine into the modern era.

Keywords: Ukraine, Russian-Ukrainian relations, Cossack Hetmanate, Pereiaslav Agreement, "Little Russia"

ÇARLARIN KÜÇÜK RUSLARI: RUS İMPARATORLUK ZİHNİYETİNDE VE İDARESİNDE UKRAYNA'NIN İNŞASI

ÖZ

Moskova'nın günümüzdeki Ukrayna söylemi, imparatorluk dönemi tarih anlatılarının kalıcı etkisini yansıtmakta ve Rusya'nın Ukrayna'ya ilişkin tarihsel hafızasının nasıl inşa edildiğinin incelemenmesini gerekli kılmaktadır. Kökenleri Mutlakiyet Çağı'na uzanan ve 19. yüzyılda Üçlü Rus Milleti ideolojisiyle resmi bir doktrin haline gelen bu tarihsel hafıza, Rusya'nın Ukrayna'ya dair algısını nesiller boyunca derinlemesine şekillendirmiştir. Bu çalışma, 1654 Pereyaslav Antlaşması'ndan 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçte, Rus devleti ile Kozak Hetmanlığı arasındaki ilişkilerin dönüşümüne odaklanarak imparatorluk anlatılarının evrimini analiz etmektedir. Çağdaş kaynaklara danayarak, imparatorluk tarihçilerinin Ukrayna tarihini, bölgenin merkeze entegrasyonunu meşrulaştırmak amacıyla nasıl yeniden yorumladıkları analiz edilmektedir. Bu çalışma, söz konusu tarihsel yeniden kurgulamanın "Tüm-Rus" ulusal kimliğinin inşasına ideolojik bir temel oluşturduğunu ve bu çerçevenin Rus devletinin Ukrayna'ya yönelik algısını modern döneme kadar şekillendirmeye devam ettiğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, Rus-Ukrayna ilişkileri, Kozak Hetmanlığı, Pereiaslav Antlaşması, "Küçük Rusya"

Introduction

In recent decades, Russian policy toward Ukraine has been examined primarily through the lenses of security concerns and power politics—an unsurprising focus in an era marked by the revival of 19th-century-style great-power rivalries. Yet Russia's persistent reliance on historical narratives raises a more fundamental question: How does Moscow define its interests?

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 31.07.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MUĞLA, ORCID ID: 0000-0002-3714-5743, E-posta: tibetabak@mu.edu.tr

This, in turn, prompts another: where should one look for the foundations of Moscow's perception of Ukraine? For anyone familiar with Russia's official and public rhetoric, the answer is clear—its historical memory.

Russian historical memory, formed during the tsarist era, remains largely intact today. Ukraine has always figured prominently within that framework, as Ukrainian lands and their people became central to Russian imperial ideology. Crucially, this idea did not arise fully formed; it developed gradually over the course of Russia's conquest and integration of Ukraine, unfolding across the entire Age of Absolutism. This evolution laid the groundwork for a broader ideological shift. Although geographically peripheral, Ukraine was central to Russian identity formation. From the late 17th century onward, the Russian monarchy began assigning greater strategic and symbolic importance to Ukraine in particular, as Russia's transformation into a European-style absolutist empire gained momentum. From the establishment of a protectorate over the Cossack Hetmanate in Left-Bank Ukraine to the full integration of Ukrainian lands by the late 18th century, Russia's perception of Ukraine underwent a profound transformation. This article examines that complex transformation, which requires a multidimensional approach.

Russian imperial policy toward Ukraine has attracted increasing scholarly attention, especially in recent decades. In Western-language literature, historians such as Zenon E. Kohut, Serhii Plokhy, Andreas Kappeler, and Olga Andriewsky have examined Ukraine's transformation under Russian imperial rule. Kohut and Plokhy focus on early expressions of Ukrainian identity among elites, while Kappeler highlights the structural mechanisms that reshaped Ukraine's place in the empire. Andriewsky has analyzed portrayals of Ukrainians as "Little Russians," emphasizing the contradictions this identity created within the broader All-Russian framework. Interest has also grown within Russian-language scholarship. While some recent studies continue to echo 19th-century narratives of East Slavic unity, others provide more rigorous, archive-based insights. Aleksei I. Miller has explored the evolution of "the Ukrainian question" and imperial integration efforts amid 19th-century nationalism. Tat'iana G. Tairova-Iakovleva, drawing on extensive archival materials, documents the dismantling of the Cossack Hetmanate by imperial authorities. Fedor A. Gaida offers a semantic-historical analysis of the evolving political meanings of "Ukraine" and "Ukrainians." Although primarily concerned with Great Russian identity, Maria Leskinen examines how imperial classifications of Ukrainians were intertwined with broader identity narratives.

All of these scholars, whose works I draw upon extensively, offer a comprehensive picture of Ukraine's transformation within the Russian Empire. Broadly speaking, their analyses tend to emphasize either political and institutional developments or identity construction. Most also concentrate on the 19th century, when imperial conceptions of Ukrainian identity became more fully articulated. This article adopts a slightly different perspective by turning to the 18th century and examining how Russian historical memory of Ukraine developed alongside shifting geopolitical realities. It focuses on the interplay between evolving imperial governance and changing perceptions of Ukraine and its people. I argue that this relationship was not driven by a single cause but developed through a dynamic process of mutual reinforcement: political transformations shaped historical narratives, which in turn legitimized new imperial structures.

I begin by examining early imperial geographical conceptions of Ukraine, which directly reflected political and ideational shifts. I then analyze the Pereiaslav Agreement and its reverberations in early imperial thought. Given that its interpretation shaped the main postulates of Russian historical narratives in contrast to Ukrainian memory, the Pereiaslav episode serves as a key point of divergence. This is followed by an analysis of Ukraine's integration into the Russian Empire during the 18th century. I argue that the centralizing tendencies of the Age of Absolutism shaped Russia's evolving approach to the autonomous Cossack Hetmanate. The final—and most extensive—section focuses on imperial policies of absorption. In this context, particular attention is paid to the historical narratives constructed by imperial historians. Here, I analyze in detail the foundational works of imperial historiography to understand the framework through which Ukraine was represented in Russian imperial thought. These works both reflected contemporary ideological assumptions and actively shaped historical memory, which is why I approach them as primary sources in this study.

While this study primarily focuses on the 18th to early 19th centuries, its scope extends beyond that period; it also sheds light on Moscow's current ideological view of Ukraine, in that many of today's historical justifications for aggression closely echo the imperial memory constructed in the tsarist era. A closer look at Russian policies during Ukraine's integration process, alongside the narratives crafted by imperial historiography, reveals deep continuities between tsarist-era imperial thinking and contemporary Russian claims on Ukraine. Indeed, Vladimir Putin's article on the unity of Russians and Ukrainians—alongside his historical references to the tsarist past prior to the 2022 invasion—reads as if it were authored by an imperial historian in service to St. Petersburg.

Ukraine Before the 19th Century: Names and Definitions

One of the main challenges in defining Ukrainian national identity lies in its formation at the crossroads of competing great powers. Prior to the 19th century, when Russia had yet to establish hegemony over the Dnieper region, the historical core of modern Ukraine, this area was marked by constant interstate rivalry. Russians, Ottomans, and Poles viewed the region as a buffer zone, each seeking to expand influence. Control shifted frequently, leaving the area politically unstable for centuries.

The regional powers viewed the Cossacks as effective proxy forces in their rivalries. Despite their relatively small numbers, they had a significant impact on 17th- and 18th-century regional dynamics. As a self-governing military community, they were the only organized local force in the steppe. Two main Cossack formations emerged: one on the lower and left-bank Dnieper—including the Zaporozhian Cossacks based at the Sich—and another on the right bank. The former generally leaned toward Russia, especially after the Pereiaslav Agreement, while the latter aligned more with Poland and occasionally the Ottomans. These orientations reflected geopolitical proximity: Right-Bank Cossacks were shaped by the Polish-Lithuanian Commonwealth, while Left-Bank and Zaporozhian Cossacks came under growing Russian influence.

That said, the population on both banks of the Dnieper shared ethnic and religious ties with Russia: most were East Slavs and Orthodox. Yet despite these commonalities, the Cossacks and the broader Dnieper population held distinct political and cultural traditions compared to Muscovy. This divergence stemmed from the region's prolonged subjection to Polish-Lithuanian rule from the late 14th to the mid-17th centuries, before Muscovy's rise and territorial

expansion. Kohut touched on this, noting that "Muscovy was an absolutist autocracy, with little notion of regional or personal rights; Ukraine, on the other hand, was influenced by the political order of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which had an elective monarchy, an autonomous nobility, and well-developed corporate and regional rights" (Kohut, 2001, p. 70). This was particularly the case for the region's East Slavic nobility, who had been absorbed into the szlachta (noble estate), converted largely to Catholicism, and were gradually assimilated (Kappeler, 2001, p. 2001). The Union of Brest (1596) marked a pivotal moment: the Metropolitan of Kyiv—the head of the Orthodox Church in Ukrainian lands—and segments of the Orthodox clergy joined the Catholic Uniate Church. This triggered deep divisions both within the clergy and between the nobility—many of whom embraced the Uniate Church—and the common people, who largely remained staunch defenders of Orthodox tradition (Kappeler, 2001, p. 62). While the commoners retained Orthodox faith and customs, their perception of the Muscovite state—and Muscovy's perception of them—remains uncertain. Some contemporary travelers observed that Ukrainians viewed Russians as outsiders, often referring to them pejoratively as "Moskal"—a term implying foreignness or Muscovite otherness (Andriewsky, 2003, p. 196). Moreover, the Cossack uprisings after Khmel'nytskii's era—and the Cossack chronicles from the 17th and 18th centuries—reflect the Dnieper region's strong attachment to self-rule and local autonomy (Lukashova, 2018, p. 71). Conversely, it is debatable how attuned Muscovy was to its Slavic and Orthodox brethren during the pre-modern period. Edward Keenan raised this point, noting that Muscovite officials lacked both a sense of solidarity with East Slavs and substantial knowledge about them before the mid-17th century (Keenan, 1992, pp. 22-23). Muscovite concerns for their Slavic brethren, then, intensified only when the Dnieper region emerged as a key battleground in the escalating Russo-Polish rivalry.

In general, pre-modern Ukraine existed in a state of limbo—both territorially and in terms of identity—caught between competing regional powers. This ambiguity was also reflected in the variety of names used for the region and its people. The most common names for the Dnieper region between the 13th and 17th centuries were Rus', Little Rus' (Malorus), and Ukraine (Ukraina), with slightly different versions in Slavic and Byzantine sources. The oldest of these names was Rus', referring to the Kyivan Rus' state (882–1240). The territories formerly controlled by Kyivan Rus', and their Orthodox inhabitants, were labeled as Rus' in East Slavic, Polish, and Byzantine sources (Kohut, 1986, p. 562).

Another name, Little Rus', derived from Rus', is generally believed to have first appeared in Byzantine records. Kohut offers two explanations for its earliest meaning, both linked to the question of the Metropolitan of Kyiv and All-Rus'□ after the Mongol invasion of 1240. With the destruction of Kyivan Rus', political influence shifted gradually toward the northeastern Rus' principalities—first to Vladimir-Suzdal and then to Moscow. Similarly, the ecclesiastical center, or metropolitan, moved to these cities in 1299 and 1325, respectively. Meanwhile, the principality of Galicia-Volhynia—later a kingdom—located in what is now western and southwestern Ukraine, established its own metropolitan to maintain religious autonomy and assert political legitimacy as the successor of Kyivan Rus'. Pursuing a policy more independent from Mongol suzerainty than the northeastern principalities, Galicia-Volhynia preserved its religious and political autonomy until it was annexed by Poland in 1349. In this context, the Patriarch of Constantinople and other Byzantine prelates began referring to the older, core territories of Kyivan Rus', especially Kyiv, Galicia, Volhynia, and surrounding regions as Little Rus'. In contrast, the

northern territories of Vladimir, Suzdal, and later Moscow were designated as Great Rus'. According to Kohut, this naming may have reflected the fact that the Galicia-Volhynian metropolitanate was a local institution, in contrast to the Metropolitan of Kyiv and All-Rus', who moved first to Vladimir-Suzdal and then to Moscow, and held religious authority over all Orthodox believers in the Rus' lands. Kohut's second explanation points to an ancient Greek convention of referring to the homeland as "Little" (or "Minor") and newly incorporated or distant territories as "Great" (or "Major") (Kohut, 1986, p. 563). Regardless of their original meanings, the terms "Little Rus'" and "Great Rus'" were adopted by Muscovite clergy and scribes and had become firmly entrenched in church usage and official correspondence by the 16th century (Leskinen, 2016, p. 93; Kloss, 2012, pp. 72, 74).

The third name given to the Dnieper region was Ukraina (Ukraine). This name originates from the old Slavic word krai, meaning "border" or "edge." Initially meaning "borderland" or "frontier," the name "Ukraine" first appeared in East Slavic chronicles and became increasingly common in the Rus' principalities during the 13th century (Gaida, 2019, pp. 9-14). Later, the Muscovite state adopted the term and used it in a similar sense. In early Muscovite usage, "Ukraine" referred broadly to frontier regions, such as Lithuania, the Asian steppes, and others. Likewise, the people inhabiting these areas were described as "ukrainian people" (liudi ukrainnye) or "our ukrainian subjects" (ukrainnye poddanye nashi), among other variations (Gaida, 2019, pp. 22-23). Over time, however, the term "Ukraine" acquired a narrower meaning and came to refer specifically to the Dnieper region, which roughly corresponded to modern Ukrainian territory. This semantic shift is generally traced to the 17th century, when Russia began a sustained push southward. The word "Ukrainian" likewise came to denote primarily the inhabitants of the Dnieper region, especially the Cossacks. The Cossacks were originally a mixed population, made up primarily of East Slavs but also including Circassians, Turkic groups, and others (Karamzin, T. 5, 1834, pp. 382-383). Their numbers grew significantly over time, as many people, particularly subjects fleeing the expanding Muscovite state, sought refuge in the Dnieper region, then considered a no-man's land. These fugitive groups gradually coalesced into the Cossack communities (Riasanovksy, 2005, p. 44). From the late 16th century onward, regional powers increasingly relied on the Cossacks as a proxy military force. The Cossacks were officially registered as paid soldiers in royal service for the first time by the Polish-Lithuanian Commonwealth (Pogodin, 1837, p. 171). By the 17th century, this relationship led regional powers to associate Ukraine almost synonymously with the Cossack lands. Muscovite officials, Crimean khans, and the Cossack hetmans themselves increasingly used the term "Ukrainian" in reference to the Cossacks. (Kohut, 1986, 564; Gaida, 2019, pp. 39-40, 44-45).

By the 18th century, the name "Ukraine" had become widely used to denote the Dnieper region. An early Russian imperial historian and statesman, Vasilii N. Tatishchev (1686–1750), noted: "Ukraine is a Slavic word; it means border zone or a peripheral land. Previously, in Russia, different frontier lands were called in this way; recently, however, none of them, except the given one, is called like this" (Gaida, 2019, p. 20). Another 18th-century Russian imperial historian, Aleksei I. Rigelman, described Ukraine as comprising lands on both banks of the lower Dnieper, indicating the term's established usage by that time (Rigelman, 1847, p. 3).

The Pereiaslav Agreement (1654) and Beyond

The 17th and 18th centuries brought significant shifts in how Russia perceived the Dnieper region and its inhabitants, especially the Cossacks, largely due to Muscovy's transformation into an imperial power. This period also marked the symbolic shift from Rus' to Russia and from Muscovite to Russian identity (Kohut, 1986, p. 564). Around the same time, Little Rus' evolved into Little Russia, and this transition also influenced how the Dnieper region was named. Previously used interchangeably, these names—Rus', Little Rus', and Ukraine—gradually gave way to Little Russia, which emerged as the dominant label. Russian rulers preferred this term as it underscored the historical link between Kyivan Rus' and Muscovite Russia. To understand this preference, one must examine why these historical ties were so crucial to both Muscovy and the later Russian Empire.

The explanation lies primarily in Russia's expansion. By the 16th century, the Muscovite state had consolidated its core territories and turned toward non-Russian and non-Slavic regions. Eastward expansion—such as the conquests of Kazan (1552) and Astrakhan (1556)—was relatively smooth, but the southern and western frontiers proved more difficult. There, Muscovy faced powerful rivals—Poles, Swedes, and Ottomans aligned with the Crimean Tatars—making these fronts especially critical for Russian rulers. Moreover, Russia's ideational trajectory was also centered on the south and west, first through its "Third Rome" claim and later in its drive to become a European power. In this context, the Dnieper region—roughly corresponding to Ukraine—emerged as a strategically vital zone. Unsurprisingly, Russian interest in the region grew markedly in the 17th century as regional rivalries deepened. During this time, questions of identity and the historical heritage of Ukraine's inhabitants became central.

The turning point came with the Cossack uprising led by Hetman Bohdan Khmel'nytskii against the Polish–Lithuanian Commonwealth between 1648 and 1657. The rebellion was driven by mounting efforts of the Polish crown to curtail Cossack autonomy, revoke their privileges, expand noble control over Ukrainian lands, and suppress the Orthodox faith, particularly following the Union of Brest (1596) (Kappeler, 2001, p. 63). In response to these pressures, the Cossacks turned to Muscovy, a fellow Orthodox power and a key rival of Poland. Khmel'nyts'kyi and his followers appealed to Tsar Aleksei Mikhailovich for protection against their Polish overlords. The resulting Pereiaslav Agreement of 1654 formalized Muscovite patronage over the Cossack Hetmanate. While the Cossack leadership—accustomed to a degree of autonomy under the Commonwealth—assumed their self-governing status would be preserved (Tairova-Iakovleva, 2017, pp. 32-34), Muscovy viewed the accord as submission. Since the Tsarist era, Russian historiography has emphasized that this agreement was not an alliance, but rather an act of outright submission by the Cossacks (Zarulskii, 1848, p. 8; Ustrialov, 1839, pp. 212-213; Bantysh-Kamenskii, Ch. 2, 1830, p. 14). Through the agreement, Muscovy secured control over Left Bank Ukraine, which the Cossacks had already held during the uprising. Following Pereiaslav, Tsar Aleksei Mikhailovich expanded his title from "Tsar of All Rus" to "Tsar of Great and Little Russia," signaling Muscovy's claim to the Kyivan Rus' legacy (Kloss, 2012, 70; Kohut, 1986, p. 564).

It was precisely at this time that the Russian imperial ideology claiming the unity of East Slavs began to take its early form. The Synopsis (1674), the first printed book to cover the history of Rus' in its entirety, became a precursor to this ideology (Kohut, 2001, p. 70). Authored in Kyiv by the Ukrainian cleric Innokentii Gizel, the Synopsis presented a distinctly Muscovite-

centric view. It portrayed Muscovite Russia as Kyivan Rus' rightful heir and depicted the East Slavs as one people—variously termed "Slavo-Russian," "Rus'," or "Russian" (Kotenko, et al., 2012, 396). In this framework, "Russian" became an umbrella identity encompassing all East Slavs. This narrative legitimized Muscovy's hereditary claim to East Slavic lands, especially Little Russia (Kohut, 1986, 566). The Synopsis even framed the Pereiaslav Agreement as the result of an inevitable process – the reunion of the Russian lands and people (Andriewsky, 2003, 198).

More broadly, the Synopsis legitimized Muscovy's early imperial claims in two key ways: by establishing dynastic and historical continuity with Kyivan Rus', and by casting the Tsar as the sovereign of all Orthodox Christians (Andriewsky, 2003, pp. 198-199). This marked the conceptual beginning of Russia's multinational—or imperial—identity. Paul Buschkovitch argues that the incorporation of Left-Bank Ukraine marked a turning point in Russia's transformation into a composite, multiethnic empire (2003, p. 148). In other words, the foundations of early Russian imperial ideology rested on East Slavic (Rus') and Orthodox identities. Reprinted numerous times, the Synopsis circulated widely across Russian lands and served as the official historical text in educating clergy and bureaucrats throughout the 18th century (Andriewsky, 2003, pp. 198-199). This broad acceptance, of course, cannot be attributed merely to the text's rhetorical strength. Rather, it was the geopolitical context that rendered the East Slavic unity narrative a strategic and state-sanctioned necessity. This brings us to the events that unfolded after the Pereiaslav Agreement.

In the Aftermath of the Pereiaslav Agreement

Although the Pereiaslav Agreement is widely seen as the beginning of Ukraine's incorporation into the Russian state, the process was anything but smooth. The Tsar's decision to take the Ukrainian Cossacks under protection made war with Poland inevitable, as both banks of the Dnieper were still officially under Polish control. The resulting Russo-Polish War (1654–1667) ended with Poland's defeat and the Treaty of Andrusovo. Under the treaty, Muscovite Russia gained control of Left Bank Ukraine, Kyiv, and eastern Belarus, while the Polish-Lithuanian Commonwealth retained Right Bank Ukraine. Kyiv, located on the right bank of the Dnieper, was transferred to Muscovy under the condition that it would be held for only two years. However, the Russians refused to return the city to the Polish–Lithuanian Commonwealth and maintained their control over it (Kappeler, 2001, p. 65). Unsurprisingly, this division brought enduring instability, fueled by the continued rivalry among regional powers. As a result, fierce competition over Ukraine, mainly between Russia and Poland but also involving the Ottomans, persisted until the mid-18th century. The conflict involved not just major powers but also Cossack factions contending with one another. Cossack hetmans and elites frequently shifted allegiances or pursued independent courses. The Hetmanate's autonomous structure likely enabled such maneuvering. The Cossack Hetmanate, as it came to be known, retained significant self-governance in internal affairs, including the election of its own hetman. Until the 18th century, Russian tsars regularly confirmed the Hetmanate's autonomous status and privileges each time a new hetman took office (Kohut, 1986, 564).

Even Khmel'nytskii, despite having committed the Cossacks to Russian rule, was no exception. When Muscovy unilaterally signed the Treaty of Vilnius with Poland in 1656, without informing him, Khmel'nytskii responded in kind. Feeling abandoned and fearing Ukraine's re-

turn to Polish control, the Hetman forged alliances with Sweden and Transylvania, without consulting Moscow. This episode severely undermined trust in the suzerain-subject relationship. Muscovite officials viewed it as near treason as the Pereiaslav Agreement, according to Russian documents, had forbidden the Cossacks from pursuing an independent foreign policy (Bez'ev, 2015, p. 56). Dmitrii Bantysh-Kamenskii, a prominent imperial historian, offers a detailed account of this incident in one of the first systematic histories of "Little Russia" and the Cossacks. He describes how a Russian delegation sent to the Hetmanate questioned and warned Khmel'nytskii about his independent actions (Bantysh-Kamenskii, Ch. 2, 1830, pp. 14-15). As Bantysh-Kamenskii records, Moscow's envoy Vasilii V. Buturlin admonished Khmel'nytskii: "And you, hetman, having aided the Swedish king without the Great Sovereign's approval, have forgotten the fear of God and your oath sworn on the Holy Gospel (…) Being under the high hand of the Great Sovereign, you and the entire Zaporozhian Host must serve His Imperial Majesty faithfully" (Bantysh-Kamenskii, Ch. 2, 1830, p. 15). While clearly one-sided, Bantysh-Kamensky's account nonetheless illustrates how the Russians understood the limits of Cossack autonomy. Indeed, Muscovy and Khmel'nytskii held fundamentally different understandings of Cossack autonomy. For Khmel'nytskii, the Pereiaslav Agreement was primarily about securing military protection. The Russians, however, viewed it as the first step toward incorporating Ukraine (Kappeler, 2001, p. 64). When Khmel'nytskii requested the Tsar to send voivodes and troops to Kyiv, he sought only military backing against the Poles. Russian officials, by contrast, dispatched voivodes not merely as military commanders but as administrators expected to share power with the hetmans (Tairova-Iakovleva, 2017, pp. 83-84). Disillusioned, several Left-Bank hetmans would later attempt to resist Moscow's growing control.

The period known as the "Ruin" (1657–1687) was marked by civil war among Cossack factions and continual foreign intervention. Numerous hetmans, backed by one or sometimes multiple regional powers, attempted to unite all of Ukraine under their rule. For example, Ivan Vyhovsky, Khmel'nytskii's successor, sought to align the Cossacks with Poland by signing the Treaty of Hadiach (1658) (Bez'ev, 2015, pp. 69-70); he then fought Russia with Polish and Tatar support. Additional examples reinforce this pattern. Russia frequently encountered rebellious hetmans and shifting loyalties among the Left Bank Cossacks. The defense of traditional autonomy was arguably the Cossacks' primary political motive. Rival hetmans often turned to major regional powers both to strengthen their position and safeguard their autonomy. The Cossacks' approach was best described as balance-of-power politics.

Meanwhile, the central authority in Right-Bank Ukraine remained fragile under Polish rule, undermined by both internal fragmentation and external threats (Okinshevich, 1978, p. 130). Some Cossack hetmans—notably Petro Doroshenko—sought to unify all of Ukraine with foreign support, particularly from the Ottoman Empire. By the 18th century, Ukraine had become an inherently unstable region: formally divided, yet persistently contested—both by external powers and by rival Cossack factions vying for influence.

Imperial Integration During the Age of Absolutism

As the Hetmanate maintained autonomy on the empire's frontier, signs of early national self-awareness began to surface among the Cossack elite by the 18th century. This was evident in official proclamations and correspondence. Hetman Ivan Mazepa, for instance, often referred to Ukraine as "our Little Russian fatherland" (Tairova-Iakovleva, 2007, p. 220). Russians, meanwhile, viewed Ukraine as part of their shared Rus' heritage, often disregarding political

distinctions. As Slavophiles later argued, differences between Ukraine and the Russian Empire were seen as superficial; Ukraine merely needed to be guided in the "correct direction" (Saunders, 1985, p. 240), implying eventual integration. Still, the tsars initially saw no urgent need to alter Ukraine's administrative structure; instead, gradual changes with each new hetman steadily expanded Moscow's control. A key instrument in this process was the Little Russian Office, established in 1663 (Bez'ev, 2015, p. 7). Initially, under the Posolskii Prikaz (Moscow's Foreign Affairs Office), it mainly served an advisory and intermediary role. Over time, however, its responsibilities broadened considerably. By the early 1700s, it had become the chief institution overseeing Ukrainian affairs (Bez'ev, 2015, pp. 337-340; Okinshevich, 1978, pp. 106-107).

Peter I

Ukraine's shift toward full centralization began in earnest under Peter I. This process was closely linked to Russia's imperial evolution, as Peter's designations aimed at the unification of Ukrainian lands began during the Great Northern War (1700–1721), which culminated in the official proclamation of the Russian Empire. The Russian historical narrative would later often attribute this to the Cossacks' alleged unreliability, most notably Hetman Mazepa's alignment with Sweden (Lukashova, 2018, p. 59; G. F. Miller, 1846, p. 22; Bantysh-Kamenskii, Ch. 4, 1830, p. 69). In line with this reasoning, Russian historians claimed the Tsar had no intention of altering the political structure in Ukraine. Rather, they argued, repeated Cossack "betrayals" forced him to impose a new administrative system (Bantysh-Kamenskii, Ch. 4, 1830, p. 79). Yet Peter's integration efforts had already begun by 1707—before Mazepa's defection—undermining claims that centralization was a response to disloyalty (Tairova-Iakovleva, 2007, pp. 218, 224; Tairova-Iakovleva, 2018, pp. 205-206). In fact, some early reforms—like forming elite Cossack units to ensure loyalty and transferring border fortresses to Kyiv voevoda Dmitrii M. Golitsyn—likely triggered Cossack resentment and influenced Mazepa's decision to defect (Tairova-Iakovleva, 2018, p. 206).

It would not be an exaggeration to say that the course of the Great Northern War determined the fate of Ukraine. Sweden's defeat at Poltava in 1709 and Mazepa's retreat with King Charles XII to Ottoman lands marked the beginning of the end. The Russian forces under Aleksandr D. Menshikov destroyed the Hetmanate's capital, Baturyn; the semi-independent Cossack military formations—the Zaporozhian Sich —were also subjected to harsh reprisals. Meanwhile, pro-Russian Ivan Skoropadskii was appointed hetman under total oversight (Tairova-Iakovleva, 2018, pp. 207, 210). In 1722, Peter created the Little Russian Collegium to take direct control of all Hetmanate affairs. Unlike its predecessor, which was under the Foreign Affairs Office, the Collegium answered to the Senate, showing that Left Bank Ukraine was now viewed as core imperial territory, not a semi-autonomous frontier (Tairova-Iakovleva, 2018, pp. 207, 210-212; Iakovenko, 2012, p. 665). From then on, the Collegium effectively became the region's sole authority, controlling administration, finance, and the military (Iakovenko, 2012, pp. 664-665; Subtelny, 1980, pp. 12-13).

Peter and his successors also targeted Ukraine's socio-economic structure. After the victory at Poltava, large estates were granted to Russian nobles and officers, while loyal Cossack elites received noble status, hereditary lands, and imperial appointments (Kappeler, 2001, p. 67). These actions show that Peter's state aimed not just at administrative integration but at reshaping regional identities to fit the imperial order. This reflected a broader European trend in the 17th and 18th centuries—the rise of centralized absolutist monarchies in the so-called

Age of Absolutism. The old Muscovite state had tolerated Cossack autonomy as long as loyalty was maintained, but this no longer satisfied St. Petersburg (Okinshevich, 1978, p. 106). With the Petrine reforms, the Hetmanate's contractual allegiance to the tsars was brought to an end. A new idea emerged: replacing the Tsar's patrimony with a vision of the state as an impersonal, centralized authority (Kohut, 1986, pp. 547-548).

As the century progressed, despite occasional opposition from the Cossack elite and intermittent policy shifts, the Hetmanate remained under tight imperial control (Tairova-Iakovleva, 2018, pp. 213-216). Close ties with the Cossack elite and their direct "Russification" through ennoblement proved instrumental to this process. As David Saunders notes, the last two hetmans, Daniil Apostol (1727–1734) and Kirill Razumovskii (1750–1764), were both, in fact, Russian appointees (Saunders, 1985, p. 16). Thus, by the time Catherine II (1762–1796) ascended the throne, major strides had been taken in the integration of Left-Bank Ukraine.

Catherine II and Beyond

Catherine II completed Peter I's designs for expansion and centralization. Her reign saw major territorial gains in Russia's most contested frontiers, particularly the western and southern regions. The overwhelming superiority of Russian arms over its main adversaries yielded extensive territorial expansion. Specifically, the Russo-Ottoman War of 1768–1774 led to Russia's expansion into the Crimean Peninsula and the northern Black Sea coast, while the three partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1772, 1793, 1795) brought Right-Bank Ukraine, most of Belarus, and parts of Lithuania and Latvia, including Courland, under Russian control (Okinshevich, 1978, p. 132; Kappeler, 2001, p. 80). As a result, Russia firmly established itself as the preeminent hegemon in Eastern Europe and the Black Sea region. By the end of the 18th century, nearly all of present-day Ukraine—excluding its western parts (Galicia, Bukovina, and Transcarpathia)—was under Russian control.

Russian expansion in the region went hand in hand with the final phase of Ukraine's integration into the empire. As a committed absolutist ruler with Enlightenment leanings, Catherine II saw all remaining forms of autonomy as obsolete. As she emphasized in her Nakaz (Instruction), all subjects were to be governed uniformly under the same laws (Ekaterina II, 1770, p. 20). This left no room for the Hetmanate structure. Following this reasoning, St. Petersburg rhetorically distinguished between the general Ukrainian population and the Cossack elite. As Orthodox Slavs, Ukrainians—then called Little Russians—were portrayed as natural subjects of the Russian monarch. In contrast, Cossack hetmans and elites were depicted as foreign elements, shaped by Polish influence and accused of exploiting Ukrainian peasants. Russia, in turn, cast itself as the protector of its Ukrainian subjects. This perspective was clearly reflected in a notable report by Grigorii N. Teplov, one of Catherine II's most influential imperial officials. Teplov had previously served as the chief supervisor of the Hetmanate's chancellery under Razumovskii in the 1750s, later rising to become a trusted court advisor whose views significantly shaped imperial policy toward Ukraine. His report, submitted to St. Petersburg between 1763 and 1764, offered justifications for the abolition of the Hetmanate—a policy soon carried out. The report clearly viewed Ukrainian autonomy as incompatible with Russia's absolutist monarchy. The Cossack elite—likened to medieval feudal lords—was accused of corruption, exploitation of the peasantry, and responsibility for regional disorder and hardship (Teplov, 1857, pp. 180-183). Teplov also criticized Ukraine's legal system as an incoherent mix of Polish, Lithuanian, and Cossack traditions, alien to the common people and serving mainly

elite interests (Teplov, 1857, pp. 188-189). At its core, the report argued that Russia had a moral duty to free Ukrainians from Cossack noble abuses. Accordingly, Teplov urged the completion of Peter I's project: dismantling Hetmanate autonomy and fully incorporating Ukraine into the imperial system.

Teplov's proposals were implemented shortly thereafter. In 1764, the Hetmanate was then abolished and replaced by the second Little Russian Collegium, led by Catherine's favored commander, Petr A. Rumiantsev (Okinshevich, 1978, pp. 108-109). As Andriewsky points out, Russian-Ukrainian relations—as relations between center and periphery—effectively ceased to exist with the abolition of the Cossackdom (Andriewsky, 2003, p. 182). Thereafter, the region would gradually be integrated into the imperial administrative system under Rumiantsev's oversight (Lukashova, 2018, p. 64). The correspondence between Catherine II and Rumiantsev sheds light on how this integration process unfolded. In a 1764 letter to Rumiantsev, the empress outlined her approach: "Little Russia, Livonia, and Finland—these provinces are administered based on confirmed privileges, and revoking them all at once would be highly inappropriate. Nevertheless, it is not only a mistake but unquestionably utter nonsense to call these lands foreign and approach them accordingly. These provinces, along with the Smolensk province, should be gradually Russified and made to cease viewing Russian authority with suspicion—like wolves wary of the forest—using the least painful means possible. This can be easily achieved if capable individuals are appointed there. When there is no longer a hetman in Little Russia, efforts should be made to ensure that the very title of hetman disappears, rather than merely removing its current holder" (Lukashova, 2018, pp. 63-64).

As is evident from the letter, Catherine II aimed at the complete centralization of Ukraine by dismantling the Hetmanate at the onset of her reforms. A key milestone in this process was the implementation of Catherine's uniform provincial system known as namestnichestvo (viceroyalties) in 1871. The reform divided the region into Kyiv, Chernihiv, and Novhorod-Seversky viceroyalties, each headed by a viceroy. These viceroyalties were placed under the General-Governor of Little Russia—then Rumiantsev—who acted as the region's highest imperial authority. The same centralized structure was later applied to Right-Bank Ukraine after it was annexed through the partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth. By the early 19th century, the regions that would later comprise most of modern Ukraine were divided into governorates (guberniia) as follows: Left Bank: Chernihiv, Poltava, and Kharkiv; Right Bank: Kyiv, Volhynia, and Podolia; Black Sea frontier: Ekaterinoslav and Kherson (on former Zaporozhian Sich lands); and in Crimea: the Taurida governorate (Tairova-Iakovleva, 2018, p. 233).

The Making of Little Russians in the Imperial Narrative

Integration and absorption are distinct processes. Absorption, arguably more formidable and prolonged than administrative integration, involves the construction—or imposition—of a uniform identity upon newly acquired territories. This was precisely the case in Ukraine during and after the centralizing reforms of Peter I and Catherine II. Broadly speaking, St. Petersburg pursued a two-pronged strategy toward Ukraine, aimed at reshaping its local identity to align with the imperial one. Yet this approach was not unique to Russia; rather, it mirrored broader European practices during the Age of Absolutism.

To begin with, Russia sought to assimilate the Cossack elite into the imperial nobility. This was a common strategy employed by eighteenth-century monarchs to transform provincial elites into loyal servants of the royal center. Rumiantsev, In a letter dated 3 May 1774 to

Catherine's chief legal official, Andrei I. Vyazemskii, Rumiantsev noted: "…in recent times they (the Cossack elite) have begun to show a desire for equality with the Great Russians, and the table of ranks can tie them to Russia and awaken patriotism toward the common Fatherland" (D. P. Miller, 1897, pp. 30-31). As previously discussed, the Cossack leadership's strong tradition of self-governance often made it resistant to centralization. Russia interpreted Hetman Mazepa's alignment with Sweden during the Great Northern War as emblematic of this resistance; thus, it is no coincidence that efforts to ennoble the Cossack elite began in earnest after the victory at Poltava (1711). Initially, the policy was applied pragmatically, based on loyalty and service, resulting in limited and often non-hereditary ennoblements. After the abolition of the Hetmanate in 1764, however, the policy became more systematic (D. P. Miller, 1897, p. 31). Catherine II's Charter to the Nobility (1785) granted full aristocratic status to descendants of the Cossack elite, provided they could document their lineage. As a result, an estimated 20,000 to 25,000 cases of nobility registration were recorded in Ukraine (Tairova-Iakovleva, 2018, p. 234; Iakovenko, 2012, p. 681). Thus, the same elite once condemned for exploiting the local population was now integrated into the Russian nobility on equal terms. In the 1780s, Russia extended serfdom into Ukraine, binding peasants to landowners (Iakovenko, 2012, p. 679). In Right-Bank Ukraine, where serfdom had already been practiced under the Polish-Lithuanian Commonwealth, this move largely preserved the existing order, benefiting a nobility still dominated by Polish aristocrats (Hillis, 2013, p. 32). In Left-Bank Ukraine, by contrast, most peasants—many of whom had previously enjoyed free or semi-free status—were newly enserfed and subordinated to a nobility increasingly composed of Cossack elites recently elevated to aristocratic rank (D. P. Miller, 1897, pp. 33-34). This transformation provided significant material incentives to the Ukrainian nobility for remaining loyal to the imperial center.

This policy appears to have been successful to a certain extent, as many among the Cossack elite increasingly oriented their ambitions toward St. Petersburg. As Raeff noted, many prominent administrators and diplomats of the late 18th- to early 19th centuries, such as Alexander A. Bezborodko, Dmitrii P. Troshchinskii, Ivan Zavadovskii, and Victor P. Kochubei, were descendants of the Cossack elite (Raeff, 1992, p. 73). Some, including Bezborodko, who rose to become State Secretary and later Grand Chancellor, played leading roles in the incorporation of Ukrainian lands into the empire (Saunders, 1985, pp. 69-81; Plokhy, 2012, p. 44).

Early Ukrainian Dissent

The process in Ukraine was not without its challenges for Russia. Despite all efforts, the memory of the Khmel'nytskii era remained vivid in Ukraine. Part of the former Cossack elite remained dissatisfied with the Hetmanate's dissolution and hoped to restore the old order. These traditionalists, as Kohut refers to them, voiced their opposition in various ways (Kohut, 1988, p. 264). Actually, whenever opportunities arose, opposition to centralization readily surfaced. One such moment came with the creation of the Legislative Commission (1767–1768), which aimed to centralize and reform the empire's legal code. Ukrainian nobles within the commission openly opposed imperial centralization (Kohut, 1980, p. 510). Kohut provides a detailed account of objections raised by Ivan M. Skoropadskii and Grigorii A. Poletika. Both rejected the imposition of a unified legal code under Russian authority, basing their objections on the historically developed rights and privileges of the Hetmanate (Kohut, 1988, pp. 169-187).

The opposition voiced by the Ukrainian deputies was to no avail. In response, the Ukrainian deputies pursued an alternative route: they petitioned the empress directly, asking her to

affirm Ukraine's historical rights and privileges permanently. However, these appeals conflicted with Catherine's broader goal of administrative unification and were thus ignored. Shortly thereafter, the commission was dissolved without completing its work, officially due to the outbreak of the Russo-Ottoman War (1768–1774). Yet even without an official platform to express their opposition, the traditionalist Ukrainian nobles persisted in submitting petitions. Nearly every petition began by invoking the Hetmanate's traditional rights and privileges—previously confirmed by the Russian state—and expressed a strong desire to see them preserved (Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva, T. 68, 1889, pp. 127-248). What the Ukrainian nobility envisioned was the restoration of an autonomous Hetmanate under the protection of the Russian sovereign. This intention was particularly evident in their addresses to Catherine II, in which they appealed to the empress as a savior who might restore the Hetmanate's former status. Typically, the signatories referred to a brief history of Russian-Cossack relations beginning with the Pereiaslav Agreement, emphasizing that every sovereign, from Tsar Aleksei Mikhailovich to Empress Elizaveta Petrovna, had confirmed their autonomy (Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva, T. 68, 1889, pp. 147-148, 159-160). These documents convey the impression that traditionalist Ukrainian nobles longed for a return to pre-Petrine conditions, when allegiance was pledged personally to the monarch rather than to the state.

St. Petersburg had no material incentive to heed such grievances. With no major rival power left in the south or west, the Cossacks had lost their strategic value as a proxy military force. The opportunity to maneuver between competing regional powers had disappeared. The destruction of the Zaporozhian Sich in 1775, following the Russo-Turkish War, symbolized this geopolitical transformation (Pankieiev, 2023, p. 175). Against this backdrop, mourning Ukraine's lost liberties could be seen as nostalgia for a past that would not return, at least while the Russian Empire endured. Nostalgia about the distant past, in itself, did not pose a threat to the central authority. What concerned St. Petersburg, however, were the political implications of a distinct historical memory emerging in Ukraine. Overall, the nascent Ukrainian intelligentsia played a key role in crafting this memory, which diverged from the past as the imperial government understood—or wished to understand—it.

The first name worth mentioning in this regard is Poletika. His objections to the Legislative Commission—later published—constitute one of the earliest defenses of Ukrainian autonomy grounded in legal-historical argumentation. His core argument emphasized Little Russia's (Ukraine's) special status within the empire, based on historically established rights and privileges granted by the Polish-Lithuanian crown and later reaffirmed by the Muscovite tsars. He portrayed the Pereiaslav Agreement as a mutual treaty, not a unilateral act of Cossack allegiance to Moscow. Enlightenment influences are evident in his text, especially in his appeals to natural rights and mutual contractual obligations between the Hetmanate and the tsars. Plokhy notes that although Poletika's arguments were largely dismissed, his manifesto made him a hero among the Little Russian nobility (Plokhy, 2012, p. 83). Another key figure of the same era was Vasilii Kapnist, a nobleman from Poltava and a noted poet. His poem Ode to Slavery delivered one of the earliest critiques of serfdom in Ukraine. He portrayed the Cossack past as an era of freedom and glory, sharply contrasting it with the present, which he described as one of enslavement, comparing the two periods to a bright day and a dark night (Kapnist, 1806, p. 40). In 1791, Kapnist even traveled covertly to Berlin in an effort to gain Prussian backing for overthrowing Russian rule and restoring the Hetmanate (Saunders, 1985, p. 22).

This ideological foundation culminated in the work titled Istoriia Rusov (The History of the Rus'), long attributed to Grigorii Konisskii, a Ukrainian cleric and intellectual, though its authorship remains unknown (Saunders, 1985, pp. 50, 76-77; Plokhy, 2012). Written around the turn of the 19th century, this book represented the most comprehensive historical narrative of Ukraine at the time, spanning from the formation of early Cossack communities to the dissolution of the Hetmanate. The author fundamentally challenged Russia's emerging imperial ideology and discourse. Above all, the work identified Ukrainian history with the Cossacks as a distinct early modern nation, sovereign over their lands. Accordingly, the Cossacks were depicted not as subordinate vassals serving rotating overlords, but as an autonomous nation that entered multinational state formations—the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Russian Empire—on equal footing (Konisskii, 1846, pp. 21, 122). Accordingly, the author frames the Pereiaslav Agreement as a pact between equals, with the Cossacks voluntarily joining the Muscovite state in a Commonwealth-like union based on mutual obligations. The Cossacks were not viewed as a peripheral group, but rather as foundational members, portrayed as the heirs of Kyivan Rus' (Konisskii, 1846, p. 19).

The History of Rus' interpreted the centralization policies toward Ukraine during the 18th century in the same vein. The Cossacks were portrayed as consistently upholding mutual obligations and acting with integrity, while the Russian state was accused of breaking the terms of the Pereiaslav Agreement. Within this narrative, Hetman Ivan Mazepa's defection to the Swedish king was presented not as treason, but as a justified response to Russian encroachments (Konisskii, 1846, pp. 186-188). According to the author, it was Peter I's repressive policies and disregard for Ukrainian autonomy that compelled Mazepa to act. In the following chapters, Ukraine's incorporation into the Russian Empire was depicted as a centrally orchestrated policy of domination, which the author sharply criticized (Konisskii, 1846, pp. 222-223, 236, 252-254). As Plokhy notes, the work's central themes included the struggle for national freedom, resistance to tyranny, the rule of law, and the Enlightenment ideal of reason as a driving force in history—all reflecting the influence of prerevolutionary French thought (Plokhy, 2012, pp. 174-175, 356). He also argues that the text, which was copied and recopied in manuscript by descendants of the Cossack elite, became a kind of bible for the Ukrainian national movement, inspiring generations of patriots (Plokhy, 2012, pp. 4, 87, 355).

All these notable figures of the early Ukrainian intelligentsia—from Poletyka to Kapnist to the anonymous author of the History of Rus'—reflect the consolidation of a distinct historical memory and identity among the Ukrainian nobility in opposition to Russian imperial centralization. This intellectual awakening would have political repercussions in the region. At the same time, nationalist revolutionary currents spreading from France were reaching Eastern Europe, prompting heightened vigilance in St. Petersburg concerning developments in Ukraine. Notably, even Jacobin officials in Revolutionary France during the 1790s contemplated fomenting a revolt in Ukraine against Russia, an indication of the anti-centralist sentiment present in the region (Kovalenko, 1947, p. 81). In this context, the ideological impact of the French Revolution further heightened Russian anxieties about Ukrainian autonomist tendencies. Undoubtedly, political developments in Ukraine were strongly affected by this broader ideological landscape. This brings us to the second component of the aforementioned two-pronged strategy for absorbing Ukraine. In my view, it is fair to describe this as the invention of the Little Russian identity within the imperial narrative.

Inventing Little Russians: Imperial Historiography and Identity Construction

The formation of historical narratives in the service of the state was a typical feature of 18th-century absolutist monarchies. In Russia, it became central to empire-building, focused on constructing imperial identity by contrasting it with the "other." Russian tsars encouraged historians to counter foreign narratives—Polish, German, and later French—that were seen as efforts to discredit or undermine Russia (Whittaker, 1999, p. 19). At the same time, Russia possessed unique characteristics that distinguished it from continental European states. Its territories expanded rapidly in all directions, incorporating vast regions often populated by non-Russian and non-Slavic peoples throughout the 18th century. This territorial expansion went hand in hand with the evolution of imperial ideology and narrative. For example, the share of ethnic Russians in the overall population dropped from about 90 percent in the late 16th century to roughly 53 percent by the end of the 18th century (Kappeler, 2001, p. 116). If one considers the Muscovite State's lands—referred to in 18th-century texts as "Great Rus'" or "Great Russia" (Tatishchev, Kn. 1, 1769, pp. 514, 516)—as Russia's core, it becomes evident that much of what imperial rhetoric later labeled "holy lands" actually lay in the empire's periphery (Leskinen, 2016, pp. 91-113). This reality posed a major challenge to St. Petersburg during the Age of Revolutions, as waves of nationalism began to reach the empire's outer regions. As Faith Hillis notes, the most vulnerable region, where Russia first confronted modern nationalism, was its western frontier. These included territories such as Right Bank Ukraine, acquired through the partitioning of the Polish-Lithuanian Commonwealth and inhabited by millions of Catholic Polish subjects. In these lands, many longed for their lost state, and Polish patriots even joined Napoleon's Grand Armée during the Napoleonic Wars, hoping France would help restore their nation (Hillis, 2013, p. 3). Given Ukraine's historical ties to the Polish-Lithuanian Commonwealth, it becomes clear why St. Petersburg became increasingly sensitive to any sign or expression of a distinct Ukrainian identity. The Polish-Ukrainian connection rested on concrete historical precedents. As noted above, the emerging Ukrainian intelligentsia consistently drew upon the Hetmanate's former status within the Polish-Lithuanian Commonwealth to legitimize claims of a distinct Ukrainian identity.

As discussed earlier, Russian imperial ideology was rooted from the outset in the claim of a shared Rus' (East Slavic) and Orthodox identity. Over the course of the 18th century, this argument developed into the All-Russian identity claim, which would later be formalized under Nicholas I as the concept of the Triune Russian Nation. Beginning with the Petrine era, early imperial historians, most notably Tatishchev and Lomonosov, laid the foundations for this claim. Tatishchev's narrative centered on the idea of the Russian state's historical continuity. He presented Kyivan Rus' as the precursor to the Muscovite state, thereby asserting that the Russian Empire was the rightful heir to the former Rus' lands—Russia, Little Russia (Ukraine), and Belarus. Lomonosov took this further, declaring that the Russian nation comprised all three East Slavic branches, united by their shared origin in Kyivan Rus' and by Orthodoxy as the central element of their identity. By the end of Catherine's reign, this narrative had become the standard imperial framework. The history of the East Slavs came to be retrospectively framed as the history of Russia. One of the key historians recruited by the empress, August Ludwig Schlözer, divided imperial history into linear phases. In his framework, the span from Kyivan Rus' to Muscovy was broken into successive stages of Russian history: "Russia being born–until 892," "Russia divided–from 1015 to 1216," and "Russia being united–from 1216 to 1462" (Schlözer, 1783). Similarly, Nikolai M. Karamzin, official court historian of Alexander I and author of the

first general survey of Russian history, described Kyiv as Russia's ancient capital and the mother of all Russian cities (Karamzin, T. 1, p. 126). Within this framework, the distinct memory of a Cossack past, rooted in a separate trajectory intertwined with Polish history, clashed directly with St. Petersburg's narrative of linear Russian development. Accordingly, the history of the Ukrainian lands increasingly occupied a central position in Russia's imperial narrative during its formative period.

The Pereiaslav Agreement and the events surrounding it emerged as the central focus of Russia's official historiography on Ukraine. The logic was clear: the Khmel'nytskii uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth, followed by Russian protection over Left-Bank Ukraine, offered St. Petersburg a narrative framework aligned with imperial ideology. Russia's official historians in the late 18th and early 19th centuries, drawing upon the Pereiaslav episode, painted an entirely anti-Polish picture. Polish-Cossack relations were depicted as inherently antagonistic: Poles were cast as occupiers, and Orthodox Cossacks as their oppressed subjects (Rigelman, 1847, pp. 37, 39). One of the most detailed accounts of the Pereiaslav episode can be found in Gerhard Friedrich Müller's work. As the longest-serving imperial historian (1725–1783), Müller played a central role in shaping Russia's historical narrative in the 18th century. His writings on Ukraine, published posthumously, constituted the first major attempt to integrate Ukrainian history into the broader imperial framework. Emphasizing the Cossack leadership's search for protection from Polish oppression, Müller portrayed Russia as a "savior" (G. F. Miller, 1846, pp. 7-11).

According to Müller, Russia was not merely offering protection but reclaiming its own people and territories that had been forcefully separated over the course of history. In this view, the period between the fall of Kyivan Rus' and the Pereiaslav Agreement was depicted as a historical rupture—a disruption in Ukraine's "natural" trajectory. Thus, Khmel'nytskii's 1654 allegiance to the Russian tsar was not seen as submission to a foreign power, but as the restoration of ancestral territory. Karamzin, a prominent imperial historian of the next generation, also underscored this imperial perspective. He declared that the Cossacks had "returned to our fatherland its ancient heritage," echoing Müller almost verbatim (Karamzin, T. 5, p. 384). Writing during the same era, another key imperial historian, Bantysh-Kamenskii, offered a detailed account of Ukrainian history through the lens of the official narrative. First and foremost, he defined Kyiv as the "first-throned city of the Russian tsardom"(Bantysh-Kamenskii, Ch. 2, 1830, p. 116), a phrase that perfectly mirrored the imperial ideology. Secondly, he described the Khmel'nytskii uprising as a moment when the Cossacks took up arms against their Polish oppressors, shed blood for their faith and fatherland, and broke the chains imposed by foreign people. Bantysh-Kamenskii asserted that, through the Pereiaslav Agreement, the Cossacks restored Russia's ancient inheritance (Bantysh-Kamenskii, Ch. 2, 1830, p. 61). In later passages, he framed the abolition of the Hetmanate as the full annexation of Little Russia (Ukraine) to its main body (Karamzin, T. 5, p. 137).

Thus, by the early 19th century, a teleological narrative had taken shape, connecting the Russian Empire to Kyivan Rus' through a linear process of development. Soon after, under Nicholas I, the imperial claim to the Rus' legacy would be codified in its developed form: the ideology of the Triune Russian Nation. Therefore, it may be argued that Ukraine's perception occupied a crucial, if not central, place in Russian imperial ideology.

While I stated that the historical narrative "had been constructed," this does not necessarily mean that all Russian official historians consciously reshaped Ukrainian history to serve state interests. Naturally, drawing a linear historical link between Kyiv and Moscow offered ideological justification for Russia's acquisitions in the western and southern borderlands. Yet, as mentioned earlier, the assertion of a shared Rus' and Orthodox identity had formed the ideological bedrock of the Russian Empire since its early phase, beginning with the Synopsis. Historically, Ukraine—as Little Russia—was viewed as an inseparable part of Russia. It was therefore natural for imperial historians to interpret the Pereiaslav Agreement as a reunification of the Little and Great Russian lands. This interpretation reflected the dominant intellectual and political climate of their time. Although their interpretation was fundamentally anachronistic, imperial historians could still base it on selective historical arguments. First, as noted earlier, Polish oppression of the Orthodox population was a key factor in the Khmel'nytskii uprising and his eventual turn to Moscow. Second, the Pereiaslav Agreement was not an alliance of equals but a shift in suzerainty: the Cossack leadership sought to preserve its privileges and autonomy under a new protector—Moscow. Thus, while the claim to ancient Rus' lands was arguably a misreading, it was equally misleading to portray the Muscovite-Hetmanate relationship as one between fully sovereign states, as some members of the emerging Ukrainian intelligentsia did.

Arguably, the post-Pereiaslav period—especially Ukraine's integration into Russia—formed the most politically driven part of Russian historiography. This is largely because imperial historians wrote their foundational works while Ukraine was still being integrated into the imperial structure. St. Petersburg's drive to assert direct control over Ukraine inevitably influenced their interpretations. As previously noted, Russian-Cossack relations remained turbulent after the Pereiaslav Agreement; the Cossack elite often acted independently, occasionally switching allegiance between rival powers. Imperial historians, however, portrayed a near-seamless narrative. In their narratives, Russian suzerainty was portrayed as the natural and rightful condition for the Cossacks. These accounts suggest that the Cossacks had long awaited liberation from Polish rule and, once it came—especially in Left-Bank Ukraine—were fully prepared to serve the tsar with unwavering loyalty.

Eighteenth-century Russian historiography was replete with such arguments. For example, a letter allegedly written by Khmel'nytskii to the tsar in 1656, thanking him for protection, was often cited in these accounts. Vasily G. Ruban, among the earliest imperial historians, was the first to cite this letter. He asserted that Khmel'nytskii, after thanking the tsar for liberating Little Russia from Polish rule, expressed hope that His Majesty's other hereditary principalities—specifically Right-Bank Ukraine and territories still under Polish control—would soon be joined to Great Russia (Ruban, 1777, p. 46). Needless to say, Khmel'nytskii's alleged words are steeped in the rhetoric of Russian imperial ideology, which would only fully crystallize later in the 18th century. As such, they can scarcely be seen as an authentic reflection of Khmel'nytskii's actual mindset. Moreover, considering Khmel'nytskii's independent actions—such as allying with Sweden and Transylvania in reaction to Muscovy's temporary peace with Poland—the letter's authenticity and content appear highly dubious.

Since Russian suzerainty was framed as the natural state of affairs for the Cossacks, any opposition was, in turn, depicted as unnatural and illegitimate in St. Petersburg's official historiography. As previously noted, in the post-Khmel'nytskii period, many hetmans on both sides

of the Dnieper, disillusioned by Russia's growing control, turned to other regional powers, including Sweden, the Polish–Lithuanian Commonwealth, and the Ottoman Empire. Imperial historians largely interpreted the Cossacks' search for alternative suzerains as outright betrayal. As many hetmans sought independent dealings with regional rivals, a typified image of the hetman emerged in imperial accounts. While Khmel'nytskii was cast as a loyal figure, his successors were typically portrayed as unreliable and fickle. The most severe criticism—rising to outright condemnation—was reserved for figures like Vygovskii, Doroshenko, and others who openly collaborated with Russia's rivals (Bantysh-Kamenskii, Ch. 3, 1830, pp. 27, 30, 205; G. F. Miller, 1846, pp. 12, 17). Chief among them was Mazepa, who aligned with Sweden during the Great Northern War and became the principal target of scorn. As previously discussed, imperial historians framed Mazepa's alliance with Sweden as the primary trigger for Peter I's centralizing policies in Ukraine. It is no exaggeration to say that, in the eyes of Russian imperial historiography, Mazepa came to personify the idea of betrayal itself.

Even the very use of the word "betrayal" to describe anti-Russian actions by various hetmans is telling. It reflected a changing perception of the region during the final stages of Ukraine's incorporation into the empire. In his mid-18th-century writings, Müller claimed that Mazepa had betrayed both the tsar and the state (G. F. Miller, 1846, p. 22). Similarly, Bantysh-Kamenskii asserted that Mazepa had no valid justification for siding with Sweden, arguing that Peter I's centralization policies merely continued those of earlier tsars. According to him, centralized control over the Cossacks had existed ever since their submission to Tsar Aleksei Mikhailovich (Bantysh-Kamesnkii, Ch. 3, 1830, pp. 79-80). Thus, imperial historians writing during Ukraine's integration effectively retrojected St. Petersburg's contemporary absolutist perspective onto earlier events in Ukraine. In this framework, there was no space for the Hetmanate's historically rooted autonomy, which early Ukrainian intellectuals often emphasized. Imperial historians largely ignored the suzerain-vassal structure between Muscovy and the Hetmanate, the reciprocal obligations of the Pereiaslav Agreement, and the tradition of Cossack self-governance. Some works went so far as to trace the origins of the earliest Cossack settlements along the Dnieper to demonstrate the historical unity of the Rus' lands and peoples. Rigelman, for example, claimed the Cossacks originated in the ancient Rus' lands, having migrated down the Dnieper from the west in response to the Mongol invasion and subsequent Polish-Lithuanian dominance (Rigelman, 1847, p. 3).

As Russian official historiography both mirrored and molded imperial ideology, by the early 19th century, the Cossack past of Ukrainian lands had largely faded from St. Petersburg's memory. The portrayal of Cossacks as Muscovy's vassals and frontier warriors was gradually supplanted by the image of the tsar's Little Russians—reimagined as a core element of the empire's All-Russian nation. This shift marked the imposition of a new identity on the region, crafted to ease its absorption into the imperial whole. While the extent of this identity's penetration into Ukrainian society is debatable, it undeniably shaped Russian perceptions of the region and its inhabitants. Amid the revolutionary upheavals of the age, its ideological value only increased, culminating in the emergence of the Triune Russian Nation concept.

Conclusion

By examining Ukraine's political transformation and the evolution of its identity under Imperial Russian rule, this article contributes to ongoing debates about the historical foundations of Russian imperial claims on Ukraine. It seeks to contextualize Moscow's perception of

Ukraine within a broader historical framework. Through an analysis of the formation of Russian historical memory—shaped by geopolitical shifts between the 17th and early 19th centuries—the article demonstrates how Russia's transformation into an imperial power during the Age of Absolutism fundamentally altered its approach to the Cossack Hetmanate and reshaped conceptions of Ukrainian territory within the imperial order.

Russian perceptions of Ukraine evolved significantly between the Pereiaslav Agreement of 1654—marking the beginning of Russia's expansion into Ukrainian lands—and the 19th century. Central to this transformation was Russia's relationship with the Cossack Hetmanate, the region's only organized political and military body. What began as a suzerain–subject relationship between Muscovy and the autonomous Cossack polity gradually gave way to full imperial integration. Under Peter I and Catherine II, Ukraine was redefined: no longer a peripheral frontier, it came to be viewed as a core imperial space. This shift was not merely administrative; it entailed a reconfiguration of identity aligned with the centralizing logic of the Age of Absolutism.

Within this broader context, a distinctly Russian imperial ideology emerged—rooted in the appropriation of the Rus' legacy and Orthodoxy—and was gradually imposed on Ukraine. Imperial historians in the service of St. Petersburg crafted a narrative that portrayed Ukraine as an inseparable part of Russia since the era of Kyivan Rus'. "Russian," in its All-Russian formulation, became an encompassing identity for all East Slavs, subsuming Ukrainians as "Little Russians" within it. In this vision, the Cossack past had no legitimate place. Any expression of distinct historical memory rooted in Cossack autonomy and inherited rights was seen by the imperial center as a threat. A new historical narrative, constructed throughout the 18th and early 19th centuries, reimagined Ukraine's past to serve the ideological needs of the empire. Pereiaslav was reframed not as an alliance, but as a reunification, while Russian hegemony was presented as historically legitimate in contrast to both Polish rule and Cossack claims. The Cossack tradition was gradually erased from the dominant narrative.

Under Nicholas I, this imperial memory became hegemonic, solidified through the concept of the Triune Russian Nation. Ukraine was no longer a frontier but part of the empire's civilizational core. Political developments and shifts in perception were not isolated phenomena, but mutually reinforcing processes that shaped both governance and identity. Historiography became a tool of imperial rule, and once internalized, it evolved into historical memory, sustaining centralist policies across generations.

Today, echoes of this memory persist in Russian discourse on Ukraine, revealing the enduring influence of imperial historiography. It is thus misleading to frame contemporary Russian policy solely in terms of foreign affairs or power politics. Since the 18th century, Russia has perceived Ukraine as its integral part and core territory. Though historically anachronistic, this perception continues to shape official rhetoric, sustaining an identity claim rooted in imperial memory. In this sense, Russia's war against Ukraine is not only about borders, but also about memory and identity. What began as historiography has evolved into political dogma.

REFERENCES

Primary Sources

BANTYSH-KAMENSKII, D. N. (1830). *Istoriia Maloi Rossii*. Chasti II-IV. Moscow: Tipografiia Semena Selivanskago.

EKATERINA II (1770). *Nakaz dannyi Komissii o sochinenii proekta novogo Ulozheniia*. St. Petersburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.

KONISSKII, G. (1846). *Istoriia Rusov ili Maloi Rossii*. Moscow: Universitetskaia tipografiia.

MILLER, D. P. (1897). *Ocherki iz istorii i iuridicheskogo byta staroi Malorossii: Prevrashchenie kozatskoi starshiny v dvorianstvo*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira.

MILLER, G. F. (1846). *Istoricheskiia sochineniia o Malorossii i Malorossiianakh*. Imperatorskoe Obschestvo Istorii i Drevnostei Rossiiski, Moscow.

POGODIN, M. P. (1837). *Nachertanie Russkoi istorii dlia gimnazii*. Moscow: Universitetskaia Tipografiia.

RIGELMAN, A. (1847). *Letopisnoe povestvovanie o Maloi Rossii, ee narode i kozakakh voobhsche*. Moscow: Universitetskaia tipografiia.

RUBAN, V. G. (1777). *Kratkaia Letopis Maloi Rossii s 1506 po 1776 god*. St. Petersburg: Tipografiya Kh. F. Klena.

Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva (1889). T. 68. St. Petersburg: Tipografiia N. A. Lebedeva.

SCHLÖZER, August Ludwig (1783). *Perechen Rossiiskoi Istorii ot Kniazia Rurika do nastoiashchevo nyne vremiani*. St. Petersburg: Tipografiia Breitkofa.

TATISHCHEV, V. N. (1769). *Istoriia Rossiiskaia*. Kn. 1. Moscow: Imperatorskii Moskovskii Universitet.

USTRIALOV, N. (1839). *Nachertanie Russkoi istorii dlia uchebnykh zavedenii*. St. Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Rossiiskoi Akademii.

TEPLOV, G. N. (1857). "Zapiska chlena Malorossiiskoi Kollegii, G. N. Teplova". *Zapiski o Iuzhnoi Rusi*. (Ed. P. A. Kulish). T. 2. St. Petersburg.

ZARULSKII, S. (1848). *Opisanie o Maloi Rossii i Ukraine*. Moscow: Imperatorskoe Obschestvo istorii i drevnostei rossiiskikh.

Books and Articles

ANDRIEWSKY, Olga (2003). "The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the 'Little Russian Solution,' 1782-1917". *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945)*. (eds. Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press: 182-214.

BEZ'EV, D. A. (2015). *Malorossiyskii prikaz: Prichiny sozdaniia, shtaty, osnovnye napravleniia deiatel'nosti*. Moscow: Prometei.

BUSHKOVITCH, Paul (2003). "What Is Russia? Russian National Identity and the State, 1500-1917". *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945)*. (eds. Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press: 144-161.

GAIDA, F. A. (2019). *Grani i rubezhi: Poniatiia "Ukraina" i "ukraintsy" v ikh istoricheskom razvitii*. Moscow: Modest i Kolerov.

HILLIS, Faith (2013). *Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca & London: Cornell University Press.

IAKOVENKO, N. (2012). *Ocherk istorii Ukrainy v Srednie veka i rannee Novoe vremya*. (perevod s ukr. V. Ryzhkovskii). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie.

KAPPELER, Andreas (2001). *The Russian Empire: A Multiethnic History*. (translated by Alfred Clayton). London & New York: Routledge.

KEENAN, Edward L. (1992). "Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654 – An Agenda for Historians". *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. (eds. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press: 20-38.

KLOSS, M. (2012). *O proiskhozhdenii nazvaniia "Rossiia"*. Moscow: Rukopisnye pamiantniki Drevnei Rusi.

KOHUT, Zenon E. (1980). "A Gentry Democracy within an Autocracy: The Politics of Hryhorii Poletyka (1723/25-1784)". *Harvard Ukrainian Studies*. III/4: 507-519.

KOHUT, Zenon E. (2001). "Origins of the Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National History (1620-1680)". *Eighteenth-Century Studies*. XXXV: 70-76.

KOHUT, Zenon E. (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Cambridge, MA: Harvard University Press, Cambridge.

KOHUT, Zenon E. (1986). "The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nation-building". *Harvard Ukrainian Studies*. X/3-4: 559-576.

KOTENKO, A. L., MARTYNOK, O. V. and MILLER, A. I. (2012). "Maloross". *"Ponyatiia o Rossii": K istoricheskoi semantike imperskovo perioda*. (eds. Aleksei I. Miller, Dmitrii A. Sdvizhkov, Il'ia Shirle). T. II. Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie: 392-443.

KOVALENKO, L. (1947). "O Vliianii Frantsuzskoi burzhuaznoi revoliutsii na Ukrainu". *Voprosy istorii*. No. 2: 80-87.

LESKINEN, M. V. (2016). *Velikoross/Velikorus: Iz istorii konstruirovaniia etnichnosti. Vek XIX*. Moscow: Indrik.

LUKASHOVA, S. S. (2018). "Malorossiia i malorossiiane v Rossiiskoi imperii v XVIII v.: strategii integratsii". *Malorossy vs. ukraintsy: Ukrainsii vopros v nauke, gosudarstvennoi i kul'turnoi politike Rossiiskoi imperii i SSSR*. (eds. E. Iu Borisenok and M. V. Leskinen). Moscow: Institut slavianovedeniia RAN: 53-98.

OKINSHEVICH, Leo (1978). *Ukrainian Society and Government 1648-1781*. Munich: Ukrainian Free University.

PANKIEIEV, Oleksandr (2003). "Formation of the Imperial Russia Bureaucratic Class in Steppe Ukraine in the Late Eighteenth Century". *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*. (eds. Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin,

and Frank E. Sysyn, with Larysa Bilous). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press: 173-201.

PLOKHY, Serhii (2012). *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*. New York: Cambridge University Press.

RAEFF, Marc (1992). "Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century". *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. (eds. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press: 69-85.

RIASANOVSKY, Nicholas V. (2005). *Russian Identities: A Historical Survey*. New York: Oxford University Press.

SAUNDERS, David (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.

SUBTELNY, Orest (1980). Russia and the Ukraine: The Difference that Peter I Made. *The Russian Review*. XXXIX/1: 1-17.

TAIROVA-IAKOVLEVA, T. (2017). *Inkorporatsiia: Rossiia i Ukraina posle Pereiaslavskoi Rady (1654-1658)*. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo 'Klio'.

TAIROVA-IAKOVLEVA, T. (2018). "Ukrainskie zemli v novoe vremia (seredina XVI-XIX vv.)". *Istoriia Ukrainy*. St. Petersburg: Aleteia: 100-259.

WHITTAKER, Cynthia Hyla (1999). "The Idea of Autocracy Among Eighteenth-Century Russian Historians". *Historiography of Imperial Russia: The Professional Writing of History in a Multinational State*. (ed. Thomas Sanders). New York: Routledge: 17-44.

EXTENDED ABSTRACT

Moscow's current claims on Ukraine, grounded in historical narratives, deny the independent existence of a Ukrainian state. This raises the question of whether realpolitik and security concerns alone can explain Russia's aggression against Ukraine. A close examination of contemporary Russian discourse suggests that the perception of Ukraine as an inseparable part of Russia—both geographically and historically—has become an equally powerful, if not dominant, factor in the ongoing conflict. Any meaningful interpretation of this issue must therefore address the deeply rooted Russian view of Ukraine, as it provides the internal logic behind Moscow's actions.

The Russian perception of Ukraine developed gradually between the 17th and 19th centuries, transforming from the image of a frontier zone into that of a historical and cultural heartland. The Cossack communities, as the only organized military and political actors in the Dnieper region, played a central role in this transformation. For centuries, the Cossacks acted as proxy forces in the rivalry among major powers—Russia, the Ottoman Empire, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Sweden—while preserving their autonomy in return. The Cossack uprising led by Hetman Bohdan Khmelnytsky and the 1654 Pereiaslav Agreement with Tsar Aleksei Mikhailovich marked a turning point. Although often portrayed in Russian historiography as the beginning of Ukrainian unification with Russia, the agreement—and the ensuing Russo-Polish war—only brought the Left Bank of Ukraine under Russian control. The newly

formed Cossack Hetmanate retained substantial autonomy, allowing successive hetmans to pursue balance-of-power strategies and shift allegiances between regional actors.

However, as Russia transitioned from a Muscovite state to an imperial power during the Age of Absolutism, such independence became intolerable to the authorities in St. Petersburg. From the reign of Peter I onward, the autonomy of the Hetmanate was gradually dismantled, culminating in its complete abolition. Russia's growing geopolitical dominance in the region left the hetmans with little room for maneuver. Concurrently, an imperial historical narrative began to take shape—an essential feature of absolutist rule. Early imperial historians such as Tatischev and Lomonosov, adopting a retrojective view of the past, constructed a linear history stretching from Kyivan Rus' through Muscovy to the Russian Empire. Within this framework, the history of the East Slavs was recast as the history of Russia, and "Russianness"—or the concept of the "All-Russian Nation"—became an umbrella identity encompassing all East Slavs. The people of Ukraine, once seen as frontier Cossacks, were transformed into "Little Russians" (Malorossy), one of the empire's core national components. The interplay between this evolving historical narrative and the geopolitical centralization of Ukraine solidified the Russian perception of Ukraine, which reached its mature form in the 19th-century ideology of the Triune Russian Nation.

Although an alternative historical memory and a distinct Ukrainian identity began to emerge among the early Ukrainian intelligentsia, the imperial center left little space for such expressions. Beyond administrative measures, 18th- and early 19th-century imperial historians such as Müller, Rigelman, and Bantysh-Kamensky embedded the dominant ideological narrative—based on the appropriation of the Rus' legacy and Orthodoxy—into the historiography of Ukraine. This narrative, which interpreted the Pereiaslav Agreement as the natural reunification of the Rus' lands, portrayed Russian rule as the only legitimate and inevitable outcome for Ukraine. Deeply embedded in Russian thought by the 19th century, this perception has endured, continuing to shape Russian policy toward Ukraine into the present day.

TÜRK, MUSTAFA (2025). "Eskiçağ'da Kyzikos'daki Savaşlar ve Çatışmalar ".
***Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1237-1258.**

ESKİÇAĞ'DA KYZİKOS'DAKİ SAVAŞLAR VE ÇATIŞMALAR

Mustafa TÜRK*

ÖZ

Marmara Denizi'nin güneyinde Kapıdağ Yarımadası'nın karayla birleştiği alanda konumlanan Kyzikos, Eskiçağ'da gerek konumunun avantajları gerekse tarımsal üretime elverişli geniş toprakları sayesinde oldukça gelişmiştir. Bu durum Kyzikos'un; Persler-Hellenler, Spartalılar-Atinalılar ve Romalılar ile Pontus Krallığı arasındaki savaşlar sırasında öncelikli ele geçirilmesi gereken bir yer olarak görülmesine neden olmuştur. Buna karşın sahip olduğu zenginlik, kentin donanma gücü ve savunma açısından iyi bir seviyede olmasını sağlamıştır. Savunma gücünü arttıran bir diğer husus da kentin konumudur. Kapıdağ Yarımadası'nın bir kanalla ana karadan ayrılması, karadan gelecek saldırıları sınırlamıştır.

Fakat bu özelliğine rağmen antik kaynaklar, Kyzikos'un MÖ. VII. yüzyıldaki kuruluşundan itibaren zaman zaman saldırıya uğradığını aktarmaktadır. Bu saldırıların çoğu, bizzat kente yönelik değildir, bilakis kentin taraf olduğu güçlerle ilgilidir. Pers satraplık merkezi Daskyleion'un yakınında olması, kentin genelde Perslerle birlikte hareket etmesine yol açmıştır. Atttika Delos Deniz Birliği'nin güçlü olduğu dönemlerde ise kent, politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Kyzikos'ta yaşanan, hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz savaşlardan ilki Peloponnessos Savaşları'nın sonunda Atinalıların Sparta-Pers ittifakı ile yaptığı savaş sırasında, ikincisi ise Pontus Kralı VI. Mithradates ile Roma arasında yaşanan III. Mithradates Savaşı esnasında gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kyzikos'daki savaşlar, Propontis, Alkibiades, VI. Mithradates

WARS AND BATTLES IN ANCIENT TIMES IN CYZICUS

ABSTRACT

Situated in the area where the Kapıdağ Peninsula meets the mainland in the south of the Marmara Sea, Cyzicus was a highly developed city in Antiquity due to the advantages of its location and its extensive lands suitable for agricultural production. This prominence made Cyzicus a primary target for conquest during the wars between the Persians and Hellenes, Spartans and Athenians, as well as between the Romans and the Kingdom of Pontus. However, the city's wealth ensured that it maintained significant naval power and defence capabilities. The city's strategic location further enhanced its defensive strength. The separation of the Kapıdağ Peninsula from the mainland by a canal also limited land-based attacks.

However, despite this characteristic, ancient sources report that the city was besieged from time to time since its foundation in the 7th century BC. Most of these sieges were not only directed against the city but also against the forces with which the city collaborated. Being located near the Persian satrap of Dascylium led the city to generally collaborate with the Persians. During periods of Attica-Delos Naval League dominance, the city had to adjust its policy. The first of the battles for which we have the most information occurred at the end of the Peloponnesian Wars, during the conflict between Athens and the Sparta-Persia alliance, and the second during the Third Mithridatic War between Mithradates VI of Pontus and the Romans.

Keywords: Wars at Cyzicus, Propontis, Alcibiades, Mithradates VI

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, BANDIRMA/BALIKESİR, ORCID: 0000-0001-8164-506X, E-posta: mturk@bandirma.edu.tr

Giriş[1]

Antik Mysia bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Kyzikos, bugün Kapıdağ Yarımadası'nın (Aktonnesos) karayla birleştiği yerin hemen kuzeyinde yer almaktadır (Harita 1). Miletoslular tarafından MÖ. VII. yüzyılda[2] kurulan kent, Strabon'un (XII, 8.11) ifadesiyle "*büyüklük, güzellik ile barış ve savaş zamanında yönetiminin mükemmelliği açısından Asia'daki en başta gelen kentlerle yarışır durumdadır*". MS. II. yüzyılda kenti ziyaret eden hatip Aelius Aristides de Hadrianus Tapınağı'nın açılışı için yapılan törende verdiği söylevde kentin konumundan, doğasından ve yapılarından övgüyle söz etmektedir:

> *"6. Kentin konumu ve bütün doğası göz önüne alındığında, tanrının ona uygun bir unvan vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Yani kara ve denizin görüntüsü örtüşür. Çünkü Kyzikos Asia'nın önündedir ve aslında bir ada olmasına rağmen anakaraya bağlanmaktadır. Bir tarafında Pontos Eukseinos (Karadeniz), diğer tarafında Hellespontus vardır. Yelken açan herkes (bütün denizciler) için adeta iki deniz arasında bir bağlantı noktası, hatta daha fazlasıdır. Denizciler onun yanına, çevresine ve limanlarına yelken açmaktan asla vazgeçmez. Bazıları arkalarındaki uygun rüzgâr ile kentin adalarından denize açılırken, bu esnada bazıları da limana girip çıkar. 7. Eğer şairler Korinthos'luların kentini, Peloponnessos'daki konumu nedeniyle her iki yöne de yolculuk edenlerin uğrak noktası olduğundan 'bahtı açık' olarak adlandırmaya karar vermişlerse, Kyzikos da kesinlikle bu unvanı hak etmektedir. Çünkü denizin ortasındaki konumu, tüm insanlığı bir araya getirir ve sanki Gadeira ile Phasis arasındaki bir tür odak noktası gibi bazılarını iç sulardan dışarıya, bazılarını da dışarıdan içeriye taşır"* (Aelius Aristides, Πανηγυρικὸς ἐν Κυζίκῳ περὶ τοῦ ναοῦ, 6, 7)[3].

Kyzikos, Eskiçağ'da tarımsal açıdan da geniş ve zengin bir bölgeye hükmetmiştir. Ayrıca Prokonnesos (Marmara) Adası'ndan yapılan mermer ihracını kontrol etmektedir. Korunaklı üç limana[4] sahiptir ve ticari anlamda gelişmiştir. Diğer yandan bütün bu özelliklerin sağladığı ekonomik zenginlik yanında Aristides'in de belirttiği gibi Karadeniz ticaret yolunu kontrol edebilecek ve Ege Denizi ile Karadeniz arasındaki deniz yolculuklarında sığınılacak bir liman olması gibi özellikleri, kentin Anadolu'da toprak sahibi olmak isteyen bütün güçlerin hedefinde olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Kyzikoslular kentlerini ele geçirmek veya kontrol altında tutmak isteyen güçlerle sık sık karşı karşıya gelmiştir (Doğancı, 2025, s. 204).

Bu nedenle çalışmamızda Eskiçağ'da Kyzikos'da yaşanan çatışma ve savaşlara değinilecektir. Kentteki arkeolojik kazılarda[5] henüz bu yönde yeterli çalışma yapılmamış olmakla birlikte gerek az sayıdaki arkeolojik veri gerekse de antik yazarların aktarımları kentte yaşanan çatışmalar konusunda çeşitli bilgiler sunmaktadır. Arkeolojik veriler, daha çok kentin surları ve kente savunma avantajı sunan bazı coğrafik özelliklere dair yapılan araştırmaların

---

[1] Bu çalışmanın kronolojik çerçevesi, John D. Grainger'in 2024 yılında Türkçeye çevrilen "*Troya'dan Konstantinopolis'e; Boğazlar, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Marmara Denizi'nin Antik Tarihi"* (Grainger, 2024) adlı yayınına dayanmaktadır.

[2] Kyzikos'un kuruluş tarihi konusunda bkz. Hasluck, 1910, s. 163-164; Koçhan, 2011, s. 25; Koçhan, 2013, s. 72; Tekin, 2007, s. 39.

[3] Çeviri, "Aelius Aristides'in Kyzikos Söylevi" adlı makaleden alınmıştır. Bkz. Türk, 2022, s. 60, 61.

[4] Hytos, Panormos ve Thrakikos (Koçhan, 2011, s. 73-75; Doğancı, 2025, s. 203-211; Türk, 2008, s. 88).

[5] Abdullah Yaylalı tarafından başlatılan Kyzikos'daki ilk sistemli çalışmalar, daha sonra Nurettin Koçhan tarafından devam ettirilmiştir. Antik kentin bazı başkanlığını 2022 yılından bu yana ise Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Tercanlıoğlu yürütmektedir.

sonuçlarından ibarettir. Buna karşın, Peleponnesos Savaşları'nın (MÖ. 431-404) sonlarında Alkibiades önderliğindeki Atinalıların kenti ele geçirmesi ve Roma ile Pontus kralı VI. Mithradates arasında gerçekleşen savaşın Kyzikos ayağı, antik kaynaklarda ve modern literatürde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Kentin taraf olduğu diğer çatışmalar konusunda ise daha kısa bilgiler vardır.

Kyzikos'un Savunma Özellikleri

Yerleşimlerin savunma özellikleri, yerleşik yaşamın başladığı Neolitik Dönem'den Orta Çağ'ın sonuna kadar, en az yiyecek ve su temini kadar önemli bir kriterdir. Söz konusu süreçte yerleşimler kolay savunulabilecek alanlara kurulduğu gibi, çeşitli nedenlerle bu sağlanamadığında da alınan önlemler ve yapılan savunma duvarlarıyla yerleşimlerin savunma özellikleri arttırılmıştır. Kyzikos'un savunma açısından en önemli avantajı konumudur (Harita 1). Strabon (XII, 8.11) kentin Rhodos, Massalia ve Carthago tarzında düzenlendiğini bildirerek, bu kentlerle benzer coğrafi avantajlara ve savunma özelliklerine sahip olduğuna vurgu yapmaktadır. Kent, yukarıda da belirtildiği gibi Arktonnesos'un karayla birleştiği yerde kurulmuştur. Arktonnesos'un önceleri bir ada olduğu, alüvyon birikimi nedeniyle daha sonra karayla birleşerek yarımada haline geldiği anlaşılmaktadır. Antik kaynaklara (Strabon, XII, 8.11)[6] da yansıyan bu durum, Kyzikos'a savunma açısından iki önemli avantaj sağlamaktadır.

Harita 1. Kyzikos'un Konumu (Calder- Bean, 1958)

[6] Kaynakların bu konudaki aktarımları için bkz. Koçhan, 2013, s. 71; Doğancı, 2025, s. 199, 200.

Bunlardan biri kentin, kolayca açılan bir kanalla ana karadan ayrılması ve bu sayede karadan gelecek düşmanlara karşı bir set oluşturulmuş olması, ikincisi de yine kanal üzerine yapılan geçici köprülerle kara ile bağlantının sağlanmasıdır. Reşit Mazhar Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresi'ndeki Adalar* adlı eserinde bataklığın mevcut durumunu da dikakte alarak, kentin üç limanından biri olan ve iç liman özelliği taşıyan Panormos limanına bu kanaldan girildiğini bildirmektedir (Ertüzün, 1964, s. 107). Bu durum limana girecek gemilerin kontrolünü sağlamayı kolaylaştırmıştır. Strabon'un aktarımlarından da kentin limanlarının gerektiğinde ağızlarının kapatılabildiği anlaşılmaktadır[7]. Ayrıca kentin doğu ve batısı denizle çevrili, güneyi de kanalla kapatılmış durumdadır. Kuzeyinin ise engebeli oluşu bu bölgeden saldırıyı zorlaştırmaktadır. Üstelik tıpkı denizden gelecek saldırılar gibi, kente kuzeyden yapılacak bir saldırının da önceden fark edilmesi mümkündür.

Kyzikos'un savunma açısından ikinci önemli özelliği ise surlarıdır. Yerleşimlerin savunma kolaylığı nedeniyle genelde yüksek bir tepe üzerine konumlanması tercih edilmekle birlikte, denize yönelik bir yaşam sürdürme amacıyla kurulmuş kentlerde bu her zaman mümkün olmamaktadır. Kyzikos da bunlardan biridir. Kent, sırtını Kapıdağ'ın eteklerine yaslamıştır. Fakat kentin yayılım alanının önemli bir kısmı düzlükte yer alır (Strabon, XII, 8.11; Koçhan, 2011, s. 49). Bu nedenle her tarafının surlarla çevrelenmesi gerekmiştir. Nitekim günümüze ulaşan kalıntılar, kentin etrafının güçlü bir surla çevrelendiğini göstermektedir (bkz. Koçhan, 2011, s. 49-72; Arslan, 2007, s. 323). Özellikle kapıların bulunduğu alanlardaki surlar kulelerle desteklenmiştir.

Kentin savunma açısından bir diğer üstünlüğü, askeri ve özellikle de donanma gücüdür. Kyzikos donanması, Hellenistik Dönem'de Pergamon'un desteği sayesinde iyice gelişmiş, krallığın Bithynia Krallığı ile mücadelesinde Pergamon'a 20 gemi ile destek vermiştir (Koçhan, 2013, s. 74, 75; Grainger, 2024, s. 210, 211). Kentin sahip olduğu bölgelerdeki ormanlar, gemi yapımı için gerekli kerestenin kolayca elde edinilmesini sağlamıştır. Ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Kleite* deresi üzerine yapılan Amphitiyatro'da tıpkı Roma'daki Colosseum örneğinde olduğu gibi deniz savaşı provalarının yapılmış olabileceği önerilmektedir (Koçhan, 2013, s. 82). Bu imkânın Kyzikosluların deniz savaşlarındaki tecrübesine katkı yaptığı düşünülebilir. Kentin donanmasının güçlü olması da denizden gelecek tehlikelere karşı güvende olmasını sağlamıştır.

Kyzikos'un savunma gücünü arttıran bir başka özelliği; kentte kamuya ait hazine, silah/savaş makinaları ve tahıl konularını kapsayan üç farklı yöneticinin görev yapmasıdır (Strabon, XII, 8.11). Her üç konu da bir kentin savaş ve savunma gücü açısından kritik öneme sahiptir. Strabon (XII, 8.11) Kyzikosluların tahılı bir çeşit toprakla karıştırarak, çürümesini önlediklerini ve bu hazırlıklarının karşılığını da kent VI. Mithradates tarafından kuşatıldığı sırada aldıklarını bildirmektedir.

Diğer yandan kentin savunma için bazı dez avantajları da vardır. Yapıların çoğunun, düz bir alanda olması ve ekonomik zenginlik ile bağlantılı olarak kentin geniş bir alana yayılması, savunmayı zorlaştırmaktadır. Bu özellikler, sur yapım maliyetini arttırdığı gibi zaman zaman kentin bazı kısımlarının sur dışında kalmasına da yol açmış olmalıdır. Ayrıca güneydeki kanal

[7] "*Köprülerin yakınında aynı ismi taşıyan ve gerektiğinde kapatılabilen iki limanı ve iki yüzden fazla gemiyi alabilecek büyüklükte barınağı bulunan bir kent vardır*" (Strabon (XII, 8.11). Benzer bir bilgi, MS. 4. yüzyıl yazarı Ammianus Marcellinus'da (XXVI, VIII.8) da yer alır. Yazar, "*donanımlı düşman gemileri içeri girmesin diye karanın her iki tarafına da bağlanmış olan güçlü bir demir zincirle limanın girişinin kapatıldığı*" bilgisini vermektedir.

kentin karayla bağlantısını sınırlamıştır. Nitekim Hasluck'un aktardığına göre, Roma Dönemi'nde korsan saldırıları sırasında hem karayla bağlantının sağlanması hem de Roma kuvvetlerinin kente yardım için kolay ulaşabilmesi amacıyla kanal doldurulmuştur (Hasluck, 1910, s. 4)[8].

Eskiçağ'da Kyzikos'daki Savaşlar ve Çatışmalar

Kyzikos'taki bilinen en erken tarihli çarpışma, efsanevi kaynaklara dayanan Kyzikoslularla Argonautların mücadelesidir. Apollonios Rhodios'un *Argonautika* adlı eserine konu olan destana göre (Rodoslu Apollonios, I, 936-1152); altın postu almak için Karadeniz kıyılarına giden Iason önderliğindeki Argonautlar, Dolionların yaşadığı bölgeye uğramış ve Dolionların kralı Kyzikos tarafından oldukça iyi ağırlanmıştır. Ancak yollarına devam etmek için kentten ayrılan kahramanlar, gece esen ters rüzgâr nedeniyle karaya sürüklenerek kıyıda daha önce kendilerini ağırlayan Dolionlarla bilmeden savaşa tutuşmuştur. Hatta bu çarpışma sırasında Argonautlar tarafından Kral Kyzikos ve halkından bazıları öldürülmüştür. Daha sonra olay anlaşıldığında ise Argonautlar duruma üzülmüş, Kral Kyzikos için yapılan cenaze töreninin ardından yollarına devam etmiştir.

> "*Gemi bütün gün yelkenle gitti; ama gece olduğunda sürekli esinti kesildi, ters bir kasırga onları döndürdü, kibar ev sahipleri Dolionlara gerisin geri döndürdü. Gece yarısı karaya çıktılar. Aceleyle palamarlarını bağladıkları o taşa hala kutsal taş denir. Aynı adaya döndüklerini aralarından hiç kimse anlamadı, Dolionların da kahramanların geri geldiklerini anlamalarını karanlık engelledi. Pelasg yağmacılarının, acımasız Makrislilerin geldiklerini düşünmüş olabilirlerdi pekâlâ, zırhlarını giyinip dövüşmek için dışarı fırladılar. Düştüğü kuru çalılıkları vuran hızlı bir alev topu gibi tahta mızraklar ve kalkanlar birbiriyle çarpıştı. Dolionlar öfkeli, korkunç savaşın gürültülü kıyametiyle karşılaştılar: ne de kral kaderine üstün gelerek gelin odasına ve evlilik yatağına döndü, ama yüzünü İason'a döndürünce, İason fırlayıp dosdoğru onun göğsüne koştu, sonra kemik mızrağın ucunun altında parçalandı, kral kumun üzerinde kasılarak kaderini tamamladı. Hiçbir ölümlü kaderden kaçamaz; büyük bir çit ölümlünün dört bir yanını çevirir. Kral kahramanlardan gelecek acı bir darbenin dışında olduğunu düşünse de, kaderi onu o gece yakaladı, onlarla dövüşürken elini kolonu sıkıca bağladı. Birçoğu kralı savunurken katledildi: Herakles Telekles'le Megabrontes'i öldürdü, Akanthos Sphodris'i vurup yere indirdi, Peleus savaşın hızıyla atik davranan Zelys'le Gephyros'a boyun eğdirdi, iyi mızrakçı Telamon Basileus'u öldürdü, İdas Promeus'u, Klytios Hyakinthos'u, Tyndareus'un iki oğlu Megalossakes'le Phlogos'u vurdu, Onların yanısıra Oineus'un oğlu ön safta çarpışan Artakes'le atılgan İtymoneus'u yolcu etti, yerliler bugün hepsine kahraman kültleriyle saygı gösteriyorlar. Ama öbürleri tıpkı hızlı kanat çırpan şahinlerin önünde uçan korkmuş bir güvercin bulutu gibi kuyruğunu kıstırıp kaçtılar, düzensiz kalabalıklar halinde hepsi kapılarda devrildi, savaşa destek sağlanırken kent hemen feryat figanla doldu. Ama şafak vakti iki taraf da onulmaz ölümcül hatayı anladı; Aineios'un oğlu Kyzikos'un önlerinde, toza ve kana bulanmış yerde yattığını görünce Minyan kahramanları büyük kedere gömüldüler. Dolionlarla birlikte tam üç gün saçlarını yolarak yas tuttular. Ama tunç zırhların içinde cesedin çevresinde üç defa döndükten sonra onu saygıyla toprağa verdiler, çayır denen ovada ritüelin gerektirdiği gibi cenaze*

[8] Kanalın Caligula (37-41) döneminde temizlenmesi konusunda bkz. Ertüzün, 1964, s. 37.

> *oyunlarında yarıştılar, tümülüsü bugün bile gelecek kuşaklara tanıklık etmek için yerinde duruyor*" (Rodoslu Apollonios, Argonautika, I, 1015-1060)[9].

Apollonios Rhodios, Argonautika'yı MÖ. 3. yüzyılda kaleme almış olmakla birlikte, destan tıpkı Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* destanları gibi geçmişin sözlü geleneğine dayanır. Yani destanın kökeni Kyzikos'un Miletoslular tarafından kuruluşundan önceye aittir. Bu durumda Kral Kyzikos, Hellenlerin bölgeye gelmesinden önce Kyzikos'taki Thrak kökenli bir kraldır (Grainger, 2024: 46, 58). Bu da Miletosluların var olan bir yerleşimi kolonileştirdiklerini gösterir. Kolonistlerin Kyzikos'un bulunduğu alanı çatışmayla ele geçirip geçirmedikleri ise açık değildir[10].

MÖ. VIII. yüzyılın sonlarında Anadolu'ya giren Kimmerler, MÖ. VII. yüzyılın ortalarına kadar Urartular, Asurlular, Phrygler ve Hellen kentleri ile savaşarak, ele geçirdikleri yerleri yağmalamıştır (Kaya, 2018, s. 149-153). Batı Anadolu kentlerindeki yağmanın boyutu, Kimmerlerin MÖ. VII. yüzyılın başlarında (680/670) Phryg Krallığı'nı yıkmalarının ardından daha da artmıştır. Hatta Kimmerlerin, ele geçirdikleri bazı kentlerde (Antandros, Sinope) bir süre hâkimiyetlerini sürdürdükleri antik yazarların aktarımlarından (Herodotos, IV, 12) bilinmektedir. Bu istilacı halkın Kyzikos'u ele geçirip geçirmediği ise belirsizdir. Ancak bazı araştırmacılar kentin; MÖ. 756 yılındaki kuruluşundan bir süre sonra yaşanan Kimmer istilası sırasında yıkıldığı için, Miletoslular tarafından MÖ. 679'da ikinci kez kolonize edildiğini ileri sürmektedir (Tekin, 2007, s. 39). İlerleyen dönemde kentte yapılacak arkeolojik araştırmaların bu soruya daha net yanıt vermesi beklenebilir.

Kimmerleri iç kesimlere çekilmeye zorlayan Lydialılar, MÖ. 547/6 yılına kadar Batı Anadolu'da hâkimiyetlerini sürdürmüştür. Lydia Krallığı ile Kyzikos'un ilişkisine dair elimizde bilgi olmamakla birlikte, Daskyleion'un kuruluşunun Lydialılara atfedilmesi (Sarıkaya, 2018, s. 83), krallığın bu kenti bölgeyi kontrol etmek için kurduğunu düşündürmektedir. Ancak Kyzikos'la Lydia Krallığı arasındaki bir çarpışmaya dair bilgimiz yoktur.

Lydia hâkimiyetine olduğu gibi, MÖ. 547/6 yılında Lydia Krallığı'nı yıkarak topraklarını ele geçiren Pers hâkimiyetine karşı da başlangıçta bölge kentlerinin tepkisi belirsizdir, ancak kolay boyun eğdikleri ileri sürülmektedir (Grainger, 2024, s. 73). Bu dönemde Perslerin, vergi ve savaş sırasında istenen destekler dışında kentlerin iç işlerine karışmaması ve kentlerin Pers destekli tyranlar tarafından yönetiliyor olması, Perslere karşı tepkiyi önlemiştir. Herododos'tan (IV, 133-138; Grainger, 2024, s. 76-78) öğrendiğimize göre; I. Dareios'un MÖ. 513 yılındaki İskit seferi sırasında, içinde Kyzikos tyranı Aristagoras'ın da olduğu batı Anadolu kentlerinin tyranları Istros (Tuna) Nehri üzerine kurulan köprüyü korumakla görevlendirilmiştir. Söz konusu tyranlar, şayet kral altmış gün içinde geri dönmezse olası İskit akınını önlemek için

[9] Olayı Apollodoros da özet olarak vermektedir: "*Lemnos'tan sonra Kyzikos'un krallık yaptığı Dolionlar'ın ülkesinde karaya çıktılar. Kral onları nazikçe karşıladı. Fakat oradan gece vakti yola çıkıp ters rüzgarlarla karşılatıklarında yönlerini kaybettiler, tekrar Dolionların arasına döndürler. Ne varki onları Pelasgos ordusu sanan Dolionlar onlarla savaştılar (zira Pelasgoslar sürekli saldırıyorlardı), iki taraf da birbirlerinin kim olduklarını fark etmedi. Argonautlar Kyzikos dahil karşıtlarının çoğunu öldürdü ama gün ağarınca ne olup bittiğini anladılar, acı acı ağıt yaktılar, saçlarını kestiler, Kyzikos'u muhteşem bir törenle gömdüler. Cenazeden sonra Mysia'ya geldiler"* (Apollodoros, Bibliotheka, I, IX, 18).

[10] Ege ve Yunan dünyasında MÖ.750-550 yılları arasını kapsayan dönemde kentler; nüfus artışı, toprakların azlığı, hammadde ihtiyacı, pazar arayışı ve kentlerdeki yönetim kavgaları gibi nedenlerle Akdeniz dünyasında koloni kurma faaliyetine girişmiştir. Kolonistler çoğunlukla yerel halkla uzlaşma yoluna gitmiş olmakla birlikle zaman zaman iki taraf arasında çatışmaların yaşandığı da bilinmektedir (Türk, 2024a, s. 159).

köprüyü yıkma emri almış olmalarına rağmen, her biri tyranlığını Pers kralı sayesinde sürdürdüğünü bildiği için köprüyü yıkmaktan vazgeçmişlerdir. Aynı sefer sırasında bölge kentleri I. Dareios'a gemi, asker ve erzak desteği de sağlamıştır (Grainger, 2024, s. 76).

Perslere karşı batı Anadolu kentlerinin en ciddi tepkisi ise MÖ. 499 yılında Miletos tyranı Aristogoras önderliğinde başlayan Ionia İsyanı'dır. Pek çok batı Anadolu kenti gibi Kyzikos da bir süre sonra isyana katılmıştır (Grainger, 2024, s. 101). Ancak kentin isyana verdiği desteğin boyutları belirgin değildir. Buna karşın Herodotos'un (VI, 31-32) MÖ. 494 yılında Perslerin isyanı bastırmasından sonra isyana destek veren kentlerin cezalandırılması konusunda verdiği bilgiler arasında Kyzikos'un adı da geçmektedir. Herodotos'tan (VI, 33) örendiğimize göre Perslerin Fenikelilerden oluşan donanması[11], Artake ve Prokonnesos'u yakıp yıkmış, Kyzikos ise donanma bölgeye gelmeden önce Daskyleion'da bulunan Pers satrabı Megabazos oğlu Oibares ile anlaşarak cezalandırılmaktan kurtulmuştur.

Ionia İsyanı'ndan bir süre sonra başlayan Pers-Yunan savaşları sırasında Kyzikos, konumunun öneminden dolayı zaman zaman taraf değiştirmek zorunda kalmıştır. Kent, savaşın başlarında Perslerin tarafında yer alır. Bu durum kentin, Propontis'teki Pers donanmasıyla hemen yakınındaki satraplık merkezi Daskyleion arasında kalmasından kaynaklanmaktadır (Grainger, 2024, s. 101). Persler, MÖ. 490'daki Marathon Savaşı'nda yenilerek Yunan anakarasından çekilmelerine rağmen boğazlar ve Propontis kıyılarını kontrol etmeye devam etmiştir (Grainger, 2024, s. 89). MÖ. 480'deki savaşta da bölge kentleri Perslerin destekçisi durumundadır. Bu savaşta Perslerin yüzün üzerindeki gemisinin, içinde Kyzikos'un da yer aldığı Hellespontus ve Bosphoros çevresindeki kentlerden sağlandığı belirtilmektedir (Grainger, 2024, s. 89). MÖ. 479'daki başarılardan sonra ise Hellenler, Persleri Sestos ve Byzantion'dan çıkarmış ve böylece Pers deniz gücü bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Persleri batı Anadolu'dan tamamen çıkarmak amacıyla MÖ. 478/77 yılında kurulan Attika Delos Deniz Birliği, istenen sonuca ulaşamamış olmakla birlikte başlangıçta Perslere karşı başarılı bir mücadele vermiştir. MÖ. 478'de Pausanias ve Aristeides komutasındaki Hellenler Propontis'e geldiklerinde Kyzikos, Pers yanlısı politikasını değiştirmiş ve Pers karşıtı Attika Delos Deniz Birliği'ne katılmıştır (Grainger, 2024, s. 101; Koçhan, 2013, s. 73). Bundan sonra Perslere karşı savunması birlik tarafından üstenilmiş, buna karşın kent hemen yakınındaki Daskyleion'un düşmanı haline gelmiştir. Ancak bu durumun iki kent arasında çatışmaya yol açıp açmadığı belli değildir.

MÖ. 454 yılında Attika Delos Deniz Birliği'nin hazinesinin Delos Adası'ndan Atina'ya taşınması, birlik hazinesinin Atina tarafından kendi yararına kullanılması sonucunu doğurmuş ve ekonomik, siyasal ve hatta adli konuları kapsayan Atina hegemonyası, birliğin dağılma sürecine girmesine yol açmıştır (Tekin, 2008, s. 99-101). Atina hegemonyasının oluşturduğu rahatsızlık, aynı zamanda MÖ. 431-404 yılları arasında devam eden, ayrıntılarını Thukydides (I-VIII) ve Ksenophon'dan öğrendiğimiz Peloponnessos Savaşları'nı doğurmuştur. Atina ve Sparta ile her iki tarafın destekçileri arasında gerçekleşen bu savaş sırasında; Batı Anadolu'daki kentler, tıpkı daha önce Persler ve Hellenler arasında gidip geldiği bu kez de zaman zaman Sparta yanlısı zaman zaman da Atina'nın yanında olmak zorunda kalmıştır. Nitekim Atina'nın

[11] Pers Krallığı uzun süre doğu Akdeniz'e hâkim olmakla birlikte, özünde bir kara devletidir. Bu nedenle denizcilik geleneği yoktur. Bu tür ulusların genelde yaptığı gibi Persler de donanma konusunda denizcilik geleneği olan, kendilerine tabi Fenikeliler, Mısırlılar ve Hellenlerden faydalanmıştır (bkz. Turan, 2017, s. 887).

Sicilya seferinde yaşadığı başarısızlık (MÖ. 413) batı Anadolu kentlerinin Atina önderliğindeki Attika Delos Deniz Birliği'nden ayrılarak Sparta tarafına geçmesinin önünü açmıştır. Bu durum Atina açısından Karadeniz ticaret yolunun güvenliğini tehlikeye soktuğundan Atinalılar, Sparta ve müttefiki Perslere karşı sürdürdükleri savaşı batı Anadolu'ya taşımıştır. Atina donanması MÖ. 411-410 yıllarında ilki Kynossema'da, sonrakiler Abydos, Kyzikos ve Byzantion yakınlarında olmak üzere elde ettiği galibiyetlerle Sparta-Pers ittifakı karşısında üstünlüğü elde etmiştir (Kaya, 2022, s. 236).

Kyzikos önlerinde MÖ. 410 yılının Nisan ya da Mayıs ayında gerçekleşen (Çoruh, 2017, s. 324) savaşın[12] ayrıntılarını Ksenophon'un Hellenika (I, 14-20)[13] adlı eserinden öğrenmek mümkündür[14]. Bu savaşta Alkibiades[15] komutasındaki Atina donanması Perslerin desteklediği Mindaros komutasındaki Peloponnesos donanmasını yenilgiye uğratmıştır:

> *"Mindaros'un ve piyadesi ile, Pharnabazos'un Kyzikos'ta olduklarını orada öğrendiler. O gün orada kaldılar; ertesi gün Alkibiades meclisi toplayıp askerlerine denizde, karada ve kentin surları etrafında dövüşmek gerekeceğini söyledi: 'çünkü bizde para yok', dedi, 'oysa düşman Kraldan istediği kadar para çekiyor' (14). Bir gün önce demir attıkları vakit, gemilerinin sayısını düşmana bir bildiren olur korkusu ile, en küçüğüne varıncaya kadar, bütün gemileri bir arada tutmuştu; ayrıca, karşı sahile geçmeye çalışırken yakalanacak olanların idam edileceğini ilan etmişti (15). Toplantıdan sonra, muharebe hazırlıklarını tamamlayarak, şiddetli bir yağmur altında Kyzikos yönünde denize açıldı. Kyzikos'a yaklaştığı sırada hava açtı, güneş çıktı: Mindaros'a ait altmış geminin limanın[16] açıklarında manevra yaptığını, kendisinin onlarla limanın arasına girmiş olduğunu gördü (16). Peloponnesoslular, Atina trierlerinin öncekinden çok daha fazla sayıda olduğunu ve limanın ağzına gelmiş bulunduklarını görünce, sahile doğru kaçtılar: yan yana demir atıp üzerlerine gelen düşmanla dövüşmeye başladılar (17). Fakat Alkibiades yirmi gemilik bir kuvvetle sahili dolaşıp başka bir noktada karaya çıktı. Bunun farkına varan Mindaros da karaya çıktıysa da dövüş esnasında vurularak öldü, yanındakiler ise çözülüp dağıldılar. Atinalılar düşman gemilerini toplayıp Prokonnesos'a götürdüler; ancak, Syrakusaililer tarafından ateşe verildikleri için Syrakusai gemilerine el koyamadılar. Ertesi gün Atinalılar oradan kalkıp Kyzikos'a doğru ağır ağır*

[12] "Kyzikos Savaşı" olarak adlandırılan bu savaş hakkında yerli ve yabancı araştırmacıların ortaya koydukları bilgiler, Hacer Çoruh'un "Kyzikos Deniz Savaşı" adlı makalesinde değerlendirilmiştir (Çoruh, 2017, s. 321 vd.).

[13] Bu savaşla ilgili başlıca kaynaklarımız olan Ksenophon, Diodoros, Plutarkhos ve Polyainos'un verdiği bilgilerin karşılaştırılması için bkz. Erten, 2017, s. 242-246; Çoruh, 2017, s. 324; Turan, 2017, dp. 23, 24.

[14] Savaşın ayrıntıları için ayrıca bkz. Çoruh, 2017, s, 321 vd; Turan, 2017, s. 892-894; Gezgin, 2007, s. 92; Erten, 2017, s. 242-246.

[15] Atinalı Alkibiades, MÖ. 415 yılında eski muhteşem günleri geri getireceği düşüncesiyle Atinalıları Sicilya Adası'na sefer yapmaya ikna etmiş, ancak sefer sırasında Atina'daki rakipleri tarafından *Herme* heykellerini tahrip ettiği ve Eleusis misterlerine küfrettiği gerekçesiyle suçlanmıştır. Bu nedenle mahkemeye çağrılan Alkibiades, Perslerin Sardeis satrabı Tissapherenes'e sığınarak, Atinalıların Sicilya seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Daha sonra ise Atina'da uygun bir politik ortam oluşmasıyla Atina'ya dönmüş ve MÖ. 410'da Kyzikos'ta Spartalıları ve Persleri yenilgiye uğratmıştır. Fakat MÖ. 406 yılında Notion'da demirlemiş olan Atina donanması Alkibiades'in donanmanın başında olmadığı bir sırada Spartalı Lysandros tarafından bozguna uğratılınca bir kez daha Phrygia'da bulunan Pers satrabı Pharnabazos'un yanına kaçmış, burada Spartalı Lysandros'un isteğiyle öldürülmüştür (bkz. Tekin, 2008, s. 106, 107).

[16] Kentte sürdürülen arkeolojik kazıların uzun yıllar (2006-2022) başkanlığını yürüten Prof. Dr. Nurettin Koçhan, Alkibiades'in geliş yönü dikkate alındığında bu limanın Hytos limanı olabileceğini ileri sürmektedir (Koçhan, 2013, s. 73).

> *ilerlemeye başladılar (18): Kyzikos ahalisi, kentlerinin Peloponnesoslular ve Pharnabazos tarafından terk edildiğini görerek, kapılarını Atinalılara açtılar (19). Alkibiades orada yirmi gün kaldı: Kyzikoslulardan ağır bir vergi aldı ise de, onlara daha başka kötülük etmeden, yeniden Prokonnesos'a dönmek üzere yola çıktı. Oradan Perinthos ve Silivri'ye yollandı (20)"* (Ksenophon, Hellenika, I. I. 14-20).

Savaş sonrasında Mindaros'un yardımcısı Hippokrates Sparta'ya gönderdiği mektupta durumu "*gemilerimiz elden gitti, Mindaros öldü, adamlarımız aç, ne yapacağımızı şaşırdık*" şeklinde özetlemiştir (Turan, 2017, s. 894). Ancak yenilgi sonrasında Perslerin Spartalılara verdiği destek, savaşın kayıplarını gidermiştir. Nitekim Daskyleion satrabı Pharnabazos'un verdiği desteği Ksenophon (Hellenika, I. 24-25) açıklamaktadır:

> "*Fakat Pharnabazos, Peloponnesos ordusunun bütün birlikleri ile müttefiklerine, canlar sağ oldukça, birkaç tahta parçası için umutsuzluğa kapılmanın doğru olmayacağını söyleyerek, -Kralın ülkesinde istedikleri kadar ağaç vardı- hepsine birer palto ve ikişer aylık ücret verdi; sonra gemicileri silahlandırarak eyaletin sahillerine nöbetçi olarak dikti. Ayrıca müttefik kentlerin strateg ve triarkhlarını toplayıp onlardan Antandros'ta her birinin yitirmiş olduğu sayıda gemi inşa etmesini istedi: para verdi ve ihtiyaçları olan ağacı Ide dağından getirmelerini söyledi*".

Dolayısıyla Atinalıların bu başarısına rağmen Spartalılar, Pers desteği sayesinde kısa sürede toparlanmış, Peloponnesos Savaşı MÖ. 404 yılında Perslerin desteklediği Sparta'nın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Sonrasında da Perslerle Yunanlılar arasında batı Anadolu'daki kentlerin hegemonyasını Perslere bırakan *Kral Barışı* olarak adlandırılan bir barış antlaşması (MÖ. 386) imzalanmıştır (Kaya, 2022, s. 298). Kral Barışı'ndan sonra Daskyleion satrabı Ariobarzanes, barış şartlarının uygulanması için çaba göstermiş, hatta olasılıkla bu amaçla MÖ. 364 yılında Kyzikos kentini kuşatmıştır (Grainger, 2024, s. 128). Ancak, Lydia satrabı Autophradates ile giriştiği mücadele Hellespontus bölgesinde güç kaybetmesine yol açmış, bu sırada Atina; batı Anadolu'daki Khios, Byzantion, Mytilene, Perinthos, Rhodos gibi kentleri yeni kurduğu II. Attika Delos Deniz Birliği'ne[17] üye yapmıştır (Sarıkaya, 2018, s. 306). Ancak MÖ. 364/3 yılında Thebai'ın girişimleriyle bazı kentler birlikten ayrılmıştır (Sarıkaya, 2018, s. 306). Aynı tarihlerde Atina'lı Timotheos'un Hellespontus'a gelmesinin ardından ise Thebailı Epameinondas bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Sarıkaya, 2018, s. 306). Timetheos bölgeye geldiğinde kuşatma altındaki Kyzikos'a yardım etmiş (Diodoros, XV, 81) ve kenti II. Attika Delos Deniz Birliği'nin üyesi yapmıştır (Sarıkaya, 2018, s. 306; Grainger, 2024, s. 128). Fakat bir süre sonra Kyzikos'un gemilerinden biri, Atinalı maceraperest Meidias tarafından kaçırılarak sahibinden 5 talent para çalınmış, Meidias'ın Atina'da yargılandığı davada berat etmesi de Kyzikos'un birlikten ayrılmasına yol açmıştır (Grainger, 2024, s. 132).

Kyzikos MÖ. 362'de Artake'yi ve Prokonnesos'u ele geçirerek, bölgedeki etkinliğini arttırmıştır (Koçhan, 2013, s. 73, 74). Buna karşın Atinalıların MÖ 355'te sona eren Müttefikler Savaşı'nda yenilgiye uğramaları, birliğin (II. Attika Delos Deniz Birliği) Propontis çevresindeki gücünü kırmıştır (Grainger, 2024, s. 132). Ancak Kyzikos'un güçlü bir konuma gelmesi, Perslerin dikkatini çekmiş, Pers kralı III. Dareios MÖ. 335 yılında Rhodos'lu Memnon'u beş yüz

[17] II. Attika Delos Deniz Birliği, ilkinden yüz yıl sonra (MÖ. 378/7) Atina önderliğinde Sparta karşıtı olarak kurulmuştur.

ücretli askerle Kyzikos'u ele geçirmekle görevlendirmiştir (Diodoros, XVII, 7; Gündoğdu, 2023, s. 24). Olasılıkla kentin güneyindeki Thrakia kapısına kadar gelen Memnon'un askerleri, kenti hazırlıksız yakalasalar da ele geçirememiştir (Koçhan, 2013, s. 73,74; Sarıkaya, 2018, s. 330; Grainger, 2024, s. 142; Doğancı, 2025, s. 204). Ancak Memnon Kyzikos kırsalını yağmalamıştır (Grainger, 2024, s. 142; Sarıkaya, 2018, s. 330).

Hazırlıklarını tamamlayarak MÖ. 334 yılında doğu seferine çıkan Makedonia Kralı Büyük İskender (III. Aleksandros) Perslerle ilk savaşını Granikos (Biga) Çayı kenarında vermiş, buradaki başarısından sonra generali Parmenion'u Perslerin kuzey batı Anadolu'daki satraplık merkezi Daskleion'u ele geçirmesi için görevlendirerek, kendisi güneye doğru yönelmiştir (Türk, 2025, s. 46). Dolayısıyla Daskyleion ve Kyzikos'un bulunduğu bölge Parmenion tarafından ele geçirilmiştir. Mevcut bilgiler bu sırada Dakyleion'da bir çatışmanın yaşanmadığı yönündedir. Aynı durum Kyzikos için de geçerlidir. Hatta İskender'in Granikos Savaşı'ndan sonra Daskyleion'a gönderdiği Parmenion'un Kyzikos üzerine yürümemiş olması, kentin bir süredir Perslerle arasının açık olabileceği şeklinde yorumlanabilir (Grainger, 2024, s. 146).

İskender'in ölümünden sonra generalleri bir yandan kentleri kendi yanına çekebilmek için onlara çeşitli imtiyazlar vermiş ve kendi hâkimiyetlerindeki kentleri bayındırlaştırmıştır. Diğer yandan ise generaller arasında başlayan çatışmalar, Anadolu'yu adeta bir savaş alanına çevirmiştir. Bu mücadeleden zarar gören kentlerden biri de Kyzikos'tur. MÖ. 321 yılındaki Triparadeisos toplantısından sonra hem Hellespontus Phrygiası satrapı Arhidaios hem de Asia ordularının komutanı Antigonos kenti ele geçirme girişiminde bulunmuştur (Grainger, 2024, s. 148, 149). Diodoros'tan öğrendiğimize göre; önce Arhidaios, sonrasında ise Antigonos Kyzikos'u ele geçirmeye çalışmış, ancak her iki girişim de sonuçsuz kalmıştır:

> "*Antigonos bu işlerle uğraşırken, Hellespontos Phrygiası satrabı Arhidaios onun planını öğrenerek kendi satraplığının güvenliğini sağlamaya ve en önemli kentleri garnizonlar aracılığıyla güvence altına almaya karar verdi. Ancak Kyzikosluların kenti stratejik açıdan çok önemli bir konumda ve çok büyük olduğundan, 10.000'den fazla paralı asker, 1.000 Makedonyalı, 500 Persli okçu ve sapancı ve 800 atlıdan oluşan bir ordunun yanı sıra her türden gülle, ok ve taşlar için mancınıklar ve bir kuşatma için gereken diğer tüm teçhizatla kente doğru ilerledi. Ve aniden şehre saldırdı, (düz) arazide çok sayıda insanın önünü kesti ve kuşatmayı sürdürdü. Kent halkını bu şekilde korkutarak, onları bir garnizonu kente almaları için zorladı. Saldırı tamamen beklenmedik bir şekilde gerçekleştiği, halkın çoğu kırsal kesimde olduğu ve merkezde sadece az sayıda kişi kaldığından, vatandaşlar kuşatmaya tamamen hazırlıksız yakalandı. Yine de özgürlüklerini korumaya karar verdiler ve kuşatmayı sona erdirmek için Arhidaios ile görüşmek üzere elçiler gönderdiler. Şehrin, Arhidaios'un bir garnizonunu kabul etmek dışında her şeyi yapmaya hazır olduğunu bildirdiler. Diğer yandan gizlice genç erkeklerini topladılar, köleleri arasından en uygun olanları seçtiler, onları silahlandırdılar ve böylece surlarını savunmacılarla doldurdular. Arhidaios kente bir garnizon kabul edilmesi konusunda ısrar edince, konuyu istişare için halkın önüne getirmek istediklerini beyan ettiler. Satrap bu isteği kabul edince ateşkes sağlandı ve böylece o gün ve ertesi gece kuşatmaya karşı savunma için daha iyi hazırlanabildiler. Arhidaios bu hileye kandı, fırsatı kaçırdı ve beklediği başarıdan mahrum kaldı. Kyzikos sakinleri, yarımada şeklindeki konumu sayesinde karadan iyi korunan müstahkem bir şehre sahip olduklarından ve ayrıca denizi kontrol ettiklerinden, düşmanlarını kolayca savuşturdular. Byzantionlulardan asker, gülle ve kuşatma savaşına*

> *uygun diğer teçhizatı da istediler, Byzantion halkı tüm bunları hızlı ve istekli bir şekilde sağlayınca Kyzikos sakinleri yeniden umutlandılar ve tehlikeye karşı cesaretle hazırlandılar. Hemen savaş gemilerini denize indirdiler, kıyı boyunca yelken açtılar ve çevredeki insanları kente getirdiler. Hızla önemli sayıda asker topladılar ve kuşatmacılara birçok kayıp verdirdikten sonra kuşatmadan kurtuldular. Böylece Kyzikoslular tarafından yenilen Arhidaios, hiçbir şey başaramadan kendi satraplığına geri dönmek zorunda kaldı. Antigonos, Kelainai'de bulunduğu sırada Kyzikos kentinin kuşatıldığını öğrendi ve gelecekteki girişimleri için tehdit altındaki kenti kontrolü altına almaya karar verdi. Bu amaçla 20.000 piyade ve 3.000 süvariden oluşan tüm kuvvetinin en iyi askerlerini seçti ve onlarla hızla Kyzikos'a yardım etmek için yola çıktı. Biraz geç kalmasına ve tüm girişim başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen iyi niyetini açıkça ortaya koydu"* (Diodoros, XVIII, 51-52).

Hellenistik dönemde Anadolu kentlerinin yaşadığı bir başka sorun Galatların yaptığı yağmalardır. Kimmerler gibi yağmacı halklardan biri olan Galatlar, Bithynia Kralı I. Nikomedes tarafından kardeşi Zipoites'e karşı ücretli asker olarak kullanılmak amacıyla MÖ. 278 yılında Thrakia'dan Anadolu'ya geçirilmiştir (Magie, 2001, s. 8). Daha sonrasında ise I. Nikomedes Galatları güneye doğru iterek, kendi hallerine bırakmıştır (Sartre, 2024, s. 128). Tolistobogiler, Trokmeler ve Tektosaglar olmak üzere üç boydan oluşan Galatlar da Anadolu'yu kendi aralarında paylaşarak, yağmaya girişmiştir (Kaya, 2019, s. 145). Mysia ve Troas bölgesini yağmalayan Luturios önderliğindeki Trokmeler, bu sırada Kyzikos'u da kuşatmıştır (Kaya, 2019, s. 146). Kuşatmanın MÖ. 277'den 275 yılına kadar devam ettiği ya da ilki MÖ. 277, ikincisi ise MÖ. 275 olmak üzere kentin iki kez kuşatıldığı belirtilmektedir (Kaya, 2019, s. 146). Ancak kentin konumu Galatların istilasını engellemiştir. İstilacılar, ana karaya köprüyle bağlı olan adaya, köprüler kaldırıldığı için geçememiştir (Grainger, 2024, s. 177).

Nitekim kentin Galatlara karşı elde ettiği başarıyı, arkeolojik veriler de doğrulamaktadır. Zira Pergamon Krallığı'ndan bildiğimiz Galatlara karşı elde edilen başarının heykeltraşlık eserlerle anıtlaştırılmasının bir örneği de Kyzikos'ta görülmektedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenen Herakles kabartmalı bir stel, Kyzikos'un Galatlara karşı başarısına atfedilmiştir (Has, 2021; Kaya, 2019, s. 146). MÖ. 3. yüzyıla tarihlenen bu adak steli üzerindeki Herakles'in Kyzikos halkını, mağlup durumda yerde yatan figürün ise Galatları sembolize ettiği değerlendirilmektedir.

Kyzikos'un bu başarısında Pergamon Krallığı'nın kente yaptığı yardımların (Grainger, 2024, s. 170-171; Kaya, 2019, s. 165, 166) önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Pergamon'lu Philetairos, MÖ. 281 yılındaki Kourupedion Savaşı sonrasındaki kargaşa sırasında kente savunma için destek vermiş, MÖ. 280/79'da ise 20 gümüş talent ve 50 at göndermiştir (Grainger, 2024, s. 171; Kaya, 2019, s. 165). Ayrıca Kyzikosluların Pergamon topraklarından alacakları hayvanlar için de vergi muafiyeti getirmiştir (Kaya, 2019, s. 165). MÖ. 278/7'de de yine kentin savunmasına yardım etmek için bir askeri birlik göndermiştir (Grainger, 2024, s. 171). Bu yardımlar kentin Galat istilasına hazırlıklı olmasını sağlamış olmalıdır.

Ancak bu yardımlara ve Kyzikos'un başarılı savunmasına rağmen Galat istilasının hem Kyzikos'a hem de kente ait çevredeki arazilere çok fazla zarar verdiği anlaşılmaktadır[18]. Savaş

[18] Sartre, bu sırada Kyzikos, Ilion, Didymus, Priene, Thiatira, Laodikeia ve Lykos'un yağmalandığını bildirmektedir (Satre, 2024, s. 128). Dolayısıyla Galatlar kentin merkezini ele geçirememiş olsa da çevresine ciddi zarar vermiştir.

sonrasında Kyzikos'un arazisinin önemli bir bölümü adeta ıssızlaşmıştır. Nitekim Seleukos kralı II. Antiokhos tarafından el konulan bu topraklar, MÖ. 253'te ayrı yaşadığı eşi I. Laodike'ye satılmıştır (Özkaya, 2023, s. 42, 43; Grainger 2024, s. 176; Sartre, 2024, s. 278, 283-285). Philetairos'un, MÖ. 276/5 yılında kente yaptığı buğday, arpa ve erzak yardımı da (Magie, 2001, s. 7) Galatların verdiği zararın telafisine yöneliktir. Bu yardımların karşılığı olarak Kyzikoslular da Philetairos'u onurlandırarak kentlerinde her yıl *Philetaireia* adlı bir festival düzenlemiştir (Has, 2021, s. 388; Malay, 2023, s. 36).

MÖ. 270'lerde Seleukoslar ve Ptolemaioslar, egemenliklerini boğazlar bölgesine kadar genişletmiştir (Grainger, 2024, s. 177). MÖ. 190 yılına gelindiğinde ise III. Antiokhos ile Romalılar arasında yapılan Magnesia Savaşı sonrasında Seleukosların Anadolu'daki hâkimiyeti sona ermiştir. MÖ. 188 yılında Roma ile Seleukoslar arasında yapılan antlaşmada kentlerin özgürlüğü tanınmış ve Torosların kuzeyindeki toprakların çoğu gibi Mysia'nın kuzey kısımları da Pergamon kralı II. Eumenes'e verilmiştir. Pergamon Krallığı ve Kyzikos arasında, I. Attalos'un Kyzikos'lu Apollonis ile evlenmesi (MÖ. 270'li yıllar) sonrasında güçlenen ilişkinin bu dönemde devam ettiği görülmektedir (Koçhan, 2013, s. 74,75; Grainger 2024, s. 193). Bu ilişkinin bir sonucu olarak Pergamon Kralı II. Eumenes'in Bithynia Kralı II. Prusias'a karşı mücadelesi sırasında Kyzikos, Pergamonlulara asker ve donanma desteği sağlamıştır (Koçhan, 2013, s. 74; Kaya, 2019, s. 194; Grainger, 2024, 210; Doğancı, 2025, s. 205).

MÖ. 133 yılında III. Attalos'un vasiyetle Pergamon Krallığı'nı Roma'ya bırakması sonrasında Aristonikos adlı bir kişi, krallığın Roma'ya devrine karşı çıkarak isyan etmiştir (Türk, 2024b). Mysia'nın iç kesimlerindeki kentler Aristonikos'a destek vermiş olmakla birlikte, III. Attalos'un vasiyetinde yer alan kentlerin özgür kalması yönündeki ifadeler nedeniyle, Aristonikos kıyılarda yeterince destek bulamamıştır. Buna rağmen Aristonikos taraftarlarının Propontis kıyılarına kadar gelerek bölge kentlerini isyana destek vermeye zorladıkları görülmektedir. İsyancılar, M.Ö. 132'de Kyzikos'u kuşatmış, kent Roma'dan yardım istemiş ve Roma'nın isteği üzerine Bithynia Kralı II. Nikomedes tarafından bir orduyla kurtarılmıştır (Hasluck, 1910, s. 178; Grainger, 2024, s. 213).

İsyanın bastırılmasının ardından MÖ. 129 yılında Asia Eyaleti'nin (Provincia Asia) kurulmasıyla bu eyalet sınırlarında kalan Kyzikos, Aristonikos İsyanı'nda olduğu gibi Roma yanlısı tutumunu devam ettirmiştir. Fakat Roma'nın Anadolu'daki varlığına karşı gösterilen tek direniş Aristonikos isyanı değildir. Bu konuda en ciddi direnişi Pontus Kralı VI. Mithradates göstermiştir (Arslan, 2007). Hatta Roma ve VI. Mithradates arasında MÖ. 88 yılında başlayan I. Mithradates Savaşı (MÖ. 88-85), batı Anadolu'daki Roma varlığının dönüm noktası olarak görülür. Çünkü Roma'nın bölgeye tam olarak nüfuzu bu savaştan sonra gerçekleşmiştir (Sevin, 2001, s. 44).

I. Mithradates Savaşı sırasında aynı zamanda Roma Cumhuriyeti'nin üst düzey magistratları Sulla, Flaccus ve Fimbria arasında bir iç savaş da yaşanmıştır (Kaya, 2019, s. 358-360). Fimbria, Sulla'ya bağlılığını ilan eden Ilion'u kuşatmış, 10 günlük bir kuşatmanın ardından kenti ele geçirmiştir (Grainger, 2024, s. 223). Sonrasında Fimbria ve ordusu Kyzikos'a yönelmiş, Fimbria Miletopolis yakınlarında VI. Mithradates'in bir birliğini yenince kent kapılarını Fimbria'ya açmıştır (Grainger, 2024, s. 223; Kaya, 2019, s. 358, 359). Ancak kent kendi isteği ile teslim olmasına rağmen Fimbria Kyzikos'u fethetmiş gibi davranarak, bazı vatandaşları öldürtmüş, bazılarının ise mallarına el koymuştur (Grainger, 2024, s. 223; Sartre, 2024, s. 376).

MÖ. 85 yılında Sulla ve VI. Mithradates arasında yapılan Dardanos Antlaşması ile I. Mithradates Savaşı sona ermiş olmakla birlikte Mithradates emellerinden vazgeçmediği için iki taraf arasındaki savaş aralıklarla (II. ve III. Mithradates savaşları) MÖ. 63 yılına kadar devam etmiştir (Tekin, 2008, s. 214, 215). Kyzikos'un yaşadığı en önemli kuşatmalardan biri de III. Mithradates Savaşı (Arslan, 2007, s. 305 vd.) sırasında Pontus kralı VI. Mithradates tarafından gerçekleştirilmiştir. Mithradates; ilk savaşta Kyzikos'u görmezden gelmiş olmasına rağmen, üçüncü savaşta kentin çok ciddi bir tehlike atlatmasına neden olmuştur (Grainger, 2024, s. 227, 228). Bithynia Krallığı'nın MÖ. 74 yılında vasiyetle Roma'ya devredilmesi sonrasında başlayan bu savaşın başlarında VI. Mithradates, Bithynia'yı işgal etmiş, üzerine gelen Roma ordularının komutanı Cotta'yı da hem karada hem de denizde yenilgiye uğratmıştır (Arslan, 2007, s. 316-318; Kaya, 2019, s. 379). Cotta Khalkedon'a sığınmak zorunda kalmıştır. Mithradates'in donanması, Khalkedon'a gelerek, Cotta'nın donanmasının ve askerlerinin bir kısmını ele geçirmiş ve sonrasında da Kyzikos'a yönelmiştir (Arslan, 2007, s. 321, 322). Ancak Strabon'un (XII, 8. 11) ifadesiyle Mithradates, içinde çok sayıda süvarinin de olduğu yüz elli bin kişilik asker ve dört yüz gemilik donanmasıyla[19] kenti kuşattığı sırada Romalı Lucullus bölgeye gelerek, kente destek vermiş ve Kyzikos'un ele geçirilmesini önlemiştir. Mithradates'in bu kuşatması, Appianos[20] (Rhomaika) tarafından da ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır:

> *"73. Mithradates tüm bu olumsuzluklara rağmen sayıca üstün ordusu sayesinde düşman hatlarını yarıp geçebilirdi, ancak bunu yapmak yerine Kyzikos'u kuşatmak için hazırlık yapmaya başladı. Burayı ele geçirmenin elverişsiz konumuna ve erzak sıkıntısına çözüm olabileceğini düşünüyordu. Bu işi gerçekleştirmek üzere tüm imkanlarıyla harekete geçti. Çok sayıda adamıyla birlikte limanı çifte duvarla kuşattı ve şehrin geri kalanını hendekle çevreledi. Pek çok höyük yükseltti ve koçbaşı saldırıları için makinalar, kuleler ve hangarlar yaptı. Yaklaşık altmış metre yüksekliğe sahip bir kuşatma kulesi inşa etti ve bu kulenin üzerine bir başka kule daha yerleştirdi. Buradan mancınıkları kullanarak düşmana taş ve başka birtakım aletler fırlatmayı amaçlıyordu. Bir diğer kuleyi de birbirine bağlı iki quinquereme[21] üzerinde limana taşıdı. Gemiler duvara yaklaştığında makinaları kullanabilir ve kule sayesinde karşıya bir köprü indirebilirdi. Tüm hazırlıklarını tamamlayan Mithradates Kyzikoslu üç bin eseri gemilere bindirdi ve şehre doğru yola çıktı. Esirler, ellerini duvara doğru uzattılar ve kendilerini tehlikeden kurtarmaları için yurttaşlarına yalvardılar. Kyzikos halkının komutanı Peisistratos, duvarın ardından onlara seslendi ve savaşta esir düşmüş oldukları için kaderlerine katlanmaları gerektiğini söyledi. 74. Bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanan Mithradates, gemilerin üzerinden taşınan makineyi kullanarak duvara bir köprü indirdi ve dört adamını bu köprüyü kullanarak karşıya geçirdi. Kyzikoslular, ilk defa gördükleri bu makine nedeniyle korkuya kapıldılar ve geri çekilmeye başladılar. Fakat düşmanın diğer kuvvetlerinin harekete geçmediğini görünce yeniden cesaret kazanarak dört adamı duvarın üzerinden atmayı başardılar ve gemilere yanan zift döktüler. Bunun üzerine gemiler makineyi arkalarına alarak geri*

[19] Mithradates'in ordusundaki asker sayılarıyla ilgili bkz. Arslan, 2007, s. 311, dp. 1419.

[20] Mithradates'in Kyzikos kuşatması hakkında diğer kaynaklarda verilen bilgiler için bkz. Strabon, XII, 8.11; Plutarkhos, Lucullus, IX, 6; Cicero, Pro Murena, XV, 33; Cicero, Pro Archia, IX, 21; Eutropius, VI, 6; Florus, XL, 15-16; Frontinus, Stratagemata, IV, V. 21; Tacitus, IV, 36. Savaşın ayrıntıları için ayrıca bkz. Arslan, 2007, s. 321-333.

[21] İmparatorluk Dönemi'nde Roma donanmasının bel kemiğini oluşturan quinqueremeler (beşliler); iki katlı, kürek başına iki ya da üç kürekçili veya tek katlı, kürek başına beş kürekçili kadırgalardır (Ergin, 2005, s. 13).

çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Kyzikoslular denizden gelen saldırıyı da püskürtmüş oldular. Aynı gün kara üzerindeki tüm kuşatma makinalarının aynı anda harekete geçirilmesiyle üçüncü bir saldırıyla karşı karşıya kaldılar. Bu saldırıya karşı koymak için büyük bir uğraş verdiler ve oradan oraya koştular. Koçbaşlarını taşlarla parçaladılar, üzerlerine ağlar fırlattılar ya da yün sepetleri kullanarak darbelerin etkisini hafiflettiler. Alevli okları su ve sirkeyle, fırlatılan diğer maddeleri ise önlerine pelerinler ve keten kumaşlar asarak etkisiz hale getirdiler. İnsan gayretinin sınırları dahilinde ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Tüm bu olağanüstü çabalarına rağmen duvarın bir kısmı ateşe verildiği için zayıfladı ve akşama doğru yıkıldı. Fakat yaydığı sıcaklık nedeniyle düşman kuvvetleri hemen içeriye girme şansı bulamadı ve Kyzikos halkı gece boyunca çalışarak iç tarafta yeni bir duvar inşa etti. Aynı gün patlak veren kuvvetli bir fırtına kralın geriye kalan savaş makinelerini paramparça etti. 75. Kyzikos kentinin Zeus tarafından çeyiz yoluyla Persephone'ye verildiği söylenir ve vatandaşlar en çok bu tanrıçaya tapınırlardı. Siyah bir düve kurban ettikleri bayram geldiğinde ellerinde düve bulunmayan Kyzikoslular, tahıldan bir imitasyonunu yaptılar. Fakat tam bu sırada denizden yüzerek gelen siyah bir düve gördüler. Limanın girişindeki zincirlerin altından geçen düve, şehre doğru koştu, tapınağın yolunu buldu ve sunağın hemen yanında durdu. Kyzikoslular büyük umutlarla bu düveyi hemen kurban ettiler. Bu sırada Mithradates'in saray dostları, bu kutsal şehirden uzak durması için ona tavsiyede bulunuyorlardı. Bu tavsiyeyi görmezden gelen Mithradates şehre hâkim bir konumda bulunan Dindymos Dağı'na çıktı ve buradan şehre kadar uzanan bir höyük yükseltti. Ardından bu höyüğün üzerine kuleler yerleştirdi ve duvarın altını oymaya başladı. Bu işleri yaparken süvarileri kullanacak herhangi bir imkânı olmadığından açlıktan zayıf düşmüş ve toynakları zarar görmüş atlarını Bithynia'ya gönderdi. Fakat bunlar Rhyndakos Nehri'ni aşarken Lucullus tarafından saldırıya uğradılar ve ağır kayıplar verdiler. Lucullus bu saldırıda yaklaşık on beş bin adam, altı bin at ve çok sayıda yük hayvanı ele geçirdi. Kyzikos'ta yaşananlar bunlardı. Mithradates'in komutanı Eumakhos, aynı dönemde Phrygia'yı ele geçirip eşleri ve çocuklarıyla birlikte çok sayıda Romalıyı öldürdü. Ayrıca Pisidia, Isauria ve Klikia'yı boyunduruk altına aldı. Fakat sonunda Galatia tetrarşi üyelerinden biri olan Deiotaros, bu küstah baskıncıyı uzaklaştırdı ve adamlarının çoğunu öldürdü. 76. Phrygia ve çevresinde yaşananlarda bunlardı. Mithradates, kış mevsiminin başlamasıyla birlikte deniz yoluyla temin ettiği kısıtlı erzaktan da mahrum kaldı. Bunun sonucunda ordusu büyük bir açlığın pençesine düştü ve adamlarının pek çoğu hayatını kaybetti. Bazıları tıpkı barbarlar gibi iç organları yemeye başlarken bazıları otla beslendiği için hastalandı. Cenaze düzenlemeden sağa sola atılan cesetler yüzünden kıtlığın yanında bir de salgın başladı. Tüm bu yaşananlara rağmen umutlarını yitirmeyen Mithradates, Dindymos Dağı'ndan uzanan höyük sayesinde hala Kyzikos'u ele geçirebileceğini düşünüyordu. Fakat Kyzikoslular bu höyüğün altını oymaya başladılar, üzerindeki kuşatma makinelerini ateşe verdiler ve düşmanın açlıktan zayıf düşmüş olduğunu bildikleri için sık saldırılar gerçekleştirdiler. Mithradates bu noktada kaçmaya karar verdi. Böylece gece olunca geri çekildi ve kendisi gemilerle Parion'a yelken açarken, ordusunu kara yoluyla Lampsakos'a gönderdi. Fakat ordu, bu dönemde bir hayli taşkın olan Aisepos Nehri'ni aşmaya çalışırken Lucullus'un saldırısına uğradı ve imha edildi. Böylece Kyzikos halkı hem cesur direnişleri hem de Lucullus'un Mithradates'i açlık sıkıntısına düşürmesi sayesinde kralın geniş çaplı kuşatma hazırlıklarını

> *boşa çıkarmış oldu. Lucullus'u onurlandırmak isteyen Kyzikoslular, günümüzde hala kutlanmakta olan Luculleia adını verdikleri bir festival düzenlediler…"* (Appianos, Hellenistik Dünyada Roma, XII, 73-76).

Appianos'a ek olarak Plutarkhos (Lucullus, IX, 6), Lucullus'un kente yardım etmek için büyük bir tekneyi Daskylitis (Manyas) Gölü'nden Propontis'e taşıttığını yazmaktadır. Ammianus Marcellinus da (XXIII, VI. 55-56), Mithradates savaşında Bactria'dan getirilen askerlerin (bactrialılar) büyük butlu, tıknaz ve kuvvetli develer kullandığını bildirmektedir. Florus (XL, 15-16) ise Kyzikosluların Mithradates kuşatmasına karşı direncini arttırmak için Lucullus'un geldiği haberinin, balığı andıran şişirilmiş deri ile düşman gemilerinin arasından geçen bir haberci tarafından verildiğini aktarmaktadır. Ayrıca yazar, Lucullus'un Mithradates'e vurduğu ağır darbe nedeniyle Granikos ve Aisepos'un sularının kızıla boyandığını bildirmektedir. Benzer bir bilgi Strabon'da da yer alır. Strabon'dan (XII, 8.11) öğrendiğimiz bir başka bilgiye göre de Kyzikoslular buğdayın çürümesini önlemek için geliştirdikleri teknik sayesinde kuşatma sırasında açlık çekmemiştir. Hatta Kyzikosluların tam Mithradates'i tünelde ele geçirecekleri sırada, kralın aldığı önlemle ele geçirilmekten kurtulduğu belirtilmektedir. Her ne kadar bugün gerçekliğine şüphe ile bakılsa da bu sırada yaşandığı anlatılan bazı olaylar Kyzikosluların direnişine manevi bir güç katmıştır (bkz. Arslan, 2007, s. 328).

Cicero'ya (Pro Murena, 33) göre VI. Mithradates, Kyzikos'u Asia'nın kapısı olarak gördüğü için ele geçirmek istemiştir. Ancak kentin Cotta'nın ordusuna donanma ve asker temin etmiş olması (Grainger, 2024, s. 226), Mithradates'in bu kente saldırısının en azından görünür nedeni olarak görülebilir. Bir başka neden de Kralın, Kyzikos'un deniz gücünden yararlanmayı amaçladığı yönündedir (Grainger, 2024, s. 227). Kuşatmanın başarısız olmasında en önemli etken ise Romalı Lucullus'un bölgeye gelerek, Mithradates'in ordusunu adeta kuşatmasıdır. Lucullus'un kentin yakınlarına ordugâh kurması, Mithradates'in lojistik desteğini zorlaştırmıştır. Buna karşın Lucullus, Asia'nın dört bir yanından orduya aldığı askerler vasıtasıyla iaşesini sağlamıştır (Grainger, 2024, s. 227, 228). Mithradates'in başarısızlığına rağmen, Propontis ve boğazların kıyısındaki kentler Atina- Sparta arasındaki savaştan bu yana ilk defa büyük bir çatışma ile karşı karşıya kalmıştır. Bazıları ele geçirilmiş, bazıları ise, savaş sırasında ekonomik, siyasi ve askeri olarak ciddi zarar görmüştür (Grainger, 2024, s. 230). Buna rağmen Kyzikos, Roma'ya sadık kalmasının karşılığını elde ettiği çeşitli imtiyazlarla almıştır (Arslan, 2007, s. 335)

Eskiçağ'da deniz kıyısındaki kentlerin yaşadığı tehlikelerden biri de korsanlardır. MÖ. I. yüzyılda Akdeniz dünyasında korsanlık faaliyetleri ciddi bir sorun haline gelmiş, MÖ. 67 yılında Romalı Pompeius Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerini büyük oranda sona erdirmiştir (Tekin, 2008, s. 217). Ancak bu tarihte korsanlığın tamamen bittiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim Propontis'te Kyzikos, Lampsakos ve Byzantion'un korsanlara karşı mücadele ettiği görülmektedir (Doğancı, 2025, s. 204, 205). Yukarıda belirtildiği gibi bu mücadele sırasında Kyzikoslular karayla bağlantılarını kolaylaştırmak amacıyla, Arktonnesos'u ana karadan ayıran kanalı doldurmuştur (Hasluck, 1910, s. 4; Gündoğdu, 2023, s. 141). Kent, Roma Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarındaki iç savaşlardan da etkilenmiştir. Octavianus ve Marcus Antonius arasındaki paylaşımda Kyzikos, Antonius'un payına düşmüş ve bu sırada (MÖ. 35) kent, korsan Sextus Pompeius'un karadan ve denizden saldırısına maruz kalmış, saldırı Marcus Antonius'un kente yerleştirdiği gladyatörler tarafından püskürtülmüştür (Gündoğdu, 2023, s. 190; Grainger, 2024, s. 241). Appianos ise bu istilayı, kentte glatyatörleri koruyan bir kuvvetin varlığının

engellediğini ima etmektedir (İskenderiyeli Appian, 5.14.137). Aynı kaynağa dayanarak, kentin bu saldırıdan yerel denizcilerin başarısı sayesinde kurtulduğu da ileri sürülmektedir (Grainger, 2024, s. 241). Kyzikos'un ticaret açısından önemli bir liman olması korsan saldırılarının sonraki süreçte de devam etmesine neden olmuştur. MS. 15 ve 21 yıllarında korsanlar kente saldırmış ve korsan sorunu Iulius Drusus Caesar (Genç Drusus) tarafından ortadan kaldırılmıştır (Gündoğdu, 2023, s. 141).

Kyzikos Roma İmparatorluk Dönemi'nde önce Asia Eyaleti'ne bağlı bir kent, Diokletianus'un reformları sonrasında ise Hellespontus Eyaleti'nin başkenti durumundadır. Kent, imparatorluk döneminde zaman zaman Roma'nın desteğini görmüş, zaman zaman da cezalandırması ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde bazı korsan saldırıları dışında, gerçekleşen çatışmalar genelde Roma İmparatorluğu'nda yaşanan iç savaşlarla ile ilgilidir. Bunlardan biri de Septimius Severus ve Pescennius Niger arasında MS. 193-194 yıllarında yaşanan mücadeledir. Septimius Severus, Pesennius Niger'i, MS. 193 yılında önce Kyzikos yakınlarında ardından da Nikaia'da yenilgiye uğratmış, MS. 194 yılı baharında Issos civarında yapılan savaşla da tamamen ortadan kaldırmıştır (Tekin, 2008, s. 266-267). Bu savaşta Kyzikos Severus'un tarafında yer almıştır (Grainger, 2024, s. 256). Byzantion ise savaşta Niger'i tuttuğu için, Severus tarafından kuşatılmış ve ele geçirilip Perinthos'a bağlı bir köy haline getirilmiştir (Tekin, 2008, s. 267).

Roma İmparatorluğu'nda MS. 250'lerden sonra yaşanan gerileme sürecinde sadece Sasaniler değil, imparatorluğun batı sınırında yaşayan istilacı topluluklar da Roma topraklarına girmeye başlamıştır. Gotlar MS. 257 yılında Anadolu'ya akınlar düzenlemiştir (Grainger, 2024, s. 259). Yağmacılar, Kalkedon'u ele geçirmiş, aynı şeyi Nikomedeia, Nikaia, Prusa, Kios ve Apameia'ya da yapmak için yola koyulmuş, bu sırada Kyzikos'un istilasını ise Rhyndakos Nehri'nin taşması önlemiştir (Grainger, 2024, s. 259). İstilacılar gemileri olmadığı[22] için nehri geçememiş, geri dönerek Nikaia ve Nikomedeia'yı yakıp yıkmıştır (Sestier, 2017, s. 200). Taşıyamayacakları kadar çoğaldığı anlaşılan ganimetlerinin de geçişi imkânsız hale getirdiği anlaşılmaktadır (Grainger, 2024, s. 259). MS. 260'larda gerçekleşen ikinci saldırıda denizden kolay ulaşılabilen Khalkedon ve Nikomedeia tekrar yağmalanmıştır (Grainger, 2024: 260). Yağmacılar, Propontis'ten geçerek Ionia ve Yunanistan'a saldırmış, fakat istilacılar birincisinde olduğu gibi ikincisinde de Byzantion ve Kyzikos'a uğramamıştır (Grainger 2024, s. 260). Buna karşın kent, MS. 267 yılında yağmalanmıştır (Ammianus Marcellinus, XXXI, 5.16; Historia Augusta, Gallienuslar, XIII)[23]. Ancak Gotların ve Herulların gemileri güçlü akıntıya kapıldığı için her yeri ele geçirememiş oldukları ve yağmanın Kyzikos'un adasıyla (Prokonnesos) sınırlı kaldığı da ileri sürülmektedir (Grainger, 2024, s. 260). Bu durumda sadece Prokonnesos'un yağmalanmış olması muhtemeldir.

Geç Roma döneminde zaman zaman yaşanan iç savaşlar eyaletlerdeki kentleri olumsuz etkilemiştir. Valentianus ve Valens'in ortak imparatorlukları döneminde, Iulianus'un akrabası Prokopius doğuda Valens'in iktidarına karşı ayaklanmıştır (Mitchell, 2016, s. 117). Prokopius'un Eylül 365'ten Mayıs 366'ya kadar devam eden (Mitchell, 2016, s. 118) isyanı sırasında Hellespontus ve Bithynia'da ele geçirdiği merkezler arasında Kyzikos da yer almaktadır. Prokopius'un bu sırada Kyzikos'u kuşatmasının ayrıntılarını Ammianus Marcellinus'dan öğrenmek mümkündür. Verilen bilgilerden; Prokopius'un kenti kuşatmasında,

[22] Gotlar, Avrupa'dan Kalkedon'a ise İstanbul Boğazı'nda ele geçirdikleri gemilerle geçmiştir.
[23] Historia Augusta kentin yağmalandığını, Ammianus Marcellinus ise kuşatıldığını bildirmektedir.

kentin Hellespontus'u kontrol edebilecek konumda olmasının yanında, hem Kyzkos'da Serenianus tarafından korunan bir hazinenin varlığı hem de Valens'in askerlere ödeme yapmak amacıyla yüklü bir parayla birlikte Nikomedeia'ya gönderdiği Venustus'un, Valens'in Nikaia'daki yenilgisi sonrasında Kyzikos'a gitmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır:

> "*6. Gelişmeler bu yöndeyken, kendileri için toplanmış olan parayı Doğu'daki muhtelif noktalarda konumlanmış olan askerlere teker teker ödemek üzere uzun bir süre önce Nicomedia'ya gönderilmiş, Valens'in yönetiminde devlet hazinesinin amiri olan Venustus adındaki biri bu hazin olayları öğrenince, şimdi görevi için hiç uygun bir zaman olmadığını fark ederek almış olduğu para ile birlikte hızlı bir şekilde Cyzicus'a gitti. 7. Burada, oradaki hazineleri koruması için görevlendirilmiş ve o zamanlar muhafız birliklerinin komutanı olan Serenianus ile şans eseri karşılaştı. Şehir, etrafındaki aşılmaz surlarla çevrili ve içindeki kadim anıtlarla meşhur olduğu için bu adam, apar topar oluşturulan garnizona güvenerek burayı muhafaza etmekteydi. Procopius, artık Bitinya'yı kontrolü altında tutan birisi olarak Hellespontus'u da kendi tarafına almak amacıyla bu şehri ele geçirmesi için kuvvetli bir birlik oluşturmuştu. 8. Fakat, kuşatmacı bölükleri sık sık ok, sapan ve diğer atılan mermiyatlarla can verdiği ve savunmacıların maharetiyle, donanımlı düşman gemileri içeri girmesin diye karanın her iki tarafına da bağlanmış olan güçlü demir bir zincirle limanın girişi kapatıldığı için bu işin sona erdirilmesi gecikti. 9. Bu zincir, son derece şiddetli çarpışmalardan tükenmiş olan askerlerin ve önderlerin muhtelif çabalarından sonra, mütemayiz ve maharetli bir savaşçı olan Aliso adındaki bir tribunus tarafından şu şekilde ortasından kesildi. Bu adam üç tane gemiyi birbirine bağladı ve şu şekilde üzerini bir koruma kaplamasıyla örttü: Ön tarafta kürekçi oturaklarında, kafalarının üzerinde sıkı bir şekilde tuttukları silahlı adamları bulunuyordu, bunların arkasındakiler biraz daha kavisli bir şekilde öne doğru eğilmişti, üçüncü hatta bulunanlar ise, en arkadakiler kendi kıçlarına dayanmış olduklarından ötürü kemerli bir yapı şekli vermek için kademeli olarak daha da eğimli bir şekilde duruyorlardı. Savaşlarda, surlara karşı kullanılan bu taktik, atılan mermiyatların ve taşların eğimli yüzeyden kayıp giderek tıpkı yağmur gibi akması için böyle bir biçimde oluşturulur. 10. Böylelikle atılan mermiyatlardan bir süreliğine korunmuş olan Aliso, devasa cüssesinden gelen kuvvetli bir adam olması hasebiyle alt tarafa bir ağırlık koydu ve bir savaş baltasıyla şiddetli darbeler indirerek bu zinciri öylesine paramparça etti ki zincir ikiye ayrılarak bir giriş yolu açtı; işte bu sonuçla şehir savunmasız bir şekilde düşman saldırısına açık bir hale geldi. Bu olaydan ötürü, bütün bu kalkışmanın elebaşı daha sonraki bir zaman öldürüldüğünde ve hizbinin müritleri zalim bir muameleye maruz bırakıldığında, bu tribunusun, yaptığı parlak eylem göz önünde bulundurularak hayatı ve askeri yetkisi muhafaza edildi; Agilo (Aliso), çok uzun bir süre sonra Isauria'da yağmacı bir birliğin eline düşüp öldü. 11. Bu savaşta Cyzicus'un kilidi kendine açılınca Procopius hızla şehre yöneldi; yalnızca, kendisinin zincire vurulup sıkı bir denetim altında tutulmak üzere Nicaea'ya gönderilmesini emrettiği Serenianus hariç kendisine karşı savaşmış olan herekesi bağışladı. 12. Bundan hemen sonra, Ormisda adındaki bir kıralın oğlu, olgun bir genç olan Ormisda'ya prokonsül yetkisini ve kadim gelenek uyarınca sivil ve askeri meselelerin yönetimini verdi. Bu adam, mizacıyla uyumlu olarak ılımlı bir yönetim sergiledi; Valens'in Phrygia'nın dolambaçlı yollarından göndermiş olduğu askerlerin saldırısıyla birdenbire yakalanacağı zaman öylesine bir gayret sergileyerek kaçtı ki, olası bir tehlike*

> *anı için hazırlamış olduğu bir gemiye bindi ve kendisini takip eden ve neredeyse ele geçirilecek olan karısını ok yağmurları arasından kurtararak kendisiyle birlikte götürdü. Bu kadın zengin ve asil bir hanımefendiydi ve saygınlığı ve takdire şayan kararlılığı daha sonraki zamanlarda kocasını büyük tehlikelerden kurtarmıştı*" (Ammianus Marcellinus, XXVI, VIII. 6-12).

Sonuç

Kzyikos, bulunduğu konum tarımsal imkânlar ve deniz ticareti açısından elverişli olması dolayısıyla Eskiçağ'da oldukça gelişmiş bir kenttir. Ancak bu durum, Kimmerler, Galatlar ve deniz korsanlarını kente çektiği gibi kentin; batı Anadolu'ya hâkim olmak isteyen Lydialılar, Persler, Atinalılar, Spartalılar, Hellenistik Krallıklar ve Roma'nın ele geçirilecekler listesinde ilk sıralarda yer almasına da yol açmıştır. Buna karşın Kyzikos, batı Anadolu'yu ele geçiren güçlere karşı genelde uyumlu bir politika takip etmiştir. Kentin ticari çıkarlarını devam ettirebilmek için böyle bir yol takip ettiği düşünülebilir. Ancak dışarıdan gelen güçlerin de ticari üstünlüğü nedeniyle Kyzikos'la mümkün olduğunca çatışmaktan kaçınmış olması da muhtemeldir.

Kimmerler, Galatlar ve deniz korsanları kentin savunma özelliklerinin güçlü olması nedeniyle kenti ele geçirememiş, daha çok kentin kırsalına (khora) zarar vermişlerdir. Kentin maruz kaldığı büyük boyutlu kuşatmalar ise genelde taraf olduğu güçlerle ilgilidir. Kaynaklar kentin yaşadığı iki büyük kuşatma hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bunlardan biri MÖ. 410 yılında Sparta ve Perslerle birlikte hareket eden kentin, Atinalı Alkibiades'in donanması tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesidir. Diğer kuşatma ise Üçüncü Mithradates Savaşı sırasında gerçekleşmiş ve Roma yanlısı olan kent, Pontus kralı VI. Mithradates tarafından kuşatılmıştır. Ancak kuşatma sırasında Roma ordusu kente yardıma gelerek, Mithradates'in Kyzikos'u ele geçirmesini önlemiştir.

Diğer yandan zengin bir kent olmasına rağmen Kyzikos'un tarihçesi bir savaşla değil, daha önce kente pek çok avantaj sağlamış olan konumu nedeniyle sona ermiştir. MS. 330'lu yıllarda Constantinus'un Roma'nın yeni başkenti olarak Byzantion'u geliştirmesi, Kyzikos'un bölgedeki üstünlüğünü sona erdirmiş, ardından da limanlarının dolması ve yaşanan depremler, kentin giderek terkedilmesine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

AMMIANUS MARCELLINUS. *Roma Tarihi*. (çev. Samet Özgüler). İstanbul: Historia Yayınları, 2019.

APOLLODOROS. *Bibliotheka*. (ed. James George Franzer, çev. Nur Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.

APPİANOS. *Hellenistik Dünyada Roma*. (çev. Okan Demir). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022.

CICERO. *Pro Archia*. Erişim Tarihi: 23.01.2025. https://www.attalus.org/cicero/archias.html

CICERO. *Pro Murena*. Erişim Tarihi: 23.01.2025. https://www.attalus.org/cicero/murena.html

DIODOROS. *Griechische Weltgeschichte Buch XVIII-XX.* (çev. Otto Veh, Gerhard Wirth). Stuttgart: Anton Hiersemann KG., 2005.

EUTROPIUS. *Breviarıum Historiae Romanae*. (çev. Çiğdem Menzilcioğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

FLORUS. *Kısa Roma Tarihi*. (çev. Levent Keskin). Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.

FRONTINUS. *Stratagemata.* Erişim Tarihi: 24.01.2025. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Frontinus/Strategemata/home.html

HERODOTOS. *Herodot Tarihi*. (çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.

HISTORIA AUGUSTA. *Historia Augusta 3, Valerianus'tan Carinus'a Roma İmparatorları*. (çev. Samet Özgüler). İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

İSKENDERİYELİ APPİAN. *İç Savaşlar*. (çev. Murat Karatağ). Ankara: Töz Yayınları, 2025.

KSENOPHON. *Yunan Tarihi (ΕΛΛΗΝΙΚΑ)*. (çev. Prof. Dr. Suat Sinanoğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

PLUTARKHOS. *Lucullus.* Erişim Tarihi: 23.01.2025. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0046%3Achapter%3D9%3Asection%3D6

RODOSLU APOLLONİOS. *Argonautika (Argo Denizcileri)*. (çev. Nur Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.

STRABON. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*. (çev. Prof. Dr. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.

TACITUS. *Annales.* Erişim Tarihi: 24.01.2025. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Tacitus/Annals/4C*.html

THUKYDIDES. *Peloponnessos Savaşları*. (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Belge Yayınları, 2010.

Modern Kaynaklar

ARSLAN, M. (2007). *Mithradates VI Eupator, Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.

CALDER, W. M.-BEAN, G. E. (1958). *A Classical Map of Asia Minor*. London: The British Institute of Archaeology at Ankara.

ÇORUH, H. (2017). "Kyzikos Deniz Savaşı". *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/10: 321-331

DOĞANCI, K. (2025). "Antik Çağ'da Arktonnesos (Kapıdağ Yarımadası) ve Çevresindeki Limanların Ticari Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 15/29: 197-223.

ERGİN, G. (2005). "Antikçağda Deniz Ticareti ve Savaşları". *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri (17-18 Mayıs 2004)*. Globus Dünya Basımevi: 7-18.

ERTEN, E. (2017). "Polyainos'un Strategemata'sında Alkibiades". *Phaselis*. III: 225-248.

ERTÜZÜN, R. M. (1964). *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.

GEZGİN, İ. (2007). *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu*. Ankara: Detay Yayıncılık.

GRAINGER, J.D. (2024). *Troya'dan Konstantinopolise Boğazlar, Çanakkale ve İstanbul Boğazların ile Marmara Denizi'nin Antik Tarihi*. (çev. Mert Hasılcıoğlu). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

GÜNDOĞDU, S. (2023). *MS 2. Yüzyılda Kyzikos Hadrian Tapınağı Neokorosluğu Kapsamında Mysia Bölgesi Neokorosluğu.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

HAS, A. C. (2021). "Anadolu'da Galat İstilalarına Bir Örnek: Kyzikos'tan Herakles Galat Kabartmalı Steli". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 25 (Özel Sayı): 385-395.

HASLUCK, F. W. (1910). *Cyzicus,* Cambridge: Cambridge Universty Press.

KAYA, M. A. (2018). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II Demir Devri ve Pers Hakimiyeti Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KAYA, M. A. (2022). *Ege ve Eski Yunan Tarihi -II, Klasik ve Hellenistik Çağlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KAYA, M.A. (2019). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III-Hellenistik Dönem*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KOÇHAN, N. (2011). *Kyzikos Tarihi ve Mimari Kalıntıları*. Bursa: Renkvizyon Ofset Form Matbacılık.

KOÇHAN, N. (2013). "Kyzikos, Hellespontus'da Bir Eyalet Merkezi". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi.* 31/ 69: 69-91.

MAGIE, D. (2001). *Anadolu'da Romalılar I.* (çev. Nezih Başgelen, Ömer Çapar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

MALAY, H. (2023). *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*. İzmir: Sakin Kitap.

MITCHELL, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, M.S. 284-641.* (çev. Turhan Kaçar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZKAYA, M. (2023). *Seleukos Kraliçeleri*. Bandırma/Balıkesir: Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

SARIKAYA, S. (2018). *Anadolu'da Persler, Daskyleion Sataplığı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SARTRE, M. (2024). *Hellenistik Anadolu, Ege'den Kafkasya'ya*. (çev. Hakan Meral). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

SESTIER, J.-M. (2017). *Antikçağ'da Korsanlık*. (çev. Oğuz Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

SEVİN, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına kadar (MÖ 12.-MS. 4. Yüzyıllar Arası)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKİN, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.

TURAN, O. (2017). "Kyzikos Deniz Muharebesi Özelinde Persler'in Deniz Gücüne Bakışı". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. 10/XXXII: 885-900.

TÜRK, M. (2008). *Antikçağ'da Mysia ve Arkeolojisi*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

TÜRK, M. (2022). "Aelius Aristides'in Kyzikos Söylevi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 41/72: 54-78.

TÜRK, M. (2024a). "Eskiçağ Anadolu'sundan İki Tarihsel Kesit: Asur Ticaret Kolonileri ve Büyük Kolonizasyon Dönemi" *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Güncel Çalışmalar.* (ed. Prof. Dr. Sultan Baysan, Dr. Özgür Işık). Ankara: Platanus Publishing: 151-163.

TÜRK, M. (2024b). "Anadolu'da Roma Egemenliğine Karşı İlk Büyük Tepki: Aristonikos İsyanı". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. 14/2: 83-96.

TÜRK, M. (2025). "Büyük İskender'den Eski Çağ'ın Sonuna Kadar Mysia Tarihinin Ana Hatları", *Eskı Çağ Tarihi Alanında Uluslararası Araştırmalar –I.* (ed. Doç. Dr. Kamil Doğancı). Ankara: Eğitim Yayınevi: 43-59.

EXTENDED ABSTRACT

Cyzicus, one of the most important cities of the ancient Mysia region, is located just north of where the Kapıdağ Peninsula meets the mainland. The city was founded by the Milesians in the 7th century BC. During antiquity, the city thrived commercially due to the advantages of its strategic location and harbours. It also dominated the marble trade from Prokonnesos. Another factor contributing to its growth was the city's extensive land suitable for agriculture. The absence of other powerful city-states in the region allowed Cyzicus to expand its territory.

However, this made the city a target for invading tribes and a priority for the powers seeking to control Anatolia during the Ancient Age. Consequently, the city was besieged periodically. While some of these sieges directly targeted the city itself, many were related to the alliances or rivalries involving the powers to which the city was affiliated. Nevertheless, the city generally adopted a consistent policy to safeguard its commercial interests, and when forced to take sides, it typically aligned with the stronger party.

The city's greatest advantage during sieges was its location. It is understood that Arctonnesos, where the city is situated, was once an island but later became a peninsula due to the accumulation of alluvium. This transformation endowed the city with two significant defensive features. The first is the ability to create a barrier against land-based enemies by opening a canal with ease. The second is the connection to the mainland via temporary bridges constructed over the canal. Two of the city's three harbours, Hytos and Thrakikos, are closed with anchors, while the third, Panormus, functions as an inner harbour, which is also accessible through the canal. Other defensive advantages of the city include its being surrounded by the sea on all sides except the south, its strong walls, and its powerful navy. However, the most notable disadvantage is the high cost of constructing the city walls, as the city is located on flat terrain. Additionally, as the city expanded rapidly, some parts occasionally fell outside the city walls. The connection to the mainland was further constrained by the bridges, and the canal was filled in during pirate attacks in the Roman period.

The first recorded battle involving Cyzicus is the one mentioned in the saga of the Argonauts, in which the Argonauts mistakenly attacked Cyzicus and killed King Cyzicus. However, considering that this epic was composed during the Dark Ages, even if the event in question were real, it would pre-date the foundation of Cyzicus in the 7th century BC. It is likely that the city was sacked during the Cimmerian invasion in the 7th century BC. During Lydian and Persian rule, however, no conflicts were recorded. The city participated in the Ionian Revolt against the Persians, which began in 499 BC, but when the revolt was suppressed in 494 BC, it avoided punishment by reaching an agreement with the Persian satrap of Dascylium. From this date until the establishment of the Attica-Delos Naval League in 478 BC, the city pursued, or was compelled to pursue, a pro-Persian policy. In 478 BC, when the Hellenes reached Propontis, Cyzicus changed its policy. After the treasury of the league was moved from Delos Island to Athens in 454 BC, a reaction against Athens arose, and Cyzicus, like many other cities, withdrew from the league during this period.

At the end of the Peloponnesian Wars between Athens and Sparta (410 BC), the city was besieged and captured by the Athenian Alcibiades for siding with Sparta and Persia. Another significant siege of the city occurred during the Wars of Mithradates III between Rome and Mithradates VI, the king of Pontus. Mithradates VI besieged Cyzicus, which maintained a pro-Roman stance; however, the siege failed due to both the successful defence mounted by the people of Cyzicus, and the blockade imposed on Mithradates by the Roman commander Lucullus. During the Roman period, the city also suffered from periodic pirate attacks and faced conflicts arising from the factions it supported in the Roman civil wars.

GÜZEL, EYLAM-ARSLAN SEVİN, NECLA-PURDE, KADİR (2025). "Osmanlı Dönemi Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezar Taşları ". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1259-1272.

OSMANLI DÖNEMİ BENTDERESİ (BOĞAZ-BAYIRLI) MEZAR TAŞLARI

Eylem GÜZEL*
Necla ARSLAN SEVİN**
Kadir PURDE***

ÖZ

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle Bozdağ Yaylalarında Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemleri konulu yüzey araştırması kapsamında, İzmir İli, Ödemiş İlçesi, Gölcük Yaylası'nda yer alan Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'nda Osmanlı Dönemi'ne ait sekiz mezar tespit edilmiştir. Sayılarının az olmasına rağmen, bu mezarlar Osmanlı mezar geleneğini yansıtan ve günümüze ulaşabilmiş nadir örnekler olarak tarihî ve kültürel önem taşımakta olup, incelenen mezar taşlarının en erken örneği H.1312/M.1894-95, en geç örneği ise H.1341/M.1921-22 yıllarına aittir. Çalışmada mezar taşlarının malzeme, form, teknik ve bezeme özellikleri ele alınarak kültürel, tarihî ve sanatsal değerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bentderesi Mezarlığı'ndaki baş şahidelerin tümü ön yüzlerinde kitabelere sahip olup, bunlardan beşi erkek, üçü kadın mezar taşlarını temsil etmektedir. Geç Dönem Osmanlı mezar geleneğinin birer temsilcisi olan bu eserler, doğal ve beşerî etkiler nedeniyle tahribata uğramakta ve yok olmaktadır. Yapıldıkları dönemin inanç, gelenek ve sanat zevkini yansıtan bu mezar taşlarının incelenmesi ve korunması kültürel mirasımız açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gölcük Yaylası, Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı, Mezar Taşı

BENTDERESI OF THE OTTOMAN PERIOD (BOĞAZ-BAYIRLI) GRAVESTONES

ABSTRACT

This study, conducted with the permission of the Ministry of Culture and Tourism as part of a surface survey on the Aydınoğulları and Ottoman periods in the Bozdağ Highlands, documents eight Ottoman-period graves in the Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Cemetery, Gölcük Plateau, Ödemiş District, İzmir Province. Despite their limited number, these graves constitute rare surviving examples of the Ottoman funerary tradition. The gravestones, dated between H.1312/A.D. 1894–95 and H.1341/A.D. 1921–22, were analyzed in terms of material, form, technique, and decoration to determine their cultural, historical, and artistic significance. Five of the stones belong to male burials and three to female ones, all bearing inscriptions on their front faces. As representatives of the Late Ottoman funerary tradition, these monuments are increasingly threatened by natural and anthropogenic factors. Their

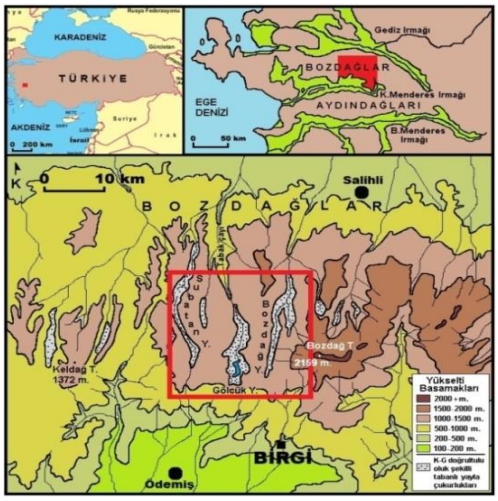
Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Prof. Dr. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bandırma-Balıkesir, ORCID: 0000-0002-6813-1766 eguzel@bandirma.edu.tr.
** Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi, İzmir, ORCİD: 0000-0003-1653-4472, neclaarslansevin@yahoo.com.
*** Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bandırma-Balıkesir, ORCID: 0000-0003-2449-3412, kpurde@bandirma.edu.tr

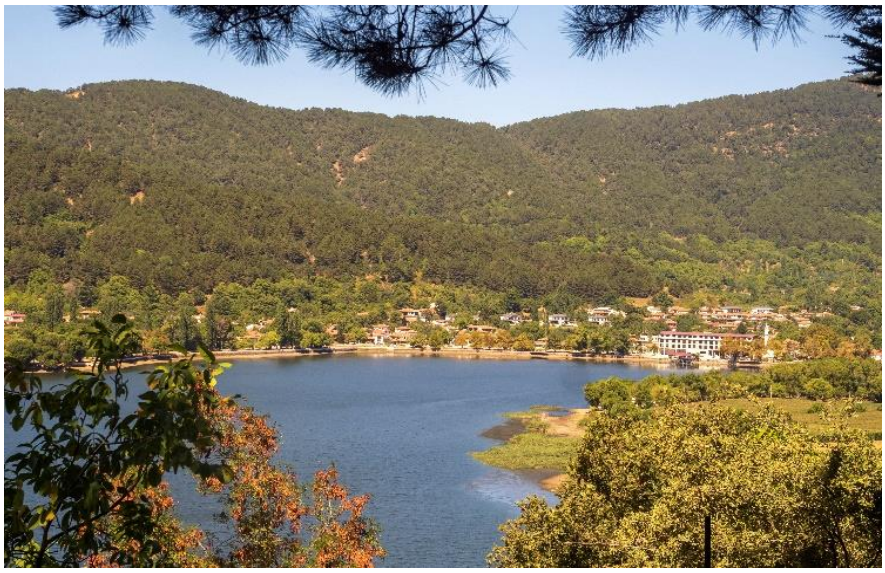
documentation and preservation are crucial for safeguarding cultural heritage and for understanding the beliefs, traditions, and aesthetic values of their period.
Keywords: Gölcük Plateau, Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Cemetery, Gravestones

Giriş

Antik Dönemlerde adı Tmolos olan Bozdağlar, Ege Bölgesi'nin en önemli yükseltilerindendir. Bozdağlar üzerinde Gölcük Yaylası'nın da yer aldığı yirmiye yakın yayla bulunmaktadır (Harita 1; Resim 1). Tarihin erken dönemlerinden itibaren iskân edilmiş olan bu yaylalar (Bengisu, 1994, s. 33-43; Sevin, 2016, s. 227; Sevin, 2021, s. 717-724; Meriç, 2018 s. 200-206; Vardar, 2018, s. 38-40), Türk-İslam Dönemi'nde, bir yandan devam eden klasik yaylacılık, bir yandan da özellikle yönetici elitin kullanımı ile dikkat çekmektedirler. Dönem kaynaklarında da belirtildiği üzere, yaylalar, Aydınoğulları Dönemi'nde ilgi görmüş (İbn Battûta 2004/I, s. 419 vd.; Baykara, 1990, s. 11 vd.; Ceylan, 2019, s. 311 vd.; Güzel vd, 2022, s. 197-213), bu ilgi Osmanlı Dönemi'nde artarak devam etmiştir.

Harita 1. Bozdağlar, Serdar Vardar

Resim 1. Gölcük Yaylası'nın genel görünümü (2022)

15. yüzyıl sonlarından itibaren ve tüm 16. yüzyıl boyunca, Manisa Sarayı'nda tahta hazırlık dönemlerini geçiren şehzadelerin spor ve avlanma faaliyetlerini yürüttükleri ve kavurucu yaz sıcaklarından kaçmak amacıyla gittikleri yaylalardan biri Manisa'daki Susendıraz (antik Sosandra) Yaylası'dır (Uluçay, 1941, s. 12, 14). Bu yaylanın dışında eşsiz doğasının sağladığı imkanlarıyla en fazla rağbet gören diğer iki önemli yayla olarak Bozdağlar'daki Bozdağ ve Gölcük Yaylaları bulunmaktadır (İbn Kemal, 1996, 20; Âşık Mehmed, 2007, s. 176; Emecen, 2015, s. 213 vd.; Uluçay, 1941, s. 7, 13-14; Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları Şehzâde Dîvânı Defterleri: Manisa Şehzâde Sarayı Dîvânı (1544-1594), 2017, s. 24 vd. ; Güzel vd., 2022, s. 197-213.).

Tarihi kaynaklarda üzerinde durulan Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemlerine ait izleri bulmak amacıyla, 2021 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı izni ile bir yüzey araştırması başlatılmıştır (Güzel vd., 2023a, s. 431-442). 2024 yılına değin sürdürülen bu yüzey araştırması Gölcük, Bozdağ, Subatan, Başova, Ovacık, Tekke ve Halkapınar Yaylaları'nda gerçekleştirilmiştir (Güzel vd., 2024, s. 531-545; Güzel vd., 2025, 71-98) (Harita 1). Araştırma kapsamında, yaylalarda Osmanlı Dönemi'nin izlerini günümüze taşıyan en önemli kültürel miras öğeleri mezarlıklardır. Bu açıdan Gölcük Yaylası'nda yer alan mezarlık alanları özel bir öneme sahiptir. Tarihî özellikleriyle dikkat çeken bu mezarlıklar arasında Örselli, Gedikyüzü ve çalışmamızın odak noktasını oluşturan Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı bulunmaktadır. (Resim 2) (Güzel vd., 2023b, s. 1044-1078). Bu çalışma, gerçekleştirilen yüzey araştırmasının verilerini içermektedir[1]. Makalede, Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'nda bulunan mezar

[1] *Bozdağ Yaylalarında Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemleri* konulu yüzey araştırması, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (Proje Numarası: BAP-23-

taşları ele alınmıştır. Araştırma kapsamında mezarlık alanında saha incelemesi yapılmış; mezar taşlarının konumları belirlenmiş, tespit edilen örnekler numaralandırılmıştır. Temizlenerek fotoğrafları çekilen mezar taşları ile ilgili bilgilerin bulunduğu bilgi fişleri hazırlanarak kayıt altına alınmıştır. Eserler malzeme, tipoloji, bezeme ve kitabe özellikleriyle ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Tarihsel birer belge niteliğindeki bu taşlar, kaynak tarama, örnekleme ve karşılaştırma yöntemleri kullanılarak plastik değerleriyle bir bütünlük içinde verilmeye çalışılmıştır. İncelenen örnekler benzerleriyle karşılaştırılarak genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

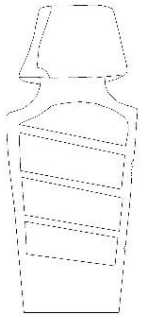
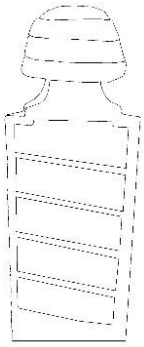
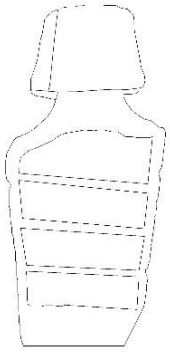
Resim 2. Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı genel görünümü

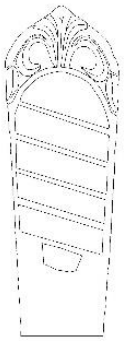
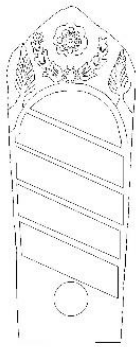
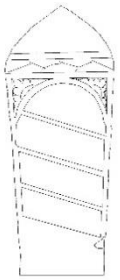
Gölcük Yaylası Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı ve Mezar Taşları

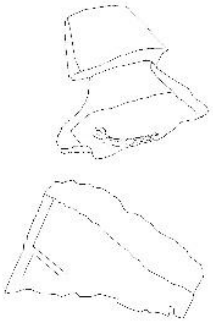
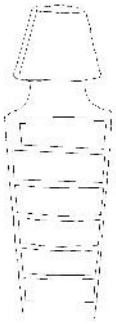
Gölcük Vadisi'nin kuzey uç kesiminde yer alan Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı, günümüzde Tabakçayı Deresi'nin doğu kenarında bulunmaktadır. Tapuda 46 ada, 4 parsel numarasıyla kayıtlı olan mezarlık, epigrafik ve bezeme özellikleriyle, Osmanlı mezar taşı geleneğini yansıtan, sekiz mezar taşı örneğini barındırmaktadır (Resim 2). Mezarlıkta Osmanlı mezar taşı geleneğini yansıtan mezar taşlarının sayısı az olmakla birlikte, her biri önemli birer kültürel ve tarihî değere sahiptir. Zaman içinde bazı taşların kırılmış olması, mevcut örneklerin belgelenmesini ve kayıt altına alınmasını daha da önemli kılmaktadır. Mezar taşı örnekleri, kronolojik sıra gözetilerek ölçü ve kitabe bilgileriyle birlikte aşağıda sunulmuştur.

Sıra No.	**Kitabe**	

1004-007) maddi destekleriyle 10-25 Eylül 2023 tarihlerinde Ödemiş/Gölcük Yaylası'nda gerçekleştirilmiştir. Desteklerinden dolayı ilgili kurumlara teşekkür ederiz.

1	Sene 1312 (M. 1894-95) Yörükoğlu Muhammed Mahdûmu Abdullah Rûhuna Fâtiha	 Ölçüleri: 51x20x6 cm
2	1316 (M. 1898-99) İlâhî ente rahmânî Recâî minke ğufrânî Burgaz'dan Hacı Süleyman [r]ûhuna fâtiha	 Ölçüleri: 79x30x8 cm
3	1317 (M. 1899-1900) Fatma oğlu Muhammed Çavuş mahdumu Mustafa rûhuna el-Fatihâ	 Ölçüleri: 60x23x6 cm

4	1318 (M. 1900-01) İlâhî ente rahmânî Recâ'î minke ğufrânî Hacı Süllü[?] oğlu Muhammed Zevcesi Fâtıma rûhuna Fâtiha	 Ölçüleri: 100x29x7 cm
5	1323 (M. 1905-06) On ikisinde gül oldı hardan Bir kuş idim uçdum yuvadan Ecel ayırdı anadan babadan Ayaslı [?] kerîmesi Fâtıma molla Rûhuna Fâtiha	 Ölçüleri: 73x24x7 cm
6	1325 (M. 1907-08) Burgazlı Hacı Abdullah zevcesi Emine Rûhuna Fâtiha	 Ölçüleri: 70x24x7 cm

7	1325 (M. 1907-08) …… Mahdûmu İsmail ……..	 Ölçüleri: 41 x 23 x 4 cm
8	1341 (M. 1921-22) Emretti Hüdâ eyledi fermân İrişti ecel vermedi amân Hacı Süllü [?] oğullarından Ali oğlu Ahmed Rûhuna Fâtiha	 Ölçüleri: 80x23x6 cm

Tablo 1. Mezar Taşı Örnekleri

Değerlendirme ve Sonuç

Mezar ve mezar taşı geleneği, Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde önemini korumuş olan bu geleneğin[2] izlerinin görüldüğü merkezlerden biri Gölcük Yaylası'dır. Osmanlı Dönemi'ne ait izleri tespit etmek amacıyla yürütülen saha çalışmasında, yayla üzerinde farklı bölgelerde mezarlık alanları belirlenmiştir. Bunlardan biri olan Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'nda sekiz mezar tespit edilmiştir. Sayılarının az olmasına rağmen, bu mezarlar Osmanlı mezar geleneğini yansıtmaları ve günümüze ulaşabilmiş nadir örnekler olarak belgelenmeleri açısından büyük önem taşımaktadır. Mezar taşlarından en erken tarihli örnek H.1312/M.1894-95 (no: 1), en geç tarihli örnek ise H.1341/M.1921-22 (no: 8) yıllarına aittir; bu yönleriyle bölgenin tarihî ve kültürel belleğini yansıtan değerli kaynaklar niteliğindedir. Mezar taşlarından yedisi

[2]Anadolu'daki Türk mezar geleneği, Selçuklular ve sonrasında Beylikler aracığıyla Osmanlılara geçmiştir. Osmanlı Döneminde son derece gelişmiş olan taş işlemeciliğinin en yetkin örnekleri arasında mezar taşları özel bir yer tutmaktadır. (Bilgi için bkz. Karamağaralı, 1992; Haseki, 1977, s. 5 vd.; Karamürsel, 2002, s.76–79; Biçici, 2006, s. 175-193; Bahar, 2015, s. 273-294; Çal, 2015, s. 295-332).

günümüze sağlam vaziyette ulaşmıştır. Taşlardan biri (no. 7), büyük ölçüde kırık olduğundan kitabesi tam olarak okunamamıştır. Kitabelerde kayıtlı bilgilere göre şahidelerden beşi erkek (no. 1-3, 7 -8) üç tanesi de kadın (4-6) mezar taşıdır.

Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'nda bulunan örnekler, benzer tipolojidedir. Sandukasız olan bu mezarlar ya doğrudan toprağa gömülü ya da taş ve toprakla yükseltilmiş bir şekildedir. Mezarların altı tanesi baş ve ayak şahideli (no:2-6,8), iki tanesi baş şahidelidir (no: 1,7).

Baş şahideler genel olarak benzer bir tipoloji sergiler. Yukarı doğru hafifçe genişleyen gövdeleri, dikdörtgene yakın bir formdadır. Şahidelerin tamamında mermer malzeme kullanılmıştır. Erkek mezar taşları başlıkla, kadın mezar taşları ise süslü bir tepelikle sonlandırılmışlardır. Kitabeli olan baş şahidelerde, yazı ve tezyinî unsurlarda oyma ve kabartma tekniği kullanılmıştır.

Mermer ayak şahidelerinin tümü ise aynı tipolojidedir. Şahidelerin yukarıya doğru hafifçe genişleyen dikdörtgen prizmal gövdeleri sivri kemerle sonlandırılmıştır. Sade tutulmuş olan bu taşlarda, herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Bu nedenle, çalışmada, başlıklı ve süslemeli baş şahideleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Osmanlı Dönemi erkek mezar taşlarında görülen başlıklar, genellikle 'serpuş' olarak adlandırılmakta olup, taşlarda farklı biçim ve uygulamalarla karşımıza çıkmaktadır. Fes, kavuk, sarık ve külah gibi çeşitler, mezar taşlarının tipolojisini yansıtarak dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir (Koçu, 1969, s. 115, 204, 212; Laqueur, 1997, s. 138-160; Bacqué-Grammont, Laqueur ve Vatin, 1990, 170 vd.; Kumbaracılar, tarihsiz, 18 vd.; Güzel, 2016, 39 vd.). Araştırmamız kapsamında incelenen Bentderesi Mezarlığı'ndaki erkek baş şahidelerinde de bu serpuş çeşitlerine rastlanmıştır. İncelenen örnekler arasında biri sarık (no: 2), dört örnek ise fes (no: 1, 3, 7-8) biçimindedir. Benzer başlık kullanımlarını başta İstanbul olmak üzere Bursa, Konya, Trabzon, Denizli, Safranbolu ve Manisa gibi merkezlerde bulmak mümkündür (Çal, 2000, s. 211 vd.; Güzel, 2016, 91-92, 179-197; Mermutlu ve Öcalan, 2011; Eren, 2020, s. 350 vd.). İzmir'de benzer örneklerine ise Hacı Mahmud Camii Haziresi (Ülker, 1988, s. 11-42), Ödemiş Karadoğan Köyü (Yılmaz, 2013, s. 95, Foto. 154) ve Bademli Büyük Mezarlığı'nda (Yılmaz, 2013, s. 192, Foto. 159) rastlamak mümkündür.

Osmanlı mezar geleneğinde, çeşitli sosyal gruplara göre değişik tiplerde başlıklara sahip mezar taşları bulunmaktadır. Bu başlıklar, ölen kişinin sosyal statüsü, mesleği ve ekonomik durumu hakkında birtakım bilgiler vermeleri açısından da önemlidir. Ancak, bazı durumlarda aynı başlıkların farklı meslek grupları için kullanımına da şahitlik edildiği unutulmamalıdır (Kökrek, 2015, s. 46). Nitekim araştırmadaki örneklerde herhangi bir meslek belirtilmemiş, sarıklı başlıklı örnekte ölen kişiyle ilgili olarak *hacı* (no: 2) ifadesi kullanılmıştır. Fesli dört örnekten sadece bir tanesinde *hacı* ünvanı ölenin babası ile ilgili olarak kullanılmıştır (no: 8).

Erkek mezar taşlarında kullanılan başlık kadın mezar taşlarında yerini süslü sivri tepeliklere bırakmıştır (no: 4, 5, 6). Süsleme unsuru olarak, kitabe metninin ilk satırında, vefat tarihinin olduğu yerde kullanılan zincir motifli mezar taşı (no.7) hariç, erkek mezar taşlarının geneli sade tutulmuştur. Bu motifin, mezar taşı kırık olduğu için, ne olduğu tam olarak seçilememektedir. Ancak benzer örnekler göz önüne alındığında bunun köstekli saat motifine ait zincir olduğu düşünülebilir. Ödemiş Yolüstü Köyü Orta Mezarlıkta, Recep isimli bir erkeğe ait 1329 tarihli mezar taşında, vefat tarihinin bulunduğu birinci satırda köstekli saat motifi

bulunmaktadır (Yılmaz, 2013, s. 373, Foto. 341). Benzer köstekli saat motiflerinin kullanımına ayrıca İzmir/Bayındır Yakapınar Köyü mezar taşlarında da tesadüf edilmektedir (Güçlü, 2013, s. 39, 49, 88, 202).

Bezemeli kadın mezar taşları örnekleri ise gerek biçim gerek dönemsel bezeme anlayışı açısından 18. Yüzyıldan itibaren Osmanlı mimari ve sanatında etkili olan Avrupa barok ve rokoko sanatından izler taşımaktadır. Batı etkili stilize çiçek ve yaprak motifleri mezar taşlarına yansımıştır. (Kuban, 1954, 22 vd.; Haseki, 1977, s. 33, 44, 46, Res. 85, 60; Cezar, 1971, s. 4 vd.; Tuncel, 1989, 7). Akantus yaprağı, son dönem Osmanlı mezar taşlarında yaygın olarak kullanılan bir motif olup, İstanbul başta olmak üzere Trabzon, Giresun, Manisa, Edincik (Balıkesir) ve Göynük (Bolu) gibi farklı merkezlerde de görülmektedir (Eren, 2020, s. 365; İltar, 2005, s. 22, 382; Biçici, 2004, s. 52-53; Tüfekçioğlu, 2005, s. 68, Res. 129; Çal, 2007, s. 357, 362, Res. 9, 73). Geç Dönem Osmanlı sanatında sıkça görülen bu motif, incelediğimiz mezar taşında (no: 4) kitabe üzerindeki yuvarlak kemer formundaki silmeden tek bir merkezden yükselmekte ve kıvrılarak tüm tepeliğe yayılmaktadır. Bu komposizyonun hemen hemen aynısına Gölcük Yeni Örselli Mezarlığı'nda bulunan Şâkire isimli bir kadına ait 1899-1900 tarihli şahidede tesadüf edilmektedir (Güzel vd., 2023b, s. 1050). Barok karakterli akantuslu bu tasvir örneğinin diğer bir benzerine Çeşme Kalesi'nde, Huri isimli bir kadına ait 1829 tarihli mezar taşında rastlanmaktadır. Komposizyonda, taşın üst kısmında bir merkezden çıkan akantus demetleri üst kısma, yanlara doğru gitmekte ve kıvrılmaktadır (Biçici, 2020, s. 134, Foto. 62). Benzer bir kompozisyona İzmir-Tire Müzesi'nde de rastlanmaktadır. 1868 tarihli, Fatıma isimli bir kadına ait şahidede, akantuslu kompozisyonun Barok üsluptaki yaprak içinden yükselmesi dikkat çekmekte; bu durum, çalışmamızdaki örnekle genel benzerlik göstermesine rağmen, vazoyu andıran stilize akantus yuvasından çıkışıyla üslup açısından farklılaşmaktadır (Biçici, 2009, s. 118, Foto. 9). İzmir dışında benzer örnekler Manisa ve Balıkesir'de de görülmektedir. Manisa-Gördes Büyük Mezarlık'ta yer alan 1848 tarihli bir mezar taşındaki akantuslu kompozisyon bu açıdan dikkat çekmektedir (Biçiçi, 2004, s. 393-394). Benzer bir uygulama ise Balıkesir-Edincik'te, 1824-1825 tarihli Râziye isimli mezar taşında karşımıza çıkmaktadır (Tüfekçioğlu, 2005, s. 173, Res. 76).

Mezar taşlarında akantuslu kompozisyonla birlikte farklı bitkisel motiflere de yer verilmiştir. Çiçekli ve stilize bitkisel kabartmalı mezar taşı bu açıdan hayli ilginçtir (no.5). Kompozisyonda dikkat çeken ve simetrik olarak üst üste yerleştirilen çiçek motiflerini iki yanda çevreleyen bitkisel düzenlemelere yer verilmiştir. Bu kompozisyonun benzer uygulamasına Ödemiş- Kayaköy Beldesi Bostanyeri Mezarlığı'nda bulunan Aişe isimli bir kadına ait 1898-99 tarihli mezar taşında rastlanmaktadır (Yılmaz, 2013, s. 309, Foto. 277). Kullanılan çiçek ve onu çevreleyen bitkisel motif ile benzerlik gösteren bu örnek üst kısımda istiridyenin kullanımıyla farklılaşır. Yaygın bir biçimde kullanılan çiçek motifinin farklı uygulamalarıyla yine İzmir Bayındır'da karşılaşılmaktadır (Güçlü, 2013, s. 15, 35, 63, 74).

Mezar taşı süslemelerinde dikkatleri çeken diğer bir uygulama geometrik süsleme unsurudur. Sade bir alınlık altında, çizgisel zikzak motifinin işlendiği mezartaşının (no: 6) hemen hemen aynısı, Ödemiş- Gereli Köyü Mezarlığı'ndaki Sultan isimli kadının 1901-02 tarihli mezarının baş şahidesinde karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz, 2013, s.328, Foto. 296). Tepeliğin alt kısmındaki kalın bordürün ortasında zikzaklı oyma çizgiler yer almaktadır. Örneğimizle aynı komposizyon düzenine sahip mezar taşında tepelik kısmı sade tutulmuştur.

Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'ndaki baş şahidelerinin tümünün ön yüzü kitabelidir. Bu kitabeler, mâil celî sülüs (no.1, 3, 6, 7) ve mâil celî ta'lik (no.2, 4, 5, 8) hatla yazılmıştır. Mezartaşlarında herhangi bir ustanın adı veya imzasına yer verilmemiştir. Sağa eğimli olarak düzenlenmiş olan kitabe satırlarının tümünde, ölüm tarihi ilk satırda yer almaktadır. Mezar taşları H.1312/M.1894-95 - H.1341/M.1921-22 yılları arasına aittir. Kitabelerde tarihten sonraki başlangıç ifadelerinde, sadece iki mezar taşında *"İlâhî ente rahmânî / Recâ'î minke ğufrânî"* (no, 2,4) ifadeleri kullanılmıştır. Mezar taşından iki tanesinde ölüm olayının anlatıldığı görülmektedir. Bunlar; *On ikisinde gül oldı hardan/ Bir kuş idim uçdum yuvadan /Ecel ayırdı anadan babadan* (no.5) ve *Emretti Hüdâ eyledi fermân /İrişti ecel vermedi amân* (no.8) şeklindedir.

Mezar taşlarının tümünde, kitabenin sonunda, "*Rûhuna Fâtiha*" ve "*Rûhuna el-Fatihâ*" gibi ifadeler yer alır. Ayrıca hepsinde ölenin adı yazılmıştır. Kadınlarda Fâtıma, Emine; erkeklerde ise Abdullah, Süleyman, Mustafa, İsmail, Ahmed isimleri tespit edilmiştir.

Kitabelerde gerek ölen kişinin gerekse yakınları ve onlar için kullanılan dini içerikli *hacı* (no.2, 4, 6, 8), *monla/molla* (no. 5) gibi unvanların belirtildiği bilgiler yer almaktadır.

Kitabelerde yer alan sülale adları, dikkat çeken unsurlardan bir diğeridir. Örneklerde, Yörükoğlu (no.1) ve Süllü [?] oğlu (no. 4, 8) adları tespit edilmiştir. Mezar taşları üzerinde erkekler için *mahdumu, oğlu,* kadınlar için ise *kerimesi, zevcesi* gibi ifadelerde akrabalık bağları belirtilmiştir.

Mezar taşı kitabelerinde dikkate değer bir nokta ölen kişinin ata toprağı hakkında bilgi verici olmasıdır. Bulgaristan'ın Burgaz eyaletinden buraya gelerek yerleştiğini anladığımız *Burgaz'dan Hacı Süleyman* (no.2) *ve Burgazlı Hacı Abdullah zevcesi Emine*'nin mezarı buna verilebilecek örneklerdir (no.6).

Mezarlıktaki şahideler kitabe, tipoloji ve süsleme özellikleri bakımından yapıldıkları dönemin izlerini taşıyan örneklerdir. Türk Sanatı'nın mezar taşı geleneğini yansıtan bu şahidelerin malzeme, kitabe ve süslemeleri gibi genel nitelikleri ile değerlendirildiğinde, Anadolu'daki aynı döneme ait Osmanlı Devri taşra mezar taşları ile benzerlik gösterdiği görülür. İstanbul ve Bursa gibi merkezlerle kıyaslandığında, Osmanlı mezar geleneğinin mütevazı birer temsilcisi olan Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı mezar taşları, sanatsal değerlerinin yanı sıra, yapıldıkları dönemlerin tarihi özelliklerini yansıtan belgelerdir. Kültür mirasımızın önemli temsilcilerinden olan bu eserler, doğa ve insanoğlunun olumsuz etkilerine açık olarak büyük tahribata uğramakta ve yok olmaktadır. Bu eserlerin belgelenmesi ve korunarak gelecek kuşaklara aktarılması, kültürel mirasımızın sürekliliği açısından hayli önemlidir. Bu açıdan, Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Mezarlığı'ndaki örneklerin korunması için ivedilikle gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu konuda, yüzey araştırması kapsamında mezarlığın tescili için gerekli olan başvurular tarafımızca yapılmıştır.

TEŞEKKÜR

Çalışmalarımız için gerekli izin ve desteklerinden dolayı Kültür ve Turizm Bakanlığı kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile maddi destek sağlayan Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne (Proje Numarası: BAP-23-1004-007) teşekkür ederiz. Çalışmalarımız sırasında ilgi ve yardımlarını esirgemeyen Ödemiş

Kaymakamlığı, Ödemiş Belediye Başkanlığı, Ödemiş Jandarma Komutanlığı, Ödemiş Müze Müdürlüğü, Gölcük, Bozdağ ve Ovacık Muhtarlıklarına da ayrıca teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

ÂŞIK MEHMED (2007). *Menâzırü'l-Avâlim, II*. (haz. Mahmut Ak), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BACQUÉ-GRAMMONT, J-L. Laqueur, H.P., & Vatin, N. (1990). "Les Cimetieres Ottomans Comme Source Historique. Methodologie et Possibilites des Traitement par L'Informatique/ Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları-Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarla Yapılabilecek İşlemler", *Erdem,* 6/, 117-214.

BAHAR, H. (2015). "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü". *Aile Yazıları 8.* (ed. Saim Sakaoğlu- Mehmet Açа- Pervin Ergun), Ankara: Başak Matbaa: 273-294.

BAYKARA, T. (1990). A*ydınoğlu Gazi Umur Bey.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BENGİSU, R. L. (1994). "Torrhebia Limne". *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi.* 2: 33-43.

BİÇİÇİ, H.K. (2004). *Manisa Gördes'te Bulunan Osmanlı Dönemi Süslemeli Mezar Taşları.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

BİÇİÇİ, H.K. (2006). "Yazılı Araştırmalar Işığında Türkiye Mezar Taşlarına Toplu Bir Bakış". *Ekev Akademi Dergisi*, 10 /26: 175-193.

BİÇİÇİ, H.K. (2009). "Tire Müzesi'nde Bulunan Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler (XVIII-XX. yy.)". Ankara *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 50/1: 109-150.

BİÇİÇİ, H.K. (2020). *Çeşme Kalesinde Bulunan Süslemeli Mezar Taşları*. (ed. Yunus Emre Tansü), Gaziantep: İksad Yayınevi.

CEYLAN, M. A. (2019). "Geçmişten Günümüze Önemli Bir Sayfiye Gölcük Gölü ve Yaylası (Ödemiş)". *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi, Ödemiş*. (ed. Turan Gökçe- Özer Küpeli). Ödemiş: Ödemiş Belediyesi.

CEZAR, M. (1971). *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÇAL, H. (2015). "Türklerde Mezar- Mezar Taşları". *Aile Yazıları /8,* (ed. Saim Sakaoğlu -Mehmet Açа- Pervin Ergun) Ankara: Başak Matbaa: 295-332.

ÇAL, H. (2000). "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar". *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler, (28–30 Mayıs 1999)*. İstanbul: Eyüp Belediyesi: 206-225.

ÇAL, H. (2007). "Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları". *Vakıflar Dergisi*, XXX: 307-395.

EMECEN, F.M. (2015). "Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazayâ Defteri". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLVI: 213-301.

EREN, S. (2020). "Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11: 345-363.

GÜÇLÜ, İ. (2013). Bayındır Yakapınar Köyü Mezartaşı Kitabeleri, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

GÜZEL, E. (2016). *Osmanlı Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

GÜZEL, E. vd. (2022). "Bozdağlar'daki Gölcük Yaylası'nda Aydınoğulları Beyliği ve Osmanlı Dönemi Sarayları: Arşiv Belgeleri ve Yüzey Araştırmaları Işığında [Aydınoğulları and Ottoman Palaces at Gölcük Plateau on Mt. Bozdağ: In The Light of Archival Documents and Archaeological Surveys]". *Arkeoloji Dergisi*. 2: 197-213.

GÜZEL, vd. (2023a). "Bozdağ Yaylalarında Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemi Yüzey Araştırması (2021)", *42. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, (38. Araştırma Sonuçları Toplantısı), (Denizli, 23-27 Mayıs 2022), 1,* Candaş Keskin (Edt.), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 431-442.

GÜZEL, E. vd. (2023b). "Osmanlı Dönemi Örselli (Ödemiş / Gölcük Yaylası) Mezar Taşları". Karadeniz *Araştırmaları*, 20(80), 1044-1078.

GÜZEL, E. vd. (2024), "Bozdağ Yaylalarında Aydınoğulları Ve Osmanlı Dönemi Yüzey Araştırması (2022)", *43. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 39. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara, 16-20 Ekim 2023),1.* Erol Evcin (Edt.), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 531-545.

GÜZEL, E. vd. (2025). "Bozdağ Yaylalarında Aydınoğulları ve Osmanlı Dönemi Yüzey Araştırması (2023)", *44. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu,40. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (Nevşehir, 27-31 Mayıs 2024), 2,* Gökhan Bozkurtlar (Edt), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 71-98.

HASEKİ, M. (1977). *Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları.* İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.

İBN BATTÛTA (2004). *Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battuta Seyahatnamesi* I, (haz. A. S. Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İBN KEMAL (1996). *Tevârih-i Âl-i Osman, X*. (haz. Şefaettin Severcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İLTAR, G. (2005). *Giresun İli Sahil Şeridindeki Osmanlı Mezar Taşları.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KARAMAĞARALI, B. (1992). *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KARAMÜRSEL, A. (2002). "Türklerde Mezar Geleneği". *Türkler Ansiklopedisi,* III: 76–79.

KOÇU, R. E. (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü,* Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.

KÖKREK, M. (2015). "Osmanlı Serpûşları". *İsmek, El Sanatları Dergisi*, 20: 45-53.

KUBAN, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Pulhan Matbaası.

KUMBARACILAR, İ. (tarihsiz). *Serpuşlar*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını.

LAQUEUR, H. P. (1997). *Hüve'l Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Tasları*. (çev. Selahattin Dilidüzgün). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 46.

MERİÇ, R. (1988). "Antik Dönemde Küçük Menderes Havzası'nın Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış". *Ege Coğrafya Dergisi* 4/1: 200-206.

MERMUTLU, B. & Öcalan H. B. (2011). *Tarihi Bursa Mezar Taşları II Emirsultan Mezarlığı*. Bursa: Bursa Belediyesi Yayınları.

Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları Şehzâde Dîvânı Defterleri: Manisa Şehzâde Sarayı Dîvânı (1544-1594). (2017). (haz. Feridun Mustafa Emecen- Zekai Mete- Arif Bilgin). Ankara: TÜBA, Türkiye Bilimler Akademisi.

SEVİN, V. (2016). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

SEVİN, V. (2021). "Lydia Bölgesi'nin Efsanevi Gölü: Torrhebia Limne". *Çağlar Boyunca Nehirler, Denizler ve Göller Prehistorya'dan Bizans Dönemine-Rivers, Seas and Lakes Through the Ages: From Prehistory to the Byzantine Period*. (ed. Oktay Dumankaya). İstanbul: Doruk Yayınları: 717-724.

TUNCEL, G. (1989). *Batı Anadolu Bölgesi'nde Cami Tasvirli Mezartaşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

TÜFEKÇİOĞLU, A. (2005). *Edincik'te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları.* Bursa: Edincik Belediyesi Kültür Yayınları.

ULUÇAY, M. Ç. (1941). *Manisa'daki Sarây-ı Âmire ve Şehzadeler Türbesi "849 H – 1296 H"*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

ÜLKER, N. (1988). "İzmir Hacı Mahmud Camii Haziresindeki Mezar Kitabeleri (XVIII-XIX. yüzyıl)". *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı 6-10 Nisan 1987*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 11-42.

VARDAR, S. (2018). *Lidya'nın Tmolos (Bozdağlar) Yaylalarında Jeomorfoloji, Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları*. İstanbul: Kriter Yayınları.

YILMAZ, E. (2013). *İzmir Ödemiş'teki Türk-İslam Devri Mezar Taşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

EXTENDED ABSTRACT

In antiquity, the Bozdağlar Mountains -formerly known as Mount Tmolus- stood as one of the most prominent elevations in the Aegean Region. Today, the range is home to nearly twenty highland pastures (yaylas), including the well-known Gölcük Plateau. As attested by historical sources, these highlands attracted considerable attention during the era of the Aydınids, and this interest continued to grow throughout the Ottoman period. In an effort to trace the historical presence of the Aydınid and Ottoman periods which is highlighted in the written sources - a systematic archaeological investigation was initiated in 2021 with the approval of the Ministry of Culture and Tourism. The fieldwork, which was carried out until 2024, focussed on the plateaus of Gölcük, Bozdağ, Subatan, Başova, Ovacık, Tekke and Halkapınar. This study presents the results of this surface investigation, focussing on the gravestones in the Bentderesi

cemetery (Boğaz-Bayırlı). Located at the northern end of the Gölcük Valley, the Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Cemetery lies today on the eastern bank of the Tabakçayı Stream. Officially registered under parcel no. 4, block 46, the cemetery contains eight gravestones that reflect the Ottoman gravestone tradition in terms of both epigraphic and ornamental features. Among these, the earliest dated gravestone is from H.1312 / A.D. 1894–95 (no. 1), while the latest dates to H.1341 / A.D. 1921–22 (no. 8). Seven of the gravestones have survived in good condition. Unfortunately, the inscription on one of them (no. 7) could not be fully deciphered due to extensive damage. According to the preserved inscriptions, five of the headstones commemorate men (nos. 1–3, 7–8), while the remaining three (nos. 4–6) belong to women. The gravestones found in Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Cemetery exhibit similar typological features. These are non-sarcophagus tombs, either buried directly in the ground or slightly elevated with stone and earth. The headstones generally follow a consistent typology: their bodies, slightly widening towards the top, are almost rectangular in form. All of the stones are made of marble. The male gravestones are topped with headgear, whereas the female gravestones are crowned with ornately decorated finials. In headstones bearing inscriptions, both the calligraphy and decorative elements were executed using incising and relief techniques. All of the marble footstones examined in the cemetery conform to the same typological structure. Their slightly tapering bodies widen upward and terminate in a pointed arch. These stones are plain in design, lacking any ornamental features. For this reason, the study focuses primarily on the headstones, which are adorned with distinct finials and decorative motifs. Among the examined samples, one headstone bears a turban (no. 2), while four (nos. 1, 3, 7, and 8) are topped with the Ottoman *fez* (fes)-style headdress. In contrast to the male gravestones, which are crowned with headgear, the female gravestones are characterized by elaborately decorated pointed finials (nos. 4, 5, 6). With the exception of one gravestone (no. 7), which features a chain motif in the line indicating the date of death, most of the male headstones are devoid of ornamentation. Due to the fragmentary condition of this particular gravestone, the motif is not entirely discernible. However, by comparison with similar examples, it is believed that the chain may represent a pocket watch chain. The decorated female gravestones, on the other hand, reflect stylistic elements of European Baroque and Rococo art, which became increasingly influential in Ottoman architecture and ornamentation from the 18th century onwards. In terms of inscriptions, typology and ornamentation, the gravestones in the cemetery reflect the characteristics of the period in which they were made. These markers, which represent the tombstone tradition of Turkish art, show remarkable similarities with Ottoman tombstones from the same period in Anatolia, especially in terms of material, inscriptions and decorative features. As important representatives of our cultural heritage, these tombstones are increasingly exposed to decay and destruction by both natural elements and human activities. The documentation and preservation of such artefacts is crucial for the continuity of cultural memory. In this regard, urgent measures need to be taken to protect the tombstones at Bentderesi (Boğaz-Bayırlı) Cemetery and preserve them for future generations.

YILDIRIM, UMUT TURGUT-TEKİN, FATİH (2025). "Tükenen Üyelik Hayali: Türkiye'nin Avrupa Birliği ile İlişkilerinde Ayrışma ve Stratejik Yeniden Konumlanma". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1273-1291.

TÜKENEN ÜYELİK HAYALİ? TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ İLE İLİŞKİLERİNDE AYRIŞMA VE STRATEJİK YENİDEN KONUMLANMA

Umut Turgut YILDIRIM*
Fatih TEKİN**

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinde 2002-2024 dönemini inceleyerek, tam üyelik hedefinden farklılaştırılmış entegrasyon modellerine yönelen dönüşümünü ele almaktadır. Çalışma, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının ilk yıllarında reformlara dayalı üyelik perspektifinin ön planda olduğunu ancak zamanla hem Türkiye'de hem de AB'de yaşanan iç ve dış gelişmelerin bu süreci derinlemesine etkilediğini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin dış politikasında çok yönlülük ve stratejik özerklik arayışı belirginleşirken, AB tarafında genişleme yorgunluğu, iç bölünmeler ve normatif kriterlerdeki esneklik, üyelik sürecinin ivme kaybetmesine neden olmuştur. Bu çerçevede, ilişkiler daha çok ticaret, göç ve güvenlik gibi alanlarda işlevsel işbirliği düzeyine indirgenmiştir. Çalışmada, Türkiye-AB ilişkilerinin geçirdiği dönüşüm, literatürdeki akademik çalışmalar ışığında nitel araştırma yöntemiyle değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, klasik tam üyelik modelinin yerini giderek daha fazla stratejik ortaklık ve farklılaştırılmış entegrasyon çerçevelerine bıraktığını göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğine dair alternatif kurumsal ve siyasi senaryoların tartışılmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: Türkiye-AB İlişkileri, AK Parti, Avrupa Birliği Üyeliği, Stratejik Özerklik, Dış Politika

THE EXHAUSTED DREAM OF MEMBERSHIP? DIVERGENCE AND STRATEGIC REPOSITIONING IN TÜRKİYE-EUROPEAN UNION RELATIONS

ABSTRACT

This study examines Türkiye's relations with the European Union (EU) during the period 2002-2024, focusing on the transformation from the goal of full membership to differentiated integration models. The study reveals that during the early years of the Justice and Development Party's rule, a reform-based membership perspective was at the forefront, but that internal and external developments in both Türkiye and the EU profoundly affected this process over time. While Türkiye's foreign policy has become increasingly characterised by multilateralism and the pursuit of strategic autonomy, the EU's enlargement fatigue, internal divisions and flexibility in normative criteria have caused the accession process to lose momentum. Within this framework, relations have been reduced to a level of functional cooperation in areas such as trade, migration and security. The study evaluates the transformation of Türkiye-EU relations through a qualitative research method, drawing on academic works in the literature. The findings indicate that the classical full membership model is increasingly being replaced by strategic partnership and differentiated integration frameworks. In this context, the study aims to contribute to the discussion of alternative institutional and political scenarios for the future of Türkiye-EU relations.
Keywords: Türkiye-EU Relations, AK Party, European Union Membership, Strategic Autonomy, Foreign Policy

---

Araştırma makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 03.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025
* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Malatya, ORCID ID: 0000-0003-2676-7157, E-posta: umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr
** Arş. Gör. Dr., İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Malatya, ORCID ID: 0000-0003-2227-0784, E-posta: fatihtekin@inonu.edu.tr

Giriş

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) dönemi, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecinde kritik bir evreyi temsil etmektedir. Bu süreç, başlangıçta yoğun bir heyecanla başlamış, ancak zamanla ivme kaybederek durağan bir aşamaya evrilmiştir (Yılmaz, 2011). AK Parti iktidarında Türkiye, AB üyeliğine yönelik beklentilerin ve sürecin beraberinde getirdiği yükümlülüklerin etkisiyle kapsamlı siyasi ve ekonomik dönüşümler yaşamıştır (Öniş, 2007). 2000'li yılların başlarında, bu dönüşümlerin yarattığı iyimser atmosferin de katkısıyla Türkiye'de AB üyeliğine kamu desteği oldukça yüksek düzeylere çıkmıştır (Ülger, 2016). AK Parti, iktidarının ilk yıllarında Türkiye'yi Avrupa normlarına uyumlaştırma konusunda güçlü bir irade sergilemiş ve siyasi istikrar, işleyen bir piyasa ekonomisi ile AB müktesebatını benimseme kapasitesini kapsayan Kopenhag Kriterleri'ni yerine getirmeye yönelik kapsamlı reformlar gerçekleştirmiştir (Başkan & Gümrükçü, 2012). Söz konusu reformlar; insan haklarının korunması, hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi ve ekonomik liberalizasyon gibi pek çok alanda köklü değişimleri beraberinde getirmiş, böylece Türkiye'nin AB üyeliği için gerekli koşulları sağlamaya yönelik samimi bir iradeye sahip olduğu izlenimini oluşturmuştur (Ulusoy, 2008). Bu dönemde AB üyeliği hedefinin sağladığı motivasyonla demokratikleşme ve ekonomik reformlar alanında kayda değer ilerlemelere sahne olmuştur (Öniş, 2007). AB'ye üyelik perspektifi, reform süreçlerine önemli ölçüde katalizörlük etmiş; insan haklarının geliştirilmesi, yargı bağımsızlığının güçlendirilmesi ve ordu üzerinde sivil denetimin artırılması gibi uzun süredir çözülemeyen yapısal sorunların ele alınmasında Türk hükümetine hem yön gösterici bir çerçeve hem de güçlü bir motivasyon kaynağı sağlamıştır.

İktidarının ilk yıllarını takip eden dönemde ise AK Parti'nin reformist dinamizmini ve başlangıçtaki coşkusunu büyük ölçüde yitirdiği ifade edilebilmektedir. Ne var ki üyelik sürecinde karşılaşılan engeller ve artan belirsizlikler, Türkiye'de reform sürecinin ivme kaybetmesine yol açmış; bu durum AK Parti'nin önceliklerini iktidarını konsolide etmeye ve daha milliyetçi bir siyasal söylem benimsemeye yöneltmiştir. AB'nin Türkiye'nin ekonomik toparlanmasındaki rolü, AK Parti'nin gelecekte Avrupalılaşma rotasından tamamen sapma ihtimalini azaltmış olmakla birlikte parti içerisinde farklı yönelimlerin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Bu yön değişikliği, AB içerisinde yükselen Avrupa şüpheciliği, Türkiye'nin alternatif jeopolitik ittifaklara yönelme arayışları ve giderek artan Türk milliyetçiliği gibi çeşitli dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir (Öniş, 2007).

2008 ile 2013 yılları arasındaki dönemde, iç siyasi kutuplaşmanın derinleşmesi ve Kıbrıs meselesinin müzakere başlıklarının ilerlemesini engellemesi reform sürecinde belirgin bir yavaşlamaya yol açmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'nin iç siyasi dinamikleri ile AB'nin ısrarlı talepleri arasındaki karmaşık etkileşimi açıkça yansıtmaktadır. Aynı dönemde, AB'ye yönelik kamuoyu desteğinin erimesi ve Ankara'nın stratejik yönelimindeki belirsizlikler, iç önceliklerdeki değişimlerin üyelik sürecini nasıl sekteye uğratabileceğini gösteren bir belirsizlik ortamı yaratmıştır. 2014 sonrası dönemde de AK Parti'nin olağanüstü hal uygulamaları ve medya üzerindeki alınan önlemler, AB tarafında hukukun üstünlüğünün zayıfladığı yönünde kaygıların artmasına neden olmuş; bu durum AB'nin bazı müzakere başlıklarını askıya almasına ve Türkiye ile ilişkileri tam üyelik perspektifinden çıkararak stratejik ortaklık düzeyine indirgemesine yol açmıştır. 2016 yılındaki AB-Türkiye Göç Mutabakatı ise kriz odaklı işbirliğinin üyelik hedeflerinin önüne geçerek bu stratejik yeniden konumlanmayı daha da belirginleştirmiş ve dış jeopolitik faktörlerin üyelik söyleminin

dönüşümündeki rolünü gözler önüne sermiştir (Demirsu & Cihangir Tetik, 2018). AK Parti'nin başlangıçta bölgesel barış, ekonomik kalkınma ve AB ile ilişkileri eş zamanlı olarak yürütme çabası da Türkiye'nin dış politikasında olası bir eksen kayması tartışmalarını gündeme getirmiştir (Tekşen, 2017).

2020 yılı sonrasında AB, Türkiye'nin en büyük mal ithalat ve ihracat ortağı olmayı sürdürmekte ve Türkiye'nin ihracatının %40'ından fazlası AB ülkelerine yönelmektedir. Bu güçlü ekonomik ilişki, siyasi gerilimlere rağmen ikili ilişkilerin stratejik düzeyde sürdürülmesinin önemini sürekli olarak vurgulamaktadır. 2024 Avrupa Parlamentosu seçimlerinin ardından ve Karadeniz ile Doğu Akdeniz'de artan jeopolitik belirsizliklerin etkisiyle, hem Ankara hem de Brüksel ilişkilerin yeniden canlandırılması yönünde adımlar atmıştır. Bu kapsamda gümrük birliğinin modernizasyonu ve vize serbestisi müzakereleri yeniden öncelikli gündem maddeleri haline gelmiştir. Akademik literatürde, Türkiye'nin dış politikasında zaman zaman Avrupa bütünleşmesine yönelik güçlü bir destekten jeopolitik iddialara yönelen tutum değişimlerinin Brüksel'in genişleme politikalarına ilişkin değerlendirmelerini önemli ölçüde etkilediği ifade edilmektedir. Bu çalışma da 2002 yılından 2024 yılına kadar AK Parti iktidarı altında Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin nasıl bir gelişim izlediğini ve bu süreci etkileyen temel siyasi, kurumsal ve dış dinamiklerin neler olduğunu inceleyerek strateji değişikliğini tahlil etmektedir. Böylelikle hem Türkiye-AB ilişkilerinin yaklaşık çeyrek yüzyılının değerlendirilmesine hem de gelecek perspektiflerinin ortaya konulmasına aracılık ederek literatüre katkı sağlamaktadır. İkili ilişkilerdeki değişim ve dönüşümün ardında yatan dinamiklerin analizi, Türkiye-AB ilişkilerinin anlaşılmasına ve AK Parti'nin AB'ye yaklaşımının irdelemesi de ilişkilerin güncel meseleler ışığında değerlendirilmesine olanak sunmaktadır. Çalışma nitel araştırma yöntemleri kapsamında hazırlanmış ve doküman analizi tekniğiyle verilere ulaşmıştır. Çalışmada, ikincil veriler temel alınarak akademik literatürde Türkiye-AB ilişkilerinin 2002-2024 dönemindeki dönüşümü, kuramsal yaklaşımlar ışığında karşılaştırmalı ve derinlemesine bir değerlendirme ile sistematik biçimde incelenmiştir.

Tarihsel Arkaplan ve Teorik Çerçeve

Türkiye'nin AB ile ilişkileri, 1959 yılında ülkenin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortak üyelik başvurusunda bulunmasıyla resmen başlamıştır (Camyar & Tagma, 2010). Bu süreci takiben, 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması ile Türkiye'nin üyeliği nihai bir hedef olarak tanımlanmış ve iki taraf arasında daha yakın bir işbirliği tesis edilmesine yönelik kurumsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Türkiye, 1987 yılında tam üyelik başvurusu yaparak, ilerlemeler ve kesintilerle şekillenen uzun ve karmaşık bir üyelik sürecine resmen adım atmıştır (Ülger, 2016). Ancak, Avrupa Topluluğu, Türkiye'nin üyelik kriterlerine uygunluğuna ilişkin çeşitli çekinceler dile getirmiş ve ekonomik ile siyasi alanda yaşanan zorlukları müzakerelerin yavaşlamasının temel gerekçeleri arasında göstermiştir.

Türkiye'nin 1987 yılında gerçekleştirdiği tam üyelik başvurusunun ardından, Türkiye-AB ilişkileri tarihsel süreç içerisinde hem çeşitli zorluklarla hem de önemli dönüm noktalarıyla ilerlemiştir (Ülger, 2016). İlk aşamada, ekonomik liberalleşme çabalarına rağmen Avrupa Komisyonu 1989 yılında Türkiye'nin üyelik başvurusuna olumsuz görüş bildirmiş, buna karşın Türkiye'nin temel üyelik kriterlerini karşıladığını teyit etmiştir. Bu gelişmenin ardından, üyelik sürecini ilerletme amacıyla girişimler yoğunlaşmış ve 1996 yılında Türkiye ile AB arasında sanayi ürünlerinin serbest dolaşımını öngören Gümrük Birliği anlaşması yürürlüğe girmiştir.

Bu gelişme Türkiye'de tam üyelik yolunda atılmış stratejik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Aralık 1997'de gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülkeler listesine dâhil edilmemesi ciddi bir hayal kırıklığına ve kamuoyunda öfkeye yol açmıştır. Türkiye'de özellikle Gümrük Birliği süreci göz önüne alındığında bu kararın adaletsiz olduğu kanaati güçlenmiştir (Eylemer & Taş, 2007).

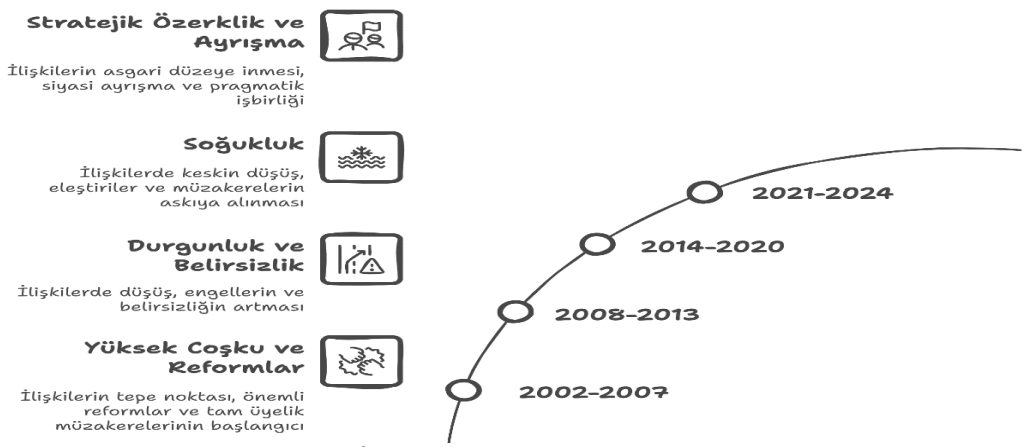
1997 ile 1999 yılları arasında Türkiye ile AB arasındaki ilişkiler gergin bir seyir izlemiş olsa da Aralık 1999'da gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye resmi adaylık statüsü verilmesi sürecin seyrini değiştirmiştir. Bu gelişme doğrultusunda Avrupa Komisyonu'ndan, diğer aday ülkelerde olduğu gibi Türkiye için de düzenli İlerleme Raporları hazırlaması talep edilmiştir (Müftüler Baç, 2005). Söz konusu raporlar, Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri ile diğer üyelik şartlarını yerine getirme konusundaki ilerlemesini sistematik bir şekilde değerlendirmiştir, Bu dönemde, AB'nin yumuşak güç kapasitesi Türkiye üzerinde belirgin bir etki yaratmış; özellikle 1990'lı yıllarda bu etkinin yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının tanınması ise AB'nin bu dönemde Türkiye üzerindeki yumuşak güç etkisini daha da pekiştiren önemli bir adım olmuştur (Ülger, 2016).

1950'li yıllardan 2002 yılına kadar Türkiye'nin Avrupa ile ilişkileri, farklı evrelerden geçerek gelişmiştir. Başlangıçta modernleşme hedefi ve Batı ile bütünleşme arzusu doğrultusunda hareket eden Türkiye, AET ile daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve bu süreç 1987 yılında gerçekleştirilen somut tam üyelik başvurusuyla bir sonraki aşamaya taşınmıştır. Ekonomik ilerlemeye ve 1996 yılında Gümrük Birliği'nin kurulmasına rağmen, siyasi reformlar ve insan hakları alanındaki sorunlar üyelik sürecinde önemli engeller oluşturmuştur. 1997 yılında Lüksemburg Zirvesi'nde yaşanan hayal kırıklığı, 1999 yılında Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesiyle kısmen telafi edilmiş ve bu gelişme, 2002 yılında başlayan AK Parti iktidarı döneminin zeminini hazırlamıştır. Söz konusu dönem, başlangıçta AB'ye üyelik hedefi doğrultusunda güçlü bir siyasi irade sergilenmesi ve reformlara yeniden öncelik verilmesiyle dikkat çekmiştir (Yılmaz, 2011). Bu dönemde AB'ye üyelik hedefi iktidarın temel programlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte, ilerleyen yıllarda Türkiye-AB ilişkileri farklı boyutlarla ve yaklaşımlarla şekillenmiştir.

AK Parti iktidarında yönetilen bu süreç, çalışmada tam üyelik odaklı bir yörüngeden farklılaştırılmış işbirliği ve stratejik pragmatizme dayalı bir anlayışa dönüş olarak okunabilmektedir. Bu çok katmanlı değişim ve dönüşümün ilk aşaması, Avrupa bütünleşmesine ilişkin neo-fonksiyonalizm ve liberal hükümetlerarasıcılık kuramlarıyla analiz edilebilir. Neo-fonksiyonalist kuram, AB bütünleşmesini bir birini takip eden ilişkili bir süreçler bütünü olarak tanımlar. Buna göre ulus-ötesi kurumlar, zamanla yeni ekonomi-politik alanlara taşan yayılma etkisi (spill-over effect) yaratarak daha ileri düzeyde bir birliği teşvik eder. Buna karşılık, liberal hükümetlerarasıcılık, devletleri ulusal çıkar ve güç dengeleri temelinde pazarlık yapan rasyonel aktörler biçiminde tanımlar (Moravcsik, 1998). Neofonksiyonalist yaklaşıma göre gümrük birliği, ticaret veya ulaşım gibi bir alandaki iş birliği diğer alanlarda da politikaların uyumlaştırılması yönünde etkiye dönüşebilir. Buradan hareketle AK Parti'nin 2002-2007 yılları arasında sivil hayattan siyasal hayata uzanan reform süreci, yayılma etkisinin ve AB normlarına uyum sağlama çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim 2002-2007 döneminde AB'ye tam üyelik perspektifiyle hareket eden iktidar AB kriterlerini karşılamaya yönelmiştir. Dolayısıyla hem neofonksiyonalist hem de liberal hükümetlerarasıcılık yaklaşımları AK Parti'nin erken dönem reformlarını açıklayabilir bir zemin sunmaktadır.

2008-2020 dönemi de gözlenen duraklama ve stratejik öncelik farklılaşmasından hareketle liberal hükümetlerarasıcılık perspektifiyle açıklanabilir. Kıbrıs meselesinin çözümsüzlüğü, bazı AB liderlerinin ayrıcalıklı ortaklık önerileri ve Türk dış politikasının önceliklerinin Orta Doğu'ya kaydırılması, bu dönemde karşılıklı çıkarların örtüşmediğini ve müzakere kapasitesinin zayıfladığını göstermiştir (Aydın-Düzgit, Kutlay & Keyman, 2025). Ayrıca AB'nin normatif olarak rol model profilinin inandırıcılığını kaybetmesi ve iktidarın iç siyasette gücünü pekiştirmesiyle birlikte, Türkiye'deki eğilim bu dönem özelinde Avrupalılaşmadan uzaklaşma yönünde seyretmiştir (Scazzieri, 2017). Türkiye'nin ulusal özerkliği maksimize etme stratejisinin görünürleştiği bu dönem, liberal hükümetlerarasıcılık merceğiyle incelenebilir. Ayrıca bu dönemde ilişkilerin daha da soğumasıyla özellikle insan hakları ve hukukun üstünlüğü alanlarındaki karşılıklı gerilimler, Türkiye'nin AB ile normatif uyumunun ciddi şekilde sorgulanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla ilişkilerdeki pragmatik iş birliği alanları neofonksiyonalist bir yaklaşımla değil, daha çok sektörel ve araçsal işlevsellik anlayışıyla uyumlu olarak devam ettirilmiştir. Bu noktada göç yönetimi, güvenlik ile ilgili hususlar ve enerji alanları gibi teknik konularda sınırlı işbirliği, kurumsal değil stratejik ve geçici çıkarlar temelinde yürütülmüştür (Müftüler Bac & Gürsoy, 2010).

Bu çalışmanın temel iddiası, Avrupa bütünleşmesi meselesinde son yıllarda daha fazla gündeme gelen farklılaştırılmış bütünleşme kuramıyla temellendirilmektedir. Diğer ifadeyle 2021 sonrası dönemde, farklılaştırılmış entegrasyon teorisinin Türkiye-AB ilişkilerini anlamak için açıklayıcı çerçeveyi sunduğunu ileri sürmektedir. Bu kuram, AB'ye üye ve üye olmayan devletlerin AB politikalarına ve kurumlarına farklı düzeylerde katılımına olanak tanıyan çeşitli alanlardaki kurumsal düzenlemelere karşılık gelmektedir (Schimmelfennig vd., 2015). Bu anlamda Türkiye'nin tam üyelik hedefinden ticaret, göç ve güvenlik gibi belirli alanlarda AB ile sektörel işbirliğine yönelişini anlamak için değerli bir bakış açısı sunmaktadır. Öte yandan Börzel ve Risse'nin (2018) de ifade ettiği gibi son dönemde AB'nin normatif temelli genişleme gündeminin geride kaldığı, AB dışı devletlerle giderek daha fazla pragmatik ve işlevsel işbirliğini merkeze aldığını görülmektedir. Buradaki teorik temelden hareketle 2002'den 2024'e uzanan süreç bir zaman çizelgesi üzerinde şu dört ana aşamada sınıflandırılabilir:

Grafik 1: Türkiye-AB İlişkilerinin 2002-2024 Yılları Arasındaki Seyri

İlk dönem *Yüksek Coşku ve Reformlar* (2002-2007) başlığı altında ilişkilerin altın çağı, önemli reformlar ve tam üyelik müzakerelerinin başlaması dönemini ifade eder. İkinci dönem

Durgunluk ve Belirsizlik (2008-2013) başlığı altında ilişkilerde bir düşüş trendi, konjonktürel engellerin (Kıbrıs, iç krizler, Türkiye'deki gelişmeler) ve belirsizliğin arttığı bir dönemdir. Üçüncü dönem *Soğukluk* (2014-2020) başlığı altında ilişkilerdeki keskin düşüş, karşılıklı eleştiriler, müzakerelerin askıya alınması çağrıları ve sınırlı/işlevsel işbirliğinin (örn. göç) ön plana çıkmasını kapsar. Son dönem ise *Stratejik Özerklik ve Ayrışma* (2021-2024) başlığı altında ilişkilerin karşılıklı olarak asgari düzeye indiği, taraflar arasında siyasi ve normatif ayrışmanın derinleştiği, pragmatik alanlara odaklanıldığı mevcut durum olarak değerlendirilebilir.

İlk Aşama: Avrupa Birliği'nin Yüksek Coşkusu ve Reformlar (2002-2007)

Türk dış politikasında 21. yüzyılda gözlemlenen aktivizm yalnızca AK Parti dönemine değil daha öncesine uzanan bir gelişim sürecinin ürünüdür. Özellikle 1990'lı yıllarda, Turgut Özal hükümetlerinin dış politika vizyonu çerçevesinde Türkiye, uluslararası sahnede daha etkin bir aktör olma yönünde adımlar atmıştır. Bu süreçte, Türkiye'nin hem bölgesel hem de küresel ölçekteki görünürlüğü ve etkisi kayda değer biçimde artmıştır. 1999-2002 yılları arasındaki Koalisyon Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan İsmail Cem de çok boyutlu ve proaktif bir dış politika çizgisi izleyerek bu süreci desteklemiştir. Dış politika alanındaki bu yükselen dinamizm, büyük ölçüde değişen iç dinamiklere ve uluslararası konjonktüre verilen stratejik bir yanıt olarak değerlendirilebilir. Zira siyasi ve ekonomik alanda sağlanan ilerlemeler Türkiye'nin çok katmanlı tarihsel mirasını yeniden keşfetmesine ve uluslararası ilişkilerde daha iddialı bir pozisyon üstlenmesine de olanak sağlamıştır (Öniş, 2011; Sözen, 2010).

AK Parti ilk iktidara geldiğinde partinin dış politika yaklaşımı, kamuoyunda önemli bir merak konusu haline gelmişti. Bu dönemde Türkiye, AB'ye üyelik sürecinde aday ülke statüsünde bulunuyordu ve müzakere başlıklarının açılması için yoğun bir diplomatik çaba gösteriyordu. 1999 Helsinki Zirvesi sonrasında demokratikleşmeye yönelik çeşitli uyum yasaları Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hâlihazırda kabul edilmeye başlanmıştı. Her ne kadar AK Parti kadroları Milli Görüş geleneğinden gelse ve 1990'larda Refah Partisi AB'yi "*Hristiyan Kulübü*" olarak nitelendirip Batı karşıtı bir söylem geliştirmiş olsa da Refah ve Fazilet Partileri'nin kapatılmasının ardından ortaya çıkan yenilikçi kanat (AK Parti'nin kurucu kadrosu), AB üyelik hedefini güçlü bir şekilde benimsemişti. Fakat bu coşkulu yaklaşımın ardında ideolojik bir Avrupa yönelimi bulunmaktan çok iç siyasi hedeflerin belirleyici olduğu tartışıldı. Bu anlamda, AK Parti açısından AB sürecinin bir yandan özellikle asker-sivil ilişkilerini düzenleyerek askeri vesayeti sınırlamak ve böylece siyasi iktidarını güçlendirmek için bir hayatta kalma stratejisi; diğer yandan da toplumsal desteği genişletmek amacıyla kullanılan bir araç olarak değerlendirildi (Papuççular, 2023).

AB ile ilişkilerin ilerletilmesi kapsamında 2001'den itibaren hız kazanan reform sürecinde farklı dil ve lehçelerde yayın ile eğitim hakkı tanınmış, idam cezası kaldırılmış, yeniden yargılamaya olanak tanıyan düzenlemeler yapılmış ve mevzuat Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına uyumlu hale getirilmiştir. Kasım 2002 seçimlerinin ardından AK Parti, anayasal değişiklikler ve uyum paketleri ile basın özgürlüğü, inanç özgürlüğü ve adil yargılanma hakkı gibi temel alanlarda önemli reformlara imza atmıştır. Ayrıca, Milli Güvenlik Kurulunda sivillerin ağırlığı artırılmış, askeri harcamalar Sayıştay denetimine açılmış ve askeri yargının yetki alanı daraltılmıştır (Bilgin vd., 2022). Bu reformlar hem Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde ilerleme sağlarken hem de AK Parti'nin iç siyasette konumunu güçlendirmiştir. Reform sürecinin meyvesi olarak da Türkiye 2005 yılında resmi olarak AB'ye üyelik

müzakerelerine başlamıştır (Küçükcan & Küçükkeleş, 2012). Bu dönemde, AK Parti'nin lider kadrosu, AB'yi iç politikada Kemalist ve laik çevrelerden gelebilecek baskılara karşı bir tür güvence mekanizması olarak görmüş; AB de ılımlı İslamcı kimlikten müslüman demokrat kimliğe evrilen bu hareket için dini özgürlüklerin korunması ve genişletilmesi yönünde destekleyici bir siyasi alan sunmuştur (Öniş, 2007). Dolayısıyla ikili ilişkiler olumlu bir hava içinde ilerlemiş ve uzun yıllardır süren üyelik süreci kritik bir dönemece gelmiştir.

İkinci Aşama: Durgunluk ve Belirsizlik (2008-2013)

AK Parti iktidarı döneminde Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin ikinci aşaması, ilk dönemden farklı olarak göreli bir durgunluk ve artan belirsizliklerle şekillenmiştir. AB üyeliğine yönelik yoğun arzu ve hızlanan reform süreci sonucunda 2005 yılında resmi üyelik müzakerelerine başlamış, fakat tam bu dönemde Türkiye'deki Avrupa coşkusu belirgin şekilde zayıflamaya başlamıştır. İlişkilerdeki sönümlenmenin ardında hem AB'ye hem de Türkiye'ye özgü çeşitli dinamikler etkili olmuştur.

İlk olarak, AB'nin Türkiye'den Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tanımasını ısrarla talep etmesi nedeniyle çözümsüz kalan Kıbrıs sorununun önemli bir engel oluşturduğu ifade edilebilir. Müzakere sürecinin tıkanmasında da Kıbrıs meselesi belirleyici bir rol oynamıştır; Türkiye'nin, Gümrük Birliği yükümlülüklerini AB'nin yeni üyelerine, dolayısıyla Güney Kıbrıs'a da uygulamayı reddetmesi, Ankara-Brüksel ilişkilerinde ciddi gerilime yol açmıştır. İlgili dönemde birçok AB yetkilisi, Türkiye'nin Kıbrıs'ı tanımadan AB'ye tam üye olamayacağını açık bir dille ifade etmiştir (Küçükcan & Küçükkeleş, 2012). Bununla birlikte, 2005 sonrası dönemde yaşanan gerilimler yalnızca Kıbrıs sorununa indirgenemez. Aynı yıllarda AB kendi iç krizleriyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. Fransa ve Hollanda'da gerçekleştirilen referandumlarda Avrupa Anayasası'nın reddedilmesi, Birliğin geleceğine dair endişeleri artırmış ve Türkiye kamuoyunda Avrupa şüpheciliğinin derinleşmesine neden olmuştur. Öte yandan, Türkiye'nin Avrupa kimliğine dair tartışmalar yeniden alevlenmiş, 2007 Brüksel Zirvesi sırasında Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin Türkiye'nin yeri Avrupa'da değildir yönündeki açıklamaları, Birlik içindeki kuşkuları açıkça ortaya koymuştur. Nicolas Sarkozy liderliğindeki Fransa yönetimi, Türkiye'nin tam üyeliğine açıkça karşı çıkarak, bunun yerine "*ayrıcalıklı ortaklık*" modelini savunmuştur (Aydın Düzgit & Keyman, 2012; Papuççular, 2023). Bu nedenle AB'nin önde gelen üyelerinin Türkiye'nin üyeliğine ilişkin takındığı bu gibi negatif tutumlar da bu dönemde ilikişkilerin soğumasında belirleyici olmuştur.

İç politik gelişmelerin de etkisi bu dönemdeki yavaşlamada yadsınmamalıdır. Türkiye'de demokratik standartlarda gerileme yaşandığı düşüncesi, AB çevrelerinde çokça dile getirilmeye başlanmış ve kamuoyunda ciddi endişelere yol açmıştır (Yılmaz, 2011). AB yetkilerince düzenlenen raporlarda Türkiye'de ifade özgürlüğü, yargı bağımsızlığı ve insan hakları gibi alanlarda gerilemeler yaşandığı ifade edilmiş ve Türkiye'nin AB ile ilişkileri daha da gerginleştirmiştir (Ulusoy, 2008). AB içinde Türkiye'ye yönelik eleştirilerin artmasına Hükümet'in muhalefete ve medyaya yönelik uygulamaları neden olarak gösterilmiştir. Fransa ve Almanya gibi etkili üye devletlerin tam üyelik karşıtı tutumları, bazı siyasi liderlerin tam üyelik yerine ayrıcalıklı ortaklık modelini savunmalarıyla birleşerek Türkiye'nin üyelik ihtimalini daha da zayıflatmıştır (Jansiz vd., 2016). Tüm bu gelişmeler, Türkiye'de AB üyeliğine yönelik kamuoyu desteğinin azalmasına ve Avrupalı siyasi aktörlerin Türkiye'ye karşı daha eleştirel bir yaklaşım benimsemesine sebebiyet vermiştir (Saatçioğlu, 2019).

Bu ikinci aşamada AK Parti'nin AB yaklaşımında da belirgin bir değişim gözlemlenmiştir. 2011 yılında başlayan Arap Baharı ayaklanmaları ve sonrasında Türk karar verici elitlerin bölgesel düzeyde artan etkili aktör olma çabaları, Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerini çeşitli yönlerden etkilemiştir. Bu süreçte, Türkiye'nin dış politika öncelikleri Orta Doğu'daki etkisini artırma yönünde şekillenmiş ve böylece AB üyeliği isteği öncelikli olmaktan giderek uzaklaşmıştır (Karacasulu & Aşkar Karakır, 2014). AK Parti'nin bölgedeki diplomasi hamleleri, Türkiye'nin dış politikasında bir "*eksen kayması*" yaşandığı yönündeki tartışmaları gündeme taşımış, bu çerçevede Neo-Osmanlıcılık söylemleri daha sık dile getirilir hale gelmiştir. AB de özellikle Mısır bağlamında Müslüman Kardeşler'in demokratikleşme ve özgürlük taleplerine yönelik destek konusunda Türkiye ile ciddi görüş ayrılıkları yaşamış; Ankara, AB'ye üye devletlerden yeterli desteğin sağlanmadığını ileri sürmüştür Tekşen, 2017). Bölgedeki bu gelişmeler ve Türkiye'nin verdiği tepkiler, tarafların Orta Doğu'da giderek daha farklı gündem ve stratejiler benimsemelerine yol açmış, bu durum Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.

Bu dönemi, Türkiye'nin dış politika yönelimindeki değişimi değerlendiren İbrahim Kalın'ın (2011) da ifade ettiği gibi Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerde doğrudan bir kopuştan ziyade tarafların stratejik önceliklerinde farklılaşma yaşandığı bir süreç olarak okumak mümkündür. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren Orta Doğu, Afrika ve Asya gibi farklı coğrafyalara yönelmesiyle Avrupa merkezli dış politika anlayışını çeşitlendiren bir Türkiye ile Türkiye'nin dış politika önceliklerindeki değişime ilişkin yeni soru işaretleri olan ve tepki geliştiren bir AB, dönemin tarafları olarak alınabilir. Zira Kalın'a göre (2011) Türkiye, AB üyeliğini stratejik bir hedef olarak muhafaza etmeye devam etmekle birlikte, farklı bölgelerde üstlendiği yeni roller ve girişimler nedeniyle dış politika ajandasını genişletmiştir. Bu durum taraflar arasında dolaylı ve aşamalı bir mesafe oluşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Türkiye-AB ilişkilerinde keskin bir gerilim ya da açık bir kopuştan ziyade çok katmanlı dış politika anlayışının tetiklediği yumuşak gerilim ve stratejik farklılaşma süreçlerine geçişin yaşandığı, değişen küresel ve bölgesel dinamikler karşısında Türkiye'nin dış politika esnekliğini artırmaya çalıştığı değerlendirmesi, bu dönemi özetleyebilir.

Üçüncü Aşama: Avrupa Birliği-Türkiye Arasındaki Soğukluk (2014-2020)

Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin üçüncü aşaması, taraflar arasındaki mesafenin giderek artmasıyla tanımlanabilmektedir. Bu dönemin eşiğinde yaşanan 2013 yılındaki Gezi Parkı protestoları ve 2016'daki darbe girişiminin ardından AB insan hakları, hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı konularındaki kaygılarını dile getirerek Türk hükümetinin bu olaylara verdiği tepkileri sert bir şekilde eleştirmiştir. AB, özellikle, Türkiye'nin insan hakları sicilini, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve siyasi muhaliflere yönelik tutumunu tenkit etmiş, gazetecilerin, akademisyenlerin ve sivil toplum aktivistlerinin tutuklanması AB kurumları ve üye devletler tarafından kınanmıştır. Avrupa Parlamentosu Türkiye'nin demokratik yapısındaki gerilemelere atıfta bulunarak, üyelik müzakerelerinin askıya alınması çağrısında bulunmuş ve bu çağrıyı birden fazla kez yinelemiştir (Schiop, 2019).

AB'nin eleştirileri ve katılım müzakerelerinin dondurulması, taraflar arasındaki mesafenin daha da derinleşmesine yol açmıştır. 2016 yılındaki darbe girişimi sonrasında Türkiye'de ilan edilen olağanüstü hal, çeşitli kişi ve gruplara yönelik alınan kapsamlı önlemler, üyelik süreci önünde engel olarak tanımlanmış ve Avrupa Parlamentosu, 2016 yılının Kasım ayında yaptığı oylama sonucunda, üyelik müzakerelerinin geçici olarak dondurulması yönünde

tavsiye kararı almıştır. Söz konusu karar AB liderleri için bağlayıcı olmamakla birlikte Ankara'da ciddi bir tepkiye yol açmıştır. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Binali Yıldırım, bu kararı değerlendirirken Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye söz konusu olduğunda tarafsızlıktan uzaklaştığını ve alınan kararın Türkiye açısından hiçbir anlam ifade etmediğini vurgulamıştır. Yıldırım, bu adımı Türkiye'nin AB'ye duyduğu güveni daha da zedeleyen siyasi basiretten yoksun bir hamle olarak nitelendirmiş ve Avrupa'nın Türkiye ile işbirliği mi yoksa terör örgütleriyle ittifak mı kuracağına karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde dönemin AB Bakanı Ömer Çelik de Avrupa Parlamentosu'nun aldığı kararın Türkiye açısından yok hükmünde olduğunu belirtmiştir. Aralık 2016'da gerçekleştirilen AB liderler zirvesinde ise üyelik müzakerelerinin resmen dondurulması yönünde bir karar alınmamış, bunun yerine göç yönetimi, Kıbrıs meselesi, vize serbestisi süreci ve terörle mücadele konularında Türkiye ile işbirliğinin sürdürülmesine yönelik vurgular yapılmıştır (Üstün, 2020).

Soğukluk döneminde siyasi gerilimlere rağmen Türkiye ile AB belirli alanlarda, özellikle göç yönetimi konusunda sınırlı düzeyde işbirliğini sürdürmüştür. 2016 yılında taraflar, Türkiye'den Avrupa'ya yönelik düzensiz göç akınını durdurmayı hedefleyen bir anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşma kapsamında AB, Türkiye'ye, göçmenlerin Yunanistan'a geçişini engelleme çabalarına destek amacıyla mali yardım sağlamayı taahhüt etmiştir (Köse, 2023). AB-Türkiye vize serbestisi ve geri kabul anlaşmaları da bu işbirliğinin önemli unsurlarını oluşturmuştur. Parlar Dal ve Dipama'nın (2023) belirttiğine göre Türkiye bu süreçte yalnızca bir aday ülke değil aynı zamanda AB'nin dış sınırlarında bir "*tampon bölge*" olarak konumlandırılmış; böylece sosyal ve coğrafi açıdan AB-Türkiye ilişkileri işlevsel bir yapıya evrilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin AB üyeliğine dayalı uzun vadeli entegrasyon hedefinden uzaklaşılarak, göç yönetimi gibi pratik işbirliği alanlarında kısa vadeli ve stratejik odaklı bir ilişki biçiminin benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Fakat anlaşmanın uygulanması sürecinde taraflar arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Türkiye, AB'yi mali taahhütlerini yerine getirmemekle suçlarken AB Türkiye'nin insan hakları sicilindeki olumsuzluklara dikkat çekmiştir. Göç alanındaki bu pragmatik işbirliği, tarafların daha geniş çaplı siyasi anlaşmazlıklara rağmen karşılıklı çıkarları bulunan spesifik alanlarda işbirliği yapmalarını sağlayan bir tür "*işlevselcilik*" yaklaşımı olarak değerlendirilmiştir (Saatçioğlu, 2019).

Son Aşama: Stratejik Özerklik ve Ayrışma (2021-2024)

AK Parti döneminde AB ile ilişkilerinin son aşaması, stratejik özerklik arayışı ve AB'den giderek artan bir kopuş eğilimiyle açıklanabilir. Bu dönemde Türkiye'nin dış politika yöneliminde yaşanan değişim, AB ile ilişkilerin asgari düzeye inmesi, kurumsal yapıda yaşanan erozyon ve insan hakları alanındaki kaygıların derinleşmesi taraflar arasındaki ilişkilerin belirleyicileri olmuştur. Ayrıca AB içerisindeki bölünmeler ve Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğini şekillendirecek nitelikte olan 2023 seçimleri de bu dönemin gelişmeleri arasında yer almıştır (Ülgen vd., 2024).

2023 seçimlerinde AK Parti ile Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) arasında kurulan ittifak, Türkiye'nin daha iddialı ve milliyetçi bir dış politika çizgisine yönelmesini pekiştirmiştir. Bu yön değişimi, savunma sanayiinden bölgesel çatışmalara kadar birçok alanda, AB üye devletleri de dâhil olmak üzere Batılı müttefiklerle ilişkilerde gerilimin artmasına neden olmuştur. Ankara'nın Rusya'dan özellikle S-400 hava savunma sistemlerini satın alması, İsveç'in NATO üyeliğinin onay sürecini geciktirmesi, çatışmacı söylemleri ve sert güç kullanımına dayalı dış politika tercihleri Batıyla arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebebiyet vermiştir

(Adar, 2024). Bu dönemde AB ile Türkiye arasındaki ilişkiler, üyelik perspektifinin zayıflamasıyla birlikte asgari düzeye indirilmiş ve esas olarak ticaret, terörle mücadele ve göç yönetimi gibi pragmatik işbirliği alanlarına odaklanmıştır (Müftüler Baç, 2021). Siyasi gerilimlerin devam etmesine rağmen, taraflar özellikle göç yönetimi konusunda belirli bir düzeyde işbirliğini sürdürmeyi başarmıştır. Fakat göç alanındaki anlaşmaların uygulanmasına ilişkin çeşitli anlaşmazlıklar varlığını korumakta ve taraflar arasındaki ilişkilerde zaman zaman yeni gerilimlere yol açmıştır.

AB'nin iç bölünmeleri ve genişleme yorgunluğu, bu dönemde Türkiye ile AB arasındaki mevcut durumun şekillenmesinde önemli bir rol oynayan dinamiklerdendir. Avrupa'da yükselen popülizm, milliyetçilik eğilimleri ve üye devletlerin iç meselelerine odaklanması, AB'nin yeni üyeler kabul etme konusundaki istekliliğini azaltmış ve Türkiye'nin üyelik sürecini canlandırmasını daha da güçleştirmiştir. Avrupa Komisyonu'nun Şubat 2018'de yayımladığı *"Batı Balkanlar için inandırıcı bir genişleme perspektifi ve AB'nin bu bölgeyle ilişkilerinin güçlendirilmesi" (A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans)* başlıklı strateji belgesinde Türkiye'ye yer verilmemesi Türkiye'nin artık AB'nin genişleme gündeminin bir parçası olmadığı yönündeki argümanları güçlendirmiştir (Alpan, 2019).

Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin reform ve iyimserlik döneminden stratejik özerklik ve ayrışma dönemine girmesi olarak açıklanabilecek bu dönemin oluşmasında birbirine bağlı birçok faktör etkili olmuştur. İlk olarak, Türkiye'nin iç siyasi dinamikleri bu dönüşümde belirleyici bir rol oynamıştır. AK Parti'nin iktidarını pekiştirmesi ve MHP ile kurduğu ittifak, Türkiye'nin dış politikasında daha milliyetçi bir çizgiye kaymasına yol açmıştır. Bu değişim insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokratik değerler konusundaki uluslararası endişeleri belirli güvenlik kaygıları gerekçeleriyle göz ardı etmeyi beraberinde getirmiş ve AB ile Türkiye arasında giderek derinleşen bir kopuş yaratmıştır.

İkinci olarak AB'nin kendi iç siyasi yapısı ve koşulluluk mekanizmasının etkinliği de süreci doğrudan etkilemiştir. Genişleme yorgunluğu, üye devletlerarasındaki iç bölünmeler ve AB içinde aşırı sağ siyasetin güçlenmesiyle yükselen popülist ve milliyetçi akımlar özellikle Türkiye gibi büyük ve çok kültürlü bir ülkenin üyeliğine yönelik isteğin azalmasına neden olmuştur (Alpan, 2019). AB'nin reform ilerlemesini üyelik olasılığına bağlayan koşulluluk mekanizması ise her iki tarafın da yükümlülüklerini yerine getirmediği algısının oluşması ve değişen siyasi ortam nedeniyle giderek daha az etkili hale gelmiştir. Ayrıca, AB'nin Kıbrıs meselesini üyelik müzakerelerinin devamı için temel bir şart haline getirmesi, Türkiye açısından mevcut ilerlemeleri dahi tehlikeye atan bir unsur olmuştur (Alahmed vd., 2015).

Üçüncü olarak, bölgedeki jeopolitik değişimler Türkiye-AB ilişkileri üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Suriye Krizi ve Ukrayna Savaşı gibi gelişmeler, Türkiye'nin dış politika önceliklerini yeniden şekillendirmiştir. Türkiye'nin bölgesel nüfuz arayışı ve stratejik özerklik hedefi, savunma sanayiinden enerji politikalarına kadar birçok alanda AB ile gerilimlere yol açmıştır. Örneğin, AB'nin Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline karşı eleştirileri ile Türkiye'nin Gazze'de İsrail tarafından gerçekleştirilen soykırıma ilişkin AB'nin tutumuna yönelik sert eleştirileri taraflar arasında artan stratejik ayrışmayı göstermektedir.

Dördüncü olarak, kamuoyundaki değişimler de katılım sürecinin dönüşümüne katkı sağlamıştır. AB'de insan hakları ve demokratik değerlere ilişkin endişeler nedeniyle

Türkiye'nin üyeliğine yönelik kamuoyu desteği azalmıştır. Türkiye'de ise AB üyeliği hâlâ genel olarak desteklenmekle birlikte, üyeliğin gerçekleşme olasılığına dair şüpheler artmıştır (Saatçioğlu, 2019).

Son olarak, Türkiye'nin üyelik sürecinde haksız muameleye ve çifte standartlara maruz kaldığına dair algısı ilişkilerdeki güvensizliği derinleştirmiştir. Özellikle Kıbrıs örneği bu algının güçlenmesine katkı sağlamıştır. Türkiye, Kıbrıs sorunu çözülmeden Güney Kıbrıs'ın 2004 yılında AB'ye üye yapılmasını adaletsiz bir uygulama olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık kendisinden, tüm yeni üye ülkeleri kapsayacak şekilde Ortaklık Anlaşması'nı genişletmesi ve Kıbrıs bayraklı gemilere limanlarını açması beklenmektedir (Açıkmeşe, 2010). Parlar Dal ve Dipama'nın (2023) da belirttiği üzere AB'nin genişleme sürecinde aday ülkeler arasında uyguladığı değişken standartlar, Türkiye'nin Avrupalılık iddiasını zayıflatmış ve üyelik sürecine duyulan güveni sarsmıştır. Özellikle normatif değerler ve demokratik kriterler konusunda bazı aday ülkeler için daha esnek davranılırken, Türkiye'ye yönelik daha katı ve eleştirel bir tutum benimsenmesi, Ankara'da "*çifte standart*" algısının kökleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde yapısal bir güvensizlik ikliminin doğmasına ve üyelik perspektifinin giderek işlevsel bir düzeye indirgenmesine yol açmıştır. Örneğin Türkiye'nin Avrupa Birliği Daimi Temsilcisi Faruk Kaymakcı, Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'ye ilişkin düzenlediği toplantılarda dile getirilen söylemleri, hem AB'nin kurumsal meşruiyeti açısından hem de Türkiye-AB ilişkilerinin geleceği bakımından sert bir biçimde eleştirmiştir. Kaymakcı'ya göre, Avrupa Parlamentosu giderek temsil kabiliyetini yitirmekte ve "*mantık dışı ve izansız görüşlerin dile getirildiği*" bir platforma dönüşmektedir. Bu durumun, aşırıcı ve ırkçı unsurların etkisinin arttığı bir zemin yaratarak Türkiye'nin AB'ye yakınlaşma sürecini zayıflatmakta olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle Genişlemeden Sorumlu AB Komiseri Marta Kos'un Türkiye ziyaretini iptal ettiğini açıklaması, Kaymakcı tarafından "*siyasi güdülerle atılmış, popülist bir hamle*" olarak tanımlanmış ve bu kararın Avrupa Komisyonu'nun tarafsızlık ilkesiyle bağdaşmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Kaymakcı, Türkiye'de henüz sonuçlanmamış yargı süreçlerine ilişkin yapılan yorumların, diğer AB ülkelerindeki benzer durumlara yönelik sessizlikle çeliştiğine dikkat çekerek bu tavrı inandırıcılıktan uzak bulmuştur (Anka Haber Ajansı, 2025).

Bütün bunların bir sonucu olarak Türkiye-AB ilişkilerinde karşılıklı güvensizlik, suçlamalar ve üyelik sürecinde ilerlemenin durmasıyla karakterize edilen yapısal bir gerilemeye yol açmıştır. AK Parti'nin AB üyeliğine yönelik motivasyonu literatürde önemli bir tartışma konusu olmuştur (Tekşen, 2017). Parti, iktidarının ilk yıllarında AB normlarını benimsemiş ve kapsamlı reform süreçlerini hayata geçirmiştir (Başkan & Gümrükçü, 2012). Hatta AK Parti'nin başlangıçta AB üyeliğini iktidarını konsolide etmek ve Türkiye'nin modernleşme sürecini hızlandırmak için stratejik bir araç olarak gördüğünü çeşitli araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür (Başkan & Gümrükçü, 2012; Öniş, 2007). Fakat AK Parti, zamanla iç siyasette iktidarını güçlendirdikçe ve AB tarafında Türkiye'nin üyeliğine yönelik ilginin azaldığı algısı yerleştikçe Avrupa perspektifine olan bağlılığını daha fazla sorgular hale gelmiştir (Ulusoy, 2008). Bu çerçevede, bazı yorumcular, AK Parti'nin ilerleyen dönemde izlediği stratejik özerklik politikalarını, partinin tam entegrasyon hedefinden uzaklaştığının bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Resmi düzeyde Türkiye, AB'ye aday ülke statüsünü sürdürmektedir. Ancak, fiiliyatta üyelik süreci büyük ölçüde durma noktasına gelmiştir. AB, Türkiye'yi özellikle ticaret, güvenlik ve göç gibi alanlarda önemli bir ortak olarak değerlendirmekte ve ilişkileri daha çok belirli işbirliği alanlarına odaklanan işlevsel bir

çerçevede yürütmektedir. Bu dönüşüm, Türkiye'nin artık geleneksel anlamda bir üyelik adayı değil de ortak çıkarlar temelinde şekillenen bir stratejik ortak olarak ele alınması gerektiği yönündeki tartışmaları gündeme getirmiştir (Müftüler Baç, 2021).

AB katılım süreci geçmişte Türkiye'deki demokratik reformların önemli bir itici gücü olarak işlev görmüştür (Açıkmeşe, 2010). Üyelik beklentisi, hükümeti insan haklarının korunması, hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi ve sivil-askeri ilişkilerin demokratik denetime tabi tutulması gibi alanlarda reform yapmaya teşvik etmiştir (Başkan & Gümrükçü, 2012). Fakat son yıllarda üyelik sürecinin duraksaması ve Türkiye'deki demokratik standartlar ile ilgili meseleler dikkate alındığında AB'nin demokratikleşmeye yönelik etkisi belirgin şekilde zayıflamıştır. Bu anlamda, her iki tarafın da yükümlülüklerini tam anlamıyla yerine getirmediği algısının, AB'nin koşulluluk mekanizmasının etkinliğini kaybetmesine yol açtığı ileri sürülmektedir (Cop & Kılıçdaroğlu, 2021). Tam üyelik seçeneğine alternatif olarak ayrıcalıklı ortaklık fikri, bazı AB liderleri tarafından gündeme getirilmiştir (İçener, 2007). Bu yaklaşım, belirli alanlarda işbirliği ve kısmi entegrasyonun sürdürülmesi için bir çerçeve sunabilmekle birlikte Türkiye'nin uzun süredir hedeflediği tam üyelik vizyonunu karşılamaktan uzaktır (Cianciara & Szymański, 2019). Türkiye açısından ayrıcalıklı ortaklık, stratejik çıkarlarını tam anlamıyla karşılamayan ve ikinci sınıf bir statü olarak algılanan bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde tam üyelik olasılığı kısa ve orta vadede gerçekçi görünmemekle birlikte, tarafların ticaret, güvenlik ve göç alanlarındaki karşılıklı bağımlılığı işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Gümrük Birliği çerçevesi, ekonomik ilişkinin omurgasını oluşturmaya devam ederken; düzensiz göçün yönetimi ve bölgesel istikrar başlıkları da işlevsel diyaloğun ana eksenini belirlemektedir. Ancak geniş bir siyasal vizyonun yokluğu, bu dar işbirliği alanlarının kurumsal derinliğini sınırlamakta ve ilişkileri "*eşik altı*" bir düzeye hapsetmektedir (Alpan, 2024; Müftüler Baç, 2021).

Son dönemde AB tarafında Rusya'nın saldırganlığıyla değişen güvenlik mimarisi stratejik özerklik arayışını hızlandırmıştır. Resmi olarak ilk kez 2016 yılında yayımlanan AB Küresel Strateji Belgesi ile gündeme gelen bu kavram, AB tarafından uluslararası politikadaki küresel güçlerden tam bağımsızlık arayışı olarak değil; daha çok aşırı dışa bağımlılığı azaltmak, Birlik içi dayanıklılığı artırmak ve küresel rekabet gücünü yükseltmek gayesiyle geliştirilmiş pragmatik bir strateji olarak tanımlanmıştır. Buna göre normatif bağlılığı gözeterek benzer Birlik ile benzer değerleri paylaşan müttefiklerle çok taraflı işbirliğini sürdürme çabası, yeni dönemde AB'nin temel stratejilerden biri olarak lanse edilmiştir. Bu bağlamda stratejik özerkliğin, özellikle dış tehditlere karşı AB'nin kendini savunabilme kapasitesini arttırma, ekonomik olarak daha rekabetçi hale gelme ve kendi normatif değerlerini küresel ölçekte etkin hale getirme arzusu olarak tanımlabilir (Aydın-Düzgit, Kutlay & Keyman, 2025). Bu kapsamda AB tarafından Avrupa Siyasi Topluluğu benzeri esnek platformlar devreye alınmış ve böylece Türkiye'yi tam üyelik dışı yöntemlerle sistemde tutma iradesinin altı çizilmiş, fakat yaklaşım demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi normatif konuların geri planda kalabileceği tartışmaları gündeme gelmiştir. (Alpan, 2024). Bu dönemdeki Türkiye-AB ilişkileri, tam üyelik hedefinden uzaklaşan farklılaştırılmış entegrasyon modellerine yönelen bir eğilim ile açıklanabilmektedir. Son yıllarda Türkiye tarafında Kıbrıs açıklarına gönderilen sondaj gemileri, AB ile ilişkilere yönelik iktidarın söylemleri, göç ve güvenlik meselelerinde izlenen politikalar, Batı'ya karşı daha bağımsız ve otonom bir dış politika anlayışının sembolik bir göstergesi olarak

okunabilmektedir (Pierini, 2024). Hatta bu süreçte ülke AB tarafından yaptırım tepkisiyle de karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, aday ülke statüsüne sahip olmasına rağmen hem Rusya'nın Ukrayna'yı işgaliyle gündeme gelen AB genişleme politikalarının hem de AB'nin dış ve güvenlik politikasına dair yürütülen kurumsal ve stratejik tartışmaların neredeyse dışında bırakılmıştır. 2023 yılında Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Konseyi'nin talebi doğrultusunda hazırlanan Türkiye özel raporu, 2024 tarihli Avrupa Konseyi sonuçlarında yalnızca Kıbrıs meselesine sınırlı bir atıfla karşılık bulmuş ve bu durum Türk yetkililer nezdinde eleştirilere neden olmuştur (Aydın-Düzgit, Kutlay & Keyman, 2025).

Bu gelişmeler, Türkiye-AB ilişkilerinin fonksiyonel işbirliği düzeyine indirgenerek, daha esnek ve seçici bir entegrasyon çerçevesine yöneldiğini göstermektedir. Özellikle demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü konularındaki gerileme ile Kıbrıs sorununun çözümünde yaşanan tıkanıklık, taraflar arasında normatif yakınlaşma zeminini zayıflatmıştır. Bunun sonucunda, ekonomik iş birliğini derinleştirme potansiyeline sahip olan AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin güncellenmesi yönündeki girişimler de akamete uğramıştır. Türkiye'nin, AB iç pazarına daha entegre hâle gelmesi ve Avrupa tedarik zincirleriyle daha yüksek uyum sağlaması gibi stratejik hedefler dahi siyasi kriterlerdeki uyumsuzluk nedeniyle askıya alınmıştır. Bu durum, farklılaştırılmış entegrasyon kuramının temel argümanlarıyla uyumlu şekilde, Türkiye'nin AB ile tam üyelik dışında, sınırlı ve alan bazlı entegrasyon yollarına yöneldiğini teyit etmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye-AB ilişkilerinin evrimini konu alan bu çalışma, 2000'lerin başında demokratik reformları tetikleyen güçlü bir ivme yaratan üyelik perspektifinin zaman içinde nasıl zayıfladığını ortaya koymuştur. 2002-2005 döneminde üyelik vaadi insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokratikleşme alanlarında belirleyici bir kaldıraç işlevi görmüşken takip eden yıllarda hem Brüksel'in genişleme isteksizliği hem de Ankara'daki demokratikleşme hızındaki yavaşlama bu dinamiği büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Böylece AB'nin koşulluluk ve yardım mekanizmaları, karşılıklı güven bunalımının gölgesinde etkisini yitirmiş, daha fazla demokratikleşme çağrıları iç politikada giderek tartışmalı hâle gelmiştir.

İlişkilerde oluşan bu manzara klasik üyelik modelinin ötesine geçen alternatif entegrasyon biçimlerinin sistemli biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Ayrıcalıklı ortaklık, çok katmanlı üyelik veya farklılaştırılmış entegrasyon yaklaşımları, hem Ankara'nın statü kaygılarını hem de Brüksel'in genişleme yorgunluğunu dengeleyebilecek ara formüller sunabilir. Bununla birlikte, Doğu Akdeniz'deki enerji rekabeti ve Rusya-Ukrayna Savaşı gibi bölgesel jeopolitik sarsıntıların Türkiye'nin dış politika yönelimlerine ve AB stratejisine etkisi derinlemesine analiz edilmelidir. Kamuoyunun algıları, medyanın söylem çerçeveleri ve kimlik temelli tartışmalar da ilişkilerin geleceğini şekillendiren kritik değişkenler arasındadır.

Ankara'nın stratejik özerklik eksenli çok-vektörlü dış politikası da geleceğe dair önemli ipuçları sunmaktadır. Türkiye, Batı ittifakıyla bağlarını koparmadan Rusya ve Çin'le yakınlaşma hamlelerini sürdürmektedir ki Ukrayna krizinde izlenen denge politikası bu yaklaşımın somut göstergesi olmuştur. Bununla birlikte, ekonomik kırılganlık Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ve göç mutabakatının devamı gibi alanlarda AB ile seçici işbirliğini teşvik etmekte fakat bu açılımlar uzun vadeli entegrasyondan ziyade kısa vadeli menfaatlere dayanmaktadır.

Gelinen noktada normatif uyumun geri çekildiği, faaliyet temelli ve dar kapsamlı bir işbirliği modeli belirginleşmiştir. AB'nin klasik koşulluluk mekanizması demokrasi ve insan hakları başlıklarında sınırlı etki üretirken, kapsayıcı bir siyasi çerçevenin yokluğu güven bunalımını derinleştirmekte ve ilişkilerin kurumsal derinliğini engellemektedir. Tarafların "*tükenen üyelik hayali*"nin ötesine geçip, stratejik gereklilikleri karşılayacak ve siyaseten kabul edilebilir yeni bir ortaklık formülü geliştirmesi elzemdir. Farklılaştırılmış entegrasyon ya da ayrıcalıklı ortaklık seçenekleri masada olsa da bunların hayata geçmesi ancak Ankara ile Brüksel'in karşılıklı hassasiyetleri gözeterek güveni yeniden inşa etmesine bağlıdır. Bu hassas denge yalnızca ikili ilişkilerin rotasını değil, Avrupa'nın geniş güvenlik mimarisini de belirleyecek kritik bir faktör olmaya devam edecektir.

Türkiye'nin AB'ye katılım müzakerelerinin uzun süreli durgunluğu ve artan karşılıklı şüphecilik, birliğe tam üyelik yerine fiilî (de facto) bir farklılaştırılmış ortaklık modeline evrilmiştir. Bu model, normatif olarak tam üyeliğin sembolik cazibesini korusa da pratikte işlevsel işbirliği çerçevesinde şekillenmektedir. Güvenlik, ticaret, enerji ve göç gibi yüksek karşılıklı bağımlılık alanlarında yakın eşgüdümü sürdürürken demokrasi, yargı reformu ve temel haklar gibi normatif başlıklarda giderek artan asimetrik uyuma işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle taraflar, kurumsal bütünleşme yerine işlem odaklı bir pragmatizmle minimum caydırıcılık ve düzenleyici faydayı maksimize etmeye yönelmiştir. Yani Türkiye için tam üyeliğin ufuk çizgisinde beliren silueti, şimdilik bir serap havası taşımaktadır. Yakın geleceğe bakıldığında bu kapının aralanacağına dair somut bir işaret de görülmemektedir. Ne var ki ekonomik faaliyetler, enerji hatları ve güvenlik puslu diplomatik menzillerin ötesinde, iki tarafı birbirine hiç kopmayacak ince ipliklerle bağlamayı sürdürmektedir. İki yönlü bu etkileşim, dönemsel olarak güç politikalarının yarattığı gerilimlerle kesişse dahi tarafların iç içe geçen yapısal çıkarları uzlaşmayı kurumsal bir zorunluluk olarak muhafaza etmektedir. Dolayısıyla Türkiye-AB ilişkileri, üyelik hayalinin bekleme salonunda unutulmaya bırakılmak yerine göç, güvenlik ve ticaret ekseninde hayat bulan pragmatik ve stratejik işbirliğiyle varlığını sürdürecek böylece Türkiye'nin tam üyelik umudunun yerini karşılıklı faydayı önceleyen gerçekçi bir ortaklık ilişkisine bırakacağı öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

AÇIKMEŞE, S. A. (2010). Cycles of Europeanization in Turkey: The Domestic Impact of EU Political Conditionality. *UNISCI Discussion Papers*, 23, 129-148.

ADAR, S. (2024). *Turkey in MENA, MENA in Turkey Reasons for Popularity, Limits to Influence*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik Research Paper.

ALAHMED, A. Y. M., MUJANİ, W. K., & Abbas, E. M. (2015). Turkey and European Union: Objectives and obstacles. *Mediterranean Journal of Social Sciences, 6*(4), 475-480. https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n4s1p475

ALPAN, B. (2019). The impact of EU-based Populism on Turkey-EU relations. *The International Spectator, 54*(4), 17-31. https://doi.org/10.1080/03932729.2019.1673637

ALPAN, B. (2024). *Türkiye-EU relations and the European Political Community in the aftermath of Russian invasion: Is the transactional turn here to stay?*. EuroMeSCo.

AYDIN-DÜZGİT, S., & KEYMAN, E. F. (2012). EU-Turkey relations and the stagnation of Turkish democracy (Working Paper No. 02). *Istanbul Policy Center*. 10.02.2025 tarihinde https://research.sabanciuniv.edu/23576/ adresinden alındı

AYDIN-DÜZGİT, S., KUTLAY, M., & KEYMAN, E. F. (2025). Strategic autonomy and Turkish foreing policy in an age of multupolarity: Lineages and contradictions of an idea, *Int Polit*, https://doi.org/10.1057/s41311-024-00638-w

Anka Haber Ajansı. (2025). "Faruk Kaymakcı: Genişlemeden Sorumlu AB Komiseri Kos'un ülkemize yapacağı ziyareti iptal ettiği yönündeki açıklamasını popülist bir hamle olarak değerlendiriyoruz". Erişim Tarihi: 28.04.2025. https://www.ankahaber.net/haber/detay/faruk_kaymakci_genislemeden_sorumlu_ab_komiseri_kosun_ulkemize_yapacagi_ziyareti_iptal_ettigi_yonundeki_aciklamasini_populist_bir_hamle_olarak_degerlendiriyoruz_230645

BAŞKAN, F., & GÜMRÜKÇÜ, S. B. (2012). Positions of Turkish political parties on European integration. *Southeast European and Black Sea Studies, 12*(1), 25-44. https://doi.org/10.1080/14683857.2012.661220

BİLGİN, R., EKİCİ, S., & SEZGİN, F. (2022). The effect of international relations on democratization of Turkey between 2002-2010 during justice and development party rule. *Amazonia Investiga, 11*(57), 205-220. https://doi.org/10.34069/AI/2022.57.09.22

BÖRZEL, T. A., & RİSSE, T. (2018). From the euro to the Schengen crises: European integration theories, politicization, and identity politics. *Journal of European Public Policy, 25*(1), 83-108.

CAMYAR, I., & TAGMA, H. M. (2010). Why does Turkey seek European Union membership? A historical institutional approach. *Turkish Studies, 11*(3), 371-386. https://doi.org/10.1080/14683849.2010.507104

CİANCİARA, A. K., & SZYMAŃSKİ, A. (2019). Differentiated integration: Towards a new model of European Union-Turkey relations? *Turkish Studies, 21*(2), 254-273. https://doi.org/10.1080/14683849.2019.1618190

COP, B., & KILIÇDAROĞLU, K. (2021). Linkage, leverage, and authoritarianism: An overview of the collapse of Turkey's EU membership prospect. *SAGE Open, 11*(3). https://doi.org/10.1177/21582440211040783

DEMİRSU, I., & CİHANGİR-TETİK, D. (2018). Constructing the partnership with Turkey on the refugee crisis: EU perceptions and expectations. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 21*(6), 625-642. https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1506291

EYLEMER, S., & TAŞ, İ. (2007). Pro-EU and eurosceptic circles in Turkey. *Journal of Communist Studies and Transition Politics, 23*(4), 561-577. https://doi.org/10.1080/13523270701674657

İÇENER, E. (2007). Privileged partnership: An alternative final destination for Turkey's integration with the European Union? *Perspectives on European Politics and Society, 8*(4), 415-438. https://doi.org/10.1080/15705850701640777

JANSİZ, A., SADEGHİ, S., MİRZAEİ, J., & TARİN, M. (2016). Cultural challenges facing Turkey's membership in the European Union. *Asian Social Science, 12*(9), 1-8. https://doi.org/10.5539/ass.v12n9p1

KALIN, İ. (2011). Turkish foreign policy: Framework, values, and mechanisms. *International Journal, 67*(1), 7-21.

KARACASULU, N. & AŞKAR KARAKIR, İ. (2014). EU-Turkey relations in the context of the middle east after the Arab Spring. *Insight Turkey, 16* (4), 201-219.

KÖSE, T. (2023). Is a new opening possible in Türkiye-EU Relations? *Insight Turkey, 25*(2), 11-24. https://doi.org/10.25253/99.2023252.1

KÜÇÜKCAN, T., & KÜÇÜKKELEŞ, M. (2012). European views of turkish foreign policy. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.2498614

MORAVCSİK, A. (1998). *The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

MÜFTÜLER BAÇ, M. (2005). Turkey's political reforms and the impact of the European Union. *South European Society and Politics, 10*(1), 17-31. https://doi.org/10.1080/13608740500037916

MÜFTÜLER BAÇ, M. (2021). External differentiated integration: The modalities of Turkey's opting into the European Union. *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS 2021/19*. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3807363

MÜFTÜLER BAÇ, M., & Gürsoy, Y. (2010). Is there a europeanization of Turkish foreign policy? An addendum to the literature on EU candidates. *Turkish Studies, 11*(3), 405-427. https://doi.org/10.1080/14683849.2010.506734

ÖNİŞ, Z. (2007). Conservative globalists versus defensive nationalists: political parties and paradoxes of Europeanization in Turkey. *Journal of Southern Europe and the Balkans, 9*(3), 247-261. https://doi.org/10.1080/14613190701689902

ÖNİŞ, Z. (2011). Multiple faces of the "new" Turkish foreign policy: Underlying dynamics and a critique. *Insight Turkey, 13*(1), 47-65.

PAPUÇÇULAR, H. (2023). *Cumhuriyetin dış politikası olaylar, aktörler, kurumlar 1923-2023*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

PARLAR DAL, E., & DİPAMA, S. (2023). Re-scaling and globalizing EU-Turkey bilateral relations in the changing global political landscape. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 20*(77), 35-50. https://doi.org/10.33458/uidergisi.1233973

PİERİNİ, M. (2024). Turkey's dwindling international role. Brussels: Carnegie Europe, 23 May. https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2024/05/turkeys-dwindling-international-role?lang=en.

SAATÇİOĞLU, B. (2019). The European Union's refugee crisis and rising functionalism in EU-Turkey relations. *Turkish Studies, 21*(2), 169-187. https://doi.org/10.1080/14683849.2019.1586542

SCAZZİERİ, L. (2017). Turkey and the EU: No end to the drift. Centre for European Reform *Insights*. https://www.cer.eu/insights/turkey-and-eu-no-end-drift

SCHİMMELFENNİG, F., LEUFFEN, D., & RİTTBERGER, B. (2015). The European Union as a system of differentiated integration: Interdependence, politicization and differentiation. *Journal of European Public Policy, 22*(6), 764-782.

SCHİOP, E. N. (2019). The occidental perspective of the accession negotiations between Turkey and the European Union. *Journal of Advanced Research in Social Sciences and Humanities, 4*(6), 224-231.

SÖZEN, A. (2010). A paradigm shift in Turkish foreign policy: Transition and challenges. *Turkish Studies, 11*(1), 103-123. https://doi.org/10.1080/14683841003747062

TEKŞEN, F. (2017). Thorny relations with the EU under AK Party Rule: Challenges and prospects. *Insight Turkey, 19*(2), 115-137. https://doi.org/10.25253/99.2017192.07

ULUSOY, K. (2008). Turkey and the EU: Democratization, civil-military relations, and the Cyprus ıssue. *Insight Turkey, 10*(4), 51-76.

ÜLGEN, S., Besch, S., & Toygür, İ. (2024). *Strategic autonomy as a dynamic of convergence in Türkiye-EU relations*. Carnegie Endowment for International Peace.

ÜLGER, İ. K. (2016). The European Union's role in Turkey's social transformation. *Bilig*, (78), 73-93.

ÜSTÜN, Ç. (2020). *Türkiye'nin batılı müttefikleri ile inişli çıkışlı ilişkileri ve siyasi söylem: Tarihsel bir karşılaştırma*. Editörler: B. B. Coşkun ve İ. Rüma. *Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem* içinde (ss.147-169). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

YILMAZ, H. (2011). Euroscepticism in Turkey: Parties, elites, and public opinion. *South European Society and Politics, 16*(1), 185-208. https://doi.org/10.1080/13608741003594353

EXTENDED ABSTRACT

This article traces the evolution of Türkiye-European Union (EU) relations under the Justice and Development Party (AK Party) between 2002 and 2024, arguing that the prospect of full membership has gradually given way to differentiated integration and a transactional strategic partnership. Drawing on qualitative document analysis, the study consolidates a dispersed literature to show how domestic political change in Türkiye, cyclical crises within the EU, and shifting regional geopolitics have jointly transformed the accession paradigm into a functional cooperation framework centred on trade, migration management, and security.

The analytical lens combines three theoretical strands. Neo-functionalism helps explain the early 2000s when reforms in political and economic domains produced positive spillovers and accelerated alignment with EU norms. Liberal intergovernmentalism then accounts for the subsequent slowdown as national preferences diverged and bargaining power shifted amid unresolved issues such as Cyprus, growing polarisation within Türkiye, and enlargement fatigue inside the Union. Finally, differentiated integration captures the post-2021 trajectory, in which cooperation persists through modular, policy-specific arrangements without the teleology of full membership. This composite framework is operationalised through a four-phase periodisation of the relationship from 2002 to 2024.

Phase I, High Enthusiasm and Reforms (2002-2007), saw Türkiye harness the accession anchor to undertake wide-ranging constitutional and legal changes aligned with the Copenhagen criteria: strengthening the rule of law, expanding civil liberties, rebalancing civil-military relations, and liberalising the economy. The EU's conditionality provided both a template and incentive structure; public support for accession peaked and accession

negotiations formally opened in 2005. This period exemplifies neo-functionalist dynamics whereby sectoral cooperation and legal approximation created momentum toward deeper alignment.

Phase II, Stagnation and Uncertainty (2008-2013), witnessed the erosion of that momentum. The unresolved Cyprus dispute blocked negotiating chapters and politicised the customs union's obligations, while the EU's own constitutional and economic strains reduced appetite for enlargement. Within Türkiye, political polarisation and mounting concerns in EU reports about freedom of expression and judicial independence diminished trust. Concurrently, the Arab uprisings reoriented Türkiye's foreign policy bandwidth toward its neighbourhood, fuelling debates about a perceived "*axis shift*" and weakening the centrality of the EU anchor.

Phase III, Chill (2014-2020), consolidated a structural decoupling of the accession track from day-to-day cooperation. Events surrounding the 2013 protests and the 2016 coup attempt intensified EU concerns over human rights and the rule of law, prompting repeated calls in the European Parliament to freeze negotiations. Yet cooperation did not collapse. The 2016 EU-Türkiye Statement on migration epitomised a turn to crisis-driven, functional arrangements: while the political horizon narrowed, interdependence in migration management produced a transactional modus vivendi. Overall, policy interaction survived, but mostly in narrowly defined, technical silos.

Phase IV, Strategic Autonomy and Divergence (2021-2024), is marked by mutual recalibration. In Türkiye, a strengthened nationalist coalition and a broader quest for strategic autonomy shaped choices in defence and regional policy, sometimes clashing with EU member states' preferences. On the EU side, internal divisions, the rise of populism, and a renewed emphasis on strategic autonomy after major geopolitical shocks further diluted the credibility of enlargement for difficult candidates. Discussions about modernising the customs union and visa liberalisation resurfaced but remained bounded by political conditionality and a lack of an overarching vision. The net result is a pragmatic, minimum-common-denominator relationship focused on trade, migration, and security, with a diminished normative core.

The article's core contribution is twofold. Empirically, it offers a fine-grained periodisation that connects specific inflection points to shifts in the governing logics of cooperation. Conceptually, it demonstrates that differentiated integration provides a parsimonious account of why cooperation persists without convergence on membership: modular arrangements allow both sides to harvest mutual gains in areas of high interdependence while deferring contested normative alignment. Policy-wise, the analysis suggests that credible progress-whether on customs union modernisation or mobility facilitation-depends on rebuilding trust around rule-of-law benchmarks and insulating functional dossiers from episodic crises. In the absence of that trust, the EU-Türkiye relationship is likely to remain "*below threshold*": dense in transactions yet shallow in institutions.

In conclusion, the exhausted dream of membership does not imply disengagement. Rather, it signals a durable reconfiguration from a membership-driven paradigm to a transactional, policy-specific partnership. This model sustains cooperation where interdependence is highest (trade, migration, security) but leaves the broader political project under-institutionalised. Unless mutual confidence and conditionality are recalibrated,

differentiated integration will continue to define the feasible frontier of EU-Türkiye relations in the medium term.

SEZER, SEVGİ (2025). "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Ülkeleri Arasındaki Uluslararası Ticaret İlişkileri". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1292-1310.

TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ ÜLKELERİ ARASINDAKİ ULUSLARARASI TİCARET İLİŞKİLERİ

Sevgi SEZER*

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri olarak tanımlanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında 1991 yılından günümüze kadar gelişen uluslararası ticaret ilişkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Türkiye, bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından ekonomik, siyasi ve kültürel açılardan çok boyutlu ilişkiler geliştirmiştir. Araştırmada, 2014–2024 dönemine ait dış ticaret verileri esas alınarak, Türkiye'nin bu ülkelere yönelik ihracat ve ithalat performansı ürün gruplarına göre değerlendirilmiş; ticaret hacminin yıllara göre seyri analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, Türkiye'nin söz konusu ülkelere yüksek katma değerli sanayi ürünleri (makineler, elektrikli cihazlar, tekstil ürünleri ve inşaat malzemeleri) ihraç ettiğini, buna karşılık enerji kaynakları, pamuk, metal cevherleri ve tarımsal ürünleri ithal ettiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan ile olan ticaretin enerji temelli olduğu; Türkmenistan'ın doğal kaynaklar, Özbekistan'ın pamuk ve metaller, Kırgızistan'ın ise sınırlı fakat artan ticaret potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin karşılıklı ihtiyaçlara dayalı, tamamlayıcı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, ulaştırma, enerji, dijital altyapı ve tarım gibi alanlarda geliştirilecek yeni stratejik iş birliklerinin, karşılıklı ekonomik kalkınmayı daha da ileriye taşıyacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, dış ticaret, ihracat, ithalat, ekonomik iş birliği.

INTERNATIONAL TRADE RELATIONS BETWEEN TÜRKİYE AND THE TURKIC REPUBLICS

ABSTRACT

This study aims to analyze the international trade relations between Türkiye and the Turkic Republics of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan since 1991. Türkiye has developed multidimensional economic, political and cultural relations with these countries since their independence. Based on foreign trade data for the period 2014-2024, the study evaluates Türkiye 's export and import performance towards these countries by product groups and analyzes the course of trade volume over the years. The findings of the study reveal that Turkey exports high value-added industrial products (machinery, electrical appliances, textiles and construction materials) to these countries, while importing energy resources, cotton, metal ores and agricultural products. In particular, trade with Azerbaijan and Kazakhstan is energy-based, while Turkmenistan exports natural resources, Uzbekistan imports cotton and metals, and Kyrgyzstan has limited but growing trade potential. The results show that economic relations between Türkiye and the Turkic Republics have a complementary structure based on mutual needs. In this context, new strategic cooperation in areas such as transportation, energy, digital infrastructure and agriculture will further advance mutual economic development.

Keywords: Türkiye, Turkic Republics, foreign trade, export, import, economic cooperation.

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Orta Asya ve Kafkasya'da yer alan Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiş ve uluslararası sistemde yeni aktörler olarak yer almaya başlamışlardır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 12.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Burhaniye/BALIKESİR, ORCID ID: 0000-0001-6958-3329, E-posta: sevgi.sezer@balikesir.edu.tr

ve Türkmenistan gibi ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları, Türkiye açısından hem tarihi hem de kültürel bağlar dolayısıyla önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye, bu ülkeleri tanıyan ilk devletlerden biri olarak, siyasi ilişkilerle eş zamanlı olarak ekonomik iş birliklerini de geliştirme sürecine girmiştir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile geliştirdiği dış ekonomik ilişkiler, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren ivme kazanmış ve günümüzde enerji, inşaat, finans, ulaştırma, tekstil ve eğitim gibi çok çeşitli alanlara yayılmıştır. Bu süreçte Türkiye'nin Orta Asya'da ekonomik aktör olarak varlık göstermesi, hem karşılıklı ticaret hacminin artmasını sağlamış hem de doğrudan yatırımlar aracılığıyla ekonomik iş birliğinin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Enerji kaynakları açısından zengin olan bu ülkeler, Türkiye'nin enerji güvenliği ve arz çeşitliliği açısından stratejik öneme sahiptir. Nitekim, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, TANAP gibi büyük enerji projeleri bu stratejik iş birliğinin somut göstergeleri arasında yer almaktadır. Öte yandan Türk girişimciler, söz konusu ülkelerde kurdukları işletmeler ve yürüttükleri projeler aracılığıyla bölgesel kalkınma süreçlerine katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında olan ekonomik ilişkiler; ticaret hacmi, yatırım faaliyetleri, enerji projeleri ve ticari iş birliği anlaşmaları çerçevesinde incelenecektir. Ayrıca taraflar arasındaki iş birliğinin gelişimini etkileyen temel dinamikler analiz edilecek ve geleceğe yönelik potansiyel alanlara da değinilecektir. Böylelikle, Türkiye'nin Türk dünyasındaki ekonomik ilişkilerinin niteliği ve stratejik yönleri bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ticari İlişkiler

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticari ilişkiler, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında olumlu bir seyir izlese de Soğuk Savaş döneminde bu ilişkiler önemli ölçüde zayıflamış ve neredeyse tamamen kesilme noktasına gelmiştir. Bu süreçte ticaret büyük oranda Moskova merkezli yürütülmüş; dolayısıyla Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'daki bölgelerle doğrudan ticari ilişkiler geliştirmesi mümkün olmamıştır. Ancak 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, merkezi planlı ekonomik yapıların çözülmesi sonucu bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni süreçte, sadece ekonomik değil; sosyal, kültürel ve teknolojik iş birliklerini kapsayan çok yönlü politikalar geliştirilmeye başlanmıştır (Ersungur, Kızıltan ve Karabulut, 2007, s. 287-288).

Tüm bu gelişmelere rağmen, bölge ile kurulan ticari ilişkiler zaman zaman küresel ve yerel krizlerden etkilenmiştir. Özellikle 1997 Asya Krizi ile Türkiye'de yaşanan 2000 ve 2001 ekonomik krizleri, karşılıklı ekonomik etkileşim üzerinde geçici olumsuzluklar yaratmıştır. Buna karşın, bu dönemsel zorluklara rağmen Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkiler genel olarak artan bir eğilim göstermiş ve ekonomik iş birliği süreçleri kesintisiz biçimde sürdürülmüştür (Balıkçıoğlu, 2019, s. 228-229).

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin en önemli boyutlarından biri ihracat faaliyetleridir. Türkiye, 1990'lı yıllardan itibaren Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi kardeş ülkelerle siyasi ve kültürel ilişkilerini ekonomik düzleme de taşıyarak dış ticaret hacmini istikrarlı biçimde artırmıştır. 2014–2024 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin bu beş ülkeye yaptığı ihracat, çeşitli dönemsel dalgalanmalar yaşasa da genel itibariyle yükseliş eğilimindedir.

2024 yılı itibarıyla Türk Cumhuriyetlerine yapılan toplam ihracat, 11,1 milyar dolara ulaşmış ve Türkiye'nin toplam ihracatının yüzde 4,24'ünü oluşturmuştur. Bu oran, 2014 yılında yüzde 4,58 seviyesinde iken 2016'da yüzde 2,92'ye kadar gerilemiş, sonraki yıllarda ise kademeli bir artışla yeniden yükselişe geçmiştir. Türkiye'nin ihracatında öne çıkan ülkeler arasında Azerbaycan ve Kazakistan ilk sıralarda yer almakta; Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan da belirli oranlarda katkı sağlamaktadır. İhracat kalemleri ağırlıklı olarak tekstil ürünleri, makine ve teçhizat, inşaat malzemeleri, gıda maddeleri ve kimyasallardan oluşmaktadır.

Aşağıdaki tablo, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine gerçekleştirdiği ihracatın yıllara göre seyrini, toplam ihracat içindeki payını ve ülke bazlı dağılımını kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yıl	Azerbaycan	Kazakistan	Türkmenistan	Özbekistan	Kırgızistan	Türk Cum. Toplamı	Toplam İhracat	Oran (%)
2014	3.061.218	1.086.995	2.367.646	650.355	467.514	7.633.729	166.504.862	4,58
2015	2.092.207	882.334	1.968.062	518.157	317.222	5.777.983	150.982.114	3,83
2016	1.387.886	713.825	1.369.128	559.425	327.846	4.358.110	149.246.999	2,92
2017	1.476.522	840.336	1.117.745	726.719	379.072	4.540.394	164.494.619	2,76
2018	1.701.927	790.318	503.197	1.030.587	391.936	4.417.965	177.168.756	2,49
2019	1.788.397	900.144	744.691	1.232.077	442.043	5.107.351	180.832.722	2,82
2020	2.085.340	985.615	786.952	1.154.082	417.526	5.429.515	169.637.755	3,20
2021	2.342.789	1.288.142	984.446	1.841.623	749.443	7.206.443	225.214.458	3,20
2022	2.504.423	1.606.303	1.099.834	1.877.543	902.715	7.990.817	254.169.748	3,14
2023	2.796.851	2.960.337	1.011.629	1.872.528	1.200.851	10.248.245	255.627.429	4,01
2024	3.079.445	3.320.226	1.096.293	2.228.329	1.378.446	11.102.739	261.814.267	4,24

Tablo 1. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine İhracatı (2014–2024) (ABD Doları) (TÜİK, 2025)

2014–2024 yılları arasında Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik ihracat verileri incelendiğinde, iki taraf arasında gelişen ekonomik iş birliklerinin dış ticaret rakamlarına somut biçimde yansıdığı görülmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a yaptığı toplam ihracat 2014 yılında yaklaşık 7,63 milyar ABD doları iken, 2024 yılına gelindiğinde bu değer 11,10 milyar dolara yükselmiştir. Bu artış hem ihracat hacmi hem de bölge ülkeleriyle kurulan ekonomik ilişkilerin derinliği açısından önemli bir gelişmeyi işaret etmektedir. Ancak söz konusu ülkelerin toplam ihracat içindeki payı, yıllar içerisinde dalgalı bir seyir izlemiştir. 2014 yılında %4,58 seviyesinde olan Türk Cumhuriyetleri'nin toplam ihracattaki payı, 2018 yılında %2,49 ile en düşük seviyeye gerilemiş, ardından istikrarlı bir artış göstererek 2024 yılında %4,24'e ulaşmıştır.

Bu dönemde, özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'a yapılan ihracat dikkate değer ölçüde artış göstermiştir. Azerbaycan, 2024 yılında 3,07 milyar dolarlık ihracat hacmi ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı konumunu korumuştur. Kazakistan'a yapılan ihracat ise 2018 yılı sonrasında belirgin bir artış göstermiş, 2024'te 3,32 milyar dolara ulaşarak dikkat çekici bir seviyeye gelmiştir. Türkmenistan'a yönelik ihracat verileri daha dalgalı bir seyir izlese de 2024 itibarıyla 1,09 milyar dolarlık ihracat hacmiyle bölge ekonomileri arasında Türkiye açısından önemli bir pazar olmaya devam etmektedir. Özbekistan'a yapılan

ihracat, özellikle 2021 sonrası dönemde düzenli bir artış göstermiş ve 2024 itibarıyla 2,22 milyar dolara ulaşmıştır. Kırgızistan'a yapılan ihracat ise son on yılda yaklaşık üç kat artarak 467 milyon dolardan 1,38 milyar dolara yükselmiştir.

Bu veriler, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan ekonomik ilişkilerinde hem hacimsel hem de stratejik bir genişleme yaşandığını göstermektedir. 2021 sonrası dönemde bu artışın hız kazanması, Türkiye'nin Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki iş birliklerine ivme kazandırması ve ulaştırma, enerji ile lojistik alanlarında kurulan yeni ağlarla doğrudan ilişkilidir. Nitekim Orta Koridor ve Hazar geçişli taşımacılık projeleri gibi bölgesel girişimler, bu ülkelerle olan ticaretin daha hızlı, güvenli ve sürdürülebilir biçimde artmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik ihracatı, yalnızca ekonomik kazanç sağlamanın ötesinde, dış politikanın ekonomiyle bütünleşik bir enstrümanı olarak da değerlendirilmelidir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin temel boyutlarından biri ithalat hacimleridir. Özellikle 2014–2024 dönemine bakıldığında, Türkiye'nin Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan gerçekleştirdiği ithalatın yıllar içinde değişen bir seyir izlediği görülmektedir. Söz konusu ithalat, genellikle enerji kaynakları, maden ürünleri ve tarımsal hammaddeler gibi stratejik sektörlerde yoğunlaşmakta ve Türkiye'nin dış ticaret politikasında bu ülkelerin giderek artan bir ağırlığa sahip olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalatın payı görece sınırlı kalmakla birlikte, oran zamanla artış eğilimi göstermiştir. 2014 yılında toplam ithalat içinde yüzde 1,37 olan bu pay, 2023 yılında yüzde 2,23'e kadar yükselmiş; 2024 itibarıyla ise yüzde 2,20 seviyesinde gerçekleşmiştir. Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan, Türkiye'nin ithalatında önemli ortaklar haline gelirken; Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan da toplam ithalat içinde belirli bir düzeyde katkı sunmaya devam etmiştir. Aşağıda sunulan tablo, Türkiye'nin bu beş ülkeyle olan ithalat ilişkilerinin yıllara göre dağılımını ve Türk Cumhuriyetlerinin toplam ithalat içerisindeki oranını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.

Yıl	Azerbaycan	Kazakistan	Türkmenistan	Özbekistan	Kırgızistan	Türk Cum. Top.	Toplam İthalat	Oran (%)
2014	482.576	1.222.772	764.097	846.432	119.998	3.435.876	251.142.429	1,37
2015	357.093	1.115.012	634.448	722.712	117.702	2.946.967	213.619.211	1,38
2016	328.044	1.132.309	511.627	723.389	131.685	2.827.054	202.189.242	1,40
2017	384.146	1.493.796	487.294	838.369	155.124	3.582.760	238.715.128	1,50
2018	408.428	1.601.678	379.508	869.605	64.031	3.323.250	231.152.483	1,44
2019	411.022	1.403.956	344.774	1.140.193	77.244	3.164.240	210.345.203	1,50
2020	410.710	1.180.549	319.387	969.981	91.159	2.971.786	219.516.807	1,35
2021	751.290	1.595.313	710.865	1.800.044	86.461	4.943.973	271.425.553	1,82
2022	836.443	3.514.908	967.084	1.682.538	119.553	7.120.528	363.710.575	1,96
2023	1.440.075	3.501.132	1.659.919	1.209.313	273.948	8.084.387	361.966.913	2,23
2024	1.817.191	3.385.573	1.070.508	1.134.185	167.685	7.575.141	344.017.599	2,20

Tablo 2. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden İthalatı (2014–2024) (ABD Doları) (TÜİK, 2025)

Türkiye'nin 2014–2024 yılları arasında Türk Cumhuriyetlerinden gerçekleştirdiği ithalat verileri incelendiğinde, bu ülkelerle olan dış ticaret ilişkisinin yıllar içerisinde istikrarlı bir

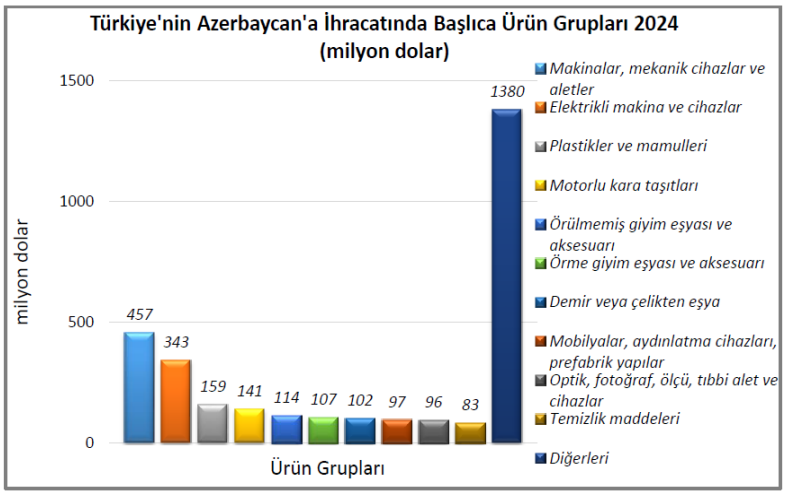
şekilde artış gösterdiği dikkat çekmektedir. 2014 yılında Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalat yaklaşık 3,4 milyar ABD doları iken, 2024 yılına gelindiğinde bu rakam 7,5 milyar doları aşmıştır. Bu artış, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ilişkilerini derinleştirdiğini ve bölgesel iş birliklerini güçlendirmeye yönelik bir strateji benimsediğini ortaya koymaktadır. Toplam ithalat içindeki pay açısından değerlendirildiğinde ise, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'nin dış ticaretinde görece sınırlı ancak artan bir öneme sahip olduğu görülmektedir. 2014 yılında bu ülkelerden yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki oranı %1,37 iken, 2023 yılında bu oran %2,23'e ulaşmış, 2024 yılında ise %2,20 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu durum, Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticaret hacmini yalnızca nominal olarak değil, aynı zamanda genel dış ticaret içindeki ağırlığı bakımından da artırdığını göstermektedir.

Ülke bazında veriler ayrıntılı olarak incelendiğinde, Kazakistan'ın her yıl en yüksek ithalat yapılan ülke olduğu görülmektedir. Kazakistan'dan yapılan ithalat, özellikle 2022 ve 2023 yıllarında 3,5 milyar dolar seviyesini aşarak zirve yapmıştır. Azerbaycan ile olan ithalat ilişkisi ise 2021 yılı sonrasında ciddi bir artış göstermiş ve 2024 yılında 1,8 milyar dolara ulaşmıştır. Benzer şekilde, Özbekistan'dan yapılan ithalat 2021 yılında önemli bir sıçrama yaşamış ve sonraki yıllarda belirli bir seviyede istikrar kazanmıştır. Türkmen ithalatı 2023 yılında belirgin bir artış göstererek 1,6 milyar doları aşmış, ancak 2024'te bu değer düşüş eğilimi sergilemiştir. Kırgızistan'dan yapılan ithalat ise genel olarak düşük seyretmekte; en yüksek değere 2023 yılında 273 milyon dolarla ulaşmış, 2024 yılında ise gerilemiştir. Tacikistan yalnızca bazı yıllarda (örneğin 2017 ve 2019) veri setinde yer almış olup, bu durum iki ülke arasındaki ticaretin sınırlı ve düzensiz olduğunu göstermektedir. Söz konusu gelişmeler, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan dış ticaret ilişkilerinde nicel bir artışın ötesinde, nitel bir dönüşüm yaşandığını da göstermektedir. Özellikle 2021 yılı sonrasında, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki çok taraflı diplomatik temasların artması, enerji, ulaştırma ve lojistik gibi alanlarda iş birliğinin genişletilmesi ve Orta Koridor başta olmak üzere bölgesel ekonomik entegrasyon projelerinin ilerlemesi, bu ülkelerle olan ticaret hacminin büyümesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalattaki artış, yalnızca ekonomik bir olgu değil; aynı zamanda Türkiye'nin çok boyutlu dış politika yaklaşımının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

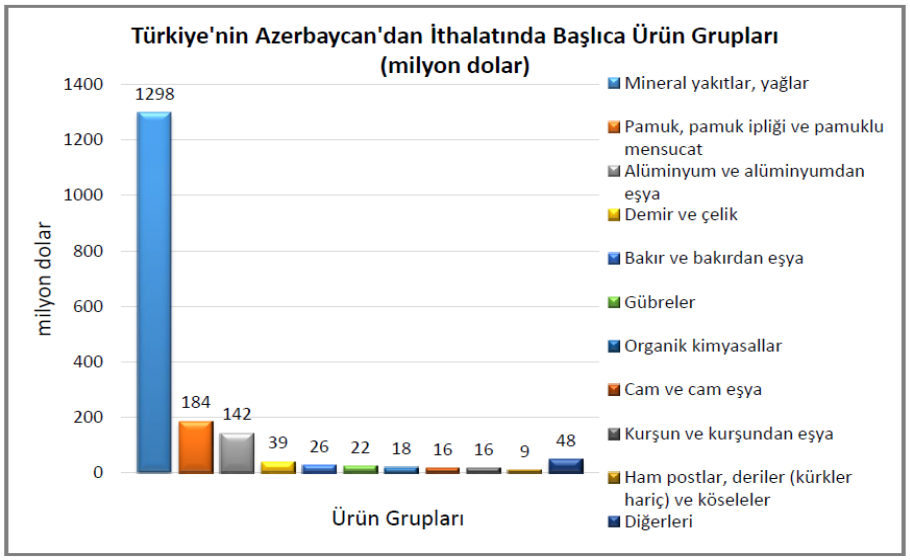
Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından, bu bağımsızlığı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Bu kapsamda Türkiye, 25 Mayıs 1991 tarihinde Azerbaycan'da konsolosluk açmış, ardından 14 Ocak 1992 tarihi itibariyle diplomatik temsil düzeyini büyükelçilik seviyesine yükseltmiştir (Veliev, 2022). Bu diplomatik adımlar, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlamış ve ilişkiler hızla gelişmeye başlamıştır. Türkiye'den birçok girişimci, Azerbaycan'ın ekonomik yapılanmasında etkili rol üstlenerek inşaat ve taahhüt hizmetlerinden finans sektörüne, telekomünikasyondan eğitime, otomotivden tekstile kadar birçok sektörde faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu faaliyetler, başlangıçta küçük ve orta ölçekli işletmelerin bireysel çabalarıyla şekillense de zaman içinde Azerbaycan'daki özel sektörün önemli aktörleri haline gelmişlerdir (Keleş, 2016, s. 135). İki ülke arasındaki ekonomik bağlar, yıllar içinde enerji işbirliği temelinde daha da derinleşmiştir. Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye önemli bir transit ülke konumuna gelmiştir. Özellikle "Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)" petrol boru hattı, "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP)" ve "Bakü-Tiflis-Kars (BTK)" demiryolu hattı gibi büyük altyapı projeleri, bu stratejik ortaklığın simgeleri olarak dikkat çekmektedir. Bu projeler

hem Azerbaycan'ın enerji ihracatını güvenli hale getirmekte hem de Türkiye'nin enerji koridoru olma pozisyonunu güçlendirmektedir (Üzümcü ve Topal, 2014, s. 117). Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler, yalnızca genel ticaret hacmiyle değil, aynı zamanda ürün çeşitliliği ve karşılıklı ihtiyaca dayalı mal gruplarıyla da dikkat çekmektedir. 2024 yılına ait ihracat ve ithalat verileri incelendiğinde, iki ülke arasındaki ticaretin sektörel olarak dengeli ve tamamlayıcı bir yapı arz ettiği görülmektedir. Aşağıda yer alan grafiklerde, Türkiye'nin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ihracat ve Azerbaycan'dan yaptığı ithalatın başlıca ürün grupları ayrı ayrı sunulmaktadır.

Grafik 1. Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Azerbaycan, 2025, s. 15)

2024 yılı itibarıyla Türkiye'nin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ihracat içinde en yüksek paya sahip olan ürün grubu "Makinalar, mekanik cihazlar ve aletler" olup, toplam 1.380 milyon dolarlık hacme ulaşmıştır. Bu kalem, Türkiye'nin sanayi ve teknoloji tabanlı üretim gücünü yansıtırken, Azerbaycan'ın altyapı ve sanayi yatırımları için dışa bağımlı olduğu alanları da ortaya koymaktadır. Bunu elektrikli makine ve cihazlar (457 milyon dolar) ile plastikler ve mamulleri (343 milyon dolar) takip etmektedir. Motorlu kara taşıtları, giyim ürünleri ve demir-çelik eşyalar da ihracatta önemli diğer kalemler arasında yer almaktadır. Bu dağılım, Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik ihracatında katma değeri yüksek sanayi ürünlerinin ağırlıkta olduğunu göstermektedir.

Grafik 2. Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Azerbaycan, 2025, s.15)

Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan ithalatın büyük kısmını ise "mineral yakıtlar ve yağlar" oluşturmaktadır. 2024 yılında bu kalemden yapılan ithalat 1.298 milyon dolar ile toplam ithalatın açık ara en büyük bölümünü oluşturmuştur. Bu durum, Azerbaycan'ın enerji ihracatında Türkiye için önemli bir kaynak ülke olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer öne çıkan ürünler arasında pamuk ve pamuklu mamuller (184 milyon dolar), alüminyum ve alüminyumdan eşyalar (142 milyon dolar) ve demir-çelik ürünleri (39 milyon dolar) yer almaktadır. Bu tablo, Türkiye'nin Azerbaycan'dan daha çok doğal kaynaklar ve temel sanayi girdileri ithal ettiğini göstermektedir.

İki ülke arasındaki ticaret yapısı, ekonomik tamamlayıcılığa dayalı bir model sunmaktadır. Türkiye, Azerbaycan'a yüksek teknolojili sanayi ürünleri ihraç ederken, Azerbaycan'dan ise enerji ve hammadde ithal etmektedir. Bu yapı, karşılıklı bağımlılığı artırmakta ve ekonomik iş birliğini sürdürülebilir kılmaktadır. Ayrıca, tekstil, otomotiv, kimya ve inşaat gibi stratejik sektörlerdeki çeşitlilik, iki ülke arasında derinleşen ticari ilişkilerin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kazakistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

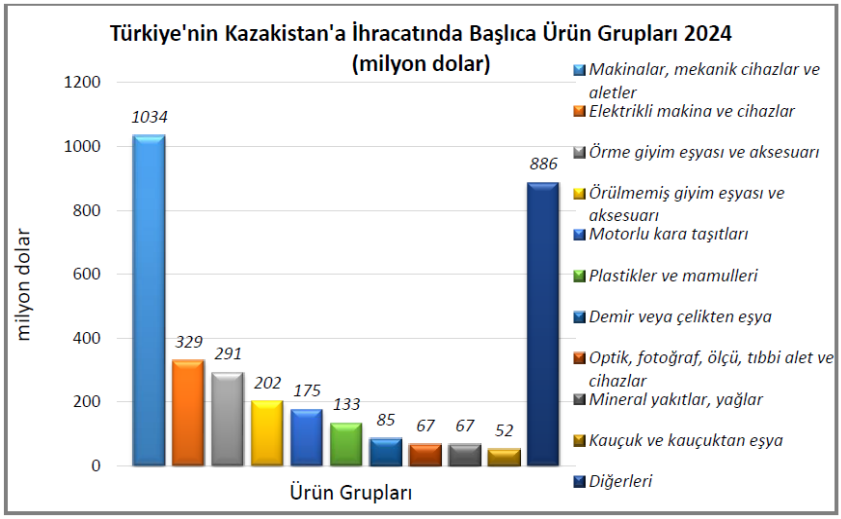
Kazakistan'ın 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye, bu yeni devleti tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kısa sürede tesis edilmiştir. Ortak tarihi, kültürel ve etnik bağlar doğrultusunda gelişen dostane ilişkiler, ekonomik işbirliğini de beraberinde getirmiştir. Kazakistan, bağımsızlık sonrası dönemde hızlı bir şekilde piyasa ekonomisine geçiş sürecine girerek köklü ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlar, özellikle yabancı sermaye çekimi ve enerji kaynaklarının değerlendirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır (Deik / Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018, s. 3).

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticari ilişkiler, bağımsızlık sonrası dönemde sürekli bir artış eğilimi göstermiştir. 2020 yılı itibariyle iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 3 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği başlıca ürünler arasında makineler, tekstil ürünleri, gıda maddeleri ve inşaat malzemeleri yer almaktadır. Buna karşılık, Kazakistan'dan Türkiye'ye yapılan ithalat ise başta petrol, doğalgaz, madenler ve tahıl ürünlerinden oluşmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kazakistan, 2025, s. 14)

Türk yatırımcılar, Kazakistan'da özellikle inşaat, enerji, tarım ve hizmet sektörlerinde ciddi yatırımlar gerçekleştirmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren Türk müteahhitlik firmaları, ülkede birçok altyapı, konut ve ticari yapı projesine imza atmıştır. Aynı şekilde Türk enerji firmaları, Kazakistan'ın zengin hidrokarbon rezervlerinden yararlanmak amacıyla çeşitli projelere yatırım yapmaktadır (Yüce ve Keleş, 2022, s. 26-27). Öte yandan Kazak yatırımcılar da Türkiye'de finans, emlak ve turizm gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Bu karşılıklı yatırımlar, iki ülke arasındaki ekonomik bütünleşmeyi daha da artırmaktadır.

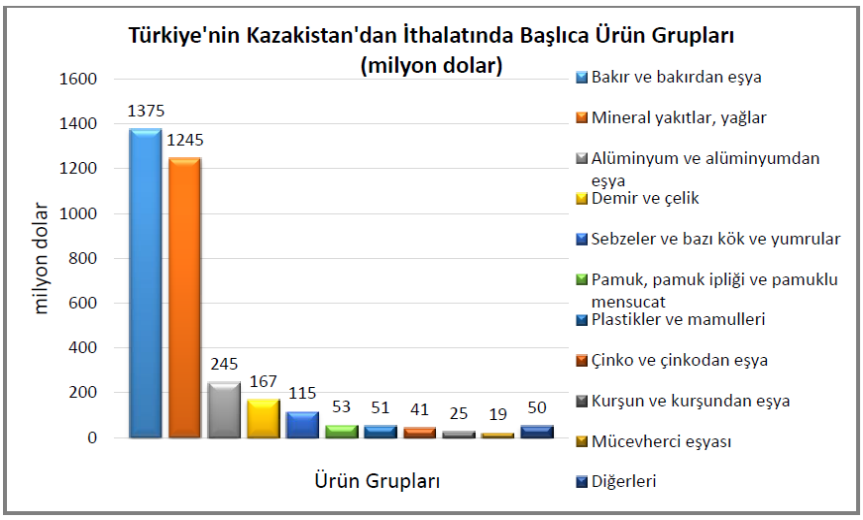
Enerji sektörü, Türkiye-Kazakistan ekonomik ilişkilerinin temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Kazakistan'ın sahip olduğu geniş petrol ve doğalgaz rezervleri, Türkiye açısından stratejik bir enerji kaynağı oluşturmakta ve bu çerçevede iki ülke arasında enerji alanındaki işbirliğini güçlendirmeye yönelik çeşitli anlaşmalar hayata geçirilmiştir (Energy Information Administration, 2021).İki ülke arasında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması (1992) ile Stratejik Ortaklık Anlaşması (2012) gibi resmi belgeler, ekonomik ve ticari ilişkilerin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır.Bu doğrultuda, Türkiye'nin 2023 hedefleri ile Kazakistan'ın 2050 stratejik vizyonu doğrultusunda altyapı, yenilenebilir enerji ve teknoloji başta olmak üzere birçok alanda yeni işbirliği potansiyelleri gündeme gelmektedir (Yılmazel Gasımova, 2024, s. 91-92).

Türkiye ile Kazakistan arasında son yıllarda artan ticari işbirliği, yalnızca toplam dış ticaret hacmindeki büyümeyle değil, aynı zamanda ticarete konu olan ürün gruplarının çeşitlenmesiyle de dikkat çekmektedir. 2024 yılına ilişkin verilere göre, iki ülke arasındaki ticaret yapısı, hem sanayi ürünleri hem de enerji ve hammadde temelli kaynakların karşılıklı değişimi üzerine kuruludur. Aşağıda yer alan grafiklerde, Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği ve Kazakistan'dan ithal ettiği başlıca ürün grupları görsel olarak sunulmakta ve ekonomik ilişkilerin sektörel bileşenleri ayrıntılı biçimde ortaya konulmaktadır.

Grafik 3. Türkiye'nin Kazakakistan'a İhracatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kazakistan, 2025, s. 14)

Türkiye'nin 2024 yılında Kazakistan'a gerçekleştirdiği ihracat içerisinde en yüksek değere sahip kalem, "makinalar, mekanik cihazlar ve aletler" olmuş ve 1.034 milyon dolarlık hacme ulaşmıştır. Bu veriyi, sırasıyla elektrikli makina ve cihazlar (329 milyon $) ile örme giyim eşyası ve aksesuarı (291 milyon $) takip etmektedir. Türkiye'nin ihracat yapısının büyük ölçüde sanayi mallarına ve tekstil ürünlerine dayandığı görülmektedir. Ayrıca motorlu kara taşıtları, plastik mamuller ve metalden eşya gibi ürün gruplarının da önemli paylara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin Kazakistan'a teknoloji odaklı ve katma değeri yüksek ürünler sunduğuna işaret etmektedir.

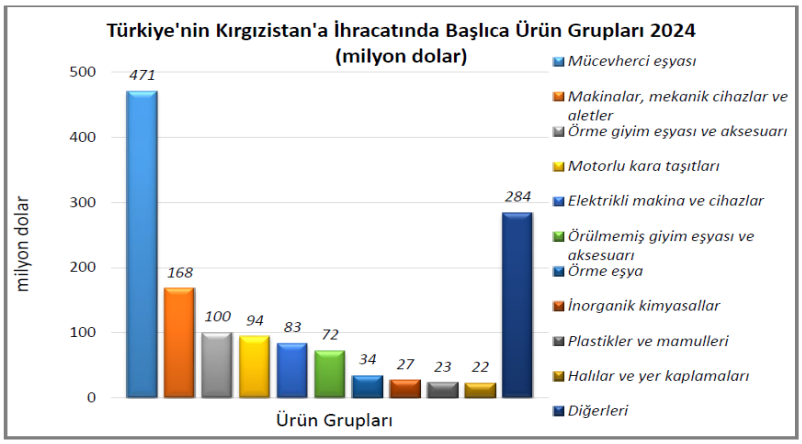
Grafik 4. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kazakistan, 2025, s.14)

Kazakistan'dan Türkiye'ye yapılan ithalat kalemlerinde ise hammadde ve enerji kaynakları ön plana çıkmaktadır. Özellikle bakır ve bakırdan mamuller (1.375 milyon $) ve mineral yakıtlar, yağlar (1.245 milyon $) ithalatın büyük kısmını oluşturmaktadır. Bunun dışında alüminyum ürünleri (245 milyon $) ile demir ve çelik (167 milyon $) gibi temel sanayi girdileri de öne çıkmaktadır. Bu veriler, Kazakistan'ın Türkiye'ye daha çok doğal kaynaklar ve ağır sanayi hammaddeleri sağladığını göstermektedir. Grafiklerden elde edilen bulgular, Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaretin karşılıklı ihtiyaçlara dayalı bir yapı taşıdığını ortaya koymaktadır. Türkiye, sanayi ürünleri, tekstil ve makine ihracatıyla Kazakistan'ın modernleşme sürecine katkı sunarken; Kazakistan da Türkiye'nin üretim yapısını destekleyecek enerji ve metal hammaddeleri sağlamaktadır. Bu tamamlayıcılık, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin sürdürülebilirliğini artırmakta ve ekonomik entegrasyonu derinleştirmektedir.

Kırgızistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

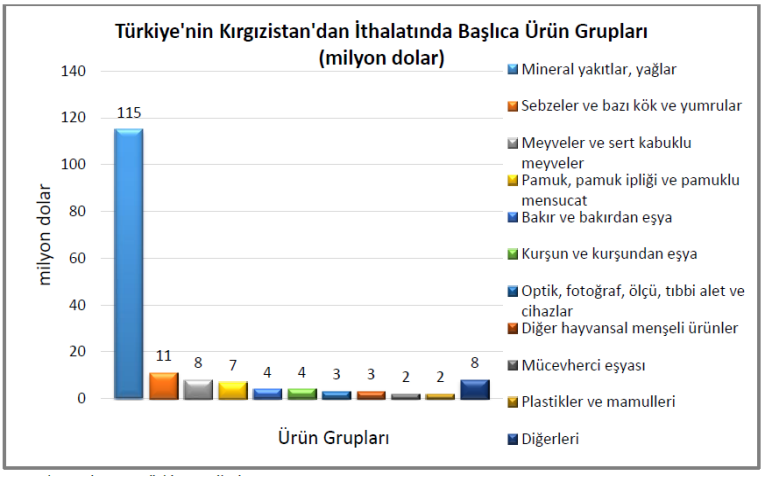
Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye, bu yeni devleti tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran ilk ülkeler arasında yer almıştır. Bu hızlı diplomatik yakınlaşma, iki ülke arasında ekonomik ve ticari alanlarda kurulacak iş birlikleri için güçlü bir zemin oluşturmuştur (Çetin ve Sertkaya, 2011, s. 63-64). Bağımsızlık sonrası dönemde, Kırgızistan pazar ekonomisine geçişi hedefleyen bir dizi yapısal reform gerçekleştirmiştir. Bu süreçte Türkiye hem siyasi hem de ekonomik olarak Kırgızistan'a destek sağlamıştır. Zamanla gelişen ticaret hacmi, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin istikrarlı bir biçimde güçlendiğini göstermektedir. 2020 yılı itibarıyla Türkiye ile Kırgızistan arasındaki toplam dış ticaret hacmi yaklaşık 500 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'den Kırgızistan'a ihraç edilen başlıca ürünler arasında tekstil, makineler, inşaat malzemeleri ve gıda ürünleri öne çıkmaktadır. Buna karşılık, Kırgızistan'dan Türkiye'ye yapılan ihracat tarımsal ürünler, tekstil hammaddeleri ve doğal kaynaklara dayalı ürünlerden oluşmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kırgızistan, 2025, s. 13) Türk yatırımcılar, özellikle inşaat, enerji, turizm ve hizmet sektörlerinde Kırgızistan'da aktif rol oynamaktadır. 1990'lı yıllardan bu yana birçok Türk inşaat firması alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı yatırımlarıyla ülkenin gelişimine katkı sunmuştur. Enerji alanında ise Türk şirketleri, Kırgızistan'ın enerji altyapısını modernize etmeye yönelik projelerde yer almaktadır. Kırgız yatırımcılar da Türkiye'nin turizm, emlak ve tarım gibi sektörlerine yönelerek iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin çift yönlü gelişmesine katkı sunmaktadır (İnançlı, konak ve Ashimovai 2015, s. 123). Ayrıca, eğitim ve kültür alanındaki işbirlikleri de ekonomik ilişkilerin tamamlayıcı bir boyutunu oluşturmaktadır. Türkiye, Kırgızistan'da burs programları ve eğitim projeleriyle aktif bir rol oynamakta; TİKA ve Türkiye Maarif Vakfı gibi kurumlar vasıtasıyla kültürel etkileşimi desteklemektedir. 1997 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile 2019 yılındaki Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Kırgızistan'ın kalkınma stratejileri ile Türkiye'nin bölgesel işbirliği politikaları doğrultusunda, altyapı, yenilenebilir enerji ve dijital teknoloji gibi alanlarda yeni işbirliği fırsatlarının doğması beklenmektedir (Yılmazel Gasımova, 2024, s. 100).

Türkiye ile Kırgızistan arasında gelişen ekonomik ilişkiler, iki ülkenin tarihsel ve kültürel bağlarının ekonomik düzlemdeki yansımalarını ortaya koymaktadır. 2024 yılı verilerine göre, Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı ihracat ile bu ülkeden gerçekleştirdiği ithalatın ürün gruplarına göre dağılımı, iki ekonomi arasındaki tamamlayıcılık ilişkisini açıkça yansıtmaktadır. Aşağıdaki grafiklerde, ihracat ve ithalat işlemlerinin sektörel bileşenleri detaylı şekilde sunulmakta; bu bağlamda dış ticaretin yönü ve yapısı ortaya konulmaktadır.

Grafik 5. Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kırgızistan, 2025, s. 13)

2024 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a gerçekleştirdiği ihracatta en yüksek değere ulaşan kalem, mücevherci eşyası olmuş ve bu grup 471 milyon dolarlık hacimle dikkat çekmiştir. Bu veriyi, sırasıyla makinalar, mekanik cihazlar ve aletler (168 milyon $), örme giyim eşyası ve aksesuarı (100 milyon $), motorlu kara taşıtları (94 milyon $) ve elektrikli makineler ve cihazlar (83 milyon $) takip etmektedir. Diğer dikkat çeken ürün grupları arasında tekstil ürünleri (örülmemiş giyim ve örme eşya), plastik mamuller ve kimyasal ürünler yer almaktadır. Bu dağılım, Türkiye'nin Kırgızistan'a ağırlıklı olarak sanayi ürünleri, tekstil ve tüketim malları ihraç ettiğini göstermektedir.

Grafik 6. Türkiye'nin Kırgızistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Kırgızistan, 2025, s.13)

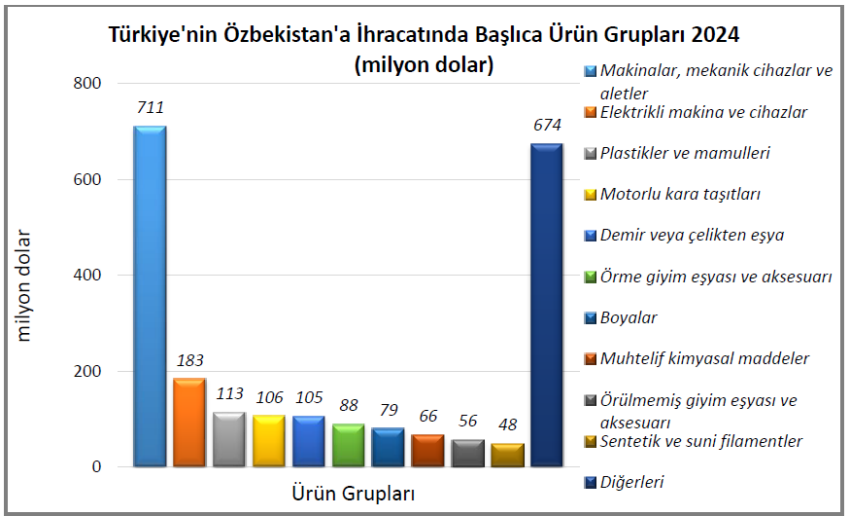
Kırgızistan'dan Türkiye'ye gerçekleştirilen ithalatta ise en yüksek kalem mineral yakıtlar ve yağlar (115 milyon $) olmuştur. Bunu, çok daha düşük oranlarda olmak üzere sebzeler ve bazı kök ve yumrular (11 milyon $), meyveler ve sert kabuklu meyveler (8 milyon $), pamuk ve pamuklu mamuller (7 milyon $) takip etmektedir. Diğer ithalat kalemleri arasında bakır

ürünleri, kurşun, optik cihazlar ve hayvansal ürünler yer almaktadır. Görüldüğü üzere, Türkiye'nin Kırgızistan'dan yaptığı ithalat büyük oranda doğal kaynaklar ve tarım ürünlerine dayalıdır. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki dış ticaret yapısı, Türkiye'nin sanayi ve tüketim mallarını ihraç ettiği; buna karşılık Kırgızistan'dan daha çok doğal kaynak ve tarımsal ürün ithal ettiği bir yapı arz etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin endüstriyel üretim gücünün Kırgızistan'ın dış alım talepleriyle örtüştüğünü; Kırgızistan'ın ise Türkiye'nin enerji ve gıda temininde sınırlı da olsa bir rol oynadığını göstermektedir. Ticaret hacminin görece küçük ölçekli olması, bu ekonomik ilişki ağının derinleştirilmesi için hâlâ önemli fırsatların bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Özbekistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

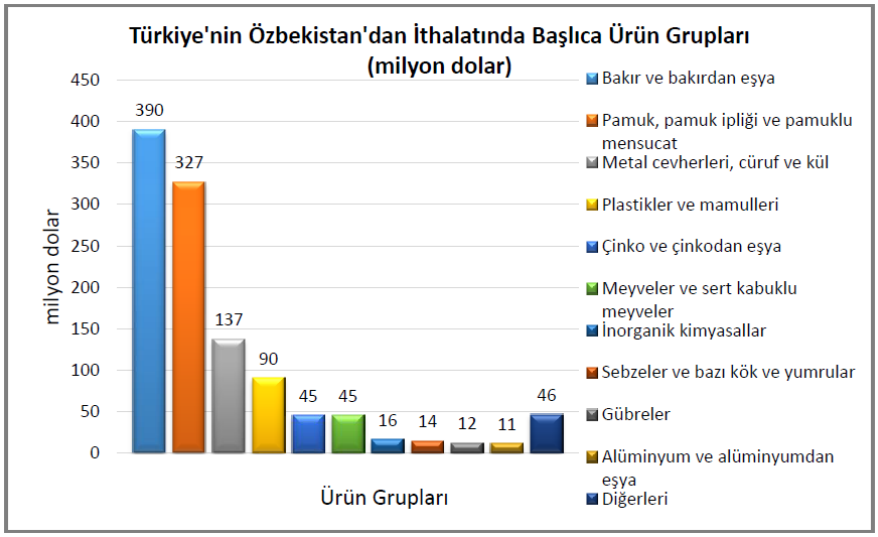
1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan, Türkiye tarafından tanınan ilk ülkelerden biri olmuştur. Bu gelişme, iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin hızla derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Zaman içinde gelişen bu ilişkiler, sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal alanlarda da artan işbirlikleriyle çeşitlenmiştir (İstikbal, 2021, s. 12). İki ülke arasındaki ticaret hacmi yıllar içerisinde sürekli artış göstermiştir. 2020 yılı itibarıyla bu hacim 2 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatında öne çıkan ürün grupları arasında makine, tekstil ürünleri, gıda ve kimyasal ürünler yer alırken, Özbekistan'dan Türkiye'ye yapılan ihracat ağırlıklı olarak pamuk, tekstil hammaddeleri, bakliyat ve mineral kaynaklara dayalı ürünlerden oluşmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, Özbekistan, 2025, s.13). Türk firmaları, Özbekistan'da başta inşaat, enerji, tarım ve hizmet sektörlerinde önemli projelere imza atmıştır. 1990'lı yıllardan bu yana yürütülen konut, alışveriş merkezi ve altyapı yatırımları bu sürecin bir göstergesi olmuştur. Özellikle enerji sektöründe, Türk şirketleri Özbekistan'ın enerji altyapısını modernize etmeye dönük projelerde aktif rol üstlenmektedir. Özbek yatırımcılar da Türkiye'de turizm, emlak ve tarım sektörlerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır (Yılmazel Gasımova, 2024, s. 110). Enerji işbirliği, Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin stratejik boyutunu oluşturmaktadır. Özbekistan'ın doğal gaz ve maden kaynakları, Türkiye'nin enerji tedarikinde önemli bir yer tutmakta ve bu doğrultuda iki ülke arasında çeşitli enerji anlaşmaları imzalanmaktadır (EIA, 2021). 1996 tarihli Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ve 2017'deki Stratejik Ortaklık Anlaşması, ekonomik ilişkilerin kurumsallaşmasını sağlayan başlıca belgelerdir (Yılmazel Gasımova, 2024, 111).

Türkiye ve Özbekistan'ın, sırasıyla 2023 ve 2030 vizyonları kapsamında enerji, altyapı, teknoloji ve dijital dönüşüm gibi alanlarda işbirliklerini artırma hedefi, geleceğe yönelik büyük potansiyel taşımaktadır. Türkiye ile Özbekistan arasında gelişen ekonomik ilişkiler, son yıllarda hem toplam dış ticaret hacminde hem de sektörel çeşitlilikte önemli bir artış göstermektedir. 2024 yılına ait ihracat ve ithalat verileri, iki ülke arasında sanayi ürünlerinden tarım ve hammadde ürünlerine kadar uzanan geniş bir ticaret yelpazesinin oluştuğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda yer alan grafiklerde, Türkiye'nin Özbekistan'a ihraç ettiği ve bu ülkeden ithal ettiği başlıca ürün grupları detaylı şekilde sunulmaktadır.

Grafik 7. Türkiye'nin Özbekistan'a İhracatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Özbekistan, 2025, s.13)

2024 yılında Türkiye'nin Özbekistan'a gerçekleştirdiği ihracatta "makinalar, mekanik cihazlar ve aletler" 711 milyon dolarla ilk sırada yer almaktadır. Bu ürün grubunu elektrikli makineler ve cihazlar (183 milyon $), plastikler ve mamulleri (113 milyon $), motorlu kara taşıtları (106 milyon $) ve demir veya çelikten eşyalar (105 milyon $) takip etmektedir. Ayrıca tekstil ürünleri (örme ve örülmemiş giyim eşyası), kimyasal maddeler ve boyalar gibi ürün grupları da dikkate değer ihracat kalemleridir. Bu veriler, Türkiye'nin Özbekistan'a yönelik ihracatında sanayi ürünlerinin, özellikle de makine, otomotiv ve tekstil sektörlerinin başat rol oynadığını göstermektedir.

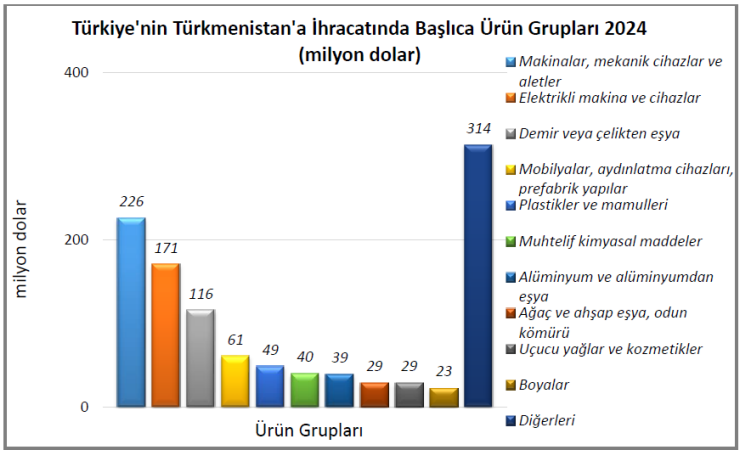

Grafik 8. Türkiye'nin Özbekistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Özbekistan, 2025, s.13)

Türkiye'nin Özbekistan'dan yaptığı ithalatın ilk sırasını bakır ve bakırdan mamuller (390 milyon $) oluşturmaktadır. Bunu, pamuk ve pamuklu ürünler (327 milyon $) ve metal cevherleri ile cüruf (137 milyon $) takip etmektedir. Bu tablo, Özbekistan'ın Türkiye için önemli bir hammadde ve tekstil lifi tedarikçisi olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer ithalat kalemleri arasında plastik ürünler, çinko, meyveler, inorganik kimyasallar ve gübre yer almaktadır. Özellikle pamuk ve metal esaslı ürünlerdeki yüksek değer, Özbekistan'ın geleneksel üretim yapısıyla Türkiye'nin sanayi altyapısının tamamlayıcı olduğunu göstermektedir. Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret yapısı, teknoloji ve sanayi ürünlerinin ihracatı ile hammadde ve tarımsal ürünlerin ithalatı ekseninde şekillenmektedir. Türkiye, Özbekistan'a yönelik ihracatında yüksek katma değerli ürünler sunarken, Özbekistan'dan yaptığı ithalat ise daha çok temel sanayi girdileri ve tekstil hammaddeleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu karşılıklı bağımlılık, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin sürdürülebilirliğini desteklemekte ve uzun vadeli stratejik ortaklık potansiyelini güçlendirmektedir.

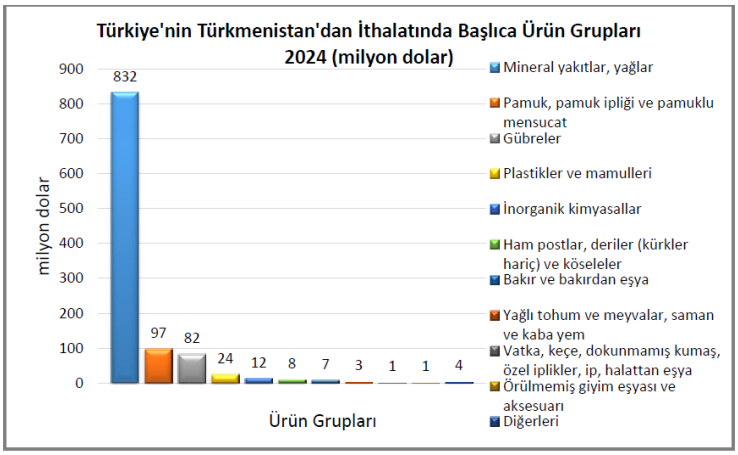
Türkmenistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkmenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye, bu yeni devleti tanıyan ilk ülkeler arasında yer almış ve iki ülke arasında derin tarihsel bağlara dayalı bir ekonomik işbirliği süreci başlamıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde Türkmenistan, piyasa ekonomisine geçiş sürecine odaklanarak kapsamlı ekonomik reformlar hayata geçirmiştir. Bu süreçte Türkiye ile Türkmenistan arasındaki dış ticaret hacmi, istikrarlı bir şekilde büyüme göstermiş ve 2020 itibarıyla yaklaşık 2 milyar dolarlık bir seviyeye ulaşmıştır. Türkiye'nin Türkmenistan'a ihraç ettiği ürünler arasında makine, tekstil, gıda ve inşaat malzemeleri öne çıkarken, Türkmenistan'dan ithal edilen başlıca ürünler arasında doğalgaz, petrol, kimyasallar ve tekstil hammaddeleri yer almaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, Türkmenistan, 2025, s.13). Türk firmaları, Türkmenistan'da özellikle inşaat, enerji ve tekstil sektörlerinde önemli projeler gerçekleştirmiştir. 1990'lı yıllardan bu yana Türk müteahhitlik şirketleri, başkent Aşkabat başta olmak üzere pek çok kentte alışveriş merkezleri, konutlar ve altyapı projeleri inşa etmiştir. Enerji alanında ise Türk şirketleri, Türkmenistan'ın enerji altyapısını geliştirme amacıyla çeşitli projelere yatırım yapmıştır (Türk, 2010, 61). Öte yandan Türkmen yatırımcılar da Türkiye'nin turizm, gayrimenkul ve tarım sektörlerinde faaliyet göstererek karşılıklı ekonomik ilişkilerin gelişimine katkı sağlamaktadır (Yılmazel Gasımova, 2024, 119). İki ülke arasında enerji kaynaklarının verimli kullanımı ve taşınması konusunda çeşitli işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır (EIA, 2021). 1996'da imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile 2017 tarihli Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişimine kurumsal bir çerçeve sunmuştur. Türkmenistan'ın 2030 kalkınma vizyonu ile Türkiye'nin bölgesel ekonomik hedefleri doğrultusunda, altyapı, yenilenebilir enerji ve teknoloji transferi gibi alanlarda yeni iş birliği fırsatları ortaya çıkmaktadır (Yılmazel Gasımova, 2024, 119-120). Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler, tarihi ve kültürel bağların yanı sıra enerji kaynaklarına dayalı stratejik ortaklıklar çerçevesinde gelişmektedir. 2024 yılına ait dış ticaret verileri incelendiğinde, iki ülke arasındaki ticaretin büyük ölçüde tamamlayıcı nitelikte olduğu ve karşılıklı bağımlılığın arttığı görülmektedir. Aşağıda yer alan grafiklerde, Türkiye'nin Türkmenistan'a ihraç ettiği ve bu ülkeden ithal ettiği başlıca ürün grupları yer almakta olup, ticaretin sektörel dağılımı detaylı şekilde analiz edilmektedir.

Grafik 9. Türkiye'nin Türkmenistan'a İhracatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Türkmenistan, 2025, s.13)

2024 yılı itibarıyla Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatında ilk sırada makinalar, mekanik cihazlar ve aletler yer almakta ve bu kalemdeki ihracat değeri 226 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunu elektrikli makine ve cihazlar (171 milyon $) ve demir veya çelikten eşya (116 milyon $) izlemektedir. Diğer önemli kalemler arasında mobilya ve aydınlatma cihazları, plastik mamuller, muhtelif kimyasallar, alüminyum ürünleri ve odun ürünleri yer almaktadır. Bu çeşitlilik, Türkiye'nin Türkmenistan'a daha çok sanayi ürünleri, yapı ve altyapı malzemeleri ile tüketim malları ihraç ettiğini göstermektedir. Özellikle mobilya ve kozmetik gibi ürün gruplarının da ihracatta yer alması, ticaretin yalnızca sanayiye değil, aynı zamanda tüketici ürünlerine de yöneldiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 10. Türkiye'nin Türkmenistan'dan İthalatında Başlıca Ürünler (T.C. Ticaret Bakanlığı, Türkmenistan, 2025, s. 13)

Türkmenistan'dan Türkiye'ye yapılan ithalatın büyük bölümü ise mineral yakıtlar ve yağlar (832 milyon $) gibi enerji kaynaklarına dayanmaktadır. Bunu pamuk ve pamuklu mamuller (97 milyon $) ile gübre (82 milyon $) takip etmektedir. Diğer ithalat kalemleri arasında

plastik ve kimyasallar, ham postlar ve deriler, bakır ürünleri, tarımsal ürünler ve tekstil hammaddeleri yer almaktadır. Bu yapı, Türkmenistan'ın Türkiye açısından enerji ve hammadde tedarikçisi ülke konumunda olduğunu göstermektedir.

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki dış ticaret yapısı, Türkiye'nin sanayi ve teknoloji ürünleri ihraç ettiği, buna karşılık Türkmenistan'dan enerji ve hammadde ithal ettiği bir dengeye dayanmaktadır. Bu karşılıklı bağımlılık, ekonomik ilişkilerin istikrarlı şekilde gelişmesini desteklemekte; iki ülke arasında enerji temelli stratejik işbirliğinin derinleşmesine olanak sağlamaktadır. Türkiye'nin Türkmenistan'daki altyapı projeleri ve doğrudan yatırımları da göz önüne alındığında, ticaretin ötesine geçen çok boyutlu bir ekonomik ortaklık yapısının oluştuğu söylenebilir.

Sonuç

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) arasında son otuz yılda gelişen ekonomik ilişkiler, tarihsel, kültürel ve dilsel bağların stratejik iş birliklerine dönüşmesinin somut bir yansımasıdır. 1991 sonrasında bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerle Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkileri, sadece siyasi dostluk temeline dayanmamış; aynı zamanda karşılıklı ekonomik ihtiyaçlar, yatırım fırsatları ve enerji güvenliği gibi alanlarda da kurumsallaşmıştır.

Çalışmada yer verilen 2014–2024 dönemine ait ithalat ve ihracat verileri, Türkiye'nin söz konusu ülkelerle olan ticaretinin yıllar içerisinde artan bir ivme kazandığını ve ürün çeşitliliği açısından da önemli bir derinlik kazandığını göstermektedir. Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracatta sanayi ürünleri, makine-teçhizat, elektrikli cihazlar, tekstil ve inşaat malzemeleri ön plana çıkarken; ithalat tarafında ise doğal kaynaklar (petrol, doğalgaz, pamuk, madenler), tarımsal ürünler ve tekstil hammaddeleri ağırlık kazanmıştır. Bu yapı, taraflar arasında ekonomik açıdan tamamlayıcı bir ticaret modeli oluştuğunu göstermektedir.

Azerbaycan ve Kazakistan, enerji kaynakları ve ticaret hacmi bakımından Türkiye için en öne çıkan ortaklar olurken; Özbekistan ve Türkmenistan, sanayi girdileri ve tekstil hammaddeleriyle dikkat çekmektedir. Kırgızistan ile olan ekonomik ilişkiler ise daha mütevazı düzeyde seyretmekte ancak potansiyel barındırmaktadır. Grafiksel veriler, özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın Türkiye için hem ihracat hem ithalat açısından çift yönlü ve dengeli ticaret ortakları olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticaret ilişkileri, karşılıklı ekonomik menfaatlerin yanı sıra ortak tarih ve kültür temelinde şekillenen özel bir stratejik boyut taşımaktadır. Önümüzdeki dönemde bu ilişkilerin daha da derinleşmesi; ulaştırma koridorları, enerji projeleri, dijital dönüşüm iş birlikleri ve serbest ticaret anlaşmaları gibi yapısal adımlarla desteklenmesi, taraflara uzun vadede ekonomik ve politik avantajlar sağlayacaktır. Bu bağlamda, Türkiye'nin Orta Asya politikalarında ekonomik diplomasi, sürdürülebilir kalkınma ve çok taraflı iş birliği ilkeleri ön planda tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

BALIKÇIOĞLU, N. (2019). "Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasında dış ticaretin gelişimi: 2000-2017 dönemi". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43(1): 225–245.

ÇETİN, S. & SERTKAYA, B. (2011). "Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ekonomik ve ticari açıdan incelenmesi". *SESSION 1C: Uluslararası Ticaret, International Conference on Eurasian Economies*, 61–67.

DEİK / Türkiye-Kazakistan İş Konseyi. (2018). *Kazakistan ekonomisindeki gelişmeler ve Türkiye – Kazakistan ticari ve ekonomik ilişkileri*. İstanbul: DEİK Yayınları.

ENERGY INFORMATION ADMINISTRATION – EIA. (2021). *International energy outlook 2021*. Washington, DC: U.S. Department of Energy.

ERSUNGUR, M., KIZILTAN, A. & KARABULUT, K. (2007). "Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik ilişkilerinin analizi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(35): 285–310.

İNANÇLI, S., KONAK, A. & ASHIMOVA, Z. (2015). "Türkiye-Kırgızistan ekonomik ilişkilerinin dış ticaret üzerine yapısal ve sektörel olarak yansımaları". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2): 111–124.

İSTİKBAL, D. (2021). *Orta Asya'da yeni iş birliği alanları: Türkiye–Özbekistan ilişkileri*. İstanbul: SETA Yayınları.

KELEŞ, B. (2016). "Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler ve 2023 hedefleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 222: 150–163.

OLCOT, M. B. (2010). "The energy factor in Central Asia". *The Brookings Institution Papers on Economic Activity*, 2(1): 65–78.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI. (2025). *Azerbaycan ülke profili*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI. (2025). *Kazakistan ülke profili*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI. (2025). *Kırgızistan ülke profili*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI. (2025). *Özbekistan ülke profili*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI. (2025). *Türkmenistan ülke profili*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.

TÜİK – TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU. (2025). *Dış ticaret veritabanı*. Ankara: TÜİK Yayınları.

TÜRK, F. (2010). "Türkiye–Türkmenistan ilişkileri 1990–2010". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2): 57–64.

ÜZÜMCÜ, A. & TOPAL, S. (2014). "ABD–İran yakınlaşması ve Kırım gerginliği ortamında Türkiye'nin enerji tedarikinde Azerbaycan, İran ve Irak'ın artan önemi: Dış ticaret ve enerji ilişkileri açısından yeni fırsatlar (mı?)". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9): 95–116.

VELİEV, C. (2022). "Türkiye–Azerbaycan diplomatik ilişkilerinin 30 yılının özeti". *Kriter Dergi*, 64. Erişim Tarihi: 12.05.2025. https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerinin-30-yilinin-ozeti

YILMAZEL GASIMOVA, S. (2024). *Türkiye'nin ihracatında değişen ülke grupları: Seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetleri ile olan ticaret üzerine bir analiz*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora Tezi).

YÜCE, M. & KELEŞ, D. (2022). "Kazakistan ekonomik yapısı ve Türkiye ile ekonomik ilişkileri". *Türk Dünyası Akademik Bakış*, 2(3): 1–32.

EXTENDED ABSTRACT

This study comprehensively analyzes the international trade relations between Turkey and the Turkic Republics of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan in the post-1991 period. At the center of the study is the development of Turkey's foreign trade volume with these countries over the last decade and the economic, strategic and political dimensions of these relations. Focusing on the 2014-2024 period, the study evaluates Turkey's export and import trends by product groups, while the direction, volume and dynamics of bilateral trade by country are supported by statistical data.

The Turkic Republics, which declared their independence after the collapse of the Soviet Union, have become potential partners for Turkey, not only in terms of language and cultural commonality, but also in the fields of energy, transportation and trade, where strategic cooperation can be developed. Turkey was one of the first states to recognize these countries and soon began to institutionalize both political and economic relations by opening diplomatic missions. In this process, Turkey's foreign trade policy towards the region has gained a multifaceted structure with technical cooperation, development assistance and private sector support through TIKA, DEIK and similar institutions.

In 2014, Turkey's total exports amounted to USD 7.63 billion, reaching USD 11.1 billion by 2024. In the same period, imports increased significantly from USD 3.4 billion to more than USD 7.5 billion. These data point to increasing economic integration on both the export and import sides. Turkey's main export items are industrial products, machinery, electrical appliances, textiles and foodstuffs. Imports are mainly oil, natural gas, metal ores, cotton and agricultural products.

Azerbaijan is one of Turkey's most important economic partners in the region. Strategic projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline, TANAP and the Baku-Tbilisi-Kars Railway have made it possible to integrate not only energy but also logistics and transportation infrastructures. Turkey exports mainly industrial goods, construction materials and food products to Azerbaijan, while importing mainly natural gas and crude oil from Azerbaijan. The active role of Turkish contracting companies in the reconstruction process in the region after the Karabakh victory has further strengthened economic relations.

Kazakhstan has a significant share in Turkey's energy-related imports. Kazakhstan, the largest country in Central Asia, also offers opportunities for cooperation in the fields of transportation and agriculture. Turkey exports machinery, automotive spare parts and construction equipment to Kazakhstan, while importing petroleum products, copper and various mineral raw materials. Turkish investments in Kazakhstan are spread across different fields such as industry, education and health, especially in the construction sector.

Uzbekistan has become one of Turkey's fastest rising trade partners in Central Asia, especially with the reform process after 2016. The trade volume between Turkey and Uzbekistan is constantly increasing, with textile products, household appliances and industrial machinery being the leading export items. Imports include minerals such as cotton, uranium and copper as well as food products. The investment facilities provided to the Turkish private sector in line

with President Shevket Mirziyoyev's opening-up policies have led to a structural deepening of the trade volume.

Although Kyrgyzstan is a more limited partner in terms of trade volume, it plays an important role in Turkey's cultural diplomacy efforts in Central Asia. Turkey exports mainly textiles, consumer goods, garments and basic foodstuffs to the country. In return, it imports animal products, agricultural products and cotton. Turkish businesspeople's investments in and around Bishkek contribute to the country's economy and strengthen the basis for bilateral trade relations.

Turkmenistan is a strategic energy supplier for Turkey with its rich natural gas and oil resources. Turkey imports cotton as well as energy products from Turkmenistan. On the other hand, industrial products, textile machinery, construction materials and food products are exported. Major projects undertaken by Turkish construction companies in Ashgabat and other cities have made it possible for the two countries to develop not only a commercial but also a development-based partnership.

Logistics infrastructures stand out as a decisive factor in Turkey's trade with the region. Projects such as the Central Corridor initiative, the Caspian Trans-Caspian International Transport Route and the BTK railway line reinforce Turkey's role as a transit country between Asia and Europe. These corridors not only facilitate Turkey's foreign trade but also accelerate the integration of Turkic Republics into Chinese and European markets. In this context, transportation and customs facilitation also contribute to the development of trade volume.

Formalized in 2021, the Organization of Turkic States has created a structure that puts trade relations on a more institutional basis. Within this organization, work is being carried out on free trade agreements, joint industrial zones, digital customs integration and investment incentive mechanisms. This platform, in which Turkey has assumed a leadership role, offers multifaceted gains both in terms of economic diplomacy and cultural rapprochement.

In conclusion, international trade relations between Turkey and the Turkic Republics are not limited to bilateral economic interests; they are based on a multi-layered basis such as geopolitics, energy security, transportation strategies and cultural affinity. In its relations with these countries, Turkey is increasing its economic interdependence, strengthening its exporting identity and reinforcing its claim to regional leadership. However, in order for these relations to achieve a sustainable and balanced structure, it is necessary to remove non-tariff barriers, ensure bilateral harmonization in the field of investment law and commonize digital trade infrastructures. These relations, which constitute the economic pillar of Turkish foreign policy, will continue to play a key role in the realization of both regional stability and development goals.

TAŞTEKİN, SERAP (2025). "XIX. Yüzyıl Osmanlı Elektrik İmtiyaz Sözleşmeleri: Ekonomi Politik Perspektifinden Bir Değerlendirme". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1311-1333.

XIX. YÜZYIL OSMANLI ELEKTRİK İMTİYAZ SÖZLEŞMELERİ: EKONOMİ POLİTİK PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Serap TAŞTEKİN*

ÖZ

XIX. yüzyılda dünyada elektrik enerjisinin yaygınlaşması, Osmanlı Devleti'ni de bu kaynağı kullanmaya ve üretmeye sevk etmiştir. Elektrik, önceleri idari kamu hizmeti olarak görülürken, sanayileşme ve modernleşme ile birlikte kullanım alanı genişlemiş, bu enerji imtiyaz usulüyle üretilip dağıtılmıştır. Kamu hizmeti ile elektrik imtiyazları arasında kavramsal bir bağ kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin ekonomi politiğinin bir parçası olan bu bağ, elektrikle aydınlatma hizmetinde yabancı sermayenin ağırlığıyla pekiştirilmiştir. Bu bağlamda imtiyaz sözleşmeleri, devletin ekonomi politiği ile yabancı sermayenin uzlaştığı bir hukuki ve iktisadi zemin oluşturmuş, hizmeti alan idare ile kamuya ileten şirketler arasındaki ilişkileri düzenleyen yapısal bir çerçeve sunmuştur. Osmanlı ekonomisi bağlamında ekonomi politik; yalnızca maliye veya piyasa hareketlerini açıklayan bir araç değil; aynı zamanda devlet müdahalesinin kapsadığı alanları belirleyen siyasal ve iktisadi bir çerçevedir. Bu çalışmada ekonomi politiğin temel aktörü Osmanlı idaresi ile imtiyaz sahibi şirketler arasındaki hak ve yükümlülükleri açığa kavuşturması açısından, Osmanlı Devleti ile şirketler arasındaki elektrik imtiyazı mukavelenameleri, hukuki belge özellikleriyle XIX. yüzyıldaki ilk örnekleri üzerinden incelenmektedir. Çalışmada, yöntem açısından elektrik hizmetinin ilk örnekleri kentsel ve teknik altyapı boyutlarıyla değil, kamu hizmeti açısından ele alınmış; idarenin sektöre yaklaşımını açıklayan yönleriyle değerlendirilmiştir. Çalışma, elektrik imtiyazlarını, mecburi dışa bağımlılık ve modernize sürecini yöneten Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayata müdahale kapasitesini yansıtması açısından ve benimsediği ekonomi politik perspektifiyle değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elektrik İmtiyazı, İmtiyaz Sözleşmesi, Mukavelename, Şartname, Ekonomi Politik

19TH CENTURY OTTOMAN ELECTRICITY CONCESSION CONTRACTS: A POLITICAL ECONOMY PERSPECTIVE

ABSTRACT

In the nineteenth century, the global spread of electric energy also prompted the Ottoman state to adopt and produce this resource. Initially regarded as an administrative public service, electricity expanded in scope with industrialization and modernization; accordingly, this energy was produced and distributed through concession arrangements in alignment with the period's political economy. Within this framework, concession contracts established a legal and economic ground on which the state's political economy reconciled with foreign capital, providing a structural framework that regulated the relationship between the administering authority and the companies delivering the service to the public. From a political economy perspective, the state's capacity for intervention concerns flexibility and sanctions within defined limits. In the context of the Ottoman economy, political economy is not only a tool to explain fiscal or market movements, but also a political and economic framework that determines the areas covered by state intervention. In this study, to elucidate the rights and obligations between the Ottoman administration and concession-holding companies—primarily foreign-owned—electricity concession contracts and their legal-documentary characteristics are examined through the first exemplars of the nineteenth century. Methodologically, the concessions for electric lighting in Thessaloniki, Damascus, and Beirut, regarded as the earliest instances of electric service, are evaluated not in terms of urban and technical infrastructure, but in terms of the public service dimension that explains the Ottoman administration's approach to this sector as an economic actor. The study assesses the electricity concessions granted in the nineteenth century in terms of how they reflect the Ottoman state's capacity to intervene in economic life amid compulsory external dependence and modernization, viewed through the lens of its adopted political economy perspective.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 19.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, KONYA, ORCID: 0000-0002-0854-8623, E-posta: seraptastekin@selcuk.edu.tr.

Key Words: Electricity Concession, Concession Agreement, Contract, Specification, Political Economy

GİRİŞ

Elektrik enerjisi, ekonomik kalkınmayı yönlendiren temel dinamiklerden biri olarak, üretim süreçlerinin verimliliğini artırmasıyla Sanayi Devrimi boyunca büyümenin belirleyici unsuru haline gelmiştir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde aydınlatma ihtiyaçlarının geleneksel yöntemlerden elektriğe geçişinde teknolojik ve kurumsal gecikmelerin etkisiyle belirgin bir dönüşüm süreci yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde aydınlatma ihtiyacı uzun yıllar çıra, mum ve yağ lambalarıyla karşılanmıştır; şehirlerin aydınlatılması için önce maden kömürünün ısıtılmasından elde edilen havagazı kullanılmaya başlanmış ve İstanbul sokaklarının idari kamu hizmeti kapsamında havagazı ile aydınlatılması imtiyaz usulüyle gerçekleştirilmiştir. İlk imtiyaz, Heres isimli bir müteahhide verilmiş, böylece Boğaziçi ve Üsküdar ile Marmara kıyısındaki köylerin aydınlatılması sağlanmıştır. Sokakların ve evlerin havagazı ile aydınlatılmasında üretimle ilgili planlamalar dahilinde 1855 yılında Dolmabahçe Gazhanesi kurulmuştur (Özdemir, 2011, s. 14). Dolmabahçe Gazhanesi sarayın aydınlatılması için gerekli olan havagazının üretilmesini sağlamıştır (Mazak, 2015, s. 296). Gazhane 1874 yılında Şehremaneti'ne devredilerek modernize edilmiş; 1886'da Tophane-i Amire'ye; özelleştirme kararından sonra da 1914 yılında Fransız banker Bezanson ve mühendis Boer'in kurduğu Beyoğlu-Yeniköy Türk Anonim Şirketi'ne devredilmiştir (Kurutlu, 2013, s. 51). Gaz imtiyazları önce şahıslara, daha sonra ise bu imtiyazı kullanabilmeleri için şirketlere verilmiştir. Örnek olarak Beyrut gaz imtiyazını 1885 yılında, 40 yıllığına Alex de Girardin almış, bu imtiyazın kullanılması için Beyrut Gaz Anonim Şirketi kurulmuştur (Düstur, I. Tertip, V. Cilt, 1937, s. 352-364). Yedikule Gazhanesi 1880 yılında kurulmuş ve Şehremaneti tarafından işletmeye açılmış, işletme imtiyazı ise önce Mösyö Moser'e daha sonra duruma itiraz eden Hasan Tahsin Efendi'ye verilmiştir(Kayserilioğlu vd. 1999, s. 85). Anadolu yakasında ise 1891 yılında Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi kurulmuştur (Arısal, 2020, s. 4). Bu süreç, Osmanlı kentlerinde gaz altyapısının kamu hizmeti olarak imtiyaz sistemiyle hayata geçirildiğini ve merkezi aktörlerin gaz üretimiyle şehir aydınlatmasını yöneten bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin enerji alanındaki gelişim süreci, Avrupa ülkelerindeki teknolojik yeniliklerin yakından izlenmesiyle şekillenmiştir. Altyapı yatırımları, özellikle havagazı kullanımında Avrupa deneyimi örnek alınarak gerçekleştirilmiştir. Ancak havagazının sağladığı enerji, başta kent hayatı olmak üzere günlük ihtiyaçlara zamanla yeterli gelmemeye başlamış; Avrupa'da yaşanan bu yetersizlikler bilimsel ilerlemeleri tetiklemiş ve dünyaya elektrik enerjisinin kapılarını açmıştır. Elektriğin kullanımı, Thomas Edison'un elektrikli ampulü icadıyla hız kazanmış; kısa sürede Avrupa kentlerinde yaygınlaşarak aydınlatmanın ötesinde konutlarda ve endüstride yeni bir çağ başlatmıştır. Böylelikle elektrik, Osmanlı'dan günümüze kadar uzanan süreçte toplumun günlük yaşantısını, kentleşmesini ve teknolojik gelişimini sürdürülebilir biçimde etkilemiştir.

Elektrik aydınlatmasının medeniyetin temel taşlarından biri olarak kabul edilmesi, XIX. yüzyılda Avrupa'aki hızlı değişim ve dönüşümle yakından ilişkilidir. Bu süreçte, elektrikle aydınlatılan ilk şehir olarak öne çıkan İngiltere'nin Godalming kenti, teknolojinin toplumsal yaşamdaki etkilerini gösteren sembolik bir başlangıç noktasıdır (Erol, 2007, s. 28). 1881 yılında Londra'da elektrik aydınlatmasının hayata geçirilmesiyle birlikte, Avrupa'da bu yeni enerji çağının kapıları aralandı ve Rotterdam 1882, Hamburg 1888, Manchester ve Prag 1889 Stockholm

1890 yılında şehir merkezi ve ana caddelerinde elektrikli aydınlatma sistemlerine kavuştu. Bu kentler, sokak lambalarından kamu binalarına, ulaşım hatlarından fabrikalara kadar uzanan geniş kapsamlı elektriklendirme projeleriyle aydınlatıldı. İstanbul'da ise sokakların elektriklendirilmesine yönelik ilk girişimin, 1878 yılında yapıldığı bilinmektedir (Engin ve Gülsoy, 2016, s. 148).

Elektriğin yaygınlaşması yalnızca şehirlerin aydınlatılmasını değil, aynı zamanda gündelik yaşamın, endüstrinin ve toplumsal düzenin şekillenmesini de etkilemiş, kullanımı arttıkça bu enerjinin üretimi konusunda adımlar atılmıştır. Elektrik üretimi için kamusal elektrik santrallerinin kurulması, Avrupa'da başta ekonomik, sosyal ve teknolojik düzenin yeniden inşasına katkı sağlamıştır (Esenduran, 2010, s. 24). 1882 yılında kamuya açık ilk elektrik santrallerinin devreye girmesi, enerjinin kitlesel olarak üretilmesini ve kent yaşamı için yaygın şekilde kullanılmasını mümkün kılmıştır. Elektrik enerjisinin birincil kaynaklardan dönüşüm yoluyla elde edilmesinin yaygınlaşması, yalnızca üretim süreçlerini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda şehirlerin aydınlatılması, gece hayatının canlanması, toplumsal güvenlik algısının artması, endüstride üretkenliğin ve hızın yükselmesi gibi çok boyutlu değişimlere de öncülük etmiştir. Bu gelişmeler, Avrupa toplumlarının sanayileşme sürecini hızlandırarak modernleşme yolunda önemli rol oynamıştır. Elektrik, zamanla sosyal yaşamdan kültüre, ekonomiden kente kadar birçok alanda yeni standartların ve beklentilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Birincil enerji kaynaklarının – kömür, su, rüzgâr ve daha sonra petrol – elektrik üretiminde kullanılmasıyla elektrik, Avrupa'nın modernleşme sürecinin anahtar enerjilerinden birisi haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise elektrik enerjisiyle tanışma süreci Avrupa'ya oranla daha yavaş gelişmiştir. İstanbul'da elektrik kullanılmaya başlamadan önce evler mum ve gazyağı lambalarıyla, sokaklar ise fenerler ve kandillerle aydınlatılıyordu. Tanzimat dönemiyle beraber şehirler Avrupai yönde gelişmeye başlamış, bu değişim aydınlatma uygulamalarına da yansımıştır. Devlet, halkın ev ve dükkanlarının önüne fener asmaları zorunlu hale getirmiştir (BOA.HR.TO.445/17, H.21 Ramazan 1280, M. 29 Şubat 1864). 19 Nisan 1846 tarihli irade-i seniyye ile saray mensupları ve memurların hanelerinin önüne fener asmak suretiyle sokakları aydınlatması istenmiş (BOA. İ.MVL. 76/1479, H. 22 Rebiulahir 1262/M. 19 Nisan 1846), 9 Ocak 1845'te de Galata ve Beyoğlu caddelerinde uygun yerlere Avrupa usulü fener takılıp yakılmasına ve bunların masrafının üç gruba ayrılarak toplanmasına dair layiha yayımlanmıştır (BOA.A.MKT.19/70, H. 29 Zilhicce 1260, M. 9 Ocak 1845). Güvenlik tedbirleri gereği fenersiz sokağa çıkmak yasaklanmış, uymayanlar sokak devriyeleri tarafından karakola götürülmüştür (Toprak, 1994, s. 276). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, sokakların aydınlatılmasında temel odak güvenlikti. Bu amaca yönelik nizamnameler hazırlanarak sokakların aydınlatılması sürecine zabit ve bekçilerle beraber mahalleli de dahil ediliyordu (İleri, 2015, s. 33; Toprak, 1994, s. 476).

Bu dönemde kullanılan aydınlatma araçları özellikle sıvı yakıt temelliydi. Petrol kullanılan lambalar lüks sayılıyordu ve daha çok ekonomik durumu iyi olan aileler faydalanabiliyordu. Gelir seviyeleri düşük kesim ise çoğunlukla yağ mumu veya zeytinyağı kullanabiliyordu (Esenduran, 2010, s. 37). İstanbul'un en modern semtlerinden biri olan Pera'da yaşayanlar, Paris ve Londra sakinleri gibi, şehirlerinde de modern aydınlatma yöntemlerinin uygulanmasını talep ediyorlardı. Bu talepler, elektrikli aydınlatmaya geçişin kültürel açıdan da adım adım gelişmesini sağlarken, Osmanlı yönetimi ise ekonomik, kültürel ve hukuki yönleri bulunan bu yeniliği en uygun politikayla uyarlamaya çalışmış, ilgili düzenlemeleri buna göre şekillendirmiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca Tanzimat reformlarının yönlendirdiği modernleşme sürecinde teknolojik yenilikleri hukuki düzenleme ve pratik uygulama bağlamında bir çerçeveye yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde köklü mali güç ve kurumsal kapasite eksikliği, altyapı inşasını özel aktörlerin imtiyazları aracılığıyla hayata geçirme gerekliliğini doğurmuş; böylece imtiyazlar, devletin ekonomi politiğini yeniden şekillendiren bir araca dönüşmüştü. Elektrik, aydınlatmanın ötesinde modern kamu hizmetlerinin ve kentsel gelişmenin merkezi bir öğesi durumundaydı. Bu bağlamda imtiyaz sözleşmeleri, teknik kapasitenin getirdiği fırsatlar ile devletin denetim ve maliyet hesapları arasındaki gerilimi yansıtmıştır. Bu süreç, kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılması hedefiyle merkezi planlama ve hukuk-ekonomi ilişkileri arasındaki etkileşimi görünür kılarak, Osmanlı Devleti'nin ekonomik müdahale kapasitesinin yeniden şekillenmesine yol açmıştır.

Öte yandan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri için gereken kurumsal yapı ve mali kaynakların yetersizliği, "imtiyaz" yöntemiyle özel teşebbüslerden yararlanma yolunu açmıştır. Böylece devletin yıkılışına dek belediye hizmetlerinin temelinde imtiyaz verme politikası güdülmüştür. Bu durum, Batılı sermaye için yeni pazar olanaklarının doğmasına da ortam hazırlamış, emperyalist politikalarının şehir altyapısı üzerindeki etkisini daha görünür kılmış, Batı'nın ekonomik gücünün artışında önemli bir basamak olarak belirginleşmiştir (Ayar, 2013, s.109). İstanbul'da özellikle sanayileşmenin yoğun olduğu hatlarda artan enerji talebini karşılamak amacıyla elektrik üretiminin başlatılması planlanmıştır. Bu alandaki ilk önemli adım, 1902 yılında Tarsus'ta faaliyete geçen hidroelektrik santralle atılmıştır. Böylece elektrik üretimi Osmanlı topraklarında somut biçimde başlamış, sektöre çok sayıda özel girişimci dâhil olmuştur. Bunu takiben Selanik, Şam ve Beyrut gibi önemli şehirlerin elektrikle aydınlatılmasına yönelik projeler de kısa sürede uygulamaya koyulmuştur (Esenduran, 2010, s. 18).[1] Sözkonusu gelişmeler yalnızca teknik bir dönüşümle sınırlı kalmamış; Osmanlı modernleşmesinin kentte ve toplumsal yaşamda hissedilmesine yol açmıştır.

Bu dönemde Berlin, Londra ve Paris'teki Osmanlı elçiliklerinin Hariciye Nezareti'yle yürüttüğü yazışmalardan, hükümetin gazla aydınlatma ile elektrikli aydınlatma arasında ekonomik ve teknik açıdan kapsamlı bir kıyaslamaya giriştiği görülmektedir. Yurtdışı temsilciliklerden alınan raporlar ve yapılan maliyet analizleri sonrasında, elektrikli aydınlatmanın mevcut koşullarda gaz aydınlatmasına göre daha yüksek bir maliyete sahip olduğu tespit edilmiştir.[2]

Başlangıçta eksik altyapı, yüksek maliyetler ve teknik yetersizlikten kaynaklanan çekinceler nedeniyle aydınlatma ve ulaşımda kısıtlı bir şekilde kullanılan elektrik, makinelerin çalıştırılması için zaruri bir enerji kaynağı haline gelince, sektörle ilgili düzenlemeler yapmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devlet, şehirlerin aydınlatılması, toplu ulaşımda tramvayların işletilmesi, sanayinin daha verimli işlemesi ve konutlarda daha modern bir yaşam oluşturulması gibi

[1] Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Muhammed Rüslam Efendi'ye verilmesi ile ilgili bkz. BOA.İ..İMT.4/10, H.27 Zilkade 1320, M. 25 Şubat 1903, Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey'e verilmesi ile ilgili bkz. BOA.İ..İMT.4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903.

[2] Maliyet hesabına önemli bir örnek, Alman Reiser'in imtiyaz talebinde bulunmasından sonra İzmir Belediyesi'nin yaptığı hesaptır. Buna göre İzmir Belediyesi havagazı ile şehirdeki 1600 fenerin her birinin 480 kuruşa mal olduğunu, bunun yerine elektrik konması halinde ise 1200 elektrik lambasının her biri için 1314 kuruş ödeneceğini hesaplamıştır. İzmir Belediyesi, Aydın Valiliği'ne verdiği bilgide, elektrikli aydınlatmanın daha pahalı olacağı görüşünü paylaşmıştır. (Atar, 2012, s. 202). Bu durumdan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Hükümeti bu yeni teknolojiyi uygularken maliyet kıyaslaması yapmış, mevcut tercih olan havagazı ile elektriği karşılaştırmıştır(Cin, 2019, s. 58).

temel kamu hizmetlerinde elektriğin sağlanabilmesi için kapsamlı bir düzenleme gerekliliğiyle karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı idaresi bu bağlamda hukuki ve iktisadi açılardan yeni politikalar geliştirmeye yönelmiş; özellikle elektrik üretimi ve dağıtımının yönetimi konusunda önemli adımlar atmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında elektrik imtiyazlarının hızla özel girişimcilere verilmesiyle birlikte, bu alanı düzenleyen kapsamlı bir mevzuat eksikliğinin de etkisiyle, devlet kişilere ve şirketlere verdiği imtiyazların kurallarını mukavelename ve şartnamelerle belirleyerek süreci kontrol altına almaya çalışmıştır. Dönemin temel uygulamalarından biri, elektrik üretimi ve hizmetini üstlenenlerin şirket kurmasını zaruri hâle getiren ve onların kamu sorumluluklarını tanımlayan sınırlamalar getirmek olmuştur. Her ne kadar elektrik politikasında uzun vadeli ve bütüncül bir strateji geliştirilememiş olsa da, imtiyaz sahiplerine getirilen yükümlülüklerle arz güvenliği, hizmetin abonelere ulaştırılması ve kamu yararının gözetilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece, yeni enerji çağına geçişte Osmanlı kurumlarının hem yeniliklere uyum sağlama, hem de gelişmeyi kontrol altında tutma çabası hissedilmiştir.

Elektrik imtiyazını elde eden şahıslara şirket kurdurulması, bir yandan doğrudan idari bir denetim ve uygulama mekanizması yaratırken, diğer yandan işletmelerin faaliyet göstereceği asgari hukuki zemini oluşturmuştur. Osmanlı elektrik piyasasını düzenleme konusunda oluşturulan kurumlar, dönemin siyasi, mali ve toplumsal koşulları göz önünde bulundurularak organize edilmiştir. Bu çerçevede hazırlanan imtiyaz modeli, üretim ve dağıtım sürecinde görev alan girişimciler üzerinde idari bir kontrol sağladığı kadar, sektörün şekillenmesinde de esnek bir hukuki temel oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı idaresinin ekonomik hayatın ana aktörü olarak elektrik imtiyazlarını verme yaklaşımının ekonomi politik açıdan değerlendirmek, bu çalışmanın amacıdır. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde elektriğin sadece teknik ya da kentleşme boyutunda değil, özellikle elektrik imtiyaz sözleşmelerinin hukuki altyapısı ve bu sözleşmelerin idare ile imtiyaz sahibi arasındaki yaptırım ve haklara nasıl yön verdiği incelenmiştir. Kentlerin aydınlatılması ve toplu taşımada elektrik kullanımı için verilen ilk örnekler çerçevesinde, Beyrut, Şam, Selanik ve İzmir'de uygulanan imtiyazların hukuki niteliği ve özellikleri incelenmiştir.

Elektrik imtiyaz mukavelename ve şartnamelerinin incelenmesi, dönemin enerji politikasıyla birlikte kamu hizmetleri anlayışı hakkında da bilgi vermektedir. İmtiyaz mukavelename ve şartnameleri değerlendirilirken, Osmanlı Devleti'nin ekonomi politiğini yansıtan enerji politikalarına ilişkin yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira elektrik imtiyazı sözleşmeleri hukuk tekniği bakımından günün ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olarak düzenlenmiş, bu hukuki metinlerin çerçevesini çoğunlukla mevcut ekonomi politik belirlemiştir.

1-Ekonomi Politik

Ekonomi politik, bir devletin ekonomik faaliyetlerini yönlendiren, maliye, dış ticaret, borçlanma ve devlet müdahalesi gibi unsurlarla şekillenen politikaların bütünüdür. Devletin ekonomi politiğini belirleyen temel faktörler, borçlanma süreci, yabancı sermaye girişleri, dışa açıklık ve ekonomik entegrasyon ile siyasi, diplomatik ve askeri etkenlerin etkileşimi gibi çoklu unsurlardan meydana gelmektedir. Devlet, kaynakları toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda dağıtan merkezi aktördür.

Ekonomi politik kavramı, insan toplumlarının üretim ve dağıtım süreçlerini yalnızca teknik bir düzlemde incelemekle yetinmeyip, bu süreçlerin toplumsal ilişkiler, hukuk, hukukdışı normlar ve devlet müdahaleleriyle iç içe geçmiş bir bütünü olarak ele alır.

Rousseau'nun ev ile devlet arasındaki zihinsel ve pratik bağları kurduğu düşünce, bu alanın iki ölçekli bir temele dayandığını öngörür. Rousseau'nun tanımına göre, ekonomi (oikonomia), Yunanca oikos = ev/ailenin bütünü ve nomos = yasa/kural kökeninden gelir. Başlangıçta "ev işlerinin akla ve belli kurallara göre yönetimi" olarak tanımlanan bu kavram, zamanla "büyük ailenin"—yani devletin—yönetimine mecazen uygulanabilir hale gelmiştir; ancak Rousseau bu iki alanı kesin biçimde ayırır: ev ekonomisi (özel ekonomi) ve kamusal/siyasal ekonomi (genel ekonomi). Zira devlet ekonomisi, aile yönetiminin basit bir büyütülmesi değildir, hak, yetke ve amaçları bakımından özgün bir çerçeve sunar (Rousseau, 2015, s.7-8). Nikitin'in açıkladığı Marksist Leninist ekonomi politik kuramına göre ise; ekonomi politik, sermayenin boyunduruğundan kendilerini kurtaran ülkelerin izlemeleri gereken yolu gösterir (Nikitin, 2016, s. 17). Nikitin, ekonominin toplumsal üretim ilişkilerinin bilimsel incelemesini kurucu bir odak olarak konumlandırır. Bu sentez, ekonomi politiğin yalnızca mekanik bir hesaplama disiplini olmadığını, üretim ilişkileri, adalet ve toplumsal fayda arasındaki dinamikleri kapsayan çok boyutlu bir alan olduğunu göstermektedir.

Diderot ve D'alembert'in "*Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatla ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*"nde kavramı tanımlayan Boulanger'e göre ise ekonomi politik; "İnsanların toplum halinde yaşamlarını sürdürmeleri ve bu toplumda onları mutlu kılma sanatıdır ve insan ırkı için de bundan daha yararlı daha ilgili ve yüce bir amaç olamaz" (Boulanger, 2025 s. 254). Aynı kaynakta Rousseau da "ekonomi" maddesini yazmıştır. Birincil kavramsal referanslar arasında Rousseau'nun metninden çıkarsanan köken, ekonomi politiğin bir evin bilgece ve dürüst yönetiminden devlete uzanan anlamını ima eder. Ev ekonomisi ile genel ekonomi arasındaki bu ayrım, disiplinin tarihsel gelişiminde devletin müdahale alanının nasıl genişlediğini ve ekonomik mantığın hangi ölçütlerle kamu politikalarına dönüştüğünün anlaşılması için bir anahtar sunar (Rousseau, 2025, s. 245-254).

İçerik açısından Boulanger'in tanımı, ekonominin yalnızca üretim veya kaynakların verimli dağıtımıyla sınırlı kalmaması gerektiğini, insanların toplum içindeki varoluşlarını sürdürme ve mutlu olma kapasitesini güvence altına alma sanatına dönüştüğünü belirtir. Bu bakış açısı, ekonomik düzenin tarafsız bir teknik araç olmaktan çok, toplumsal iyi için kurgulanmış bir kurumsal çerçeve olduğunu gösterir. Böylece ekonomi politik, bireylerin refahını ve toplumsal bütünlüğü koruyan, uzun vadeli sürdürülebilirliği hedefleyen bir normatif-empirik karmaşıklık kazanır.

Nikitin'in vurgusu ise ekonominin toplumsal üretim ilişkileriyle olan köprü kurucu rolüne odaklanır. Ekonomi politik, üretim araçlarının sahipliği, üretim gücü ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşimleri inceleyen ve bu etkileşimlerin toplumsal kurumlar, sınıf yapıları ve politik yapılar üzerinde bıraktığı izleri analiz eden bir bilimdir. Bu perspektif, ekonominin sadece piyasaların hareketinden ibaret olmadığını; sosyal ve iktisadi güç ilişkilerinin belirleyici olduğunu savunur. Böylece ekonomi politik, ekonomik dinamizmin arkasında yatan güç yapılarının eleştirel incelenmesini; adil ve kapsayıcı politikaların tasarlanması amacıyla bir araç olarak kullanır. Bu, üretim ilişkileri odaklı yaklaşımın, verimlilik hedeflerini toplumsal adalet ve insani gelişme ile uyumlu kılma çabasını içerdiğini gösterir. Fransız ekonomist Jean Baptiste Say'a

göre de bir topluluk, kent ya da ulusu oluşturan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak olan tüketim kamu tüketimidir (Say, 2002, s. 42).

Avrupa'da kullanılan ekonomi politik kavramı, Osmanlı Devleti'nde ise merkezi bürokrasi-ekonomi ilişkilerinin kendine özgün dinamiklerini öne çıkarır. Osmanlı Devleti, klasik dönemde Avrupa merkantilizminin karşısında uyguladığı kendine has fiskalist ve provizyonist modelinde olduğu gibi, XIX. yüzyılda gerektiğinde esnek ve pragmatist, gerektiğinde müdahaleci bir tutum sergiler.

Bu bakış açısı, merkezi bürokrasiyle Osmanlı ekonomisi arasındaki ilişkiye dair kuramsal bir çerçeve sunar: merkezi müdahalelerin, İslam hukukuyla karşılaştırıldığında belirginleştiği ve bazı alanlarda kendi mevzuatını oluşturup yürürlüğe koyabileceği bir süreç olarak görülebilir. Ancak Pamuk'un vurguladığı gibi, devlet müdahalesi genellikle kapsamlı değil, seçici niteliktedir. Merkezi bürokrasi, Osmanlı Devleti'nin ekonomide sıkı müdahalelerine izin vermiş, bu müdahaleler İslam hukukuyla karşılaştırıldığında belirginleşmiş ve bazı alanlarda kendi kanunlarını çıkarıp yürürlüğe koymuştur. (Pamuk, 2007, s. 9).

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'nın aksine siyasi gücün iktisadi güce dönüşmediğini vurgulayan Mehmet Genç ise merkantilist dönemdeki Osmanlı ekonomi politiğini çok yönlü etkilerle açıklar: "Devlet birçok iktisadi fonksiyon görmekte ve bu faaliyetler esnasında çeşitli hedefler tespit eder, ancak bu fonksiyonlar ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet gösteremez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç-içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu."(Genç, 2005, s. 43).

Kapitalizmin ilk aşamaları olarak kabul edilen Avrupa merkantilizmiyle paralel olarak; klasik dönem Osmanlı ekonomisinde devletin bir dizi iktisadi işlevi yürüttüğü ve bu faaliyetler esnasında belirlediği hedeflerin yalnızca ekonomik nitelikte olmadığı; sıklıkla siyasi, dini, askeri, idari veya mali unsurlarla iç içe geçtiği gözlemlenir. Bu iç içe geçmişlik, Osmanlı Devleti'nin gelir elde etme, vergilendirme ve mali denetim amacıyla yürüttüğü gümrük politikaları, kapitülasyonlar ve üretimi destekleyici tedbirler gibi araçlarda açıkça görünür. Ayrıca askeri harcamaların finansmanı için gerekli kaynak yaratma çabaları ve bürokratik denetim mekanizmalarının mali yönlerle ilişkilendirilmesi, iktisadi kararları tek bir hedefe indirgeme zeminini ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak, merkantilist dönemde Osmanlı Devleti'nin iktisadi faaliyetleri, çok katmanlı amaçlar çerçevesinde organize olmuş; ekonomik araçlar hem iç güç dengelerini pekiştirmek hem de dış politika ve toplumsal düzenin korunması için kullanılmıştır. Şevket Pamuk'un, zaman zaman dini ilkeleri zorlayan 'Osmanlı pragmatizmi' (Pamuk, 2007, s. 3) kavramı, imparatorluğun geleneksel düzeni koruma amaçlı bu iktisadi davranış modelini işaret eder.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise Osmanlı ekonomi politiği, iç dinamiklerle uluslararası etkileşimlerin bir arada belirleyici olduğu bir süreç yaşamıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa'ya uygun ekonomik ve siyasal tutumlar geliştirmek konusunda zorunlu olduğu kadar istekli adımlar da atmıştır. Geleneksel kurumsal düzen, Avrupa merkezli küresel akımlarla temas kurunca, maliye, borçlanma ve kapitülasyonlar alanlarında müdahaleler artmış ve bunlar üzerinden yeni politika araçları ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin referans çerçevesini yeniden tanımlamış; devlet ile piyasa arasındaki ilişki, üretim ve dağıtım kararlarının şekillendirilmesinde daha karmaşık bir karşılıklı bağımlılıklar kurmuştur.

Osmanlı Devleti, geleneksel düzeni koruma amacıyla hareket ettiği durumlarda, Pamuk'un tespitiyle ekonomi politiğinde esneklik, pragmatizm ve müzakereci bir yaklaşım sergilenmiş; bu özellikler, devletin modern çağa uyum sağlamasına katkıda bulunmuştur.

Modern çağa uyum yolundaki önemli bir kaynak ve hizmet olan elektrifikasyonda da Osmanlı Devleti'nin yukarıda özetlediğimiz ekonomi politiği gereği imtiyaz usulü uygulanmış, bu yolla hem devletin temel aktör olarak piyasadaki müdahaleciliği, hem sermayenin sektöre dahil edilmesi, hem de kamunun bu hizmete ulaşması gibi devlet, sermaye ve kamu dengesi sağlanmaya çalışılmıştır.

2-Osmanlı Devleti'nde İmtiyaz Usûlü

Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme çabaları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'daki sermaye birikiminin yatırım alanı arayışı ile bir araya gelmiş, iç ve dış etkenler aracılığıyla ülkede yabancı sermaye için faaliyet fırsatları sunmuştur. Yabancılara verilen ayrıcalıklar olarak ifade edilen 'kapitülasyon' kavramı, literatürde imtiyaz[3] ile bir tutulsa da ayırt edici özellikleri hukuk tarihçileri tarafından değerlendirilmiştir. Esirgen'e göre kapitülasyon adli, idari ve ekonomik alanlarda devletin egemenliğini kısıtlayıcı nitelikteyken, imtiyaz bir usûl olarak kamu hizmetinin yerine getirilmesi için özel kişilere başvurulmasıdır. Kapitülasyonlar ile yabancı devletlerin vatandaşlarına Osmanlı ülkesinde çeşitli ayrıcalıklar tanınırken, kamu imtiyaz usulünde sözleşmeler söz konusudur (Esirgen, 2010, s. 2).

İmtiyaz sözleşmesi, Sıddık Sami Onar'ın tanımına göre amme hizmetlerinin her türlü masraf ve hasarı kendisine ait olmak ve buna mukabil bir takım mali menfaatler temin etmek şartıyla hususi bir şahsa gördürülmesi, bu suretle bir amme hizmetinin yerine getirilmesini üzerine alan özel teşebbüs ile yönetim arasında akdi bir bağın kurulmasıdır. İmtiyaz sözleşmesi, *"bir kamu hizmetinin kurulmasının ve kurulduktan sonra belirli bir süreliğine işletilmesinin veya daha önce kurulmuş bulunan bir kamu hizmetinin belirli bir süreliğine işletilmesinin karşılığında, bu hizmetten yararlanan kişilerden hizmete ilişkin olarak alınacak ücret mukabilinde, her türlü kâr ve zararı imtiyazcı kişiye ait olmak üzere, idare tarafından konulacak şartlar ve temin edilecek yetkiler dâhilinde bir özel kişi tarafından ifasını öngören idari nitelikte bir sözleşmedir"* (Onar, 1966, s. 576).

Bir başka tanıma göre imtiyaz, bir kamu hukuku kişisinin bir gerçek veya tüzel kişiye belirli bir süre için kamu hizmetini görme işini bir sözleşmeyle vermesidir. İmtiyazı alan kişi hizmeti risk ve tehlikelerini üstlenerek, imtiyazı veren hükümetin denetimi ve gözetimi altında yürütmekte, gördüğü bu hizmetten yararlananlardan bir bedel alarak finansmanını sağlamaktadır (Tan, 2013, s. 371-372). Osmanlı imtiyaz sözleşmeleri bu tanıma uymakla beraber, maden işletmeleri gibi kamusal olmayan alan ve hizmetleri de kapsaması yönüyle bu tanımın dışına çıkmaktadır. İdarenin ekonomik hayatı yönlendirmesi ve müdahalesinde hukuken bağlayıcı yöntemlerinden biri olan imtiyaz usûlü, Osmanlı Devleti'nin 1850'li yıllardan itibaren pek çok sektörde başvurduğu bir yoldu.

[3] İmtiyaz, sözlük anlamı olarak ayrıcalık; bir işin başkaları yapamamak üzere özel izin ile bir kimseye veya bir kuruluşa verilmesidir(Devellioğlu, 2002, s. 434). İmtiyaz, ayrıca bir ülkede yabancılara verilen adli, mali, diplomatik ve idari ayrıcalıklar anlamını da taşır(Kuzum, 1986, s. 758).

Osmanlı Devleti, gerek kamu hizmeti gerek özel olsun imtiyazları çoğunlukla yabancı şirket ve kişilere veriyordu. İmtiyazlar, maden kaynaklarının aranması ve işletilmesi amacını taşıdığı gibi; elektrik, havagazı, rıhtım, telefon gibi kamu hizmet alanlarında da veriliyordu. Osmanlı idaresi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yandan gelişen sanayi ve kentleşmenin ihtiyaçlarını gidermek, diğer yandan mali durumu daha fazla sarsıntıya uğratmadan kaynakları planlı şekilde yönetecek tedbirleri almak zorundaydı. Ülkeye yabancı sermaye girişi, Osmanlı Devleti'ni imtiyaz usulüne yönlendiren nedenlerden biriydi. Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde ülkeye yabancı sermaye girişi arttı ve 1854 yılındaki ilk dış borçlanma ve devamındaki dolaysız yatırımlar, ortaya kaçınılmaz bir yabancı sermaye olgusunu çıkardı[4]. Yabancı şirketler daha çok demiryolu, liman işletmesi gibi ulaştırma hizmetleriyle, elektrik, havagazı, su gibi altyapı, bankacılık ve sigortacılık alanlarında yatırım yapıyorlardı. Belirtilen dönemde yapılan yabancı sermaye yatırımlarının %53,3'ü demiryolları, %5,7'si elektrik, tramvay, su gibi yerel kamu idare hizmetleri alanında olmuştur (Öztürk, 2003, s. 76). Madencilik, ulaşım, bankacılık imtiyazları, Londra ve Paris merkezli şirketlere veriliyordu.

Ekonomi politik açısından, Osmanlı hükümetleri imtiyaz sözleşmelerini, yabancı sermayeyi istedikleri ekonomik davranışları benimsemeye zorlayıcı bir araç olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı yönetimi imtiyazların verilmesinde siyasi ve mali zorunluluklardan dolayı hukuki bir zemin oluşturma konusunda zaman zaman geri adımlar atmış, fakat yine de Maden Nizamnameleri örneğinde olduğu gibi giderek gelişen bir yasal düzen sağlamıştır (Taştekin, 2021). Yabancı sermayenin Avrupa devletleriyle kapütiler vasıftaki ticaret antlaşmalarının de etkisiyle Osmanlı topraklarına girişiyle beraber bir yandan devletin mali çıkarları ve kamu hakları korunmaya çalışılmış, diğer yandan Avrupa ekonomisi ile kaçınılmaz bütünleşmenin gereklilikleri yerine getirilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sektörlerde yabancılara çok sayıda imtiyaz verilmesine karşın, 1910 yılına kadar imtiyazları kapsayan bir kanuni düzenleme yapılmamıştır. Osmanlı Devleti bu eksikliği imtiyaz mukavelename ve şartnamelerindeki hukuki dayanak ve güvencelerle gidermiştir. İmtiyazlar konusunda ilk şartname, 1858 yılında demiryolu inşasını talep eden şirketlerle sözleşmeye esas düzenlenmiştir (Esirgen, 2012, s. 318). Osmanlı Devleti elektrik fabrikalarının kurulması ve işletilmesi konusunda bir nizamname arayışında olmuş, fakat hazırlıklar sonuç vermemiştir. İmtiyazlar 1850'li yıllarda verilmiş olmasına rağmen, hangi koşullara bağlanacağının çerçevesini belirleyen ilk hukuki düzenleme 1865 yılında hazırlanmıştır. İmtiyaz alanındaki ilk yasal düzenleme, *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Müsaade-i İmtiyaziye ve Ruhsat-ı Resmiye İstid'a Edenlerin İfa Etmeleri Lazım Gelen Şerait ve Merasime Dair Nizamname* adı ile yapılmıştır [5]. 9 Temmuz 1865 tarihli beş maddelik bu nizamnamenin ilk

[4] Yabancı sermaye girişinde pay sahibi olan ülkeler ve bunların sektörlere göre payı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Pamuk, 1978, s. 131-162).

[5] Birinci Madde: İşbu nizâmnâme neşr ve ilânı tarihinden itibaren bir müsaade-i imtiyaziye veyahud ruhsat-ı resmiye istihsâlini icab eden bir teşebbüs için imtiyaz istidâ edenler, şerait ve merasim-i âtîyeyi ifa etmedikçe, istidaları nezd-i Devlet-i Aliye'de karîn-i is'âf olmayacaktır. İkinci Madde: Sahib-i istidanın taleb eylediği müsaade-i imtiyaziye veyahud ruhsat-ı resmiyenin icraat ve muamelatı için gerek kendi namına ve gerek müvekkilleri namlarına olmak üzere Dersaadet'te bir mahall-i mahsus ittihaz etmesi lazimedendir. Üçüncü Madde: Sahib-i istidanın müsaade-i imtiyaziyeden neşet eden şerait ve taahhüdatın tamamı icrasına servet ve iktidarı bir suret-i kâfiyede emniyet bahş olmadığı halde istidanamesiyle mutasavver olan teşebbüsünicrasına girişecek ve kudret-i

maddesinde, şartlar yerine getirilmedikçe dilekçelerin kabul edilmeyeceği belirtilerek henüz başvuru aşamasında yetkinlik koşulu ortaya konulmuştur. Nizamnamenin ikinci maddesi, dilekçe sahibinin imtiyaz izni veya ruhsat işlemleri için hem kendi adına hem de temsil ettiği kişiler adına İstanbul'da bir yer bildirmeleri gerektiği üzerinedir. Üçüncü maddeye göre dilekçe sahibinin imtiyaz izninden kaynaklanan şartlar ve taahhütlerin tamamını gerçekleştirmek için yeterli servet ve gücünün bulunduğuna dair taahhüt vermesi veya kefaletname sağlanması gerekiyordu. Ayrıca sermaye sahibi yabancı ise ve yabancı bir ülkede yaşıyorsa o ülkedeki Osmanlı Konsolosluğu, sermaye sahibinin imtiyazı üstlenebileceğini tasdik etmeliydi.

Görüldüğü gibi 1865 yılında ile imtiyaz sisteminin tamamını kapsayan bir hukuki metin değil, yalnızca başvurularla ilgili esasları düzenleyen bir nizamname hazırlanmıştı. Nitekim imtiyazlarla ilgili ilk hukuki düzenleme 23 Haziran 1910 tarihinde *Menafi-i Umumiye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun* olarak yürürlüğe girmiştir (Düstur, II. Tertip, II. Cilt, s. 362-365). İmtiyazın tanımının yapılmadığı bu kanun, Cumhuriyet dönemi imtiyaz düzenlemelerinin de dayanağını oluşturacaktır (Esirgen, 2011, s. 961).

Elektrikle aydınlatma konusunda uyulması gereken şartlarla ilgili hazırlıklar yapılmış olsa da[6] 1906 yılında elektrik mecralarının kurulmasında uyulacak şartlara dair Avrupa'daki nizamnamelerin incelenmesi ve Osmanlı Devleti için de bir nizamname kaleme alınması gerekliliğine dair bir karar alınmış olmasına rağmen (BOA.DH.MKT, 1130/57, H.19 Şevval 1324/M.6 Aralık 1906), elektrik sektörüne özel böyle bir düzenleme gerçekleştirilememiştir.

3-Elektrik İmtiyaz Sözleşmelerinin Hukuki Niteliği

Osmanlı Devleti'nin bazı kamu hizmetleri için imtiyaz yöntemini kullanmasının çeşitli nedenleri vardı. Yabancı şirketlerden aldığı hizmetleri yerine getirecek idari, teknik ve mali organizasyon gücünün olmaması imtiyaz sistemini ve dolayısıyla yabancı sermaye etkisini artırıyordu. Elektriğin Osmanlı Devleti'nde ilk üretildiği yıllarda sermaye yetersizliği sebebiyle yerli girişimcilerin bu alanda faaliyet göstermesinin yanında, tesisleri kurmak ve işletmek için gerekli olan teknoloji ve bilgi birikiminin ülkede bulunmayışı bu alanda yabancı sermayedara mecburi bir bağımlılık doğurmuştur (Erol, 2007, s. 57). Kamu hizmetinde imtiyaz sisteminin

---

mâliyeleri şerait-i imtiyaziyeden terettüb eden taahhüdatın tamam-ı ifasına zaman-ı kafi olacak olan sermayedaran taraflarından yolunda ve muntazam bir kıt'a vekaletname dahi takdim etmesi lazım gelecektir. Dördüncü Madde: Sermayedaran ecanibden oldukları ve memalik-i ecnebiyede mütemekkin bulundukları halde vekâletnamelerine mahall-i ikametleri hangi devletmemalikinde ise o devlet nezdinde bulunan saltanat-ı seniyye sefiri tarafından bir kıt'a şahadetname laf olunacak ve işbu şahadetname sermayedaranın şerait-i imtiyaziye istihsaliyle uhdelerine tertip edecek taahhüdatın ifasına kudret-i maliyeleri ile mes'ul ve mütekeffil olduklarını musaddık olacaktır. Beşinci Madde: Sahib-i istida s.lifü'z-zikr usul ve merasimi ifa etmediği halde imtiyaz istidası keenlümyekûn hükmünde addolunacaktır. Şerait-i muharrere tevfikan vuku'bulacak taleb ve istida bir suret-i adiyede kabul veyahut red olunmak üzere nezd-i Devlet-i Aliyye'de nazar-ı tedkik ve mütalaaya alınacaktır. (*Düstur* I. Tertip, III. Cilt, s. *498-499*)

[6] Şehirlerde elektrikle tenvirat ve nakliyat için gerek ihsan buyurulmuş olan imtiyazatta gerek ileride vuku bulacak bu kabil teşebbüsatta hukuk-ı devletin temini ve efrad-ı ahalinin hayatının muhafazası için elektrik mecralarının tesisinde ne gibi fenni şartlara riayet olunması gerekeceğinin tayini: (BOA.BEO.2950/221177/H. 10 Şevval 1324, M. 27 Kasım 1906)

kullanılmasının bir sebebi de belediye örgütlenmesinin Kırım Savaşı'nın sonuna kadar kurulamaması, şehir hizmetlerinin çoğunlukla vakıflar vasıtasıyla yerine getirilmesi olmuştur (Tan, 1966, s. 286). Devlet tarafından yerine getirilmesi mümkün olmayan kamu hizmetlerinden elektrikle aydınlatma doğrudan özel sektöre, yerli sermaye olmaması dolayısıyla da yabancı sermayeye aktarılmıştır.

Bu nedenlerin de etkisiyle kamu hizmeti ile imtiyaz usûlü arasında zamanla kavramsal bir bağ kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin ekonomi politiğinin ifadesi olan bu bağ, elektrikle aydınlatma hizmetlerinde yabancı sermayenin ağırlığıyla pekiştirilmiştir. Başlangıçta belediyelerden aldıkları havagazı imtiyazları yoluyla faaliyet gösteren şirketler, sonraları elektrikli tramvay işletmeleriyle şehirlerin elektrikle aydınlatılmasına da talip oldular. Bazı havagazı şirketleri, beraberinde elektrik imtiyazını da almış, fakat ellerindeki havagazını kullanmak için elektrikle aydınlatma hizmetini geciktirmişlerdi (Öztürk, 2003, s. 229). Yabancı şirketler sektördeki durumlarını ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi durumunu kullanarak güçlendiriyorlardı. Şirketler, yasal düzenlemelere rağmen sektördeki menfaatlerini engelleyecek sınırlamaları kabul etmiyorlardı.

Fosil yakıtlarından oluşan kömür ve petrolden tamamen farklı olan elektrik enerjisinin üretilmesi ve dağıtılması konusunda imtiyaz hakkını alan şirketlerle enerjiyi talep eden şahıslar arasındaki ilişkiyi düzenleyen mukavelename ve şartnameler, tarafların yükümlülüğü ve haklarını belirliyordu. Ticaret ve Nafia Nezaretince elektrik imtiyazını alan şirketlere uygulanacak bir şartname şablonu hazırlanmış, matbu olarak oluşturulan şartname örneğinin başlık kısmı boş bırakılarak diğer bölümleri her şirkete aynı uygulanmak üzere oluşturulmuştur. Sözleşmelerin matbu olarak tek tip hazırlanması, üzerlerinde süre gibi özel hususlarda değişiklik yapılması, Osmanlı yönetiminin elektrik imtiyazı verdiği şirketlere eşit yaklaştığını göstermesi açısından mühimdir. Nitekim, İstanbul için hazırlanan şartnamenin tüm şehirleri kapsayacak kitapçık haline getirilmesiyle ilgili bir karar çıkarılarak ilgili dairelere gönderilmiş ve uygulanması istenilmiştir[7]. Bu tek tip matbu şartname tüm elektrik imtiyazlarında kullanılıyor, işin niteliği açısından; projenin hazırlanması ve işin teslim süresi gibi imtiyaza özel hususlar, mukavelename ve şartnameye ekleniyordu.

Osmanlı Devleti'nin imtiyaz sözleşmelerini tek taraflı olarak kabul ettiği ve kontrolün büyük ölçüde şirketler aracılığıyla temsil ettikleri ülkelerin elinde bulunduğu yönündeki görüşle beraber, mukavelename ve şartnameler hukuki yaptırımı bulunan belgelerdir. Elektrik imtiyaz sözleşmeleri her şeyden önce yazılıydı ve şartnamelere dayalıydı. Mukavelenameler, Osmanlı hükümetlerinin iradesiyle belirleniyor, imtiyaz sahibi kişi/şirket, hükümetin koşullarını kabul etmiş oluyordu. Böylece devletin ekonomi faaliyetlerinin sorunsuz şekilde yürümesi için uyguladığı kurallar bütünü olan mukavelenameler, tarafların hak ve ödevlerini çerçeveliyordu.

Karma bir işlemler bütünü olan elektrik imtiyaz sözleşmelerinde hem mukavelename hem şartname bulunuyordu. Öncelikle Osmanlı yönetimi tüm başvuruları kabul etmiyor, idarenin etkisi alanına dahil edebileceğimiz sebeplere dayalı olarak başvuruları geri çevirebiliyordu. İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için imtiyaz başvuruları daha önce başlamasına rağmen,

[7] "Hükümet-i Osmaniye canibinden…….. Tenvirat-ı Elektrikiyesine dair ita kılınacak imtiyazın münakasası hakkında Ticaret ve Nafia nezaretince tanzim olunan şartname layihası ile kudreti elektrikiye tevziaıtının tabi olacağı şerait-i fenniyeye mübeyyin nizamname layihasıdır" (BOA.MV.140/11, H.3 Cemaziyelevvel 1328/M.13 Mayıs 1910).

ilk imtiyazın verilmesinin 1910 yılını bulması buna bir örnektir. 1879 yılında Mösyö Tukas, bir Fransız şirketi adına İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için girişimde bulunmuş fakat imtiyazı alamamıştır (BOA.İ.MMS.64/3006, H.15 Ramazan 1296, M.2 Eylül 1879). Tukas, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için 1878 yılında Jablochkoff Usûlü Tenvîr-i Elektrikiyye Şirketi Umûmiyyesi adına, bu metodun uygulanması ve projenin padişahın huzurunda denenmesi talebinde bulunmuştur. Başvuruya ilişkin bir mazbata düzenlenmiş ve İstanbul, Selanik, Edirne, Sinop, Konya, Tarsus, İzmir ve Bursa'nın elektrik imtiyazı beş sene müddetle Jablochkoff Elektrik Şirketi'ne verilmiştir. Elektrik aydınlatılması işinden memnun kalınmaması ve imtiyazın feshedilmesi durumunda Osmanlı Hükümeti tazminat ödemeyecekti. İdarenin iradesiyle hazırlanan bu sözleşmeden de anlaşılıyor ki, Osmanlı Hükümeti Şarl Tukas'ın talip olduğu İstanbul'un elektrikle aydınlatılması sözleşmesini tek taraflı olarak görmüştü. Tüm hazırlıklara rağmen, İstanbul'un elektrikle aydınlatılması ihalesini Şarl Tukas alamamıştır (BOA.İ.MMS.64/3006, H.15 Ramazan 1297, M.2 Eylül 1879, BOA. Y.PRK.ŞH., 1/21, H.5 Zilhicce 1296/ M.20 Kasım 1879, Coşkun, 2013, s. 66, Cin, 2019, s. 6).

Osmanlı Devleti'nde ilk elektrik imtiyazı talebi 1889 yılında Ferdinand Reiser'den gelmiştir. Reiser'in talebi, Dolmabahçe Gazhanesi'nin yeni usûle uygun olarak ıslahı kapsamında değerlendirilmiştir. Başvuru, Şehremaneti dairesinde oluşturulan komisyonda ele alınmış, Avrupa'da bile elektrik kullanımı yerleşmediği için yalnız Yıldız Sarayı'nın elektrikle aydınlatılması uygun bulunmuştur (BOA.İ..DH..1129/88218, H. 8 Şaban 1306, M. 9 Nisan 1889, Atar, 2012, s. 195-197). Tüm gelişmelerin ardından, İzmir ve Selanik şehirlerinde elektrikli tramvay hattı çekilmesi ve aydınlatma yapılması için anonim şirket kurulmasının sonradan içereceği sakıncalı bulunduğundan onaylanmamıştır (BOA. İ.HUS. 94/32, H.4 Zilkade 1319, M.12 Şubat 1902).

Elektrik imtiyazı taleplerine Osmanlı Hükümeti'nin olumsuz yanıt vermesine bir örnek de Şam'dır. Şam için imtiyaz talebi Necib Bey ve Reşid Esad Matran isimli kişilerden gelmiş, fakat Sadaret makamından iki girişimciye olumsuz cevap verilmiştir(Atar, 2012, s. 197). Necib Habib ve Reşit Esad Matran'ın 1891 yılındaki imtiyaz talebi Ticaret ve Nafia Nezareti ile mütalaa edildikten sonra bir memleketin tamamen elektrikle aydınlatılmasının Avrupa'da bile mümkün olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (BOA.MV.68/26, H.12 Rebiulahir 1309, M.14 Kasım 1891). Tophane Müşiri Mustafa Zeki Paşa'nın İstanbul elektrik imtiyazı başvurusunun reddedilmesi de Osmanlı idaresinin her başvuruyu olumlu değerlendirmemesine bir örnektir (BOA.Y.PRK.ASK. 242/4, H.6 Ramazan 1324, M.24 Ekim 1906). 1908 yılında İstanbul kentinin elektrik imtiyazını belediyenin doğrudan kurup işletmek talebiyle başvuruda bulunması ve hükümetin buna onay vermeyerek belediyenin bavurusunu reddetmesi de her talebin kabul edilmediğini gösteren örneklerdir (Öztürk, 2003, s. 237).

Bu örneklerden de görülüyor ki, Osmanlı Hükümeti elektrik imtiyazına ilişkin her talebi olumlu karşılamıyor, gerekirse kurumlar ve nezaretler arasında müzakereler yürütülerek karar veriliyordu. İmtiyazlarla ilgili sınırsız yetki, yalnız padişaha aitti. Elektrik imtiyazlarında, demiryolu, maden ve havagazı sektörlerinde olduğu gibi imtiyazın verileceği kişiyi seçme takdiri padişahındı. Hatta padişah o imtiyaza özel isteklerde de bulunabiliyor, bunu sözleşmeye ekleyebiliyordu. Padişah, idari bir yetki olması dolayısıyla ve kendisini bu yönde kısıtlayıcı herhangi bir düzenleme olmaması sebebiyle imtiyazları dilediği gibi düzenleyebiliyordu.

4-İmtiyaz Sahibi ile İdare Arasındaki Hak ve Yükümlülükler

Elektrik imtiyaz hakkının kullanılması için şahısların şirket kurmak zorunda olduğunu yukarıda belirtmiştik. İdare ve şirket arasındaki mukavelename ve şartnameler, devletin ekonomi politiği açısından şahsi teşebbüsün desteklenmesi suretiyle sektördeki faaliyetleri kesintiye uğratmayacak bir zemin oluşturulmasını amaçlıyordu.

Elektrik imtiyazını almak için bir dilekçe ile Osmanlı makamlarına başvuran adaylar, taleplerinin olumlu karşılanması ve buna dair ferman çıkarılmasından sonra bürokratik işlemlere başlayabiliyorlardı. İmtiyaz sahibi, ferman çıkarıldıktan belli bir müddet sonra bir şirket kurmak ve iç tüzüğünü hükümete onaylatmak zorundaydı. Bu zorunluluğun nedeni, Osmanlı yönetiminin yabancı sermayeyi şirket olarak denetleyerek aynı zamanda tüzel kişilik vasfıyla Osmanlı hukukuna tabi olmalarını sağlamaktı (Özgül, 2011, s. 45-46-86). Fakat sermayedar şirketlerin kendilerine yaptırım uygulandığı durumlarda elçilerini müdahil olarak devreye sokmaları nedeniyle tam bir hukuki zemin oluşturulamamıştı. Osmanlı hükümetleri şirketlere karşı yumuşak bir tutum sergilemiş, taahhütlerini yerine getirmedikleri zamanlarda müsadere etme hakkını kullanmak yerine ek süreler tanımak gibi kolaylaştırıcı çözümler üretmişlerdi (Tan, 1966, s. 294).

Osmanlı yönetimi elektrik imtilazı verdiği şirketlere karşı yumuşak bir yaklaşım sergilemekle birlikte, bu şirketleri denetleme ve mukaveleye aykırı durumlarda mali müeyyide uygulama yetkisini elinde bulunduruyordu. Neredeyse tamamen özel teşebbüse dayanan bu sektörde devletin mukavelename ve şartnameleri *instrumentaliste*; bir başka deyişle yasal kurallarını ekonominin işleyişini kolaylaştırıcı bir şekilde araçsallaştırdığı söylenebilir. Osmanlı Devleti, idari yetki bakımından şirketleri denetleyici bir durumdaydı ve mukavelenameler yoluyla yaptırım gücü bulunuyordu fakat yine de temel yaklaşım, sektördeki faaliyetleri aksatmayacak kararlar almaktı. Nitekim devletin ekonomi politiğinde dengelerin sağlanmasıyla beraber ilerleme ve dinamizm de hedeflenir (Kandil, 2023, s. 26).

Devletin ekonomiye ilişkin yetkilerini ifade eden ekonomi politiği çerçevesinde elektrik imtiyazı mukavelenamelerinin gerektiğinde feshedilmesi de önemli bir yaptırım konusuydu. İdare, şirketlere mukavelenamelerde yeterli serbestiyeti sağlamanın yanı sıra, faaliyetleri denetleme ve gerektiğinde imtiyazı feshetme hakkını elinde bulunduruyordu. İmtiyaz sahibinin inşaata başlayamaması ya da başlayıp bitirememesi veya mukavelenamede belirtilen taahhütlerini yerine getirmemesi durumunda hakkı sakıt oluyor ve devlet şirkete ait tüm alet-edevatı müzayede yoluyla satmaya ve kefalet akçesine el koyma hakkına sahip oluyordu. Bu durum, tüm elektrik imtiyaz mukavelenamelerine konuluyordu (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). İmtiyazın düşürüldüğü bu gibi durumlarda tüm yetki idareye aittir.

Elektrikle aydınlatmaya Selanik, Şam ve Beyrut gibi diğer kentlerden önce geçen İzmir'e verilecek imtiyaz konusunda İzmir Havagazı Şirketi ile İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi arasındaki rekabetin sonucu, Osmanlı Hükümeti'nin ekonomi politiği çerçevesindeki müdahalesine bir örnektir. İzmir'in elektrik imtiyazı için Osmanlı Devleti'ne ilk müracaat Alman mühendis Ferdinand Reiser tarafından yapılmıştır. Dilekçe veren Ferdinand Reiser ile İstanbul'un da elektrikle aydınlatılması için müzakerede bulunulmuştur (BOA. Y.A.HUS. 225/45, H.20 Ramazan 1306, M.20 Mayıs 1889). Reiser'in değerlendirilen başvurusu sonunda imtiyaz, devlet ka-

nunlarına bağlı kalmak şartıyla 45 sene müddetle kendisine verilmiştir. İzmir'in elektrikle aydınlatılması için yapılan mukavelenamede bir tarafta Osmanlı Devleti adına Nafia Nezareti, diğer tarafta Almanya Devleti tebasından Ferdinand Reiser yer almıştır. Mukavelenamenin ilk maddesinde Ferdinand Reiser'e İzmir'in elektrikle aydınlatılması ve bölgede elektrik fabrikaları kurulması için imtiyaz verilmiştir(BOA.ŞD. 1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). İkinci maddede, imtiyaz süresinin ferman çıkarıldıktan sonra 45 sene olduğu belirtilmiş, üçüncü maddede imtiyaz sahibinin şartnamede belirtildiği gibi sekiz ay içerisinde planı ve haritasını Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim etmesi istenilmiştir. İngiltere Hükümeti, imtiyazın İzmir Havagazı Şirketi'nde olduğunu öne sürmesine rağmen, Osmanlı Hükümeti imtiyazı İzmir Göztepe Tramvay Şirketi'ne 12 Ağustos 1912 tarihinde vermiştir. İngiltere Hükümeti'nin, havagazı imtiyazını 1888 yılında alan İzmir Havagazı Şirketi'nin haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle yaptığı başvuru (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 208/53, H.16 Recep 1332, M.10 Haziran 1914) dikkate alınmamış ve imtiyaz Göztepe Tramvay Şirketi'nde kalmıştır (Atar, 2012, s. 171).

Elektrik imtiyaz mukavelenameleri, belgesel özellikleri nedeniyle hem özel hukuk, hem de kamu hukukunun alanına giriyordu. Mukavelenamelerde Osmanlı idaresinin sektördeki rekabeti düzenleyici etkileri dikkat çekiyordu. Sözleşmelere imtiyaz sahibinin kendisinden elektrik talep eden herkese elektrik satma hakkına sahip olduğu ve kendi mülkiyetini aydınlatmak amacıyla elektrik üretimini engellememe şartını da içeren bir madde eklenmesi buna bir örnektir (BOA.ŞD.1190-11, Lef.11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Osmanlı yönetimi, elektrik imtiyazını alan şirkete herkese elektrik satma hakkını verdiği gibi, tekelleşerek kendi elektriğini üretenlere engel olmama gibi bir sınırlılık getiriyordu.

Elektrik imtiyazlarının en önemli unsurlarından biri olan imtiyaz süresi ise imtiyazın niteliğine göre belirleniyordu (Esirgen, 2012, s. 319). Elektrik imtiyazı sözleşmelerinde süre 40 ile 99 yıl arasında değişebiliyordu. Şam'ın elektrikle aydınlatılması imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey uhdesine ihalesine dair belgede, imtiyaz süresinin 99 yıl olarak belirlendiği görülür (BOA.İ..İMT. 4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903). Beyrut'un elektrikle aydınlatılması imtiyazı ise 90 yıllığına Selim Efendi'ye verilmiştir (BOA.Y.RES.136/62, H.5 Rebiulevvel 1906, M.29 Nisan 1906). Merkezi Budapeşte olan Macar şirketi Ganz ise İstanbul'un elektrikle aydınlatma imtiyaz ihalesini 1910 yılında 50 yıllığına almış, şirket yöneticileri 1911'de Banque Generale Credit Hongrois ve Banque de Bruxelles bankalarıyla ortak olarak Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi ünvanıyla bir şirket kurmuştur (Öztürk, 2003, s. 238).

Elektrik imtiyazlarıyla ilgili bir diğer değişiklikte ise 1913 yılında "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkatı" ile İl Özel İdareleri elektrik veya havagazıyla aydınlatma, elektrik ve su dağıtımı, tramvay işletmesi gibi imtiyazların verilmesinde yetkili kılındı. Bu düzenlemeyle imtiyazlarla ilgili süre tahdidi konularak en fazla imtiyaz süresi 40 yıl olarak belirlendi. Bu yetkiyi kullanırken, yasalarla konulan kurallara uyulması ve elektrik santrali imtiyazlarının verilmesinde Nafia Nezareti'nin inceleme yapması koşulu konuldu (Alptürk, 2023, s. 228). Bu örneklerden görüldüğü gibi, imtiyaz süresi yatırımın niteliğine göre değişiyor, bu konuda belirli bir standart uygulanmıyordu.

İmtiyaz sözleşmelerinin süre ile ilgili bir diğer yönü ise işin yapılması ve teslimiyle ilgili tahditlerdi. İmtiyaz sahibine belirli bir müddet veriliyor, süre tahditleri bazı durumlarda uzatılabiliyordu. İmtiyaz sahibi şirketin mücbir sebeplerinden kaynaklanan herhangi bir gecikme meydana geldiğinde, işler durdurulduğu ölçüde ek süre veriliyordu (Sert, 2023, s. 7).

Devletin ekonomik faaliyet ve örgütlenmeye müdahalesi bakımından elektrik imtiyaz sözleşmeleri, imtiyaz sahibine birtakım serbestiyet ve sınırlandırmalar getiriyordu. Şirketlere tanınan gümrük esnekliği, Osmanlı yönetiminin gösterdiği kolaylıklardan en önemlisiydi. Elektrik henüz bir kamu hizmeti haline gelmeden önce, bu enerjiyi kullanacak alet edevatın ülkeye getirilmesiyle ilgili birtakım kontroller ve yaptırımlar uygulandı. Henüz yasal bir düzenlemeye gerek duyulmayan bu yıllarda, gümrük koruma tedbirleri vasıtasıyla elektrikle çalışan makine ve aygıtların ülkeye girişi kontrol edilmeye çalışıldı. Denetleme, elektrikle ilgili alet edevatın gümrükten geçirilmesini zorlaştırmaktan ziyade, sağlık çalışanlarına ve imtiyaz sözleşmesi yapanlara kolaylık olarak uygulanıyordu[8]. Osmanlı yönetiminin elektrik enerjisi ile ilgili politikaları ve henüz yeni oluşmaya başlayan sektöre yaklaşımında ilk dikkati çeken unsur, şirketlerin desteklenmesidir. İdare, ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirici düzenlemeler yapmıştır. Hükümet şirketleri teşvik etmiş, elektrik sektöründe fabrika kurmak isteyen girişimcilerin yurtdışından getirtecekleri alet, edevat ve makineleri gümrük vergisinden muaf tutmak suretiyle destek vermiştir. Elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinde, Osmanlı Devleti sınırları içerisinden temin edilemeyen her malzeme gibi elektrikle ilgili alet ve edevatın gümrük vergisinden muafiyet hakkı tanımıştır. İmtiyaz sahibi yalnızca damga vergisini ödemekle yükümlü bulunuyordu. Elektrik fabrikaları için yurt içi ve yurtdışından tedarik edilecek tüm alet edevat, gümrük vergisinden muaf tutularak şirketlere kolaylık sağlandı. Bu muafiyet kolaylığı, mukavelenamelerde de yerini aldı.

Osmanlı yönetimi elektrik hizmetini organize edecek şartları bulunmadığı için her ne kadar elektrikle aydınlatma ve tramvaylarda elektrik hizmetini tamamen imtiyaz sahiplerine bırakmış olsa da şirketleri idari ve mali açıdan sıkı bir denetlemeye tabi tutmuştur. İlgili nazırlıkların bünyesinden görevlendirilen müfettişler çalışmaları denetliyor; durumun şartnameye uygun olup olmadığı hususunda rapor hazırlanıyordu. Mukavelenamede belirtilen hizmet tamamlandıktan sonra müfettişlerin olumlu raporunun Nafia Nezareti tarafından da onaylanması gerekiyordu. İmtiyaz sahibi şirketlerin mali olarak kontrol ediliyor olması yıllık cetvellerini hazırlayıp Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunmaları zorunluluğundan anlaşılmaktadır (Ayar, 2013, s. 125).

Osmanlı Devleti'nin verdiği elektrik imtiyazları ve bu imtiyazlara ilişkin mukavelename ve şartnamelerin dikkat çekici yönlerinden biri, tüm yetkiyi elinde bulundurmasına rağmen, idareye de yükümlülükler vermiş olmasıydı. Osmanlı idaresinin görev ve yetkileri kanunla tayin edilmiş değildi ve idarenin kanuniliğinden söz edilemezdi. Mukavelenamelere göre, imtiyaz

[8] Tüccar Kılıçyan'ın Avrupa'dan getirdiği elektrik makinelerinin gümrükten geçişine izin verilmesi (BOA, İ.RSM, 14/1319, M.28 Ağustos 1901), bir hekimin elektrik makinelerinin ülkeye girmesine izin verilmesi (BOA. İ.RSM.20/1322, H.2 Muharrem 1343, M.3 Ağustos1904), bir Fransız hekiminin elektrik aletinin gümrükten geçişine izin verilmesi (BOA. İ.RSM, 27/1325, H.24 Safer 1325, M.8 Nisan 1907) bir ebelik öğretmeni adına gelen elektrik makinesine verilen müsaadeye dair (BOA.İ.RSM. 12/1318, H. 24 Şaban 1318, M.17 Aralık 1900) gibi münferit izinler buna örnektir. Sağlıkla ilgili çalışan veya öğretim kadrosunda bulunanların elektrik aletlerinin girişine izin verildiğini gösteren pek çok belge bulunsa da bazı durumlarda izin verilmediği görülmektedir. Buna örnek olarak Yafa'daki bir diş hekiminin eşyalarının arasında bulunan tellerin elektrik işlerinde veya telefon, dinamit gibi işlerde kullanılabileceği ihtimali üzerine el konulması gösterilebilir (BOA. DH.MKT. 170/37, H.11 Cemaziyelevvel 1311, M.20 Kasım 1893). Elektrikli alet edevatın gümrükten geçişiyle ilgili kısıtlama, (BOA. DH.MKT, 2613/126, M.19 Eylül 1908). Sağlık çalışanlarının getirdiği elektrikli cihazlara verilen özel gümrük izinleri örnekleri için bkz. (Damlıbağ, 2020, s. 149-173).

sahibiyle idarenin anlaşmasının ardından 18 ay zarfında yapılması gereken keşiflerin ardından düzenlenen proje haritası ve layihasını Nafia Nezareti dört ay içerisinde incelemeliydi (Ayar, 2013, s. 124). Projenin niteliğine göre bu süre değişebilmekteydi. İzmir'in elektrikle aydınlatılması için kablo döşenmesi, fabrika inşa edilmesi imtiyazında plan ve projeleri incelemek için Nafia Nezareti'ne üç ay süre verilmesi buna bir örnektir (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Bunun yanı sıra elektriğin fiyatı hakkında hükümeti temsilen Nezaret ile imtiyaz sahibi arasında belirli bir sürede bir anlaşma yapılması bekleniyordu. Eğer anlaşma sağlanamazsa Ticaret ve Nafia Nezareti'nden görüş alınarak, taraflar bu görüşü kabul etmezse ikişer adet hakem seçiliyor ve bu şekilde belirlenen fiyata taraflar uymak zorunda kalıyordu[9]. İmtiyaz sahibi, sözleşme hükümlerine uymak ve üstlendiği hizmeti/yükümlülüğü kesintiye uğratmadan, hükümeti temsil eden Nezaretin denetimini de kontrol ederek tamamlamak zorundaydı. Elektrik imtiyazını alan şirketler, idarenin yürüttüğü geleneksel bir hizmeti devralıp, tamamen yeni bir kamu veya özel hizmeti üstlendikleri için teknik, idari ve mali yönden tam bir yükümlülük altına girmiş oluyordu.

Elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinde sürenin bir yönü de imtiyaz sahibine işin planıyla ilgili haritaları yapması, inşaata başlaması ve sonrasında işi tamamlaması için uygulanan süre tahdidiydi. Süre sınırı, işin niteliğine göre değişebiliyordu. Mukavelename ve şartnameler her ne kadar matbu olsa da bu kısımları verilen işin mahiyetine göre değişiklik gösterebiliyordu. Örnek olarak Şam elektrik imtiyazını alan 'Şam-ı Şerif Elektrik Tramvay ve Tenviratı Anonim Şirketi Osmaniyesi' adlı şirket, haritaları hazırlayıp Nezarete verdiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde haritayı hazırlamayı, sonrasındaki 15 ay müddetinde ise işi tamamlamayı taahhüt ediyordu (Ayar, 2013, s. 125). İzmir elektrik imtiyazında ise imtiyaz sahibinin mukavelenin imzalandığı tarihten itibaren elektrik fabrikasını kurması için 15 ay süre verilmişti. Şirkete, proje onaylandıktan sonraki 14 ay içerisinde şehre elektrik verme koşulu konulmuştu (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Selanik elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamesinde haritanın ve planın tamamlaması için 8 ay, işe başlanması için 15 ay, haritanın tamamlanmasından sonra işin bitirilmesi içinse 3 yıl verilmişti (Sert, 2023, s. 7).

Elektrikle aydınlatma bir kamu hizmeti ve bu hizmetin asıl sahibi ve sorumlusu olarak Osmanlı Hükümeti, imtiyaz sahibine sorumluluklar getiriyordu. İmtiyaz sahiplerinin bir yükümlülüğü de kefalet akçesiydi. Alman Siemens ve Halske şirketlerinin vekili Ferdinand Reiser'e İzmir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazı verildikten sonra mukavelenameye göre imtiyaz sahibi fermanı aldıktan sonraki bir ay içinde Osmanlı Bankası'na 500 lira kefalet akçesi ödeyecekti (BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890). Selanik ve İzmir Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi ile yapılan mukavelenamede ise kefalet akçesi bin lira olarak belirlendi(Sert, 2023, s. 9). Adana'da elektrikle tramvay inşa ve işleme imtiyazları verilen Mühendis Osman Vehbi Bey ile imzalanan mukavelenamenin düzeltilen 77. maddesiyle kefalet akçesi 5 bin lira olarak belirlendi (BOA.MV.241/232, H.13 Rebiulevvel 1334, M.9 Ocak 1916). Kefalet akçesi, zamanında ödenmezse ihtara gerek kalmaksızın imtiyaz sahibinin bu hakkı geri alını-

[9] Örnek olarak bkz Şam şehrinin elektrikle tenviri ve tramvay hattı tesisi imtiyazının Beyrut eşrafından Mehmed Arslan Bey'e verilmesi, adı geçene akdolunan mukavelename, şartname ve bu maksatla kurulan şirketin dahili nizamnamesi ve bu nizamnamede yapılan tadilata dair muhtelif evrak (BOA.A.DVN.MKL.45/16, H.14 Cemaziyelahir 1323, M.16 Ağustos 1905).

yordu. Bu özellik idare olarak ilgili Nezaretin, imtiyaz sahibine üstün hak ve yetkilerinin olduğunu göstermektedir. Osmanlı idaresi, bu üstünlüğünü devletin mali çıkarlarını korumak ve sektördeki hizmetin aksamaması için kullanıyordu.

Ekonomi politikaları bağlamında ele alındığında, Osmanlı yönetiminin yerel istihdamı gözeten yaklaşımı, imtiyaz sözleşmeleri yoluyla yabancı yatırımların kent ve sektör bazında yönettiği ekonomik davranışları şekillendiren bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşım, yerel işgücünün istihdamı ve kullanımına ilişkin kuralların belirlenmesiyle dikkati çeker. Buna bir örnek olarak, Eskişehir'in elektrikle aydınlatılması imtiyaz mukavelesinde kademeli olarak yapılan düzenlemeyle onuncu yılın sonunda şirket müdürü dışında yabancı istihdam edilmeyeceği kararı gösterilebilir (Yıldırım, 2011, s. 49).

Elektrik imtiyaz mukavelenamelerindeki bir diğer dikkat çekici özellik ise çalışanların fes giymesi zorunluluğuydu. 1887 yılında yapılan bir düzenlemeye göre imtiyaz sözleşmelerine, üst düzey memurlar ve teknik personel dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması ve fes giymeleri mecburi kılındı. Bu kararın, imtiyaz haklarını alan yabancı uyruklu şirket sahiplerinin, bölge halkına istihdam sağlaması nedeniyle verildiği belirtilmektedir (Yıldırım, 2011, s. 48). Bir başka sözleşme örneğine göre ise 'Gaz ve Elektrik ile Tenvir İçün Osmanlı Anonim Şirketi' isimli şirketler gibi, çalışanlarının Osmanlı uyruklu olması ve fes giymesi zorunluluğunu iç tüzüğüne koyan şirketler de bulunuyordu (Akyıldız, 2001, s. 132). Ekonomi politik açısından bakıldığında, bu tür zorunluluklar yabancı sermayenin yerel istihdam politikalarıyla uyumlu hareket etmesini sağlayan ve kamu yararı ile yerel çıkarı dengeleyen araçlar olarak işlev görüyor; ayrıca imtiyaz haklarının uygulanabilirliğini pekiştirirerek bölge halkına istihdam sağlama yükümlülüklerinin devlet politikalarıyla bütünleşmesini sağlıyordu.

Mukavelename ve şartnamelerden anlaşıldığı üzere, Osmanlı yönetimi elektrik imtiyazlarını verirken, devletin mali ve güvenlik açısından maruz kalabileceği zararlara karşı uygun güvenceleri ve karşı önlemleri tesis etmekle yükümlüydü. Elektrik hizmetinin sağlanması, aydınlatma ve tramvay gibi kamu hizmetlerini kapsamakta; bu çerçevede imtiyaz sahibi şirketler önemli yatırım getirisiyle beraber, altyapı taleplerine yanıt vermekteydi. Buna karşılık, hükümetin talep ettiği yükümlülükler, sözleşmelerin asgari koşullara dâhil edilerek, devletin kamu yararı ile özel sektör çıkarı arasındaki dengeyi gözeten mekanizmalar olarak kurulmuştu. Mukavelename ve şartnameler, hazırlanma dönemi olan Osmanlı reform sürecinin iktisadi politik ortamında çeşitli değişiklikler göstermekle birlikte, yapısal olarak benzer iskeleti korunuyor ve bu temel, özel sermayenin uzun vadeli yatırım gerekliliklerini kapsıyordu.

SONUÇ

Gündelik yaşamın her alanında yeri olan elektriğin Osmanlı topraklarına gelmesi uzun bir döneme yayılan süreçlerde gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren elektriğin kullanımı yaygınlaştıkça bu hizmetin organize edilmesinde özel teşebbüsten faydalanılmış, bu da yabancı sermayeye yeni fırsatlar doğurmuştur. İmtiyazların önce şahıslara verilmesinin ardından yabancı sermayeye dayanan şirketler kurulmuştur. Sanayileşme ve kentleşmeyle beraber elektriğin gündelik hayattaki kullanımı yaygınlaşıp, elektrik enerjisine talep arttıkça hukuki düzenlemeler kaçınılmaz hale gelmiş; yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla başlayan yasal gelişmeler, bu alanda bazı düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde elektrik enerjisiyle tanışma süreci, imtiyazlar yoluyla organize edilen bir altyapı dönüşümünü yansıtmaktadır. Devletin elektrik imtiyazları üzerinden ekonomi

politik çerçevesini, imtiyazların hukuki altyapısı ve idari denetim mekanizmaları aracılığıyla kurumsallaştırdığı bir süreç belirlemiştir. Osmanlı ekonomisi bağlamında ekonomi politik, yalnızca maliye veya piyasa hareketlerini açıklayan bir araç değil; aynı zamanda devlet müdahalesinin kapsadığı alanları belirleyen siyasi ve iktisadi bir çerçevedir. Elektrik imtiyazları üzerinden ekonomi politik kavramı, yalnızca enerji teknolojisinin uygulanması değil, bu uygulamanın hukuki-kurumsal çerçeve içindeki yönetimiyle anlam kazanır. Elektrik imtiyazlarının uygulanması sürecinde, belediyelerin havagazı imtiyazları üzerinden kurduğu altyapı tecrübesi, zamanla elektrikli tramvay işletmeleri ve şehir aydınlatması gibi kamu hizmeti alanlarında da söz sahibi olmaya yönlendirmiştir. Bu geçiş, devletin müdahale kapasitesi ile özel girişimlerin teknik kapasitesi arasındaki ilişkilerin nasıl evrildiğini gösterir. İmtiyazlar, teknik yeniliğin ötesinde, yatırım güvenliği, yerel istihdam ve hukuki altyapının gözetildiği bir ekonomik araç olarak belirlenmiştir.

Kamu hizmeti ile imtiyaz arasındaki kavramsal bağ, Osmanlı ekonomi politiğinin temel dinamiği olarak dikkati çeker. Elektrik imtiyazlarının verilmesi, devletin tamamen idari gereksinimlerini ve ekonomi politik koşullarının gereği olarak düşünülemez. Havagazı ile aydınlatmada olduğu gibi kamu hizmeti anlayışı ve teknolojik ilerleme, Avrupa'nın gelişmelerine ayak uydurma gibi özendirici etkiler de göz önünde bulundurulmuştur. İdari, hukuki ve ekonomik yönleri bulunan elektrik imtiyazı mukavelename ve şartnamelerinin kendine has ilkeleri maden hukuku gibi bir kanun çerçevesinde toparlanamamış, başlarda padişahın ihsanı, kimi zaman yerel yönetimin, kimi zaman da hükümetin inisiyatifi çerçevesinde şekillenerek günün ihtiyacını karşılamaya yönelik hareket edilmiştir.

Şam, Selanik, İzmir, Adana, İstanbul gibi kentlerde önceleri havagazı ile gerçekleştirilen aydınlatma ve tramvay ulaşımı gibi kamu hizmetlerinin imtiyaz yoluyla neredeyse tamamı yabancılardan oluşan şirketlerin eline geçmiştir. İmtiyaz süreleri 40 ile 99 yıl arasında değişmiş, hükümet ile imtiyaz sahibi arasındaki hak ve yükümlülükler kesin şartlarla belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin enerji politikalarını şekillendiren bu döngüde, sektörde yer almak isteyen kişi ve şirketlerin yetkinliği dikkate alınmıştır.

Osmanlı Devleti, şirketlere elektrikle ilgili alet ve edevatın gümrükten bedelsiz geçirilmesi gibi serbesti tanıyarak sektöre destek verirken, diğer yandan mukavele ve şartnamelerde kefalet akçesi, süre tahdidi ve Osmanlı tebasının çalıştırılması gibi tedbirleri de almıştır. İdarenin bu önlemlerle bir yandan kamu hakları ve devletin menfaatlerini gözetmeyi, diğer yandan şirketleşmeyi ve modernizmi desteklemeye ilişkin yaklaşımları uygulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Teknolojik yetersizlikler ve Avrupa'nın politik ve ekonomik müdahalesi ile birlikte, ekonomi politiği açısından Osmanlı Devleti elektrik imtiyazlarını yalnızca pasif bir aktör olarak vermemiştir. Mukavelename ve şartnameler bu yeni enerji kaynağının kısa sürede yayılmasına olanak tanımıştır.

İmtiyaz uygulamaları, devletin piyasa içindeki müdahaleciliğini pekiştirmiş, sermayenin sektöre entegrasyonunu kolaylaştırmış ve kamunun hizmete erişimini güvence altına almıştır. Bu çerçevede devlet, sermaye ve kamu arasındaki dengeyi sağlamak amacıyla imtiyaz usulünü araçsal bir mekanizma olarak kullanmıştır; böylece enerji altyapısının finansmanı, üretimi ve dağıtımının koordinasyonu üzerinden iktisadi aktörler arasındaki ilişkiler yapılandırılmıştır ve devletin stratejik çıkarları ile toplumsal hizmetin erişilebilirliği arasında bir uzlaşma hedeflenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki ekonomi politiği, pragmatist ve esnek olarak tanımlanmakta, bu da imtiyaz sözleşmelerinin yabancı sermaye lehine tek taraflı olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir yön de bu sözleşmelerin ve dayandıkları nizamnamelerin, dönemin siyasal ve iktisadi gerçekleri doğrultusunda hazırlanmış olduğudur. Osmanlı ekonomi politiği, iç dinamiklerle dış etkenler arasında uyumlu ve yenilikçi bir yaklaşım benimsemiş, bu da yabancı sermaye ile iktisadi düzen arasındaki dengeyi kurmaya yönelik işlemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeler

Meclis-i Vükela Mazbataları
BOA.MV.140/11, H.3 Cemaziyelevvel 1328, M.13 Mayıs 1910.
BOA.MV.241/232, H.13 Rebiulevvel 1334, M.9 Ocak 1916.
BOA.MV.68/26, 12 Rebiulahir 1309, M.14 Kasım 1891.
İrade Meclis-i Mahsus
BOA.İ..MMS. 64/3006, H.15 Ramazan 1296, M.2 Eylül 1879.
Yıldız Perakende Askeri Maruzat
BOA.Y.PRK.ASK. 242/4, H.6 Ramazan 1324, M.24 Ekim 1906.
Yıldız Perakende Şehremaneti Maruzatı
BOA. Y.PRK.ŞH. 1/21, H.5 Zilhicce 1296, M.20 Kasım 1879.
Dahiliye Mektubi Kalemi
BOA. DH.MKT. 706/10, H.13 Safer 1321, M.11 Mayıs 1903.
BOA.DH.MKT. 1130/57, H.19 Şevval 1324, M.6 Aralık 1906.
İrade Dahiliye
BOA.İ..DH..1129/88218, H.8 Şaban 1306, M. 9 Nisan 1889.
İrade Meclis-i Valâ
BOA. İ.MVL. 76/1479, 22 Rebiulahir 1262, M.19 Nisan 1846
Sadaret Mektubi Kalemi
BOA.A.MKT.19/70, H.29 Zilhicce 1260, M. 9 Ocak 1845
Hariciye Tercüme Odası
BOA.HR.TO.445/17, H.21 Ramazan 1280, M.29 Şubat 1864
Hariciye İstişare Odası
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 208/53, H.16 Recep 1332, M.10 Haziran 1914
Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat
BOA.İ..İMT.4/10, H.27. Zilkade 1320, M.25 Şubat 1903.
BOA.İ..İMT. .4/11, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903
Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet
BOA.ŞD.1190/11, H.25 Zilhicce 1307, M.12 Ağustos 1890.
Yıldız, Hususi Maruzat
BOA. Y.A.HUS. 225/45, H.20 Ramazan 1306, M. 20 Mayıs 1889.
İrade Hususi
BOA. İ..HUS. 94/32, H.4 Zilkade 1319, M.12 Şubat 1902.
Yıldız Resmi Maruzat
BOA.Y.RES.136/62, H.5 Rebiulevvel 1324, M.29 Nisan 1906.
İrade İmtiyazat ve Mukavelat
BOA. İ.İMT. 4/1321M-1, H.18 Muharrem 1321, M.16 Nisan 1903.

Sadaret Mukavelenameler

BOA.A.DVN.MKL.45/16, H.14 Cemaziyelahir 1323, M.16 Ağustos 1905.

Süreli Yayınlar

Düstur, I. Tertip, III. Cilt, Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur, I. Tertip, V. Cilt, Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur II. Tertip, II. Cilt, Dersaadet Matbaası, 1928.

Araştırma ve İncelemeler

AKYILDIZ, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. İstanbul: TEB Yayınları, 2001.

ALPTÜRK, T. (2023). "Cumhuriyet Döneminde Ülkemiz Elektrik Enerjisi Sektörü (1923-2023) Yüz Yıla Genel Bakış." *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, S.473: s.18-22.

ARISAL, M. (2012). "İstanbul'da Havagazı ve Millileştirme Sonrası Ekonomik Tarihi (1945-1967)." *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, s. 1-27.

ARKAN, S. (2021). *Ticari İşletme Hukuku*. 27. Bası, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Yayın No. 314.

ATAR, Z. (2012). Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AYAR, M. (2013). "Osmanlı'da İlk Elektrikli Tramvay ve Şehir Elektriği İşletme: Şam'da Elektrikli Tramvay ve Şehir Aydınlatması." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 29, s. 107-144.

BOULANGER, A. (2025). "Ekonomi Politik". *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, Diderot&D'alembert*, çev.Selahattin Hilav, İstanbul: YKY Yayınları, s. 254-263.

BAYKAL, C. M. (2008). "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine." *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, s. 76-87.

CİN, D. (2019). Electrification of Istanbul (1878-1923). Ankara; Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DAMLIBAĞ, F. (2020). "Elektrik Enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki Yayılma Aşamaları." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, S.40, s. 149-173.

DEVELLİOĞLU. (2002). Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ENGİN, V. ve U. Gülsoy (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrik. İstanbul: İETT Yayınları.

ERGİN, O.N. (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt V.

EROL, E. (2007). Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımyanmamış Doktora Tezi).

ESENDURAN, M. (2010). İstanbul'da Elektrik Üretiminin Başlangıcı ve Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ESİRGEN, S.Ö. (2010). Osmanlı Devleti'nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ESİRGEN, S.Ö. (2011). "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre 'Menafii Umumiye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanunun Kabulü." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 60/ 4, s. 935-62. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001647.

ESİRGEN, S.Ö. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmelerinin Hukuki Çerçevesi." *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, s. 317-326.

GENÇ, M. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonoi. İstanbul: Ötüken Yayınları.

İLERİ, N. (2015). "Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Kent ve Sokak Işıkları", *Toplumsal Tarih,* 254, Şubat 2015, 30-37.

KANDİL, M. (2023). Uluslararası Ekonomi Hukuku ve Devletlerin Sorumluluğu: Temel İlkeler ve İlişkilerin Genel Bir Değerlendirmesi. İstanbul; Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KARAKAŞ N. vd. (2022). *Kuruluşundan Günümüze İzmir Kent İçi Ulaşımda Raylı Sistemlerin Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

KAYSERİLİOĞLU, S., Mazak, M. & Kon, K. (1999). *Osmanlıdan Günümüze Havagazının Tarihçesi I*. İstanbul: İGDAŞ Yayınları.

KURUTLU, V.T. (2013). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Aydınlatma Aracı Olarak Havagazı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KUZUM, Y. (1986). "İmtiyaz Sözleşme ve Şartlaşmalarının Danıştay'ca İncelenmesi." *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ankara: Danıştay Matbaası, s. 758-774.

MAZAK, M. (2007). "Türkiye'de Modern Aydınlatmanın Başlangıcı ve Aydınlatma Tarihimize Genel Bir Bakış (1853-1930)." *EMO IV. Ulusal Aydınlatma Sempozyum Bildirisi*, İzmir, https://www.emo.org.tr/ekler/94a988102edcd4b_ek.pdf.

MAZAK, M. (2015). İstanbul Gazhaneleri. Büyük İstanbul Tarihi, Cilt 9. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 396-405.

NİKİTİN, P. (2016). *Ekonomi Politik.* çev.Necla Bilgiç, Ankara: Dorlion Yayınları.

ONAR, S.S. (1966). *İdare Hukukunun Umumi Esasları*. I. Cilt, 3. Bası, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

ORTAYLI, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZDEMİR, N. (2011). Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1900-1938). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZGÜL C.G. (2011). Türkiye'de Kentsel Hizmetler Alanında İmtiyazlı Şirketler ve Beledîleştirme (1850-1950). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZTÜRK, A.İ. (2003).Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Kamu Hizmeti İmtiyazları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

PAMUK, Ş. (1978). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914." *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,* Özel sayı, s. 131-162.

PAMUK, Ş. (2008). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları. çev.Gökhan Aksay, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

ROUSSEAU, J.J. (2015).*Ekonomi Politik*. çev. İsmet Birkan, ed.Mehmet Ali Ağaoğulları, İstanbul: İmge Kitabevi.

ROUSSEAU, JJ. (2025). "Ekonomi". *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, Diderot&D'alembert*, çev.Selahattin Hilav, İstanbul: YKY Yayınları, s. 245-254.

SAY, J.P. (2022). Politik Ekonomi İlmihali. çev.Faruk Akhan, İstanbul: Liberus Yayınları.

SERT, S. (2023). "Rumeli'nin Değişen Yüzü Selanik Kentinin Osmanlı Devleti Döneminde Elektrik ile Aydınlatılması." *Cumhuriyetin 100. Yılı Anı Kitabı, Atatürk ve Balkanlar*, Ege Üniversitesi Yayınları, s. 1-19.

TAN, T. (1966). Turgut. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 4, s. 285-326
TAN, T. (2013). *İdare Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
TAŞTEKİN, S. (2021). *Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku ve İmtiyazlar*. Ankara: Bilgin Yayınevi.
TOPRAK, Z. (1994) "Aydınlatma". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı 1, 476-481.
YILDIRIM, K. (2011). Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

EXTENDED ABSTRACT

The machine economy and increasing energy resources provided by the industrial revolution, along with the modernization and sustainable needs brought about by social change and urbanization, increased the demand for electric energy. In the Ottoman Empire, city lighting first began with coal gas, produced by heating coal. Lighting services with coal gas continued on a privileged basis. Dolmabahçe Gasworks was established in 1855 as the first gas company, during the period when streets and houses were illuminated with coal gas. Electricity, initially used for lighting in the Ottoman Empire, was a key factor in the development of sector-related processes until it later became an indispensable energy source for operating machinery. Electricity was used as a public service for city illumination and the operation of trams. The Ottoman administration, which was the normal executive in the public sector, attempted to regulate the sector both legally and economically. With the widespread availability of electric energy, workers were provided with a company system for cooling, while efforts were also initiated to establish legal regulations. The Ottoman administration enacted legal regulations for the production of this new energy source, which was not as old as mines, and for its regulation as a public service, depending on the day. The aim of this study is to evaluate the scope of electricity concessions granted through contracts and specifications of the Ottoman administration, a key actor in economic life, through examples from an economic-political framework. Although numerous studies have been conducted on the use of electricity in lighting and trams in the 19th-century Ottoman Empire, the lack of an economic-political assessment of the finances and rights registered with the administration and the concessionaire through concession agreements and regulations underlies this study.

This study examines the regulations regarding electricity use in city lighting and tram operation through the lens of concessions. The study examines the legal ownership of these concession agreements, using examples of electricity concessions in Damascus, Thessaloniki, Izmir, and Adana. Due to this successful approach, which met the needs of the Ottoman Empire's current energy policies, instead of following a deductive approach, the common and distinct characteristics of the specifications and contracts of concessions granted at different dates and cities were evaluated. This is because electricity concession agreements were drafted according to a political-economic approach.

In electricity concessions, arrangements between the administration and concessionaires were implemented through contracts and specifications with companies. A specification template for the operation of electricity concessionaires was prepared by the Ministry of Trade and Public Works. The title section of the printed diagram was left blank, and the other sections followed the same operating method for each company. This approach to the administration's

contract preparation is important in demonstrating the same conditions for all companies receiving electricity concessions. Despite the prevailing view that the Ottoman Empire was obligated to unilaterally accept concession agreements, that full control was not accepted, and that their representatives were in the hands of their respective countries, contracts and specifications are legally enforceable documents. Electricity concession agreements were primarily written down and based on conditions. The specifications and agreements for concessions were determined according to the Ottoman Empire's economic approach, and the concessionaire administration was deemed to have accepted them. Contracts and specifications between the administration and companies provided a degree of freedom that did not hinder both regional and regional segmentation, as well as the breadth of individual operating capacity, from an economic perspective. The Ottoman Empire supported the sector by granting companies the right to freely import electrical equipment and tools from customs. Furthermore, it incorporated procedures such as surety bonds, time limits, and the employment of Ottoman subjects into contracts and specifications. It is understood that the administration, with these measures, sought to protect public rights and interests while simultaneously implementing practices aimed at corporatization and modernization. Due to technological inadequacies and European political and economic intervention, the Ottoman Empire did not grant electricity concessions solely as a passive actor in its political economy. The contracts and specifications recognized the short-term potential for this new energy source.

To adapt to the modern era, the Ottoman Empire implemented a concession system for critical infrastructure services such as electrification. This practice reinforced the interventionist nature of the market, facilitated the integration of capital into the sector, and ensured public access to services.

HACIBEKTAŞOĞLU, ALİ-TORUN, NEVZAT (2025). "Neorealizme Eleştiriler: Alexander Wendt'in İnşaci Modeli". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1334-1358.

NEOREALİZME ELEŞTİRİLER: ALEXANDER WENDT'İN İNŞACI MODELİ

Ali HACIBEKTAŞOĞLU*
Nevzat TORUN**

ÖZ

Bu makale, Uluslararası İlişkiler alanında Neorealist paradigmaya yöneltilen eleştirileri Alexander Wendt'in sosyal inşacılık modeli üzerinden incelemektedir. Neorealizm, devlet davranışlarını materyal güç dağılımı ve anarşik sistemde hayatta kalma mantığıyla açıklasa da, kimlik ve çıkarların nasıl toplumsal olarak inşa edildiğini göz ardı etmektedir. Wendt'in çerçevesinden hareketle çalışma, uluslararası siyasetin şekillenmesinde normların, kültürün ve öznel ortak anlamların önemini vurgulamaktadır. Analiz, mikro ve makro yapılar arasındaki ayrımı, toplumsal etkileşimlerin nedensel ve kurucu etkilerini ve sistemsel düzenin yeniden üretiminde paylaşılan bilginin rolünü öne çıkarmaktadır. Wendt'in sosyal inşacılığını pozitivist ve post-pozitivist yaklaşımlar arasında bir orta yol olarak konumlandıran makale, bu perspektifin Uluslararası İlişkiler teorisinin açıklayıcı kapasitesini genişlettiğini ortaya koymaktadır. Bulgular, sosyal inşacılığın yalnızca Neorealizmin determinist ontolojisini eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda işbirliği, kimlik dönüşümü ve sistemsel değişimi açıklamak için daha dinamik bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, inşacı yaklaşımların materyalist analizle bütünleştirilmesinin çağdaş uluslararası siyasetin daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağladığını ve disiplin içinde hibrit yaklaşımların gelişimine zemin hazırladığını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal İnşacılık, Neorealizm, Uluslararası İlişkiler

CRITIQUES OF NEOREALISM: ALEXANDER WENDT'S CONSTRUCTIVIST MODEL

ABSTRACT

This article examines Alexander Wendt's social constructivist critique of the Neorealist paradigm in International Relations. While Neorealism explains state behavior through material power distribution and the logic of survival in an anarchic system, it fails to account for how identities and interests are socially constructed. Drawing on Wendt's framework, the study highlights the importance of norms, culture, and intersubjective meanings in shaping international politics. The analysis emphasizes the distinction between micro- and macro-structures, the causal and constitutive effects of social interactions, and the role of shared knowledge in the reproduction of systemic order. By situating Wendt's constructivism as a middle ground between positivist and post-positivist approaches, the article shows how this perspective expands the explanatory capacity of International Relations theory. The findings suggest that constructivism not only critiques the deterministic ontology of Neorealism but also offers a more dynamic framework for explaining cooperation, identity transformation, and systemic change. In conclusion, the study argues that integrating constructivist insights with materialist analysis provides a more comprehensive understanding of contemporary international politics and contributes to the development of hybrid approaches in the discipline.

Keywords: Social Constructivism, Neorealism, International Relations

---

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 12.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Öğr. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, RİZE;
ORCID: 0000-0002-0682-7135, E-posta: ali.hacibektasoglu@erdogan.edu.tr
** Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, RİZE;
ORCID: 0000-0003-3348-995X, E-posta: nevzat.torun@erdogan.edu.tr

Introduction

In the field of International Relations, various paradigms have been developed to explain the interactions between states and other international actors. Neorealism explains state behavior primarily through the structural characteristics of the international system, emphasizing the struggle for survival in an anarchic environment. However, this approach falls short in accounting for how states' identities and interests are formed. In contrast, social constructivist theory highlights that international politics is shaped not only by the distribution of material power but also by shared norms, collective identities, and social interactions. Within this framework, Alexander Wendt's constructivist model offers a significant critique of Neorealism by arguing that state identities and interests are socially constructed through intersubjective processes, thereby demonstrating that the international structure cannot be reduced to material factors alone. By challenging Neorealism's individualist and materialist ontology, Wendt underscores the dynamic and transformative nature of international politics. Accordingly, this article examines the core assumptions of the Neorealist paradigm and evaluates Wendt's constructivist critique, with particular attention to how it redefines the formation of identities and interests in the interstate system and addresses the structural limitations of Neorealism.

1. From Constructivism to Social Constructivism

Social constructivist theory moves beyond the philosophical inquiries of International Relations scholars seeking to understand global politics and instead focuses on the ontology of international life. Although ontology is not a concept that International Relations scholars frequently deliberate on, it remains a crucial subject even for students of the discipline who adopt empirical thinking as their primary method. Scholars in International Relations, when explaining the functioning of the international system, must ask ontological questions regarding its formation and structure by establishing metaphysical connections (Wendt, 2012, p. 449). It appears impossible for individuals to access anything related to the world without observation. The nature of these observations and the theories that inform them are rooted in the underlying ideas that shape people's perceptions. When dealing with phenomena in the realm of international relations, the inability to observe certain aspects necessitates reliance on ontological assumptions— problems that arise from conditioning our perceptions through our preconceived ideas— which in turn influence our thoughts and theories concerning existence and being.

The Social Constructivist approach, which challenges Neorealism's problematic materialist and individualist ontology in international politics, seeks to provide a better understanding by viewing the existing system from an idealist and holistic perspective (Wendt, 2012, p. 449). The primary focus of Social Constructivism is not foreign policy but rather international politics. Before determining the analytical level of Social Constructivism and its position between individualism, holism, materialism, and idealism, it is essential to clarify its connection to and distinctions from constructivism. This, in turn, will help establish its place among the four sociological perspectives on international politics.

In academic studies aimed at understanding international politics, which are based on social theories such as postmodernist and feminist approaches, there is a common acceptance of two fundamental principles of constructivism (the theory of construction). The first principle states that the structure of a community created by people is determined primarily by shared ideas produced by the community, rather than by material forces. This principle represents an

"idealistic" perspective, and its foundation is more social than in the opposing "materialist" approaches proposed by different theories, which do not emphasize the same social aspect. The second principle suggests that the identity and interests of actors with specific goals are shaped and constructed not by their environment or nature but by the shared ideas that have been established and accepted. According to this principle, constructivism is a holistic or structural approach, as it opposes the reductionist method of transforming individuals into isolated entities and emphasizes that social structures can potentially access the powers that reside within them. Therefore, constructivism can be seen as a kind of "structural idealism" (Onuf, 2012, p. 49).

When looking at academic studies prior to the first use of constructivism by Nicholas Onuf in 1989, it can be observed that there were many different forms that were not yet labeled as constructivism. In the 1980s and 1990s, John Ruggie, Friedrich Kratochwill, and Richard Ashley, who shared the view that Neorealism and Neoliberalism were insufficiently socialized, contributed to the development of constructivist International Relations theory. Despite differences among them, their collective ideas formed the foundation of constructivism. These constructivist movements, while containing fundamental distinctions, also include the Social Constructivist approach, where Alexander Wendt advocates for one of the different forms of constructivism, using it to theorize the international system. "The version of constructivism advocated by Alexander Wendt is a moderate type based on structuralism and symbolic interactionist sociology" (Wendt, 2012, p. 16). The philosophical foundations of constructivism, proposed by Nicholas Onuf, have been further developed and established by Alexander Wendt, one of the most debated figures since the early 1990s, who grounded his thoughts on constructivism and presented the Social Constructivist theory as a framework for understanding international politics.

When examining the rich literary history that can be considered constructivist thought, constructivism is traced back to Grotius according to Wendt (Arı et al., 2011, p. 54). Grotius, along with Kant and Hegel, formed the foundational constructivist worldview that underpins classical theories of international politics. This constructivist perspective dominated International Relations between the two World Wars, even though it was dismissed as "idealism" (Wendt, 2012, p. 16). The end of the Cold War is thought to have caught international political scholars, whose teachings and assumptions were well-established, off guard. Mainstream International Relations theories, in their simplest form, struggled to explain the end of the Cold War or, more generally, the systemic changes in the world's international political stage (Lebow, 1995, p. 23). Many who focused their research and analysis on these difficulties argued that the challenges and issues in the explanations arose from the materialist and individualistic orientations of the International Relations discipline. They suggested that a more holistic international politics, concerned with the formation of ideas rather than individualistic orientations, would better capture the systemic changes. As a result, the emerging constructivist approach in International Relations was initially slow to develop an empirical research program (Keohane, 1988, p. 379) and continued to encourage a broad yet weak empirical accumulation with its epistemological and concrete variations (Wendt, 2012, p. 19). However, in the post-Cold War period, the quality and depth of experimental work and practices have increased significantly, and this trend seems likely to continue. The increasing empirical studies shedding light on the concrete issues of world politics are seen as a crucial factor for the success of constructivist thought in International Relations.

Alexander Wendt, using constructivist studies as a support point, addresses all the issues encountered in international politics on two levels: "The first is the level of fundamental or second-order questions about what is happening there and how we can explain or understand it—that is, ontology, epistemology, and method— as opposed to the level of concrete, field-specific or first-order questions" (Wendt, 2012, p. 19). Second-order questions are those of social theory that encompass the roles of ideas and material power in social life, the nature of human agency, and the relationship with the social structures it engages with. It was Nicholas Onuf, who first introduced the concept of constructivism, pointing out that constructivism is a method of studying social relations, and in this sense, it builds a system of propositions by referring to a certain concept, making it applicable to every field of social research (Onuf, 1998, p. 58). Such questions, involving ontological and epistemological inquiries into the social realm, can be asked not only in the field of international politics but within any framework of human relationships. In particular, those concerned with international politics, who cannot physically observe the state and international life, should avoid making assumptions about what is happening in international life, how these things are related, or at least what ought to be, without asking such questions. Failing to do so would make it more difficult to reach any conclusions.

The data resulting from international politics, not directly addressing the senses that shape perceptions, are discussed within the framework of political theories, ontology, and epistemology, based on what theorists are encountering. For example, neorealists view the structure of the international system from a materialist approach, seeing it as the distribution of material capabilities possessed by actors. Similarly, neoliberals perceive the existing structure as an institutional superstructure added to the abilities of actors and their material foundation. Constructivists, on the other hand, reject a one-sided material emphasis and, due to their idealist ontology, see the international structure as the distribution of ideas. According to Jackson (2007, p. 162), scholars of international politics should focus on the shared understanding that forms between the actors on the stage and the factors that guide or influence the thoughts and beliefs of the actors in the international system. "In the long run, empirical research will show us which conceptualization is the best, but the observation of the unobservable is always theory-laden, and there is a natural gap between theory and reality" (Wendt, 2012, p. 20).

Constructivism divides into different types, but there is no common consensus regarding these types. Jeffery T. Checkel (2004, p. 230) divides the constructivist approach into three categories: traditional, interpretive, and critical/radical. Alexander Wendt (2012, p. 18), classifies the increasingly important constructivist approach of the pre-Cold War period into three main currents: the Modernist current, highlighted by John Roggie and Friedrich Kratochwil; the Postmodernist current, associated with Richard Ashley and Bob Walker; and the Feminist current, represented by Spike Peterson and Ann Tickner. Although the differences among those working in the field of constructivism, which has faced differentiation and increased empirical accumulation yet remains relatively weak, are noticeable, they seem to share criticisms of Neorealism and Neoliberalism for not giving due attention to the socially constructed nature of actors in international politics. Based on these common criticisms, two main claims are put forward by constructivists. First, the fundamental structures of international politics are more social than material, and these structures shape the identities, personalities, and interests of the actors (Kaya, 2008, p. 101).

The end of the Cold War is thought to have caught political theorists, whose fundamental assumptions were solid, off guard in their attempts to explain systemic change. Social theorists, who believe that the meaninglessness of mainstream International Relations theories' assumptions about how and in what direction the future of the Cold War would shape arose from their materialist and individualistic tendencies, have argued that the formation of ideas and/or holistic international politics would highlight hypotheses that could yield better results for disciplines. Constructivists, through their efforts to understand and interpret international politics in the 1990s and the post-Cold War period, appear to have made significant contributions to the empirical accumulation of constructivism. During this development process, debates were held about whether constructivism is a theory, and the idea that it is more of an approach than a theory has become more widely accepted and expressed. With the fall of the Iron Curtain, the constructivist approach became more appealing than the materialist one, which had less influence in the analysis of international relations (Ateş, 2008, p. 221).

Constructivism is not an international politics theory (Wendt, 2012, p. 22). As can be understood from this view put forward by Alexander Wendt, constructivist approaches, while directing scholars of international politics to examine the social factors in the development of actors, do not provide information on which actors should be addressed at the level of analysis. Since the time of Nicholas Onuf, constructivist approaches, despite differences among them, have reached a certain level through various works by international politics scholars that establish the philosophical and sociological foundations of constructivism. Following this process, Alexander Wendt played a significant role in bringing constructivism to the forefront in the discipline of International Relations, aiming to develop a theory.

2. Social Constructivist Approach and the States' Systemic Project

When examining scholars with constructivist thought, it is stated that individuals' behaviors are a process shaped by society, the environment, and the outside world, and this process is valid within the societies that people form and the states encompassing these societies. However, while constructivist approaches establish a level of analysis regarding how actors are socially constructed, they do not provide any information on who these actors will be or where they are constructed. The Social Constructivist approach, on the other hand, takes states as the unit of analysis. In the Social Constructivist approach, where the behaviors of states are attempted to be explained, the level of analysis is either the characteristics of foreign policy decision-makers or the international system. Kenneth Waltz, who was the first to systematically examine the states' systemic project through scientific classification, created Neorealism, which is a theory that shapes and restricts Alexander Wendt's thoughts on international politics. These restrictions suggest that the Social Constructivist approach proposes a theory that critiques the states' systemic project of Neorealism.

2.1. State Centrism

The control of violence in social life and the authority that governs it play a crucial role in shaping social relations. Without such control, individuals would be unable to cooperate in areas such as trade or human rights, as the constant threat of force would undermine trust. Within a Social Constructivist framework, the organization and regulation of violence are central to political order. Since the state is the political authority that monopolizes the legitimate use of

organized violence, it becomes the key unit of analysis for understanding how violence is managed at both domestic and international levels (Wendt, 2012, p. 24). Accordingly, states, as the dominant actors in the modern international system, are viewed as responsible for defining and controlling violence in the global arena, often framing their actions in terms of national interests, rationality, and responsibility.

States often live within or under the influence of systems created by other independent states, without being isolated from each other. "In the modern state system, states recognize each other's sovereignty rights, and thus the state-centric project seeks to reproduce not only their own identities but also the identity of the system to which they belong" (Wendt, 2012, p. 22). Unlike foreign policy theories that attempt to explain the behavior of a single state, international politics theories seek to explain state behavior patterns at the level of the state's system. Alexander Wendt, while analyzing the structure and effects of the state's system with Social Constructivism, is concerned with international politics, like Kenneth Waltz. While criticizing Neorealism and Neoliberalism for not acknowledging how the international system shapes the identities and interests of states, Wendt states that the primary aim of Social Constructivism is not to explain the identities and interests of states, but rather the international system. According to Waltz, a theory is called systemic when it emphasizes the causal power and effects of the international system's structure in explaining state behavior. Reductionist theories of state behavior, on the other hand, emphasize the psychology of decision-makers and domestic political factors.

Social Constructivism, like Neorealism, is a systemic theory, but it approaches international politics by moving beyond the reductionist tendencies of Neorealism. Wendt emphasizes interstate interactions and the relationship between states and the broader social-cultural structure of the international system, while largely disregarding domestic politics (Alakuş et al., 2015, p. 137). Although this move allows him to highlight the structural dynamics of identity and interest formation, it also exposes a weakness: by overlooking domestic factors, Wendt risks underestimating how internal political, economic, and cultural dynamics shape states' external behavior. In this sense, while Social Constructivism builds upon Neorealism's systemic foundations and shares some of its core assumptions, it simultaneously challenges key claims of Waltz. Yet critics argue that Wendt's theory, despite its innovative contribution, may remain overly abstract and insufficiently attentive to the material and domestic dimensions of international politics. Thus, rather than fully embracing Wendt's framework, a more critical stance suggests that Social Constructivism both complements and falls short of replacing Neorealism in explaining the complexities of global relations.

2.2. Social Constructivist Critique of Neorealism

Although Social Constructivism draws inspiration from Neorealist propositions, it fundamentally criticizes Neorealism from three different perspectives by summarizing its three key characteristics. The first of these characteristics is that despite its structuralist approach, Neorealism is inherently "individualistic." Kenneth Waltz compares states, as political actors, to companies with economic goals and likens the realm of international politics to a market in which states compete. "International political systems, like economic markets, are essentially individualistic; they emerge spontaneously and unintentionally" (Waltz, 2015, p. 91). The Social Constructivist critique of Neorealism's "individualistic" nature argues that Neorealism "fails to

explain structural changes such as the end of the Cold War and the emergence of peace among democratic states" (Wendt, 2012, p. 34).

According to Alexander Wendt, the second characteristic of Neorealism is its "materialist" nature. Kenneth Waltz's conceptualization of this aspect is criticized by Wendt, who argues that Neorealism defines the structure of the international system based on the distribution of material capabilities under anarchy. The final characteristic that Wendt attributes to Neorealism is its view of interstate interaction as falling within the domain of individualistic (reductionist) theorization rather than systemic theory. Neorealism's claim that interaction can only be explained through anarchy and structural change, while neglecting it within systemic theory, is criticized by Wendt (2012, p. 37), who states that "the problem in today's state systemic project lies in the Neorealist conceptualization of structure and structural theory."

Unlike Neorealism, Social Constructivism asserts an "idealist" perspective, arguing that the international system is not defined by materialist features but rather by a structure in which knowledge is distributed and ideas are shared as a social phenomenon. According to Social Constructivist Theory, the character of international politics is shaped by states' social structures, which influence their material power and interests, as well as their perceptions and expectations of one another. The behaviors, identities, and interests of states are constructed by the international system. In essence, Social Constructivism posits that international politics serves as the arena where states' identities, interests, and behaviors are either potentially or constructed.

3. Different Forms of Structural International Relations Theory

The systemic theories of international politics conceptualize the structure of international relations in different ways. Social theories attempt to explain different conceptualizations of structure in terms of the material or social dimensions of structures and their relationships with actors. Alexander Wendt argues that every discussion on structure involves different combinations derived from the four sociologies of structure (materialist, idealist, individualist, and holistic), such as materialist-individualist or idealist-holistic (Wendt, 2012, p. 40). Through this structuring of the concept of structure, the diagnoses derived from analyses of the ontology of structure can be positioned, and relevant inferences can be made.

3.1. Fundamental Conceptualizations of Structure

Social theorists generally distinguish between two perspectives on the determinants of social life: materialist and idealist. Within the field of International Relations, the majority of theories tend to adopt a materialist outlook, with Neorealism standing out as a clear example. This approach highlights the distribution of material capabilities—particularly military strength and economic capacity—as the primary drivers of state behavior (Arı et al., 2011). In materialist thought, factors such as human nature, geography, natural resources, and the forces of production and destruction are emphasized, while the role of non-material elements and ideas is acknowledged but treated as secondary.

According to the idealist claim, material forces are subordinate to ideas and only become meaningful when they are directed toward a specific purpose by their users or actors. For idealists, the primary concern is the structure and nature of social thought. This structure of

thought not only shapes identities and interests but also provides common solutions to problems among actors. From an idealist perspective, the essence of society is constituted by ideas rather than material forces, and these ideas, if deemed necessary by the structure, may use the material forces they consider secondary to generate threats. In this regard, the contrast between materialists and idealists becomes evident: while materialists privilege causal relationships, effects, and questions, idealists prioritize constitutive ones (Wendt, 2012, p. 43).

The relationship between agents and structures is also a subject of debate, much like the discussion between materialists and idealists. Emanuel Adler (1997, p. 320) states that the agent-structure problem has become a kind of industry in International Relations. Individualism and holism (structuralism) are the two fundamental responses to the relationship between agents and structures. Both conceptualizations acknowledge that structures play an explanatory role, but they disagree on the ontological status of structures and the depth of their effects (Wendt, 2012, p. 44). Individualism involves a form of reductionism, accepting that scientific assessments of social analyses can be reduced to the unique characteristics or interactions of independently existing individuals. Holism, in contrast, argues that the effects of social structures cannot be reduced to pre-existing actors without any reference to other elements, and it maintains that these effects play a significant role in shaping actors. In short, individualism presents a bottom-up perspective toward structure, whereas holism conceptualizes social life in a top-down manner—similar to how a singer cannot exist without the industry they belong to and the audience that follows them. In International Relations, individualists assume that international systemic structures have no constitutive effect on states and that identities and interests are given. Holists, on the other hand, focus on the role of the international system in shaping state identity and constructing states.

3.2. The Position of International Theories on Structure

Classical Realism adopts a materialist perspective, arguing that state interests are not constructed by the international system (Morgenthau, 1946, p. 61). Neorealism develops this materialist view more explicitly. It emphasizes the structure of the international system and claims that this structure influences and regulates state behavior. However, similar to individualist thought, it assumes that states' identities are not constructed by the system itself (Waltz, 1959, p. 56).

Liberalism, by contrast, is an individualistic theory that highlights the importance of domestic politics in shaping state identity and interests. In opposition to materialist thought regarding structure, it advances an idealist view by referring to the social structure of the system (Bach, 1982, p. 189). Neoliberalism also explains the international structure through an individualistic approach. Yet it cannot be considered a strictly idealist theory, since it focuses on expectations and gives less weight to power and interests than materialist perspectives.

The most fundamental challenge to the materialist–individualist and holistic debate comes from alternative approaches such as the English School, Postmodernism, and Feminist International Relations. These perspectives emphasize that the international structure emerges from shared knowledge, which in turn shapes not only state behavior but also state identity and interests (Wendt, 2012, p. 51). Unlike materialist theories, they adopt an idealist and holistic orientation by interpreting the international system through common norms, linking state iden-

tity to global culture, and, in the case of feminist theory, highlighting the role of gendered structures in the construction of international politics. Social Constructivism shares with these approaches a holistic concern for structure, yet it avoids purely utopian forms of idealism. Wendt, for example, defines his position as epistemologically positivist but ontologically post-positivist (Büyüktanır, 2013, p. 5). More recent scholarship has expanded these debates. For instance, Onuf (2013) and Adler (2019) revisit constructivism's ontological foundations, while Tickner and Sjoberg (2020) advance feminist critiques of state-centric approaches. In addition, contemporary journal articles increasingly address how constructivist, postcolonial, and feminist insights intersect in explaining power relations, norms, and identity formation in international politics.

4. The Construction of a Middle Ground Between Positivism and Post-positivism

The field of International Relations is currently polarized between the positions of positivism and post-positivism. The divide between positivist epistemology, which claims that science is the only tool for reaching facts, and post-positivist epistemology, which argues that the sole gateway to reality is not social science, has sparked debates. The Social Constructivist approach seeks to build "middle ground" between these two polarized positions. Alexander Wendt, with the question of how an idealist and holistic ontology, while maintaining a commitment to science or, more broadly, positivism, can be embraced, attempts to construct the middle path that forms the foundation of Social Constructivism.

Realism treats states and the state system as real structures, suggesting that the nature of these structures can be better understood through science. This position assumes that scientific theories refer to a reality that exists independently of human perception. In this sense, Realism places ontology (the reality of structures) before epistemology (the possibility of knowing them).

Post-positivist approaches challenge this assumption. They reject the idea that states and the international system are fixed and objectively knowable structures, instead arguing that these are socially constructed and contingent. For example, while one can easily observe a fire truck moving toward a fire, the state or the international system cannot be conceptualized in the same way, since they consist of complex societies, practices, and institutions that are not directly visible.

This contrast reveals an important tension. Realists emphasize the existence of structures, while post-positivists emphasize the limits of knowing them. Yet critics of post-positivism point out that by denying ontological claims, it risks reducing International Relations to interpretive narratives with limited explanatory power. Conversely, defenders argue that Realism's assumption of objective structures overlooks how power, ideas, and discourse shape the very reality it claims to explain. Thus, the debate is not merely about method but about the very nature of international politics itself.

A second and more radical critique of realism comes from the postmodernist perspective, which argues that while entities may be observable, it is impossible to know whether they truly exist, and that observable reality is shaped by the effects of discourse. Although empiricists and postmodernists are at different poles with respect to rejecting the realist claim that the reality of the international structure can be known, they can come together when considering epistemological concerns. The Social Constructivist approach, by adopting realist thought, opposes

these anti-realist critiques, arguing that International Relations theory can analyze the deeper structure of international reality. Scientific realism, which assumes that reality exists independently of humans and can be discovered through science, is rooted in the positive philosophy of science (Wendt, 2012, p. 72).

4.1. Scientific Realism

Scientific realism defends the view that knowledge about reality is possible even when that reality is not directly observable. It rejects the idea that developments in the international system depend only on what is known or believed. As Davitt (1991, p. 43) illustrates, "Our experiences do not pretend that cats exist, cats do exist. The observable world does not pretend that atoms exist, atoms do exist." By asserting the existence of entities such as atoms—despite their unobservability—scientific realism upholds the claim that "the world is what it is," whether observable or not. On this basis, it becomes possible to conceptualize states or the state system as real and knowable.

In contrast, positivist and post-positivist approaches oppose this stance on epistemological grounds, particularly regarding unobservable or metaphysical structures. They argue that what exists in the world is grounded in human perception. Musgrave (1988, p. 245) criticizes this perspective as a form of human-centered ontology, rooted in the limitations of human capabilities.

One of the final claims made about realism concerns its philosophical approach to the success of science. Realism argues that science enables humans to manipulate the world and that this success is not a miracle. Through scientific progress, the environment can be directed in ways that were previously impossible, despite human limitations, across historical processes (Musgrave, 1988, p. 249). For instance, the reason humans today can live in taller buildings compared to the past is that they have accumulated more knowledge about the world and developed the capacity to connect previously separate pieces of knowledge.

Anti-realists, by contrast, view the success of science as a miraculous phenomenon. Drawing on a Darwinian analogy, they claim that only successful theories survive in a competitive intellectual environment. Yet, as Musgrave (1988, p. 242) emphasizes, explaining why unsuccessful theories disappear is not the same as explaining why a particular scientific theory is successful in the first place. In this debate, Alexander Wendt (2012, p. 92) sides with the realist argument, stressing that anti-realists fail to account for the very notion of success. This position is significant for the framework of this study, since Wendt's adoption of scientific realism underpins his constructivist claim that international structures, though socially constructed, can still be studied scientifically. By linking realism's defense of scientific success to his own theory, Wendt provides the epistemological foundation for applying constructivist insights within a systematic analysis of international relations.

4.2. The Problem of Social Kinds

When comparing the success of social sciences to natural sciences, it is understood that natural sciences are more effective in guiding human interaction with the world than social sciences, which are considered to have achieved fewer solid successes. Since social scientists believe that theories in social sciences, such as "rational choice theory" and "balance of power

theory," which could be considered successful, have not yet completed their maturation processes, it appears difficult to claim the success of science in guiding the world from the perspective of social sciences. Along with the problem of social sciences achieving fewer scientific successes compared to natural sciences, the "social kinds" encompassing all the objects of social scientific research do not support the realist proposition that the world exists independently of humans. Realism's approach to natural science is based on a materialist ontology, whereas the nature of social kinds seems to involve an idealist or nominalist ontology (Wendt, 2012, p. 94). "The fact that social kinds are based on ideas, unlike natural kinds, has led post-positivists to argue that society, unlike nature, cannot function mechanically, and instead, we should seek an interpretive understanding based on the subjective interpretations of actors and the social rules that constitute them" (Taylor, 1971, p. 25). As seen here, many realists with materialist views believe that realism is not suitable for the social sciences.

Alexander Wendt, while discussing how a realist constructivism might contain contradictions and how social science could be a difficult example for realism, suggests that the differences between natural and social kinds do not fundamentally oppose a realist social science perspective. Despite differences between natural kinds, such as humans, trees, and atoms, and social kinds, such as families, states, and banks, it is understood that natural kinds—like the proposition "if humans did not exist, chefs would not exist"—have a high level of determinism over social kinds. The material-based tendencies of humans to refer to things with signs, like "this" or "that," are the most significant reason for the existence of social kinds (Harre, 1988, p. 309). However, unlike social kinds, natural kinds are entirely self-regulating. It does not seem possible to demonstrate that the unique characteristics of any living kind are related to the relationships with another kind or definitions made by humans. Just as the characteristics that make a squirrel a squirrel are not related to the social relationships and definitions that squirrels have, the self-regulating qualities of squirrels, in other words, the uniqueness of their characteristics, lead to resistance against the denial of their existence or misrepresentations. This resistance can also be observed in social kind like states. The ability to control and manage a piece of land by a specific group constitutes the most fundamental element in that region being recognized by others as a state (Wendt, 2012, p. 100). The ability of a community to form statehood by managing its capabilities and resources can create a barrier against those who would deny or reject its existence.

At the same time, the governing abilities of states can be explained not only by their internal structures but also by their relations with other states. The recognition of a state's legal sovereignty can grant new abilities and opportunities to the state that it could not achieve on its own. The resistance of Palestine, a social kind that strives to express itself as a state, to the denial of its existence through its governing abilities, is not enough for its continued existence as a state; it can only be made possible by other states recognizing its sovereignty. However, while states, as actors, are dependent on recognizing each other at least to a certain extent, they also resist one another.

It is true that the ontology of social kinds and the social life created by these social kinds is a suitable area of study for scientific reality. The social constructivist approach also considers social science as privileged epistemologically, viewing it as a privileged discourse that provides knowledge to humanity. In the epistemological debate that arises between positivist and post-positivist positions, Alexander Wendt declares his stance in favor of positivists, stating that the

social constructivist approach tries to build a middle path between the two camps. Wendt (2012, p. 119), suggesting that epistemological issues are relatively uninteresting, proposes that the main debate should take place in an ontological context regarding what the international world is actually made of. Taking the side of post-positivists who argue that social life is entirely made up of ideas, Wendt notes that scientific realism plays an important role in finding a middle path between positivist epistemology and post-positivist ontology. It is argued that the epistemological concerns of empiricists, who doubt that unobservable entities can be known, and postmodernists, who are uncertain whether we can know reality itself, can be overcome with realist thought, and by directing researchers' attention to ontology, realism can disperse these concerns (Shapiro, 1992, p. 197). From this perspective, the social constructivist approach also accepts realism as a prerequisite in its discussions. The significance of this debate is that it determines the extent to which Constructivism can be regarded as a scientific approach in International Relations. By positioning itself between positivist epistemology and post-positivist ontology, Constructivism gains the ability to respond to the empirical requirements of positivist science while also addressing the ontological critiques of post-positivist theories. In this way, the framework not only enhances the credibility of Constructivism as a theory but also strengthens its capacity to explain how international realities both are socially constructed and scientifically knowable.

5. Power and Interest

Theories developed to understand the phenomena emerging after World War II have been shaped around the concepts of power and national interest in the context of international politics. When power is mentioned— such as from a realist perspective— it is often referenced in terms of military capabilities; interest is defined as the desire for power, security, or wealth, which is to be held and not shared. International institutions and structures, alongside power and interest—though with different prioritization—are considered to have explanatory qualities in analyzing international disputes by both Neoliberals and Neorealists (Arı, 2010, p. 256).

In addition to material elements such as "power," "interest," and "international institutions," it is now observed that an abstract element, "ideas," has been integrated (Wendt, 2012, p. 124). In post-Cold War theoretical frameworks of international politics, discourse, ideology, identity, culture, and ideas have gained prominence. Particularly, Constructivist approaches emphasize the role of ideas in the formation and emergence of the social world, without dismissing the importance of material elements (Küçük, 2009, p. 777). Furthermore, the ongoing debate between "materialism," which prioritizes "power" and "interest," and "idealism," which refers to the importance of "ideas," continues. The materialist hypothesis suggests that the content of all "cultural" and "intellectual" formations—like the contribution to the explanation of "power" and "interest" can be explained by the characteristics of crude material forces, while the idealist hypothesis asserts that "power" and "interest" are formed by "ideas."

The Social Constructivist approach focuses on the idea that material elements such as "power" and "interest" are created by or influenced by "ideas," a topic that is rarely addressed in mainstream International Relations studies. The main thesis centers around the idea that the "meaning of power" and the "content of interests" are largely a function of ideas. Alexander Wendt specifically argues that external interests are significantly shaped by ideas, although he acknowledges that crude material forces have some influence on the formation of power and interests. The Social Constructivist approach does not claim that everything is entirely made up

of ideas, but it argues that the distribution of ideas is one of the most fundamental factors in international politics. Wendt suggests that Kenneth Waltz's materialist structural theory, which identifies "anarchy" and "distribution of material capabilities" as its defining elements, relies on implicit assumptions regarding the distribution of interests, which are largely shaped by ideas (Wendt, 2012, p. 128).

5.1. The Relationship Between Power and Interest and the Formation of Power

One of the key features of realism is the proposition that international politics is shaped by power relations (Keohane, 1986, p. 158). This is not just a realist claim, as neoliberals and Marxists also believe that power is an important factor. In realism, the idea that power is constituted by raw material force is a materialist thought, while in idealism, power is created by thoughts and cultural characteristics (Wendt, 2012, p. 71). According to Waltz, the pioneer of neorealism, the distribution of material capabilities is one of the most important variables in conceptualizing the international system, which exhibits an anarchic structure devoid of hierarchical relations that are present in domestic political systems. Waltz (1979, p. 97) points out that states are similar units that perform functions such as internal order and external defense, focusing on the distribution of military and economic power and how these may lead to changes in the international structure. This approach shows that neorealism is clear about its materialism. In conceptualizing the international material structure, Waltz, who rejects social definitions and considers material capabilities as an important variable, focuses on the number of superpowers and measurable military and economic capabilities as the most important factors (Küçük, 2009, p. 778).

Kenneth Waltz diverges from a central assumption of Classical Realism, which holds that the primary goal of states is to maximize power. Instead, he argues that the foremost objective of states is security (Waltz, 1979, p. 75). In his view, states are self-interested actors whose behavior is indirectly shaped by the international structure. One of his key hypotheses concerns how states perceive each other's power: rather than seeking absolute gains, states focus on relative advantages and tend to balance against one another (Waltz, 1979, p. 102).

Unlike Classical Realists, who portray states as inherently aggressive and opportunistic (Morgenthau, 1946, p. 190), Waltz characterizes them as defensive and cautious. In Neorealism, states operate in an anarchic but largely stable system, where most actors respect each other's property rights and prefer to preserve what they already possess. In such an environment, even weaker states can endure, resulting in a relatively low "mortality rate" among states (Waltz, 1979, p. 137). Yet when revisionist powers attempt to alter the rules rather than balance within them, anarchy becomes less stable. This contrast highlights that the nature of anarchy is not fixed but depends on how states choose to act (Moravcsik, 1997, p. 513).

Alexander Wendt argues that explanatory studies within the framework of Neorealism generally seem to be based on anarchy and the distribution of material capabilities, but upon delving deeper into the theory, a large part of it is derived from the distribution of interests, which are shaped by ideas. Neorealists, in fact, consider the distribution of interests as an important systemic phenomenon and claim that it can be deduced from "anarchy" and "distribution of material capabilities." Furthermore, they suggest that there is no need for an independent analysis of interests. According to Wendt (2012, p. 142), what states want is constructed based on assumptions derived from the worst-case scenarios regarding the distribution of

power. When considering contemporary states, unlike the scenarios derived from the distribution of power, they have interacted with each other for hundreds of years, accumulating substantial information about each other's interests, and have reached a level where they can make fundamental distinctions regarding whether they are revisionist or status quo states. This is because, according to Wendt (2012, p. 144), history matters, and since history partly relies on what others' interests truly are, the distribution of interests should play an independent role in constructing meaning related to anarchy and the distribution of power.

In the Social Constructivist approach, Alexander Wendt does not create a competition between "power" and "interests," nor does he claim that the effects of "power" are caused by "interests." Criticizing the materialist perspective that treat "coarse material forces" as the primary factor in international politics, he also resists Constructivist tendencies to downplay power altogether. Wendt contends that material forces shape the range of possible outcomes, but their significance depends on how they interact with ideas. As he explains, “It is not material forces that drive social evolution, but our purposes, fears, and hopes. We desire material forces for these purposes. One way to see this truth is to add the distribution of interests to Waltz's theory” (Wendt, 2012, p. 149). From this perspective, ideas shape interests, and interests, in turn, provide meaning to power. Thus, when International Relations scholars explain state behavior in terms of interests, they are ultimately grounding their analysis in a foundation of ideas.

Recent debates, however, suggest that Wendt’s framework may not fully capture the complexity of power–idea relations. Scholars such as Checkel (2005) and Finnemore and Sikkink (2020) argue that norms and ideas can not only shape but also transform material interests over time, particularly through transnational networks and norm cascades. Others, like Hopf (2017), emphasize that Wendt’s approach risks underestimating the role of domestic political contexts and competing discourses in shaping how states interpret power. These critiques highlight that constructivist theory is still evolving, and that the interaction of power, ideas, and interests should be understood as historically contingent rather than fixed.

5.2. The Formation of Interests by Ideas

Most International Relations scholars agree with the proposition that states act in accordance with the interests they perceive. "Interests" are not only seen as a "Realist" variable, but different theories also assign significance to how interests are formed. The Social Constructivist approach does not reject the relationship between interests and the actions of state actors, but emphasizes that how interests are formed is also important. Wendt, highlighting the importance of the distribution of interests in the understanding of power, suggests that only a small part of what constitutes interests is material. "The material power that constitutes interests is human nature, while the rest is intellectual, consisting of common ideas or schemes and negotiations created by culture" (Wendt, 2012, p. 151). This proposition, which implies that only a small portion of interests can be explained by materialism, underscores the importance of idealism in explaining a large part of interests.

Mainstream International Relations scholars who examine the relationship between thoughts and interests can be seen to adopt rational choice theory as a general framework. Alexander Wendt also discusses the traditional rationalist perspective on the relationship between interests and thoughts and offers an alternative to it. Many of the disagreements that arise in International Relations studies are rooted in differing theories about human nature and

national interest (Smith, 1983, p. 164). Despite significant disagreements between Classical Realists, Neorealists, and Neoliberals, all parties seem to accept the most important rationalist proposition: "desire (national interest) causes states to act in certain ways" (Wendt, 2012, p. 155).

The Social Constructivist approach argues that the content of interests, which shape the understanding of power, is created by thoughts. However, in the theorization reached by Alexander Wendt, the claim is not made that thoughts are more important than power and interests. On the contrary, it is accepted that power and interests are always important and decisive. The Social Constructivist claim here is that the effects of power and interests are made possible through the thoughts that produce them (Wendt, 2012, p. 175).

In other words, in international politics, the distribution of interest- whose content is largely shaped by ideas- plays a central role in how power is understood (Goldstein et al., 2013, p.13) The key claim is that the impact of both power and interest can only be revealed through the ideas that bring them into being, and thus any explanation of power and interest ultimately rests on the existence of ideas.

In contrast to materialism, idealist social theories argue that cultural phenomena shaping ideas are as objective and coercive as material capabilities (Wendt, 2012, p. 177). From this perspective, the real world cannot be reduced solely to material forces. The Social Constructivist approach does not deny the significance of material capacities, yet it emphasizes that their meaning depends on the interpretations actors attach to them. As Wendt (2012, p. 178) notes, how agents perceive the world is crucial for explaining their behavior, and they exercise a degree of choice in defining their identities and preferences.

This idealist orientation distinguishes Constructivism from materialist accounts of structure. By expanding its framework, Constructivism acknowledges that social structures exert independent effects beyond the sum of individual interactions, thereby incorporating elements of holism or structuralism. In this sense, social structures shape common discourses, disseminate and normalize shared ideas, and influence the construction of identities and interests in ways that cannot be explained by material forces alone.

6. International Structure, Agency, and Culture

It is understood that the Social Constructivist approach uses a holistic (structuralist) language with an idealist perspective, referencing thoughts in order to counter the materialist claims made in structural studies. This holistic approach is manifested in the proposition that structures have effects that cannot be reduced to the agents that constitute them. According to Alexander Wendt, the structure of a social system will include three elements: material conditions, interests, and ideas. "Without ideas, there are no interests; without interests, there are no meaningful material conditions; without material conditions, there is no reality" (Wendt, 2012, p. 179). While there is a materialist and idealist presupposition about the content of social structures, idealists and materialists differ in their views on the relative weight of these elements. Materialists generally privilege the material conditions they claim are formed by interests, while idealists emphasize the ideas that they argue largely determine interests. The intellectual aspect of social structure is viewed by Barry Barnes (1988, p. 117) as a "distribution of knowledge," and in parallel, Alexander Wendt narrows the broad category of ideas to

"knowledge," using the term "knowledge" in a sociological context based on the belief that an actor considers to be true (Wendt, 2012, p. 180).

Knowledge derived from internal sources can take the form of "special knowledge" that a state possesses and other actors lack. Such knowledge is an important element of foreign policy, as it enables the state to interpret international situations and define its interests. At the same time, knowledge can also be "shared knowledge," generated through interaction with other states.

When actors act in ways that take the behavior of others into account, they create a social structure based on shared understandings (Weber, 2012, p. 95). Wherever this type of shared knowledge exists, "culture" can be said to exist as well (D'Andrade, 1984, p. 88). Culture may manifest in diverse forms such as norms, rules, institutions, ideologies, or organizations (Wendt, 2012, p. 182). The significance of culture, however, remains contested, particularly in debates between constructivist and rationalist approaches (Keohane, 1988, p. 385).

Type of Knowledge	Definition	Implications	Relation to Culture
Special Knowledge	Knowledge a state possesses that other actors do not. Derived from internal sources.	Enables the state to interpret international situations, define and apply its interests.	Not directly culture, but shapes state-specific foreign policy strategies.
Shared Knowledge	Knowledge created through interaction among states.	Leads actors to consider the behaviors of others when making policies. Creates a basis for common understanding.	Wherever shared knowledge exists, *culture* emerges.

Table 1: Types of Knowledge in International Relations[1]

The discussions about "culture" in International Relations are closely linked to disagreements between holistic and individualistic approaches to structure. Individualists argue that structure can be reduced to the attributes of actors and the interactions among them, whereas holists contend that structure possesses emergent qualities that cannot be explained solely by reference to its constituent parts (Wendt, 2012, p. 184). The Social Constructivist approach introduces a distinction between the "micro" and "macro" levels of structure and argues that structures exert both causal and constitutive effects. In this sense, constructivism highlights that structures shape not only the behavior of actors but also their identities and interests.

However, this position raises several debates. Critics argue that Wendt's attempt to combine causal and constitutive effects risks blurring the line between materialist explanations and interpretive ones, making the theory less precise. Others note that by adopting a structural per-

[1] Note: This table is derived from Weber (2012), D'Andrade (1984), and Wendth (2012), but the distinction between "special" and "shared" knowledge is the authors analytical construction.

spective similar to Waltz while simultaneously criticizing him, Wendt leaves unresolved the extent to which constructivism truly breaks from Neorealism. For some scholars, this tension weakens the explanatory clarity of constructivism; for others, it illustrates the theory's strength in bridging rationalist and reflectivist approaches. Thus, the debate is not only about whether structures matter, but also about how they matter and to what degree constructivism provides a coherent alternative to existing structural theories.

6.1. International Structure

Kenneth Waltz divides theories of world politics into two analytical levels: the state level and the international system level. Theories at the state level, which he calls reductionist or unit-level theories, explain outcomes by focusing on the characteristics of states or the interactions among them. In contrast, systemic or structural theories explain outcomes by referring to the structure of the system itself. Waltz (1979, p. 18) argues that what makes a theory reductionist is its emphasis on state-level properties.

Alexander Wendt accepts Waltz's conceptual distinction but challenges his conclusion. Waltz stresses the autonomy of structure, acknowledging interactions but disregarding the effects produced by each element of the system (Buzan et al., 1993, p. 49). For Waltz, the international system has only one level of structure—anarchy. This anarchy depends on the characteristics and interactions of states, yet once established, it operates independently of them (Wendt, 2012, p. 187).

The key problem here is that Waltz formulates structure as if it were separate from the actors who continuously create and reproduce it through their practices. This raises questions about how sensitive systemic effects actually are to variations in state characteristics and interactions. In contrast, Social Constructivism highlights "micro" structures, which reflect the world from the perspective of actors. Waltz's "macro" structures, on the other hand, describe the system as a whole—a distinction that Wendt accepts but reframes. For Wendt, "micro" and "macro" are not about size or numbers of actors but rather about the alignment of analysis with the individualism–holism debate.

6.1.1. Micro Structure

When purposive actors make choices while considering each other, they engage in interaction. This interaction, referred to as the microstructure, consists of relations among states without reference to their internal characteristics. For example, the negotiations and rivalries of the countries bordering the Caspian Sea regarding the use of this sea are part of the microstructure. Outcomes of such interactions are explained within this framework.

Macro-level structures are produced and reproduced through these micro-level practices. In this sense, the larger international order is dependent on the cumulative effect of actor-level interactions. Wendt (2012, p. 203) notes that the knowledge actors generate about each other in the course of interaction—shaped by their beliefs, strategies, and preferences—need not be objectively correct. What matters is that such intersubjective understandings guide behavior.

This dynamic can be seen in the case of Turkey and Pakistan. Turkey's perception of Pakistan as a brotherly ally is not a universal truth shared by all states but a product of bilateral interaction. Such perceptions illustrate how micro-level processes continually update and reinforce the relationships that sustain international politics.

6.1.2. Macro Structure

Waltz (1979, p. 74) argues that international politics cannot be explained solely by the qualities and interactions of states. He points to two additional systemic tendencies that must be considered: the balance of power and the tendency of states to become similar units. Both derive from the logic of anarchy. This level of analysis corresponds to the macro structure, which captures the overall nature of the international system and focuses on how it is shaped. Unlike unit-level explanations, macro-structural theories approach the system as a whole rather than the behavior of individual actors (Wendt, 2012, p. 194).

Macro structures emerge from the cumulative processes of micro-level interactions, but they take on their own dynamics once established. One manifestation of this is what Wendt (2012, p. 206) calls collective knowledge—shared understandings that develop over time and create system-wide patterns from individual actions. Such knowledge does not necessarily eliminate disagreement; rather, it provides the framework within which states act. For example, there is broad international recognition of Kosovo, which reflects a collective acceptance at the systemic level, yet Serbia's refusal to recognize Kosovo demonstrates how actors can resist dominant patterns while still operating within the same structural context.

6.2. The Effects of the International Structure

Alexander Wendt suggests that a structure can have two types of effects: "causal" and "constitutive". Kenneth Waltz (1979, p. 99), on the other hand, discusses how scholars in International Relations almost always use the language of interaction based on causality to explain the agent-structure relationship. While Wendt acknowledges that this association is correct, he argues that it is insufficient for analyzing the effects of structure. It becomes clear, considering the differences in social processes, that "norms" with regulatory and constitutive effects, which can emerge from different structures and the social processes they give rise to, cannot be accepted in the international structure in the same way. Anthony Giddens (1979, p. 66) states that norms are norms, but in the context of the balance of causal and constitutive effects of structure, these norms can vary.

It can be argued that norms can have effects on the international structure, just as culture itself contains both causal and constitutive effects. These effects can be applied not only to the behavior of agents but also to their identities and interests. Rationalists focus solely on the causal effects on agents' behavior, while they do not identify the causal and constitutive effects on identities and interests—elements that constructivists emphasize—as an important level for analysis. The debate here—between individualists and holists—is not about whether culture constructs agents, but rather about the relationship between this construction process and its causal and constitutive effects. Alexander Wendt (2012, p. 211) suggests that individuals, from the outset, prevent the constitutive effects of culture. Wendt, who first addresses the causal and then the constitutive effects of culture, particularly highlights the causal and constitutive effects on identities and interests.

6.2.1. Causal Effects

Any causal relationship can only arise between entities that exist independently of each other. For culture to interact with agents, it must therefore possess dimensions that are not reducible to agents or their characteristics. Culture is carried out by agents, yet agents emerge as entities that regulate themselves independently of culture and of one another.

The process that constitutes agents can be explained by referring to the qualities of individuals who exist independently and to their interactions. This reflects the individualist view of reality and simultaneously constrains the claims of holistic approaches. In an individualist framework, individuals—and by extension the culture they carry—can play only a causal role, not a constitutive one (Wendt, 2012, p. 201).

Rationalists, by contrast, pay little attention to culture, identity, and interests. They treat these features as fixed and focus mainly on observable behavior (Stigler et al., 1977, p. 78). While this approach accepts interests, identity, and culture dogmatically as given, it does not necessarily deny that these qualities are socially constructed. Rather, identities and interests emerge from the broader social structure that shapes and constrains individual interactions.

This interaction also affects the qualities of actors within a causal framework. Actors learn their identities and interests in part through the way others treat them (Wendt, 2012, p. 217). For instance, an actor comes to behave as an enemy when its fundamental rights to life and liberty are denied by others.

6.2.2. Constitutive Effects

In addition to the causal effects that culture has, its constitutive effects can also be discussed. Can agents exist independently of each other? In fact, this proposition challenges the individualistic approach, which asserts that agents can exist independently of each other. In international politics, states are approached as purposive entities. In Giddens' (1979, p. 34) theory of structuration, it is assumed that agents are largely formed by their relationships with each other, and the purpose of the state is to direct it toward a specific situation. At the core of the state's purpose are desires and beliefs. The main topic of debate here is the formation of desires and beliefs. How are actors' thoughts about the world formed? Individualists argue that the content of these thoughts exists in the minds of individuals. Margaret Gilbert summarizes this by saying, "According to individualism, thought logically precedes society" (Fellows, 1991, p. 101). In contrast, holists claim that the content of certain mental states cannot be explained solely by reason; they argue that irrational factors also shape thoughts. According to Philip Pettit, "Thinking is not only causally but also logically dependent on social relations" (Thomas, 2016, p. 303). Additionally, as Richard Shweder points out, people think through culture (Derné, 1993, p. 1482). For example, when leaders who claim that Turkey has no place in Europe, drawing from Christianity, make such statements, the reason behind this is not Turkey itself but the result of an othering process shaped by the culture of the leaders.

Alexander Wendt seeks to construct a middle ground between individualist and holistic approaches to the effects of culture. He argues that thoughts, reason, and memory hold explanatory value independent of external factors. In this sense, he defends the individualist intuition that culture exerts causal effects on agents (Wendt, 2012, p. 225).

At the same time, Wendt maintains a moderated form of holism. While individualism assumes that all identities, interests, and behaviors derive meaning solely from personal beliefs, holism stresses that culture itself constitutes the identities and interests of actors. In Wendt's words, "nothing in an actor's mind, or related to them, even the actor's behavior, logically or conceptually presupposes other actors or culture" (Wendt, 2012, p. 225).

The distinction here is between causal and constitutive effects. The individualist view allows culture to influence agents but keeps identities and interests essentially personal. The holistic view, by contrast, argues that without culture, actors cannot fully acquire identities or engage in certain behaviors. Wendt's attempt at synthesis shows that culture is neither reducible to individual beliefs nor wholly independent of them, but instead operates in a space between causality and constitution.

6.2.3. Culture

It seems impossible to have detailed knowledge about actors and their desires in international politics. However, if the boundaries of the rules of the structure to which they belong or with which they interact can be outlined, it will become easier to explain and/or even predict the behavior patterns of actors. "Structure, as an objective social phenomenon, constrains and enables action in systemic ways, and thus should create distinct patterns of behavior, opposing the actors" (Wendt, 2012, p. 233). This situation is more difficult from the perspective of Neorealism, as Neorealism has a materialist approach, focusing only on the material conditions of the structure, and this framework does not allow for a full explanation of the structure. However, an analytical approach that incorporates common ideas within the structure, in addition to material conditions, would be more successful in providing explanations about the structure. The structure is dependent both on agents and actors, and the social process created by these elements. This dependency is both constitutive and causal.

The source of knowledge produced by international structures is rooted in the culture of the actors, nourished by their beliefs and desires. Culture functions as a kind of repertoire that states draw upon when interpreting situations and pursuing their interests (Swidler, 1986, p. 273). For instance, diplomatic protocol—such as the order of precedence among heads of state or the rituals surrounding treaty signings—illustrates how shared understandings create predictable patterns of behavior. These cultural practices are not merely symbolic; they shape expectations and guide conduct in ways that can both constrain and enable state action. As Wendt (2012, p. 237) notes, beliefs and practices reinforce one another over time, producing durable norms within the international system.

While few scholars would deny that the international system contains significant cultural elements, debates persist over how decisive these elements are compared to material conditions. Realists argue that power and interests ultimately prevail, while constructivists highlight that cultural norms and shared practices often determine how power and interests are defined in the first place. This tension lies at the heart of evaluating the significance of international culture.

In conclusion, this section has shown that culture not only reflects but also structures international relations, shaping both the expectations and actions of states. This analysis contributes to the article's main argument by underscoring how constructivism offers a broader

explanatory framework than materialist approaches. Building on this discussion, the next section will examine how these cultural dynamics interact with institutional structures, further demonstrating the link between ideas, norms, and systemic outcomes.

Conclusion

This study has examined the limits of Neorealism in explaining the behavior of states and the formation of identities and interests, and it has analyzed how Alexander Wendt's constructivist model addresses these shortcomings. The analysis highlighted several key dimensions—such as the distinction between micro- and macro-structures, the role of culture as shared knowledge, and the causal versus constitutive effects of norms—that illustrate how international politics cannot be understood solely through material power and survival struggles.

Wendt's most significant contribution lies in demonstrating that states are not only rational actors but also social entities whose identities and interests are continuously reproduced through interaction. By introducing concepts such as the social construction of anarchy and the importance of intersubjective meanings, Wendt expands the boundaries of structural analysis. This provides a new lens that complements rather than entirely replaces materialist explanations, showing that systemic outcomes result from the dynamic interplay between material capacities and shared ideas.

In terms of research problem, this study shows that Neorealism's deterministic ontology cannot fully account for cooperation, change, and identity transformation in international relations. Constructivism, by contrast, provides a more flexible framework that links power and interest to the broader social and cultural contexts in which they acquire meaning. Thus, the findings underline that a comprehensive theory of international politics must integrate both material and ideational dimensions.

Prospectively, the interaction between micro-level processes of identity formation and macro-level structures of systemic order offers a promising area for further research. For instance, studying how recognition practices (e.g., sovereignty, diplomatic protocol, or alliance rituals) reproduce international culture can shed light on the durability and transformation of global norms. This points to a more concrete future research agenda that combines constructivist insights with the analysis of power relations, offering a multidimensional perspective on global politics.

In conclusion, the main academic contribution of this study is to show that Wendt's constructivism provides not only a critique of Neorealism but also a new perspective for International Relations theory. By foregrounding the constitutive role of ideas while recognizing the enduring relevance of material power, it offers a more dynamic, reconstructive, and comprehensive approach to the study of international politics.

References

ADLER, E. (1997). Seizing the middle ground: Constructivism in world politics. European Journal of International Relations, 3(3), 319-363. https://doi.org/10.1177/1354066197003003003

ADLER, E. (2019). World ordering: A social theory of cognitive evolution. Cambridge University Press.

ALAKUŞ, A. Ö., vd. (2015). Uluslararası ilişkiler teorileri . İstanbul: İletişim Yayınları.

ARI, T. (2010). Uluslararası ilişkiler teorileri. Bursa: MKM Yayıncılık.

ARI, T., vd. (2011). Uluslararası ilişkiler kuramları: Çatışma, hegemonya, işbirliği. Bursa: Dora Yayıncılık.

ATEŞ, H. (2008). Uluslararası ilişkilerde inşacılık yaklaşımı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 63(2), 217-238.

BARNES, B. (1988). The nature of power. Cambridge: Polity Press. Buzan, B., Jones, C., & Little, R. (1993). The logic of anarchy: Neorealism to structural realism. New York: Columbia University Press.

BÜYÜKTANIR, D. (2013). Uluslararası ilişkilerde sosyal inşacılık ve Alexander Wendt. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 48(1), 1-23.

CHECKEL, J. T. (2004). Social constructivisms in global and European politics: A review essay. Review of International Studies, 30(2), 229-244. https://doi.org/10.1017/S0260210504006023

CHECKEL, J. T. (2005). International institutions and socialization in Europe: Introduction and framework. International Organization, 59(4), 801–826. https://doi.org/10.1017/S0020818305050289

D'ANDRADE, R. (1984). Cultural meaning systems. In R. Shweder & R. A. LeVine (Eds.), Culture theory: Essays on mind, self, and emotion (pp. 88-119). Cambridge: Cambridge University Press.

DAVITT, D. (1991). Realism and knowledge. Philosophical Studies, 62(1), 41-56.

FINNEMORE, M., & Sikkink, K. (2020). International norm dynamics and political change. In J. Baylis, P. Owens, & P. Smith (Eds.), The globalization of world politics: An introduction to international relations (8th ed., pp. 257–272). Oxford University Press.

GOLDSTEIN, J. S., Pevehouse, J. C., & Whitworth, S. (2013). International relations. Toronto: Pearson Canada.

GIDDENS, A. (1979). Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis. Berkeley: University of California Press.

HARRE, R. (1988). The social construction of emotions. Journal for the Theory of Social Behaviour, 18(3), 305-329. https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1988.tb00130.x

HOPF, T. (2017). The limits of neoclassical realism: Add domestic politics and stir? International Politics, 54(4), 468–482. https://doi.org/10.1057/s41311-017-0046-1

JACKSON, P. T. (2007). Civilizing the enemy: German reconstruction and the invention of the West. Ann Arbor: University of Michigan Press.

KEOHANE, R. O. (1986). Realism, neorealism and the study of world politics. In R. O. Keohane (Ed.), Neorealism and its critics (pp. 1-26). New York: Columbia University Press.

KEOHANE, R. O. (1988). International institutions: Two approaches. International Studies Quarterly, 32(4), 379-396. https://doi.org/10.2307/2600589

KAYA, A. (2008). İnşacılık ve uluslararası ilişkiler teorisi: Alexander Wendt'in epistemolojik ve ontolojik yaklaşımları. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 63(1), 97-119.

KRISHNA, D. (1971). " The self-fulfilling prophecy" and the Nature of Society. American Sociological Review, 36(6), 1104-1107.

KÜÇÜK, M. (2009). Uluslararası ilişkilerde sosyal inşacılık. Bilgi Dergisi, 11(1), 773-789.

LEBOW, R. N. (1995). The long peace, the end of the cold war, and the failure of realism. International Organization, 48(2), 249-277. https://doi.org/10.1017/S0020818300028186

MORAVCSIK, A. (1997). Taking preferences seriously: A liberal theory of international politics. International Organization, 51(4), 513-553. https://doi.org/10.1162/002081897550447

MORGENTHAU, H. J. (1946). Scientific man vs. power politics. Chicago: University of Chicago Press.

MUSGRAVE, A. (1988). Realism defended. Proceedings of the Aristotelian Society, 88, 239-266.

ONUF, N. (1998). Constructivism: A user's manual. In V. Kubálková, N. Onuf, & P. Kowert (Eds.), International relations in a constructed world (pp. 58-78). Armonk, NY: M.E.

ONUF, N. (2012). World of our making: Rules and rule in social theory and international relations. London: Routledge.

ONUF, N. (2013). *World of our making: Rules and rule in social theory and international relations* (2nd ed.). Routledge. (Original work published 1989).

SHAPIRO, I. (1992). The flight from reality in the human sciences. World Politics, 44(2), 197-231.

SMITH, M. J. (1983). Realist thought from Weber to Kissinger. Baton Rouge: Louisiana State University Press.

STIGLER, G. J., & Becker, G. S. (1977). De gustibus non est disputandum. The American Economic Review, 67(2), 76-90.

SWIDLER, A. (1986). Culture in action: Symbols and strategies. American sociological review, 273-286.

TAYLOR, C. (1971). Interpretation and the sciences of man. Review of Metaphysics, 25(1), 3-51.

TICKNER, J. A., & Sjoberg, L. (2020). Feminism and international relations: Conversations about the past, present and future. Routledge.

WALTZ, K. N. (1959). Man, the state, and war: A theoretical analysis. New York: Columbia University Press.

WALTZ, K. N. (1979). Theory of international politics. Reading, MA: Addison-Wesley.

WALTZ, K. N. (2015). Neorealizm ve dünya siyaseti (Çev. F. Çelebi). İstanbul: İletişim Yayınları.

WEBER, C. (2012). International relations theory: A critical introduction. London: Routledge.

WENDT, A. (2012). Social theory of international politics. Cambridge: Cambridge University Pres

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the critiques brought by Alexander Wendt's social constructivist model against the Neorealist paradigm and evaluates its broader implications for international relations theory. Neorealism, with its emphasis on the anarchic structure of the international system, explains state behavior primarily through the distribution of material power and the struggle for survival. While powerful in explaining balance-of-power politics, Neorealism fails to sufficiently account for how state identities and interests are formed and transformed over time.

Wendt's constructivism introduces a different ontological and epistemological foundation by asserting that international politics is not only shaped by material capabilities but also by norms, ideas, and shared meanings. He critiques Neorealism's individualistic and materialist ontology, arguing that states are not static entities with fixed interests but social actors whose identities and preferences emerge through interaction. This perspective highlights that state behavior is not determined solely by material forces but also by intersubjective understandings that evolve historically and culturally.

One of Wendt's significant contributions is the distinction between micro-structures and macro-structures. Micro-structures capture interaction patterns among states, while macro-structures represent systemic outcomes produced and reproduced by these interactions. By emphasizing that systemic structures are contingent on intersubjective knowledge rather than merely material capabilities, Wendt challenges Waltz's assumption of structural autonomy. This perspective demonstrates that anarchy itself is socially constructed and can take on different forms—whether competitive or cooperative—depending on how states perceive and treat one another.

The role of culture further illustrates this argument. Constructivism contends that shared norms, institutions, and practices—such as diplomatic protocols, recognition of sovereignty, or alliance rituals—generate patterns of behavior that cannot be reduced to material calculations. Culture, in this sense, has both causal and constitutive effects: it shapes state conduct while simultaneously defining the very identities and interests that guide this conduct. The example of recognition practices, such as Kosovo's contested statehood or Turkey's alliance with Pakistan, underscores how intersubjective understandings influence international politics beyond material power distributions.

From an epistemological standpoint, Wendt positions constructivism as a middle ground between positivist and post-positivist approaches. He accepts scientific realism to argue that international relations can be studied scientifically, but he also incorporates post-positivist insights to stress that ideas and meanings play constitutive roles in shaping social reality. This dual stance provides constructivism with methodological flexibility but also exposes it to critiques regarding empirical testing and the measurement of normative change.

Critics of Wendt highlight two main weaknesses. First, constructivism's emphasis on ideas is sometimes seen as underestimating the enduring influence of material power and security imperatives. Second, methodological challenges remain in systematically capturing how

norms and identities change. Nonetheless, Wendt's model has broadened the theoretical horizons of the discipline by demonstrating that cooperation, transformation, and identity formation cannot be explained by materialist paradigms alone.

In conclusion, Wendt's social constructivist model offers a comprehensive framework that integrates ideational and material dimensions of international politics. By addressing Neorealism's reductionist and deterministic shortcomings, it provides a more dynamic account of how states' identities and interests evolve. The main academic contribution of this study is to show that constructivism not only critiques Neorealism but also proposes a new way of theorizing the international system through social interaction, cultural practices, and intersubjective meanings. Future research should explore hybrid approaches that combine constructivist insights with materialist analysis, particularly in areas such as security institutions, global governance, and recognition practices. This line of inquiry promises to generate a richer and more multidimensional understanding of contemporary international politics.

ÜNAR, ŞÜKRÜ (2025). "Bücürlü Pınar Rock Paintings in Context: A New Contribution to the Study of Anatolian Turkic Rock Art". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1359-1388.

BÜCÜRLÜ PINAR ROCK PAINTINGS IN CONTEXT: A NEW CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANATOLIAN TURKIC ROCK ART[1]

Şükrü ÜNAR*

ABSTRACT

The tradition of tamga, which holds a deep-rooted place in Turkish cultural history, began in the pre-Christian era and was applied to inscriptions, tombstones, rock surfaces, and animals. Tamgas functioned as symbolic markers used to indicate individual or collective ownership and affiliation. Although tamgas found in rock art may appear visually similar, each exhibits distinct formal characteristics. These symbols have served as significant sources for documenting cultural identity, social structures, and settlement patterns since the earliest periods of Turkish history. In numerous instances, the locations bearing tamga inscriptions can be interpreted as territorial markers, functioning in a manner comparable to land deeds. As symbolic phenomena, tamgas provide significant evidence for the examination of the religious and artistic discourses of societies. Originating in Central Asia, this tradition gradually spread throughout Anatolia and further into the Balkans over time. Although the original users clearly comprehended the meaning and symbolic value of tamgas, these may have undergone formal transformations or lost their significance for subsequent generations. The prolonged use and widespread presence of shared tamgas suggest their integration of religious, cultural, and symbolic layers associated with extended tribal and clan affiliations. This study aims to systematically analyze the tamgas identified in the rock paintings of Bücürlü Pınar, located within the borders of Burdur Province, and to contribute to the broader body of research on Turkic rock art in Anatolia.

Key Words: Anatolia, Turkey, Burdur, Ancient History, Rock Art, Petroglyphs

BÜCÜRLÜ PINAR KAYA RESİMLERİ IŞIĞINDA: ANADOLU TÜRK KAYA SANATINA YENİ BİR KATKI

ÖZ

Türk kültür tarihinde köklü bir yere sahip olan tamga geleneği, MÖ dönemlerden itibaren yazıtlar, mezar taşları, kaya yüzeyleri ve hayvanlar üzerine uygulanmaya başlanmıştır. Tamgalar, bireysel ya da topluluk temelli mülkiyetin ve aidiyetin simgelenmesinde işlevsel bir gösterge sistemi olarak kullanılmıştır. Kaya resimlerinde karşılaşılan tamgalar görsel benzerlik taşısa da her biri kendine özgü biçimsel özellikler sergilemektedir. Bu işaretler, Türk tarihinin erken evrelerinden itibaren kültürel kimliğin, sosyal yapının ve yerleşim izlerinin belgelenmesinde önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Tamgaların uygulandığı alanlar, söz konusu kültürel sistemin yerleşim sahalarına ilişkin birer tapu işareti olarak değerlendirilebilmektedir. Damga geleneği, dinî ve sanatsal söylemlerin çözümlenmesinde sembolik düzeyde analize elverişli bir veri seti sunar. Orta Asya menşeli olan bu geleneksel uygulama, tarihsel süreç içerisinde Anadolu'ya, oradan da Balkanlara kadar yayılım göstermiştir. Başlangıçta anlamı açık ve temsil gücü yüksek olan damgalar, zamanla biçimsel evrilmelere uğramış ve bazı durumlarda sonraki nesiller için anlamsızlaşmıştır. Uzun süreli kullanım ve ortak sembolik sistemler, damgaların geniş boy-soy birliklerine ait dinî, kültürel ve simgesel katmanları barındırmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Burdur ili sınırlarında yer alan Bücürlü Pınar kaya resimlerinde tespit edilen damgaları sistematik olarak analiz ederek, Anadolu'daki Türk kaya sanatı literatürüne katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Türkiye, Burdur, Antik Tarih, Kaya Resmi, Petroglifler

---

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 12.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

[1] This study is supported by the Burdur Mehmet Akif Ersoy University Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP), project no. 1168-KARDEP-25.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BURDUR;
ORCID ID: 0000-0003-0724-5265, E-posta: sunar@mehmetakif.edu.tr

Introduction

Throughout the course of human history, individuals and communities have utilized a wide range of symbolic expressions to articulate distinctions between themselves and others. These symbols have served not only as instruments of communication but also as visual embodiments of complex concepts such as collective belonging, sanctity, territorial sovereignty, and social identity (Ceylan, 2015, p. 27; Güler, 2020, p. 36). The images inscribed by early human groups on cave walls and rock surfaces gradually evolved into a more systematized visual language, ultimately becoming foundational tools for the preservation of communal memory and the intergenerational transmission of cultural knowledge. Within this framework, rock art—commonly referred to as petroglyphs—ought to be understood not merely as the outcome of aesthetic or artistic endeavors, but rather as significant repositories of historical, cultural, and anthropological insight. Typically composed of figurative or geometric motifs, rock art frequently features depictions of elements from the natural world, animals, human figures, and abstract forms. These images, often created within ritualistic contexts, offer critical reflections of the cosmological views, belief systems, daily practices, and ecological interactions of the societies that produced them. The repeated appearance of specific symbols across various regions and periods suggests that they were not arbitrary, but instead formed within coherent semiotic systems that encoded shared social meanings. In this light, petroglyphs may be seen as a form of visual communication that preceded and, in many ways, prefigured the development of oral traditions and written language. Far from being silent artifacts, these engravings speak to the intricate relationship between image, meaning, and memory in early human civilizations.

These rock carvings not only embody the mythological narratives and spiritual beliefs of particular groups but also served multiple socio-cultural functions—such as affirming the sanctity of specific locations, designating hunting grounds, or demarcating the territorial boundaries of a given community. In this regard, rock art functioned simultaneously as a medium of individual expression and a mechanism for constructing and reinforcing collective identity. From an anthropological standpoint, such visual representations offer critical insights into the cognitive frameworks, social organizations, and cultural values of ancient societies. Over time, the repeated use of certain symbols and their gradual abstraction contributed to the development of increasingly structured visual languages. This evolution mirrors the advancement of human cognition and symbolic reasoning, ultimately culminating in the development of written scripts. Within this conceptual framework, petroglyphs may be regarded as occupying an intermediary position—representing a form of semiotic continuity between oral tradition and formal writing systems. Each figure or motif carved into the rock surfaces was not merely an aesthetic embellishment, but also functioned as a bearer of historical memory, a vehicle of sacred narrative, or a marker of social organization.

Notably, the recurrence of similar symbolic themes in petroglyphs across the Eurasian steppes, Central Asia, and Anatolia points to the diffusion of shared visual motifs among culturally interconnected populations. This widespread distribution suggests the existence of a trans-regional symbolic vocabulary—a shared visual language that traversed geographical and temporal boundaries, facilitating both cultural transmission and collective memory across diverse Turkic and proto-Turkic societies. Rock paintings are regarded as one of the earliest forms of communication in which symbols were employed in a systematic manner. Based on

direct observation, this visual language—developed through depictions of nature, animals, human figures, and abstract images—gradually evolved into a symbolic code structured around conventional meanings (Gülensoy, 1989, p. 13-15; Ceylan, 2015, p. 17). Prior to the invention of writing, this symbolic system functioned as a supportive medium for oral culture, playing a crucial role in the preservation of historical memory and the transmission of knowledge across generations. In this way, rock art became not only an artistic expression, but also a component of cultural heritage imbued with ritualistic, didactic, and sociopolitical significance (Aslan, 2020, p. 1379).

Rock paintings ought to be interpreted as symbolic articulations of humanity's relationship with the cosmos, nature, and the overarching cosmological order. These visual records are imbued with multilayered meanings that transcend the boundaries of art history, occupying critical positions within the interdisciplinary domains of religious studies, mythology, anthropology, and archaeology (Somuncuoğlu, 2011, p. 13–14). Carved or pecked into rock surfaces, such images represent more than depictions of the external environment; they serve as material manifestations of human engagement with the natural world, encapsulating the intellectual paradigms, ritual behaviors, and sacred perceptions of the societies that produced them. Depictions of vegetation, wild fauna, celestial bodies, and natural forces in rock art are not to be read solely as empirical representations, but rather as components of a symbolic visual lexicon grounded in mythopoeic worldviews. The recurrent portrayal of figures such as horses, mountain goats, deer, predatory animals, and mounted warriors reveals their integral role not only in the quotidian existence of these communities but also within their spiritual and metaphysical frameworks (Gülensoy, 1989, p. 14-15). Within this symbolic system, such beings are often interpreted as embodiments of spiritual power—protective spirits, ancestral entities, or totemic intermediaries between the human and the divine. These figures thus operate at the nexus of ecology, cosmology, and identity, encoding sacred narratives into the landscape itself.

The techniques employed in the production of these images—such as pecking, engraving, incising, and painting—varied not only in accordance with the technological capacities available to the societies in question, but also in response to the formal structure and thematic intent of the narratives the artist aimed to convey. This diversity in technique provides critical insight into the artistic sensibilities and ritual codes of the cultural milieus in which the petroglyphs emerged. Far from being mere artistic embellishments, these visual expressions were imbued with communicative and functional value, operating as crucial instruments for encoding and transmitting collective memory during periods that preceded the establishment of oral tradition. Of particular analytical interest are the *tamgas/damga*—tribal emblems frequently encountered in rock imagery, especially among communities of Central Asian origin. These symbols, many of which have been attributed to various Oghuz tribal groups, should be interpreted not only as markers of communal identity but also as instruments of symbolic cohesion, reinforcing a shared sense of belonging within the internal structures of the tribe or clan. Functioning as visual manifestations of both individual and collective memory, tamgas provide a valuable window into the hierarchical organization, symbolic lexicon, and cultural infrastructure of the societies that produced them. In this context, they represent more than simple identifiers; they are visual artifacts of memory, ideology, and territoriality—capable of conveying complex sociocultural meanings across time and space.

Although petroglyphs are typically categorized within the framework of "pre-literate communication systems," their precise chronological placement and comprehensive interpretation within their respective cultural contexts remain a considerable challenge—even with the aid of contemporary technological methodologies. In particular, the notable resemblance between certain Anatolian rock art examples and the Runic script traditions of Central Asian origin provides critical insights into their possible ethnic and cultural affiliations (Map 1). Rock carvings identified in various regions of modern-day Turkey—including Ordu-Mesudiye (Esatlı), Kars-Kağızman (Geyiklitepe), Erzincan-Kemaliye (Dilli), Ankara-Güdül, and Artvin-Yusufeli (Bakırtepe)—should be analyzed in direct connection with the iconographic and symbolic traditions of Central Asian petroglyphs, given the thematic and formal parallels they exhibit (Pekşen et al., 2024, p. 460).

The deciphered Runic characters and symbolic motifs not only illuminate the sociocultural structures of prehistoric societies, but also provide compelling evidence of long-standing historical and cultural ties between Anatolia and Turkic groups originating from the Central Asian steppe. Viewed through this lens, rock art emerges as a unique and indispensable resource for reconstructing both the deep cultural continuities and the stratified historical landscape of Anatolia. Petroglyphs thus occupy a liminal space at the crossroads of nature, belief, identity, and communication, preserving a stage of symbolic cognition and visual memory that predates the codification of written language. As carriers of a symbolically charged visual lexicon, rock paintings transcend their aesthetic dimension to become articulations of historical discourse. This discourse acquires its full significance at the convergence of cosmological perception, the interplay between the sacred and the profane, and the dialectic of nature and culture. Petroglyphs, in this sense, should not merely be "read" as ancient images, but interpreted as enduring testimonies of human engagement with the metaphysical dimensions of existence.

1. Central Asian Rock Art Tradition and Turkish Stamp Culture

The tradition of producing images on rock surfaces in Central Asia should be regarded as an ancient cultural practice, the origins of which extend back to the Paleolithic era. Far from being merely a form of visual artistry, this tradition represents a multilayered symbolic system of expression—one that encapsulates the cognitive models, cosmological beliefs, and quotidian experiences of prehistoric societies (Ceylan, 2018, p. 164–165). Rock art, or petroglyphs, initially functioned as one of the most fundamental modes of nonverbal communication and, over time, accrued artistic, symbolic, and sociocultural significance. In this process, rock art became instrumental in the formation and transmission of both individual and collective memory. Accordingly, these images should not be evaluated solely on the basis of aesthetic merit, but rather as visual articulations of cultural identity, communal cohesion, and historical continuity.

The rock art tradition in Central Asia began its formal development in the Paleolithic period and, over successive epochs, evolved thematically and stylistically into increasingly systematic and symbolic forms of representation. The depictions of wild horses identified at Shishkin Rock in the Upper Lena region have been dated to the Paleolithic, while the animal, bow, and arrow motifs found in Sakta Cave are attributed to the Mesolithic period. Comparable figures discovered in the Candaman region of Mongolia are believed to originate from the Neolithic (Üngör, 2016, p. 360; Günaşdı, 2016, p. 393). These archaeological findings are of particular

significance as they demonstrate both the historical continuity and the cultural diversity inherent to the Central Asian rock art tradition. Beginning with the Chalcolithic period, there was a notable intensification in petroglyph production. By the time of the Hun and Göktürk periods, rock art had reached a high degree of technical sophistication and thematic complexity, reflecting not only advanced artisan skills but also the deep symbolic and ideological frameworks of these early Turkic societies (Çoruhlu, 1997, p. 20–21).

The presence of rock paintings dating to the Mesolithic and Early Neolithic periods in the Karatau Mountains of Kazakhstan illustrates that this artistic tradition reflects not only localized visual practices, but also a broader cultural continuity that spans multiple epochs (Musabayev, 1998, p. 1–3). This visual mode of expression—extending from the Paleolithic period through to the Göktürk era—permits the tracing of the iconographic and iconological foundations of early Turkic artistic expression (Ceylan, 2018, p. 164). Frequently recurring themes in Central Asian petroglyphs—such as hunting scenes, stylized depictions of animal combat, mounted warriors, combatants, wheeled tents (*yurts*), various breeds of horses, wolves, mountain goats, deer, geometric patterns, architectural forms, and directional symbols—constitute an invaluable corpus for understanding the sociopolitical organization, cosmological beliefs, and ritual practices of the societies that produced them (Çoruhlu, 2006, p. 12).

Within this symbolic framework, *tamgas*—tribal insignia and one of the most emblematic visual elements of the Central Asian cultural landscape—serve to deepen the semantic and ideological dimensions of rock art (Roux, 1997, p. 66). In the regions and cultural environments in which they were employed, tamgas functioned as potent symbols of tribal and genealogical unity, expressions of social belonging, claims to ownership, markers of sacred space, and visual representations of cosmological systems. Moreover, tamgas operated as symbolic instruments through which individuals and communities could assert rights over objects, land, or abstract domains (Duran, 2017, p. 683). In this capacity, they may be understood as cultural inscriptions functioning akin to signatures—codified emblems of identity, status, and territoriality. The act of affixing a tamga to a given surface or item signified not only ownership but also integration into a larger socio-symbolic order, thus playing a crucial role in the visual construction and perpetuation of socio-cultural identity (Gömeç, 2024, p. 679).

In the study of the historical presence and movement of Turkic tribes, *tamgas/damga* function as far more than ornamental or symbolic signs; they represent powerful visual markers of social identity, genealogical affiliation, and cultural continuity. Their systematic documentation in historical sources provides scholars with an invaluable corpus for reconstructing tribal structures, identity formation, and symbolic representation across centuries. Among the most comprehensive and authoritative sources on Turkish tamgas is *Dīwān Lughāt al-Turk*, an encyclopedic treatise on the Turkish language and culture compiled by Mahmud al-Kashgari in the 11th century. In this foundational work, al-Kashgari meticulously records the tamgas associated with various Oghuz Turkmen clans and their livestock, noting explicitly that he included this information "so that people may know them" (Ercilasun et al., 2014, p. 10; Gülensoy, 1989, p. 59-60). By enumerating the names and sociocultural functions of tamgas belonging to twenty different Turkic tribes, he underscores that these emblems were not only identifiers of individual or tribal membership but also carriers of collective memory and cultural meaning.

Within *Dīwān Lughāt al-Turk*, the term *tamga* is employed with a remarkable semantic fluidity, assuming multiple meanings depending on its contextual application. Mahmud al-Kashgari does not limit the concept to political or social insignia; he also integrates it into references to everyday material culture. In various instances throughout the text, *tamga* denotes: "the seal of the Khagan and similar authorities," "a tributary flowing into seas or lakes," "a bay or inlet of the sea" (Gülensoy, 1989, p. 59-60; Ercilasun et al., 2014, p. 184), "to affix a seal to a written document" (Ercilasun et al., 2014, p. 489), and even "a small ewer" or "a dining tray" (Hallaçoğlu, 1993, p. 454-455; Ercilasun et al., 2014, p. 229). These diverse usages reveal the term's deeply stratified semantic field and its integration into both elite and domestic spheres.

The association of tamgas with household objects likely derives from the widespread practice of inscribing these symbols onto material possessions as a form of ownership designation. This, in turn, reveals the dual function of tamgas—not only as political and genealogical insignia but also as instruments that affirmed personal and communal identity within the domains of both public status and private property (Kutluer, 2023, p. 192). Thus, tamgas emerge not merely as visual signs but as complex semiotic tools embedded in the social, material, and symbolic life of Turkic communities.

The systematic use of *tamgas* is likewise prominently recorded in the *Jāmiʿ al-Tawārīkh*, a seminal 14th-century historical chronicle authored by the renowned Ilkhanid historian Rashid al-Din. In this work, Rashid al-Din notes that each of the twenty-four Oghuz tribes was assigned a specific nickname and was permitted to mark its livestock with a distinct tamga (Toğan, 1982, pp. 36–37). This practice illustrates that tamgas were not solely transmitted through oral tradition; rather, they were institutionalized symbols recognized in written records, playing a regulatory role in matters of property, tribal identification, and social organization. The act of branding animals with tamgas offers valuable insights into the economic systems, nomadic pastoralism, and herd management practices of these communities.

Within this context, tamgas must be understood not merely as aesthetic motifs or symbolic tokens of Turkic cultural identity but as enduring cultural records of profound historical, ethnographic, and sociological significance. Each tamga functioned as a visual instrument for articulating identity, affirming collective belonging, and preserving intergenerational continuity. Their documentation in textual sources such as *Dīwān Lughāt al-Turk* and *Jāmiʿ al-Tawārīkh* further reinforces their cultural legitimacy and historical continuity. As such, interdisciplinary inquiry into the origins, transformations, and applications of tamgas offers critical potential for constructing a more nuanced and holistic understanding of Turkic history across both spatial and temporal dimensions.

The tradition of rock art, which began to take form in Central Asia during the Paleolithic period, stands as one of the earliest and most enduring modes of visual expression in human cultural history. This tradition transcends aesthetic production and instead constitutes a symbolic projection of humanity's attempts to comprehend nature, encode belief systems, and render social identities visually intelligible. Characterized by hunting scenes, animal depictions, geometric motifs, and abstract symbols, these images open windows onto the cognitive paradigms, sacred geographies, and ritual practices of the communities that created them. Among early nomadic societies in particular, rock art operated as a crucial medium for encoding and transmitting collective memory prior to the emergence of structured oral culture. In this light,

petroglyphs should not be approached solely as visual artifacts, but as material witnesses to the symbolic and epistemological foundations of early Turkic civilization.

During the Hun and Göktürk periods, the tradition of rock art not only expanded in formal complexity but also emerged as a potent vehicle for political expression and cultural representation. Motifs commonly encountered on rock surfaces from these periods—such as mounted warriors, scenes of combat and hunting, depictions of sacred animals, and *tamgas*—are widely interpreted as symbolic signifiers of social stratification and the exercise of both political and spiritual authority. In the Göktürk era in particular, such visual compositions transcended their documentary function and assumed ideological significance, serving as emblematic expressions of state power, tribal hierarchy, and institutional identity. Within this framework, rock art evolved into a distinctive medium of cultural memory—an enduring system of nonverbal communication that has preserved and transmitted the intellectual, ritual, and symbolic frameworks of pre-literate Turkic societies into the present.

Among the most salient and enduring components of this symbolic repertoire are *tamgas*, which functioned not only as tribal or individual insignia but also as powerful visual markers of property ownership, collective affiliation, political legitimacy, and cultural transmission. These signs—found on stone surfaces as well as on objects made of leather, ceramic, and wood—demonstrate their widespread utility across both public and domestic spheres. The geographic dispersion of tamgas, from the Central Asian steppes to the Anatolian highlands, reflects the mechanisms through which Turkic tribes preserved, performed, and reproduced their identities across time and space. Rather than passive symbols, tamgas should be understood as dynamic cultural tools, embedded in the everyday practices, ceremonial expressions, and ideological narratives of Turkic polities.

Even in the present day, *tamgas* that remain visibly inscribed on numerous rock surfaces across Central Asia function as symbolic bridges connecting the past to the present, offering compelling visual testimony to the enduring continuity of Turkic cultural history. Each tamga illuminates not only the social and political structures of the era in which it was produced but also encapsulates a rich semantic universe, serving as a vessel for layered cultural memory and identity. In this light, the tradition of rock art and the symbolic system of tamgas—spanning from the Paleolithic period through the Göktürk era and extending into elements of contemporary folk culture—must be understood as visual articulations of the processes of identity formation, sociocultural resilience, and historical continuity that have defined Turkic societies across centuries. These enduring symbols attest to a sophisticated visual language that continues to shape collective memory and cultural consciousness within the Turkic world.

2. Rock Paintings as Traces of Settlement of Oghuz Tribes in Burdur and Surroundings

Situated in the Mediterranean Region of Turkey, the province of Burdur forms a natural transitional corridor between Central Anatolia and the Aegean region. Owing to this strategic geographical position, Burdur has historically functioned as a dynamic nexus of cultural interaction and transmission. Consequently, the region has witnessed continuous human habitation since prehistoric times and possesses a rich repository of historical, archaeological, and cultural heritage. Among the most noteworthy components of this heritage are rock paintings, which hold a distinctive position due to both their symbolic content and technical attributes.

Surveys conducted in Burdur and its environs have identified rock art at several significant locations, including Kümbet Pınar (Sazak village, Yeşilova district), Baynaz Tepe (Başkuyu village, Yeşilova district), Yankı Taşı (Alan village, Yeşilova district), and Bücürlü Pınar (Düğer village, central district). These artworks not only provide insights into the history of visual culture but also reflect the symbolic repertoires of Central Asian traditions as transmitted and localized in Anatolia.

Recent archaeological and philological research has revealed that the arrival of Turkic groups in Anatolia cannot be confined solely to the Battle of Manzikert in 1071; rather, their presence extends much further back in time. Evidence suggests that the Turkic presence in Anatolia can be traced as far back as the 8th century BCE. During this period, the Saka (Scythians) were known to have established dominance across the Caucasus, Azerbaijan, and Eastern Anatolia (Aşan, 1992, p. 24). The Saka were not only a regional power but also played a significant role as cultural and military intermediaries between Asia and Europe.

The interactions between Turkic-origin groups and Anatolia were not limited to the Saka. Historical sources record that the Huns, at certain periods, launched incursions into Anatolia via the Caucasus. Notably, between 363 and 373 CE, Hun armies crossed the Caucasus and advanced as far as Southeastern Anatolia, even reaching the vicinity of Urfa (Németh, 1982, pp. 53–54; Kurat, 1972, p. 16–17; Ceylan, 2008, p. 30; Ceylan, 2010, p. 216). These incursions are significant as they demonstrate the interest and influence of nomadic groups from northeastern regions upon Anatolia.

Following the Huns, another prominent Turkic group active in the north of the Black Sea and the Caucasus were the Sabirs. Like the Huns, the Sabirs conducted raids into Anatolia, and according to Iranian and Byzantine sources, in 516 CE they advanced as far as the Konya region (Baştav, 1941, pp. 61–65). The Sabirs' involvement in Anatolia was not limited to military campaigns; it also had important implications for the regional balance of power.

Another notable Turkic group that entered Anatolia prior to the rise of the Seljuk Empire were the Khazars. The Khazars, at times invited by the Byzantine Empire, settled in Anatolia and played an active role in regional power struggles. For example, during the reign of Byzantine Emperor Heraclius in 626 CE, 40,000 Khazar cavalry settled in Anatolia and fought alongside the Byzantines in the Byzantine-Arab wars (Togan, 1981, pp. 30–35). This example is significant not only as a case of military collaboration but also as evidence of the multifaceted Turkic presence in Anatolia.

During the Abbasid period, Turkic soldiers began to assume increasingly prominent roles within the Islamic armies. Under the leadership of notable commanders such as Afshin, Inak, Buga al-Kabir, Bilgecur, Wasif al-Turki, and Yarman, Turkic troops conducted raids into Anatolia, marking one of the key developments of this era (Yıldız, 1976, pp. 134–135). The rising influence of Turkic soldiers within the Abbasid armies further strengthened the political and military dimensions of Turkic impact on Anatolia.

Considering this historical trajectory, it becomes clear that the arrival of Turkic groups in Anatolia cannot be dated solely to the mid-11th century Battle of Manzikert. On the contrary, archaeological, philological, and historical evidence demonstrates that Turkic interest in and influence on Anatolia stretches back to periods well before the Common Era, with various Tur-

kic groups entering the region at different times. In this context, the study of the Turkic presence and its traces in Anatolia has gained increasing scholarly importance, revealing a much older and more complex historical background than previously assumed.

Among these, the Bücürlü Pınar rock paintings—located near the village of Düğer in the central district of Burdur—stand out for their prominent figurative representations. Depictions of horses, mounted figures, and the Tree of Life are particularly noteworthy, not only for their aesthetic value but also for their iconographic links to Central Asian symbolic systems. These images serve as tangible evidence of cultural transmission processes associated with the westward migration of Turkic populations. From the Göktürk period onward, the Oghuz played a central role in the formation of Turkic state structures and social institutions. The appearance of the names "Türk" and "Oghuz" side by side in the Orkhon Inscriptions—among the earliest written records of Turkic history—attests to the integral role of the Oghuz in early political and communal organization.

It is well established that the Oghuz tribes migrated and settled across a vast territory stretching from Central Asia to Anatolia and the Balkans. Beginning especially in the 10th century, numerous principalities and states in Anatolia were founded by Oghuz-affiliated groups, underscoring the enduring sociopolitical impact of these migratory movements. Following the pivotal Battle of Manzikert (1071), large-scale migration waves resulted in the concentrated settlement of various Oghuz tribes in Anatolia. Among these, the Çepni, Iğdır, Salur, Düğer, and Bayat tribes are particularly prominent (Koçıbay, 2016, p. 5). In contrast, the Anatolian presence of other Turkic groups such as the Karluk, Halaç, Çiğil, Kanglı, Uyghur, and Kipchak appears to have remained relatively limited in scope.

An analysis of 16th-century Ottoman *tahrir* registers—comprehensive tax and population surveys—reveals that the names of numerous villages in and around the province of Burdur directly correspond to Oghuz tribal affiliations. Settlements such as Bayındır (in the districts of Gölhisar, İrle/Yeşilova, Ağlasun, and Burdur), Büğdüz (Burdur district), Aşağı-Çavdır and Çavdır (Gölhisar and Yeşilova districts), Düğer (Burdur district), İğdir (Yeşilova subdistrict), Kayı (Gölhisar district), Salur (Burdur district), Yavılar/Yıva (Gölhisar district), Yuva (Yeşilova subdistrict), Yazır (Gölhisar, Yeşilova, and Ağlasun districts), and Yüreğir (Gölhisar and Yeşilova districts) all bear the names of prominent Oghuz clans (Koçıbay, 2016, p. 5). Remarkably, many of these toponyms have survived to the present day and are still officially in use. Contemporary settlements such as Bayındır (central Burdur and Yeşilova), Büğdüz (central Burdur), Çavdır (a district center), Düğer (central Burdur), İğdir (Yeşilova), Yazır (Ağlasun and Çavdır), Yüreğil (Bucak), and Yuva (Bucak and Tefenni) continue to reflect Oghuz tribal nomenclature (Koçıbay, 2016, p. 6).

Further evidence from official records dating to 1928 suggests that the village of Kara Evli, located in the Belönü subdistrict of Burdur's central district, may have been inhabited by members of the Karaevli tribe—an Oghuz group descended from the Gün Han lineage within the Bozok branch (Koçıbay, 2016, pp. 5–6). Additionally, the presence of a mountain pass locally known as *Peçenek Beli*, situated between the towns of Çeltikçi and Ağlasun, lends support to the interpretation that the Peçenek tribe, a subgroup within the Üçok division of the Oghuz, may have settled in the area during the Byzantine era, possibly in the context of military service as mercenaries (Koçıbay, 2016, p. 5).

Taken collectively, this corpus of historical and cultural evidence positions Burdur not only as a geographic crossroads but also as a significant site of Oghuz tribal settlement, identity consolidation, and cultural reproduction in Anatolia. When examined alongside the region's rock paintings—which visually reflect Central Asian symbolic traditions—these tribal place names contribute to a multilayered interpretation that integrates archaeological data, documentary sources, and oral history. Such a multidisciplinary perspective enhances our understanding of Burdur's long-standing cultural continuity and its complex ethnic mosaic, offering a more holistic view of its role within the broader framework of Turkic history in Anatolia.

The first academic study focusing on Turkic rock art in and around Burdur Province was conducted by Alime Çankaya in her 2015 article titled *The Reflection of Cultural Interaction in Rock Art*. In this work, Çankaya examined the rock paintings at Kümbet Pınarı and Çağmanönü, proposing that these examples could be dated to the Prehistoric or Protohistoric periods. Her assessment emphasizes that these rock art examples are significant representations of cultural interactions and artistic expressions in Anatolia dating back to prehistoric times. Another important contribution to the field came in 2019 through the research of Cengiz Saltaoğlu. Saltaoğlu's comprehensive investigations demonstrated that the Kümbet Pınarı and Çağmanönü rock paintings provide not only archaeological or artistic insights but also offer important clues regarding Turkic cultural history. Notably, in the Çağmanönü rock paintings, Saltaoğlu identified depictions of the *Ulug Ab* (Great Hunt) scene and the tamga (tribal emblem) of the Dodurga clan (Saltaoğlu, 2019, s. 3). Based on the Turkic linguistic features and symbolic elements observed in these rock paintings, Saltaoğlu proposed that they could be dated between the 6th and 9th centuries CE.

These studies reveal that the rock art in the Burdur region should be approached not solely from archaeological or artistic perspectives but also in terms of ethnogenesis and historical identity formation processes. Moreover, detailed examinations of the connections between these works and the Central Asian Turkic rock art tradition are of great importance for tracing the early presence of Turkic groups in Anatolia. Future interdisciplinary research, supported by epigraphic, iconographic, and archaeometric analyses, will help further clarify the historical, cultural, and artistic contexts of these remarkable artifacts.

3. Cultural Identity and Symbolism in Petroglyphs in Burdur Region

The Bücürlü Pınar rock paintings stand as a rare and significant visual record reflecting the historical migration routes of Turkic populations from Central Asia to Anatolia (Map 2). This significance is especially evident in the presence of motifs such as mountain goats, mounted warriors, various animal figures, and tamgas affiliated with Oghuz tribes—all of which are also attested across a broad expanse of the Turkic world. From the standpoint of stylistic coherence, these rock images exhibit notable parallels with petroglyphs documented in various regions of Anatolia, suggesting a shared visual and symbolic tradition. This points to the existence of a deep-seated cultural memory that was transmitted and preserved across different geographical landscapes and historical periods, ultimately materializing in iconographic patterns of remarkable continuity.

The rock paintings are situated in a hilly terrain within the Bücürlü Pınar locality, approximately 3.3 kilometers west of Düğer village, 4.4 kilometers east of Yarışlı village, and roughly 450 meters from Lake Yarışlı, in the central district of Burdur Province (Map 3). These

images were discovered in 2024 during the "Protohistoric Period Surface Survey in the Province of Burdur," conducted under the direction of Dr. Aslı Ünar (Photographs 1–2). The documented rock panels include depictions of mountain goats, mounted warriors, and numerous tamgas associated with Oghuz tribal groups (Photograph 3; Table 1; drawing 1). While most of the figures were executed using linear incisions, several examples exhibit the combined application of both linear engraving and incision techniques, reflecting a degree of technical variation.

The rock surface on which the images appear is believed to have once formed part of a cave or rock shelter. However, due to illicit excavations and the use of explosives, the original cave-like morphology has been disrupted, and the formation now resembles a natural outcrop (Photograph 1). Despite this damage, the primary rock panel bearing the images has remained largely intact. In contrast, a secondary rock mass has fallen approximately 1.8 meters in front of the slope. On both panels, the figures are oriented toward the right, and the larger surface in particular displays a high concentration of tamgas attributable to various Oghuz tribal lineages.

Equine figures are also prominently featured among the rock paintings at Bücürlü Pınar. Within Turkish cultural history, the horse is far more than a utilitarian means of transportation; it is a revered symbol deeply embedded in both social status and political identity (Durmuş, 2021, pp. 2–4). Frequently represented across Turkish visual traditions, oral epics, folk songs, and funerary monuments such as *kurgans*, the horse motif occupies a central place in the symbolic lexicon of the Turkic world. At Bücürlü Pınar, the horse is depicted in the form of four vertically arranged mounted warriors, rendered from top to bottom. These images, located on smaller rock panels, exhibit a notable degree of stylization (Photograph 4).

During surface surveys conducted in front of the cave-like formation where the Bücürlü Pınar rock paintings are located, ceramic fragments dating to the Chalcolithic period were unearthed. These findings suggest that the site may have functioned either as a habitation area or as a location designated for ritual activities during the Chalcolithic era. In this context, the possibility of a functional or spatial relationship with the nearby *Yağlıyurt Höyük* should not be excluded (Map 2).

Equally significant are the mountain goat figures depicted on the main rock panel at Bücürlü Pınar, which represent a core symbolic motif within Turkish cultural history (Radloff, 1892, pp. 1–3) (Photograph 3; drawing 1-2). This image, widely attested in petroglyphs stretching from Central Asia to Anatolia, holds mythological and political resonance in Turkic cosmology, where it is associated with loyalty to the *kaghan* and imbued with sacred meaning (Ceylan, 2018, p. 165). The mountain goat motif at Bücürlü Pınar exhibits striking iconographic similarities to figures found in other Anatolian rock art sites, including Korkuteli/Yazılıkaya, Yankıtaşı, and Çağmanönü—locations where this image likewise recurs as a cultural constant.

The mountain goats depicted on the large panel appear as a central symbol in Turkic cultural history (Radloff, 1892, pp. 1–3) (Photograph 3). This motif, which is encountered in numerous petroglyphs from Central Asia to Anatolia, represents loyalty to the khagan and sacredness within Turkic mythology (Ceylan, 2018, p. 165). The examples found at Bücürlü Pınar bear significant similarities to those observed in the rock paintings at Korkuteli/Yazılıkaya, Yankıtaşı, and Çağmanönü, where the mountain goat figure is similarly used as a common symbol. In Old Turkic, the mountain goat figure was referred to as "sıgun-keyik," and it is known to have

been used extensively during the Göktürk period (Graç, 2008, 210-211; Somuncuoğlu, 2008, p. 36; Dalkesen, 2015, p. 61). Mountain goats were associated with the sanctity of mountains and also served as dynastic emblems (Gökçe et al., 2022, p. 507).

In the rock paintings of Bücürlü Pınar, various Oghuz tamgas created using the engraving technique have been identified (Ceylan, 2002, p. 425-426). In particular, on the large panel, tamgas belonging to Oghuz tribes such as Kayı, Salur, Çavındır, Karaevli, Karkın, and Eymür are distinctly visible (Photograph 3-4; Table 1; drawing 1-2-3). However, due to human interventions and natural factors over time, some figures have been severely damaged and have become indistinguishable. Similar examples to the tamgas found at Bücürlü Pınar have also been observed in the Cunni Cave located in Erzurum. Through studies conducted by A. Ceylan, various damgas belonging to the Beçenek, Çuvaldır, Çepni, Salgur, Eymür, Alayuntlu, İğdir, Büğdüz, Avşar, Yazır, Bayat, and Kayı tribes (Photograph 6-7-8-9; Table 1; drawing 1-2), along with examples of runic inscriptions, have been recorded in this cave (Ceylan, 2002, p. 425-426; Ceylan vd. 2018, p. 627; Gökçe vd. 2020, p. 34). These findings provide significant data for the study of Turkish cultural history.

Moreover, the Kayı tamga has also been identified among the rock paintings in the Asmalıyatak area of Güdül district in Ankara (Photograph 8). In addition to this tamga, the presence of kurgans and cavalry depictions in the region have been considered by researcher Servet Somuncuoğlu as important evidence of early Turkic presence in Anatolia. According to Somuncuoğlu, these figures not only predate the Battle of Manzikert in 1071 but may also reflect cultural layers extending back to as early as 3000 BCE. The Kayı tamga found among the Asmalıyatak rock paintings provides crucial clues regarding the early Turkic culture in Anatolia (Somuncuoğlu, 2012, p. 75). The presence of Turkish-type kurgans near Salihler village, where these rock paintings are located, further enhances the historical and cultural significance of the region. The largest of these kurgans, approximately 30 meters in diameter and featuring a two-chambered structure, has been identified by Somuncuoğlu as a "Khan's Kurgan" (Somuncuoğlu, 2012, p. 74). Based on the characteristics of the rock paintings and the kurgans in the area, Somuncuoğlu suggests that this region may have served as the center of one of the early Turkic states in Anatolia.

An examination of the construction techniques of the Öngöt burial complex indicates that it was built during the period of the First (Kök) Turkic Khaganate (Mert, 2008, p. 5). The presence of the Oghuz tamga (tribal mark) on the tombstones within a complex in Mongolia, and its appearance in rock engravings thousands of kilometers away in Erzurum and Burdur, serves as a striking example of how the cultural heritage formed in the Turkic homeland was carried to Anatolia through migratory movements (Photograph 9; Table 1; drawing 1-2). This phenomenon not only sheds light on processes of migration and cultural interaction but also holds significance in terms of revealing the reflections of early Turkic art, identity formation, and collective memory in Anatolia. Therefore, the finds from both Mongolia and Anatolia provide valuable evidence for understanding the cultural continuity and interaction networks of early Turkic communities.

The Kayı tamgas found at Asmalıyatak and at the nearby Deliklikaya locality are significant in documenting the historical presence of Turks in Anatolia. According to Somuncuoğlu's assessments, these tamgas date back to a period before the Battle of Manzikert in 1071, indicating that the Turkic presence and cultural activity in Anatolia began earlier than traditionally

thought (Somuncuoğlu, 2012, p. 248). One particularly noteworthy figure among these rock paintings is a mounted cavalryman depicted holding a shield in one hand and a sword in the other. Somuncuoğlu proposes that this cavalry figure may date back to around 3000 BCE, thereby suggesting that the cultural history of the region extends to much earlier periods (Somuncuoğlu, 2012, p. 248).

Another significant motif encountered among the Bücürlü Pınar rock paintings is the figure of Umay Ana (Photograph 4; Table 1; drawing 2). In the inscriptions of the Göktürk period, Umay Ana is described as "the protector of all living beings on earth, the bearer of sacred fortune (kut), the mediator between Heaven and Earth, between the material world and the divine realm, the guardian of souls, the keeper of eternal life, and the source of abundance" (Avşar, 2012, p. 3). In Turkish mythology, she is closely associated with the concepts of the Tree of Life and fire. In the depiction at Bücürlü Pınar, Umay Ana is portrayed as a Tree of Life made of fire (Photograph 8). This depiction vividly reflects both her protective and life-giving aspects and the perception of nature and sanctity in the early Turkic belief system.

The Kümbet Pınarı rock paintings are located within the borders of Sazak village in the Yeşilova district of Burdur province, situated in Turkey's Mediterranean Region, on the northern slope of Büyükdamık Mountain, southwest of Yarışlı Lake (Map 3). These rock paintings constitute a highly significant document for understanding the historical and cultural heritage of the region and serve as an important source for both archaeological and ethno-cultural research. On the rock surface, approximately two meters high on the northern slope of the lake, four head-butting mountain goats and a long-horned deer figure were identified, engraved using the pecking technique. The deer figure, in particular, measures approximately 31 cm in height and 20 cm in length. The stylized depiction of these figures provides important insights into the aesthetic understanding and symbolic universe of the period (Çankaya, 2015, p. 50).

Within the Turkish cultural sphere, the deer is not merely a natural being but also a powerful mythological figure that, together with the sacred tree, represents the creative goddess (Dalkesen, 2015, p. 59). In this context, it can be argued that the deer figure at Kümbet Pınarı holds profound significance in terms of belief systems and symbolic narratives. Moreover, in early steppe cultures, the deer was regarded as an element symbolizing the origin and evolution of the universe, the emergence and disappearance of clans, as well as the formation of river and mountain sources (Jacobson, 1993, pp. 46–47). These symbols should be considered not only as aesthetic elements but also as expressions of collective memory, identity, and cosmological understanding. When examined from this perspective, the rock paintings reveal the relationships established between nature, humanity, and the sacred by the communities inhabiting the region, shedding light on both local and regional cultural history.

Additionally, the Kümbet Pınarı rock paintings are noteworthy in that they carry traces of possible cultural interactions between Central Asian steppe art and the early artistic traditions of Anatolia. This suggests that the routes of migration and interaction stretching from Central Asia to Anatolia can be traced at the level of artistic and symbolic practices, pointing to the region's cultural diversity throughout its historical process. In conclusion, the Kümbet Pınarı rock paintings should be evaluated not merely as works of art but as indispensable archaeological and anthropological resources for understanding the historical and cultural layers of the region (Map 3). Advanced interdisciplinary studies on these works will contribute significantly to the more holistic reconstruction of Anatolia's early cultural map.

The Baynaz Tepe rock paintings were discovered at a prehistoric settlement site east of Başkuyu village in the Yeşilova district (Map 3). On a prominent monolithic rock at the site, three mountain goat figures executed using the pecking technique are especially noteworthy. These images measure approximately 20 centimeters in height and 14 centimeters in length (Çankaya, 2015, p. 50). In addition to these animal depictions, two unidentified symbols are also present on the rock surface. Although their precise meanings remain undeciphered, it is hypothesized that these signs may carry cultural, symbolic, or ritualistic significance, warranting further investigation.

The Yanıktaşı rock paintings are located within the territory of Alan village in the Yeşilova district, inscribed upon a rock-cut tomb dated to the Roman period (Map 3). On the surface of this tomb, wild goat motifs have been engraved using the incision technique. Additionally, a series of stylized mountain goat figures created using the pecking method are observable on the surrounding rock formations. These images range in size from 14 to 18 centimeters and reflect both the artistic sensibilities and symbolic orientations embedded in the region's visual culture (Çankaya, 2015, p. 50). Collectively, these rock paintings contribute valuable data for contextualizing the historical, cultural, and archaeological dynamics of the Burdur region.

The rock paintings discovered in Burdur province and its surrounding areas share remarkable similarities with those found in the Çağman region of Kozağacı village, located within the Korkuteli district of Antalya. In this region, which also contains Roman-period necropolis remains and Turkmen burial sites, mounted warrior figures holding bows are carved onto a monolithic rock surface using the pecking technique. In addition to these figures, a mountain goat motif has been identified, which exhibits clear stylistic parallels with examples from Bücürlü Pınar, Yanıktaşı, Kümbet Pınarı, and Baynaz Tepe. The *tamgas/damga* found in these rock paintings are interpreted as symbols of identity for Turkic tribes. The meanings of these signs vary depending on the surfaces on which they appear. When inscribed on animals, *tamgas* are understood to signify ownership, while those appearing on rock surfaces are interpreted as marking the area as "Turkish land." The presence of nearby villages bearing the names of Oghuz tribes further supports the notion that these symbols were used as indicators of ethnic affiliation.

The dating of rock paintings remains a significant challenge in contemporary archaeological research. Given that most petroglyphs in Central Asia and Anatolia were produced using incision and pecking techniques, direct dating methods are often insufficient in providing conclusive results. Consequently, relative dating methods, based on stylistic comparisons and supported by historical documentation of nearby settlements, are typically employed (Baysal, 2017, p. 13). In this context, the mention of Düğer village, located near the Bücürlü Pınar rock paintings, in 16th-century Ottoman records offers an important clue for the chronological interpretation of the site.

Within the framework of stylistic comparisons, flag-bearing cavalry figures—analogous to those observed at Bücürlü Pınar—are also present in the rock paintings at Yazılıkaya and Çağmanönü. These figures are predominantly dated to the Göktürk period and are associated with the Tagar culture (Esin, 1978, p. 12). The depiction of mounted warriors holding flags is particularly linked to the Göktürk era. For instance, the flag-bearing cavalry figure at Yazılıkaya has been dated to the Early Medieval period (6th century CE and beyond) (Gökçe et al., 2022, p. 511), a time coinciding with the resettlement of the Bulgars in Anatolia by the Byzantines. Such

motifs are not limited to Yazılıkaya and Çağmanönü but also appear on the façade of the Temple of Zeus at Aizanoi. Additionally, equestrian or horse-related motifs are found across several rock art sites in the Kars-Erzurum region, including Cunni Cave, Şenkaya Çağlayan, Dereiçi, Kömürlü, Geyiklitepe rock panels, and Doyumlu (Karageçi, 2018, pp. 571–572).

Among the Sayan-Altai tribes, mountain goat and deer motifs rank among the most widely used totemic symbols (Mannay-Ool, 2003, p. 174). Images of mountain goats discovered in the Tuva Autonomous Republic are dated between the 7th and 1st centuries BCE, and this stylistic tradition closely mirrors rock art found across Kazakhstan, the Altai region, Khakassia, and other Central Asian territories (Mannay-Ool, 2003, p. 174). This stylistic and symbolic continuity points to a deep cultural and artistic interconnection that transcends geographical boundaries.

The wolf holds a significant position within the Turkic cultural sphere, serving as a central motif in myths, rituals, and at times, epic narratives. Far beyond its zoological identity, the wolf is often portrayed as a sacred and ancestral figure—one that offers protection, guidance, and spiritual resonance. The frequent appearance of wolf depictions in rock art from Central Asia to Anatolia testifies to its enduring symbolic role across a vast geographical and cultural landscape. In this context, the presence of a wolf figure among the rock paintings at Bücürlü Pınar, located in the central district of Burdur Province, is particularly noteworthy (Photograph 5; drawing 3). This depiction likely relates to a ritualistic scene or a hunting narrative. Although the wolf figure remains discernible on the rock surface, the surrounding imagery is no longer clearly identifiable due to extensive surface weathering and erosion. This deterioration hinders a comprehensive interpretation of the scene but does not diminish the symbolic importance of the wolf itself. Within Turkic mythology, the "Bozkurt" (Grey Wolf) figure often functions as a mythical ancestor and a guide, representing lineage, survival, and sacred continuity. In this light, the wolf imagery in rock art should not be seen merely as a depiction of fauna, but rather as a visual expression of deep-rooted mythological and symbolic thought (Kahraman Çınar, 2022, p. 129-130).

As part of our ongoing research initiatives, we aim to carry out digital documentation and scanning of Turkic rock art sites in Burdur Province and its surrounding regions. Through the application of advanced imaging technologies, it will become possible to reduce the interpretative limitations caused by surface degradation, allowing for more detailed analysis and broader iconographic comparisons. These efforts are expected to yield a more comprehensive understanding of the region's visual heritage and contribute meaningfully to the study of early Turkic cultural expressions in Anatolia.

Conclusıon And Evaluatıon

Rock paintings, as one of the most distinctive and tangible manifestations of the cultural continuity extending from Central Asia to Anatolia, are not merely artistic creations of aesthetic value; they also serve as invaluable historical, sociological, and anthropological records. The rock art sites identified in Burdur Province—such as Bücürlü Pınar, Kümbet Pınarı, Baynaz Tepe, and Yanıktaşı—attest to the enduring symbolic traditions that originated in Central Asia and were transposed onto the Anatolian landscape, providing insight into the deeper layers of Turkish cultural history. The recurring motifs found across these sites—mountain goats, mounted warriors, horses, deer, the Tree of Life, and particularly the tamgas of Oghuz tribes—

serve as clear indicators of a shared cultural memory and a long-standing tradition of symbolic visual expression.

These rock paintings, which are frequently encountered throughout regions historically inhabited by Turkic peoples, function as essential visual documents of cultural identity and collective memory. They extend beyond mere artistic endeavors, representing anthropological traces through which concepts of settlement, belief, identity, and cultural continuity have been visually articulated across time. Spanning a vast geographic expanse from Central Asia to the Balkans, these artworks—imbued with recurring symbolic motifs—stand as significant historical testaments within the broader framework of Turkic cultural heritage. Particularly in Anatolia, with its multilayered history of habitation, rock art created across different periods highlights both the temporal depth and continuity of this cultural legacy. In this context, the rock paintings found in and around Burdur exhibit remarkable stylistic and iconographic similarities with other examples of Turkic rock art from both Turkestan and Anatolia, contributing significantly to the understanding of cross-regional cultural transmission and identity formation.

The rock paintings at Bücürlü Pınar are significant not only in the context of art history but also as layered cultural evidence that offers historical testimony regarding the early presence of Turkic peoples in the Burdur region. The figurative representations identified at this site—particularly depictions of mountain goats, mounted warriors, and *tamgas* associated with various Oghuz tribes—visually reflect both individual and collective identities. *Tamgas*, historically utilized across Central Asia and Anatolia, served not only as indicators of ownership or affiliation but also as boundary markers of sacred spaces and instruments of communal identity. The coexistence of these symbols at Bücürlü Pınar underscores the region's significance as a focal point of cultural continuity and symbolic communication.

Among these elements, the four mounted warrior figures are particularly noteworthy, reflecting the sacred horse motif that frequently appears in Turkic mythology, oral narratives, and funerary traditions. The horse was not merely a means of transportation but symbolized social status, spiritual power, and political legitimacy. Comparable figures have been identified at various other rock art sites, including Kozağacı and Yazılıkaya in Korkuteli, Çağmanönü, Cunni Cave in Erzurum, and Asmalıyatak in Güdül (Ankara). These figures—many of which depict standard-bearing cavalry, mountain goats, and tribal *tamgas*—demonstrate strong parallels with the cultural layers from the Göktürk and Tagar periods. The presence of the Kayı *tamga* and mounted warrior figures at Asmalıyatak, in conjunction with the nearby *kurgans*, provides both archaeological and symbolic evidence for the existence of Turkic cultural elements in Anatolia prior to the Battle of Manzikert (1071 CE).

Animal motifs are among the most prevalent figurative elements in the Turkic rock art tradition. Among these, the mountain goat stands out as a symbol with both mythological and totemic significance, appearing in stylized and symmetrical forms throughout Central Asian and Anatolian petroglyphs. The mountain goat figures at Bücürlü Pınar are no exception; rather than being mere representations of nature, they are interpreted as visual markers of power, sanctity, and communal belonging. Additionally, the *tamgas* inscribed on the rock surfaces are considered indicators of historical continuity, revealing that the tribes associated with these symbols once inhabited the region.

Iconographic comparisons reveal significant parallels between the mounted warrior figures at Bücürlü Pınar and those recorded earlier in the Kayabaş and Kozağacı neighborhoods of Korkuteli district, Antalya. These figures, in terms of composition and symbolic content, provide a basis for associating the imagery with Early Medieval Turkic art. Notably, the presence of similar motifs on structures dating to the 2nd century CE Roman period in Korkuteli suggests that such images were likely created sometime after that era. However, historical and textual analyses more convincingly date these figures to the 6th century CE and beyond. This chronological alignment strengthens the argument that the Bücürlü Pınar paintings should similarly be dated to the post-6th-century period.

Considering all these factors, the rock art at Bücürlü Pınar can be regarded as compelling visual evidence of an early Turkic presence in Anatolia. While the settlement of Turkic groups in the region following the Battle of Manzikert is well-documented, these paintings suggest that Turkic settlement and cultural expression in the area may date back to the Early Medieval period, or even earlier. The motifs and symbols found in the rock art are not merely aesthetic choices but rather serve as carriers of collective memory, spiritual cosmology, and social structure.

In conclusion, the Bücürlü Pınar rock paintings represent a multi-layered cultural heritage that links the Turkic rock art tradition of Central Asia with its Anatolian counterparts, while also shedding light on the ethnographic continuity of the region. Future interdisciplinary studies—including archaeological, epigraphic, and iconological analyses—will be essential in clarifying the period, cultural context, and tribal affiliations associated with these depictions. Such efforts will help anchor the early Turkic presence in Anatolia within the framework of scientific evidence, thereby making a substantial contribution to the historical understanding and documentation of Turkic cultural memory.

REFERENCES

AKSOY, H. (2018). Anadolu kaya resimlerinde erken Türk izleri: "Asmalı Yatak örneği". *UTDAS Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu* (23–25 Kasım 2018, Afyonkarahisar), 195–212.

ASLAN, Y. - DURAN, R. (2020). Türk sanatında Tengri-Tanrı damgası. *Ulakbilge*, 54, 1378–1398.

AŞAN, M. B. (1992). *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

AVŞAR, L. (2012). Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri. *Idil Journal of Art and Language, Vol. 1/1*, 1-24. DOI: 10.7816/idil-01-01-01

BAŞTAV, Ş. (1941). Sabirler. *Belleten, Cilt 5, Sayı 17-18*, 14-23.

BAYSAL, A. (2017). Doğu Anadolu petroglifleri: Teknolojik, kronolojik ve sembolik değerlendirmeler. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (APAD)*, (3), 1–33.

CEYLAN, A. (2002). Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası. *Türkler Ansiklopedisi 6. Cilt*, 425-429, 2002 Ankara.

CEYLAN, A. (2008). Doğu Anadolu'da Kaya Resmlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi. *Bilim ve Ütopya, Sayı 163, Yıl 14, Ocak 2008*, 26-35.

CEYLAN, A. (2010). Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri. XV*. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006, Ankara (I. Cilt)*, 227-236.

CEYLAN, A. (2015). Taştaki Türkleri Okumak, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, yıl 6, sayı: 34*, 9-52.

CEYLAN, A. (2018). Türk dünyasından yeni kaya resimleri. *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 1, 155–206.

CEYLAN, A. - ÖZGÜL, O. (2018). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri. *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, (4-6 Eylül 2018 Kazakistan)*, 625-633.

ÇANKAYA, A. (2015). Kültürel etkileşimin kayaüstü resimlerde yansıması. *Dergi Ayrıntı, Göller Bölgesi Ekonomi ve Kültür Dergisi Ocak 2015*, Sayı 22, 48-52.

ÇORUHLU, Y. (1997). *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ÇORUHLU, Y. (2006). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

DALKESEN, N. (2015). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk kültüründe geyik kültü. *Millî Folklor*, 27(106), 58–69.

DURAN, R. (2017). Motiflere dönüşmüş Türk damgaları: Geometrik motiflere farklı bir bakış. *21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (25–27 Ekim 2017, Antalya)*. 679-698.

DURMUŞ, İ. (2021). Türk kültür çevresinde at. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 1–12.

ERCİLASUN, A. B., - AKKOYUNLU, Z. (2014). *Divanu Lugatit Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ESİN, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslama giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

GRAÇ, D. (2008). Eski Türk dönemine ait dağ keçisi damgalarının tarihlendirilmesi ve anlamlandırılması üzerine (K. Alyılmaz- S. Dinç Çev.), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (37), 209-230.

GÖKÇE, M., - AKGÜN, H. C. (2020). *Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları, Atayurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, (Ed.) Gökçe, M., - Eroğlu, E. F Muğla.

GÖKÇE, M., - EROĞLU, E. F. (2022). Batı Toroslarda bulunan kaya resimlerinin Türk Tarihi ve kültürü açısından önemi. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı içinde (s. 501-518)*. https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.035

GÖMEÇ, S. (2024). Türk tamgaları üzerine bir deneme. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 678–699. https://doi.org/10.33206/mjss.1440716

GÜLLÜDAĞ, N. (2015). Türklerde damga geleneği ve Nogay Türklerinin damgaları üzerine bir inceleme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(6), 132–150. https://doi.org/10.33692/avrasyad.175248

GÜNAŞDI, Y. (2016). Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları. *SUTAD, Bahar 2016; (39)*, 391-407.

GÜLER, H. (2020). Anadolu Kaya Resimleri. *Aydın Sanat Yıl 6 Sayı 11 - Haziran 2020,* 33-42.

GÜLENSOY, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

HALLAÇOĞLU, Y. (1993). Damga. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, 454-455.

JACOBSON, E. (1993). *The Deer Goddess of Ancient Siberia*. Leiden: Brill.

KAHRAMAN ÇINAR, A. (2022). Bozkırın Üç Kadim Sembolü Kurt, Kartal, Geyik, İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık (Kdy).

KARAGEÇİ, M. (2018). Doğu Anadolu kaya resimlerindeki süvari tasvirleri. A. Ceylan (Ed.), *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri* (ss. 561–583).

KOÇIBAY, O. (2016, Aralık 6–10). 16. yüzyılda Burdur'da Oğuz boyları. *Yeni Gün Gazetesi*.

KUTLUER, O. (2023). Tamga-yazı ilişkisi ve Türk Kağanlık yazıtlarında tamgaçılar. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 187–202. https://doi.org/10.56252/turktarars.1387896

KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MANNAY-OOL, M. H. (2003). Tuva'da eski dağ keçisi tasvirleri (S. Dinç & L. Dervişyeva, Çev.). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2), 169–179.

MERT, O. (2008). Öngöt Mezar Kulliyesi ve Kulliyede Bulunan Damgalar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Arastırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 36, 281-305.

MUSABAYEV, G. (1998). Kazakistan arkeoloji araştırmaları Margulan okulları. *XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.

NÉMETH, G. (1982). *Atilla ve Hunlar*. Çev. Şerif Baştav, Ankara: nkara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları.

PEKŞEN, O., - TOPALOĞLU, Y. (2024). A new rock art area in Anatolia: Hekimdere rock depictions. *Acta Histriae*, 32(4), 459–494.

RADLOFF, W. (1892). *Atlas der Altertümer der Mongoléi*. St. Petersburg.

ROUX, J. P. (2001). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

SOMUNCUOĞLU, S. (2008). *Taştaki Türkler*. İstanbul: Az Yapı.

SOMUNCUOĞLU, S. (2011). *Saymalıtaş: Gökyüzü atları*. İstanbul: İlke Basın Yayın.

SOMUNCUOĞLU, S. (2012). *Damgaların göçü: Kurgan / The migration of tamga: Kurgan*. İstanbul: Atok Yayınları.

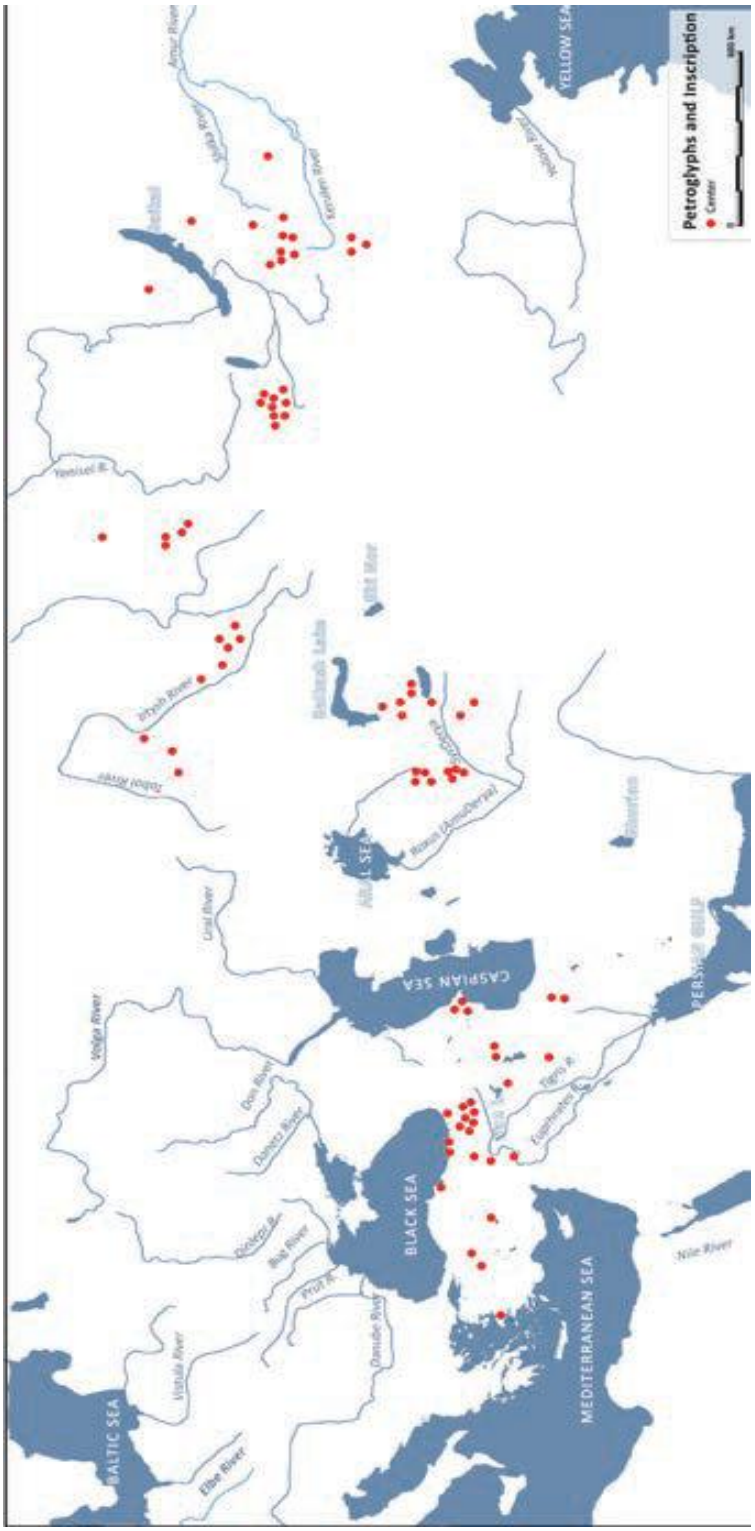
TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOĞAN, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi: Tercüme ve tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

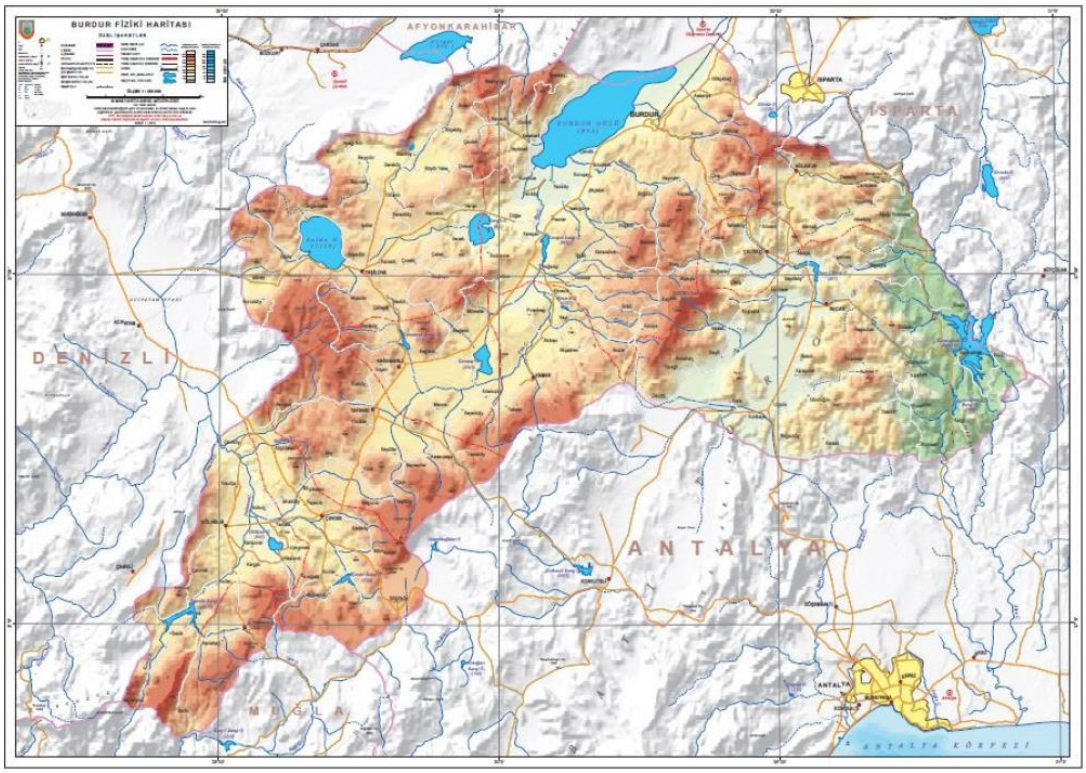
ÜNGÖR, İ. (2016). Orta Asya'dan Anadolu'ya kayalara yazılan Türk kültürü (Dereiçi kaya resimleri). *SUTAD*, *39(Bahar)*, 357–370.

YILDIZ, H. D. (1976). *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

EKLER

Harita 1: Asya ve Anadolu'da kaya resimleri/Petroglif dağılım Haritası (Pekşen vd. 2024, p.462).

Harita 2: Burdur fiziki haritası (https://www.harita.gov.tr/urun/burdur-fiziki-il-haritasi/432)

Harita 3: Burdur ilinde yer alan kaya resimleri

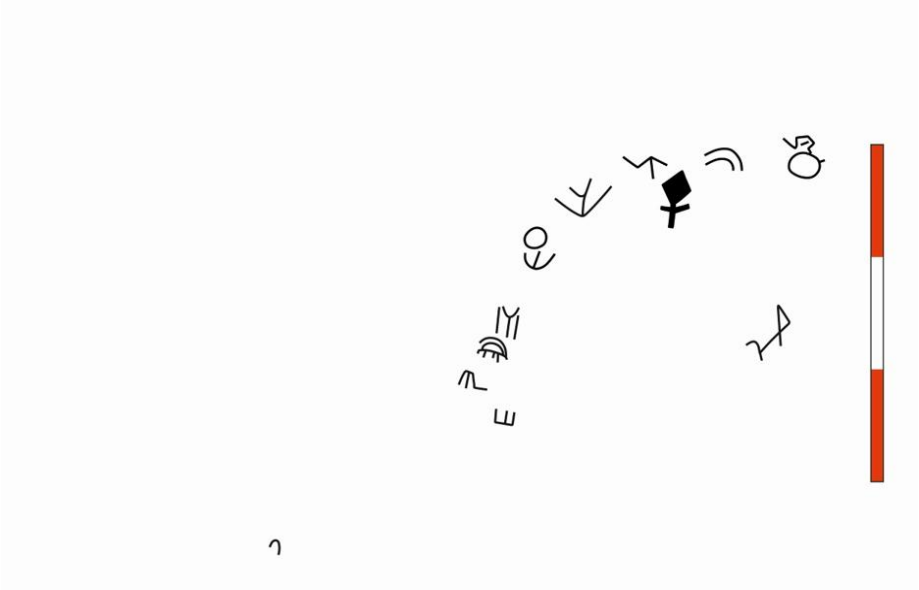
Fotoğraf 1: Bücürlü Pınar genel görünüm.

Fotoğraf 2: Bücürlü Pınar'dan Yarışlı Gölü

Fotoğraf 3: Bücürlü Pınar Ana Panodan görüntü

Çizim 1: Bücürlü Pınar Ana Pano: Kayı, Yıva, Salur, Alka Evli, Çavındır, Büğdüz, Eymür ve Bayat tamgaları ile dağ keçisi figürü

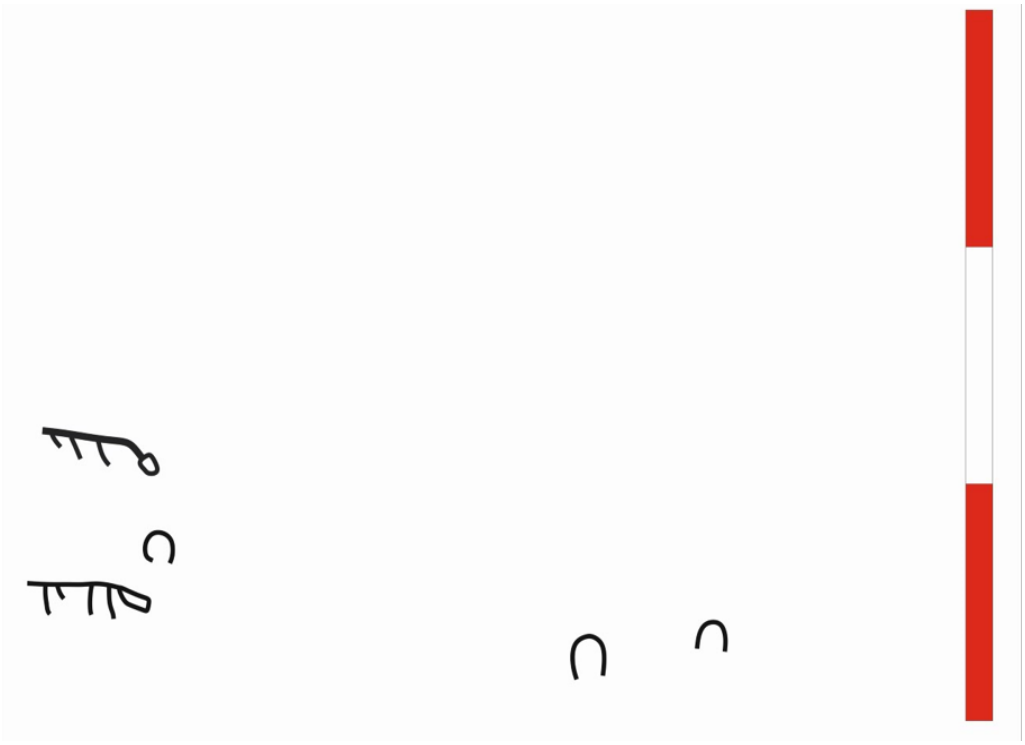
Fotoğraf 4: Bücürlü Pınar Alt Pano: Bayat ve Karkın tamgaları, at ve dağ keçisi figürü, Umay Ana figürü

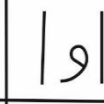
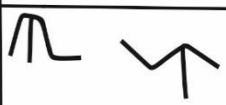
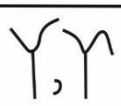
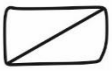
Çizim 2: Bücürlü Pınar Alt Pano: Bayat ve Karkın tamgaları, at ve dağ keçisi figürü, Umay Ana figürü (?)

Fotoğraf 5: Bücürlü Pınar ana pano yan kısım kurt figürü

Çizim 3: Bücürlü Pınar ana pano yan kısım kurt figürü

Boyun Adı	Yazıcıoğlu, Tarih-i Al-i Şelçuk	Reşidü'd-din Câmiu't-Tevârîh	Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk	Hüner-Name	Ebul Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakime	Burdur Bücürlü Pınar
Kayı						
Bayat						
Alka-Evli						
Çavındır						
Yazır						
Salur						
Eymür						
Yıva						
Büğdüz						
Karkın						

Tablo 1: Türk Tamgaları ve Bücürlü Pınar'da tespit edilen tamgalar

Fotoğraf 6: Erzurum Cunni Mağarasındaki Oğuz damgalarından bazıları (A. Ceylan, 2010, Resim 2)

Fotoğraf 7: Konya/Obruk Handa ve Bücürlü Pınar'da tespit edilen Bayat damgası

Fotoğraf 8: Ankara Asmalı Yatak (Aksoy, 2018, p. 207), Hatay/Kırıkhan/Narlıhöpür mahallesindeki mezar taşlarında (https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hatayda-kayi-boyu-damgali-mezartaslari erişim tarihi: 15/05/2019) ve Bücürlü Pınar'da Kayı Tamgası

Fotoğraf 9: Erzincan Sarıgüney köyü mezar taşında (Aykan, 2016), Öngöt'te mezarın doğu cephesinde ve Bücürlü Pınarda Salur boyu damgası

BUDAK, AYŞE (2025). "Taşra Estetiğinde Osmanlı İzleri: Duvar Resimleri ve Etnografik Detaylarıyla Nevşehir İbrahimpaşa Köyü Camisi". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1389-1411.

TAŞRA ESTETİĞİNDE OSMANLI İZLERİ: DUVAR RESİMLERİ VE ETNOGRAFİK DETAYLARIYLA NEVŞEHİR İBRAHİMPAŞA KÖYÜ CAMİSİ

Ayşe BUDAK*

ÖZ

Bu çalışma, Nevşehir'in Ürgüp ilçesine bağlı İbrahimpaşa Köyü'nde yer alan ve daha önce akademik olarak belgelenmemiş bir taşra camisinin mimari ve süsleme özelliklerini konu edinmektedir. 1796-1797 tarihlerinde inşa edildiği kabul edilen İbrahimpaşa Köyü Eski Cami, yakın dönemde yapılan tadilatlarla duvar resimlerinin gün yüzüne çıkmasıyla, taşra estetiğinde Osmanlı etkilerinin izlenebileceği nadir örneklerden biri hâline gelmiştir. Harim duvarlarında yer alan kalemişi bezemeler; kent tasvirleri, saat motifi, stilize bitkisel süslemeler, Arapça kitabeler ve hat levhalarıyla zengin bir görsel repertuar sunmaktadır. Bunun yanında camide bulunan keçe ve floş dokuma seccadeler ile hat levhaları, 19. ve 20. yüzyıl halk estetiği ile dini ifadenin bir araya geldiği etnografik örneklerdir. Yapıda görülen bereket boynuzu, girland, fiyonk gibi batılılaşma dönemi süsleme ögeleri; İstanbul merkezli ampir üslubun taşraya nasıl taşındığını göstermektedir. Bölge bağlamında, cami duvar resimlerinin genellikle konutlarda karşımıza çıktığı Kapadokya coğrafyasında, bu cami örneği hem nadirliği hem de özgünlüğü bakımından önem arz etmektedir. Çalışma, hem cami mimarisine dair ayrıntılı bir belgelemeyi sunmakta hem de sanat tarihi açısından taşra süsleme kültürünün başkent etkisiyle nasıl biçimlendiğine ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Duvar Resmi, Batılılaşma Dönemi, Etnoğrafik Unsurlar, Bezeme, Kapadokya

OTTOMAN TRACES IN PROVINCIAL AESTHETICS: THE MOSQUE OF İBRAHİMPAŞA VILLAGE (NEVŞEHİR) WITH ITS WALL PAINTINGS AND ETHNOGRAPHIC DETAILS

ABSTRACT

This study focuses on the architectural and decorative features of a rural mosque that has not previously been documented in academic literature: the Old Mosque of İbrahimpaşa Village, located in Ürgüp, Nevşehir. Believed to have been constructed in 1796–1797, the mosque has recently gained significance due to the uncovering of wall paintings during restorations undertaken by local residents. These wall paintings—featuring urban depictions, clock motifs, stylized floral patterns, Arabic inscriptions, and framed calligraphic panels—reveal a rich visual repertoire reflecting Ottoman influence in provincial aesthetics. In addition to its painted decorations, the mosque houses ethnographic artifacts such as felt and floss woven prayer rugs and calligraphic panels, which reflect the fusion of popular aesthetic sensibilities and religious expression in the 19th and 20th centuries. Decorative elements such as cornucopia motifs, garlands, and ribbons highlight the spread of Empire-style ornamentation from Istanbul to the provinces. In the context of the Cappadocia region, where wall paintings are typically associated with residential architecture, this mosque stands out as a rare and unique example. This study not only documents the architectural details of the mosque but also contributes to understanding how provincial decorative culture in Ottoman art history was shaped under the influence of the imperial center.

Keywords: Wall Painting, Westernization Period, Ethnographic Elements, Ornamentation, Cappadocia

---

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 17.05.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

*Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, NEVŞEHİR, ORCİD: 0000-0001-8296-4986, e-posta: aysebudak@nevsehir.edu.tr,

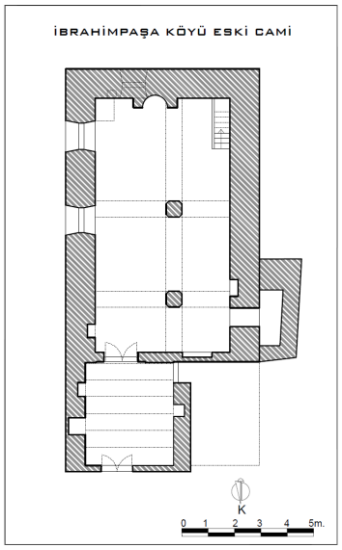
Giriş

Bu çalışma, daha önce herhangi bir yayına konu olmamış bir köy camisinde bulunan resimli bezemeleri merkezine alarak, hem bir taşra camisinde yaşanan değişimi hem de bu caminin resimlerinin belgelenmesiyle Anadolu tasvir sanatlarının bilinen örneklerine katkı sağlamayı hedeflemektedir[1]. İbrahimpaşa Köyü Eski Cami, Örsürtü Camisi olarak da adlandırılmakta olup eski köy merkezi olan ve Manar Mahallesi olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır (Dırık, 2025, s.187). Tescilli olmayan yapı günümüzde aktif olarak kullanılmamakla birlikte, ziyarete açık durumdadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yapılan taramalarda yapıya dair herhangi bir belge ve bilgi tespit edilememiştir. Nevşehir'in Ürgüp ilçesinde bulunan İbrahimpaşa Köyü Eski Cami daha önce herhangi bir akademik çalışmaya da konu olmamıştır. Nevşehir'de inşa edilen mihrapları konu edinen yüksek lisans çalışmasında ise yapının mihrabına yer verilmiştir. Aytülü Dırık tarafından 2025 yılında tamamlanan ve Ürgüp köyleri üzerinden kırsal mimarlıkta kültür katmanlarının ele alındığı doktora tezinde; çalışmanın amacı doğrudan yapı monografisi olmadığı için, yapılan son tadilat ve yapı içinde bulunan görsel detaylara kısaca değinilmiştir. 2011 tarihli bir diğer doktora tez çalışmasında; tarihi çevrelerde somut ve somut olmayan değerleri bütünleştiren bir yaklaşımla İbrahimpaşa köyü ele alınmış olup bu çalışmada yapının 2011 yılı öncesine ait durumu hakkında kısa ve genel bir değerlendirme bulunmaktadır (Karakul, 2011). 2014 ve 2016 yıllarında ziyaret edilerek tarafımca belgelenen yapının duvarlarında sıva tabakası bulunmaktaydı. Sıva tabakası altında kalan boyalı nakışlar 2022 yılında köy halkı tarafından yapılan tadilatla görünür hale getirilmiştir. İbrahimpaşa Köyü Eski Cami, sıva tabakasının kaldırılmasıyla ortaya çıkarılan kalemişi süslemelerin yanında iki adet dokuma seccade ve iki adet halı seccade gibi dikkate değer etnografik unsurlara da sahiptir.

İbrahimpaşa Köyü Eski Cami

Nevşehir'in Ürgüp ilçesine bağlı İbrahimpaşa Köyünde bulunan cami, Eski Cami olarak anılmaktadır. Manar Mahallesi olarak da bilinen Aşağı Mahallenin merkezinde bulunan yapı kesme taştan inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde bulunan tarih H.1211, M.1796-1797'dir. Tarih taşında rakamlar dışında bir ibare bulunmaz. 2014-2016 tarihlerinde görülmeyen ve 2022 yılı sonrası yapılan tadilatlarda ortaya çıkarılan oval biçimli bu kitabedeki rakamlar mavi renk boya ile yazılmıştır. 1796-1797 tarihi yapının inşa tarihi olarak kabul edilmektedir. İnşa ettiren kişi ya da kişiler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde mimar/usta ya da nakışları yapan sanatçılar hakkında da bilgi bulunmaz. İbrahimpaşa Köyü Camisi, kayalık yamaca yaslı olarak ve kesme taştan inşa edilmiştir. Bir giriş mahalli ve harimden oluşan yapı avlu duvarına sahip değildir (Çizim 1, foto. 1-2).

[1] Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını gördüğüm Emekli Müftü ve Halkbilimci Orhan Tosun, Mimar Müge Ekmekçioğlu ve İbrahimpaşa Köyünden Mehmet Ali Kilimci'ye teşekkür ederim.

Çizim 1, İbrahimpaşa Köyü Eski Cami

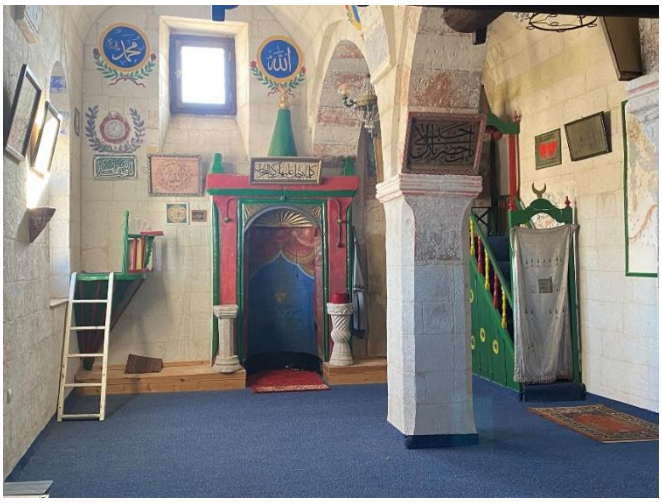

Fotoğraf 1, İbrahimpaşa Köyü Eski Cami doğu cephesi

Fotoğraf 2-3, İbrahimpaşa Köyü Eski Cami kuzey cephesi ve harim giriş kapısı

Kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir alanda inşa edilen caminin kuzey cephesinde kareye yakın dikdörtgen planlı giriş mahalli bulunur ve bu bölüm sıralı kemerli tonoz örtülüdür. Bu örtü sistemi Kapadokya bölgesi geleneksel mimarlığında camiden, konuta, çeşmeden, çamaşırhanelere kadar geniş bir yelpazede kullanılan bir örtü sistemidir. En eski örneklerinin Roma hamamlarında uygulandığı bilinen bu kemerli tonoz örtü sisteminin Romalıların Kapadokya bölgesine hâkim olduğu dönemde kültürel etkileşimle ortaya çıktığı düşünülmektedir (Tongal, 2014: 24). Giriş kapısı basık kemerli olup, kapı kanatları demir kapı kanatlarıyla yenilenmiştir. Giriş mahallinde üç adet niş bulunur. Bu nişler, Kapadokya bölgesinde sıkça rastlanan ve konut mimarlığında çokça örneği bulunun niş formundadır (Budak, 2024, s.154). Harim giriş kapısı kesme taş söveli ve kesme taştan yuvarlak kemerlidir. Kemer üzerinde dilimli süslemelerin yanında mavi renkli boyalı süslemelerin izleri mevcuttur (foto. 3). Cami, kesme taştan kare kesitli ve köşeleri pahlanmış iki ayağa kuzey-güney doğrultuda atılan kemerlerle mihraba dik iki sahınlı harime sahiptir (foto. 4-5). Kuzey ve batı cephelerinde pencere açıklığı bulunmayan caminin, doğu cephesinde iki ve güney cephesinde bir adet pencere açıklığı vardır. Güney cephe penceresi ise üst seviye penceresi biçimindedir. Harimin batı cephe duvarında ahşap kapaklara sahip genişçe bir niş bulunur. Bu duvar nişi kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Aynı cephede derinliği fazla olmayan ikinci bir niş daha bulunmaktadır ve bu nişte ahşap kapaklıdır. Harim zemini taş kaplama olup üzerinde halı vardır. 2016 yılına ait fotoğraflarda yapının zemininin ahşap döşeme olduğu görülür. Aynı tarihte yapının boyalı nakışları da sıva altındadır (foto. 6-8). Harimin kuzeyinde ahşap kadınlar mahfili yer alır. Mahfile çıkış için sabit merdiven mevcut olmayıp, taşınabilir ahşap merdivenle kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Bu uygulama 2016 yılında da aynen mevcuttur. Mahfile ulaşımın orijinalinin de aynı sistem de olduğu düşünülebilir. Harimin güney-doğu köşesinde ahşap vaaz kürsüsü, güney-batı köşesinde ise ahşap minber yer alır. Ahşap kadınlar mahfili, vaaz kürsüsü ve minber aynı renklerle (sarı, kırmızı, yeşil) boyanmıştır. Mihrap üzerindeki süslemeler ve mihrabın kendisi de aynı renklerle boyanmıştır.

Fotoğraf 4, İbrahimpaşa Köyü Eski Cami harim güney cephesi

Fotoğraf 5, İbrahimpaşa Köyü Eski Cami harim kuzey ve batı cepheleri

Fotoğraf 6, 2016 tarihli fotoğrafta İbrahimpaşa Köyü Eski Cami harimi

Fotoğraf 7-8, 2016 tarihli fotoğrafta İbrahimpaşa Köyü Eski Cami harimi

Mihrabın iki yanında sabit olmayan taş şamdanlar vardır. Şamdanlar daire formunda kaideli olup, her iki şamdanın gövdesi de farklı formdadır. Şamdanlardan birisi şişkin gövdeli ve burmalı, diğeri ise çokgen gövdeli ve kare başlıklıdır. Her iki şamdan da orijinaldir. Bu yapıda yer alan şamdanlıkların benzerleriyle Anadolu'da birçok köy camisinde karşılaşılabilmektedir (Yavuzyılmaz, 2023, s.13).

Mihrap cephesinde mihrapla minber ve vaaz küsüsü arasında kalan alanda ahşap bir seki bulunur ve bu alan yenilenmiştir. 2016 fotoğraflarında bu alanın yine orijinal ahşap kaplaması görülebilmektedir. Harim çatısız olup düz dam örtülüdür. Taştan inşa edilmiş baldaken biçimli minare üst örtüde yer alır. Dört adet sütunla taşınan baldaken minare kısa çatılıdır ve minare üzerinde herhangi bir yazıt ve tarih bulunmaz.

İbrahimpaşa Köyü Eski Caminin Süslemeleri ve Boyalı Nakışları

Harim içinde bulunan yapının orijinal boyalı nakışlarının üzeri tespit edilemeyen bir tarihte beyaz renk sıva ile kapatılmış olup, 2022 yılında sıva tabakasının kaldırılması ile bu nakışlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Üst örtüde bulunan kemerler ve pencere alınlıklarındaki bütünlük göstermeyen boyalı nakış kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, süslemelerin tümü günümüze ulaşamamıştır.

Güney cephenin doğusunda bulunan üst pencerenin iki yanına Allah ve Muhammed adlarıyla, harimin doğu tarafında bulunan kemerlerin iki yanına Çaharyâr-ı Güzin'le, Hasan ve Hüseyin adları işlenmiştir. Oval panoların tümü mavi renk zemin ve sarı renkli yazı ile oluşturulmuş ve panolar sarı renkle çerçevelenmiştir. Oval madalyonların tümünün altında iki yana doğru açılan yapraklı dallar vardır ve bu dallar gül biçiminde sonlandırılmıştır. Dalların başlangıcı birbirine kırmızı renkli boyadan yapılmış birer kurdele ile bağlanmış biçimde tasvir edilmiştir. Oldukça canlı renklere sahip bu panolar orijinal olmakla birlikte 2022 onarımında yeniden boyanmıştır.

Vaaz kürsüsünün hemen üstünde "11. 1966" tarihli taş hat levhasında Fetih Suresi birinci ayeti olan "İnnâ fetahnâ leke fethan mubînâ" yazmaktadır (foto. 9). Bu levhanın hemen üzerindeyse boyalı nakıştan saat motifi bulunur (foto. 10). Bu saat bezemesi, iki yandan koyu yeşil renkli yapraklı dallarla kuşatılmış roma rakamlı ve masa saati formunda olup, toprak renginde

bir kasaya sahiptir. Saat, namaz vakitleri ile ilişkilendirilerek ve bir dönem modası olarak cami aksesuarları arasındaki vazgeçilmez yerini alır. Saatlerin duvar resminde kullanılması ise, batılı tarz da bir objenin tanıtımı için tercih edilmiş bir yöntem olabileceği şeklinde yorumlanır. Sarkaçlı saatler, duvar saatleri ve cep saatlerinin Osmanlıya girişi konusunda net tarihler verilememekle birlikte, bu tarz saatlerin birbirine yakın tarihli duvar resimlerinde betimlendiği bilinmektedir (Uzun, 2017, s. 853-854). İbrahimpaşa Köyü Eski Camisinde bulunan bu bezeme, masa saati formuna sahip olması açısından Kütahya Tavşanlı Kurşunlu Camisi ve Karaman Tartanlar Konağı'nda (Çetinaslan ve Yavuzyılmaz, 2015, s. 330) bulunan saat tasvirlerine benzemektedir. Mihrabın batısında minberin olduğu duvara işlenmiş küçük bir kent tasviri ve bu tasvirin hemen üzerinde stilize çiçek motifleri yine boyalı nakışlar olarak işlenmiştir (foto. 11-13). Bu tasvirler, yapının içinde bulunan diğer boyalı nakışlarla aynı renk tonlarına sahiptir. Minberin köşk kısmı, duvara betimlenmiş küçük kent parçasının bir kısmını kapatmaktadır. Bir tarih ve anlamlı bir yazı bulunmamakla birlikte, minberin köşk kısmının içinde kalan alandan başlamak üzere iki satırlık Osmanlıca bir yazı vardır.

Fotoğraf 9, Fetih Suresi Birinci Ayeti

Fotoğraf 10, Mihrap cephesinde bulunan saat tasviri

Kırmızı renk boya ile yazılan bu metin, üstte bulunan resimle anlamlı bir ifade içermemektedir. Okunabilen kısımda "Dünyada dermansız dert verme ya hazreti Allah" yazmaktadır. Bu yazı içerik olarak bir bağlama oturtulamamaktadır ancak, muhtemelen cami tasvirinden daha geç tarihli olup, bireysel olarak yapılmış ilave bir ifade olarak düşülmektedir. Resmin merkezinde en az üç minaresi görülebilen bir cami tasviri bulunmaktadır. Tek şerefeli minareler

kubbenin iki yanında simetrik olarak işlenmiş olup dördüncü minare minber köşkünün arkasında kalmaktadır. Bir avlu duvarıyla çevrili olan caminin ana kubbesi dışında farklı seviyelerde küçük kubbelere sahip olduğu görülür. Bir avlu içinde tasvir edilen yapıda, avlu duvarları oldukça yüksek betimlenmiş ve hemen arkasında avlu ve kubbe tasvirleri bulunur. Avlu giriş kapısı üçgen alınlıklıdır ve batılılaşma dönemi yapılarını andırmaktadır (foto. 14). Daha önce yapılan bir çalışmada bu cami Ayasofya olarak adlandırılmış olmakla birlikte (Dırık, 2025, s.187) betimlenen bu caminin, Ayasofya olmadığı avlu giriş kapısının üçgen alınlıklı kurgusu ile uyumlu olmamasından da anlaşılmaktadır. Birer şerefeli dört minaresi nedeniyle Ayasofya olabileceği düşünülmüş olmakla birlikte, genel görünüm Ayasofya'yı andırmamaktadır. Yapının etrafında yeşil renkli yapraklarıyla ağaçlar seçilebilmektedir. Cami resminin merkezini oluşturduğu bu küçük kent parçasının neresi ve dört minareli bu cami tasvirinin hangi yapıya ait olduğu hem minberin resmi kapatması hem de boyaların bir kısmının tahrip olması nedeniyle tespit edilememektedir. Ayrıca bu cami gerçek bir caminin tasviri olabileceği gibi hayali bir tasvir de olabilir.

Fotoğraf 11-12, Mihrap cephesinde bulunan kent parçası tasviri

Fotoğraf 13, Cami içeren manzara tasvirinin minberin köşk kısmı içinde kalan bölümü

Fotoğraf 14, Cami tasvirinde üçgen alınlıklı avlu giriş kapısı betimi

Bu cami ve kent betiminin hemen üzerinde iri yaprakların iki yana kıvrımlar yaptığı ve rozet biçiminde bezenmiş stilize çiçek süslemelerinin olduğu görülür (foto. 15). Süslemeler, yapının genelinde kullanılan renklerle aynı tonlarda ve aynı üslupla yapılmıştır. S ve C kıvrımlı barok karakterli akantüs yaprakların uçları çiçeklerle sonlandırılmıştır. Harimin batısında duvara işlenmiş bitkisel bezemede vazo içinden çıkan çiçekler ve vazonun iki yanında bulunan girlandlar şamdanlara birleşmiştir (foto. 16). Vazonun altında bulunan kaide ise yine stilize çiçeklerle oluşturulmuştur.

Fotoğraf 15, Stilize bitkisel bezemeler

Harimin batı duvarında ise, tadilat sonrası duvara çakılan çıtalarla çerçeve içine alınmış boyalı nakışlar dikkati çeker (foto. 17). Yine yapının genelinde görülen renklerin hâkim olduğu bu bezemelerde görülen üslup, caminin genel süsleme programının üslubuyla uyumludur. Pano içinde iki farklı kompozisyon yer alır. İlkinde iki yana açılan akantüslerin üstünde çok yapraklı

çiçek ve onun da üzerinde iki yana uzanan girlandlar bulunur. Girlandlar fiyonklarla bağlanmış aşağıya doğru sarkan püsküllerle devam eder. Kahverengi ve mavi renklerle oluşturulan bu kompozisyon, Osmanlı dönemi batılılaşma üslubunu yansıtır. İkinci panoda ise üç katlı bir düzenleme vardır. En altta iki yana açılan akantüs yaprakların arasından çıkan yeşil renkli yapraklı bitkisel süslemeler vardır. Kompozisyonun ortasında bulunan dairesel madalyon içinde çok yapraklı çiçek süslemeleri ise iki yana akantüs yapraklarıyla devam eder. En üstte ise dairesel bir yüzeyden çıkan ve birbirine paralel yerleştirilmiş iki adet bereket boynuzu bezemesi vardır (foto. 20). Bereket boynuzlarının içinden çiçekler çıkmaktadır. Yine kahverengi (toprak renkleri) ve mavi renk bir arada kullanılmıştır.

Fotoğraf 16, Minberin batısında bulunan vazo içinde çiçekler ve girland süslemeler

Fotoğraf 17, Harimin batı duvarında bulunan boyalı nakışlar; girlandlar, bereket boynuzları

Fotoğraf 20, Bereket boynuzu süslemesi

Harimde görülen bir diğer süsleme alanı ise mihrap cephesidir. İbrahimpaşa Köyü camisinin mihrabı taştan olup yine taş külahla sonlandırılmıştır (foto. 21). Yeşil, kırmızı, mavi ve sarı renkler kullanılarak bezenmiştir. Mihrap nişinin üst kısmı ve köşelikleri sarı renkle boyanmış istiridye motifi ile sonlanmıştır. Anadolu'da cami mihraplarında sıkça rastlanılan perde ve yukarıdan sarkan kandil motifi bu caminin mihrabında da yer almıştır. İki yana toplanmış perde motifinin aşağı doğru sarkan bir kandil ile tasvir edilmesi cami mihrap niş bezemelerinde önemli bir yer tutmaktadır (Özsoy, Ersoy, 2024, s.479). Bu caminin mihrabında iki yana açılan perde çok katmanlı olarak düzenlenmiştir. Caminin yüksekliği ile orantılı olarak mihrap anıtsal boyutlarda değildir. Nevşehir mihrapları ile ilgili yapılan bir çalışmada mihrap 19. yüzyıla tarihlenmiştir (Pınar, 2011, s. 86).

Fotoğraf 21, Mihrap

Pencere alınlıkları ve pencere kuşatma kemerleri, caminin genelinde görülen süslemelerde kullanılan boyalı bezemelere sahiptir ancak tahribat nedeniyle bezemelerin mahiyeti seçilememektedir (foto. 22). Harim içinde sade bırakılan nişlerin yanında, boyanmış niş ve çıralık bulunmaktadır (foto. 23). "Çırappa", "lambalık", "kandillik" olarak da adlandırılan çıralıklar, aydınlatma gereçlerinin konulduğu konsollardır.

Fotoğraf 22, Pencere süslemeleri. Fotoğraf 23, Çıralık.

Cami Duvarında Bulunan Etnografik Ürünler

Harim içinde dört adet seccade vardır. Ayrıca harim duvarına asılmış çerçevelerle farklı dönemlere ve hattatlara ait eserlerin matbu kopyaları bulunur. Bu eserler aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

Seccadeler

Mihrap duvarında asılı bulunan keçe seccade; yapıda bulunan seccadelerden en eski olanıdır (foto. 23-24). Kısmen yırtılmış ve yıpranmış olup, doğal krem renkli ince keçe üzerine, keçeyle aynı tonda krem renkli, yeşil ve pembe renkli iplerle dival (sim sarma) tekniğinde desenler işlenmiştir. Pembe ve yeşil renkler büyük oranda solmuştur. Pembe renk beş yapraklı çiçeklerde, yeşil renk ise çiçeklerin yapraklarında kullanılmıştır. Süslemelerde batılılaşma dönemi bitkisel süsleme kompozisyonları görülür. Mihrap motifinin işlendiği seccadenin dört köşesinde bitkisel karakterli simetrik köşeliklere yer verilmiştir. Seccadenin ortasında bulunan mihrap kompozisyonunda mihrabın ortasından sarkan kandilin yanı sıra iki yanda kandilde olduğu gibi sarkıtılmış başlıklar dikkati çeker. Bu seccadeye benzer biçimde yapılmış örneklerde, mihrap kompozisyonunun iki yanında ince sütun kompozisyonları işlenmiştir. Mihrap düzenlemesinin altında ise vazo ve vazo içinden çıkan çiçek süslemesi bulunur. Hem teknik, hem kullanılan motifler hem de mihrap, vazo içinde çiçek, kandil ve köşelik süslemeli genel kompozisyonu açısından benzer örnekleri bulunmaktadır. Budapeşte'deki Gül Baba Türbesinde bulunan

19. yüzyıla ait keçe seccade ve İstanbul Fatih Camiinden İstanbul Vakıflar Halı Müzesine getirilen 19. yüzyıla ait keçe seccadeler benzer örneklerdir (Bayraktaroğlu, 2022, s.126). Bu seccadenin de benzeri örneklerde olduğu gibi 19. yüzyıla ait olduğu ileri sürülebilir.

Fotoğraf 23-24, Caminin Osmanlı dönemi keçe seccadesi

Halı seccadeler ise iki adettir. Minber köşkünün doğusunda asılıdırlar. Bu halı seccadelerden ilki Ortaköy Camisi betimine sahiptir (foto. 25). Dokuma floş seccade, mavi, kırmızı yeşil, sarı renklerle oldukça canlıdır. Deniz kenarında bulunan Ortaköy (Büyük Mecidiye) Camisinin kuzey-batı cephesi, deniz ve kayıkla birlikte mihrap nişi içinde tasvir edilmiştir. Çiçekli dallardan oluşan iki sıra süsleme bordürü ile kuşatılmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilecek bu seccadenin 20. yüzyılın başlarından benzer örnekleri de mevcuttur (Bayraktaroğlu, 2010, s. 25). İstanbul'un simge yapılarından olan ve İstanbul'la özdeşleşen bu yapı farklı el sanatları ürünlerine konu olmuş popüler bir temadır.

Mekketül Mükerreme ve Medinetül Münevvereve'nin birlikte tasvir edildiği dokuma floş seccade yine minberde asılıdır (foto. 26). Mavi ve bordo renklerin ağırlıklı olarak kullanıldığı seccadede Mekke üstte, Medine ise altta yer almaktadır. Bu kutsal mekânların tasvirinin hemen üzerine üç adet Ay-yıldız işlenmiştir. Tarih belirten bir ifade bulunmayan halı 20. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek niteliktedir.

Fotoğraf 25, Ortaköy Camisi tasvirli seccade. Fotoğraf 26, Mekke-Medine Tasvirli seccade

Camide bulunan dördüncü seccade, Hac Ziyareti Anısına Dokunan Seccadedir. Üzerinde Mekketül Mükerreme, Medinetül Münevvereve ve Beytül Mukaddes tasvirleri bulunan seccadenin alt kısmında "Tezkarül hac-ı vez-ziyare 1369" yazmaktadır. H. 1369, M.1953 yılına tekabül eder. Hac ziyareti anısına ifadesinden, bu ziyaretin anısına 1953 yılında dokunduğu anlaşılmaktadır. Seccadenin her iki yanında kare yüzeylerde Arapça yazılar vardır. Yukarıdan aşağıya doğru sıralanan panolar içinde ilk ve karşılıklı olarak Allah ve Muhammed yazmaktadır. Ardından yine karşılıklı olarak Aşere-i Mübeşşere sıralanmıştır. Aşere-i Mübeşşere cennetle müjdelenmiş on sahabeyi ifade eder. Kaynaklarda "el-aşeretü'l-mübeşşere", "el-mübeşşerûn bi'l-cenne", "el-aşeretü'l-meşhûdü lehüm bi'l-cenne" gibi ifadelerle anılan bu on sahâbî; Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkās, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Saîd b. Zeyd'dir (Aydınlı, Çakan, 1991, s. 547). Seccadede bu on isim uzun halleriyle değil de Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Talha, Zübeyir, Sa'd, Said, Ebu Ubeyde ve Abdurrahman biçiminde verilmiştir. Ardından gelen ve yine sağlı-sollu karşılıklı yerleştirilmiş panolar içinde "Radiallahü anhum ve erina dıyahum ecmain" duası yer alır. Seccadenin en alt satırında iki kere tekrarlanarak "Hacı Mustafa Hacı Mustafa" yazılmıştır. Hacı Mustafa'nın seccadenin ustası mı yoksa seccadeyi dokutan şahıs mı olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.

Mekketül Mükerreme yedi minareli olarak tasvir edilmektedir. Ortada betimlenen Kâbe'nin iki yanında "Hanif Makamı (Makam-i İbrahim)" ve "Zemzem" yazmaktadır. Üçe bölünmüş tasvirlerin ikincisinde Medinetül Münevvere yazmakla birlikte kent tasvirinden ziyade Mescid-i Nebevi betimlenmiştir. Beş minareli olarak tasvir edilmiş Mescid-i Nebevi'de kubbede "Muhammed" yazmaktadır. Mescid-i Nebevinin minare sayıları yüzyıllara göre farklılıklar göstermekle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında Abdülmecid döneminde eklenen minarelerle beş minareliyken, 1994 yılında minare sayısı 10'a çıkmıştır (Bozkurt, Küçükaşçı, 2004, s. 286). 1953 tarihli bu seccadede Mescid-i Nebevi'nin beş minareli tasvir edilmesi tarihsel gerçekliğe uygundur. Üçe bölünmüş tasvirlerin sonuncusu Beytül Mukaddes'dir. Kudüs kentinin sembol

yapısı olan Mescid-i Aksa dört minarelidir ve bu seccade de dört minaresi ve iki kubbesi ile tasvir edilmiştir. Seccadenin arka yüzüne ise kırmızı renkli kumaşla ay-yıldız işlenmiştir.

Muhammed	Lâ İlâhe İllallah Muhammedün Resûlullah	Allah
Ömer	Mekkeşül Mükerreme	Ebubekir
Ali	Hanif makamı (makamı-ı İbrahim) zemzem	Osman
Zübeyir		Talha
Said		Sa'd
Abdurrahman	Medinetül Münevvere	Ebu Ubeyde
anhum	Beytül Mukaddes	radıyallahu
ecmain	Tezkarül hacc-ı vezziyafe 1369 (hac ziyareti anısına 1953)	Ve-erina diyahum
	Hacı Mustafa Hacı Mustafa	

Fotoğraf 27, Hac ziyareti anısına dokunan seccade

Hat Levhaları

Harimde çerçeveli olarak, duvarlarda ve üst örtüyü taşıyan ayaklar üzerine asılmış çeşitli hat levhaları vardır. 2016 yılında caminin içinde bulunmayan bu levhalar, yapıya ait olmakla birlikte cami anılan tarihte kapalı olduğu için muhafaza amacıyla İbrahimpaşa Köyünde bulunan diğer camiye taşınmış ve 2022 yılı onarımından sonra tekrar bu camiye getirilmiştir[2]. Bu hat levhaları altı adet olup, Amentü Gemisi, Yasin, Bilal-i Habeşi Hattı, Mihrap Ayeti ve Allah ve Muhammed levhalarıdır. Bu hat levhaları dışında bir adet Hac Sertifikası levha da çerçevelenerek duvara asılmıştır.

Amentü Gemisi tablosu çerçeve içinde yer almaktadır. Besmele üstte yer alır. Amentü gemisinin altında '94 Hamdi imzası bulunur. 94 tarihi H.1394 tarihi ise M.1978'e tekabül etmektedir (foto. 28).

[2] Bu bilgi, İbrahimpaşa Köyünden Mehmet Ali Kilimci ile 2025 yılının Nisan ayında yapılan görüşmeye dayanmaktadır. Bu hat levhalarının farklı tarihlerde bağış yoluyla edinildiği, bazı eserlerin Ürgüplü bir hattatın eseri olduğu bilgisi de yine aynı görüşmeye dayanmaktadır.

Fotoğraf 28, Amentü Gemisi

Mihrap tepeliğine asılmış olan lehvada, Âli İmrân Suresi 37. Ayetten "Küllemâ dehule aleyhâ Zekeriyyal Mihrabe" yani "Zekeriyya mihrâba her girdiğinde…" kısmı yazılıdır. Bu ifade cami mihraplarında karşılaşılan en yaygın yazıdır. 1957 tarihli olan yazı, Sabri adlı hattatın eseridir (foto. 29).

Fotoğraf 29, Âli İmrân Suresi 37. Ayet

Taşıyıcı ayağın üzerinde asılı levhalardan ilkinde "Ya hazreti Bilal-i Habeşi" yazılıdır. H.1352, M. 1930 tarihli olup hattatı Bekir Hamdi'dir (Foto 30). Yine kesme taş ayak üzerine asılmış Yasin levhası ise H.1320 yani M.1903 tarihlidir (Foto 31).

Fotoğraf 30, Ya hazreti Bilal-i Habeşi yazı levhası, Fotoğraf 31, Yâsîn hat levhası

Mihrap duvarında asılı levhalardan bir diğeri, merkezinde Muhammed yazılı olup etrafında Fetih suresi 4-5. Ayetleri yazılı hat levhasıdır. Hattat Mustafa Acet'in imzası ve H.1392, M. 1976 tarihi vardır. Yine mihrap duvarında asılı levhalardan bir diğeri Allah yazılı kumaş levhadır. Zemini açık pembe kumaştan olup, yazılar koyu renkli simlerle işlenmiştir.

Hac Sertifikası, Hacca gidenlerin yol güzergâhı ve uğrak noktalarının yazılması için yapılmış Arapça ibareler içeren matbu ve resimli baskılardır. Aralarda tarih yazılması için boşluklar bırakılarak basılmış bir hac günlüğüdür ancak bu örnekte, tarih için bırakılan boşluklar doldurulmamıştır. Eserin üst kısmında hadis metninden alıntı yapılmış, "Peygamber efendimiz buyurdular ki, üç mescidin dışında mescid ziyaretleri için yola çıkılmaz" yazmaktadır. Hemen altında Mescid-i Haram, Mescid-i Haza (Medine), Mescid-i Aksa yazılan panoların altında bu üç mescit temsili resimlerle verilmiştir. Çerçevenin dışında en altta "Ziyaret-i Zeynep yolu, Halefoğlu matbaasında basılmıştır" ibaresi bulunmaktadır (foto 32). Bir hac günlüğü olan bu matbu levhanın tarihi bilinememektedir ancak renkli baskısı itibariyle, 20. yüzyılın ortalarına tarihlenebilecek niteliktedir. Kutsal mekânların betimlerini içeriyor olması sebebiyle çerçevelenerek duvara asılmıştır.

Fotoğraf 32, Hac Sertifikası (Hac Günlüğü)

Değerlendirme

İçinde barındırdığı duvar resimleri ve etnoğrafik detaylarıyla bu küçük köy camisi 18. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. Ancak duvar resimlerinin cami ile aynı tarihte yani 1796-1797 yılında yapıldığı ise kesin değildir. Harim duvarlarında görülen boyalı nakışların nitelik ve repertuvarı bu resimlerin caminin inşasından daha sonra yapılmış olabileceğini düşündürür. Mihrap cephesinde bulunan kent parçası (cami) tasvirinin, minber tarafından kapatılıyor olması da yapının, minber eklenerek mescitten camiye dönüştürülmüş olabileceğini ve bu dönüşüm sırasında bezenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Batılılaşma dönemi öncesi Osmanlı mimarisinde nakışlar daha çok kubbe, kubbe eteği ve kubbeyi taşıyan kemerler üzerinde yer almaktaydı (Bağcı, 2009, s.744). Batılılaşma devrindeyse Anadolu'da tasvir sanatının gelişimine şahit olunur. 18. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da ve eşzamanlı olarak Anadolu'da mimaride yeni bir süsleme türü olarak duvar resimleri

ortaya çıkar (Arık, 1988, s. 23). Geleneksel kalemişlerinin en sevilen motifleri arasında olan vazo içinde çiçekler, meyve kâseleri bu dönemde daha hacimli hale gelmişlerdir. 18. yüzyıldan itibarense barok ve rokoko süslemelerin arasına manzara kompozisyonları yerleştirilmiş ve böylece, 18. yüzyıl ortalarında Batılı anlayışa yakın "duvar resmi" ortaya çıkmıştır (Tekinalp, 2002, s. 442). Bu yüzyıl duvar resimlerinde doğal toprak renkleri, açıklı koyulu yeşiller ve mavinin tonlarının dışına pek çıkılmamıştır (Renda, 1985, s. 1531). I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) elçiliklerle devletin ileri gelenleri arasındaki ilişkiler artmıştır. İstanbul evlerinde görülen ve ayanlar tarafından Osmanlı topraklarında yayılan duvar resimlerinin de bu dönemde başladığı düşünülmektedir (Okçuoğlu, 2020, s.14). Yine bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan natüralist üslupta resim yapma eğilimi ise Pera'da yaşayan yabancı ressamların da etkisiyle giderek yoğunlaşmıştır (Okçuoğlu, 2020, s. 15). 19. yüzyılda barok ve rokoko çizgilerin yerini kenger yaprakları, bereket boynuzları, fiyonklar ve antik vazo gibi ampir motifler almıştır (Renda, 1985, s. 1531). Bu yüzyılda yine en yaygın konu İstanbul manzaralarıdır ve hayali de olsa taşra ustalarının İstanbul görünümlerine yer vermesi başkentten gelen akımlara ayak uydurma çabası olarak yorumlanmıştır (Renda, 1985, s. 1532). Ampir üslubun Osmanlı mimarisinde görülmesi ise II. Mahmud dönemine denk gelmektedir (1808-1839) ve yüzyılın sonuna kadar etkileri görülmüştür (Altıer, 2021, s. 380).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul ve Anadolu'da görülmeye başlanan duvar resmi geleneği konut, cami, türbe gibi pek çok yapı türünde uygulanmıştır ve Anadolu'nun birçok bölgesinde 18. yüzyılın sonlarından itibaren resimli camilerle karşılaşılmaktadır. Bu dönemde bezenmiş camilerin süsleme repertuvarında genel olarak konular, Mekke-Medine tasvirleri, cami tasvirleri, çiçek buketleri, sivil mimari tasvirleri, kale ve kuleler, tarikat ve tekke objeleri, gemi tasvirleri vb.dir. Duvar resimleriyle bezenmiş camilere Anadolu'nun her bölgesinde rastlamak mümkündür.

İbrahimpaşa Köyü Camisinin süslemelerinin benzer örnekler aracılığıyla tarihlendirilmesine yönelik olarak bakıldığında; Kapadokya bölgesindeki camilerin bezeme programında nakışlı bezemelerin yoğunlukta olmadığı görülür. Nevşehir'de bulunan ve batılılaşma dönemi duvar resmi anlayışıyla bezenmiş herhangi bir cami örneği bilinmemektedir. Yine Kapadokya bölgesi içinde kalan Kayseri'den batılılaşma dönemi anlayışla bezenmiş resimli konut geleneği bilinmekle birlikte (Özbek, 2011, s. 209-219) resimli cami örneği ise sınırlıdır. Kayseri'nin Talas İlçesine bağlı Alaybeyli Köyü Camisi günümüze ulaştığı bilinen resimli camilerin tek örneğidir. Alaybeyli Camisi 20. yüzyılın ilk yarısında 1925 yılında resimlenmiş olmasına karşılık resim programı 19. yüzyıl bezeme özellikleri göstermektedir (Budak, 2022, s. 112-135). Kapadokya bölgesinde, cami süslemelerinde duvar resmi yapma geleneğindeki suskunluğa karşılık bölgenin merkezi yerleşimlerinden Ürgüp ve Ürgüp'e bağlı Mustafapaşa Beldesinde duvar resimli evlerin fazlalığı ve ihtişamlı örnekleri dikkat çekicidir[3]. Kapadokya bölgesinde görülen duvar resimlerinin konuları arasında en yaygın olanları; kent tasvirleri, bir öykü ya da konuyu ele alan figüratif anlatımlar, tek figür süslemelerdir (Özbek, 2022, s.132-153).

Nevşehir'den içinde tekil olarak cami tasviri bulunduran üç konuttan ilki Avanos'ta bulunan İhsan Balta Evi'dir (Esmer, 1992, s.109). 1850 yılında inşa edilmiş İhsan Balta Evinde dört minareli ve tek kubbeli olarak tasvir edilmiş bir cami resmi mevcuttur (Özbek, 2022, s.43).

[3] Kapadokya bölgesi Duvar resimleri örnekleri ve ayrıntılı bilgi için Özbek, Y. (2022). *Kapadokya'da Osmanlı Duvar Resimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

İkinci örnek, 1827 tarihinde bezenmiş Göreme Mehmet Paşa konağındadır. Bu konakta, tek şerefeli dört minaresi ile tek kubbeli ve revaklı bir cami tasviri mevcuttur. Minare sayısı ve tasarımıyla örtüşen bir İstanbul camisi gerçekte mevcut değilse de, birden çok minareli ve anıtsal kubbesiyle Osmanlı camilerinin algılanışını göstermesi açısından önemli olarak kabul edilmektedir (Özbek, 2022, s.31). İçinde Cami tasviri barındıran bir diğer örnek ise Nevşehir'in Gülşehir İlçesi Gümüşkent Köyünde bulunan köy odasıdır. 1939 tarihli olan yapının resimleri, yakın bölge camilerinden Kırşehir-Mucur Hüseyin Ağa ve Emine Hanım camilerinin de nakışlarını yapan Halil adlı usta tarafından yapılığı düşünülmektedir (Tay, 2018, s. 244-252). Her üç yapıda da altı minaresiyle Sultan Ahmet Camisi betimlenmiştir. Kapadokya'da görülen duvar resimlerinde manzaralar ve kent tasvirleri arasında en yaygın olan konu İstanbul'dur (Özbek, 2014, s. 215-230). İbrahimpaşa köyü camisinde bulunan kent parçası tasviri dört minareli camisi ile şüphesiz İstanbul'u çağrıştırmaktadır. Bu tasvir, bölgedeki cami betimleri arasında en çok 1827 tarihli Göreme Mehmet Paşa Konağındaki cami resmine yaklaşmakta ve benzeşmektedir. Hayali ve gerçek İstanbul manzaralarıyla Anadolu'da pek çok yapıda karşılaşılmakta ve bu popüler konunun İbrahimpaşa köyü camisine de yansıdığı anlaşılmaktadır.

Bu cami/kent tasvirinden başka İbrahimpaşa Köyü camisinin süsleme programı içinde bulunan bezemeler arasında, bereket boynuzu, saat, girland, vazo içinde çiçekler, fiyonk ve kurdele süslemeleri dikkati çeker. İbrahimpaşa Köyü Camisi nakışlı bezemeleri arasında bulunan bereket boynuzu süslemesi Cornucopia olarak da bilinmektedir ve bir nesne olarak içinde bolluğu, bereketi taşıyan bir kaptır ve genellikle meyve ve çiçeklerle dolu olarak tasvir edilmektedir. 18. yüzyılda Osmanlı süsleme sanatlarında görülmeye başlanan bereket boynuzları mezartaşlarından yapı cephelerine kadar farklı alanlarda uygulanmıştır. Mezartaşlarında ilk olarak 18. yüzyıldan örnekleri görülmeye başlanmıştır ve 19. yüzyıldan da seçkin örnekleri günümüze ulaşmıştır (Gül, 2019, s. 231). Bereket Boynuzu, 1882'de tasarlanmış Osmanlı Devlet Armasında da kendine yer bulan bir bezemedir (Negir, 2019, s. 27-28). Harimin nakışlı boyamaları arasında görülen girland ise, aşağıya doğru sarkarak çelenk görümü verilen bezeme ögesidir ve askı çelenk olarak da adlandırılmaktadır. Girlandın Osmanlı süsleme sanatlarında görülmeye başlaması 18. yüzyılın sonlarındadır ve batı mimarlığında bu dönemde Neo klasik ya da Ampir üslup görülmektedir (Altıer, 2021, s. 378-380). Ürgüp-Mustafapaşa'da bulunan ve 1896 yılında resimlenen Galip Savaş Evinde de girlandlar ve vazo içinde çiçeklere yer verilmiştir. Saatlerin duvar resminde kullanılması ise, batılı tarzda bir objenin tanıtımı için tercih edilmiş bir yöntem olabileceği şeklinde yorumlanır ve sarkaçlı saatler, duvar saatleri ve cep saatlerinin Osmanlıya girişi konusunda net tarihler verilememekle birlikte, bu tarz saatlerin birbirine yakın tarihli duvar resimlerinde betimlendiği ifade olunur (Uzun, 2017, s.853-854). Bu tarz saatlerin betimlendiği duvar resimlerinin ilk örnekleri ise 19. yüzyıla aittir. İbrahimpaşa Köyü Camisinde bulunan saat bezemesi masa saati biçimindedir. Kapadokya bölgesinde bulunan 1827 tarihli Göreme Mehmet Paşa Konağının süslemeleri arasında da sarkaçlı saat bezemesi görülür (Özbek, 2022, s.30).

Mihrapta perde desenleri ile birlikte verilen kandil süslemesi ise camilerin süsleme programında en sık görülen tasarımdır. İbrahimpaşa Köyü camisinin mihrap süslemeleri ise kandil, püsküller ve perdenin dalgalı kurgusu açısından 1871 tarihli Kütahya Tavşanlı Kurşunlu camisi mihrabıyla benzeşir (Topuz, 2022, s. 380).

Osmanlı duvar resmi geleneği 19. yüzyılda Anadolu'da yaygınlaşmaya başlamıştır. Kapadokya bölgesi konutlarında görülen ve bu yapıda bulunan camiye benzer cami tasvirleri 1827

ve 1850 yıllarına tarihlidir. Yine caminin resim süsleme programında bulunan girland ve bereket boynuzu süslemelerinin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yaygınlaştığı görülür. Osmanlı duvar resimlerinde 19. yüzyılda barok ve rokoko çizgilerin yerini kenger yaprakları, bereket boynuzları, fiyonklar ve antik vazo gibi ampir motiflerin aldığı (Renda, 1985, s. 1531) bilinmektedir. Yapıda görülen süslemelerin üslubu ve bunların başkent İstanbul'dan taşraya taşınma süreci de göz önünde bulundurulduğunda, başkentte görülen ampir süslemelerin Anadolu'ya yansımalarının daha geç olacağı düşünülerek, yapının resimlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısına ait olması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

İstanbul'dan beslenen cami duvar resmi geleneğinde bölgesel üslupların oluştuğu bilinmektedir. Batı Anadolu bölgesi camilerinde olduğu gibi. Buna karşılık Kapadokya bölgesinde konut mimarlığında görülen resimlerin yerel ustaların işleri olduğu bilinmekle birlikte, bazı örneklerde yapıları inşa ettirenlerin İstanbul'la ve sarayla olan ilişkileri nedeniyle İstanbul'dan getirilen sanatçılar tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Özbek, 2022, s.152-153). Bölge konutlarının resimlerinin değil aynı zamanda planlarının da İstanbul ile ilişkilendirildiği bilinmektedir. Mustafapaşa'da görülen iç sofalı konut tipi ve bu konutların bezemeleri Mustafapaşalıların İstanbul deneyimine bağlanmaktadır (Saner ve Yıldırım, 2006, s.165). Mustafapaşalılar balık tuzlama zanaatını öğrenmişlerdi ve en eski geleneksel meslekleri havyarcılıktı (Balta, 2005, s.133). Mustafapaşalıların bir bölümü İstanbul'da zahire, boya, gemicilik alanlarında çalışmakta ve havyar ticaretini de ellerinde tutmaktaydılar ve kasabaya ancak belli bir mevsimde gelmekteydiler (Saner ve Yıldırım, 2006, s.165). Bu caminin bezemelerinde görülen cami resmi ve ampir detaylarla yapının ustalarının beslendiği kaynağın doğrudan İstanbul ve bölge konutları özelinde İstanbul etkili bölge konutlarının bezemeleridir.

Yapıda bulunan ve emsallerine nazaran 19. yüzyıla tarihlenen keçe seccade de yapının bu yüzyılda zenginleştirilmeye devam ettiğini gösterir. Ayrıca yapının duvarlarında bulunan hat levhaları da farklı dönemlerde eklenerek yapının zenginleşmesine imkân sağlamıştır. Bu levhalardan taş levhada Fetih Suresi işlenmiştir. Diğer hat levhaları arasında cami duvarlarını süsleyen popüler konulardan Amentü Gemisi vardır. Diğer kutsal yazı ve tasarım içerine sahip hatlarla yapının süsleme dili eklemeli bir üsluba sahip olmuştur.

Sonuç

18. yüzyılın sonunda inşa edilen bu cami, içinde barındırdığı 19. yüzyıla ait duvar resimleri, 20. yüzyıl boyunca farklı zaman aralıklarında getirilen hac hediyeleri, 20. yüzyıla ait hat levhalarıyla eklemeli bir üslupla halk galerisi niteliği kazanmıştır. Bu küçük köy camisinin bezemelerinde ve etnografik detaylarında başkent etkileri açıktır. Yapının inşa ettireni ve herhangi bir vakfa ait olup olmadığı bilinmemesine karşılık, yapıyı hem duvar resimleri hem de seçkin seccade gibi detayları nedeniyle başkent İstanbul'dan etkilenen bir kaynağa bağlamak mümkün görünmektedir. Ürgüp ve Mustafapaşa özelinde bölgenin İstanbul ile olan doğrudan etkileşimi, doğrudan ya da dolaylı olarak bu caminin süslemesine katkı sağlamış görünmektedir. Bölgenin duvar resmi geleneği içinde yerel ustalar tarafından yapılmış olması muhtemel bu köy camisi, üzerinde taşıdığı detaylarla halk mimarisinin "renkli" bir örneği olarak günümüze ulaşmayı başarmış görünmektedir. Caminin en dikkat çekici yönlerinden biri, boyalı nakışlarıdır. Harim duvarlarında kent manzaraları, çiçekli vazolar, sarkaçlı saatler ve stilize bitkisel motifler yer almaktadır. Arapça yazıtlar ve hat levhaları ise mekânın kutsal ve estetik yönünü daha da derinleştirmektedir. Ayrıca, keçe ve floş seccadeler ile duvarlara asılmış hat levhaları, halkın

yerel estetik anlayışının sürekliliğini göstermektedir. Bu görsel unsurlar, özellikle 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da yaygın olan ampir üslup ve Batılı biçimler ile açık biçimde benzerlik göstermekte ve taşraya dolaylı bir biçimde ulaşan merkezi estetik etkileri ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

ALTIER, S. (2021). "Osmanlı Süsleme Sanatlarında Girland", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2), 371-406.

ARIK, R. *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

AYDINLI, A.- ÇAKAN, İ. L. (1991). "Aşere-i Mübeşşere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 547.

BAĞCI, S. "Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar", *Osmanlı Uygarlığı*, 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 736-759.

BALTA, E. (2005). *Sinasos Mübadeleden Önce Bir Kapadokya Kasabası*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.

BAYRAKTAROĞLU, S. (2022). "Tekkelerde Bulunan Keçe Seccadeler", *Ariş*, 20/21, 115-131.

BAYRAKTAROĞLU, S. (2010). "Türk Halılarında Görülen Mimari Tasvirler", *Vakıflar Dergisi*, 32, 21-36.

BOZKURT, N.- BÜYÜKAÇCI, M. (2004), "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 281-290.

BUDAK, A. (2024). "Kapadokya Bölgesi Geleneksel Konut Mimarlığının Temel Karakteristikleri: Malzeme, Plan ve İç Mekân Detayları", *Tüba-Ked*, 30,127-164.

BUDAK, A. (2022). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Duvar Resimli Bir Cami: Kayseri Alaybeyli Camisi", *Bir Ömür Urfa: Cihat Kürkçüoğlu Armağanı*, (Ed. S. Eroğlu, S. Çokoğullu vd.), Ankara: Gece Yayınları: 112-135.

ÇETİNASLAN, M.-YAVUZYILMAZ, A. (2015), "Türk Süsleme Sanatlarında Saat Motifleri*", Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu Bildirileri*, 2, Konya: 321-337.

DIRIK, A. (2025). *Kültür Katmanları Üzerinden Kırsalı Okumak: Kapadokya Bölgesi Ürgüp Köyleri Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ESMER, M. A. (1992). *Avanos'un Eski Türk Evleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÜL, S. (2019), "Sur İçi Osmanlı Mezar Taşları Bezemelerinde Batı Etkileri ve Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme (18. ve 19. Yüzyıl)", *Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm* (Ed. A. Budak, M. Yılmaz), Konya: Literatürk Yayınları: 201-239.

KARAKUL, Ö. (2011). *A Holistic Approach To Historic Environments Integrating Tangible And Intangible Values Case Study: İbrahimpaşa Village In Ürgüp*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

NEGİR, E. Y. (2019). "Cornucopia Miti ve Çağdaş Yorumları", *Journal of Awareness*, 4 (1), 19-30.

OKÇUOĞLU, T. (2020). *Hayal ve Gerçek Arasında Osmanlı Resminde İstanbul İmgesi, 18. ve 19. Yüzyıllar*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

ÖZBEK, Y. (2011). "Kayseri Evlerinde Duvar Resimleri", *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda'ya Armağan*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 209-219.

ÖZBEK, Y. (2014). "Kapadokya'da Osmanlı Dönemi Duvar Resimlerinde Kent Tasvirleri", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 4/1, 215-230.

ÖZBEK, Y. (2022*). Kapadokya'da Osmanlı Duvar Resimleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ÖZSOY, D.Ö.-ERSOY, İ.K. (2024). "Osmanlı Duvar Resimlerinde Perde Motifi", *Sanat Tarihi Dergisi*, 33/1, 471-503.

PINAR, M. (2011). *Nevşehir Mihrapları*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi.

RENDA, G. (1985). "19. Yy'da Kalemişi, Nakış-Duvar Resmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6, 1530-1534, İstanbul.

SANER, T. -YILDIRIM, Z. Ö. (2006). "Sinasos Konutlarında Kentli Özellikler", *Sanat Tarihi Defterleri Dergisi*, 10, İstanbul: Ege Yayınları:165-179.

TAY, L. (2018). "Gülşehir-Gümüşkent Köy Odası", *III. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Bildirileri*, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayınları: 244-252,

TEKİNALP, P. Ş., (2002), Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi", *Türkler Ansiklopedisi,* 15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 440-448.

TONGAL, P. B. (2014). *Construction Techniques of Traditional Uçhisar Houses*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

TOPUZ, S. A. (2022)."18-19. Yüzyıl Osmanlı Resim Sanatında Kandil Tasvirleri", *Bir Ömür Urfa: Cihat Kürkçüoğlu Armağanı*, (Ed. S. Eroğlu, S. Çokoğullu vd.) Ankara: Gece Yayınları: 376-397.

UZUN, T. (2017), "19. Yüzyıl Osmanlı Duvar Resimlerinde Yeniliğin ve Değişimin Sembolü Tasvirler", *XX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*: 852-862.

YAVUZYILMAZ, A. (2023). "Sivas'ın Zara İlçesinde İki Köy Camii: Tuzlagözü ve Yayıközü Camileri", *Taç: Mimarlık, Arkeoloji, Kültür Sanat Dergisi*, 15, 4-13.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines a rural Ottoman mosque with wall paintings that has not previously been documented in academic literature: the Old Mosque of İbrahimpaşa Village in Ürgüp, located in the Central Anatolian region of Turkey. Built in the late 18th century, the mosque is significant for its unique visual program consisting of wall paintings, calligraphy, and symbolic decorations that represent a rare example of artistic expression in a provincial religious setting.

The aim of the study is to document and interpret the decorative elements of the mosque, placing them within the broader context of Ottoman visual culture and rural architectural heritage.

The methodology of the study is based on a combination of visual documentation, architectural analysis, and ethnographic observation. The research includes in-situ examination of the mosque's wall surfaces, detailed photography of the painted decorations, and interviews with local residents about the mosque's historical function and community value. The study also references archival sources to provide historical grounding, even though direct documentation of the mosque itself is limited. Comparisons are drawn with other rural mosques in Anatolia and visual materials from manuscript traditions such as En'ām-ı Şerīf and Dalā'il al-Khayrāt.

Among the most striking features of the mosque are its richly painted interior walls. These include cityscapes, vases with floral motifs, pendulum clocks, and stylized foliage patterns. The integration of Arabic inscriptions and hilye panels further enhances the sacred and aesthetic function of the space. Additionally, felt and floss prayer rugs, along with framed calligraphic compositions hung on the walls, reveal the continuity of folk religiosity and communal identity. The decorative elements bear strong resemblance to motifs from the late Ottoman Empire, particularly those influenced by the Empire style and Westernized forms seen in Istanbul during the 19th century.

The study interprets these visual elements not merely as ornamental, but as culturally embedded symbols of piety, memory, and rural adaptation of imperial aesthetics. The presence of secular architectural motifs such as towers and balconies within a sacred space suggests a layered understanding of space and meaning, shaped by both local traditions and the expanding visual vocabulary of the Ottoman world. The mosque's decoration is analyzed as an artistic response to social change, modernization, and the transmission of religious and visual culture to rural communities.

The conclusion of the study highlights the mosque's contribution to the understanding of Ottoman provincial aesthetics, offering an important example of how architectural and visual traditions were localized in village contexts. The mosque serves as a bridge between popular and imperial art forms, between oral tradition and material culture, and between personal devotion and collective memory. This research contributes to the historiography of Ottoman art and architecture by shedding light on a unique rural expression that reflects broader artistic and cultural dynamics.

DOĞAN, UMUT-OCAK, UMUT MEVLÜT (2025). "Sendai Çerçevesi Bağlamında Afet Yönetiminde Sivil ToplumKuruluşlarının Değerlendirilmesi: Hopa Arama ve Kurtarma Derneği Üzerine Nitel Bir Araştırma". *Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1412-1433.

SENDAİ ÇERÇEVESİ BAĞLAMINDA AFET YÖNETİMİNDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: HOPA ARAMA VE KURTARMA DERNEĞİ ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Bulut DOĞAN*
Umut Mevlüt OCAK**

ÖZ

Bu çalışma, afet yönetimi sürecinde sivil toplum kuruluşlarının (STK) etkinliğini incelemektedir. Örnek olay olarak Hopa Arama ve Kurtarma Derneği (HOPAK) ele alınmış, derneğin risk azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamalarındaki rolü, Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi'nin (2015–2030) ilkeleri bağlamında gönüllülerle yapılan görüşmeler üzerinden değerlendirilmiştir. Araştırmanın amacı, STK'ların afet yönetimindeki rollerini HOPAK örneğiyle anlamak; derneğin yerel ve ulusal ölçekteki katkı ve etkinliğini ölçmektir. Çalışma, afet yönetimi–sivil toplum ilişkisine literatür katkısı sunmayı hedeflemiştir. Nitel araştırma tasarımıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış, HOPAK yönetici ve gönüllüleriyle yapılan görüşmeler analiz edilmiştir. Bulgular, STK'ların afet yönetiminde toplulukları güçlendirme, risk azaltma ve müdahalede kritik roller üstlendiğini göstermiştir. Analiz üç ana tema ortaya çıkarmıştır: devlet–STK koordinasyonu, gönüllülük ve toplumsal katılım, yerel risk azaltma ve hazırlık. Bunlar on alt başlıkta irdelenmiştir. Katılımcılar HOPAK'ın AFAD ile akreditasyon, ortak eğitim faaliyetleri ve toplumda afet bilincini artırıcı çalışmalara vurgu yapmıştır. Çalışma, STK rollerini somutlaştırarak literatüre katkı sağlamakta; arama–kurtarma ve akreditasyon süreçlerine katılımı teşvik eden öneriler geliştirmektedir. Araştırmanın sınırlılıkları, yalnızca HOPAK örneğiyle sınırlı kalması, görüşmelerin kısıtlı zamanda yapılması ve cinsiyet temsiliyetinin düşük olmasıdır. Buna rağmen çalışma, yerel bir STK'nın afetlerdeki rolünü uluslararası ilkeler ışığında inceleyen özgün bir örnek sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Afet Yönetimi, Sivil Toplum Kuruluşları, Sendai Çerçevesi, HOPAK

AN EVALUATION OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN DISASTER ADMINISTRATION WITHIN THE CONTEXT OF THE SENDAI FRAMEWORK: A QUALITATIVE STUDY ON THE HOPA SEARCH AND RESCUE ASSOCIATION

ABSTRACT

This study examines the effectiveness of non-governmental organizations (NGOs) in disaster management. As a case study, the Hopa Search and Rescue Association (HOPAK) was analyzed in terms of its roles in the stages of the disaster management cycle—risk reduction, preparedness, response, and recovery—within the framework of the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction (2015–2030), based on interviews with volunteers. The aim is to understand the roles of NGOs in disaster management through the HOPAK example and to assess the association's contributions and effectiveness at local and national levels. The study seeks to contribute to the literature on disaster management–civil society relations. A qualitative research design was employed, using semi-structured interviews with HOPAK managers and volunteers. Findings indicate that NGOs play critical roles in empowering communities, reducing

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 25.06.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Arş. Gör. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bulutdogan@artvin.edu.tr, 0000-0002-1533-1641

** Bağımsız Araştırmacı, ocaku13@gmail.com, 0009-0000-7619-1980

risks, and conducting response activities. The analysis highlights three key themes: state–NGO coordination, volunteering and community participation, and local risk reduction and preparedness. Participants emphasized HOPAK's accreditation and joint training activities with AFAD, as well as its efforts to raise disaster awareness and promote solidarity. By concretizing the roles of NGOs in disaster management, the study contributes to the literature and offers recommendations for strengthening NGO participation in search and rescue and accreditation processes. Limitations include the focus on a single NGO, the time constraints of interviews, and limited gender representation. Despite these, the study presents an original case analyzing a local NGO's role in disasters within the framework of international principles.
Keywords: Disaster Management, Non-Governmental Organizations, Sendai Framework, HOPAK

Giriş

Bir kamu politikası süreci olarak afet yönetimi küresel, ulusal ve yerel düzeylerde, toplulukların dirençliliğini artırmak için kritik bir öneme sahiptir. Afetler yarattıkları yıkım ve kayıplarla son yıllarda küresel gündemde gittikçe daha fazla önem kazanmakta ve gündeme gelmektedir. Günümüzde afetlerin etkili ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilebilmesi için yalnızca devletlerin müdahalesi yetersiz kalmaktadır. Devletlerin yanı sıra küresel aktörlerin ve yerelde sivil toplum kuruluşlarının (STK) rolü de giderek artmaktadır. Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi 2015-2030 gibi küresel politika belgelerinde, afet öncesi, sırası ve sonrası süreçlerinde yerel toplulukların güçlendirilmesi, risklerin azaltılması ve toplumların dayanıklılığının artırılması için STK'lar önemli aktörler olarak yer almakta ve faaliyetleri teşvik edilmektedir (SFDRR, 2015).

Afet yönetimi, doğası gereği çok aktörlü ve çok değişkenli kritik bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır (AAYTS, 2025). Bu nedenle günümüzde yalnızca merkezi ve yerel yönetimlerin sorumluluğunda bir süreç olarak görmek zorlaşmakta; giderek STK'lar gibi devlet örgütlenmesi dışındaki aktörlerin, afetlere hazırlık, müdahale ve iyileştirme süreçlerinde kritik roller üstlendiği görülebilmektedir. "Afet yönetiminde, Hopa Arama ve Kurtarma Derneği (HOPAK) gibi sivil toplum kuruluşlarının, Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi'ne uygun şekilde yerel ve ulusal afetlere müdahale süreçlerindeki etkinliği ve katkıları nelerdir?" gibi temel bir soru çerçevesinde STK'ların afet yönetimindeki rolü, katkıları ve bunların afet yönetimindeki etkileri çalışma kapsamında değerlendirilmektedir. Bu araştırma sorusu, afet yönetiminin her aşamasında STK'ların etkili bir katılımının sağlanmasının gerekliliği ve bu katkıların nasıl daha verimli hale getirilebileceği konusuna da odaklanmaktadır.

Hopa Arama ve Kurtarma Derneği (HOPAK) afetle mücadele kapsamında çalışan yerel bir STK'dır. Bu STK'nın hem yerel hem de ulusal afetlerde gösterdiği katkılar konu açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir (Doğan, 2023). Bununla beraber, afet yönetimi ve STK ilişkilerinin, özellikle Sendai Çerçevesi ile uyumu ekseninde değerlendirilmesi gereklidir. Bu bakımdan literatürdeki mevcut çalışmalar, devletin koordinasyonu, STK'ların yerel ve ulusal afetlerdeki rolü gibi birçok konuyu incelemiş olsa da afet yönetimi ve STK ilişkilerine dair örnek olay olarak kapsamlı bir incelemenin de literatüre eklenmesi elzemdir. Bu nedenle çalışma, HOPAK örneği üzerinden, afet yönetimindeki STK katkılarını, Sendai Çerçevesi'ne uyumlulukları bakımından incelemeyi hedeflemektedir.

Türkiye , 1999 Marmara Depremi sonrasında sivil toplumun sahadaki konumunu ve devlet–STK ilişkilerindeki dönüşümü üzerine çalışmalar yapılmıştır(Jalali, 2002; Kasapoğlu & Ecevit, 2003). IDRL (International Disaster Response Laws) çerçevesini izleyen Türk Kızılayı vaka çalışması, uluslararası yardıma erişim, mevzuat ve kurumsal koordinasyonun işleyişindeki güçlü/zayıf yönleri olay temelli olarak ortaya koymaktadır (Turkish Red Crescent Society,

2006). 2011 Van Depremi üzerine yapılan çalışmalar, karar alma ve iyileşme süreçlerinde merkezi kurumlarla yerel aktörlerin—STK'lar dâhil—etkileşimini inceleyerek yönetişim boyutunu görünür kılmıştır (Platt & Drinkwater, 2016). 6 Şubat 2023 depremlerinin ardından ise sivil toplumun acil müdahale kapasitesi ile orta–uzun vadeli koordinasyon ihtiyacı, sahaya dayalı gözlemler ve resmî değerlendirmeler üzerinden haritalandırılmıştır (TÜSEV, 2023; SBB, 2023). Bu çalışmalar, Türkiye'de STK'ların afet döngüsünün farklı evrelerindeki rolleri üzerinden somutlaşmaktadır. Bununla birlikte makalede HOPAK'ın Sendai ilkeleriyle ilişkili, yerel düzeyde derinlemesine bir örnek sunması özgün katkısını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada HOPAK'ın afetler konusundaki faaliyetlerini derinlemesine inceleyerek ve gönüllülerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerden yararlanarak, afet yönetiminde sivil toplumun etkin bir şekilde nasıl yer alabileceğine dair veriler sunulmaktadır. Ayrıca, Sendai Çerçevesi gibi küresel afet risk azaltma stratejilerinin STK'lar tarafından nasıl hayata geçirilebileceğini göstererek, literatürdeki bu boşluğun doldurması hedeflenmektedir. Çalışma, Afet yönetiminde devletin koordinasyonu, yerel birimlerin güçlendirilmesi, STK'ların afet süreçlerine katkıları ve küresel aktörlerle iş birliği gibi birçok yönü ele almaktadır ve afet yönetiminde sivil toplumun daha etkin bir şekilde katılımını teşvik etmeye yönelik politikaların geliştirilmesine katkı sağlanmasına yönelik öneriler geliştirmesi bakımından önem arz etmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde afet yönetimi ve STK'lar üzerine kavramsal bir açıklamaya girişilmekte, Türkiye ve dünyadaki durum kısaca irdelenmektedir. Ayrıca konu özelinde Sendai Çerçevesinin rehber ilkelerine de değinilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde HOPAK gönüllüleriyle, Sendai Çerçevesinin rehber ilkeleri çerçevesinde yapılan yarı yapılandırılmış görüşmenin bulgularına yer verilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde bulgular tartışılmakta, sonuç bölümüyle nihayete erdirilmektedir.

1. Afet Yönetimi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Sendai Çerçevesi Perspektifi

Afetler, günümüzde hem sıklığı hem de etkileri giderek artan, toplumların yaşamını derinden sarsan ve geniş çaplı can ve mal kayıplarına neden olan olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel bir çerçevede, afetler; belirli bir coğrafyada, belirli bir zaman diliminde meydana gelerek hayatın olağan akışını fiziksel, ekonomik ve sosyal boyutlarda köklü biçimde kesintiye uğratan olaylar olarak tanımlanabilir. Bunun ötesinde, afetler, toplulukların mevcut kaynaklarını ve başa çıkma kapasitelerini aşan kriz durumları olarak da öne çıkmaktadır. Doğal, teknolojik ya da insan kaynaklı olabilen afetler, yalnızca fiziksel yıkımla sınırlı kalmayıp sosyal dokuların da çözülmesine yol açarak çok boyutlu etkiler yaratmaktadırlar (AAYTS, 2025; IFRC, 2025)

Türkiye, coğrafi ve jeolojik özellikleri nedeniyle deprem, sel, heyelan ve orman yangınları gibi doğal afetlere sıklıkla maruz kalmaktadır. Bu nedenle, afet yönetimi Türkiye için stratejik bir öncelik taşımaktadır. Türkiye'nin kamu yönetimi örgütlenmesi açısından afet yönetimindeki ana aktörü Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığıdır (AFAD). Ancak hem kapasitesi hem de afetlerin büyüklüğü gibi sebeplerle afet yönetiminde AFAD ile eşgüdüm içerisinde çalışacak başka aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaca kanıt olarak Türkiye'de yaşanan büyük ölçekli afetler gösterilebilir. 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerde AHBAP gibi STK'lar ön plana çıkmıştır. Sayılan bu ulusal ölçekteki STK'lar dışında yerel ölçekte faaliyet gösteren HOPAK gibi STK'lar da özellikle Kahramanmaraş depremlerinde görev almıştır (Doğan, 2023). STK'lar günümüz siyasal ve toplumsal alanda politika oluşturan ve kimi zaman uygulanmasında

aracı olan devlet dışı kuruluşlar olarak ön plana çıkmaktadır. Son yıllarda, özellikle sayılan afetler ve diğer nicelerinin yaşandığı süreçlerde, afet yönetiminin etkinliği için STK'ların önemi daha net ortaya çıkmış ve akreditasyon uygulamaları dâhil ilişkilerin güçlendirilmesi politikaları ön plana çıkmıştır. Bu uygulamalara paralel öneriler ulusal ve uluslararası politika belgelerinde kendine yer bulmaktadır (örn, HFA, 2005; IFRC, 2025; UDSEP-2023, 2012; SFDRR, 2015; TAMP, 2013; TARAP, 2022; TASİP, 2025). Uluslararası alanda bu ilişkinin yer aldığı ve ilgili yıllar arasında afet yönetiminin yönünü belirleyen ve öne çıkan temel doküman kısaca Sendai Çerçevesi olarak ifade edilen, Sendai Afet Risk Azaltım Çerçevesi 2015-2030 belgesidir. Bu çerçeve, afetlere karşı daha dayanıklı toplumlar oluşturmayı ve bu süreçte merkezi yönetimler, yerel yönetimler, özel sektör ve sivil toplum gibi çeşitli aktörlerin uyum içerisinde ve ortak bir çalışma içerisinde olmasını teşvik etmektedir. Sendai Çerçevesi ile temelde 4 ana öncelik belirlemiştir (SFDRR, 2015). Bunlar;

1. Afet risklerini anlamak
2. Afet riskini anlamak için afet risk yönetişimini güçlendirmek
3. Dirençlilik için afet risk azaltımına yatırım yapmak
4. Etkin müdahale için afete hazırlık çalışmalarını geliştirmek ve iyileştirmek, rehabilitasyon ve yeniden inşa safhalarında öncekilerden daha iyisini inşa etmek

Sendai Çerçevesi'nin ayrıca ülkelerin afet yönetiminde uygulama sürecinde rehber olacak bazı ilkeleri bulunmaktadır ve bu ilkeler aşağıda sıralanmaktadır (SFDRR, 2015).

1. Devletlerin iş birliği yoluyla afet riskini önleme ve azaltma konusunda öncelikli sorumluluğu
2. Ulusal koşullara uygun olarak merkezi hükümet ve ulusal yönetimler, sektörler ve paydaşlar arasında iş birliği
3. Kalkınma hakkı da dâhil olmak üzere, tüm insan haklarını korur ve teşvik ederken, bireylerin ve onların varlıklarının korunması
4. Toplumun tüm kesimlerinin dâhiliyeti
5. Ulusal ve yerel düzeyde yasama ve yürütme organları da dâhil tüm devlet kurumlarının dâhiliyeti
6. Kaynak, teşvik ve karar verme mekanizmalarında sorumluluk ile yerel yönetimlerin ve toplulukların güçlendirilmesi
7. Çoklu tehlike yaklaşımları kullanırken karar mekanizmasının kapsayıcı ve risk bilgilendirici olması
8. Farklı sektörler arasında afet risk azaltım ve sürdürülebilir kalkınma politikaları, plan, uygulama ve mekanizmaları arasında tutarlılık
9. Risk azaltım önlemleri belirlerken yerel ve bölgeye özgü afet özelliklerinin dikkate alınması
10. Risk faktörlerinin maliyet etkin bir şekilde yatırımlarla karşılanmasına karşın öncelikle afet sonrası cevap ve kurtarmaya odaklanılması
11. Mevcut afet riskinin azaltılması ve yenilerinin oluşmasının engellenmesi için "yeniden daha güçlü inşa et" yaklaşımının benimsenmesi.
12. Küresel ortaklık ve uluslararası iş birliğinin daha etkin, anlamlı ve güçlü kılınması
13. Gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere ihtiyaçları ve öncelikleri doğrultusunda destek vermesi.

Yukarıdaki ilkelerden anlaşılabileceği üzere Sendai Çerçevesi, özellikle yerel düzeyde dayanıklılık oluşturma hedefiyle, STK'ları önemli bir aktör olarak tanımlamaktadır (SFDRR, 2015). Türkiye de Sendai Çerçevesi'ni imzalayan ülkelerden biridir ve afet yönetim politikalarını bu çerçevede şekillendirmektedir.

Türkiye'nin afet yönetimi anlayışında önemli bazı kırılma noktaları olmuştur. En önemli kırılma 1999 Marmara depremleri ile meydana gelmiştir. Bu depremler sonucunda afet yönetiminde çok parçalı bir model olduğu, merkezi yönetimde afet ile ilişkili kurumların arasında koordinasyon eksikliği olduğu, merkezi yönetim dışındaki aktörlerin ise afet yönetimi konusunda yetersiz kaldığı görülmüştür. Tüm bu sorunlar ulusal ve uluslararası literatürde ve politika belgelerinde kendine yer bulmuştur (örn. Özerdem, 1999). Bu eksiklikler ve eleştirilerin neticesinde Türkiye'de 2009 yılında AFAD kurulmuş, kamu yönetiminde merkezi kurumsal bir koordinasyon yapısı teşkil edilmiştir (AFAD, 2025). AFAD temel olarak afet risklerini azaltma, müdahale, iyileştirme gibi bütünleşik afet yönetimi adımlarının tümünde hem icrai bir fonksiyon edinmekte hem de koordinasyon işlevini sürdürmektedir. Bu koordinasyon işlevini yalnızca kamu kurum ve kuruluşları arasında değil, katılımcı afet yönetimi ya da afet yönetişimi olarak nitelendirilecek bir anlayışla yerel yönetimler, STK'lar ve gönüllülerin sürece dâhil ederek gerçekleştirmeye çalışmaktadır. 2014'den beri uygulanan Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP) afet ve acil durumlarda görev alacak bakanlık, kurum kuruluşların yanı sıra, özel sektör, STK'lar ve gönüllüleri de kapsamaktadır (TAMP, 2013). Bu plan ekseninde "Afet ve Acil Yönetimi Başkanlığı Afet ve Acil Durumlara İlişkin Hizmet Standartları ve Akreditasyon Esaslarının Belirlenmesi Hakkında Yönetmelik" (RG. 29 Temmuz 2020 no: 31200) çıkarılmıştır. Buna göre STK'lar AFAD ile akredite olacak ve afet yönetimi faaliyetlerine etkin katılımları sağlanacaktır.

Literatürde, Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi'nin Türkiye'de uygulanışına ve STK'lar ile ilişkisine yönelik güncel çalışmalara yer verilmektedir. Örneğin, Şenol Balaban (2024), Türkiye'de yerel yönetimlerin risk azaltma faaliyetlerini Sendai ilkeleri ekseninde inceleyerek ülkedeki ilerlemeyi değerlendirmiştir. Macit (2019), Sendai'nin bütünleşik afet yönetimine getirdiği normatif katkıları ortaya koyarken, Sarı (2022), FEMA ve AFAD stratejik planlarını karşılaştırarak, FEMA'nın "riski anlamak" önceliğine odaklandığını, AFAD'ın ise "etkili müdahale"yi öne çıkardığını göstermektedir. Mevcut literatür, çok paydaşlı afet yönetişimi yaklaşımının altını çizmekte; merkezi yönetim, yerel yönetimler, özel sektör ve STK'ların ortak sorumluluk almasının afet risklerini azaltmada kritik olduğunu vurgulamaktadır.

STK'lar afet yönetimi için önemli birtakım avantajlar sağlamaktadırlar (Lassa, 2018; Natsios, 1995; Benson vd., 2001). Örneğin yerelde faaliyet gösteren STK'lar gönüllülük esasına göre genellikle o yörenin insanlarından müteşekkil olduğundan kültürel ve sosyal dinamikleri haiz olmakta ve toplumla güçlü bağlar kurabilmektedirler. Bu bakımdan afet sonrası ihtiyaçların tespiti ve yardımlaşma konularında etkin olabilirler. Diğer taraftan STK'lar daha esnek yapılı ve kamu kurumlarına nazaran bürokratik süreçlerin dışında örgütlendiklerinden hızla organize ve mobilize olabilmektedirler. STK'ların en önemli özelliklerinden biri gönüllü katılımıdır. Gönüllülük motivasyonu afet yönetiminde özellikle ön plana çıkmakta ve dolayısıyla afet yönetiminin kapasitesini artırmaktadır.

Tüm bu olumlu görünen özelliklerine rağmen STK'ların karşılaştığı önemli zorlukların da olduğunu söylemek mümkündür (Balcik vd., 2010; Freeman vd.,2003; Luna, 2001). Bunlardan ilki ve

en önemlisi koordinasyon konusundaki eksikliklerdir. Bu eksiklik AFAD ile olabileceği gibi diğer STK'lar ile de gerçekleşebilmektedir. Bu sorunu aşabilmek için AFAD il çapında sosyal iletişim uygulamaları grupları başta olmak üzere iletişim kanalları oluşturmaktadır. Bir diğer sorun alanı finansman olarak ön plana çıkmaktadır. Afetlere müdahale, önemli miktarda donanım ve kişisel teçhizat gerektiren bir faaliyet alanıdır. Bu alanda faaliyet gösteren birçok STK bu donatıdan yoksun olarak çalışmaktadır. Bu da faaliyetlerin etkinliğini düşürmektedir. Bir diğer önemli sorun alanı eğitim eksikliğidir. Afet yönetiminde faaliyet gösteren STK'lardan birçoğu küçük ölçeklidir. Bu STK'ların birçoğu gerekli uzmanlığa sahip bulunmamaktadır. Bununla beraber AFAD tarafından bir akreditasyon programı başlatılmıştır. Bu akreditasyon sürecinde STK'lara afet yönetimine ilişkin hafif, orta ve ağır arama kurtarma eğitimleri verilmekte, bu eğitimler sonucu gönüllüler arama kurtarma eğitimi almakta, mensubu oldukları STK'lar ise akredite olarak afetlere müdahale sürecinde eğitimli personeliyle AFAD ile iş birliğini geliştirmektedir (AFAD, 2025).

2. Afet Yönetimi ve Sivil Toplum Kuruluşları Perspektifinden Hopa Arama ve Kurtarma Derneğinin Değerlendirilmesi

HOPAK, Afet yönetimi ve sivil toplum ilişkisi konularında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, sel ve heyelan gibi doğal afetlerin sıklıkla yaşandığı bir coğrafyada bulunan Artvin'in Hopa ilçesi, sayılan afetlerden ciddi şekilde etkilenmektedir. Özellikle Ağustos 2015'te meydana gelen sel ve heyelanlar bu alanda en önemli örnektir. Bu afetlerde 8 kişi hayatını kaybetmiş, 3 kişi ise kaybolmuş, ayrıca önemli maddi kayıplar yaşanmıştır (Hürriyet, 26.08.2015). Bu olayların ardından afetlere müdahale kapasitesini artırma gerekliliği bölgesel düzeyde daha belirgin hale gelmiştir.

HOPAK, 2015 afetlerinin ardından, Hopa Ticaret ve Sanayi Odası'nın girişimiyle 2016 yılında kurulmuş ve 2017 yılında resmi statüsünü kazanmıştır. Derneğin temel misyonu, afet durumlarında bölgesinde acil müdahale kapasitesine sahip bir yapı oluşturmak ve kayıpları asgari düzeye indirmektir. HOPAK'ın tüzüğünde, hedefleri arasında doğa ve dağ koşullarında kaybolma ve kaza olayları, deprem, sel, heyelan gibi doğal afetler ile trafik kazalarına müdahale etmek, gönüllülük esasına dayalı ve amatör bir ruh ile profesyonel bir yaklaşım sergilemek, doğru arama-kurtarma yöntemlerini uygulamak ve kazazedelere ilk yardım desteği sağlamak yer almaktadır (HOPAK, 2023). HOPAK ayrıca toplumu arama-kurtarma ve afet yönetimi konularında bilinçlendirmeyi hedeflemekte ve tatbikat ve eğitimler düzenlemektedir (Doğan, 2023).

HOPAK bünyesinde doktor, veteriner, uzman dağcı, itfaiye eri ve uzman dalgıç gibi farklı meslek gruplarından gönüllüler görev almakta olup, bu kişiler olası afet durumlarında profesyonel katkı sağlayabilecek niteliklere sahiptir. Derneğin, afetlere müdahale için gerekli araç ve ekipman altyapısı da bulunmaktadır (HOPAK, 2020). Bu bakımdan, HOPAK, yerel düzeyde sivil toplumun afet yönetimindeki etkinliğini artıran bir STK olarak dikkat çekmekte ve sivil toplum katılımını güçlendirmesi ve yerel dayanıklılığın artırılmasına yönelik çalışmalarıyla, HOPAK'ın bölgesel düzeyde iyi bir uygulama örneği sunduğu düşünülmektedir (Doğan, 2023). Bu kapsamda, çalışmada afetlerin yönetilmesi sürecinde devlet organizasyonlarının yanı sıra ortaya çıkan ve afet yönetimi alanında faaliyet gösteren STK'ların etkinliği açısından HOPAK değerlendirilmektedir. Derneğin Afet yönetimindeki etkinliği, dernek mensupları ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler ile ölçülmektedir.

2.1. Yöntem

Bu çalışma, Hopa Arama ve Kurtarma Derneği'nin (HOPAK) afet yönetimindeki rolünü Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi (2015–2030) ekseninde inceleyen nitel bir araştırma olarak vaka analizi deseninde kurgulanmıştır. Afet yönetimi döngüsünün dört aşaması (risk azaltma, hazırlık, müdahale, iyileştirme) ve 13 Sendai rehber ilkesi kuramsal çerçeveyi oluşturmuş ve HOPAK'ın yerel ve ulusal afet yönetimi süreçlerine katkısı, Sendai ilkeleriyle uyumlu olarak nasıl şekillendiği araştırılmıştır. Araştırmanın bağlamı, yerelde sel ve heyelan riskinin belirgin olduğu Doğu Karadeniz coğrafyası ve ulusal ölçekte Kahramanmaraş merkezli depremler olup; mekânsal sınır Artvin/Hopa, zamansal sınır ise 03.07.2024–30.07.2024 arasındaki alan çalışmasıdır. Görüşme formu, Sendai'nin 13 rehber ilkesinden türetilen temalara dayanmış; çekirdeği, yazarlardan birinin yüksek lisans tezinde uygulanmış ve uzman görüşleriyle gözden geçirilmiş soru setinin güncellenmiş hâlidir. Bu çalışmada form HOPAK örneğine uyarlanmış ve yeni veri toplanmıştır.

Araştırma, amaçlı örnekleme ve maksimum çeşitlilik ilkeleriyle seçilen HOPAK yöneticileri ve farklı görev/deneyim düzeylerinden gönüllülerle yürütülmüştür. Toplamda 10 katılımcı yer almış (9 erkek, 1 kadın); yaş aralığı 26–57, HOPAK'taki faaliyet süresi ise 6 ay–8 yıl arasında değişmiştir. Dahil edilme ölçütleri aktif görev, gönüllü rıza ve afet süreçlerine ilişkin deneyim aktarımıdır. Katılımcılar K1–K10 kodlarıyla anılmış; ayrıntılı dağılım **Tablo 1**'de verilmiştir. Cinsiyet dağılımındaki asimetri derneğin demografik dağılımına uygun olup bulguları etkilememiştir.

Tablo 1: Demografik Bulgular

Katılımcı	Cinsiyet	Medeni Hal	Yaş	Dernekteki Faaliyet süresi
K1	Erkek	Bekar	26	5 yıl
K2	Erkek	Evli	33	3 yıl
K3	Erkek	Bekar	39	1 yıl
K4	Erkek	Evli	36	8 yıl
K5	Erkek	Evli	57	8 yıl
K6	Erkek	Evli	44	2 yıl
K7	Erkek	Bekar	43	8 yıl
K8	Erkek	Evli	45	6 ay
K9	Erkek	Evli	36	5 yıl
K10	Kadın	Evli	30	8 yıl

Kaynak: Çalışmanın yazarlarınca oluşturulmuştur.

Veriler, yarı yapılandırılmış yüz yüze görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Görüşmeler ortalama 30–45 dakika sürmüş, ses kaydı alınarak yazıya dökülmüş ve tüm veriler anonimleştirilmiştir. Görüşme soruları, devlet–STK koordinasyonu, paydaşlar arası sorumluluk paylaşımı, toplumun katılımı, karar birimleriyle uyum, yerel birimlerin güçlendirilmesi, risklerin belirlenmesi, yerel özelliklerin dikkate alınması, güvenlik algısı ve uluslararası iş birliği gibi başlıklarda hazırlanmış; doygunluk sağlandığında veri toplama sonlandırılmıştır. Bu yaklaşım, afet yönetimi alanındaki güncel uluslararası literatürle de uyumludur; yarı yapılandırılmış görüşmelerin farklı bağlamlarda yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir (örn. Okunola, 2024; Bang, 2024; Revtiuk & Ivanova, 2024; Sanatkhah, 2025).

Elde edilen veriler Braun ve Clarke'ın (2006) altı aşamalı tematik analiz yaklaşımıyla manuel olarak çözümlenmiştir. Süreç içerisinde üç ana tema geliştirilmiştir: devlet–STK koordinasyonu, gönüllülük ve toplumsal katılım, yerel risk azaltma ve hazırlık. Bu temaları destekleyen alt temalar arasında sorumluluk paylaşımı, karar birimleriyle operasyonel uyum, yerel özelliklerin dikkate alınması ve küresel iş birliği gibi maddeler de yer almıştır.

Araştırmada güvenirlik, çeşitli stratejilerle sağlanmıştır. Bulgular özeti iki katılımcıyla paylaşılmış ve üye kontrolü gerçekleştirilmiştir. İki araştırmacı bağımsız kodlama yapmış, ve %80'in üzerinde uyum sağlanmıştır. Bulgular bağlam ve temsilî alıntılarla desteklenerek aktarılabilirlik güçlendirilmiştir.

Araştırma, T.C. Artvin Çoruh Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun onayıyla yürütülmüştür (03.07.2024; E-18457941-050.99-140815). Güncellenmiş görüşme formu ve yeni veri toplama bu onayın kapsamındadır. Katılımcılar aydınlatılmış, veriler anonimleştirilerek KVKK ilkelerine uygun biçimde saklanmıştır.

2.2. Bulgular

2.2.1. Devletin Koordinasyonu: Yöntem ve Araçlar

Afet yönetimi süreçlerinde devletin ilgili birimlerinin STK'lar ile olan koordinasyon rolü, kullanılan yöntemler ve araçlar çerçevesinde incelenmiş, bu kapsamda katılımcılara Afet Yönetimi ve STK ilişkisine yönelik uygulamalar devletin ilgili birimleri koordinasyonu ve sorumluluğunda mı gerçekleştirildiği sorulmuştur.

Katılımcıların anlatımları, afet yönetiminde devlet kurumları ile sivil toplum kuruluşları arasında kurulan koordinasyonun pratikte nasıl işlediğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle AFAD'ın yereldeki kapasite sınırlılıklarını, HOPAK gibi akredite sürecindeki gönüllü yapıların tamamlayıcı bir rol üstlenerek kapatmaya çalıştığı görülmektedir. Bir katılımcının (K5) "AFAD'ın sahildeki vakalara yetişemediği durumlarda bizim erkenden müdahaleye çağrıldığımız, gerektiğinde ise AFAD'ın takviye personel gönderdiği" ifadesi, bu iş birliğinin hiyerarşik bir denetimden ziyade karşılıklı bir tamamlayıcılığa dayandığını göstermektedir. Bu bulgu, Sendai Çerçevesi'nin öngördüğü "devletin öncelikli sorumluluğu" ilkesini doğrulamakta; ancak aynı zamanda yerelin bilgi ve erişim kapasitesiyle devletin kaynaklarının birleşmesinden doğan bir esneklik alanına işaret etmektedir.

Benzer şekilde, K10'un vurguladığı akreditasyon eğitimleri ve ortak tatbikatlar, koordinasyonun yalnızca afet anına özgü olmadığını, aynı zamanda hazırlık süreçlerinde kurumsallaşmış öğrenme biçimleri üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, Sendai'nin "hazırlık çalışmalarını geliştirme" önceliğiyle de uyumludur. Katılımcıların dile getirdiği üzere, AFAD'ın sağladığı ekipman ve eğitim desteği ile STK'ların yerelde yürüttüğü bilinçlendirme faaliyetleri birbirini besleyen iki boyut olarak ortaya çıkmaktadır.

Bulgular, Kahramanmaraş merkezli depremler gibi büyük ölçekli afetlerde bu iş birliğinin daha görünür hale geldiğini de göstermektedir. Belediyeler, kaymakamlıklar, ticaret odaları ve STK'lar arasında sağlanan eş güdüm hem yardım malzemelerinin toplanması hem de sevkiyatın organize edilmesi noktasında kritik bir rol oynamıştır. Katılımcılar bu süreci aktarırken, farklı aktörlerin aynı koordinasyon hattı üzerinden hareket etmelerinin müdahaleyi hızlandırdığını vurgulamışlardır.

Bununla birlikte, tüm bu iş birliği mekanizmalarına rağmen katılımcıların dikkat çektiği sınırlılıklar da vardır. Özellikle zaman zaman yaşanan bilgi akışı eksiklikleri veya kaynak yetersizlikleri, koordinasyonun sürekliliğini zorlayabilmektedir. Bu noktada, devlet–STK koordinasyonu her ne kadar Sendai ilkeleriyle uyumlu bir çerçeve sunsa da uygulamada bu çerçevenin kırılganlaştığı anlar yaşanmaktadır. Dolayısıyla bulgular, afet yönetiminin yalnızca resmi protokollere değil, sahadaki esneklik ve aktörler arası güven ilişkilerine dayandığını göstermektedir.

2.2.2. Sorumluluk Paylaşımı ve Yöntemler

Afet yönetiminde kamu yönetimi, STK'lar ve özel sektör arasındaki iş birliği ve sorumluluk paylaşımı, etkin müdahalelerin gerçekleştirilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Merkezi yönetim, yerel yönetimler, belediyeler, STK'lar ve özel sektör gibi paydaşlar arasında nasıl bir sorumluluk paylaşımı yapıldığı ve bu sürecin hangi yöntemler ve araçlarla yönetildiği katılımcılara sorulmuştur.

Katılımcıların anlatımları, afet yönetiminin çok aktörlü yapısında sorumlulukların nasıl paylaşıldığını ve hangi yöntemlerle koordine edildiğini görünür kılmaktadır. Bulgular, özellikle sel ve deprem gibi afetlerde merkezi yönetim, yerel yönetimler, belediyeler, STK'lar ve özel sektör arasında iş birliği çabaları olduğunu göstermektedir. K7'nin ifadesi, bu dayanışma çabasını ortaya koymaktadır: "Sonuçta, ihtiyaç halinde paydaşlarımız arasında ayrım yapılmaksızın bir el birliği ve güç birliği yaparak bu süreci yönetiyoruz, idare ediyoruz ve yürütüyoruz. Örneğin belediyelerin itfaiye ekipleri ile ortak operasyonlar yapıyoruz. Aynı şekilde AFAD ile de ortak operasyonlarımız oluyor." Bu tür alıntılar, verilerin incelenmesi sürecinde "sorumluluk paylaşımı" alt temasının nasıl belirdiğini ve farklı kurumların müdahale süreçlerinde fiilen yan yana geldiğini göstermektedir.

Katılımcıların vurguladığı bir başka nokta, teknolojik araçların koordinasyonudur. K9'un, "AFAD, DSİ'nin sistemleri ile entegredir; ayrıca WhatsApp gibi iletişim araçlarıyla sürekli koordine olunmaktadır" sözleri, resmî protokollerin yanında gayriresmî iletişim kanallarının da pratikte işlevsel olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, afet yönetiminin yalnızca kurumsal hiyerarşiyle değil, aynı zamanda gündelik iletişim pratikleriyle de sürdürülmeye çalışıldığını göstermektedir.

Bulgular, merkezi yönetimin afet yönetimindeki rolünün yalnızca koordinasyon değil, aynı zamanda kaynak tahsisi ve teknik destek sağlama olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, AFAD'ın kamu bütçesinden ayrılan kaynaklarla kepçe, araç ve ekipman organize ettiğini; yerel STK'ların ise bu süreçlerde operasyonel katkı sunduğunu belirtmiştir. Ticaret ve Sanayi Odası gibi örgütlerin desteği de bu açıdan öne çıkmaktadır. K4'ün "Hopa Ticaret ve Sanayi Odası'nın HOPAK üzerinde ciddi bir etkisi var. Ayrıca, bakanlık düzeyinde HOPAK ile AFAD arasında güçlü bir organik bağ mevcut" sözleri hem yerel örgütlenmenin hem de merkezi desteğin önemini ortaya koymaktadır. Bununla beraber Hopak bu konuda şanslı olsa da birçok arama kurtarma derneğinin bu imkanlardan azade olduğu da sahada gözlemlenmiştir.

STK'ların rolü yalnızca müdahaleyle sınırlı değildir; afet öncesi hazırlık ve toplumsal farkındalık boyutlarında da aktif oldukları görülmektedir. Katılımcılar, HOPAK'ın okullarda yürüttüğü eğitimler ve yerel düzeyde yaptığı risk değerlendirmelerini bu sürecin parçası olarak aktarmışlardır. Özel sektörün sunduğu lojistik ve araç desteği de sorumluluk paylaşımının bir diğer boyutudur. Katılımcıların örnek verdiği inşaat firmaları, nakliye şirketleri ve turizm sektörü, afet anında kaynaklarını seferber ederek sürece katkı sunmaktadır. Ancak bu sürecin afetlerin mevcut olmadığı durumlarda aynı yoğunlukta olmadığı katılımcılarca belirtilmiştir.

Bu süreçte farklı aktörler arasında mutlak bir uyumdan söz etmek mümkün değildir. Bazı katılımcılar, zaman zaman bilgi akışındaki kopuklukların ve kaynak yetersizliklerinin süreci zorlaştırdığını vurgulamışlardır. Bu durum, sorumluluk paylaşımı temasının yalnızca iş birliği ve dayanışma üzerinden değil, aynı zamanda çatışma ve eşgüdüm eksiklikleri üzerinden de okunabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bulgular, Sendai Çerçevesi'nin "çoklu aktör iş birliği" ilkesinin sahada kısmen karşılık bulduğunu, ancak uygulamanın aktörler arası güç dengesizlikleri ve kaynak farklılıkları nedeniyle kırılganlaşabileceğini ortaya koymaktadır.

2.2.3. Katılım Boyutu

Afet yönetiminde toplumun tüm kesimlerinin karar alma ve uygulama süreçlerine katılımı sorulmuştur. Katılımcılardan elde edilen verilere göre, afet yönetimi süreçlerinde toplumun önemli bir kısmının özellikle 6 Şubat Kahramanmaraş depremleri süreci ve sonrasında duyarlılık göstererek sürece katılım sağladığı ifade edilmiştir. Katılımcılar, genel olarak afet anında toplumun her kesiminin, cinsiyet ve sınıfsal ayrımların ötesinde, vatandaşlık bilinciyle hareket ettiğini ve imkânları dâhilinde yardımda bulunduğunu belirtmişlerdir. Fakat bu durum kamu politikasında çokça kendine yer bulan Downs'un ilgi döngüsünde 'dehşetle keşif' aşamasını hatırlatmaktadır. Bu aşama, bir sorunun krizle birlikte kamu ve iktidar gündemine taşınmasını ve daha sonra başka konular gündeme gelince sönümlenmesi ifade eder (Downs, 1972; akt. Yıldız, 2024: 89). Katılım süreci genellikle afetler olduktan sonra artmaktadır.

Katılımcılar, geniş katılımın önemini vurgularken teknik müdahale gerektiren alanların uzmanlara bırakılması gerektiğini de belirtmişlerdir. Aynı katılımcının "Herkes çaba göstermiştir; ancak teknik müdahaleler uzmanlar tarafından yapılmalıdır" sözü, toplumun katkısının sınırlarını ve profesyonel bilgiye duyulan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu, verinin yorumlanması aşamasında "profesyonel rol sınırı" olarak gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bulgu, geniş katılım ile profesyonel müdahalenin birbirini dışlayan değil, tamamlayan işlevler gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte bazı katılımcılar, toplumun doğrudan müdahaleye dahil edilmesinin duygusal davranışlar nedeniyle riskler yaratabileceğini dile getirmişlerdir. Bu değerlendirmeler, Sendai'nin "katılımın kapsayıcı olması" ilkesinin sahada farklı sınırlara çarptığını göstermektedir. Özellikle AFAD'ın karar alma süreçlerini tüm toplumu kapsayacak şekilde tasarladığı; ancak uygulamada teknik bilgi eksikliğinin halkın katılımını kısıtladığı anlaşılmaktadır. Katılımcılar, bu noktada STK'ların köprü rolü oynadığını; gönüllülerin arasında doktor, veteriner ya da dağcı gibi profesyonellerin bulunmasının müdahale süreçlerini daha güvenli hale getirdiğini vurgulamışlardır.

Toplumun genel katılımına dair anlatılar güçlüdür; ancak dışarıda kalan gruplara ilişkin somut bir örnek verilmemiştir. Özellikle kadınların katılımı açısından dikkat çekici olan durum, araştırmada da görüldüğü üzere yalnızca bir kadın katılımcının bulunmasıdır. Bu dengesizlik, verinin temsil gücünü sınırlandırsa da mevcut veriler, kadın gönüllünün deneyimlerinin erkek

katılımcıların anlatılarıyla büyük ölçüde benzer olduğunu göstermektedir; yani belirgin bir cinsiyet temelli fark gözlenmemiştir. Ancak gelecekte kapsayıcı erişim göstergeleriyle kadınların ve gençlerin sürece katılımı daha sistematik şekilde ölçülebilir.

Sonuç olarak, bu bulgular afet yönetiminde toplumun katılımına dair ikili bir tablo sunmaktadır: Bir yandan güçlü bir dayanışma ve gönüllü mobilizasyon gözlenirken, diğer yandan teknik uzmanlık gerektiren müdahalelerin sınır çizdiği bir katılım biçimi oluşmaktadır. Bu durum, afet yönetiminde katılımın sadece "herkesin dâhil olması" değil, aynı zamanda "herkesin kapasitesine uygun biçimde konumlandırılması" gerektiğini göstermektedir.

2.2.4. Karar Birimleri ve STK'ların Uyum Süreci

Afet yönetimi süreçlerinde karar birimleri, uygulayıcılar ve STK'ların uyumlu bir şekilde çalışıp çalışmadığı ve bu uyumun hangi yöntemler, araçlar ve mekanizmalarla sağlandığı katılımcılara sorulmuştur. Verilen yanıtlar, STK'ların resmi makamlarla olan iş birliği sürecini detaylandırmıştır.

HOPAK ile AFAD arasındaki koordinasyonun nasıl sağlandığına ilişkin bulgular katılımcıların görüşlerinde öne çıkmaktadır. Katılımcıların anlatıları, afet yönetiminde karar birimleri ile STK'lar arasındaki uyumun kurumsallaşmış mekanizmaların yanı sıra enformel ağlar üzerinden de işlediğini ortaya koymaktadır. Özellikle HOPAK–AFAD ilişkisi, bu sürecin en belirgin örneği olarak öne çıkmaktadır. Görüşmeler, ortak planlama ve operasyonel eşgüdümün yalnızca acil müdahalelerle sınırlı kalmadığını; yardım malzemelerinin toplanması, dağıtımı ve lojistik organizasyonlarda da birlikte hareket edildiğini göstermektedir. Örneğin, K1'in ifadesinde de görüldüğü üzere, HOPAK operasyon şefinin yönlendirmesiyle battaniye, soba ve gıda gibi malzemelerin belediye ile koordineli biçimde organize edilmesi, bu uyumun pratik bir yansımasıdır.

Katılımcılar, uyumun sağlanmasında farklı yöntemlere dikkat çekmişlerdir: düzenli koordinasyon toplantıları, bilgi paylaşım sistemleri, ortak tatbikatlar ve raporlama–geri bildirim süreçleri. K6'nın "Eğitim ve tatbikatlar düzenli olarak gerçekleştirilmektedir; ayrıca afet sonrası süreçleri değerlendirmek için raporlar hazırlıyoruz" ifadesi, bu yöntemlerin sahada öğrenen bir sistem mantığıyla işlediğini ortaya koymaktadır. Kodlama sürecinde "koordinasyon toplantısı–bilgi paylaşımı–tatbikat–raporlama" ekseninde gelişen alt temalar, uyumun yalnızca bir kezlik bir iş birliği değil, kurumsal bir öğrenme döngüsüne dayandığını göstermektedir. Yorumlayıcı düzeyde bu bulgular, ortak planlama ile geribildirim arasındaki sürekli etkileşimin operasyonel eşgüdümü pekiştirdiğini ve afet yönetiminde bir "öğrenen sistem" dinamiği yarattığını göstermektedir.

Operasyonel boyutta, HOPAK'ın AFAD İl Başkanlığı ile eşgüdümü dikkat çekicidir. 112'den gelen ihbarların değerlendirilmesi ve HOPAK ekiplerinin AFAD koordinasyonuyla sevk edilmesi, karar birimleri ile uygulayıcılar arasında hızlı bir eşgüdüm sağladığını göstermektedir. K1'in aktardığı üzere, trafik kazalarında hidrolik kesici–ayırıcı cihazların kullanımı gibi teknik müdahalelerde bu uyum hayat kurtarıcı işlev görmektedir.

Bununla birlikte, katılımcıların sıkça vurguladığı bir diğer nokta bürokratik süreçlerdir. Resmî makamlardan izin alma ve onay süreçlerinde kolaylık sağlanmasının, STK'ların etkin katılımını mümkün kılacağı belirtilmiştir. Bu durum her zaman sağlanamamakta akreditasyon sürecinde HOPAK müdahale etse de süreçte aslında yetkisinin sorgulanabildiği belirtilmektedir. Ayrıca işlem sürelerinin uzunluğu ya da saha koşullarına yeterince esnek yanıt verilememesi ihtimali halen izlenmesi gereken bir boyut olarak görünmektedir.

2.2.5. Yerel Birimlerin ve STK'ların Güçlendirilmesi

Afet yönetimi süreçlerinde yerel birimlerin ve STK'ların güçlendirilmesine yönelik çalışmalar, afetlere karşı toplumsal dayanıklılığı artırmak ve müdahale kapasitesini geliştirmek açısından önemlidir. Katılımcıların ifadeleri, afet yönetiminde yerel birimlerin ve STK'ların güçlendirilmesinin büyük ölçüde merkezi yönetimin kaynak tahsis politikalarına bağlı olduğunu göstermektedir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı veya İçişleri Bakanlığı gibi kurumların bütçe aktarımları yerel düzeyde kurumsal kapasiteyi desteklerken, STK'lar bu çerçevenin ötesinde daha sürdürülebilir ve kalıcı mekanizmalara ihtiyaç duymaktadır. K3'ün "HOPAK'ın güçlendirilmesi için kaynak tahsisinin daha bonkör ve kalıcı olması gerekiyor" ifadesi, bu ihtiyacın sahadaki gönüllülerce de net biçimde hissedildiğini göstermektedir.

Görüşmeler, HOPAK'ın yalnızca merkezi bütçelerle değil, özel sektör ve uluslararası fonlarla da ayakta kaldığını ortaya koymaktadır. İnşaat ve nakliye firmalarından gelen ayni destekler, yerel mimarlık ofislerinden sağlanan katkılar ve özellikle AB ile DOKA fonlarına yönelim, kapasiteyi artırıcı girişimlerin temel dayanağıdır. K7'nin aktardığı üzere, "Ulusal ve uluslararası fonlardan destek alınarak kapasite artırmaya dönük projeler geliştirilmektedir." Ancak bu durum, kapasitenin çoğu zaman proje bazlı ve dalgalı bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır. Yorumlayıcı düzeyde bakıldığında, finansmanın proje bağımlılığı STK'ların sürekliliğini zayıflatma riski taşımakta, bu nedenle çok yıllı ve kurumsal destek modelleri kritik önem kazanmaktadır.

HOPAK'ın güçlendirilmesi yalnızca mali kaynaklarla sınırlı değildir. Eğitimler, tatbikatlar ve bilgilendirme toplantıları katılımcılar tarafından en az maddi destek kadar önemli görülmektedir. K4'ün vurguladığı gibi, "Bu eğitimler toplumun afet yönetimine ilgisini artırmaktadır" ifadesi, gönüllülüğün ve farkındalığın örgütsel kapasitenin asli bir boyutu olduğunu ortaya koymaktadır. Taşkın riski taşıyan bölgelerde yapılan bilgilendirme toplantıları ya da okullarda düzenlenen tatbikatlar, toplumsal katılımı güçlendirmekte ve dayanışma kültürünü pekiştirme adına önemli adımlar olarak görülmektedir. Bununla beraber katılımcılar tüm dernek üyelerinin motivasyonlarının aynı olmadığını ve eğitimlere yönelik konsantrasyonun sürekli hale getirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Katılımcılar ayrıca HOPAK'ın sosyal medya ve yerel/ulusal medya aracılığıyla yürüttüğü tanıtım faaliyetlerini önemli bulmuşlardır. Bu çalışmalar yalnızca halkı bilgilendirmemekte, aynı zamanda yeni gönüllüler edinmeyi ve toplumun sürece katılımını da kolaylaştıracağına inandıklarını belirtmişlerdir. Böylelikle örgütlenme, afet sonrası mobilizasyonla sınırlı kalmamakta, gündelik yaşamın içinde de görünür hale gelebilecektir.

Son olarak, ekipman yenileme ve teknik kapasite artırma çabaları da yerel güçlenmenin pratik bir boyutunu oluşturmaktadır. Belediyelerle ortak girişimlerle yeni afet araçlarının temini ya da mevcut teçhizatın güncellenmesi, sahadaki müdahale kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Burada görülen temel eğilim, yerel birimlerin ve STK'ların yalnızca dış kaynaklara değil, yerelde kurulan iş birliklerine de dayandığı ancak HOPAK şanslı bir örnek olsa da süreklilik bağlamında kırılganlıkların olduğudur.

2.2.6. Risk Faktörlerinin Belirlenmesi

Afet yönetimi sürecinde risk faktörlerinin belirlenmesi, bu risklere karşı alınacak önlemlerin planlanması ve uygulanması, afet müdahale kapasitesini artırmak açısından kritik bir öneme sahiptir. Katılımcıların değerlendirmeleri, Hopa özelinde afet risklerinin çok katmanlı bir biçimde algılanmasına olan ihtiyacı göstermektedir. Sel, heyelan, kaya düşmesi ve trafik kazaları en sık tekrar eden riskler olmuş; bu risklere yönelik çalışmaların çoğunlukla AFAD ve

yerel yönetimlerin koordinasyonunda, STK'ların da katkısıyla yürütüldüğü belirtilmiştir. Katılımcılara göre risk belirleme süreci yalnızca masa başında yapılan bir planlamadan ibaret değildir; yerelde yaşayanların gözlemleri, teknolojik araçlarla yapılan taramalar ve uzman incelemeleri bir araya gelerek sürecin güvenilirliğini artırabilecektir.

Bu noktada özellikle teknolojik araçların kullanımına dair vurgular dikkat çekmektedir. K3, "Risk değerlendirmesi için ekip ve araçlarla raporlar hazırlanmakta, drone ile taramalar yapılmakta ve bu bilgiler uzmanlara iletilmektedir" sözleriyle teknolojinin risk haritalamasındaki rolünü öne çıkarmıştır. K1 ise AFAD İl Başkanlığı'nın taşkın ve heyelan bölgelerine ilişkin detaylı raporlar hazırladığını aktarmış; bu raporların uzman incelemeleriyle desteklenerek tehlike haritalarına dönüştürüldüğünü belirtmiştir. Bu ifadeler, riskin anlaşılmasında hem teknolojik hem de kurumsal kapasitenin birlikte işlediğini ortaya koymaktadır.

Katılımcılar, risk faktörlerinin belirlenmesi sürecinde farklı aktörlerin katkı sunduğunu vurgulamışlardır. Hopa Ticaret ve Sanayi Odası'nın düzenlediği sempozyumlar, toplum ve uzmanlar arasında bilgi alışverişini teşvik eden platformlar olarak öne çıkmıştır. K7'nin de belirttiği gibi bu tür organizasyonlar, yalnızca teknik risk tespitini değil, aynı zamanda farkındalık yaratmayı ve yerel halkın bilgilendirilmesini de sağlamaktadır. Bu durum, Sendai Çerçevesi'nin "riskleri anlamak" ve "çoklu aktör katılımı" ilkeleriyle uyumlu bir pratik ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, katılımcılar sürecin güçlü yönlerine rağmen eksik kalan boyutlara da işaret etmişlerdir. Özellikle bilgi eksiklikleri, uygulama zorlukları ve kaynak yetersizlikleri nedeniyle risk analizlerinin süreklilik kazanmadığı dile getirilmiştir. Katılımcılar mevcut girişimleri değerli bulmakla birlikte, risk envanterinin düzenli olarak güncellenmemesinin sahada belirsizliklere yol açabileceğini belirtmişlerdir. Bu gözlem, afet yönetiminde risk tespitinin yalnızca başlangıç aşamasında değil, döngüsel biçimde tekrar edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

2.2.7. Yerel Riskler ve Özel Durumların Dikkate Alınması

Afet yönetiminde yerel risklerin ve özel durumların dikkate alınması, afetlerin olası etkilerini en aza indirmek ve müdahale süreçlerini daha etkin bir şekilde planlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Afet yönetiminde yerel risklerin ve özel durumların dikkate alınması, müdahale süreçlerinin başarısı açısından kritik bir öneme sahiptir. Katılımcıların ifadeleri, Hopa gibi sel ve heyelan riski yüksek bölgelerde coğrafi ve iklimsel faktörlerin, altyapı koşullarının ve yerel halkın sosyoekonomik profillerinin planlamaya dâhil edilmesinin zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, geçmişte yaşanan sel felaketleri sonrasında yürütülen dere ıslahı ve altyapı projeleri, bölgeye özgü risklerin somut biçimde hesaba katıldığını göstermektedir. Bir katılımcı (K6), afet yönetim planlarının yalnızca teknik unsurlara değil, aynı zamanda halkın kültürel pratikleri ve afetlere yönelik tutumlarına göre uyarlanmasının önemini vurgulayarak, bu bilgilerin eğitim ve bilgilendirme kampanyalarının kapsayıcılığını artırdığını ifade etmiştir.

Yerelin karakteristik özellikleri, sadece fiziksel risklerin değil toplumsal davranış kalıplarının da hesaba katılmasını gerektirmektedir. Katılımcılardan biri (K1), arazi yapısı ve halkın bilinç düzeyi doğrultusunda farklı önlemler alındığını belirterek, afet yönetiminde "soğukkanlılık" ve "toplumsal refleksler"in önemine dikkat çekmiştir. Bu, afet planlamasında yerel halkın duyarlılıklarını ve davranışlarını anlamanın, risk yönetimi stratejilerini daha etkili kıldığını göstermektedir.

Ayrıca, katılımcılar kamu otoriteleri, STK'lar ve akademik kurumlar arasındaki iş birliğinin yerel risklerin daha doğru analiz edilmesine katkı sağladığını vurgulamışlardır. Örneğin, Karadeniz'de su baskını ve heyelan eğitimlerinin öncelikli olması gerektiği, fay hatları üzerinde

ise depreme yönelik farkındalık çalışmalarının öne çıkarıldığı ifade edilmiştir. Böylece, eğitim ve tatbikatların bölgesel risk profiline göre uyarlanması gerektiği yönünde ortak bir kanaat ortaya çıkmıştır.

2.2.8. Güvenlik ve Risk Azaltma Etkinliği

Katılımcılara **Afet yönetimi uygulamalarında daha iyi güvenli ve risksiz bir yapı oluşturduğuna inanıp inanmadıkları sorulmuştur.** Ortak görüş tamamen risksiz bir ortamın mümkün olmadığı; ancak iyi planlanmış, bütünleşik ve sistematik yaklaşımlar sayesinde risklerin minimize edilebileceği yönünde olmuştur. Katılımcılar, afet yönetimi uygulamalarının yalnızca afet anına yönelik müdahalelerden ibaret olmadığını, öncesi, sırası ve sonrasını içeren ve sürecin bütününü kapsayan bir yaklaşımın gerekli olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle eğitim, tatbikat ve toplumsal farkındalık çalışmalarının, riskleri azaltmada ve güvenlik algısını güçlendirmede önemli rol oynayacağını dile getirilmişlerdir.

Örneğin, Artvin AFAD'ın yerel STK'lardan depremle ilgili görüş ve öneriler talep etmesi, katılımcılara göre afet yönetiminin kapsayıcı ve katılımcı bir şekilde planlanmasının iyi bir örneğini oluşturmaktadır. Bu tür girişimler, yalnızca resmî kurumların değil, toplumun farklı kesimlerinin de sürece dâhil edilmesini sağlamaktadır. Katılımcılardan biri (K6), bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Afet yönetimi uygulamalarıyla daha iyi, güvenli ve risksiz bir yapı oluşturulabileceğine inanıyorum, çünkü bu uygulamalar bir dizi önemli faktörü ele alır ve riskleri minimize etmek için sistematik bir yaklaşım sunar."

Güvenlik algısının pekiştirilmesinde okul temelli eğitimler ve tatbikatların özel bir rolü olduğu vurgulanmıştır. İlk ve ortaöğretim düzeyinde düzenlenen afet bilinci eğitimleri, çocukların hazırlık düzeyini artırmakta, bu da aileler aracılığıyla toplumun geneline yayılan bir farkındalık yaratmaktadır. Katılımcılara göre bu tür eğitimlerin düzenli tatbikatlarla desteklenmesi, afet anında paniği azaltmakta ve daha bilinçli davranış kalıplarını teşvik etmektedir.

Bulgular genel olarak, afet yönetimi süreçlerinde güvenliğin "sıfır risk" hedefinden ziyade "artık riskin yönetilebilir düzeye indirgenmesi" anlayışıyla ele alındığını göstermektedir. Sendai Çerçevesi'nin "önceden daha iyisini inşa et" ilkesiyle de uyumlu biçimde, risklerin tamamen ortadan kaldırılamayacağı, ancak bütünleşik planlama, eğitim ve katılımcı yönetişim sayesinde afetlere karşı daha dirençli bir yapı oluşturulabileceğine olan inanç görülmektedir. Bununla beraber her yıl aynı noktalarda meydana gelen sellerin halen daha can ve mal kayıplarına yol açması önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2.9. Küresel Aktörlerin Katılımı

Afet yönetiminde STK'lar ile küresel aktörlerin ilişkisi sürecin uluslararası boyutu bakımından önem arz etmektedir. Bu süreç, yalnızca teknik kapasiteyi değil aynı zamanda deneyim paylaşımını da güçlendirebilecek kritik bir boyut olarak öne çıkmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu, bu konudaki değerlendirmelerini 6 Şubat Kahramanmaraş depremleri üzerinden yapmıştır. Özellikle Azerbaycan, Gürcistan, İspanya, Yunanistan, Çin, Japonya ve Almanya'dan gelen ekiplerin çalışmalara katılımı, afet yönetiminin uluslararası boyutunu görünür kılmıştır.

Katılımcılardan biri (K7), Çinli ekiplerin farklı kurtarma yöntemlerini kullanma biçimlerini gözlemlediğini ve şu ifadelerle aktardığını belirtmiştir: "Çin'den gelen ekip yatay hareket ederek arama yaparken, biz dikey şekilde hareket etmenin daha etkili olduğunu düşünüyorduk." Bu gözlem, uluslararası ekipler arasında yöntemsel farklılıkların bulunduğunu, ancak aynı zamanda karşılıklı öğrenme fırsatları doğurduğunu göstermektedir. Katılımcılar ayrıca,

termal dedektörler ve akustik ses cihazları gibi ileri teknolojiye sahip ekipmanların ortak kullanımı sayesinde operasyonların etkinliğinin arttığını vurgulamışlardır. Bu tür ekipman farklılıklarının, koordinasyon ve paylaşım mekanizmaları sayesinde avantaja dönüştürülebileceği ifade edilmiştir.

Bulgular, küresel aktörlerin katılımının sadece teknik araçların transferiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda birlikte çalışabilirlik kapasitesini geliştirdiğini göstermektedir. Yerel ekipler, farklı ülkelerden gelen yöntem ve teknolojileri gözlemleme fırsatı bulmuş; bu da kendi operasyonel kapasitelerini yeniden değerlendirmelerine imkân tanımıştır. Özellikle Sendai Çerçevesi'nin "küresel ortaklıkların güçlendirilmesi" ilkesine uygun biçimde, bu tür etkileşimler bilgi paylaşımı, deneyim aktarımı ve dayanışma pratikleriyle afet yönetimini daha kapsayıcı bir hale getirmektedir. Bununla birlikte sınır bölgesinde bulunan Hopa ilçesinde konumlanan HOPAK'ın olağan koşullarda Gürcistan'daki arama kurtarma ekipleri ile sürekli koordinasyonunun bulunması beklense de katılımcıların buna yönelik beyanları olmamıştır.

2.2.10. Küresel İş birliği

Afet Yönetimi ve STK İlişkilerinde Küresel İşbirliğinin sağlanması bakımından benzer durumdaki ülkelerin uygulamalarıyla iş birliği imkanlarının geliştirilmesi önemlidir. Afet Teknolojik kapasitenin geliştirilmesini yanı sıra insani dayanışmanın güçlendirilmesi gerekmektedir. Katılımcıların çoğu bu konuda sınırlı bilgiye sahip olduklarını ifade etse de afetlerde kullanılan termal kameralar, ısı tespit cihazları gibi ileri teknolojik ekipmanların gelişmiş ülkelerden sağlandığını belirtmişlerdir. Bu durum, özellikle uluslararası destek ve teknoloji transferinin, yerel müdahale kapasitesini güçlendirdiğini göstermektedir.

Bir katılımcı (K3), Türkiye'nin de afet dönemlerinde benzer şekilde diğer ülkelere yardım gönderdiğini vurgulamış ve şu örneği paylaşmıştır: "Türkiye de benzer şekilde afet durumlarında diğer ülkelere yardım göndermektedir. Örneğin, Latin Amerika'daki bir depremde veya Yunanistan'daki yangınlarda Türkiye'nin insani yardımda bulunduğunu biliyorum." Bu ifade, afetlerde ülkeler arası dayanışmanın, siyasi çekişmelerin ötesinde insani değerler temelinde yürütüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Katılımcıların değerlendirmeleri, küresel iş birliğinin afet yönetimi süreçlerinde hızlı ve etkili müdahaleyi mümkün kıldığını ortaya koymaktadır. Teknolojik ekipmanların paylaşımı ve ortak kullanımı, ulusal düzeyde STK'ların kapasitesini artırırken, aynı zamanda uluslararası iş birliğinin pratik bir aracı olarak işlev görmektedir. Bulgular, bu tür iş birliklerinin yalnızca afet anına yönelik teknik yardımla sınırlı kalmaması gerektiğini, aynı zamanda standartlaştırılmış tatbikatlar, ortak eğitimler ve bilgi paylaşımı aracılığıyla kalıcı bir öğrenme ve dayanışma ağına dönüştürülmesinin önemini göstermektedir. Bununla beraber Gürcistan ile ve daha özelde Acara Özerk Bölgesi ile böylesi bir anlaşmanın varlığına dair veri bulunmaması bu durumun söylemsel düzeyde kalabileceğine bir örnek olarak görülebilmektedir.

3. Bulguların Tartışılması

Çalışmadan elde edilen bulgular, afet yönetiminde devlet kurumları, yerel yönetimler, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları arasında kurulan koordinasyonun yalnızca operasyonel değil, aynı zamanda yönetişimsel bir mantığa dayandığını göstermektedir. HOPAK'ın AFAD, belediyeler ve ticaret odasıyla geliştirdiği iş birlikleri, Sendai Çerçevesi'nin afet risk yönetişimini güçlendirme önceliğiyle (SFDRR, 2015) uyumlu bir biçimde çok-paydaşlı yapının yereldeki somut karşılığı olarak görülebilir. Bu durum, literatürde STK'ların kriz dönemlerinde tamamlayıcı ve esnek aktörler olarak tanımlanmasıyla örtüşmektedir (Lassa, 2018; Natsios, 1995; Benson

vd., 2001). Katılımcıların vurguladığı ortak tatbikatlar, protokoller ve bilgi paylaşım mekanizmaları, karar alma ile uygulama arasında yatay ve dikey ağların birlikte çalışmasını sağlayarak operasyonel esnekliği artırmaktadır. Koordinasyon eksikliğinin verimlilik kaybına yol açtığını ortaya koyan bulgular (Balcik vd., 2010; Luna, 2001) dikkate alındığında, HOPAK'ın yerelde kurduğu çok yönlü ilişkiler bu açığı kapatma yönünde önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. Ayrıca izin süreçlerinin kolaylaştırılması ve bürokratik engellerin azaltılması, afet anında hızlı karar almayı desteklemekte; düzenli geribildirim döngüleri ise öğrenen bir sistemin kurumsallaşmasına katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla koordinasyon, teknik bir iş birliğinin ötesinde, kurumsal hafızayı güçlendiren ve kaynak kullanımını optimize eden bir yönetişim pratiği olarak öne çıkmaktadır.

Afet anında toplumun geniş kesimlerinin gönüllü olarak sürece dâhil olduğunu, ancak bu katılımın niteliğinin farklılaştığı da görülmektedir. Maddi yardımlar, fiziksel katkılar veya sembolik dayanışma biçimleri, toplum temelli afet yönetiminin yereldeki somut yansımalarıdır. Bununla birlikte, teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren görevler gönüllülerin doğrudan müdahalesine kapalıdır; bu da gönüllü mobilizasyonu ile profesyonel kapasite arasında tamamlayıcı bir iş bölümünün kurulduğunu ortaya koymaktadır. Sendai Çerçevesi'nin "toplumun tüm kesimlerinin dâhiliyeti" ve "yeniden daha iyi inşa" ilkeleriyle uyumlu olan bu tablo, dayanıklılığın ancak gönüllülük ve profesyonelliğin dengeli bir şekilde bir arada var olmasıyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Katılımda cinsiyet ya da yaş temelli belirgin farklılıklar gözlenmemekle birlikte, kadın temsilinin düşük oluşu kapsayıcılık açısından sınırlı bir tablo ortaya koymaktadır. Ayrıca katılımcıların dile getirdiği "duygusal reflekslerle müdahale riski", gönüllülüğün mutlaka eğitim, rehberlik ve yönlendirme ile desteklenmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla HOPAK'ın toplumsal duyarlılığı organize etme kapasitesi önemli bir avantaj yaratmakta, ancak gönüllülük ile profesyonellik arasındaki sınırın net biçimde tanımlanması, daha güvenli, kapsayıcı ve dayanıklı bir afet yönetimi pratiği için kritik bir ön koşul haline gelmektedir.

Bulgular, HOPAK'ın afet yönetimindeki kurumsal kapasitesinin temel olarak gönüllülük ve yerel desteklere dayansa da, sürdürülebilir finansman konusunda ciddi sınırlılıklarla karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Donanım eksikliklerinin giderilmesi çoğu zaman projeler, özel sektör bağışları ve ad-hoc destekler le sağlanıp acil mobilizasyonu kolaylaştırsa da, uzun vadeli kapasiteyi güvence altına almamaktadır. Bu durum, Sendai Çerçevesi'nin risk azaltıma yönelik yatırımların sürekliliği ilkesine doğrudan temas etmektedir. Kaynakların süreksizliği operasyonel kapasitede dalgalanmalar yaratırken, çok yıllı ve çekirdek giderleri güvence altına alan bütçe modelleri kurumsal istikrar için zorunlu hale gelmektedir. Katılımcıların da vurguladığı gibi, hızlı müdahaleler için anlık bağışlar faydalı olabilir; ancak bakım, yenileme ve ekipman modernizasyonu gibi süreklilik gerektiren alanlarda bu yöntem yetersizdir. Dolayısıyla, yerel düzeyde çekirdek bütçenin kamu desteğiyle güvence altına alındığı, eş-finansman ve performans göstergeleriyle desteklenen hibrit bir model, hem gönüllü kapasitesini istikrarlı kılacak hem de afet sonrası "daha iyi inşa" anlayışını kalıcı bir kurumsal pratiğe dönüştürecektir.

Çalışmanın bulguları, Hopa örneğinde afet yönetimi süreçlerinin yalnızca merkezi planlamaya değil, yerel coğrafi koşullar ve toplumsal özelliklere göre uyarlanan bir bilgi üretim sürecine de dayandığını göstermektedir. Drone taramaları, tehlike haritaları ve uzman incelemeleriyle desteklenen teknik araçlar, bölgenin yer şekilleri ve altyapısal özellikleriyle birleştirildiğinde, riskin anlaşılmasından hazırlığa uzanan bir hat kurulmaktadır. Bununla birlikte, katılımcıların vurguladığı üzere, sosyo-ekonomik profil, kültürel pratikler ve halkın afetlere karşı duyarlılığı da bu sürecin ayrılmaz parçalarıdır. Örneğin, okul temelli eğitimler ve bilgilendirme

toplantıları, yalnızca bireysel farkındalık yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda yerel risk profiline uygun bir toplumsal hazırlık zeminini güçlendirmektedir. Fakat bu süreçlere katılımın artırılması da elzemdir. Bu tablo, Sendai Çerçevesi'nin hem "afet risklerini anlamak" hem de "etkin müdahale için hazırlığı geliştirmek" yönündeki öncelikleriyle örtüşmektedir. Ancak bazı alanlarda bilgi boşlukları ve uygulama zorlukları gözlenmekte, bu da risk envanterinin düzenli güncellenmesini ve ölçülebilir göstergelerle (örneğin tatbikat performansı, eğitim sonrası farkındalık düzeyi) takip edilmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, yerel bilgi ile teknolojik araçların buluştuğu ve toplumsal özelliklere göre uyarlanmış hazırlık programlarının hayata geçirildiği bir model, afet yönetiminde hem etkinlik hem de kapsayıcılık açısından kritik görünmektedir.

Kahramanmaraş depremleri sırasında uluslararası arama–kurtarma ekiplerinin Türkiye'de yürüttüğü faaliyetler, afet yönetiminde karşılıklı öğrenmenin ve teknolojik paylaşımın önemini somut biçimde ortaya koymuştur. Katılımcıların aktardığı üzere, farklı ülkelerden gelen ekiplerin kullandığı termal kameralar, akustik dedektörler ve alternatif arama yöntemleri, yerel aktörler için yeni deneyim alanları yaratmıştır. HOPAK'ın doğrudan bu tür uluslararası temasları sınırlı kalsa da gözlemler yabancı ekiplerle ortaklaşa çalışma pratiklerinin sahada öğrenme fırsatlarını artırdığını göstermektedir. Bu tablo, Sendai Çerçevesi'nin "hazırlık kapasitesinin geliştirilmesi" ve "küresel ortaklıkların güçlendirilmesi" yönündeki öncelikleriyle uyumludur. Ancak deneyimlerin kalıcı kurumsal kapasiteye dönüşebilmesi için formel ağlara katılım, ortak tatbikatlara dâhil olma, hatta karşılıklı staj ve eğitim müfredatı gibi mekanizmalar kritik görünmektedir. Böylece uluslararası iş birliği, yalnızca afet anına özgü ad-hoc bir destek olmaktan çıkarak, uzun vadeli kurumsal öğrenme ve dayanıklılık inşasının parçası hâline gelebilir. HOPAK örneği, afet yönetiminin farklı düzlemlerinde koordinasyon kurarak, toplum temelli afet yönetimi anlayışını işletmesi ve yerel risklere uyum sağlamasıyla yönetişim mantığının sahadaki önemli bir karşılığını sunmaktadır. Ortak tatbikatlar, yerel uyarlamalar ve gönüllü mobilizasyonu profesyonel sınırlarla dengeleme çabası, dayanıklılığın yalnızca teknik değil aynı zamanda toplumsal bir inşa olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, finansman bağımlılığı, donanım eksiklikleri ve profesyonelleşme ihtiyacı, kurumun operasyonel kapasitesini sınırlayan temel darboğazlar olarak öne çıkmaktadır. Bu tablo, STK'ların afet yönetimindeki tamamlayıcı rolünü teyit ederken, aynı zamanda daha sürdürülebilir ve kurumsal destek mekanizmalarının zorunluluğunu göstermektedir.

Sonuç

Çalışma kapsamında afet yönetim süreçlerinde STK'ların artan önemi ve bunların yerel düzeyde nasıl etkin hale geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye afetlerden sürekli olarak etkilenmektedir. Her bölgede deprem gibi afetler meydana gelirken, Doğu Karadeniz gibi bazı bölgelerde sel, heyelan ve kaya düşmesi gibi afetler daha yoğun olarak yaşanmaktadır. Bu alanlarda afet risklerinin azaltılması, müdahale imkânlarının artırılması ve toplumsal dayanıklılığın sağlanması gibi konular bakımından iş birliklerinin geliştirilmesi oldukça önemlidir. Çalışma kapsamında Artvin ili Hopa ilçesi merkezli olarak kurulan ve yerel ölçekli bir STK olan HOPAK, Sendai Çerçevesi gibi uluslararası bir politika belgesine dayandırılarak analiz edilmiştir. Yapılan değerlendirmelerde yerel STK'ların kurumsal aktörlerle ilişkileri ve sahadaki operasyonel faaliyetleri bakımından afet yönetiminde önemli roller üstlendikleri tespit edilmiştir.

Katılımcılardan gelen dönütler doğrultusunda devlet STK koordinasyonunun hem resmi hem de gayri resmi kanallar üzerinden sürdürüldüğü gözlemlenmiştir. AFAD ile akredi-

tasyon süreçleri, ortak tatbikatlar, bilgi paylaşım hatlarının kurulması ve koordinasyon toplantılarının yanı sıra Whatsapp gibi haberleşme uygulamaları üzerinden yapılan temaslar karar ve uygulama arasındaki süreci kolaylaştırmakta ve bağı kurmaktadır. Yine bu araçlar vasıtasıyla ihbar akışının yerel ile buluşma süreçleri ile belediye ve ticaret odasının desteklerinin devreye girmesi, sorumluluk paylaşımının örnekleri olarak görülmektedir. Bu süreçlerin hiyerarşik bir ilişkinin dışında tamamlayıcılık ve esneklik pratikleri üzerinden işlediği de tespit edilmektedir. Zaman zaman bilgi akışında ve kaynakların edinilmesinde sınırlılıklar da olduğu gözlenebilmektedir. Burada Sendai Çerçevesi'nde açıklandığı gibi devletlerin öncelikli işlevleri gözlenebilirken yerel bilginin kamu kaynakları ile birleşebildiği ortak alana da çalışmanın bulguları işaret etmektedir.

Katılım boyutu açısından bakıldığında afet sırası ve sonrasında dayanışma ve mobilizasyonun en üst seviyelere çıktığı görülebilmektedir. Bununla birlikte Downs'ın (1972) ilgi döngüsünde olduğu gibi zamanla sönümlenen bir katılımcılığı da görebilmek mümkün olmaktadır. Bu yüzden sürekliliğin kamusal güvencelerle ve teşviklerle güvence altına alınmasına olan ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Teknik müdahalelerin uzmanlık gerektirdiği kabulü, gönüllülüğün eğitim–sertifikasyon ve akreditasyon süreçleriyle sınırlarının belirlenmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca mevcut örneklemin gösterdiği üzere kadınların ve gençlerin hem temsiliyetinin hem de arama kurtarma faaliyetlerine katılımının teşvik edilmesi ile bu sınırlılık ortadan kalkabilecektir.

Risk belirleme ve yerel uyarlama bulguları, Hopa gibi sel/heyelan baskın coğrafyalarda teknolojik araçlar (drone taramaları, tehlike haritaları), uzman incelemeleri ve yerel gözlemlerin bir arada çalıştığında güvenilir bir risk envanteri ürettiğini göstermektedir. Ancak bu envanterin döngüsel olarak güncellenmemesi, sahada belirsizlik doğurabilir. Okul temelli eğitimler ve yerel bilgilendirme toplantıları, yalnızca bireysel farkındalığı değil, bölgesel risk profiline uygun toplumsal hazırlık zeminini de güçlendirir niteliktedir ancak bunların artırılması ve tüm halkta karşılığının bulunması için çalışılması elzemdir. Bu hat, Sendai'nin "riskleri anlamak" ve "hazırlığı geliştirmek" önceliklerinin yereldeki somut karşılığıdır.

Küresel iş birliği boyutunda bakıldığında, Kahramanmaraş depremlerinde farklı ülkelerden gelen ekiplerin yöntem ve ileri teknolojilerinin (termal, akustik vb.) sahada karşılıklı öğrenme yarattığı gözlemlenmiştir. Bu temasların kalıcı kapasiteye dönüşmesi için formel ağlara katılım, ortak tatbikat protokolleri, karşılıklı eğitim/staj ve teknoloji paylaşım anlaşmaları gibi araçların devreye alınması gerekmektedir. Sınır konumlu Hopa'da komşu ülke ekipleriyle süregiden bir iş birliği mekanizmasının görünür olmaması ise geliştirilmesi gereken bir boşluğa işaret etmektedir.

Sonuç olarak, HOPAK örneği, afet yönetiminde çok-paydaşlı koordinasyonun, gönüllülük–profesyonellik dengesinin ve yerel uyarlamaların sahada nasıl işlediğini gösterirken, aynı zamanda sürdürülebilir finansman ve kurumsal kapasite inşasının ne kadar kritik olduğunu ortaya koymuştur. Bulgular, Sendai Çerçevesi'nin riskin anlaşılması, yönetişimin güçlendirilmesi, yatırımların sürekliliği ve daha iyi yeniden inşa gibi önceliklerini somut biçimde yansıtmaktadır. Bununla birlikte, proje tabanlı kaynaklara bağımlılık, ekipman eksiklikleri ve sınırlı profesyonelleşme ihtiyacı, bu tür yerel STK'ların kırılgan yönlerini açıkça göstermektedir. HOPAK'ın deneyimi, afet yönetiminde yalnızca devlet kurumlarının değil, toplumun tüm kesimlerinin katılımının gerekli olduğunu; ancak bu katılımın etkili olabilmesi için gönüllülüğün eğitim ve sertifikasyonla desteklenmesi, çekirdek bütçe ve çok yıllı finansman modellerinin devreye sokulması ve uluslararası iş birliği ağlarına daha sistematik biçimde katılım sağlanması gerektiğini göstermektedir. Bu açıdan, HOPAK yalnızca yereldeki dayanıklılığın inşasında değil, aynı za-

manda afet yönetiminde yönetişim mantığının kurumsallaşmasında da öğretici bir örnek sunmakta; gelecekteki araştırmalar için daha kapsayıcı, uzun dönemli ve çok yöntemli çalışmalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

AFAD. (2012). *Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı (UDSEP-2023).* https://www.afad.gov.tr/udsep-2023

AFAD. (2013). *Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP).* https://www.afad.gov.tr/turkiye-afet-mudahale-plani

AFAD. (2022). *Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP) 2022–2030.* https://www.afad.gov.tr/turkiye-afet-risk-azaltma-plani-tarap

AFAD. (2025). *Hakkımızda.* https://www.afad.gov.tr/kurumsal/hakkimizda

AFAD. (2025). *Açıklamalı afet yönetimi terimleri sözlüğü (AAYTS).* T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu

AFAD. (2025). *Türkiye Afet Sonrası İyileştirme Planı (TASİP)* https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/TASIP/23052025-TASIP.pdf

BALCİK, B., Beamon, B. M., Krejci, C. C., Muramatsu, K. M., & Ramirez, M. (2010). Coordination in humanitarian relief chains: Practices, challenges and opportunities. *International Journal of production economics*, *126*(1), 22-34. https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2009.09.008

BANG, H. N. (2024). Displacement-induced destitution in Cameroon: Seeking durable livelihood solutions for internally displaced persons. *Cogent Social Sciences, 10* (1), 2411861. https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2411861

BRAUN, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

BENSON, C., Twigg, J., & Myers, M. (2001). NGO initiatives in risk reduction: An overview. *Disasters, 25* (3), 199–215. https://doi.org/10.1111/1467-7717.00172

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu.* https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/03/2023-Kahramanmaras-ve-Hatay-Depremleri-Raporu.pdf

DOĞAN, B. (2023). Afet yönetiminde STK'ların rolü: HOPAK örneği. İçinde İ. Akbal & T. Kurşuncu (Ed.), *Sivil toplum üzerine araştırmalar* (ss. 109–126). Nobel Bilimsel Eserler.

DOWNS, A. (1972). Up and down with ecology: The issue-attention cycle. *The Public Interest, 28*, 38–50. https://fbaum.unc.edu/teaching/articles/Downs_Public_Interest_1972.pdf

FREEMAN, P. K., Martin, L. A., Linnerooth-Bayer, J., Mechler, R., Pflug, G., & Warner, K. (2003). *Disaster risk management: National systems for the comprehensive management of disaster risk and financial strategies for natural disaster reconstruction.* Inter-American Development Bank, Sustainable Development Department, Environment Division. https://www.academia.edu/download/71935987/getdocument.pdf

HOPAK. (2020). *Hopa Arama ve Kurtarma Derneği Şehir Ödülleri Sunusu.*

HOPAK. (2023). *Hopa Arama ve Kurtarma Derneği Tüzüğü.*

Hürriyet. (2015, 26 Ağustos). Hopa yaralarını sarıyor: 8 kişinin öldüğü selde 3 kişi de kayıp. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hopa-yaralarini-sariyor-8-kisinin-oldugu-selde-3-kisi-de-kayip-29899508

IFRC. (2025). *What is a disaster.* International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. https://www.ifrc.org/our-work/disasters-climate-and-crises/what-disaster

JALALİ, R. (2002). Civil society and the state: Turkey after the earthquake. *Disasters, 26* (2), 120–139. https://doi.org/10.1111/1467-7717.00196

KASAPOĞLU, A., & Ecevit, M. (2003). Impact of the 1999 East Marmara Earthquake in Turkey. *Population and Environment, 24* (4), 339–358. https://doi.org/10.1023/A:1022453722574

LASSA, J. A. (2018). Roles of non-government organizations in disaster risk reduction. *Oxford Research Encyclopedia of Natural Hazard Science.* https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389407.013.45

LUNA, E. M. (2001). Disaster mitigation and preparedness: The case of NGOs in the Philippines. *Disasters, 25* (3), 216–226. https://doi.org/10.1111/1467-7717.00173

MACİT, İ. (2019). Bütünleşik afet yönetiminde Sendai Çerçeve Eylem Planının beklenen etkisi. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, 5* (1), 175–186. https://doi.org/10.21324/dacd.421564

NATSİOS, A. S. (1995). NGOs and the UN system in complex humanitarian emergencies: Conflict or cooperation? *Third World Quarterly, 16* (3), 405–420. https://doi.org/10.1080/01436599550035979

OKUNOLA, O. H. (2024). Stakeholder engagement in disaster recovery: Insights into roles and power dynamics from the Ahr Valley, Germany. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 94*, 104455. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2024.104960

ÖZERDEM, A. (1999). Tiles, Taps And Earthquake-Proofing: Lessons For Disaster Management in Turkey. Environment and Urbanization, 15(2), 11:2., 177-180. https://dx.doi.org/10.1177/095624789901100215

PLATT, S., & Drinkwater, B. D. (2016). Post-earthquake decision making in Turkey: Studies of Van and İzmir. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 17*, 220–237. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2016.03.010

REVTİUK, Y., & Ivanova, T. (2024). Implementation of the community resilience approach in crisis management of Ukraine. *European Research Studies Journal, 27* (Special Issue A), 712–731. https://doi.org/10.35808/ersj/3745

SANATKHAH, A. (2025). The role of non-governmental organizations in efficient flood crisis management. *Disaster Prevention and Management Knowledge, 34* (1), 43–59. https://dpmk.ir/article-1-701-en.html

SARI, B. (2022). AFAD ve FEMA stratejik planlarının afet yönetimi ve Sendai Çerçevesi açısından analizi. *Emergency Aid and Disaster Science, 2* (1), 10–18. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2974561

BALABAN, M. Şenol (2024). SENDAI Afet Risk Azaltma Çerçevesi ve yerel yönetimlerde risk azaltma faaliyetleri ile ilişkisi bağlamında Türkiye kentleri. *Şehir & Toplum, 28*, 41–56. https://avesis.metu.edu.tr/yayin/0ab3103c-dab6-4076-9248-27b40ef091fe/sendai-afet-risk-azaltma-cercevesi-ve-yerel-yonetimlerde-risk-azaltma-faaliyetleri-ile-iliskisi-baglaminda-turkiye-kentleri

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı. (2023, 16 Şubat). *Kahramanmaraş depremleri ve sivil toplum – Gözlem notları I.* https://tusev.org.tr/kahramanmaras-depremleri-ve-sivil-toplum-gozlem-notlari-i-yayimlandi/

United Nations International Strategy for Disaster Reduction (UNISDR). (2005). Hyogo Framework for Action 2005–2015: *Building the resilience of nations and communities to disasters (HFA).* https://www.unisdr.org/files/1037_hyogoframeworkforactionenglish.pdf

United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). (2015). *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030 (SFDRR).* https://www.undrr.org/implementing-sendai-framework/what-sendai-framework

Resmi Gazete. (2020). *Afet ve Acil Durumlara İlişkin Hizmet Standartları ve Akreditasyon Esaslarının Belirlenmesi Hakkında Yönetmelik.* (2020, 29 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 31200). https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/07/20200729-1.htm

Turkish Red Crescent Society. (2006). *International disaster response law: 1999 Marmara earthquake case study.* Ankara: Turkish Red Crescent Society. https://disaster-law.ifrc.org/sites/default/files/media/disaster_law/2020-09/report-turkey.pdf

YILDIZ, M. (2024). *Kamu politikası analizi: Kamusal sorunların teşhisi ve çözümü*. Gazi Kitabevi.

EXTENDED ABSTRACT

This study investigates the role and effectiveness of local non-governmental organizations (NGOs) in disaster management, using the Hopa Search and Rescue Association (HOPAK) as a case study. The research is situated within the conceptual and policy framework of the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction (2015–2030), which emphasizes multi-actor governance and highlights local-level participation and resilience as fundamental pillars in disaster risk reduction.

Turkey, due to its geographical and geological characteristics, is highly susceptible to various natural disasters, particularly earthquakes, floods, and landslides. In response to these increasing risks, local NGOs have emerged as critical actors in both preparedness and response activities. HOPAK was established in 2016 in Artvin's Hopa district following severe floods and landslides in 2015. The organization operates on a volunteer basis and aims to provide immediate intervention during disasters, as well as conduct public awareness campaigns and training programs to build community resilience.

The study utilizes a qualitative research design and employs semi-structured interviews to examine how HOPAK aligns its activities with the four priorities and guiding principles of the Sendai Framework: (1) understanding disaster risk, (2) strengthening disaster risk governance, (3) investing in resilience, and (4) enhancing disaster preparedness for effective response. Interviews were conducted with 10 active volunteers and administrators of HOPAK between July 3 and July 30, 2024. Thematic analysis was used to categorize responses around core disaster management dimensions such as coordination, stakeholder roles, participation, and capacity development.

Findings demonstrate that HOPAK plays a significant role in local disaster management through its cooperation with public institutions, especially Turkey's Disaster and Emergency Management Authority (AFAD), municipalities, and private sector partners. By participating in official accreditation programs and joint simulation exercises with AFAD, HOPAK has established operational legitimacy and the ability to act effectively in emergencies. Volunteers come from diverse professional backgrounds—such as healthcare, mountain rescue, diving, and firefighting—enabling the organization to respond to a wide range of disaster scenarios.

Moreover, the study finds that HOPAK is engaged in community-based risk identification and preparedness initiatives. These include educational programs in local schools, social media

outreach, and hands-on rescue training for volunteers. This aligns with the Sendai Framework's emphasis on locally-informed, inclusive disaster planning. The organization has also participated in disaster responses beyond its home region, including the 2023 Kahramanmaraş earthquakes, further demonstrating its growing national capacity.

However, the research identifies several structural and operational challenges. These include limited financial resources, lack of high-tech equipment, and insufficient access to continuous professional training. To address these issues, HOPAK collaborates with local business entities and applies for regional and European Union funding programs. These partnerships have allowed the organization to improve its capacity incrementally despite systemic constraints.

Another core theme is institutional coordination. The study shows that disaster response becomes significantly more effective when central government institutions, local authorities, and NGOs work in alignment. HOPAK's effectiveness is largely attributed to its pre-existing relationships with local administrative bodies and its ability to act as a bridging institution between government and the community. Nonetheless, greater efforts are needed to enhance international cooperation and knowledge exchange, particularly in adopting global best practices and technologies.

In conclusion, the case of HOPAK illustrates how local NGOs can act as vital stakeholders in disaster risk governance when empowered through appropriate legal frameworks, accreditation mechanisms, and multi-level partnerships. The study contributes to the literature by presenting an example of localized NGO engagement that is both responsive to regional needs and aligned with international disaster risk reduction principles. Strengthening such local NGOs through sustained funding, institutional support, and international collaboration is essential for building more resilient societies in disaster-prone areas.

ÇANAK, ERDEM (2025). "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Adana'da Sanayileşme ve Şehirleşme".*Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1434-1451.

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA ADANA'DA SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLEŞME

Erdem ÇANAK*

ÖZ

Şehirlerin tarihinin ve talihinin değişmesine neden olan önemli dönüm noktaları vardır. Adana'nın kaderi de artan pamuk üretimiyle birlikte değişmiştir. Aslında pamuk yüzlerce yıldır şehirde ve bölgede üretilmektedir. Ancak bu üretim daha ziyade bölgenin ihtiyacı karşılayacak ölçekte olmuştur. Fakat 1833-1840 yılları arasında bölgeyi yöneten İbrahim Paşa'nın tarımsal alanda yaptığı düzenlemelerle birlikte üretimi hızla artmaya başlamıştır. Amerikan İç Savaşı yıllarında İngiltere'nin dokuma sanayisi için ihtiyaç duyduğu pamuğu bölgeden almaya başlamasıyla birlikte üretimi zirveye ulaşmıştır. Böylece şehir, önemli bir pamuk üretim merkezine dönüşmüştür. Hatta bir süre sonra önemli bir üretim merkezi olmasının yanı sıra işleme merkezi haline de gelmiştir. Bunun neden olduğu sosyo-ekonomik canlılıkla birlikte şehrin çehresi değişmeye başlamış, daha modern ve yaşanılır bir şehir talebinin gündeme gelmesi üzerine de Belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunun sonucunda şehir, bir taraftan modernleşirken bir taraftan da açılan yeni sanayi tesisleriyle birlikte önemli bir iş ve aş merkezi haline gelmiş, bu özelliğini cumhuriyetin ilk yıllarında da sürdürmüştür. Bu çalışmada, Adana'da artan pamuk üretiminin neden olduğu sosyo-ekonomik canlanmanın şehirleşmeye etkisi ele alınmıştır.
Anahtar Kelimler: Adana, Adana Belediyesi, Çukurova, Pamuk.

INDUSTRIALIZATION AND URBANIZATION IN ADANA FROM THE LATE OTTOMAN PERIOD TO THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

There are important milestone events that change the history and fate of cities. The fate of Adana also changed with the increase in cotton production. In fact, cotton has been produced in the city and the region for hundreds of years. However, this production was mostly on a scale that met the needs of the region. But with the agricultural reforms made by Ibrahim Pasha, who ruled the region between 1833 and 1840, production began to increase rapidly. With the start of the American Civil War, England began to import cotton from the region for its textile industry, and production reached its peak. Thus, the city became an important cotton production center. In fact, after a while, it became not only an important production center but also a processing center. With the socio-economic vitality that this brought, the city began to change, and with the emergence of demands for a more modern and livable city, the municipal organization was established. As a result, the city modernized on the one hand, and on the other hand, with the opening of new industrial facilities, it became an important center of employment and income, a feature it maintained in the early years of the republic. This study examines the impact of the socio-economic revitalization caused by the increase in cotton production in Adana on urbanization.
Keywords: Adana, Adana Municipality, Çukurova, Cotton.

Giriş

Şehirlerin gelişimini etkileyen çeşitli faktörler vardır. Coğrafi konum, sahip olunan toprağın niteliği, yer altı kaynakları, ulaşım ve iklim gibi hususlar bunlara örnek olarak verilebilir.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 15.07.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025
* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, email: ecanak@cu.edu.tr ORCİD:0000-0002-7856-3802

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişmeye başlayan Adana'nın ve sanayisinin gelişmesinde de bölgedeki verimli topraklarda üretilip ihracatı yapılan pamuk önemli rol oynamıştır. Adana için çok önemli bir ürün olan ve *ak altın* olarak da nitelendirilen pamuk, bölgede yüzyıllardır üretilmektedir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk yıllara tesadüf eden üretim miktarı 1525'de 124, 1547'de 664, 1572'de 797 tondur. Üretimin bir kısmı yurt içinde kullanılırken geri kalan kısmı ihraç edilmiştir (Kurt, 1990, s. 197-198; Kurt, 2004, s. 44; Kurt, II, 2005, s. 38; Kurt, III, 2005, s. 86-88). Bunun yanı sıra şehirdeki dokuma sanayi, boyahaneler, pamuk ipliği satışı yapılan ayrı bir yer ile pamuk tohumundan yağ elde eden fabrika pamuğun ekonomik değer olarak şehir açısından önemini işaret etmektedir (Kurt, III, 2005, s. 86-88).

Bölgede üretilen pamuk, uzun yıllar sadece bölgenin ihtiyacını karşılamıştır. Ancak bölgenin idaresinin 1833'de İbrahim Paşa'ya geçmesiyle birlikte üretimde ciddi bir artış yaşanmıştır. Zira tarımsal üretime yönelik önemli adımlar atan İbrahim Paşa, Kıbrıs, Mısır ve Suriye'den getirttiği tohumlarla bir taraftan üretimin artmasını sağlarken bir taraftan da daha kaliteli pamuk üretilmesini sağlamıştır (Ener, 1990, s. 220). Fakat üretimdeki asıl artış Amerikan İç Savaşı yıllarında yaşanmıştır. Çünkü dokuma sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuğu büyük ölçüde Amerika'dan karşılayan İngiltere, savaşla birlikte hammadde sıkıntısı yaşamaya başlayınca yeni üretim alanları aramaya başlamıştır. Bu yerler arasında Çukurova da yer almıştır. Fakat bölgede üretilen pamuk İngilizlerin istediği nitelikte ve nicelikte olmadığı için birtakım adımlar atılması gerekmiştir. Bunun üzerine İngilizler, pamuk ekimi yapacaklara ücretsiz olarak tohum vereceklerini ve modern anlamda üretim yapılabilmesi için de ihtiyaç duyulan tarımsal makineleri uygun koşullarla satabileceklerini belirtmişlerdir (Varlık, 1977, s. 51). 27 Ocak 1862'de yayınlanan iradeyle pamuk tohumları ücretsiz olarak dağıtılırken pamuk tarımının gelişmesi için ithal edilen tarımsal makine ile pamuk tohumundan da on yıl süreyle çeşitli vergiler alınmamıştır (Varlık vd., 2008, s. 30-32; Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, s. 128-129, 134). Sağlanan destek sayesinde hem üretilen hem de ihraç edilen pamuk miktarı artmıştır. Bunun neden olduğu para girişine bağlı olarak da şehirde ciddi bir değişim süreci başlamıştır. Fakat savaşın sona ermesiyle İngilizler tekrar Amerika'dan pamuk almaya başlayınca azalan talep ile gerileyen fiyatlara bağlı olarak üretim de azalmıştır. İşlenmemiş pamuğa olan talebin azalması ise şehirdeki pamuğa dayalı sanayileşmenin hızlanmasını sağlamıştır (Varlık, 1977, s. 42). Almanya'nın 1900'lerde ihtiyaç duyduğu pamuğu Osmanlı'dan almaya başlamasıyla birlikte Çukurova pamuğu tekrar önem kazanmış ve üretimi teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda ithal edilen pamuk tohumları Adana başta olmak üzere pamuk üretimi yapılan vilayetlere dağıtılmıştır (Quataert, 2008, s. 232). Alman tekstil sanayicileri de 1905'de kurdukları *DLBG (Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaf/Alman Levanten Pamuk Şirket)* aracılığıyla üretilen pamukla ilgilenmişlerdir. Ayrıca DLBG, nitelikli pamuk üretimini artırmak için bir taraftan çiftçilere geliştirilmiş tohum dağıtırken bir taraftan da yeni makinelerle üretim maliyetini azaltmak, sulamayı geliştirmek, bataklıkların ıslah edilmesi konusunda yardımcı olmak ve yeni türler için deneme tarlaları oluşturmak maksadıyla yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta bunlarla yetinmeyerek elde edilen ürünün işleneceği bir de çiğit fabrikası kurmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 35-36). Almanların bölgeye yönelik bu politikasıyla pamuk üretimi önemli miktarda artmıştır. Nitekim 1903'de 40.000 balya olan üretim, 1908'de 75.000'e, 1913'de 105.000'e ulaşmıştır. Ancak savaş yıllarıyla birlikte üretimde ciddi düşüşler yaşanmış olup 1916'da 35.000 balya olan üretim, 1918'de 20.000 balyaya kadar gerilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise üretim artarak eski seviyesine ulaşmıştır. 1880-1924 yılları arasında Adana'da gerçekleşen pamuk üretimi ise şu

şekilde olmuştur (Arık, 1924, s. 56; Varlık vd., 2008, s. 33; Eldem, 1970, s. 84; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 38, 73-74):

Yıl	**Üretim (ton)**	**Yıl**	**Üretim (ton)**	**Yıl**	**Üretim (ton)**
1880	8.000	**1907**	11.200	**1916**	2.000
1888	3.052	**1908**	12.800	**1917**	2.000
1897	6.322	**1909**	15.200	**1918**	14.000
1900	7.848	**1910**	13.160	**1919**	11.840
1902	6.322	**1911**	16.000	**1920**	17.265
1903	8.000	**1912**	23.000	**1921**	4.000
1904	8.400	**1913**	24.000	**1922**	10.000
1905	9.000	**1914**	27.000	**1923**	20.000
1906	10.000	**1915**	3.000	**1924**	32.000

Tablo 1: 1880-1924 Yılları Arasında Adana'da Gerçekleşen Pamuk Üretimi

Pamuğun önemli bir ihracat ürünü olması, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ıslahı konusunda birtakım adımların atılmasına yol açmıştır. Bunun üzerine Adana'nın da içinde yer aldığı bazı yerlerde tohum ıslah istasyonları açılmış, eğitim amacıyla yurtdışına gönderilenler olmuş ve 1927'den itibaren Amerika'dan çeşitli pamuk türleri getirilerek denemeleri yapılmıştır. Fakat pamuk üretimini etkileyen asıl gelişme Birinci Sanayi Planı ile dokuma sanayine önem verilmesi olmuştur. Zira plan doğrultusunda kurulan yeni tesislerle birlikte pamuğa olan talep artınca Adana ve havalisindeki işlenmeyen araziler üretime açıldığı gibi modern tarım makinelerinin kullanımı da yaygınlaşmıştır. Fakat bölgede ekilen arazinin % 60'ına pamuk ekilmesine karşın pamukta belli bir nitelikten ve bölgeye özgü bir türden söz etmek mümkün değildir. Bunun üzerine 1933'den itibaren klevland olarak adlandırılan tür ekilmeye başlanmıştır.[1] 1939'da Amerika'dan getirilen klevland ile akala türlerinin deneme üretimi neticesinde daha iyi sonuç alınan akalanın yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir.

1. Adana Sanayisinin Gelişim Süreci

Adana'nın Osmanlı idaresine girdiği yıllardaki ekonomik görünümüne bakıldığında nüfusunun büyük ölçüde konar-göçer hayat yaşadığı ve tarımsal üretimin iktisadî yapının temelini teşkil ettiği görülmektedir (Kurt, 2004, s. 55). Bu esnada şehirde faaliyet gösteren dokuma ve boya sanayi ise pamuk üretimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca şehir merkezinde bir boyahane ve mum atölyesi ile kuyruk yağı işleyen bir işletme, Ayas'ta üzüm şırası çıkarılan bir masara[2] ile Kınık kazasının Bayındır nahiyesinde bir susam masarası bulunmaktadır. Şehir merkezinde Debbağhâne adında bir mahalle varsa da üretim yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Kurt, 2004, s. 49-50). Adana'nın az gelişmiş ve ilkel denebilecek sanayi yapısı uzun bir süre dikkate değer bir değişiklik göstermemiştir.

[1] Ancak yerli kozanın ekimi tamamen terk edilmemiştir. Verimi daha az olmakla birlikte yetişme döneminde yağmur ve fırtınadan aşırı şekilde etkilenmemesi gibi sebepler yerli kozanın ekimini zorunlu kılmıştır (Seyhan, 1938, s. 73).
[2] Üzüm, susam gibi şeylerin sıkıldığı yer.

Adana'da faaliyete geçen gerçek manadaki ilk fabrika 1864'de Justin Daudet tarafından açılmış olan çırçır fabrikasıdır.[3] Bunu James Gouth'ın 1865'de açtığı fabrika izlemiştir (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, s. 133, Kurmuş, 1974, s. 255; Varlık vd., 2008, s. 67). Fakat bu yatırımların devamı gelmediği için şehrin iktisadi görünümü kısa vadede dikkate değer bir değişim göstermemiştir. Nitekim İngiliz konsolosluğu tarafından 1870'li yıllarda hazırlanan raporlara göre Adana sanayisi yerel ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde olup büyük ölçüde el emeğine dayanmaktadır. 1876 tarihli Adana Vilâyet Salnamesi de bunu teyit etmektedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1293, s. 49-78, 138). Fakat Amerikan İç Savaşı'nın neden olduğu pamuk üretimi ile 1886 yılında Adana-Mersin demiryolunun açılması şehrin ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısının değişmesi noktasında önemli bir gelişme olmuştur. Zira hat sayesinde bölgede üretilen ürünler Mersin limanı vasıtasıyla dünyanın dört bir yanına daha hızlı ve ucuza ulaştırılmaya başlanınca bölgeye yönelik yabancı ilgisi de artmıştır (Sergici, 1946; Tekeli, 1985, s. 879). Bunun sonucu olarak ticari ortaklık şeklindeki yabancı yatırımlarının yerini doğrudan yatırımlar almaya başlamıştır. Yatırımlarını artıranların başında da olumlu seyreden Osmanlı-Alman ilişkisinin de etkisiyle Almanlar gelmiştir. Hatta Bağdat-Berlin Demiryolu projesinin imtiyazını da alan Almanlar, şehrin kuzeybatısına ve yerleşim yerlerinin dışına yeni bir istasyon inşa etmişlerdir.[4]

Şehirdeki ilk büyük ölçekli ve önemli sanayi yatırımı 1885'de Adana'ya Girit'ten göç etmiş olan Havace Tırpani tarafından gerçekleştirilmiştir.[5] Tırpani'nin fabrikasını 1887'de Tarsuslu tüccar Mavromati ve ortaklarının açtığı iplik fabrikası takip etmiştir (Eldem, 1970, s. 131). 1889'da ise pamuk ticaretiyle uğraşan Hazar Nişanyan Efendi'ye dokuma fabrikası kurma izni verilmiştir. 1888'de ipek üretimine başlanması ise mevcut yapının dışına çıkan bir ekonomik faaliyet olarak dikkat çekmektedir. Bunun devamı niteliğinde bir de ipek iplik eğirme atölyesi açılmıştır (Varlık vd., 2008, s. 72).

1892'de şehirde 1 bedesten ve debbağhâne, 5 boyahane, 7 fabrika, 27 han, 28 masara, 33 fırın, 55 değirmen, 90 mağaza ve 1.988 dükkân bulunmaktadır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1309, s. 81). Buna karşın İngiliz Konsolosluğu'nun 1895-1896 yıllarındaki Adana sanayisine dair hazırladığı bir raporda, önemli bir kısmı yaylalarda dokunan kilimler ile halılara dayanan ilkel denebilecek bir sanayinin bulunduğu, atölyelerin önemli bir kısmına Rumların sahip olduğu, Ermenilerin de Avrupa'dan gönderilen fonlar sayesinde dokumacılıkta ilerlediği dile getirilmiştir (Varlık vd., 2008, s. 72).[6] 20. yüzyılın başında bölgeyi ziyaret eden Dr. Schaffer ise Adana sanayisinin Tarsus ve Mersin'den geri olduğunu, su kuvvetiyle işleyen değirmenler ile birkaç tane küçük çırçır fabrikası bulunduğunu, kadınların iplik eğirdiğini ve halı dokuduklarını, demircilik sanatının çok geri olduğunu, buna karşın dericilik sanatında ileri olunduğunu

[3] Abidinpaşa Caddesi'ndeki İş Bankası binasının bulunduğu yerde açılmıştır. Faaliyete geçtikten 11 yıl sonra Ceyhan'a taşınmıştır. 1946'da Hasan Yeşil tarafından satın alınmıştır (Arık, 1924, s. 150-151; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 34; Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii, 1983, s. 22; Toros, 2001, s. 192).

[4] Bu istasyonun açılmasıyla birlikte eski istasyon yolcu indirme bindirme yeri olmaktan çıkınca şehirdeki ilk iplik ve çırçır atölyeleri ile imalathaneler burada açılmıştır. Ancak yeni açılan istasyon şehrin kuzeybatısına ve yerleşim yerlerinin dışına inşa edildiği için ilk etapta pek ilgi görmemiştir. Buna rağmen şehir, yeni istasyon yönünde gelişimini sürdürmüştür.

[5] 1898'da iplik, 1901'de dokuma tesisi eklenmiştir (Varlık vd., 2008, s. 72). Adana'daki ilk bez fabrikası olan müessesede üretilen bezler *Tırpani bezi* olarak tanınmıştır (Bediz, 1953, s. 27; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 34).

[6] Şehirde 20. yüzyılın başında 2 bedesten, 9 fabrika, 27 han, 47 fırın, 55 değirmen, 195 mağaza ve 1.875 dükkân vardır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 71).

belirtmiştir (Ener, 1990, s. 198, 208-209). Schaffer'ın verdiği bilgilerden basit ve ilkel düzeydeki atölyelerde daha ziyade el emeğine dayalı ürünler imal edildiği anlaşılmaktadır. Şehrin sanayisinin 1900'lerin başındaki genel durumuna dair Vilâyet Salnamesinde yer alan bilgiler de bunu doğrulamaktadır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 247-248).

Fabrika niteliğindeki ilk değirmen 1902'de Bosnalı Salih tarafından kurulmuş olup un dışında buz üretimi ve çırçırlama da yapılmıştır (Varlık vd., 2008, s. 80). Bunu, çırçır ile buz üretmek için aynı yıl açılan Hacı Yusufzâde Mehmet Efendi Evladı Fabrikası izlemiştir (Arık, 1924, s. 137-138). Bunların dışında Reji İdaresi'nin tütün fabrikası (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 104)[7] ile demiryollarının küçük bir tamirhanesinin varlığı da bilinmektedir (Arık, 1924, s. 114).

Şehirdeki üçüncü iplik fabrikasını 1907'de Aristidi Kozma Simyonoğlu kurmuştur. Dokuma da yapabilen bu fabrikanın (Varlık vd., 2008, s. 76, 79)[8] dışında 2 buz fabrikası, 5 un fabrikası, 5 susam yağı değirmeni, 14 tane çırçır atölyesi, peşkir ve kumaş dokuyan 15 civarında el tezgâhı ile 300 çırçır makinesi bulunmaktadır (Varlık vd., 2008, s. 76).[9]

Yerli yatırımcıların yanı sıra yabancı yatırımcılar da fabrika kurmuştur. Bunların en çok dikkat çekeni 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş olup ve *Alman Fabrikası* olarak da adlandırılan İngiliz ortaklı müessesedir.[10] I. Dünya Savaşı öncesinde faaliyete geçen son tesis ise *Kanlı Fabrika* olarak da bilinen fabrikadır.[11] Günden güne açılan yeni fabrikalarla birlikte Adana ve Tarsus'taki iplik fabrikalarının iğ[12] sayısı 1915'de 42.000'e ulaşmıştır (Varlık vd., 2008, s. 76). Fakat savaş yıllarında erkekler askere alındığı için pamuk üretiminde ciddi düşüş yaşanmıştır. Yaşanan düşüşün yanı sıra bölgedeki Ermenilerin Suriye'ye göç ettirilmesi de şehrin ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (Arık, 1924, s. 69).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarımsal üretime dayalı olarak hızla gelişen Adana, bir taraftan Mersin limanı vasıtasıyla dış pazarlarla, bir taraftan da demiryolu ve karayoluyla Ortadoğu ile İstanbul, Konya ve Kayseri gibi dönemin önemli ticaret merkezleriyle irtibatlı hale gelmiştir. Bağdat Demiryolu da bu süreçte önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak bölgede üretilen pamuk iç ve dış pazarlara kolayca satılabilmiştir. Şehrin sahip olduğu ulaşım kolaylığı, tarımsal ürünleri pazarlara daha kolay ulaştırmanın yanı sıra tüccarlar arasındaki iş birliğini de etkilemiştir. Zira pamuğa dayalı olarak gelişen ticaret ile dış pazarlarla kurulan ilişkiye bağlı

---

[7] Şakir Paşa mevkiindeki fabrika, Reji İdaresi'nin imtiyazının sona ermesi üzerine 1923'ün sonlarında kapanmıştır. Fakat Reji'nin 1925'de devletleştirilmesi üzerine 1926'da tekrar açılmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 15 Mayıs 1926).

[8] 1907'de Aristidi Kozma Simyonoğlu ve şürekâsı tarafından kurulmuş olup Döşeme Mahallesi'nde ve Eski İstasyon civarında bulunmaktadır. Milli Mensucat Fabrikası adıyla da bilinmektedir. Millî Mücadele'den sonra Millî Ticaret T.A.Ş. tarafından kiralanmışsa da idaresi bir yıl sonra Millî Emlak'a geçmiştir. Adanalı tüccar Şevket Bey ve ortakları tarafından kiralanarak bir yıl çalıştırılmışsa da 1926'da Millî Emlak tarafından satılmıştır. Fakat usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle satışı iptal edilmiş, bir süre sonra tekrar satışa çıkarılarak Kayserili Mizânzâde Nuri Bey ve ortaklarına satılmıştır. Fabrikanın tüm hisseleri zaman içinde Özgür ailesine geçmiştir. Ancak 1970'li yıllarda Sosyal Sigortalar Kurumu ile çıkan bir ihtilaf sonucu kapanmıştır (Varlık vd., 2008, s. 88).

[9] I. Dünya Savaşı öncesinde bölgedeki çırçır atölyesi sayısı 800'e ulaşmıştır (Toprak, 2009, s. 73).

[10] Sahip olduğu su cenderesi sayesinde daha küçük hacimde balya yaparak nakliyede tasarruf sağlanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 36; Arık, 1924, s. 61).

[11] İşgal yıllarında yaşanan *Kaç Kaç* hadisesi sırasında şehirden kaçan Türklerin bir kısmı Ermeniler tarafından burada öldürüldüğü için halk tarafından *Kanlı Fabrika* olarak adlandırılmıştır (Toros, 2001, s. 193-196). Bunu müteakiben pamuk ve un üretmek için Suphi Paşa tarafından 1918'de *Suphi Paşa Fabrikası* açılmıştır. Fabrikaya işgal yıllarında Fransızlar el koymuştur (Varlık vd., 2008, s. 76, 91, 114).

[12] Pamuk, yün gibi şeyleri ipliğe dönüştürürken kullanılan bir araç.

olarak 1913'de Adana Ticaret Odası'na bağlı bir borsa şubesi açılmıştır (Adana, 1937, s. 46; Toksöz, 1961, s. 29; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). Böylece bölgede üretilen pamuk uluslararası piyasada hak ettiği değerden satılabilmiştir.

Adana ile özdeşleşen pamuk, şehirdeki sanayileşmenin ana unsurudur. Hatta Osmanlı'nın son döneminde açılan fabrikalara zamanla yenilerinin eklenmesiyle birlikte Adana, *Minarelerinden fazla fabrika bacaları sivrilen şehir* olarak adlandırılmıştır (Seyhan, 1938: 94). Sanayileşmenin neden olduğu ticari hareketlilik, Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Banque Française de Syrie ile Banque d'Athens gibi bankalar ile İstanbul'da çok katlı mağazası olan Orozdibak bonmarşesinin şehre şube açmasına yol açmıştır (Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası, 1974, s. 27).

Cumhuriyetle birlikte Adana sanayisinde de dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda Fransa, I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılan Almanya'nın ödemesi gereken savaş tazminatına karşılık Alman Fabrikası olarak bilinen şehirdeki çırçır ve prese fabrikasına el koyarak adını Adana İstikbal Pamuk T.A.Ş. olarak değiştirmiştir. Bir Belçika firması ise kurduğu çiftlikte modern usullerle pamuk üretimi yaptığı gibi üretilen pamuğu işleyecek bir de fabrika açmıştır (Sergici, 1964, s. 32). Şehri terk eden işgalci Fransızlar ile Ermeniler ve Rumların bıraktığı mallar hazineye geçerken bunlardan çırçır, iplik ve bez üretimi yapan Simyonoğlu Fabrikası Milli Mensucat Şirketi'ne, İstasyon bölgesindeki Tırpani Fabrikası ise Ziraat Bankası'na devredilmiştir (Varlık vd., 2008, s. 101).

Cumhuriyetin ilk yıllarına tesadüf eden 1924'de şehirde faaliyet gösteren sanayi müesseseleri ile faaliyet alanları ise şu şekildedir (Arık, 1924, s. 137-140):

Fabrikanın adı	**Faaliyet alanı**
Hacı Yusufzâde Mehmed Efendi Evlâdı Fabrikası	Buz, pamuk
Salih Efendi Fabrikası	Buz, pamuk, un
Suphi Paşa Fabrikası	Pamuk, un
Adana İstikbâl Pamuk Fabrikası	----------
Balıkçıoğlu Fabrikası	Pamuk, buz
Kanlı Fabrika[13]	Pamuk
Pamukçu Mustafa Agazâdeler Fabrikası	----------
Aşikyan Fabrikası[14]	Buz, pamuk, un
Papuççuoğlu Fabrikası[15]	Pamuk
Mardikyân Fabrikası[16]	Pamuk, buz
Asım Bey ve Muhtar Bey Fabrikası[17]	Pamuk, un

[13] Zilânzâde Mehmed Fuad Bey ve ortakları tarafından kiralanarak işletilmiştir.
[14] Türkiye Millî İthalat ve İhracat Şirketi tarafından işletilmektedir.
[15] Madam Papuççu tarafından işletilmektedir.
[16] Lütfi Bey tarafından işletilmektedir.
[17] *Boduroğlu* adıyla anılmaktadır.

Habib Efendi Fabrikası[18]	Pamuk, buz
Reji İdaresi Tütün ve Sigara Fabrikası	----------
Murat Makarna Fabrikası	----------
Milli Mensucat Şirketi Fabrikası[19]	İplik, dokuma
Şark Ziraat ve Sanayi Şirketi	----------
Tırpani tarafından kurulmuş olup Cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası'na devredilen fabrika	----------

Tablo 2: 1924'de Şehirde Faaliyet Gösteren Sanayi Müesseseleri ile Faaliyet Alanları

Bunların dışında kereste imal eden bir fabrika ve hızar ile değirmenler (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1926-1927), 1927, s. 518), on bir pamuk cendere makinesi ile çenberli balya yapan fabrika bulunmaktadır. 12 Haziran 1924'de ise Hüsnüzâdeler ile Şinasi ailelerine ait bir fabrikanın temeli atılmıştır (Arık, 1924, s. 137-140).[20] Ayrıca Avrupa ve İstanbul merkezi çeşitli işletmeler de söz konusudur. Bunlara örnek olarak şunlar verilebilir (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1925-1926), 1926, s. 337):

İtibar-ı Mili Bankası	Asya Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi acentesi
Selanik Bankası	Dormis Gaz Şirketi acentesi
Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası	Nakliyat Sigorta Şirketi acentesi
Osmanlı Bankası	Asikorasyoni Ceneral Doniriste Sigorta Şirketi acentesi
Azim Şirketi ve İntibah Nakliye Şirketi	Union Sigorta Şirketi acentesi
Milli İdhalat ve İhracat Anonim Şirketi	Milli Sigorta Şirketi acentesi
Ford Otomobil Şirketi acentesi	Şark Sigorta Anonim Şirketi acentesi
Orizdibak Anonim Şirketi	----------

Tablo 3: 1924'de Şehirde Faaliyet Gösteren Avrupa ve İstanbul Merkezli İşletmeler

1925 Devlet Salnamesine göre şehirde, büyük sayılabilecek tesislerin 2'si iplik ve bez, 8'i çırçır ve prese fabrikası, küçük işletmelerin ise 34'ü marangozhane ve şekerlemeci ile bulgur değirmeni ve bıçakçı, 37'si demirci, 44'ü fırın, 55'i köşker, kazan ve tencere imalathanesidir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). 1925 yılında Adana'da gerçekleştirilen İkinci Pamuk Kongresi'nin açış konuşmasını yapan Ali Cenani Bey'in belirttiğine göre ise ülkede faaliyet gösteren 9 mensucat fabrikasının 4'ü ile iğlerin % 58'i Adana'dadır. Bunlardan Rasim Dokur Fabrikası 20.000 iğ ile ülkedeki en büyük dokuma tesisidir. Yine ülkedeki 908 dokuma tezgâhının % 56'sına tekabül eden 511'i Adana'da yer almaktadır. Fakat üretimde kullanılan iğ ve tezgâh bakımından Adana'nın atıl kapasitesi ülke geneline oranla bir hayli yüksektir. Nitekim yurt genelindeki dokuma tezgâhlarının % 41'i faal iken bu oran Adana'da % 25 civarındadır. Buna rağmen şehirdeki 4 fabrika ülkenin 3.1 milyon kilogram olan iplik üretiminin % 40'ı ile Amerikan

[18] *Kokonaki* adıyla bilinmektedir.
[19] Simyonoğlu tarafından kurulmuştur.
[20] İtalyan Brazafoli şirketi tarafından İstasyon civarında bir bina yaptırılmışsa da faaliyete geçmemiştir (Arık, 1924, s. 137-140).

bezi üretimin % 44'ünü gerçekleştirmiştir (İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, 1925, s. 94).

Amerika'nın İstanbul Konsolosluğu'nun hazırladığı 1926 tarihli bir raporda Adana'nın önemli bir tarımsal makine dağıtım merkezi olduğu, Fransız işgal yıllarında tahrip olmasına rağmen diğer Anadolu şehirlerine göre daha hızlı toparlandığı belirtilmiştir. İşgal sonrası Adana'nın imarına katkıda bulunmak amacıyla 1924'de Türk İnşaat ve İltizamat-ı Fennîye ve Sanayi adında bir de şirket kurulmuştur. 1926'da Gilodo'nun öncülüğünde kurulan yağ sanayi ise pamuk işlemeye dayalı geleneksel yapının dışını çıkılmasını gösteren dikkat çekici bir teşebbüstür. Ayrıca Hacı Seyyid Efendizâde Bekir Sıtkı Bey de 1927'nin sonuna doğru Adanalı avcıların vuracakları domuzlardan salamura ve jambon üreterek ihraç etmeyi planladığı bir jambon fabrikası kurmak istemiştir (Varlık vd., 2008, s. 102-103). Bu dönem kurulan bir diğer dikkat çeken şirket ise İstanbul merkezli Dr. Guvaline, Dr. Duvilli Yuna, Avukat Mehmet Arif Bey, Rodo Fişel, M. Lugren ve A. Bilyoti tarafından 26 Eylül 1928'de kurulmuş olan *Pamuk Sanayi ve Ticaret T.A.Ş.'*dir. Şirket her ne kadar İstanbul merkezli olarak kurulmuşsa da faaliyetlerini ağırlıklı olarak Adana'da sürdürmüştür (Hamit Tahsin-Remzi Saka, 1930, s. 376).

Özel kesimin sanayi girişimlerini desteklemek için çıkarılan 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Adana'da 2.769 işçi çalıştıran 39 işyeri yararlanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 92-93). Kanunun çıkarılmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirilen ve ülke sanayisinin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yapısı hakkında bilgi veren sanayi sayımına göre ise Adana sanayisinin sektörlere göre dağılımı şu şekildedir (1927 Sanayi Sayımı, 1969, s. 33):

	Tarım, Hayvancılık vb.	Maden-Makine Sanayi	Dokuma Sanayi	Ağaç Mamûlleri Sanayi	İnşaat Sanayi	Kimya Sanayi	Çeşitli Sanayi	Kâğıt-Karton Sanayi	**Toplam**
İşletme Sayısı	300	182	153	91	27	17	6	5	781
Çalışan Sayısı	1.162	550	2.991	367	100	76	8	57	5.311

Tablo 4: 1927'de Adana Sanayisinin Sektörlere Göre Dağılımı (1927)

Bu verilerden Adana sanayisinde iş yeri açısından belirleyici olan sektörün % 38.8 ile tarım ve hayvancılık olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla % 25.1 ile makine ve maden, % 17.9 ile dokuma, % 12.2 ile ağaç mamûlleri sanayi izlemiştir. İstihdam açısından bakıldığında ise ilk sırada % 49.9 ile dokuma yer alırken bunu % 22.1 ile tarım ve hayvancılık, % 13.3 ile ağaç mamûlleri ve % 10.7 ile maden ve makine sanayi izlemiştir.

2. Adana Belediyesi'nin Kuruluşu ve Modernleşen Adana

Osmanlı'da belediye hizmetleri Tanzimat dönemine kadar kadıların kontrolündeki vakıflar, loncalar ve mahalle teşkilatları tarafından gerçekleştirilmiş (Ortaylı, 2000: 12), bunların çalışmalarının yeterli görülmemesi üzerine de Tanzimat'ın ilanından sonra *İhtisap Nezareti* tesis edilmiştir. Nezaretin de yetersiz olduğunun kısa sürede anlaşılması üzerine batı tarzı modern belediyelerin kurulması gündeme gelmiştir.[21] Osmanlı'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Adana'da da belediyenin görevini 19. yüzyılın ilk yarısına kadar vakıflar yerine getirmiştir. Fakat artan pamuk üretiminin neden olduğu sosyo-ekonomik gelişmeyle birlikte batı tarzı modern belediye teşkilatına yönelik talep üzerine 1868'de Adana Belediyesi kurulmuştur. Kurulan belediye teşkilatına rağmen şehrin genel manzarası kısa sürede pek değişmemiştir.[22] Hatta bu süreçte gösterdiği değişimle kuzeyindeki ve batısındaki Anadolu şehirlerinden ziyade güneyindeki ve doğusundaki Arap şehirlerine benzemiştir (Toksöz-Yalçın, 1999, s. 441). Şehre dair bilgi veren seyyahların dile getirdiği köyü andırdığı, yollarının dar ve bakımsız olduğu, yağışlı günlerde sokaklarının çamur deryasına döndüğü, su ihtiyacının ekseriyetle Seyhan Nehri'nden karşılandığı ve sağlıksız olduğu şeklindeki bilgiler de bunu teyit etmektedir (Yavuz-Özmen, 2000, s. 289-305). Şehrin 1880'li yıllardaki vaziyetine dair bilgi veren Kasım Ener de nadiren kağnı görüldüğünü, sokakların dar olmasından dolayı kağnıların her yerden geçemediğini, bu nedenle nakil işlerinin hayvanlarla yapıldığını dile getirmektedir (Ener, 1939, s. 5). Naci Akverdi ise cadde olarak nitelendirilecek bir yol olmadığını, mevcut iki yoldan birisinin Köprübaşından başlayıp Kuruköprü'ye kadar uzanan şose, diğerinin ise Eski İstasyon'dan başlayıp Kuruköprü, Tarsus Kapısı, Yağ Câmi, Saat Kulesi ile Hükûmet Konağı'na kadar uzanan kısmen şose, kısmen de kaldırımlı yol olduğunu belirtmektedir (Akverdi, 1938, s. 24). Şehrin bu manzarası 19. yüzyılın sonuna doğru kısmen de olsa değişmeye başlamıştır. Zira bu dönemde açılan Sanat Mektebi, Hükûmet Konağı, Memleket Hastanesi, telgrafhane ve zabıta dairesinin yanı sıra şehri su baskınlarından korumak için nehrin kenarına set inşa edilmiştir. Bir taraftan Saat Kulesi, okul ve tiyatro gibi çağdaş yapılarla donatılan şehir, bir taraftan da bunların çevresinde gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Bu süreçte Seyhan Caddesi, kuzeyine inşa olunan kargir-ahşap karışımı iki üç katlı binaların yanı sıra konak tarzı yapılarla değişirken şehrin geri kalan yerleri avlulu ve tek katlı kerpiç evlerden oluşan genel manzarasını korumuştur. Damar Arıkoğlu hatıratında şehirdeki en güzel evlerin Tepebağ'da olduğunu ve şehrin önde gelen isimlerinin de burada oturduğunu, parmakla gösterilen bu evlere konak denildiğini dile getirmektedir (Arıkoğlu, 1961, s. 39). 1895'de Adana'ya gelen Dr. Şerafeddin Mağmumi ise şehrin genel görünümüne dair şunları söyler (Mağmumi, 2010, s. 173-174):

---

[21] Bunun üzerine 1858'de Galata-Beyoğlu'nda *Altıncı Daire-i Belediye* kurulmuştur (Ortaylı, 1973, s. 21; Tekeli, 1985, s. 884). İlk modern belediyeler imtiyazlı yabancılar sayesinde ticari açıdan öne çıkan İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi liman kentlerinde zuhur etmiştir (Ortaylı, 2000, s. 178). Hatta ticaret sayesinde zenginleşen bu kişiler, mevcut sistemi yeterli görmeyerek batı tarzı bir idare talep etmeye başlamışlardır. İstanbul'daki ilk modern belediyenin ticari açıdan öne çıkan Galata-Beyoğlu bölgesinde kurulması da bunu işaret etmektedir (Ortaylı, 2000, s. 31; Oktay, 2008, s. 382, 385). Ancak bu tarz belediyelerin hizmetlerinden dolayı aldıkları yeni vergiler ülkenin geri kalan kısmında yaygınlaşmasına engel teşkil etmiştir (Ortaylı, 2000, s. 172).

[22] Yaşanan sosyo-ekonomik canlılığa bağlı olarak farklı yaşam tarzları olan insan grupları ortaya çıkmıştır. Ziya Paşa'nın yaptırdığı tiyatro binası ile İstanbul'dan getirttiği gruplara verdirdiği temsiller de bu sürecin bir sonucudur. Ulus Parkı'nın bitişiğine yapılmış olan tiyatro binası, Ziya Paşa'dan sonra vilâyet matbaasına dönüştürülmüş, bir süre sonra da yıktırılmıştır. Bunun karşısına 1900'de vilâyet binası inşa edilmiştir (Tekerek, 1997, s. 60).

Uzaktan bakıldığında adeta toprak yığını gibi görünen sıvadan ve badanadan yoksun, ham kireçten yapılmış üzeri düz evler vardır. Nehrin kenarında kesme taştan yapılmış iki katlı İdadi Mektebi, askeri debboy ve hastanesi ile Deli Mehmet'in Yeni Otel'i yer almaktadır. Belediye, hapishane ve telgrafhaneyi kapsayan Hükümet Konağı'nın karşısında ise birisi Kız Okulu yapılmış, diğeri ise kiraya verilmiş iki bina bulunmaktadır. Ziya Paşa'nın inşa ettirdiği tiyatro binası ise vilayet matbaası haline getirilmiştir. Şehirde birçok lokanta ile iki otelden bahsediliyorsa da bunlar aşçı dükkânından ve handan başka bir şey değildir. Sokaklar çoğunlukla kaldırımsız olup genellikle dardır. Kanalizasyon sistemi olmadığı için sokaklara akan pis sular yürümeyi zorlaştırmaktadır. Caddelerdeki çöpler ise gelişigüzel döküldüğünden temizlik açısından acınacak haldedir.

Mağmumi'nin verdiği bilgilerden inşa olunan yapılarla şehrin genel görünümünde bir değişim olmakla birlikte altyapı ve temizlik konusunda dikkat çekici bir değişim olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte değişim süreci devam etmiştir. Nitekim 20. yüzyılın başında şehri ziyaret etmiş olan Dr. Schaffer, coğrafi açıdan önemli bir mevkide yer alan şehrin genel görünümünün hızla değiştiğini, yolları ve inşa edilmekte olan iki katlı evleriyle birlikte artık bir şehir görünümü kazanmaya başladığını, Eski İstasyon civarında yeni bir mahalle kurulduğunu, nehrin kıyısına Anadolu'da eşine rastlanmayan bir Hükûmet Konağı yaptırıldığını, şehrin batısındaki bağ ve bahçelerin ise yazın sayfiye yeri olarak kullanıldığını belirtmektedir (Ener, 1990, s. 227).

Şehirdeki sanayileşmeden kaynaklanan hızlı nüfus artışına bağlı olarak konut ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hurmalı ve Kuruköprü mahalleleri bu talep sonucunda ortaya çıkan ilk yerleşim yerleri olmuştur. Konut yapımı için gerekli olan kil Kuruköprü'nün kuzeyindeki sel yataklarından, taşlar ise eski bina kalıntılarından karşılanmıştır.[23]

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde kısa bir süre önce açılan Hükûmet Konağı, Memleket Hastanesi, Hamidiye Sanayi Mektebi ile II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü dolayısıyla inşa ettirilen çeşme[24] gibi yapılar sayesinde şehir modern bir görünüm almaya başlamıştır. Ancak 31 Mart Olayı'nı müteakiben başlayan Ermeni isyanı sırasında büyük bir yıkıma uğramış, yaşanan yangından dolayı da ticari faaliyetin merkezi olan Abidinpaşa Caddesi'nde neredeyse hiç sağlam yapı kalmamıştır (Asaf, 1982, s. 11). Olayların sona ermesi üzerine şehrin imarına başlanmıştır (Cemal Paşa, 2001: 398). Hatta Cemal Paşa, yıkılan yerleri yeniden inşa ettirdiği gibi Erkek Lisesi, Erkek ve Kız Muallim Mektebi, Ermeni Yetimler Mektebi ve Ziraat Mektebi gibi modern eğitim veren birtakım okulların da açılmasını sağlamıştır. Buna rağmen şehir, 16. yüzyıldaki sınırlarının dışına pek çıkamamıştır (Saban, 2017, s. 7). Zira bunun için bir süre daha geçmesi gerekmiştir.

Ortadoğu ile olan bağlantısının yanı sıra bölgedeki nehirlerin neden olduğu seller ile tarımsal üretimden dolayı çalışmak için gelen ve sağlıksız koşullarda yaşayan mevsimlik işçilerden dolayı kolera, sıtma, trahom gibi salgın hastalıklar Adana başta olmak üzere bölgede yoğun olarak görülmüştür. Bunun üzerine şehirde, 19. yüzyılın sonundan itibaren *Belediye (Gureba/Memleket) Hastanesi (1896), Emrazı Zühreviye Hastanesi (1922), Sıtma Enstitüsü (1928),*

[23] Bu nedenle bölgeye Taşçıkan Mahallesi denilmiştir (Toksöz-Yalçın, 1999, s. 444).
[24] Bahri Paşa Çeşmesi: Bulunduğu Kuruköprü'den dolayı *Kuruköprü Çeşmesi* adıyla da anılmaktadır (Çanak, 2017, s. 481).

Doğum ve Çocuk Bakımevi (1929) Trahom Hastanesi (1930) ile *Milli Mensucat Fabrikası Hastanesi (1930)* gibi birçok sağlık kurumu açılmıştır.

3. Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyete Adana'da Kamu Hizmetleri

II. Meşrutiyet yıllarındaki Ermeni olaylarını müteakiben huzura kavuşan şehrin bu durumu Mondros Mütarekesi sonrasında uğradığı işgalden dolayı kısa sürmüştür. Ancak Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine şehrin yönetimi yeniden Türklere geçmiştir. Bu esnada şehir, 1933 tarihli *Belediye Yapı ve Yollar Kanunu* uyarınca hazırlanan şehir planı doğrultusunda Tepebağ'dan Yeni İstasyon'a doğru genişlemeye devam etmiştir (Resmî Gazete, 1933, s. 2755-2760; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 117). Zira şehrin planını hazırlayan Alman şehir plancısı Herman Jansen'ın hazırladığı 50 yıllık gelişim planı doğrultusunda şehrin kuzeye kaydırılması öngörülmüştür (Yansen, 1937). Ancak 70.000 nüfusun esas alınarak hazırlandığı planda zaman içerisinde birtakım düzenleme yapılması zarureti üzerine ek planlar yapılmak zorunda kalınmıştır.[25]

1930'lu yıllarda imar planı doğrultusunda şehir ile Yeni İstasyon'u birbirine bağlamak üzere Asfalt Cadde açılmıştır.[26] Caddeye paralel şekilde de Demirköprü'ye kadar uzayan bir set, nehrin sağ kısmına ve Hükûmet Konağı'nın karşı tarafına insanların vakit geçirebilmesi için park ve yazlık sinema, sebze ve kasap hâli, Atatürk Parkı[27] ile parkın olduğu bölgeye olimpik ölçülerde Atatürk Yüzme Havuzu[28], Stadyum[29], Ceyhan yolu üzerine Asri Mezarlık[30], Karataş yolu üzerine mezbahane/kanara[31] inşa olunmuştur.

---

[25] 1943 ve 1948'de iki ek plan yapılmıştır. Planda sanayi bölgesi ayrılmamasına rağmen şehirdeki fabrikaların çoğu Döşeme Mahallesi'nde açıldığı için bir arada bulunmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 115; Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma, 1958, s. 34).

[26] *Asfalt Cadde* ve *Yeni İstasyon Caddesi* adıyla bilinmekle birlikte şu anki adı Atatürk Caddesi'dir (Uygur, 2000, s. 144).

[27] Cumhuriyet döneminin şehirdeki simge yapılarından olup Jansen Planı doğrultusunda 1935'de Giritliler Mahallesi'ne yapılmıştır. Parkın içinde iki havuz, bir yüzme havuzu, bir otel ve bir konserhol ile heykeltraş Ali Hadi Bara tarafından inşa edilen bir de Atatürk Anıtı bulunmaktadır. Ayrıca 1993'de de Bahri Paşa Çeşmesi'nin bir kopyası yerleştirilmiştir. Parkın yanı sıra Kolordu ve Ulus Parkı da düzenlenerek hizmete açılmıştır. Ayrıca Seyhan Nehri'nin kenarına *Seyhan Parkı* adıyla lokanta, müzikhol, bar ve sinema kısımları olan büyük bir park ile bunun karşısına küçük bir park inşa edilmiştir (Tekerek, 2007, s. 309).

[28] 1938'de inşasına başlanmış olup 1940'da tamamlanarak hizmete açılan ve olimpik ölçüleriyle dikkat çeken havuzda millî müsabakalar da yapılmıştır. Hatta ışıklandırma sistemi sayesinde gece müsabakaları da gerçekleştirilmiştir (Çelik, 1973, s. 124, 135).

[29] Belediye tarafından inşasına 1932'de başlanmamışsa da tamamlanması bir hayli zaman almıştır (Seyhan, 1938, s. 214; Çelik, 1973, s. 118; Uçar, 2009, s. 252).

[30] Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehirdeki tek mezarlık, İnönü Parkı ile İsmet İnönü Kız Enstitüsü arasında yer alan fakat daha sonra Karşıyaka'ya taşınan mezarlıktır. 1930'lu yıllarda Ceyhan yolu üzerine yeni bir mezarlık oluşturulmuştur. Oluşturulan bu mezarlıkla birlikte eski mezarlığa defin yasaklandığı gibi câmi avlularında bulunan hususi mezarlıkların da kaldırılması kararlaştırılmıştır (Akverdi, 1938, s. 44).

[31] 1915'de şehrin güneyine bir salhane yaptırılmıştır. Ancak fennî ve sıhhî olmayan şartları modern bir mezbahanenin inşası zorunlu kılmıştır (Akverdi, 1938, s. 36-37). Bunun üzerine 1928'de ilk çalışmaları yapılan (Türk Sözü, 26 Teşrinievvel 1928) ve 1930'da inşasına başlanan mezbahane, 1932 Haziranında hizmete açılmıştır (Adana, 1937, s. 39-42).

Şehir, merkez çevresinde yoğunlaşan gelişimini sürdürmesine rağmen asıl gelişmesi Tarsus ve Karaisalı yolu ile Seyhan'ın batı kıyısında olmuştur. Şehrin doğu ve batısına yayılan sanayi tesislerinin doğuda en yoğun olduğu yer Eski İstasyon civarı iken zamanla Ceyhan, Karataş ve Tarsus yoluna doğru yayılma göstermiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 117).

Genel olarak bakıldığında ise şehrin genişlemesi doğu, batı ve kuzey yönünde gerçekleşmiştir. Ovalık olması ve havaalanının bulunması gibi nedenlerden dolayı güneydeki genişleme sınırlı kalırken, yerleşim yerleri ise havanın daha serin olduğu kuzeyde yoğunlaşmıştır.

3.1. Ulaşım

19. yüzyılın sonunda şehir merkezinde iki önemli yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Köprübaşı'ndan Kuruköprü'ye uzanan şose, ikincisi Eski İstasyondan başlayıp Kuruköprü, Tarsus Kapı, Yağ Câmi, Saat Kulesi ile Hükûmet Konağı'na uzanan kısmen şose kısmen de kaldırımlı olan yoldur (Akverdi, 1938, s. s. 24). Cumhuriyetle birlikte yol yapımına önem verilmiştir. Bu bağlamda bir taraftan yeni yollar yapılırken bir taraftan da eski yollar tamir edilmiştir. Böylece şehirdeki yolların uzunluğu 1933'e gelindiğinde 8 kilometresi şose, 7 kilometresi parke-kaldırım, 2 kilometresi asfalt olmak üzere 17 kilometreye ulaşmıştır (Belediyeler, 1933, s. 822).

Şehir içi ulaşım aracı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında faytonlar kullanılmıştır. Ancak zamanla taksiler ile otobüsler de kullanılmaya başlanmıştır. Toplu taşımacılığa dair ilk gelişme ise 1938'de kurulan Mustafa Okat Otobüs İşletmesi olmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 113).

3.2. İçme Suyu

Şehrin su ihtiyacı uzun yıllar Seyhan Nehri'nden karşılanmıştır (Kalaba, 1959, s. 39). 1671'de şehre gelen Evliya Çelebi de şehrin ihtiyacı olan suyun nehirden temin edildiğini dile getirmektedir (Evliya Çelebi, 2005, s. 728). Bunun yanı sıra şehirde başka su kaynakları da vardır. Ancak kuyu suları kireçli (Adana, 1937, s. 42), Fransızların işgal yıllarında yaptığı su şebekesi ise kanalizasyonla yan yana olmasından dolayı sıhhî olmadığı gerekçesiyle pek tercih edilememiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 113). İyi su kaynaklarına ise Arap Musa ve Kalekapısı kuyuları ile Debbağhane ve Şafak tulumbası sayılabilir (Kalaba, 1959, s. 39).

İnsanların temiz suya kolay ulaşabilmesi için Belediye bahçesi, Yağ Câmi Meydanı, Setbaşı, Kuruköprü, Namık Kemal Mektebi bahçesi ile sebze hâli gibi muhtelif yerlere çeşme yaptırılmıştır (Seyhan, 1938, s. 152). Ayrıca iki müteşebbis *Ayran* ve *Kayadelen* suları gibi sağlıklı ve temiz memba sularını damacanalarla getirerek Fevzi Paşa İstasyonu civarında satmıştır. Ancak bunların yoksul halk açısından pahalı olması, diğerlerinin de sıhhî mahzurlarından dolayı Dilberler Sekisi'ne şehrin su ihtiyacını karşılayacak bir deponun inşası gündeme gelmiştir. Fakat şehre 4.600 metre uzaklıktaki bu yerin maliyetinin fazla olması ile yaşanan iktisadi sorunlar projenin ertelenmesine yol açmıştır. Bunun üzerine kuyuların Fırka Kumandanlığı civarında, depoların ise Tepebağ'da olduğu daha az maliyetli olan proje hayata geçirilmiştir (Türk Sözü, 13 Şubat 1934). Bununla birlikte ilerleyen süreçte Dilberler Sekisi projesi de gerçekleştirilmiştir. Kuyulardan çıkarılan sular, 1936 Temmuz'unda inşasına başlanan depo yardımıyla şehre dağıtılmıştır (Türk Sözü, 18 Temmuz 1936). Deponun bir süre sonra yetersiz gelmeye başlaması üzerine Demirköprü civarında yeni su kuyuları açılmıştır. Ayrıca Dilberler Sekisi'ne inşa olunan depo ile su kuyularının irtibatı sağlanmadığından motorlarda yaşanan bir sorun veya elektrik kesintisi halinde şehrin susuz kalmasını önlemek için Dilberler Sekisi'ne ikinci bir depo daha inşa edilmiştir (Sevgen, 1955, s. 24).

3.3. Elektrik

Şehir, Osmanlı'nın son döneminde uygun görülen yerler ile köşe başlarına asılan ve fenerci denilen kişilerin akşam yakıp sabah söndürdüğü sabit fenerlerle aydınlatılmıştır (Akverdi, 1938, s. 24). Şehrin ilk elektrik santrali 1919'da İnkılâp İlkokulu'nda kurulmuş olup üretilen elektrikle Belediye ve Hükûmet Konağı ile civarı aydınlatılmıştır (Sevgen, 1955, s. 24). Fabrikalar ise elektriklerini kendileri üretmiştir. Hatta Suphi Paşa'nın Çırçır Fabrikası örneğinde olduğu gibi ürettiği elektrikle ihtiyacını karşıladıktan sonra fazlasını satan da olmuştur (Sergici, 1964, s. 57).

Şehrin elektrik imtiyazını Bağdat Demiryolu'nun inşası sırasında şehrin elektrik ihtiyacını fark eden Mühendis Osman Vehbi Bey ile Nafıa Nâzırı Abbas Hilmi Paşa almıştır (1915). Ancak başarılı olamayınca sahip oldukları imtiyazı masraflarının karşılanması şartıyla 1927'de Belediyeye devretmişlerdir (BCA, 030.18.11.13.19.2). Belediye de E.L.G. Berlin firmasına vermiştir. Bunun üzerine 1929 Mayıs'ında Bakanlar Kurulu kararıyla İstanbul merkezli Adana Elektrik T.A.Ş. kurulmuştur (BCA, 030.18.01.02.2.15.8; 030.18.01.02.4.31.1).[32] E.L.G. Berlin firmasının sahip olduğu imtiyazı üstlenerek çalışmalara başlayan şirket, 1939'a kadar kâr edememiştir. Bu nedenle hükümet, ortaklık yapısı kısa sürede değişen şirketi 1939 Temmuz'unda satın alarak belediyenin idaresine vermiştir (BCA, 030.18.01.02.88.89.1). Bundan dolayı şehrin ihtiyacı olan elektrik 1942'ye kadar *Türkelg* adlı Türk şirketi tarafından karşılanmıştır. 1942'de Adana Elektrik İşletmesi'nin kurulmasıyla birlikte Adana Elektrik T.A.Ş. tasfiye olmuştur (Resmî Gazete, 1942, s. 4181-4184). Şehrin elektrik sorunu ise 1953'de inşasına başlanan Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Santrali'nin 8 Nisan 1956'da hizmete girmesiyle birlikte büyük ölçüde çözüme kavuşmuştur.[33]

3.4. Temizlik ve Kanalizasyon

İlk defa 1872'de oluşturulan şehirdeki itfaiye teşkilatı 1 tulumba reisi, 30 nefer ile 3 tulumbadan meydana gelmiştir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1289, s. 45). Ancak teşkilat, 1927'de tekrar elden geçirilmiş olup bu sırada bir de itfaiye garajı inşa edilmiştir (Akverdi, 1938, s. 47). Cumhuriyetin ilk yıllarında büyümesini sürdüren şehrin temizliği 1933'de 4'ü memur, 105'i amele olmak üzere 109 kişi tarafından 30 el arabası ve 45 at ile yapılmıştır (Belediyeler, 1933, s. 822). Fakat ilerleyen yıllarda büyük cadde ve sokaklardaki çöpler arabalarla, mahalle arası ve dar sokaklardakiler ise atların ve eşeklerin yardımıyla toplanmış, büyük cadde ve sokakların sulanma işlemi ise fıçılı arabalar ve süzeklerle yapılmıştır (Akverdi, 1938, s. 26).

Şehrin kanalizasyon sistemine yönelik ilk çalışmalar 1908'de başlamıştır. Bundan önce lağım suları şehrin muhtelif yerlerinden geçtikten sonra boş bir yere veya şehrin dışında yer alan tarlalara akarken lağımlar ise çukurlarda birikmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık açısından tehlikeli olan bu duruma mani olunmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda 1933'e kadar birisi 600 metre, diğeri 2.500 metre olmak üzere iki kanalizasyon hattı oluşturulmuştur. Fakat taşı-

[32] Şirketin Demirköprü yanındaki santralinde birisi yedek olmak üzere 1.500 beygir kuvvetinde iki dizel motor yer almıştır (Akverdi, 1938, s. 44-45).

[33] Şehri aydınlatmak için 1950'lerde trafo merkezlerinin gücü artırılarak şebekelerin bakımı yapılmış ve halkın talebi doğrultusunda Sarıyakup, Tepebağ, Su Gediği, Kurtuluş, Saçlıhamit, Cumhuriyet, Kocavezir, Reşatbey, Karşıyaka, Reşatbey, İstiklâl, Mermerli, Döşeme, Kuruköprü, Hürriyet, Akkapı ve Cemalpaşa mahalleleri ile Bosnalı Fabrikası civarı, Şakirpaşa, Mıdık ve Set yoluna hat çekilip, sokakların aydınlatılması için çalışmalar yapılmıştır (Sevgen, 1955, s. 37-40).

dıkları atıkları nehre boşaltan bu hatlar, uzunluk açısından yetersiz oldukları gibi atıklarını boşalttıkları yerlerden dolayı da sağlık açısından tehlike arz etmişlerdir (Belediyeler, 1933, s. 822). Bundan dolayı kanalizasyon sistemi yaygınlaştırılmaya çalışılarak 1938'e kadar 10.274 metreye ulaştırılmıştır (Seyhan, 1938, s. 152-153). Buna rağmen modern manada ilk kanalizasyon çalışmalarının başladığı 1950'li yıllara kadar şehirde sağlıklı bir kanalizasyon sistemi olduğunu söylemek çok zordur.[34] Bu süreçte tuvaletlerin boşaltılması işlemiyse genellikle Süryanilerce tulumlar yardımıyla at veya eşek sırtında şehir civarındaki çukurlara boşaltılarak iptidai bir şekilde yapılmıştır (Akverdi, 1938, s. 26).

Osmanlı'nın son döneminden başlayarak yoğun mevsimlik işçi göçüne sahne olan şehirde, işçi göçünü de etkisiyle Cumhuriyetin ilk yıllarında umumi tuvalet uygulaması hayata geçirilmiştir. Bundan dolayı Yağ Câmi, Kuruköprü, Kale Kapısı, Siptilli, Asfalt Cadde başı ile Ulu Câmi gibi çeşitli yerlere su sistemi de olan umumi tuvaletler yaptırılmıştır (Akverdi, 1938, s. 41).

Sonuç

Adana'da pamuk üretimi yüzyıllardır yapılmaktadır. Ancak 19. yüzyıla kadar daha ziyade bölgenin ihtiyacını karşılayacak ölçekte bir üretim söz konusudur. Şehrin idaresinin 1833'de İbrahim Paşa'ya geçmesiyle birlikte üretimde bir canlanma yaşanmış, İngilizlerin sanayisi için ihtiyaç duyduğu pamuğu Amerikan İç Savaşı yıllarında Osmanlı'dan almaya başlamasıyla da üretimi hızla artmıştır. 1886'da açılan Adana-Mersin demiryolu hattı da daha kolay ve ucuza ihraç edilmesini sağlayarak üretimi olumlu yönde etkilemiştir. Bunun yanı sıra şehirde açılan pamuğa dayalı ilk fabrikalarla birlikte de şehir ve bölge açısından önemli bir ekonomik değer haline gelmiştir. Yarattığı ekonomik canlanmaya bağlı olarak da birçok banka ile İstanbul'da çok katlı mağazası olan Orozdibak bonmarşesi şehre şube açmıştır.

Pamuğa dayalı ekonomik gelişmenin neden olduğu daha iyi bir şehirde yaşama arzusu sonucunda modern bir belediye teşkilatı kurulması gündeme gelmiştir. Bu esnada şehir, inşa edilen Hükûmet Konağı, Memleket Hastanesi, Saat Kulesi, telgrafhane, otel, okul ve tiyatro gibi yapılarla değişmeye başlamıştır. Ancak bu değişim bir hayli zaman almıştır. Zira bir taraftan da sanayileşmenin yol açtığı hızlı nüfus artışından kaynaklı konut sorunu ortaya çıkmıştır. 1909 Ermeni Olayları ve Millî Mücadele yılları da süreci olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Türklerin şehre tekrar hâkim olmasıyla sanayileşme ve şehirleşme süreci kaldığı yerden devam etmiştir. Şehir, kuzeye doğru genişlemesini bu dönemde de sürdürürken inşa edilen yeni yollar, parklar, pazar yerleri, çarşılar, çeşmeler, tuvaletler, kanalizasyon, içme suyu, mezarlık, mezbahane, stadyum ve elektrik sistemi sayesinde de daha modern bir görünüm almıştır.

Şehrin, Osmanlı'nın son döneminde başlayan sanayileşme süreci Cumhuriyetin ilk yıllarında sürdüğü gibi yeni kurulan ve farklı alanlarda faaliyet gösteren sanayi tesisleriyle birlikte çeşitlenerek devam etmiştir. Bunun sonucunda şehir, bir taraftan önemli bir tarım ve sanayi merkezi haline gelirken bir taraftan da önemli bir iş ve aş merkezi haline gelerek ülkenin dört bir yanından binlerce kişiyi mevsimlik işçi olarak bölgeye çekmiştir. Mevsimlik işçi şeklinde

[34] Şehirde genel bir kanalizasyon sistemi yoktur. Fakat bazı mahalle ve semtlerin yağmur ve pis sularını toplaması maksadıyla yapılmış 4.500 metre uzunluğunda bir betonarme kanal ile yollardaki yağmur sularını toplaması maksadıyla yapılmış 10.720 metre uzunluğunda bir kanal bulunmaktadır (Adana İmar Komisyonu Raporu, 1963, s. 46).

başlayıp kalıcı hale gelen göçler ise zamanla gecekondulaşmaya yol açmıştır. Bu sorunun olumsuz etkileri ise hâlihazırda da devam etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Resmî Arşivler ve Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

BCA. 030.18.01.02.2.15.8.

BCA. 030.18.01.02.4.31.1.

BCA. 030.18.01.02.88.89.1.

BCA. 030.18.11.13.19.2.

BDİE, 1927 Sanayi Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1969 Ankara.

Resmî Gazete (1930-1942).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1289, 1293, 1309, 1319.

(1926). Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1925-1926), İstanbul.

(1927). Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1926-1927), İstanbul.

2. Süreli Yayınlar

(1926. 05. 15). "Adana Tütün Fabrikası", Hâkimiyet-i Milliye: 2.

(1936. 07. 18). "Şehrin İçme Suyu Tesisatının Temeli Bugün Atılıyor", Türk Sözü: 1.

(1928. 10. 26). "Mezbaha", Türk Sözü: 2.

(1934. 02. 13). "Şehir Meclisi Dün Hararetli Müzakerelerden Sonra Bazı ararlar Verdi", Türk Sözü: 1.

3. Kitaplar ve Makaleler

(1925). İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, İstanbul.

(1933). Belediyeler, İstanbul.

(1937). Adana, Adana: Adana Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.

(1938). Seyhan, İstanbul.

(1938). Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul.

(1958). Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara.

(1963). Adana İmar Komisyonu Raporu, Adana.

(1974). Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası, Adana.

(1981). Yurt Ansiklopedisi, "Adana", I, İstanbul: 7-181.

(1983). Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii, Adana.

AKVERDI, N. (1938). *Adana (Cumhuriyetten Evvel ve Sonra),* (byy.).

ARIK, R. O. (1924). *Adana Ticaret Rehberi,* İstanbul.

ARIKOĞLU, D. (1961). *Hatıralarım, İstanbul.*

BEDIZ, N. (1953). "Sümerbank Adana Fabrikası". *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası,* İstanbul: 27-28.

Cemal Paşa. (2001). *Hatıralar,* İstanbul: İş Bankası Yayını.

ÇELIK, S. (1973). *Adana 50. Yıl Spor Yıllığı (1923-1973),* Adana.

ELDEM, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* Ankara.

ENER, K. (1990). *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış,* Adana.

Evliya Çelebi. (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* C.III, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

HAMIT T.-Remzi S. (1930). *Sermaye Hareketi,* İstanbul.

KALABA, H. (1959). *Bütün Cephesiyle Adana,* Adana.

KURMUŞ, O. (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul.

KURT, Y. (1990). "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrîr Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten,* LIV/209: 179-211.

_____(2004), *Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

_____(2005), *Çukurova Tarihinin Kaynakları II: 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

_____(2005), *Çukurova Tarihinin Kaynakları III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

MAĞMUMİ, Ş. (2010). *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları,* İstanbul: Boyut Kitapları.

OKTAY, T. (2008). "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi,* (ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını: 377-402.

ORTAYLI, İ. (1973). "Türk Belediyesinin Denetim Yetkisinin Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu", *Amme İdare Dergisi,* 4: 14-24.

_____(2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880),* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

QUATAERT, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908,* (çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul: İş Bankası Yayını.

SABAN, F. D. (2017). *Geleneksel Adana Mahalleler, Sokaklar, Binalar 1,* Ankara.

SERGICI, S. (1946). *Pamuk ve Tahıl (1944-1945),* Adana.

_____(1964). *Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı,* Adana.

SEVGEN, N. (1955). *Adana Belediyesi 1950-1954,* Adana.

TEKEREK, N. (1997). *Cumhuriyet Döneminde Adana'da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı (1923-1990),* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

_____(2007). "Adana'nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz'dan Cafe-Barlara…", *Adana'ya Kar Yağmış,* (der. Behçet Çelik), İstanbul: İletişim Yayınları: 305-319.

TEKELI, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* IV, İstanbul: İletişim Yayınları: 878-890.

TOKSÖZ, B. (1961). "Adana Ticâret Borsası", *Turizm,* V, 11/8: 29.

TOKSÖZ, M.-Yalçın, E. (1999). "Modern Adana'nın Doğuşu ve Günümüzdeki İzleri", *Aptullah Kuran İçin Yazılar,* (haz. Çiğdem Kafescioğlu, Lucıenne Thys-Şenocak), İstanbul: 435-453.

TOPRAK, Z. (2009). "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", *Toplumsal Tarih,* 191: 70-76.

TOROS, T. (2001). *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

UÇAR, M. (2009). "Gönüllerin Mühürlendiği Mekân: 5 Ocak Stadı", *Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu,* (der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul: İletişim Yayınları: 246-252.

UYGUR, S. H. (2000). "Cumhuriyet'i Anlatan Adana Fotoğrafları", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı,* (haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul: 142-153.

VARLIK, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi,* Ankara: Türk İktisatçılar Birliği Yayını.

VARLIK, M. B.-Emiroğlu, K.-Türkoğlu, Ö. (2008). *Adana Sanayi Tarihi,* Adana.

YANSEN, H. (1937). *Adana Şehrinin Umumî İmar Plânına Ait İzahat Raporu,* Adana.

YAVUZ, S.-Özmen, Ö., "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı,* (haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 289-305.

EXTENDED ABSTRACT

Located in southern Anatolia, Adana was an important center of trade and industry both during the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. As a result, it attracted thousands of seasonal workers from various parts of Anatolia. It was cotton, referred to by the local population as "white gold," that changed the fate of Adana. Cotton was also produced in the early years of Ottoman rule in the city. However, this production was mainly for domestic consumption. Therefore, the city's underdeveloped and primitive industrial structure did not undergo any significant changes for a long time. The city's fate began to change during the rule of Ibrahim Pasha between 1833 and 1840. Ibrahim Pasha emphasized cotton production, leading to an increase in output. This production reached its peak during the American Civil War. With the influx of money generated by cotton, the city's appearance began to change. The opening of the Adana-Mersin railway line also played a significant role in this transformation. Thanks to the railway, cotton produced in the region began to be transported more quickly and cheaply to all corners of the world via the port of Mersin. This led to an increase in foreign interest in the region. In fact, foreign investments in the form of commercial partnerships were replaced by direct investments. The first large-scale and significant industrial investments in

the city also emerged during this period. Thus, the city began to develop rapidly in socio-economic terms. Indeed, during this period, many banks and the Orozdibak department store, which had a multi-story store in Istanbul, opened branches in the city.

Moreover, the emergence of people with different new lifestyles and their desire to live in a more modern city led to the establishment of a modern municipal organization. Thus, while the city developed day by day with the new industrial facilities that were established, it also began to take on a more modern appearance with the increasing municipal services. However, despite the establishment of the municipal organization, the general appearance of the city did not change much in a short time. In fact, with the changes it underwent during this process, it resembled the Arab cities to its south and east rather than the Anatolian cities to its north and west. This was confirmed by the information provided by travelers who visited the city during this period. However, by the end of the 19th century, the construction and opening of the Government House, hotels, the National Hospital, the Hamidiye Industrial School, and the fountain, telegraph office, and police station built to commemorate the 25th anniversary of Sultan Abdulhamid II's accession to the throne, clock tower, and theater, the city's appearance began to change. This change was also reflected in residential architecture, and mansion-style buildings began to be constructed. However, during the Armenian uprising that began after the March 31 Incident, the city suffered great destruction. The First World War and the years of the National Struggle that followed disrupted both cotton production and the city's development. However, cotton production began to increase again in the early years of the Republic. Thus, cotton has been the driving force behind Adana's industry, both during the Ottoman Empire and in the early years of the Republic. Although new industrial facilities began to be established outside of cotton, the cotton-based industry has always maintained its dominance.

The city continued to undergo changes during the Republican era. The city plan prepared in the 1930s was particularly influential in this regard. Thanks to the plan, new streets, parks, vegetable and meat markets, an Olympic-sized swimming pool, a stadium, a sewer system, a slaughterhouse, a cemetery, drinking water lines, public fountains, electricity, a fire department, public toilets, and summer cinemas were built, transforming the city into a more livable and modern place.

The city's expansion during this period occurred in the east, west, and north directions. Reasons such as its flat terrain and the presence of an airport limited expansion to the south, while residential areas concentrated in the cooler northern regions. Industrial facilities were initially concentrated around the Old Station in the east but gradually spread toward the Ceyhan, Karataş, and Tarsus roads over time.

GÜZAY, AYBÜKE (2025). "V. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi".
***Karadeniz Araştırmaları*. XXII/87: 1452-1454.**

TOPLANTI ÖZETİ

V. ULUSLARARASI TÜRK UYGARLIĞI KONGRESİ

17-19.04.2025

Bişkek/KIRGIZİSTAN

Aybüke GÜZAY*

17-19.04.2025 tarihleri arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından, Gazi Üniversitesi ile Necmettin Erbakan Üniversitesi'nin iş birliği ile V. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi gerçekleştirilmiştir. Kongreye Kırgızistan, Türkiye Cumhuriyeti, Kazakistan, Özbekistan, Moğolistan, Azerbaycan, Türkmenistan, İtalya ve Rusya'dan katılımlar olmuştur. Türk Devletleri arasındaki çalışmaların ve iş birliklerinin öneminin arttığı bu süreçte, her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen toplantıların da önemi aynı ölçüde fazlalaşmaktadır.

Kongrenin ilk gününde, 17.04.2025 tarihinde 08.30-09.30 saatleri arasında katılımcı kayıtları oluşturulmuş ve ilgili toplantı açılış konuşmaları ile başlamıştır. Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Arif Özerbaş, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektör Vekili Prof. Dr. Almaz İbrayev, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. İsa Habibbeyli, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektör Vekili Prof. Dr. Naci Genç, Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cem Zorlu ile Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Alpaslan Ceylan'ın açılış konuşmalarında verdikleri ortak mesaj, Türk Dünyasının birlik ve beraberliğine dair çalışmalar ile ilgili toplantıların devam ettirilmesi gerektiği üzerine olmuştur. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. İsa Habibbeyli tarafından Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Alpaslan Ceylan'a Yusuf Has Hacib'in çok kıymetli eserinin yeni basımı olan Kutadgu Bilig hediye edilmiştir.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin Rektörü Prof. Dr. Alpaslan Ceylan'ın yönettiği açılış oturumunda ise Türkiye, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan katılan değerli akademisyenler sunumlarını gerçekleştirmişlerdir. Prof. Dr. Anvarbek Mokeev "Manas Destanı'nın Sagımbay Orozbakov Varyantında Yer Alan Kanıkey-Sanirabiga İsmi Üzerine Bazı Tespitler" başlıklı sunumunda Türk Dünyası'nın ortak değeri olan Manas Destanı'na dair değerli bilgiler vermiştir. Prof. Dr. Recai Doğan "Türk Dünyası'nda Ortak Hafıza ve Gelecek Perspektifi" başlıklı sunumu ile ilgili konuda bazı tespitlerde bulunmuştur ve mühim konulara dikkat çekmiştir. Prof. Dr. Sha-

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 26.04.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025
* Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı. **E-Posta: aybuke.guzay@bakircay.edu.tr,** ORCID: 0000 0003 1609 5086

kir İbrayev ise "Toplumsal ve Etnik Kimlik Bağlamında Türk Uygarlığının Ortak Değerleri" başlığı ile Hunlar ve Göktürkler'den söz ederek ortak atalarımıza atıf yapmıştır. Akademisyen Abılabek Asankanov ile Doç. Dr. Abdumurad Tilavov hocalar da sunumlarını gerçekleştirmişlerdir. Sayın Abılabek Asankanov'un sunumu Manas Destanı ile ilgili olmakla birlikte, Doç. Dr. Abdumurad Tilavov, Ali Şir Nevai'nin Türk Uygarlığındaki yerine ve önemine dikkat çekmiştir.

Öğleden sonra yüz yüze oturumlar 14.00-16.00 arası devam etmiş ve ilgili salonlara Türk Devletlerinin önemli şehirlerin ve bazı başkentlerin adları verilmiştir. Genel olarak "Bakü, Astana, Bişkek, Ankara, Taşkent, Aşkabat" gibi isimler tercih edilmiştir. Aynı gün 14.00-18.00 saatleri arasında çevrimiçi oturumlar da gerçekleştirilmiş, salonlarda ise Issık-Kul, Oş, Calal-Abad, Çuy, Batken, Talas, Narın gibi Kırgızistan'da yer alan şehirlerin adları yer almıştır.

17.04.2025 tarihinde gerçekleşen kongrenin ilk gününde yüz yüze ve çevrimiçi oturumlarda ortalama 110 bildiri sunulmuştur. Eğitim, tarih, kültür, turizm, Türk halkları ve toplulukları üzerine pek çok farklı alanda sunumlar gerçekleştirilmiştir. 14.00-16.00 arasında Ankara salonunda gerçekleşen oturumda Sapargül Turdubekova ile Dinara Isakova'nın sunumları kültürel alanda katkı sunan önemli bir konu üzerinedir ve "Geleneksel Kırgız Tatlılarının Teknolojik ve Sembolik Yönleri" başlıklıdır. Aynı oturumda "Turizmin Yöre Halkı Üzerine Kültürel Etkileri: Bibliyometrik Bir İnceleme" başlıklı bir sunum, Türkiye Cumhuriyeti'nden katılan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda Öğretmen Ozan Esen ile Doç. Dr. Özgür Yayla tarafından gerçekleştirilmiştir. Ozan Esen tarafından dinleyicilere misafirperverliklerinden ötürü ayrıca teşekkür edilmiş, farklı ülkelerden gelen katılımcıların Türkiye'ye gelmeleri halinde aynı şekilde güler yüzle ve içtenlikle karşılanacakları belirtilmiştir. Burada şu husus önemle vurgulanmalıdır ki, ilgili toplantı bilimsel yönü de dahil olmak üzere milletlerin tanışması, kaynaşması ve iş birliklerini devam ettirebilmeleri açısından mühim bir görev üstlenmiştir.

17.04.2025 tarihinde 14.00-16.00 saatleri arasında Astana Salonunda ise tamamen Türk Dünyasına yönelik gelenekler üzerine bir oturum gerçekleştirilmiştir. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet Özkarcı'nın yönettiği oturumda Mehmet Emin Dede tarafından "Kırgız Cumhuriyeti'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası Kırgız Kadın Baş Giysisi Geleneksel Bilgi ve Ritüeli: Elechek", Gülşah Yılmaz tarafından "Muhammed Mehdiyev'in Turnaların İndiği Yerde Romanında Avlak Köy Geleneği", Elvira Tagaeva ile Kemal Polat tarafından "Kırgız Halk Hekimliğinde Cürök Kötörüü Geleneği", Şemşat Berdiyeva tarafından "Türkmen Kadın Kıyafetlerinin Nakışları", Erhan Buyrukoğlu-Mehmet Özdemir ve Zehra Özdemir tarafından ise "Geleneksel Türk Güreşlerinin Tarihi, Kültürel Önemi ve Günümüzdeki Yeri" başlıklı sunumlar gerçekleştirilmiştir.

Tarih alanında da sunumlar gerçekleştirilen kongrede ilk gün gayet verimli geçmiş, bilimsel tartışmalar ve bilgi alışverişi gerçekleştirilmiştir. Çevrimiçi oturumlardan olan ve 14.30-16.00 arasında Talas Salonunda gerçekleştirilen sunumlar arasında Ismoiljon Ikromov'un sunduğu "Zeki Velidi Togan'ın Fergana Vadisi'ndeki Bilimsel Seyahati ve Kolonyal Dönemde Kütüphane Faaliyetleri" ile Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu'nun sunduğu "Türkiye'de Kafkasya Tarihi Araştırmalarının Mevcut Durumu" başlıklı bildiriler tarih alanında bilgilenilmesini sağlamıştır. Ayrıca yapılan araştırmaların, ilgili alanda eksiklerin görülmesine ve tespit edilen bu eksiklerin tamamlanmasına yönelik çalışmaların devam edeceğine vesile olduğu görülmektedir.

18.04.2025 tarihinde kongrenin ikinci günü yüz yüze oturumlar gerçekleştirilmekle birlikte 09.00'da başlayan oturumlar 17.25'te sona ermiştir ve ortalama 130 bildiri sunulmuştur. Bakü

salonunda Prof. Dr. Nezahat Ceylan'ın başkanlığındaki oturumda Dr. Öğretim Üyesi Aybüke Güzay ve Yüksek Lisans Öğrencisi Taylan Güzal tarafından "Ahıska Türkleri'nin Mücadelesinde Yunus Zeyrek'in Rolü ve Önemi" başlıklı bildiri sunulmuştur. Kongrede Türk Dünyası halklarının sorunlarına da dikkat çekilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur.

Kapanış oturumunda ise Prof. Dr. Recai Doğan başkanlığında, Prof. Dr. Burul Sagınbayeva, Prof. Dr. İsa Habibbeyli, Doç. Dr. Abdumurad Tilavov, Doç. Dr. Aliya Kuralbayeva, Doç. Dr. Ümit Sormaz konuşmalarını gerçekleştirmişlerdir. Verilen mesajlar Türk Dünyası ve Türk üniversiteleri arasındaki birlik beraberlik üzerine olmakla birlikte bir sonraki kongrenin Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde yapılabileceği vurgulamıştır. Bunun dışında kongre vesilesiyle üniversiteler arasında bazı iş birliklerinin gerçekleştirildiği görülmüştür.

İlgili toplantıda sunulan tüm bildirilerin tam metinlerinin Temmuz 2025'te yayımlanması beklenmektedir. Detaylı bilgi almak isteyen okuyucular Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin web sayfasından tam metin bildiri kitabına erişebileceklerdir. Yazımızda yer verdiğimiz sunumlar, katılmış olduğumuz oturumlardan örneklendirilmeye çalışılmıştır. Bunun haricinde sunulan bildirilerin tamamını bildiri kitabından incelemek mümkün olacaktır.

18.04.2025 tarihinde 19.00'da kongrenin kapanış yemeği gerçekleştirilmiştir. Kapanış yemeğinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğrencileri tarafından Türk Dünyası'na yönelik geleneksel oyunlar oynanmış ve şarkılar söylenmiştir.

19.04.2025 tarihinde ise saat 10.00'da üniversite bahçesinde toplanan katılımcılar Kırgızistan'da önemli tarihi mekanlar olan Ata Beyit ile Tarih Müzesi'ni ziyaret etmişlerdir. Ata Beyit'te, Kırgız halkının 1916-1917'de Çarlık rejiminin baskılarına karşı ayaklanmaları ve yaşadıkları zor zamanları tasvir eden anıtlar bulunmaktadır. Ayrıca dünyaca ünlü Kırgız Yazar Cengiz Aytmatov'un ve babasının mezarı da burada yer almaktadır. Cengiz Aytmatov'un Türk Dünyasını birleştirici bir yönü olması açısından ayrı bir önemi vardır. Tarih Müzesi'nde ise Kırgız halkının eski çağlarından yakın dönemine kadar olan tarihsel ve kültürel objeler yer almaktadır. Kongrenin, yerel ve ortak tarihe şahitlik edilmesi ile tarihi-kültürel kodların vurgulanması açısından ayrıca önemi bulunmaktadır.